

UNIwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej

STUDIA
WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE

TOM 15

BIAŁYSTOK 2015

RADA NAUKOWA

Natalia Ananiewa (Państwowy Uniwersytet Moskiewski im. M. Łomonosowa),
Aleksandra Cieślakowa (Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie),
Zofia Czapięga (Uniwersytet Rzeszowski),
Ludmiła Czernyszowa (Państwowy Uniwersytet Białoruski w Mińsku),
Zinaida Charitonczik (Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny w Mińsku),
Tatiana Gridina (Państwowy Pedagogiczny Uniwersytet Uralski w Jekaterinburgu),
Milan Harvalik (Czeska Akademia Nauk w Pradze),
László Kálmán Nagy (Uniwersytet Debreczyński),
Czesław Łapicz (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu),
Bogusław Nowowiejski (Uniwersytet w Białymstoku),
Igor Żuk (Państwowy Uniwersytet Grodzieński im. Janki Kupały)

KOMITET REDAKCYJNY

Zofia Abramowicz, Lilia Citko, Jolanta Chomko (sekretarz),
Leonarda Dacewicz (redaktor naczelna), Roman Hajczuk,
Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska, Wanda Supa, Halina Twaranowicz,
Władimir Zaika

REDAKCJA JĘZYKOWA

Evguenia Maximovitch, Kirk Palmer, Bazyli Siegień, Urszula Sokólska

ADRES REDAKCJI

„Studia Wschodniosłowiańskie”
15–420 Białystok, Plac Uniwersytecki 1, pok. 69
telefon: 85 745 7450; fax: 85 745 7449
e-mail: studia_wschodnioslowianskie@interia.pl
strona WWW: <http://filologia.uwb.edu.pl/sw/>

Opracowanie graficzne i skład:
Stanisław Żukowski

Korekta:
Zespół

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2015

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14
tel. 857457120, e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl, <http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

ISSN 1642–557X

Druk i oprawa: „QUICK-DRUK” s.c., Łódź

SPIS TREŚCI

LITERATUROZNAWSTWO

- Beata Garlej — Wyglądy skonkretyzowane w *Zmartwychwstaniu* Lwa Tolstoja 9
- Łukasz Gemziak — Образ Запада в восприятии Виктора Ерофеева 21
- Magdalena Kałuża — Демонологический дискурс в произведении Ореста Сомова *Оборотень* как проявление общеславянской культурной традиции 39
- Ihar Klimau — Да пытання пра класіфікацыю жанраў у даўнім рэлігійным пісьменстве ўсходніх славян 53
- Nestan Kutivadze (Нестан Кутивадзе) — Некоторые аспекты поэзии Николая Рубцова и грузинский литературный дискурс 65
- Nino Kwirikadze (Нино Квирикадзе) — Пейзажные детали у Льва Толстого и Томаса Манна (*Анна Каренина* и *Будденброки*) 73
- Natalia Malutina — Неомифология и разрушение метанарративов в драматургии Анны Яблонской (дискурсивные практики в межкультурном пространстве) 93
- Ewa Pańkowska — Мир умирающей российской деревни в творчестве «новых реалистов» (на материале романов: *Санька* Захара Прилепина и *Елтышевы* Романа Сенчина) 109
- Anna Saworowska (Анна Саворовская) — Экзистенциальное в повести Александра Чаянова *Венецианское зеркало, или Диковинные похождения стеклянного человека* 133
- Martyna Sienkiewicz — Достоевский в *Отчаянии* Владимира Набокова . . 147

JĘZYKOZNAWSTWO

- Gabriela Augustyniak-Żmuda — Badania terenowe w regionie lubuskim. Mowa przysiedleńców z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej 169
- Elżbieta Bogdanowicz — Nazwy własne w funkcji metaforycznej (na polskich i rosyjskich przykładach prasowych) 187
- Jolanta Chomko — Словообразовательное гнездо с вершиной *земля* в русском языке 197
- Lilia Citko — Akty Horodelskie z 1413 r. jako źródło do historii antroponimii polskiej i litewsko-ruskiej 209

Ludmiła Czernyszowa (Людмила Чернышова) — Национально-культурная специфика русско-белорусских языковых контактов	219
Leonarda Dacewicz — Sposoby identyfikacji osób w księgach metrykalnych Parafii Rzymsko-Katolickiej w Sokółce w okresie zaboru rosyjskiego (lata 1865–1918)	227
Beata Edyta Dworakowska — Reprodukacja jako jeden ze sposobów na osiągnięcie ekwiwalencji formalno-estetycznej w przekładzie (na materiale wierszy księdza Jana Twardowskiego)	239
Alina Filinowicz — Historyczne nazwy terenowe Sokólszczyzny	253
Joanna Getka — Sfery użycia języków polskiego i „ruskiego” na terenach polsko-ruskiego pogranicza kulturowego w XVIII wieku (na materiale druków typografii bazylikańskich)	265
Wiktoria Gołubiewa (Вікторыя Голубева) — Нестандартная прыслоўная сінтагаматэка як кампанент ідыястылю аўтара (на матэрыяле беларускіх і рускіх паэтычных тэкстаў)	281
Agnieszka Goral — Neologizmy autorskie w powieści <i>Rzeczy uprzyjemniające. Utopia</i> T. Bóldak-Janowskiej	299
Ulana Griniszyn (Уляна Гринишин) — Виразальний потенціал перелічення у сучасній прозі	315
Jadwiga Kozłowska-Doda — Imiesłowy przysłówkowe uprzednie w polszczyźnie z okolic Dociszek na Białorusi na tle innych obszarów gwarowych	325
Małgorzata Kurianowicz — Realizacja jerów w cerkiewnosłowiańskich, ewangelicznych tekstach drukowanych	343
Eugenia Maksimowicz — Прецедентные тексты библейского происхождения в российском газетном дискурсе	349
Maryna Michaluk — Tematyczna i słowotwórcza analiza grupy leksykalnej <i>polityka zewnątrzna</i> (na materiale języka rosyjskiego)	359
Manana Mikadze (Манана Микадзе) — Лингвистический анализ грузинского перевода повести Н.В. Гоголя <i>Тарас Бульба</i>	375
Joanna Nawacka — Z obserwacji nad przekładem środowiskowym w kontekście komunikacji językowej	383
Anna Romanik — Anglicyzmy w rosyjskim dyskursie motoryzacyjnym	395
Anna Rygorowicz-Kuźma — Terminologia prawosławna w rosyjsko-polskich słownikach specjalistycznych	405
Michał Sajewicz — Transformacja imion chrześcijańskich mieszkańców XVI-wiecznego miasta Kleszczele na Podlasiu	415
Tatiana Sawczuk (Татьяна Савчук) — Ситуации этикетного обрамления в русском и белорусском языках (на материале народных сказок)	429
Natalia Skworcowa (Наталья Скворцова) — Интерпретации перехода В. Набокова с русского языка на английский, или О метаморфозе литературной музыки писателя	445

Raisa Stiewanowicz (Раиса Стеванович) — Эвристический научный текст как инструмент коммуникации (на материале английского и русского языков)	461
Robert Szymula — Особенности актуализации главных концептов современного русского политического дискурса	481
Władimir Zaika, Galina Girżewa (Владимир Заика, Галина Гиржева) — Трансгрессия в эстетическом дискурсе	497
Anna Żebrowska — O języku młodego pokolenia z Komarowszczyzny (na podstawie badań terenowych przeprowadzonych w regionie miadziołskim obwodu mińskiego)	509

KULTUROZNAWSTWO

Olga Anchimiuk — Топос явления Святой Троицы святому Александру Свирскому в Житии и Акафисте	521
Kamila Budrowska — Cenzurowanie tematyki pogranicza w Polsce Ludowej w latach 1945–1956. Przegląd problematyki badań	533
Mirosława Czetyrba-Piszczako, Maria Czetyrba — Tożsamość kulturowa i identyfikacja językowa Ukraińców Warmii i Mazur	543
Beata Goworko-Składanek — Aspekty formalnoprawne współpracy międzynarodowej Polski z państwami słowiańskim w dziedzinie kultury	559
Alicja Maliszewska — Utracona ojczyzna. Tożsamość przestrzenna wysiedlonych Łemków	575
Irena Matus — Obraz Cerkwi unickiej w obwodzie białostockim na początku XIX wieku	587
Justyna Szlachta-Misztal — Sień jako pogranicze – pogranicze jako sień	609
Oksana Voytyuk — Відродження кримськотатарської мови та культури в криму після 1991 року	617

RECENZJE

Radosław Kaleta: Н.Ю. Павловская, О.В. Борисенко, П.В. Васюченко, Л.С. Кныш, О.В. Семенкевич, Г.К. Чеховский, <i>Белорусский язык для стран СНГ: учебник</i> , Москва 2012	637
Grzegorz Czerwiński: Виктор Александрович Хорев, <i>Восприятие России и русской литературы польскими писателями (Очерки)</i> , Москва 2012	642
Leonarda Dacewicz: Marcin Kojder, <i>Antroponimia historyczna starostwa hrubieszowskiego w XVII i XVIII wieku</i> , Rozprawy Slawistyczne 24, Lublin 2014	646

SPRAWOZDANIA

Ewa Pańkowska, Iwona Zdanowicz — Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej „W kręgu problemów antropologii literatury. Świat rzeczy w literaturze”, Białystok, 21–23 września 2014 r.	651
---	-----

CONTENTS

LITERATURE

Beata Garlej — Concertized aspects in Leo Tolstoy's <i>Resurrection</i>	9
Łukasz Gemziak — Victor Erofejev's views on the West	21
Magdalena Kałuża — Demonological discourse in Orest Somov's "The Werewolf" ("Оборотень") as a manifestation of Pan-Slavic cultural tradition	39
Ihar Klimau — Towards the genre classification in ancient religious writing of the Eastern Slavs	53
Nestan Kutivadze (Нестан Кутивадзе) — Some issues from the poetry of Nikolai Rubtsov and Georgian literary discourse	65
Nino Kwirikadze (Нино Квирикадзе) — Landscape details in Leo Tolstoy and Thomas Mann (<i>Anna Karenina</i> and <i>Buddenbrooks</i>)	73
Natalia Malutina — Neomythological and destruction of metanarratives in Anna Yablonskaya's drama (discursive practice in the intercultural space)	93
Ewa Pańkowska — The world of dying Russian village in "New Realists" literary production (based on the novels: <i>Sankya</i> by Zakhar Prilepin and <i>The Yeltyshevs</i> by Roman Senchin)	109
Anna Saworowskaja (Анна Саворовская) — The existential in the story by A.V. Chayanov <i>The Venetian mirror, or outlandish adventures of glass man</i>	133
Martyna Sienkiewicz — Dostoevsky in Nabokov's <i>Despair</i>	147

LINGUISTICS

Gabriela Augustyniak-Żmuda — Field research in the Lubusz Region. Speech of migrants from ancient eastern provinces of the Second Polish Republic	169
Elżbieta Bogdanowicz — Proper names in a metaphorical function (with Polish and Russian press examples)	187
Jolanta Chomko — The word-formation root with a founding noun "earth" in Russian language	197
Lilia Citko — Horodlo Acts of 1413 as the source of the history of Polish and Lithuanian-Ruthenian anthroponymy	209
Ludmiła Czernyszowa (Людмила Чернышова) — National cultural specificity of Russian Belarusian language contacts	219
Leonarda Dacewicz — Personal names in the birth certificates of the Roman- Catholic church in Sokolka under Russian rule (1865–1919)	227
Beata Edyta Dworakowska — The reproduction as one of ways on you will achieve the formal-aesthetic equivalence in the translation (on material of poems by father Jan Twardowski)	239

Alina Filinowicz — Historical place names of the sokólski district	253
Joanna Getka — The sphere of the use of Polish and “Rus” (prosta mova) language in the areas of Polish-Rus’ culture borderland in the 18 century (based on Basilians printings)	265
Wiktoria Gołubiewa (Вікторыя Голубева) — Non-standard adverbial syntagmatics as component of author’s idiostyle (based on Belarusian and Russian poetic texts)	281
Agnieszka Goral — Author neologisms in the novel <i>Rzeczy uprzyjemniające. Utopia</i> by T. Boldak-Janowska	299
Ułana Griniszyn (Уляна Гринишин) — The expressive potential of enumeration in modern prose	315
Jadwiga Kozłowska-Doda — The past participle of the Polish dialect in the neighborhood of Docishki in Belarus against the background of other dialectual massifs	325
Małgorzata Kurianowicz — Yers in church Slavonic printed Evangelical texts	343
Eugenia Maksimowicz — Precedent texts of biblical origin in the Russian press discourse	349
Maryna Michaluk — Thematic and formative analysis of the lexical group <i>external policy</i> (based on the Russian lexical material)	359
Manana Mikadze (Манана Микадзе) — Linguistic analysis of the Georgian translation novel N. Gogol <i>Taras Bulba</i>	375
Joanna Nawacka — A few reflections on community interpreting in the context of linguistic communication	383
Anna Romanik — English loanwords in Russian automotive press discourse	395
Anna Rygorowicz-Kuźma — Orthodox terminology in the Russian-Polish specialistic dictionaries	405
Michał Sajewicz — Transformation in the structure of canonical first names in the town of Kleszczele in Podlasie in the mid-16th century	415
Tatiana Sawczuk (Татьяна Савчук) — Situations of etiquette framing in Russian and Belarusian languages (on the basis of folk tales)	429
Natalia Skworcowa (Наталья Скворцова) — Interpretation of Nabokov’s transition from Russian to English, or About metamorphosis writer’s muse	445
Raisa Stiewanowicz (Раиса Стеванович) — Representation of a heuristic scientific text as an instrument of communication (based on English and Russian scientific texts)	461
Robert Szymula — Distinctive features of main concepts of Russian political discourse (based on Russian president’s inaugural speeches)	481
Władimir Zaika, Galina Girżewa (Владимир Заика, Галина Гиржева) — Transgression in the aesthetic discourse	497
Anna Żebrowska — The language of the younger generation of Komarow-shchyzna (based on field research realized in the Myadzyel region in Minsk oblast)	509

CULTURAL STUDIES

Olga Anchimiuk — Topos of revelation of the trinity to St Alexander Svirsky in the live and the akathist	521
Kamila Budrowska — Censorship of the border – line problems in the Peoples Republic of Poland in the literature of the 1945–1956 years. A Review of the problems	533
Mirosława Czetyrba-Piszczako, Maria Czetyrba — Cultural identity and linguistic identification of the Ukrainians in Warmia and Mazury	543
Beata Goworko-Składanek — Formal and legal aspects of Polish international cooperation with Slavic countries in the field of culture	559
Alicja Maliszewska — Lost fatherland. Spatial identity of the evicted Lemkos	575
Irena Matus — A view of uniate church in the Bialystok district at the beginning of xix century	587
Justyna Szlachta-Misztal — Hall as borderland, boderland as a hall	609
Oksana Voytyuk — The Renaissance of Crimean Tatar language and culture in Crimea after 1991	617
REVIEWS	637
REPORTS	651

LITERATUROZNAWSTWO

Beata Garlej

Warszawa

Wyglądy skonkretyzowane w *Zmartwychwstaniu* Lwa Tołstoja

Słowa kluczowe: warstwowa budowa dzieła literackiego w ujęciu Romana Ingardena, warstwa wyglądy, wyglądy zaktualizowane, wyglądy skonkretyzowane, wygląd ekspansywny, rezonujący, wartość

[...] wyglądy stanowią ten element dzieła, który przy konkretyzowaniu w znacznie większej mierze niż pozostałe elementy zależy od czytelnika i jest czuły na sposób, w jaki zostaje przeprowadzona lektura dzieła. W samym dziele wyglądy pozostają jedynie w stanie potencjalnej gotowości, są tylko „utrzymywane w pogotowiu”. [...] Stanowiąc to, czego z pewnego określonego przedmiotu czytelnik doznaje, wyglądy, po to, aby aktualnie zostały konkretnie uznane, wymagają, aby pewien podmiot spełnił konkretne spostrzeżenie albo co najmniej żywe wyobrażenie [Ingarden 1976, 59].

Wyodrębnienie w strukturze literackich przedmiotów intencjonalnych elementów tego rodzaju, co wyglądy, było efektem wieloletnich dociekań epistemologicznych polskiego fenomenologa [Ingarden 1995]. W jego ujęciu zyskały one status bytów potencjalnych, które dopiero w konkretyzacji są „po części usunięte, *resp.* zaktualizowane” [Ingarden 1976, 232]. Jak podkreśla Wiesław Bartnik: „odkrycie tej warstwy stało się [...] najbardziej spornym problemem w całej Ingardenowskiej teorii” [Bartnik 1985, 161–162]. Istotnie, stanowiska, które dążyły do zredukowania liczby warstw dzieła literackiego, jakie przedmiotowi tego rodzaju przypisał filozof, wybrzmiały najpełniej w odniesieniu do warstwy wyglądy. Argumenty najbardziej szczegółowe w tym względzie wysunęła zaś Janina Makota:

Wyszła ona od węższego, w jej przekonaniu, rozumienia warstwy, takiego mianowicie, w którym zagwarantowana jest w wystarczający sposób „od-

dzielalność” każdej warstwy od pozostałych, czyli w tym wypadku warstwy uschematyzowanych wyglądom od warstwy przedmiotów przedstawionych. Zastrzeżenia i argumenty szczegółowe, przemawiające za likwidacją warstwy wyglądom, przedstawiła w dziesięciu punktach [...] [Stoff 2003, 16–17]¹.

Każdy z powyżej wspomnianych został przeanalizowany, omówiony [Stoff 2003, 16–22]. W nawiązaniu do przedostatniego argumentu Makoty, w którym ta stwierdza, iż „przedmiot (realny lub przedstawiony) wyznacza mnogość swych wyglądom”, czyli „coś, w czym on **sam** (przedmiot) się przejawia” [Makota 1964, 214–215], wyrażony jednak został zdecydowany sprzeciw:

Nawet jeżeli zgodzimy się ze zdaniem, że „mnożość potencjalnych wyglądom pozostaje w granicach przedmiotu”, to jednak w przypadku przedmiotu intencjonalnego trudno jest przyjąć w dosłownym rozumieniu wcześniejsze twierdzenie o „wyznaczaniu” przezeń swoich wyglądom. Przynajmniej w tym znaczeniu, że uprzedniego rozstrzygnięcia wymagałoby to, jak ma się istnienie wyglądom przedmiotu tego rodzaju do jego intencjonalności: czy, jak sugerują pewne sformułowania Ingardena, jest to ta sama co do rodzaju, a nawet momentu działania, intencjonalność aktów twórczych autora, czy też dopiero pochodna intencjonalnego charakteru samych przedmiotów, niejako partycypacja w ich intencjonalności. Sformułowania dotyczące „wyznaczania” przez przedmiot swoich wyglądom, choć, zgodnie z zastrzeżeniami autorki, jest ono odróżniane od wyznaczania przedmiotów przez sensy zdań, niepodważalne w odniesieniu do przedmiotów realnych, zastosowane również do przedmiotów w dziele przedstawionych, wywołują wątpliwości [Stoff 2003, 21].

Jak zauważa Ingarden: „W dziele literackim [wyglądy – B. G.] pojawiają się właśnie tam, gdzie o nich nie ma mowy, tzn. gdzie nie ma zdań ich dotyczących. Tylko wtedy są one zdolne spełnić funkcję naocznego przejawiania rzeczy i ludzi” [Ingarden 1970, 187]. W związku z tym:

[...] o wyglądom przedmiotów przedstawionych, tak jak je rozumie Ingarden, nie można mówić w wypadku ich stematyzowania, to znaczy uczynienia ich, w jakikolwiek sposób, przedmiotem wypowiedzi. A jest tak na przykład wtedy, gdy jedna z postaci dzieli się z innymi swoim doznaniem związanym z dowolnym przedmiotem, lub gdy w utworze epickim mamy do czynienia z taką odmianą narracji dwupłaszczyznowej, w której dochodzi do zastanawiania się narratora nad tym, jak należałoby oddać w słowach to, co jest przedmiotem opisu. W pierwszym wypadku postać opisuje swoją **aktualizację wyglądom danego składnika świata przedstawionego** [podkreślenie – B. G.], a mianowicie to, jak ów przedmiot jej się w przeżyciu zaprezentował [...]. [...] te

¹ Teoretyk odwołuje się tu do konkretnej publikacji autorki [Makota 1964, zwł. 210–215].

sytuacje są nie „opisami” wyglądom przygotowanych do zaktualizowania przez czytelnika, lecz dokonanymi w **obrębie literackiego świata** spostrzeżeniami analogicznymi do tych, jakie zachodzą w rzeczywistości względem przedmiotów realnych [...] [Stoff 2003, 23].

I właśnie zagadnieniu wyglądom zaktualizowanych, będących rodzajami spostrzeżeń, które realizowane są przez postaci przedstawione, a jakim przydaje miano wyglądom skonkretyzowanych – dla odróżnienia ich od Ingardenowskich wyglądom przedmiotów przedstawionych w ogóle – poświęcone będą poniższe rozważania.

Bo życie naprawdę jest smutne i podniosłe. Wpuszczeni jesteśmy do cudownego świata, spotykamy się tutaj, poznajemy, przez krótką chwilę przebywamy ze sobą. A później rozstajemy się i znikamy, równie nagle i niezrozumiale, jak się kiedyś pojawiliśmy [Gaarder 2012, 215].

Niezaprzeczalnie osią kompozycyjną świata przedstawionego utworu Tolstoja, problematyki w dziele poruszonej, jest zjawisko, które należałoby określić jako „przypomnienie”. Do jego fenomenu, poprzez zbudowanie analogii z aktem wczucia, odniosła się Edyta Stein:

[...] przypomnienie ma pewien charakter tetyczny (stwierdzenia), a to, co przypomniane – jakiś charakter bytowy (istnienia). [...] Ja, podmiot aktu przypominania sobie, może w tym akcie uobecniania spojrzeć wstecz na minioną radość i ma ją wtedy za przedmiot intencjonalny, a wraz z nią i w niej jej podmiot, Ja z przeszłości; a więc terażniejsze Ja i Ja z przeszłości stoją wobec siebie jako podmiot i przedmiot, nie następuje żadne pokrywanie się obydwóch, chociaż występuje świadomość tożsamości [Stein 1988, 21].

Akt przypomnienia staje się udziałem opływającego w dostatki księcia Dymitra Iwanowicza Niechludowa, porucznika gwardii, który pełniąc w sądzie rolę przysięgłego, nagle i nieoczekiwanie uświadamia sobie, że jedna z oskarżonych jest osobą doskonale mu znaną:

„Ależ to niemożliwe” – nadal mówił do siebie Niechludow, a tymczasem już wiedział na pewno, że to była ona, ta sama dziewczyna, wychowanka-pokojówka, w której przez pewien czas się kochał, właśnie kochał, a którą potem w jakimś szalonym odurzeniu uwiódł i rzucił, i nigdy potem jej nie wspominał, bo to wspomnienie było zbyt dręczące, zbyt otwarcie demaskowało go i dowodziło, że on, tak dumny z tego, iż jest przyzwoitym człowiekiem, nie tylko nieprzyzwoicie, lecz wprost nikczemnie postąpił z tą kobietą [Tolstoj 1986, 34].

Przypomnienie warunkowane jest tu przez zjawisko, fenomen źródłowy – rozpoznanie, identyfikację, ukonstytuowaną przez świadomość księcia:

świadomość emocjonalną, w której „emocję wyzwala percepcja, jakaś reprezentacja sygnałowa” [Sartre 2006, 69]. Jest nią zaś wygląd postaci, twarzy podsądnej:

Tak, to była ona. Widział teraz wyraźnie tę wyjątkową, tajemniczą cechę, która odróżnia jedną twarz od drugiej, czyni ją szczególną, jedyną, niepowtarzalną. Mimo nienaturalnej błości i pulchności twarzy Katusza zachowała tę charakterystyczną cechę: miłą, wyjątkową właściwość w twarzy, w ustach, w lekko zezujących oczach, a zwłaszcza w tym naiwnym uśmiechniętym spojrzeniu i w wyrazie uległości, który przejawiał się nie tylko w twarzy, lecz i w całej postaci [Tołstoj 1986, 34–35].

Po dziesięciu latach niewidzenia się Niechludow, na sali rozpraw, styka się z kobietą, którą skrzywdził i na której los jest władny obecnie wpływać. Postrzeganie zmysłowe księcia oraz aktualny, teraźniejszy wygląd Masłowej, stają się bodźcem dla wygenerowania w świadomości Dymitra całej serii wyglądów, jakie percypowanej postaci dotyczą, a także ciągu dawnych, minionych przeżyć, za przyczyną których zostały niegdyś ukonstytuowane.

I tak, w pierwszej kolejności, przypomniany zostaje wygląd postaci właściwy dla okoliczności spotkania i zapoznania się 19-letniego naówczas studenta Niechludowa z 17-letnią, osieroconą córką dziewczki folwarcznej, przygarniętą do dworu przez niezamężne ciotki młodzieńca. W jego ukonstytuowaniu się zasadniczą rolę odgrywa emocja przyjemności, towarzysząca postrzeganiu Katuszy – ma ona początkowo charakter *stricte* estetyczny², pozbawiona jest wszelkich podtekstów cielesnych. Przeobrażenie jakości emocji dokonuje się, gdy w trakcie zabawy młodzieży Dymitr całuje dziewczynę:

Odtąd stosunki między Niechludowem a Katuszą uległy zmianie i ustaliły się w szczególnie sposób, jak to bywa zazwyczaj między niewinnym młodym człowiekiem a równie niewinną dziewczyną, którzy wzajemnie czują do siebie pociąg.

Gdy tylko Katusza wchodziła do pokoju lub gdy Niechludow choćby z daleka widział jej biały fartuszek, wszystko jakby opromieniało się słońcem, wszystko stawało się ciekawsze, weselsze, ważniejsze; życie wydawało się bardziej radosne. Tego samego uczucia doznawała Katusza. Ale nie tylko obecność i bliskość Katuszy tak działały na Niechludowa; działała na niego również świadomość, że tuż obok jest Katusza; a na nią – że tuż obok jest Niechludow. Gdy otrzymywał nieprzyjemny list od matki, gdy nie szło mu z pisanem albo gdy czuł młodzieńczy smutek bez przyczyny, wystarczyło, by wspomniał, że Katusza jest, że ją zobaczy, a wtedy wszystko pierzchało [Tołstoj 1986, 48].

---

² Przypomina w tym względzie, i to w znacznym stopniu, Ingardenowską „emocję wstępną” [Ingarden 2005, 200–203].

Nie zdając sobie z tego sprawy Niechludow obdarza wychowanicę ciotek poważnym uczuciem: „kochał Katuszę, jak kochają ludzie niewinni, i właśnie ta jego miłość broniła ich oboje przed upadkiem. Nie tylko nie pragnął posiadać jej fizycznie, lecz przerażała go myśl o możliwości takiego stosunku między nimi” [Tolstoj 1986, 48–49]. Upływ czasu, trzyletnia rozłąka, dezaktualizują jednak powyższy stan rzeczy.

Ludzie są jak rzeki: woda jest we wszystkich jednakowa i wszędzie ta sama, ale rzeka bywa wąska, bystra, szeroka, spokojna, czysta, zimna, mętna, ciepła. Tak samo jest z ludźmi. Każdy człowiek ma w sobie załączki wszystkich ludzkich cech; czasami ujawnia te, czasami znów inne, i bywa nieraz zupełnie do siebie niepodobny [...] [Tolstoj 1986, 199].

Drugi z kolei wygląd Katuszy z przeszłości, wyznaczony refleksją czynioną przez księcia na sali rozpraw, w pełni odzwierciedla powyższą maksymę, choć tutaj dotyczy wyłącznie postaci ów ciąg przypomnień wyzwalającej. Oto na dworze pojawia się nominowany na oficera i zmierzający do pułku Niechludow, w którego wnętrzu, świadomości – od momentu ostatniego pobytu u ciotek – zaszły radykalne zmiany:

Wówczas był prawym, pełnym ofiarności młodzieńcem, gotowym poświęcić się dla każdej dobrej sprawy; teraz był zepsutym, wyrafinowanym egoistą, kochającym tylko użycie. Wówczas świat boży przedstawiał mu się jako tajemnica, którą z radością i zapałem starał się odgadywać; teraz wszystko w jego życiu było proste i jasno określone warunkami życia, w których się znajdował. Wówczas potrzebne i ważne było obcowanie z naturą i z ludźmi, którzy przed nim żyli, myśleli i czuli (filozofia, poezja); teraz potrzebne i ważne były te wszystkie instytucje i reguły, które ustanowili ludzie, oraz towarzystwo kolegów. Wówczas kobieta wydawała mu się istotą tajemniczą i uroczą – uroczą właśnie przez tę tajemniczość; teraz znaczenie kobiety, każdej kobiety, prócz żon przyjaciół i kobiet należących do rodziny, były całkowicie określone: kobieta była jednym z najdoskonalszych narzędzi poznanej już rozkoszy. Wówczas nie potrzeba było pieniędzy i można było nie brać nawet trzeciej części tego, co dawała matka, można było zrzec się majątku po ojcu i oddać go chłopom; teraz zaś nie wystarczało mu tych tysiąca pięciuset rubli miesięcznie, które dostawał od matki, i miewał już z nią nieprzyjemne rozmowy z powodu pieniędzy. Wówczas za swoje prawdziwe „ja” uważał swą istotę duchową; teraz zaś – swe zdrowe, krzepkie, zwierzęce „ja”.

Cała ta straszna przemiana dokonała się w nim tylko dlatego, że przestał wierzyć sobie, a zaczął wierzyć innym. [...] wierząc sobie, zawsze narażał się na ludzkie potępienie, wierząc innym – zyskiwał aprobatę ludzi [...] [Tolstoj 1986, 49–50].

Wysoki stopień deprawacji środowiska wojskowego, do którego grona dołączył, a także „zepsucie wynikające z bogactwa i bliskiego obco-

wania z rodziną cesarską” [Tolstoj 1986, 52] stosunkowo szybko przyniosły określony efekt: 22-letni Niechludow „był zachwycony, że przewyciężył w sobie wszelkie moralne przeszkody, które stawiał sobie przedtem, i bez przerwy znajdował się w chronicznym stanie obłądnego egoizmu” [Tolstoj 1986, 52–53]. I właśnie takowy stan ducha Dymitra rzutuje na postrzeganie innych; staje się źródłem generowania nowych wyglądów, w których ujmuje już inaczej, odmiennie dziewczynę, w jakiej był zakochany:

To była ona – Katusza. Taka sama, jeszcze ładniejsza niż dawniej. Tak samo podniosła na niego uśmiechnięte, naiwne, troszeczkę zezujące czarne oczy. Jak dawniej, miała na sobie czysty, biały fartuch. Przyniosła od ciotek dopiero co odwinęty z bibułki kawałek pachnącego mydła i dwa ręczniki: jeden duży lniany, drugi włochaty. I nietknięte mydło z odcisniętymi literami, i ręczniki, i ona sama, wszystko to było jednakowo czyste, świeże, nietknięte, przyjemne. Jej ładne, jędrne, czerwone wargi tak samo jak dawniej drgały z niepowstrzymanej radości na jego widok [Tolstoj 1986, 54].

Aleksandra Zarek podkreśla, iż: „Wygląd ciała stanowi przejaw płci biologicznej i jest bez wątpienia podstawą do dokonywania rozróżnienia między kobietami i mężczyznami w aspekcie ich ról reprodukcyjnych. Jednakże ludzkie ciało istnieje zawsze w jakimś kontekście społeczno-kulturowym [...]” [Zarek 2008, 55]. Nie inaczej rzecz przedstawia się w powieści Tolstoja. Dla psychiki Niechludowa charakterystyczna jest bowiem – dla omawianego okresu – koegzystencja dwóch jestestw i swoiste rozszczepienie osobowości:

Jeden – uduchowiony, szukający dla siebie tylko takiego szczęścia, które byłoby również szczęściem innych ludzi, drugi – zwierzęcy, szukający szczęścia tylko dla siebie i gotów dla tego szczęścia poświęcić szczęście całego świata. W tym okresie obłądnego egoizmu, który wyrobiło w nim życie w Petersburgu i w wojsku, panował w nim człowiek zwierzęcy i całkowicie stłumił człowieka uduchowionego. **Ale gdy Niechludow ujrzał Katuszę i znowu poczuł to, czego doznawał względem niej kiedyś, wówczas człowiek uduchowiony podniósł głowę i zaczął domagać się swoich praw** [podkreślenie – B. G.] [Tolstoj 1986, 55].

Mimo że w ostatecznym rozrachunku zmysłowość bierze w nim górę, czego zwieńczeniem jest akt cielesny młodych ludzi, skutkujący potem ciągiem tragicznych wydarzeń, to przecież tym wyglądem Katuszy, który przesłania wszystkie inne i po upływie dekady zdaje się uobecniać podczas procesu niemal równie żywo, co naówczas, gdy był konstituowany, jest wygląd, w jakim Niechludow dokonał jej spostrzeżeniowego ujęcia w czasie nabożeństwa w cerkwi, gdy oboje czcili noc Zmartwychwstania Pańskiego:

Zapamiętał czarną, gładką, lśniącą główkę, białą sukienkę z zakładkami, obejmującą jej dziewiczą zgrabną kibić i niewysokie piersi; zapamiętał ten rumieniec i te czule, połyskliwe czarne oczy, z lekka zezujące po bezsennej nocy; a zwłaszcza zapamiętał dwie główne cechy jej istoty: czystość dziewiczej miłości nie tylko do niego – o tym wiedział – lecz miłości do wszystkich i do wszystkiego, cokolwiek istnieje na świecie, nie tylko do tego, co piękne, ale nawet do tego żebraka, z którym się pocałowała [Tołstoj 1986, 60].

Wygląd ten jest na tyle ekspansywny, że nie tylko zlewa się z obecnym postrzeganiem Katuszy-oskarżonej, lecz dominuje nad nim, ingeruje w jego zawartość; maksymalnie zawłaszcza treść obecnych spostrzeżeń Niechludowa-przysięgłego:

Patrzył na nią bez ustanku. I w jego wyobraźni nastąpiło to, co zdarza się tak często, a mianowicie, że dawno nie widziana twarz kochanego człowieka, która z początku zdumiewała zewnętrznymi zmianami, jakimi ją zaznaczyły lata rozłąki, stopniowo staje się zupełnie taka sama, jaka była przed wielu laty; znikają wszystkie zmiany i przed oczyma duszy zostaje tylko charakterystyczny wyraz jedynej, niepowtarzalnej duchowej osobowości.

To samo działo się z Niechludowem.

Choć Katusza była w kitlu areztanckim, chociaż się roztyła, choć miała zbyt obfite piersi, zbyt pełną dolną część twarzy, podpuchnięte oczy, zmarszczki na czole i na skroniach, była to niewątpliwie ta sama Katusza, która w radosne święto Zmartwychwstania tak niewinnie patrzyła na niego swymi zakochanymi, śmiejącymi się i pełnymi życia oczami [Tołstoj 1986, 79–80].

Sugestywność zarówno przypomnianego, jak i obecnego wyglądu areztantki jest tak przemożna, iż staje się źródłem konkretnych poczynań księcia: gdy w efekcie mylnej, niedopracowanej decyzji rady przysięgłych prostytutkę Masłową skazuje się na cztery lata katorgi, Niechludow postanawia przedsięwziąć zabiegi, które doprowadziłyby do kasacji wyroku. Istotniejszy wszakże jest inny fakt – wyglądy Katuszy, te z przeszłości oraz teraźniejszy, doprowadzają do zrodzenia się autorefleksji mężczyzny:

Jedna za drugą zaczęły powstawać w jego wyobraźni chwile przeżyte z Katuszą. Przypomnił sobie ostatnie spotkanie z nią, zwierzęcą żądzą, która wówczas nim owładnęła, i rozczarowanie, którego doznał, gdy żądza została zaspokojona. Przypomnił sobie białą sukienkę z niebieską wstążką, przypomnił sobie nabożeństwo wielkanocne. [...] Zobaczył siebie takim, jakim był wówczas. Powiało na niego tą świeżością młodzieńczych lat, pełnią życia, i zrobiło mu się strasznie smutno.

Różnica między nim takim, jakim był wówczas, a jakim był teraz, była ogromna; taka sama, jeżeli nie większa, jak różnica między tamtą Katuszą z cerkwi a tą prostytutką, która upijała się z kupcem i którą sądzili dzisiaj

rano. Wówczas był śmiałym, wolnym człowiekiem, przed którym otwierały się nieograniczone możliwości, teraz – czuł, że jest schwytany ze wszystkich stron w sieci głupiego, pustego, bezcelowego, nędznego życia, z których nie widział żadnego wyjścia, a właściwie nawet nie chciał się wyrwać. [...] Jak zmazać swój grzech wobec Katuszy? Przecież nie można tego tak zostawić. „Nie mogę rzucić kobiety, którą kochałem, i zadowolić się tym, że zapłacę adwokata i wybawię ją od katorgi, na którą w dodatku nie zasługuje; nie mogę zmazać winy pieniędzmi, tak jak wtedy, gdy zdawało mi się, że dając jej pieniądze uczyniłem wszystko, co należy [Tolstoj 1986, 104].

W swym studium *O odpowiedzialności i jej podstawach ontycznych* Ingarden podkreśla, że: „Najwyższy stopień odpowiedzialności zachodzi tam, gdzie czyn jest podjęty i spełniony całkiem świadomie, z zamiarem i z całkowitą stanowczością osobowego «ja»” [Ingarden 2001, 92]. Niechludow dopiero w trakcie rozprawy zaczyna rozumieć, jak wielką krzywdę wyrządził w przeszłości Katuszy: po spędzonej wspólnie nocy nie myślał w ogóle o jej uczuciach, ani tym bardziej, co się z nią stanie. Opuścił majątek ciotek zegnając się zdawkowo i wręczając dziewczynie sturublowy banknot. Już wtedy zdawał sobie sprawę z tego, iż „postąpił ohydnie, podle, okrutnie; mając świadomość tego postępuku wiedział też, że nie tylko sam nie może nikogo potępiać, ale nie może nawet patrzeć ludziom w oczy” [Tolstoj 1986, 67]. Książę „przez swój niewłaściwy postępek, swoje przestępstwo, sam zostaje «splamiony», obarczony negatywną wartością” [Ingarden 2001, 93]. Zaktualizowane wyglądy doprowadzają tym samym do sytuacji, w której Dymitr niejako samoczynnie stawia siebie w pozycji sprawcy, a przed tym „staje żądanie usunięcia, w duchu wymagań sprawiedliwości, wyrządzonych szkód czy krzywdy i dania odszkodowania oraz wymazania negatywnej wartości jego czynu przez pozytywnie wartościowy akt skruchy” [Ingarden 2001, 93].

Prośba o przebaczenie, jaką w sali widzeń książę kieruje do Masłowej, jest tą sytuacją w powieści Tolstoja, której niewątpliwie wypada nadać miano kluczowej, bowiem następuje w niej zarówno dosłowne (dokonane przez Katuszę), jak i metaforyczne (obrazujące stan duchowości, moralności mężczyzny) rozpoznanie samego Niechludowa:

– Wiem, że pani trudno mi przebaczyć – zaczął Niechludow, lecz znowu urwał czując, że łączy mu przeszkadzają – ale jeśli nie można już naprawić tego, co się stało, to zrobię teraz wszystko, co będę mógł. Proszę powiedzieć...

[...]

– Było dziecko, prawda? – spytał i czuł, że się czerwieni.

– Umarło zaraz, chwala Bogu – krótko i ze złością odpowiedziała odwracając od niego wzrok.

– Jak to, dlaczego?

– Sama byłam chora, o mało nie umarłam – powiedziała nie podnosząc oczu.

– Jak to? I ciotki pozwoliły pani odejść?

– A kto by trzymał pokojówkę z dzieckiem? Gdy spostrzegły, to mnie przepędziły. Zresztą, co tu gadać, nic nie pamiętam, o wszystkim zapomniałam. To wszystko skończone.

– Nie, nie skończone. Nie mogę tego tak zostawić. Chcę choć teraz zmasać swój grzech [Tolstoj 1986, 152].

W tym aspekcie postać Niechludowa wykazuje niekwestionowane podobieństwo do bohatera opowiadania Erica-Emmanuela Schmitta, zatytułowanego *Koncert „Pamięci anioła”* – pianisty Chrisa, który powodowany niepohamowaną zazdrością przyczynia się do kalectwa swego rywala, niezwykle uzdolnionego skrzypka Axla [Schmitt 2011, 89–154]. Ich powinowactwa należy dopatrywać się w tym, iż w konsekwencji swych niemoralnych czynów unicestwiają wartość niewinności, reprezentatywną dla tych jednostek, które krzywdzą:

Przez niego obiecujący artysta stał się paranoicznym, popędliwym, okrutnym tyranem bez skrupułów. Nieświadomie zrobił coś gorszego niż mord na niewinnym – zamordował niewinność. Jego ofiara stała się katem. W harmonii Albana Berga Chris słyszał swoją własną historię: umarło nie tylko dziecko, ale i anioł. Z dawnego Axla nie została ani cząsteczka, zapanowało w nim zło. I spustoszenie. [Schmitt 2011, 141];

„Przecie w niej wszystko umarło” – myślał patrząc na tę niegdyś ładną, a teraz splugawioną, nalaną twarz, w której niedobrym blaskiem świeciły czarne, zezujące oczy. Oczy te śledziły teraz naczelnika i rękę Niechludowa zaciskającą banknot. Zawahał się na chwilę. [...] „Nie poradzisz sobie z tą kobietą – mówił ten głos – uwiążesz sobie tylko u szyi kamień, który cię zatopi i nie pozwoli ci być pożytecznym dla innych [Tolstoj 1986, 154].

Jak zauważa Andrzej Półtawski:

[...] człowiek jest istotą dynamiczną, rozwijającą się. Rozwój musi mieć jakiś kierunek. Nie można rozwijać się we wszystkich kierunkach, bo można iść tylko jedną drogą, a iść we wszystkich kierunkach to oczywiście w najlepszym razie stać w miejscu. Dla człowieka stać w miejscu to degenerować. Chcąc iść, trzeba mieć drogowskaz, a tym drogowskazem jest właśnie norma moralna [Półtawski 2013, 93].

Rezultatem nieoczekiwanego spotkania na sali rozpraw, któremu towarzyszyło zaktualizowanie serii wyglądów, jest to, iż przed Niechludowem zarysowuje się teraz ściśle określony cel do spełnienia; cel związany z osobą, której w młodości zadał ogromny ból:

Ale rzecz dziwna, to nie tylko go od niej nie odpychało, ale przyciągało jeszcze bardziej z jakąś nową, niezwykłą siłą. Czuł, że musi obudzić w niej duszę, że to jest strasznie trudne, ale nęciła go sama trudność tej sprawy. Doznawał wobec niej teraz takiego uczucia, jakiego dotychczas nigdy nie doznawał ani wobec niej, ani wobec kogokolwiek, uczucia, w którym nie było nic samolubnego: nic od niej nie pragnął dla siebie, pragnął jedynie, żeby przestała być taka, jaka jest teraz, żeby się zbudziła i stała się taka, jaka była dawniej [Tolstoj 1986, 155].

Podarowuje przeto Masłowej starą fotografię „przedstawiającą Zofię Iwanownę, Marię Iwanownę, jego, gdy był studentem, i Katuszę – niewinną, świeżą, śliczną i pełną radości życia” [Tolstoj 1986, 240]. I właśnie ten utrwalony przed laty wygląd zapoczątkowuje proces przemiany duchowej więźniarki: „Patrząc na fotografię czuła się taką, jaką ją przedstawiała podobizna, i wspominała, jaka była wówczas szczęśliwa, i myślała, jaka mogłaby jeszcze teraz być z nim szczęśliwa” [Tolstoj 1986, 253].

„Akty emocjonalne dostarczają źródłowego materiału dla uchwycenia samoobecnej w nich zawartości treściowej. Za ich pośrednictwem odczuwamy bezpośrednio wartości jako jakości przysługujące przedmiotom” [Siemianowski 2011, 28] – bohaterowi powieści Tolstoja wyznaczyły one nową rzeczywistość, której punktem odniesienia staje się ostatecznie Ewangelia; myśl zrodzona wskutek lektury jej fragmentów, a sprowadzająca się do przekonania, iż „jeśli znaleźliśmy się tutaj, to stało się to za czyjaś wolą i w jakimś celu” [Tolstoj 1986, 457]. W efekcie tego książę Niechludow staje się podmiotem doświadczenia aksjologicznego, gdyż „odpowiada na wartości [...] całą gamą przeżyć emocjonalnych, wolitywnych, umysłowych; co więcej, w imię wartości podejmuje działania, realizując nowe wartościowe stany rzeczy” [Siemianowski 2011, 39] – człowieczeństwo Dymitra zmartwychwstaje.

Znaczenie postaci w dziele literackim, jej – by tak rzec – literacka godność, a zarazem wynikające stąd szczególne zobowiązanie teorii literatury do wyjaśnienia jej statusu, bierze się z faktu jej wielostronnej analogiczności i reprezentatywności względem człowieka. Bohater utworu literackiego to nie *homo fictus*, ale *imago hominis* – obraz człowieka, każdorazowo na miarę rozumienia jego istoty i jego spraw oraz artystycznych zdolności autora [Stoff 2006, 9].

Status postaci w dziele literackim jest stały – rozumieć przez niego należy tę szczególną pozycję, jaką jest zawieranie się przedmiotu przedstawionego w przedmiocie intencjonalnym [Stoff 2006, 17]. Kategoria wyglądków skonkretyzowanych, rozpatrywana w odniesieniu do pierwszoplanowej postaci *Zmartwychwstania* uzmysławia, że jej „analogiczność i reprezentatywność względem człowieka” realizuje się w stopniu najwyższym; poświadcza niezwykły kunszt autora w tym względzie. Mimo że tego rodzaju wyglądy nie

mogą być utożsamiane z Ingardenowską kategorią wyglądom przedmiotów przedstawionych, to jednak niezaprzeczalnie ukazują bogactwo i złożoność warstw dzieła literackiego. Jedno wszakże wątpliwości nie ulega: szczegółowe badania omawianej kategorii mogłyby okazać się pomocne w dookreśleniu specyfiki relacji pomiędzy wyglądem *sensu stricto* – przedmiotu przedstawionego – a jego intencjonalnością. Niezaprzeczalnie bowiem wyglądy skonkretyzowane pozwalają dostrzec wszelkie niuanse w obrębie płaszczyzny mniej skomplikowanej, lecz dla tych ostatnich – wyglądom uschematyzowanych – podstawowej, partykularnej.

Literatura

- Bartnik W., *Ogląd czy konstrukcja? Uwagi o Ingardenowskiej koncepcji dzieła literackiego*, „Studia Estetyczne” 1985, nr 22.
- Gaarder J., 2012, *Świat Zofii*, przeł. I. Zimnicka, Warszawa.
- Ingarden R., 2001, *Książeczka o człowieku*, Kraków.
- Ingarden R., 1976, *O poznawaniu dzieła literackiego*, przeł. D. Gierulanka, Warszawa.
- Ingarden R., 1995, *Studia z teorii poznania*, oprac. A. Węgrzecki, Warszawa.
- Ingarden R., 1970, *W sprawie budowy dzieła literackiego. Profesorowi Markiewiczowi w odpowiedzi*, [w:] tenże, *Studia z estetyki*, t. III, Warszawa, s. 413–434.
- Ingarden R., 2005, *Przeżycie estetyczne i przedmiot estetyczny*, [w:] tenże, *Wybór pism estetycznych*, wprowadzenie, wybór i opracowanie A. Tyszczyk, Kraków.
- Makota J., 1964, *O klasyfikacji sztuk pięknych. Z badań nad estetyką współczesną*, Kraków.
- Póltawski A., 2013, *Filozofia dla życia. Rozmawiają Krzysztof Ziemięć i Marek Maciejczak, komentuje Wanda Póltawska*, Częstochowa.
- Sartre J. P., 2006, *Szkic o teorii emocji*, tłum. R. Abramciów, Kraków.
- Schmitt E.-E., 2011, *Trucicielka i inne opowiadania*, tłumaczenie A. Sylwestrzak-Wszelaki, Kraków.
- Siemianowski A., 2011, *O udziale i roli uczuć w doświadczeniu wartości*, [w:] *Oblicza doświadczenia aksjologicznego. Studia i rozprawy*, red. Naukowa P. Duchliński i G. Hołub, Kraków, s. 19–39.
- Stein E., 1988, *O zagadnieniu wczucia*, przeł. D. Gierulanka i J. F. Gierula, Kraków.
- Stoff A., 2006, „*Imago hominis*”. *Postać w dziele literackim*, [w:] tenże, *Zagłoba sum! Studium postaci literackiej*, Toruń, s. 9–56.
- Stoff A., 2003, *Kwestia miejsca warstwy wyglądom w dziele literackim w teorii Romana Ingardena*, [w:] *Z teorii dzieła literackiego*, pod red. A. Stoffa i M. Cyzman, Toruń, s. 11–56.

Tolstoj L., 1986, *Zmartwychwstanie*, tłum. W. Rogowicz, Warszawa.

Zarek A., 2008, *Ciało kobiety jako obiekt pragnienia mężczyzny*, [w:] *Miłość mężczyzny. Społeczno-kulturowe mechanizmy kreowania emocji*, pod red. B. Płonki-Syroki i J. Stacherzak, t. II, Wrocław, s. 55–70.

CONCERTIZED ASPECTS IN LEO TOLSTOY'S *RESURRECTION*

S U M M A R Y

The issues presented in this article are within the field of literary theory: they refer to a specific category, typical for the most problematic layer of a literary work distinguished by Roman Ingarden, a Polish phenomenologist, in his concept of two-dimensional construction of a literary work of art. The element that is analysed in the text is the presentation of a depicted object, and more precisely, a depicted character.

The material used in order to fulfill the task that in essence remains within the realm philosophical theory became a novel by Leo Tolstoy, *Resurrection*. The problems discussed in this text refer to a phenomenon that can be labeled as “the recognition” or the identification of a depicted object via immensely developed spectrum of its aspects. Tolstoy illustrated the properties of the discussed phenomenon with great skill peopling the presented world with very unique, three-dimensional characters. They mirror the following statement by the author: “People are like rivers: the water in each of them is the same but each river can be times narrow, or fast, or wide, or slow, or transparent, or muddy, or warm. The same with people. Every person has seeds of all human qualities, and sometimes he displays some of them, other times others and he often may be quite unlike himself remaining [...]” [Tolstoy 1986, 199].

Beata Garlej e-mail: berciuska@op.pl

Łukasz Gemziak

Toruń

Образ Запада в восприятии Виктора Ерофеева

Ключевые слова: Виктор Ерофеев, западная традиция в современной России, современная интеллектуальная жизнь в России, Россия – Запад, менталитет и капитализм Запада

Виктор Ерофеев является современным русским писателем, творчество которого воспринимается неоднозначно. В своих литературных произведениях и публицистических статьях автор *Русской красавицы* затрагивает один из существенных вопросов русской культуры – вопрос восприятия Запада и отношения к нему. У русского писателя, благодаря детству, проведенному во Франции¹, многочисленным путешествиям (См.: Ерофеев [2008e]) и знакомствам с представителями Запада, сложилось довольно многогранное представление о странах Западной Европы и США², ставшее важной частью его общественно-политических взглядов. Отсутствие углубленных исследований в этой области стало причиной настоящей попытки проанализировать важнейшие произведения Ерофеева в этом контексте³.

---

¹ Ерофеев в беллетризованной форме описывает этот период своей жизни в романе *Хороший Сталин*. См.: Ерофеев [2010c], (в частности, 127–204).

² Следует сказать, что восприятие Запада через призму различных стереотипов и нереальных представлений привело некоторых российских мыслителей и писателей (например, Михаила Бакунина, Александра Герцена) к жестокому разочарованию. В результате часть из них стала противниками Запада [Кантор 2001, 14].

³ Материалом для исследований являются, прежде всего, публицистические статьи. В меньшей степени используются эссе и литературные произведения.

Предметом исследований в настоящей статье является система взглядов Виктора Ерофеева в контексте «классического» западного мировоззрения⁴. Рассматриваются связи между убеждениями автора *Хорошего Сталина* и ценностями западной традиции⁵.

Мировоззрение Ерофеева раскрывается через отношение русского писателя к Западу, его культуре, особенностям западного менталитета и капитализма, а также рассматривается в контексте взглядов писателя на современные политико-общественные отношения между Россией и Западом.

1. «Скучная Европа»

Образ Запада, создаваемый русским писателем, является результатом сравнения с Россией. Ерофеев, наблюдая за особенностями Западной Европы и США, почти никогда не забывает об опыте жизни в СССР и России. Такой взгляд, заключающий в себе представление о разнообразии мира и возможность сравнивать его с собственной культурой, оказывается довольно интересным и указывает на характерные, несвойственные России, черты Запада. При этом автор *Энциклопедии русской души* не забывает и о том, что страны Западной Европы во многом отличаются от США.

Ерофеев, описывая Европу, замечает, что ее состоятельный, благополучный образ жизни несет определенные опасности:

Европа живет по инерции. Волки, которые могут съесть Европу, это ее отощавшие и переродившиеся ценности. Это ценности, которые все больше лишаются своего первичного содержания и существуют в основном в формальном измерении. [...] Если проанализировать жизнь европейского человека, то в ней нет главного – в ней нет смысла жизни. [...] Общество потребления сделало европейца заложником моды. Работа превращается в гонку за второсортным престижем. [...] Европейец постоянно занят, даже отдых он превратил в занятие, которое не оставляет его один на один с самим собой. Это и есть бестелесные волки Европы: человек потерял представление о самопознании. Самопознание из экзистенциальной категории

---

⁴ Основные для классического западничества ценности – это личность, индивидуальность, свобода, одухотворенность (понимаемая рационально – как сознательность, пытливость), «разумность» человека, терпимость, возможность свободного обмена идеями и культурными ценностями, равенство и социальная справедливость. См.: Шукин [2001, 139–144].

⁵ Термин «мировоззрение» употребляется в значении целостного представления о мире, системы ценностей (этических, эстетических и других). См.: Walicki [1964, 8].

перешло в категорию практического знания о красоте, здоровье и времяпрепровождении. Жизнь стала скучной, но скука не замечается изнутри этой жизни, потому что жизнь заполнена до предела борьбой за достойную с точки зрения общей нормы жизнь [Ерофеев 2006b, 10].

Главной угрозой для Европы является она сама, – замечает Ерофеев. Культура потребления стала доминирующим признаком Европы, отвергнуты духовные составляющие, а вместо них не найдены безопасные альтернативы. Европа создает явления и ценности, которые перерождаются в реальную опасность⁶. Писатель обращает внимание на то, что некоторые европейские ценности уже переменялись, и их облик видоизменился:

Идеология Европы свелась к набору общеупотребительных понятий. [...] Либерализм превратился в толерантность. Была утрачена иерархичность культуры как форма неуважения к электорату. Культура стала горизонтальной. Власть между тем сохранила свою пирамидальность, но об этом неприлично говорить. Европейцы почувствовали дискомфорт пустоты и вернулись к архаике национализма. Это еще один волк, против которого пока что есть слабая защита – объединение континента. Однако протест против Европейской конституции – это неверно найденная точка боли [Ерофеев 2006b, 10–11].

Старый свет стал местом, где больше всего ценится собственное спокойствие и мирная жизнь. Однако европейцы не знают, какую цену придется им заплатить за такое поведение. Никто не обращает внимания на то, что происходит рядом, что является сутью изменений. Ведь возрождение националистических тенденций не является положительным способом решения каких-либо проблем, подчеркивает Ерофеев. Европа, погруженная в нерелексивную жизнь, пытается поверхностно справиться со сложными вопросами: «Борьба с курением – только

---

⁶ С точки зрения вопросов, рассматриваемых в настоящей статье, очень интересным является тот факт, что даже идея негативного образа Запада была сформулирована самими европейцами. В эпоху романтизма некоторые (преимущественно консервативные) немецкие философы и писатели, словно в ответ на французские победы времен Наполеона и связанное с ними навязывание культурных ценностей Просвещения, пытались защитить свою культуру. Большую роль сыграл здесь Иоганн Гердер и его концепция «духа народа». Немецкие взгляды об исключительности собственной культуры и ее отличии от «цивилизации западноевропейской» (Великая Британия и Франция) в XX веке стали основой националистических движений в Рейхе. Конечно, задолго до этого некоторые идеи, связанные с негативным образом Запада, появлялись также в других странах Европы или даже за ее пределами, но начали развиваться в другом направлении. (О европейских истоках антизападных убеждений и развитии этих концепций см.: Вигума, Margalit [2005, в частности, с. 54–63].

первый шаг. Если футбол плодит агрессию болельщиков, почему бы не кастрировать футбол? [...] Европа утрачивает свою человеческую живописность» [там же, 11]. Странам Западной Европы хотелось бы избавиться от всех возможных опасностей и они пытаются это сделать. Однако меры, к которым они прибегают, имеют исключительно мирный характер. Европа «бросилась в кусты от бандитов с большой дороги» [там же], однако ей не удалось спрятаться. Русский писатель утверждает, что невозможно «уничтожить любые жизненные риски» [там же], потому что в человеке заложены черты, которые к ним стремятся. Нельзя избавиться от агрессии, свойственной сущности человека [там же]. Убежденность в доброй человеческой природе, восходящая корнями к эпохе Просвещения и проявляющаяся в вере в рациональное поведение человека и в прогресс, обманчива⁷. Автор *Русской красавицы*, подчеркивая существование негативной стороны человеческой натуры, одновременно замечает, что Европа все еще верит, несмотря на опыт истории, в полностью предсказуемого человека. Это убеждение лежит в основе желания мирно и безопасно решать все проблемы. В результате оказывается, что Европа не осознала опыта времен тоталитаризма⁸.

Хорошая, благополучная жизнь общества является явным преимуществом Европы, замечает Ерофеев. Однако нельзя забывать и о собственных несовершенствах, особенно в политическом плане. К ним относятся своего рода неопределенность и отсутствие серьезных решений. Мещанская Европа не желает никаких перемен. Ее равнодушие удивляет и, одновременно, вызывает презрение: «Не имея ни Бога, ни атеизма, не имея ярко выраженных правых и левых форм политической жизни, она все больше становится предметом насмешки со стороны тех самых иммигрантов, которых она когда-то из чувства вины и политической щедрости пригласила к себе» [Ерофеев 2006b, 11]. Ерофеев подчеркивает, что Европа является слишком предсказуемой. При столкновении с неожиданными явлениями эта европейская особенность может серьезно помешать ей успешно справиться с возникшими проблемами.

---

⁷ Ирина Скоропанова подчеркивает, что «Виктора Ерофеева человек интересует больше всего как источник зла, переполняющего мир [...]». [Скоропанова 2002, 194]. Вопрос садизма, зла и других негативных склонностей, заложенных в психике человека, рассматривается Ерофеевым в литературных эссе. См., например: Ерофеев [2006с, 222–273; 1985, 140–158].

⁸ Зло, существующее в натуре человека, стало темой многих книг о тоталитаризме. См., например, [Arendt 1977].

Следует добавить, что, говоря о Европе, русский писатель уделяет внимание также странам Центральной Европы и Прибалтики, присоединившимся к политическим и военным структурам Запада. Однако он не считает их полностью западными странами. Их собственная история, в том числе и коммунистическое прошлое, является аргументом в пользу такого мнения⁹.

Своеобразная «скудность поведения» отличает страны Западной Европы от США, прежде всего, в политическом плане. Можно предполагать, что причиной такой ситуации является нежелание Европы играть роль гегемона в мире. Политики Старого света смирились со своей второстепенной, но все еще влиятельной, позицией. Кажется, что такая ситуация вполне их устраивает. С другой стороны, попытки мирного урегулирования каких-либо общественных и политических конфликтов могут вытекать также из исторического опыта. Британский историк Тони Джадт замечает, что американцы мыслят иначе, чем европейцы, которые уже не в состоянии представить себе войну как реальное событие со всеми его негативными последствиями. В результате Штаты остаются единственной развитой страной, где милитаризм все еще одобряется [Judt 2008, 6–7].

Образ жизни стран Западной Европы и США в общественном плане сходен. В качестве примеров можно привести отношение к духовному, религиозному вопросу.

2. Духовные вопросы

Одной из особенностей Запада, вызывающей изумление россиян, является отсутствие пристального интереса к духовной жизни. Русский писатель указывает на истоки этого явления и называет его типичной чертой США и стран Западной Европы:

Ницше сказал: «Бог умер» – и Европа это восприняла как последнее слово о Боге (хотя умер не Бог, умерло старое представление о Боге). Поэтому, когда на Западе кто-нибудь произносит слово «метафизика», в глазах собеседника паника. Он думает: или перед ним дурак, которого охмурили родители-католики, или человек, помешанный на Востоке. Восток

---

⁹ Среди стран Средней Европы автор *Русского апокалипсиса* особенно интересуется Польшей. См., например: Ерофеев [2002, 21; 2008h, 142–146; 2004a, 460–463, 2010b; 2008f, 225–229; 2003a]. Многие статьи и интервью Ерофеева (преимущественно касающиеся России) публикуются на польском языке.

там считается дешевым поветрием. Все футболисты, регбисты, киноактеры, режиссеры – буддисты. Нам это кажется духовными поисками, а для нормального жителя Берлина или Парижа впасть в буддизм – все равно что у нас стать приверженцем Жириновского [Ерофеев 2001, 32].

Европа исключила метафизические, духовные вопросы из своего сознания. Сфера религии, веры или духовных поисков оказалась вне общественного интереса и в настоящее время может существовать только в контексте личной жизни. Русским писателем подчеркивается факт, что такое положение вещей привело к отсутствию какого-либо разнообразия в области европейских идей, связанных с духовными проблемами. Именно этим оправдываются поиски нематериальных ценностей, направленные, в основном, на Восток. Ерофеев утверждает, что своего рода исключением, современной европейской попыткой справиться с жизненно важными вопросами, является философия экзистенциализма [там же], но этого недостаточно. Тем не менее автор *Русского апокалипсиса* не считает жизни на Западе безнравственной. Там существуют моральные, связанные с христианством принципы, но они выполняют своеобразную роль: «На Западе все построено на законах рынка. Рынок стабилизирует мораль, рынку нужно, чтобы все помирились и пахали. И люди подчиняются рынку – так спокойнее. Но момент отчаяния все равно возникает – отсюда искания, метания...» [там же]. Писатель подчеркивает, что нравственность, иногда связанная с религией и метафизической философией, превратилась на Западе в обычные правила поведения, которые способствуют развитию капиталистической экономики. Духовный контекст не является уже основополагающим или вообще исчезает. В результате жители Запада не находят ничего, что могло бы выполнять истинную функцию религии, связанную с духовными переживаниями.

Ерофеев повторяет свой основной упрек в сторону обществ Западной Европы и США. Ради спокойствия и мирной жизни они слишком часто избегают ответа на важные вопросы. Рынок предлагает им интересоваться внешними аспектами жизни и «кастрировать» все вопросы, которые могут их от этого отвлечь. Именно поэтому при разговоре о духовности на Западе «в глазах собеседника паника».

Замечания Ерофеева о западных проблемах духовности характеризует довольно высокая степень обобщения. Автор *Энциклопедии русской души* уделяет мало внимания разнообразию Запада в этом аспекте. Ведь, к примеру, сравнивая религиозность в США, можно сказать, что жители крупных городов и люди, живущие в провинции, придержи-

живаются двух различных моделей поведения. Однако Ерофееву удастся уловить суть основных перемен в вопросе религиозности – преобладающим все больше становится атеистический или равнодушный к религии образ жизни¹⁰.

3. Political correctness, опасное мнение большинства и антидемократические тенденции

Очередным вопросом, свидетельствующим о желании западных обществ жить мирно и без каких-либо конфликтов, является политическая корректность. В многонациональном обществе уважение к человеку, составляющее основу рассматриваемого явления, – это хороший способ наладить правильные отношения: «Но американцы воспитаны так, что врать нельзя и смеяться над другими нехорошо. [...] Чтобы в таком смешанном обществе, как Америка, относиться к другому так, как хочешь, чтобы он относился к тебе, надо начинать с нуля. [...] Самоограничение порождает эпидемию самоограничений» [Ерофеев 2008d, 47–48].

Ерофеевым одобряется американское самоограничение, которое превращается во взвешенность и уважительное отношение к другим людям. Однако позитивное, как идея, стремление никого не обидеть может вести к странному поведению. Русский писатель, участвуя в репетициях к опере *Жизнь с идиотом* (по мотивам своего одноименного рассказа) в Амстердаме, имел возможность столкнуться с желанием оказаться политически корректным:

Директор Амстердамской Оперы Пьер Аудин был деловым и знающим человеком. [...]

– Есть проблема, – сказал он при закрытых дверях. – У нас в опере роль Идиота поет негр. [...]

– Ну и что?

– Попечительский совет нашей Оперы был на репетиции. Понимаешь, у нас в Голландии получается политически некорректным, если «черный» поет Идиота.

Я не поверил его словам. Но он явно не шутил. Нужно было что-то предпринимать.

– Давай перекрасим его в белый цвет, – предложил я.

---

¹⁰ Анджей Шахай замечает, что процесс секуляризации идет во всех странах культуры Запада, за исключением США и Польши [Szahaj 2012, 97].

- Идея! – обрадовался Пьер. [...]
- Ну, как? – спросил я Пьера после репетиции. [...]
- Ты что не видишь? – взорвался Пьер. – Белым он выглядит полным издевательством над негром! Сквозь белую краску еще сильнее проступает его негритянская морда! Нам этого не простят! [Ерофеев 2008а, 65–66].

Западная политкорректность удивляет Ерофеева своими последствиями. Попытки избежать всевозможных, даже надуманных конфликтов, значительно осложняют жизнь общества. При этом такие усилия носят преимущественно поверхностный характер. В результате оказывается, что политкорректность обладает и значительными отрицательными чертами.

На Западе дела, касающиеся индивидуальных выборов человека, нередко решает мнение большинства. Именно поэтому русский писатель воспринимает Запад как место, в котором меньшинство, по принципу имеющее возможность свободно принимать решения о своей судьбе, подчиняется большинству. Большинство, в свою очередь, пытается как можно более усложнить «опасные» действия остальной части общества, например, предостерегая об угрозах определенных выборов или вводя соответствующие законы. Таким образом, преобладающий взгляд становится политкорректным. Ерофееву такое поведение кажется очень странным:

Мои позиции отличались идейной путаностью. Я курю, но в принципе я против курения. Я понимаю все значение его вреда, но мне не совсем понятно, зачем продавать сигареты в магазинах [...], если на каждой пачке страшными черными буквами написано, что табак убивает или что «курение сделает вас импотентом». Я – за демократию, но, зная судьбы литературы и науки, вроде астрономии, в Европе прошлых веков, я осторожно отношусь к мнению большинства, стараясь как можно меньше ему подчиняться. Очевидно, что Европа двинулась за Соединенными Штатами Америки в борьбе за здоровую жизнь, смысл которой и решает демократическое большинство, избравшее Буша или, например, запретившее аборты в Польше [Ерофеев 2004с, 20].

«Идейная запутанность» русского писателя вытекает из уверенности в том, что различные ценности могут сосуществовать рядом друг с другом. Политическая корректность и мнение большинства вытесняют из общественной жизни другие суждения и модели поведения, не приемля менее популярных образов жизни. Ерофеев опасается последствий такой ситуации и в этом случае его поведение очень похоже на «непоследовательность», о которой писал Лешек Колаковский:

В том смысле, в котором мы сейчас говорим, непоследовательность – это просто отказ от принимаемого раз и навсегда предопределяющего выбора между какими-либо взаимно исключающимися ценностями.

[...] это попытка создания определенного мировоззрения. Последнее признает, что крайности непримиримы, но не желает от них отказаться, поскольку признает ценности и той и другой крайности [Колаковский 1974, 302; 305].

Политкорректность является результатом очередной «переродившейся ценности». Идея, которая по существу должна бороться против нетерпимости, ксенофобии и других отрицательных явлений, оказывается лишь средством для вынесения сложных проблем за пределы общественного диспута.

«Последовательность» большинства можно заметить также в других ситуациях. Перемены, происходящие в странах Европы и США, напоминают прагматическую игру, которая до сих пор ассоциировалась у Ерофеева с российской политикой: «После конца холодной войны [Запад – L.G.] [...] все больше пропитывается духом строгости и подчинения авторитету. Западные страны с традиционной демократией зарабатывают оруэлловские очки, когда высокомерно говорят от имени истины, спекулируют на политической корректности» [Ерофеев 2008g, 255].

Говоря об «оруэллах» или «оруэлловских очках», Ерофеев имеет в виду антидемократические тенденции в определенных странах. По его мнению, двойственность принципов и забота о собственном интересе делают из Запада, особенно из США, политический субъект, который перестает четко отличаться от России: «Уничтожение „оруэллов“ в чужих странах, зараженных диктатурой, вроде бывшего Ирака, нередко ведется Западом по-оруэлловски. Буш с Путиным могли бы при встречах обмениваться личными „оруэллами“ в порядке самозачетов» [там же, 256].

Поведение Запада, зарабатывающего «оруэллы», сказывается и на самой России. Ведь определенная часть россиян воспринимает Запад как некую цель, к которой должна стремиться их родина. Писатель замечает, что отсутствие противопоставления России и Запада может оказаться отрицательным фактором: «Запад, перестающий быть культурной альтернативой для русских – это подрыв русской цивилизации. За таким Западом не хочется следовать. В какую сторону идти?» [там же, 255].

4. Достоинства Запада и западное восприятие России

Говоря о недостатках Запада, Ерофеев не забывает подчеркнуть и его отдельные достоинства, суть которых проступает при сравнении с Россией. Автор *Русского апокалипсиса* утверждает, что одной из положительных черт стран Европы и США является социальная поддержка со стороны государства, служащие которого умеют выстроить систему помощи для сограждан:

Можно смеяться над наивностью американцев, но Америка реально создала социальные программы помощи старикам и безработным, малоимущим и калекам. Эти программы осуществляются людьми, которые любят свою работу, умеют помогать людям в беде. Не только Америка, но и весь цивилизованный мир дает возможность молодым семьям получить кредит на покупку достойного жилья. Это называется нормальной жизнью [Ерофеев 2008b, 144–145].

Также американский образ жизни, связанный с идеей «жизненного успеха», одобряется Ерофеевым. Русский писатель замечает, что для граждан США – это точный культурный ориентир, которого все еще не хватает в России. Влияние этой мысли очень сильно: «Вот американское кино бьет в одну и ту же точку, бьет и все время подпитывает идею индивидуального успеха в жизни. Это абсолютно суперпротестантская ценность, имеющая неисчерпаемый ресурс жизненности в Америке. И они там тысячи раз смотрят фильмы про одно и то же» [Ерофеев 2003b, 47].

Ерофеев не забывает, что образ России на Западе не менее важен для взаимоотношений, чем восприятие Запада в глазах России. Именно поэтому он обращает внимание также на вопрос западных представлений о своей родине.

Автор *Хорошего Сталина* приходит к выводу, что страны Европы и США относятся к России с большим недоверием. Одним из примеров этому стала проблема въезда в Евросоюз через восточную границу. Писатель утверждает, что:

В какой-то степени это напоминает границу между США и Мексикой – границу перепада цивилизаций и качества жизни. [...] В список провинившихся стран, которых надо охватить пограничной заботой, кроме России, попали межеумки: Белоруссия и Украина. Однако, скорее всего, эти осколки Империи находятся во временном карантине, как холерные корабли. Пусть сначала выблюют из политического желудка взбесившегося Лукашенко, перестанут тайно торговать оружием, помогут голову шампунем. Радужных надежд на Россию не возлагается. Европейские дипломаты

в Москве на мой вопрос, когда будет отменен визовый режим с Европой, отвечают ласково и уклончиво, как врачи – родственникам умирающего [Ерофеев 2003d].

Приводя пример границ между ЕС и РФ, Ерофеев пытается понять, где именно лежит причина того, что Запад не желает иметь более тесных взаимоотношений с Россией. Он замечает, что не существует объективных причин, которые могли бы этому препятствовать. Евросоюзу не следует опасаться русской мафии или бедной России – ведь с преступностью лучше бороться вместе, а Румыния не богаче России [там же]. Скорее всего, виной возникшей ситуации является стереотипное восприятие России как другой цивилизации, к тому же неравноправной Западу. Получается, что «речь все-таки идет о диких восточных ордах, которых рисовал в своем политическом воображении Гитлер и хотел уничтожить после евреев» [там же]. Такое восприятие восточного соседа¹¹ ЕС не идет на пользу, как и в случае с «оружьями», самому Западу. Напротив, отталкивание России несет в себе определенную опасность:

Отталкивая Россию, Европа подрывает в ней демократические силы, близкие Европе, и поощряет тех, кто не любит ни Европу, ни свободу прессы, мечтает о российском «фундаментализме». Подарок коммунистам и Жириновскому. Вроде бы не трудно понять, что на самом деле опасна изолированная Россия. [...]

Боязнь России – хроническая болезнь Европы. Это болезнь высокомерия, лицемерия, невежества. Лекарства от нее не найдено [там же].

Ерофееву, который сам довольно сильно критикует Россию, не хотелось бы, чтобы Запад относился к его родине как к враждебной стране. Вследствие такой обстановки к власти в России могут прийти антизападные силы. В результате любые попытки связать Россию с Западом окажутся невозможными. Русский писатель, опасаясь такой

---

¹¹ Следует сказать, что представление о россиянах как «восточных ордах», связанных с Азией, существует и в русской культуре. Оно отразилось, например, в поэзии Валерия Брюсова, Владимира Соловьева. Свообразным художественным символом этого явления стало стихотворение Александра Блока *Скифы*: «Миллионы – вас. Нас – тьмы, и тьмы, и тьмы./ Попробуйте, сразитесь с нами!/ Да, скифы – мы! Да, азиаты – мы,/ С раскосыми и жадными очами! [...]». См.: Блок [1960, 360]. Наличие азиатского влияния на Россию подчеркивали также сторонники евразийства – философско-политического течения, которое зародилось в 20-е годы XX в. в эмиграции. См., например: Väcker [2000].

политической ситуации, надеется на Запад, который должен притягивать всех своих восточных соседей и пытаться поддерживать с ними хорошие отношения. Ерофеев рассчитывает и на возможность беспрепятственного посещения россиянами стран ЕС и США [Ерофеев 2004e, 23]. Не исключено, что их мировоззрение изменится так же, как в свое время менялось мировоззрение будущих декабристов. Именно для этого нужен безвизовый режим [Ерофеев 2010a].

Запад болен страхом перед Россией. От этой болезни пока не найдено лекарства, а ее последствия хорошо заметны не только при попытке въехать на территорию ЕС или США. Примером оказывается и отношение к России. Основная часть информации об этой стране представляется на Западе в отрицательном свете, а западные журналисты воспринимают происходящее в этой стране весьма однобоко:

Теперь куда ни приедешь, в Японию или в Ригу, вокруг тебя все дышит подозрением.

– Ну, как там у вас, плохо?

– Почему плохо?

– А что, хорошо, что ли?

Особенно сбесились ихние журналисты. Причем поголовно. Чего они только не пишут! У вас, говорят, Путин – белый православный царь, который будет теперь править вечно.

– Да Бог с вами, почему вечно?

– Значит, вы – сторонник диктатуры?

– Какой такой диктатуры?

– Чекистской! Вы что, не слышали, что Путин собирается себя клонировать?

– Ребята, вы что! У нас тут терроризм. Нам надо вместе бороться против общего врага.

– А кто первым объявил Кавказу лингвистическую войну? [Ерофеев 2004d, 27].

Русский писатель обращает внимание на стереотипное восприятие России Западом. Его родина, независимо от настоящей и подвергающейся изменениям обстановки, воспринимается жителями Запада (при помощи СМИ) как диктатура, в которой нет никаких свобод. Иностранные журналисты, на основании поверхностного представления о России, создают образ, который отталкивает другие государства. Ерофеев замечает, что на Западе «они там становятся все более уверенными в том, что знают о нас больше и подробнее, чем мы сами, поскольку у нас нет возможности получать объективную информацию» [Ерофеев 2004b]. Западное представление о российской диктатуре сильно

укоренилось и именно поэтому Ерофеев, как русский писатель, имеющий возможность свободно путешествовать и высказывать свое мнение, воспринимается на Западе с неким подозрением: «Смысл этого подозрения: если ты такой независимый или хочешь таким являться, то как тебя к нам выпускают?» [там же].

Автор *Русской красавицы*, не являющийся убежденным сторонником нынешнего президента РФ¹², подчеркивает, что негативный образ России, создаваемый западными СМИ, может быть результатом не только стереотипного и поверхностного восприятия его родины. Свою роль здесь играет и определенный политический интерес. Россия оказывается фактором, способствующим сплочению США с западноевропейскими государствами, а также притягивающим к Западу другие, опасющиеся «российского авторитаризма», страны. Общий враг может хорошо укрепить дружбу между государствами:

Я не знаю тонкостей высшей европейской политики, мне трудно судить о намерениях НАТО, но, кажется, нас все со всех сторон по крайней мере немножко обманывают. Общественное мнение во всяком случае тех немецких людей, которые читают книжки, убеждено, что нам здесь в России пришел капут. Россия – это цензура, авторитаризм, война в Чечне, коррупция и нищета. Именно поэтому, от страха перед Россией, все бывшие советские союзники и республики бегут в НАТО, которое не позволит теперь разговаривать разным думским деятелям по-хамски с маленькой Литвой – НАТО может и кулаком стукнуть. Уже и братья болгары там [там же].

Создавая обманчивый образ России и не пытаясь поддерживать российских сторонников перемен, политики Западной Европы и США демонстрируют свою политическую близорукость. В будущем они могут быть крайне удивлены последствиями таких действий.

Образ Запада, создаваемый Ерофеевым, удивляет большим количеством негативных замечаний. Такой критический подход к Западу человека, являющегося убежденным сторонником западных перемен в России, кажется странным. Ерофеев считает страны Западной Европы и США хотя и неидеальным, но единственным приемлемым для

---

¹² Об отношении Ерофеева к политической деятельности Путина см., например: [Ерофеев 2011; 2007]. См. также открытое письмо Ерофеева Путину по поводу акций молодежной организации «Идущие вместе»: [Ерофеев 2008с]. Письмо впервые опубликовалось в газете *Время МН* 5 сентября 2002 года и было озаглавлено *Особенности национальной травли писателей*.

России образцом для подражания [См., например, Ерофеев 2003с; Ерофеев 2006а, 10–11].

Взгляды писателя относительно стран Запада связаны с западной традицией в русской политико-общественной мысли. Ерофеев подчеркивает значение индивидуализма, личности и плюрализма ценностей, например, не соглашаясь с мнением большинства и негативными последствиями политкорректности. Какие-либо проявления нетерпимости воспринимаются им отрицательно. Кроме того, он убежден, что возможность свободно обмениваться идеями, путешествовать – это фактор, положительно влияющий на любое общество и именно поэтому ему хотелось бы отменить визовый режим со странами ЕС. Одобрение Ерофеевым системы социальной помощи, существующей в США, свидетельствует о том, что он является сторонником социальной справедливости.

Ерофеев не скрывает своего интереса к Западу, но, несмотря на многолетний опыт жизни в Западной Европе, он одновременно помнит о своей родине и ее проблемах. В результате он особо сильно чувствует различия между Россией и Западом:

Я офранцузил Россию и обрусил Париж. Всего того, что я ношу в себе, на самом деле нет. Я выдумал оба мира. В себе самом я их скрестил. Я, видимо, тот самый русский европеец, который и не европеец, и не русский.

У меня получилось то, что не получается. Можно ли меня считать удачным гибридом? Я потерял возможность абсолютных критериев. Поскольку два мира не совпадают, я ощущаю превратности морали [...].

Я хочу жить на два дома. Мне тесно в том и другом мире. Мне нужна хотя бы поочередность, лучше бы – совместность, в идеале – совместимость. Последнее я не нашел. Но я все равно не их, потому что мне там чего-то не хватает [Ерофеев 1999, 108].

Литература

- Блок А., 1960, *Скифы*, [в:] А. Блок, *Собрание сочинений в восьми томах*, т. 3, Москва – Ленинград, с. 360–362.
- Колаковский Л., 1974, *Похвала непоследовательности*, [в:] Л. Колаковский, *Похвала непоследовательности*, пер. с польского В. Кольцова, Firenze, с. 297–311.
- Ерофеев В., 1985, *На грани разрыва ('Мелкий бес' Ф. Сологуба на фоне русской реалистической традиции)*, „Вопросы литературы”, № 2, с. 140–158.

- Ерофеев В., 1999, *Энциклопедия русской души. Роман с энциклопедией*, Москва.
- Ерофеев В., 2001, *Гурам на смех*, (интервью Е. Кудрявцевой), „Огонек”, № 41, с. 32–35.
- Ерофеев В., 2002, *Ностальгия по Варшаве*, „Огонек”, № 22, с. 21.
- Ерофеев В., 2003а, *Восточный элемент*, „Новые Известия”, 16 сентября 2003, [online], <http://www.newizv.ru/society/2003-09-16/1334-viktor-erofeev.html> [01.07.14].
- Ерофеев В., 2003b, *Киношок писателя Ерофеева*, (интервью Е. Варкан), „Огонек”, № 36, с. 46–48.
- Ерофеев В., 2003с, *Парадоксы русского Севера*, „Новые Известия”, 30 октября 2003, [online], <http://www.newizv.ru/society/2003-10-30/2464-viktor-erofeev.html> [29.06.14].
- Ерофеев В., 2003d, *Последняя любовь Кафки*, „Новые Известия”, 26 августа 2003, [online], <http://www.newizv.ru/society/2003-08-26/786-viktor-erofeev.html> [01.07.14].
- Ерофеев В., 2004а, *Будь я поляком...*, [в:] А. де Лазари (ред.), *Польская и русская душа (от Адама Мицкевича и Александра Пушкина до Чеслава Милоша и Александра Солженицына)*, Варшава, с. 460–463.
- Ерофеев В., 2004b, *Нас опять подозревают*, „Новые Известия”, 14 апреля 2004, [online], <http://www.newizv.ru/society/2004-04-14/5929-viktor-erofeev.html> [29.06.14].
- Ерофеев В., 2004с, *Необыкновенный фашизм*, „Московские Новости”, № 22, с. 20.
- Ерофеев В., 2004d, *Ну почему нас никто не любит?*, „Московские Новости”, № 41, с. 27.
- Ерофеев В., 2004е, *Охота к перемене мест*, „Московские Новости”, № 39, с. 23.
- Ерофеев В., 2006а, *Детская болезнь любви к хулиганам*, „Огонек”, № 11, с. 10–11.
- Ерофеев В., 2006b, *Европейский способ жизни*, „Огонек”, № 20, с. 10–11.
- Ерофеев В., 2006с, *Маркиз де Сад, садизм и XX век*, [в:] В. Ерофеев, *Лабиринт Два. Остается одно: произвол*, Москва, с. 222–273.
- Ерофеев В., 2007, *Путин – это расплата за грехи нашей демократии*, [online], <http://www.inosmi.ru/ingrussia/20071221/238561.html> [12.02.13]. Статья впервые публиковалась в дневнике „Телеграф”, (Латвия).
- Ерофеев В., 2008а, *Композитор судьбы*, [в:] В. Ерофеев, *Русский апокалипсис. Опыт художественной эсхатологии*, Москва, с. 60–71.
- Ерофеев В., 2008b, *Любит ли нас наша родина?*, [в:] В. Ерофеев, *Русский апокалипсис. Опыт художественной эсхатологии*, Москва, с. 143–146.
- Ерофеев В., 2008с, *Мочить писателей в сортире (Открытое письмо Президенту России В.В. Путину)*, [в:] В. Ерофеев, *Русский апокалипсис. Опыт художественной эсхатологии*, Москва, с. 298–301.

- Ерофеев В., 2008d, *Разведчики дикой крови*, [в:] В. Ерофеев, *Свет дьявола. География смысла жизни*, Москва, с. 36–50.
- Ерофеев В., 2008e, *Свет дьявола. География смысла жизни*, Москва.
- Ерофеев В., 2008f, *Солнцепек*, [в:] В. Ерофеев, *Русский апокалипсис. Опыт художественной эсхатологии*, Москва, с. 225–229.
- Ерофеев В., 2008g, *Сто «оружеллов»*, [в:] В. Ерофеев, *Русский апокалипсис. Опыт художественной эсхатологии*, Москва, с. 254–256.
- Ерофеев В., 2008h, *Три Польши*, [в:] В. Ерофеев, *Свет дьявола. География смысла жизни*, Москва, с. 142–146.
- Ерофеев В., 2010a, *Вот вам виза...*, „Радио Свобода” (интернет-сайт), 4 августа 2010, [online], <http://www.svoboda.ru/articleprintview/2118305.html> [01.07.14].
- Ерофеев В., 2010b, *Катынь больше, чем Катынь*, „Независимая газета”, 19 апреля 2010, [online], http://www.ng.ru/ideas/2010-04-19/9_katyn.html [01.07.14].
- Ерофеев В., 2010c, *Хороший Сталин*, Москва.
- Кантор В., 2001, *Русский европеец как явление культуры (философско-исторический анализ)*, Москва.
- Скоропанова И., 2002, *Русская постмодернистская литература: новая философия, новый язык*, Санкт-Петербург.
- Щукин В., 2001, *Русское западничество. Генезис – сущность – историческая роль*, Łódź.
- Arendt H., 1977, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, New York.
- Bäcker R., 2000, *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Łódź.
- Buruma I., A. Margalit., 2005, *Okcydentalizm. Zachód w oczach wrogów*, пер. с английского А. Lipszycа, Kraków.
- Erofeyev V., 2007, *Moscow's Image Problem*, „The International Herald Tribune”, 21 января 2007, [online], <http://www.nytimes.com/2007/01/21/opinion/21iht-edviktor.4278822.html> [30.06.14].
- Erofeyev V., 2011, *Putin? Oh, What a Surprise!*, „The International Herald Tribune”, 26 сентября 2011, [online], http://www.nytimes.com/2011/09/27/opinion/27iht-ederofeyev27.html?_r=0 [30.06.14].
- Judt T., 2008, *Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century*, New York.
- Szahaj A., 2012, *Wielość, względność, obojętność? O sekularyzacji i roli religii w debacie publicznej* [в:] А. Szahaj, *Liberalizm, wspólnotowość, równość. Eseje z filozofii polityki*, Toruń, s. 97–114.
- Walicki A., 1964, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa.

VICTOR EROFEYEV'S VIEWS ON THE WEST

SUMMARY

This paper presents the views of Victor Erofejev, a Russian writer and columnist, on the West. The author of this paper makes an attempt to show Erofejev's views on Western Europe and the USA, focusing particularly on selected aspects of the Western reality (religion, political correctness, politics, capitalism, mentality) as well as the West's approach to Russia.

Erofejev's views are determined by his opinion on society and politics. The author of this paper shows the relationship between Erofejev's approach to the West and the Westernizers' movement, a Russian intellectual movement of the 19th century. The author also demonstrates how Erofejev's views are part of the Westernizers' tradition in Russia's intellectual life.

Łukasz Giemziak e-mail: lukgem@o2.pl

Magdalena Katuża

Lublin

**Демонологический дискурс в произведении
Ореста Сомова *Оборотень* как проявление
общеславянской культурной традиции**

Ключевые слова: Сомов, оборотень, колдун, дискурс, демонология

Согласно дефиниции Тёна ван Дейка, знаменитого нидерландского пионера теории текста, теории речевых актов и дискурс-анализа, дискурс обладает тремя основными измерениями, которыми являются: форма использования языка, передача идей и взаимодействие индивидов в обществе; предмет дискурс-анализа – это, в самых общих чертах, текст в контексте [van Dijk 2006, 10, 13]. Широкое применение методов дискурс-анализа в гуманитарных науках, а частности междисциплинарный характер современных исследований дискурса, открывает новые перспективы также перед литературоведами. Следуя этим тенденциям, мы решили присмотреться с точки зрения дискурса русской преромантической литературе, сосредоточивая внимание на литературной (нередко тесно связанной с народной) демонологии, в обилии появляющейся на страницах произведений Ореста Сомова. Итак, нашей аналитической целью стал демонологический дискурс, и мы предприняли попытку выделить и проанализировать его в сомовской фантастической повести *Оборотень* (1829).

Орест Сомов (1793–1833) – это писатель, публицист, литературный критик, этнограф-любитель, представитель т.н. украинской школы в русской литературе, представляемой также Василием Нарезным, Антонием Погорельским и, самым известным из них, Николаем Гоголем. В русскую литературу Сомов вошел как автор фантастических повестей, основанных на украинском (и шире – славянском) фольклоре,

определяемых самим автором и известных донныне как *малороссийские были и небылицы*. Повести эти публиковал Сомов в годы 1827–1833, пользуясь литературным псевдонимом *Порфирий Байский*.

Писатель – уроженец Харьковской губернии, остающийся под влиянием романтической идеи народности – старался свои эстетические взгляды не только воплощать в литературу, но также формировать их во многих критических статьях. В популярном среди декабристов трактате *О романтической поэзии* (1823) Сомов заключил, между прочим, известную фразу: „[...] народу русскому [...] необходимо иметь свою народную поэзию, неподражательную и независимую от преданий чуждых” [Сомов 1823, 146–147]. Живыми источниками такой «народной поэзии», по мнению писателя, являются «нравы, понятия и образ мыслей» народа, его культура и история.

Произведение *Оборотень* с авторским подзаголовком *Народная сказка* выступает примером дискурсивной по своему характеру, шуточной, но утонченной игры с читателем. Автор в самом начале повести ставит коварный риторический вопрос, приносимый якобы воображаемым читателем, развиваемый потом в длинноватом вступлении: «Это что за название?» – скажете или подумаете вы, любезные мои читатели (какому автору читатели не любезны!) [Сомов 1984а, 145–155]. Принимая во внимание набор стилистических черт, свойственных романтизму, дигрессивный характер вступления и окончания анализируемого произведения вписывает данный тип повествования в эту эпоху, несмотря на травестийные ссылки в эпилоге на XVIII-вечную морализаторскую конвенцию. Они создают шутовскую композиционную скрепу, навязывая читателю соблюдение дистанции в отношении фантастики и демонологии, присутствующей в главной части произведения. Однако, данная черта может рассматриваться также как проявление реалистических тенденций в литературе романтизма.

Присматриваясь к признакам функционирования демонологического дискурса (как составной части фантастического дискурса) в *Оборотне*, следует отметить, что иронико-дигрессивные вступление и эпилог, как кажется, убеждают читателей в чем-то больше, нежели только в искусности писательского пера. Персуазивная функция всего произведения, а в частности его рамочных элементов, состоит здесь в привлечении внимания читателей к замечательным славянским верованиям, связанным с оборотнями (ср. фразы: *русские оборотни [...] до сих пор еще не пугали добрых людей в книжном быту; вывожу напоказ небывалога русского оборотня*), а кроме того в экспонировании их значения для адресатов произведения как пользователей культуры *sensu largo*.

Данная функция выполняется в тексте не только с помощью риторических средств, таких как ирония или ретардация, но также посредством стиля (сказ, XVIII-вечная нравоучительная басня) и общей когерентности. В *Русалке* (1829), другой сомовской повести с демонологической тематикой [Сомов 1984б], когерентность проявлялась, между прочим, в уточняющих авторских комментариях. В *Оборотне* она достигается, между прочим, путем использования нравоучения в функции обобщения или путем экземплификации этого нравоучения парафразированной цитатой из Ломоносова. Главная часть произведения следует основному образцу повествовательной структуры, в то время как вступление и эпилог выходят за рамки такой схематической организации текста: открывают и закрывают высказывание, вводят и подытоживают тему всего демонологического дискурса на макро-уровне, модифицируют стиль и перспективу восприятия литературного произведения, ставя его в зависимость от повествовательного жанра и от контекста данной литературной эпохи.

Сюжет анализируемой повести рассказывает о сельском колдуне Ермолае, который принял под свою крышу мальчика Артема и воспитал его на статного, но бестолкового молодого мужчину. Когда в селе начали пропадать хозяйственные животные, крестьяне стали подозревать в оборотничестве старого колдуна, который якобы мстил им за подшучивание над его приемным сыном. Никто не умел найти выход из этого затруднительного положения. Соломоново решение приняла молодая девушка, Акулина Тимофеевна, рассчитывающая на выгодное замужество и приобретение предполагаемых сказочных богатств колдуна. Она и уговорила Артема подсмотреть, что ночью делает старый Ермолай. Подозрения оправдались: колдун, предприняв ряд магических действий и высказав заговор, оборачивается волком и начинает шалить. Артем решил повеселиться над селянами и точно повторил действия названного отца. Однако, не зная, как получить обратно свой человеческий облик, пришел в ужас и поддался крестьянам. Проворная Акулина избавила его от неминуемой смерти и повела его в дом, закрыв в пустой клетки. Узнавши о произошедшем, Ермолай сначала злился на Артема, но в конце концов с помощью магии вернул ему человеческий вид. Колдуну до такой степени понравилась Акулина, что с радостью согласился женить на ней своего приемыша. После шумной свадьбы он прекратил вредить людям и вплоть до своей смерти жил мирно и честно, заслуживая всеобщее уважение.

Вышеизложенный сюжет произведения позволяет заметить его сходство с этнографическими описаниями верований, касающихся ли-

кантропии. Достаточно сравнить его со схемами описания колдуна и волколака, составленными Л.Н. Виноградовой и Е.Е. Левкиевской в великолепном двухтомнике *Народная демонология Полесья* [Виноградова 2010, 259–260; Левкиевская 2010, 483–484]. Сюжетная ткань произведения Сомова полностью отвечает подлинному этнографическому материалу, особенно в отношении основной черты колдуна, т.е. его способности оборачиваться любым животным или предметом. Фольклористам известен также мотив повторения магических действий колдуна профаном с целью превращения в оборотня, но неумение вернуть себе свой предыдущий облик. Кроме того, в большой степени сходен ряд мотивов, связанных с пребыванием человека в волчьей шкуре.

Данные мотивы, присутствующие в повести Сомова, требуют отдельного глубокого анализа. Мы ограничимся только констатацией, что в случае колдуна Ермолая оборотничество является функцией этого персонажа, вписывающейся в стандартный состав его демонологических признаков. В случае же Артема тот же мотив превращения в оборотня является элементом ритуала инициации, подготовки к вступлению через женитьбу на новую жизненную дорогу, то есть обряда перехода в понимании Арнольда ван Геннепа [van Genep 2006].

Мы сосредоточимся на образах героев произведения в контексте демонологического дискурса.

В завязке сюжета вводится образ колдуна Ермолая. Начиная презентацию этого героя, рассказчик заявляет, что он *старик*, а потом, с некоторым нетерпением, отделяя слова запятыми, перечисляет мнимые «доказательства», которые якобы свидетельствуют о его колдовской природе.

Все знали, что он умывается росой, собирает разные травы, ходя, беспрестанно что-то шепчет себе в длинные, седые усы, спит с открытыми глазами и пр. и пр. Чего же больше? Он колдун, и злой колдун: так о нем толковало все селение [Сомов 1984а, 146].

Это раздражение, подтвержденное в конце предложения двойным союзом *и прочее, и прочее* и развитое в ироническом риторическом вопросе *Чего же больше?* разоблачает дистанцию рассказчика к описываемой им ментальной модели. Данная модель основывается на коллективном представлении о мире, в котором всякое отступление от нормы, всякое отличие, ведет неизбежно к приклеиванию ярлыка, ментальной маркировке объекта данного процесса. Образ сомовского колдуна подтверждает, что механизм функционирования стереотипа является

производной механизма сплетни: источник, основания собирательного суждения о любом предмете, равно как и сам ее предмет, несущественны. Коллективная память селективна: хранит только то, что является результатом многократного повторения. Это подтверждает весьма показательное утверждение в другом месте повествования, в отношении происхождения названного сына колдуна: *подлинного его отца никто не знал или не помнил, да и того больше никто о нем не заботился*. Важно только то, что «здесь и сейчас», сам процесс повторения популярных мнений интегрирует и укрепляет данное сообщество. Его отдельные представители даже не пытаются «высовываться» вперед с отличающимся мнением, ибо не хотят рисковать исключением из сообщества и утратой его поддержки.

Проявляющаяся в высказываниях рассказчика ирония доказывает, что он представляет совсем другую – «просвещенную» ментальную модель. Согласно с этой моделью умозаключение простых крестьян о существовании колдовства основано на абсурдных предпосылках, которые имеют ведь свое рациональное обоснование. Итак, собирание трав – это открываемая только в XIX веке практика народной медицины, не лишенная научных основ; в умывании росой и нашептывании в усы ничего больше кроме привычек старого одинокого человека; спанье с открытыми глазами тоже ничего не доказывает, а, кроме того, вряд ли возможно, что кто-либо из крестьян мог этот факт эмпирически проверить. Пропасть между обоими мировоззренческими точками обнаруживается также в способе информирования читателя о типичных для простого народа соображениях: *он колдун, и злой колдун* [разрядка моя – М. К.]. Чем более абсурдные предпосылки выводов о существовании «злого колдовства» с точки зрения рассказчика, тем более очевидны они для представителей народного менталитета. Вышеописанный нами процесс формирования заключений о мире как действие, обусловленное общественно-культурным контекстом, может пониматься как элемент прагматики демонологического дискурса.

Неоднозначность нравственного статуса колдуна уже на уровне повествования проявляется в контрастном сопоставлении многих эпитетов и оценочных конструкций по отношению к Ермолаю: Отрицательные выражения: *злой колдун, старый колдун, злой старик, старый* (в функции существительного), *сребролюбец* контрастируют с положительными, выражающими уважение: *Ермолай Парфентьевич* или *батюшка* (адресативная форма, которой пользуется по отношению к колдуну его будущая невестка, Акулина). Об уважении к колдуну гово-

рится, впрочем, и напрямую: *из уважения к колдуну стали величать его названного сына Артемом Ермолаевичем. Уважение это, конечно, вытекает из малодушного страха; но страх этот не мотивирован психологически, а является результатом конвенционального отношения власти между колдуном и деревней. Оттуда в данном дискурсе место для таких фраз, как: Все боялись колдуна, хотя, сказать правду, до сих пор он не делал еще никакого зла селению; но все-таки он был колдун.*

Раз он колдун, то должен быть злым, а злого следует опасаться. Одновременно отмечается контраст между такой стереотипно демонической валоризацией персонажа и идеализированным совокупным образом крестьян как мирных, добрых, живущих в согласии и гармонии друг с другом и с окружающей природой жителей деревни: *добрые крестьяне, сельские девушки, селение*. Рассказчик, стараясь верно отобразить этот народный черно-белый аксиологический шаблон, опять не избегает иронии: В его оценке это колдун кажется положительным персонажем (принял ведь на воспитание сироту), зато крестьяне вовсе не идеальны: не чужда им трусость, тупость, корыстолюбие, стяжательство, конформизм, бессмысленная жестокость.

Образ Ермолая, как и в случае другого сомовского колдуна Боровика из рассказа *Русалка*, актуализирует таким образом принципиальные для фольклора оппозиции «добрый – злой», «свой – чужой», дополняемые в данном случае оппозициями «умный – глупый» и «деревня – лес». Так, дом колдуна Ермолая находится на самом краю деревни – *на самом выезде и почти в лесу, а лес большой и дремучий*. Однако, в отличие от френетического, «ужасного» Боровика, жующего *в глухом бору, за Днепром, в подземелье или берлоге*, находящегося на границе жизни и смерти и окруженного демонической свитой, Ермолай более социализирован. Правда, он и живет на границе деревни и леса, что хорошо отображает лиминальность и амбивалентность этого персонажа, а данное местонахождение позволяет ему двигаться в двух направлениях: в сторону деревни или в сторону леса (в этом случае он остается незамеченным никем из соседей); однако он более связан с деревенской общественностью, чем Боровик, которого невозможно отнести к какому-то конкретному селению. Несмотря на то, что Ермолай очень сильно выделяется среди крестьян своим «чужим» (и «демоническим») образом жизни, холостым состоянием (*сроду не был женат*) и т.д., он менее отчужден, нежели Боровик, ибо принял на воспитание сироту и искренне его полюбил, создавая таким образом основную социальную единицу – семью. Наконец,

Ермолай¹ Парфентьевич – это совсем «нормальное» имя и отчество, указывающий на происхождение из обыкновенной крестьянской семьи; Боровик – это всего лишь прозвище, а о его обладателе не знаем только, что он живет в бору и очень стар. В данном контексте Ермолай более «свой», чем «чужой». О его приручении свидетельствует факт, что сельские девушки позволяли себе шутить над его названным сыном. Правда, это были шутки, высказываемые *шепотом, исподтишка, тайком*, чтобы его не обидеть, но они так и доказывают некоторую степень фамиллярности в отношении крестьян к колдуну. В развязке сюжета чуждость Ермолая полностью сглаживается в результате устройства для Артема и Акулины шумной свадьбы, на которой пировала вся деревня. Не без иронии (опять) рассказчик отмечает:

[...] хотя все знали, что старик Ермолай злой колдун, но от пьяной его браги и сладкого меду немногие отказывались. [...] он провел остальные годы своей жизни честно и смиренно, делал добро и помогал бедным, зато умер тихо и похоронен как добрый на кладбище с прочею усопшею братией [Сомов 1984а, 155].

Весьма показателен этот контраст между эпитетом *злой* из начала повести и конечным *добрый*, семантически выраженным также наречиями *честно, смиренно, тихо* и конструкциями *делать добро, помогать бедным*. Подобную функцию выполняет в данном дискурсе сопоставление колдуна в одном семантическом ряду с *усопшею братией*: стилистическая окраска (церковнославянизм) вместе с информацией о погребении колдуна на кладбище с православными² окончательно переносит его из оцениваемого отрицательно мира «чужого» в мир «свой» с его стереотипно положительной оценкой. Едва лишь сравнительная синтаксическая конструкция похоронен как добрый [отмечено мной – М.К.] выполняет здесь отсылочную функцию, указывая на первично возникающие значения, касающиеся Ермолая как колдуна (злой, чужой, демонический, языческий). Об основной функции данного персонажа, сильно закрепленной в сознании собирательного героя произведения Сомова, не позволяет забыть также информация о спокойной

¹ Показательной представляется нам также этимология имени колдуна: Ермолай происходит от греческого *Hermes* (вестник народа) и *laos* (народ) [СПИ, online]. А ведь Гермес – это проводник душ умерших в потусторонний мир [Kopaliński 1985, 374].

² Ср. похожую конструкцию в сомовской *Русалке*, где мать пропавшей без вести Горпинки хотела собрать кости дочери и *прихоронить их, хотя тайком, на кладбище, с православными*. Согласно с православным учением об умерших надо говорить *усопшие*, так как в должное время они воскреснут [Как вести 1997, online].

смерти колдуна (*умер тихо*), что в свою очередь внушает передачу колдовских знаний доверенному лицу – проворной невестке, жаждущей денег старого *сребролюбца*³.

В контексте вышесказанного следует подчеркнуть, что из текста произведения не вытекает, что колдун подвергается метаморфозу, мотивированной психологически или онтологически перемене из злого в доброго. В дискурсивной конструкции художественного мира произведения изменилось лишь отношение сообщества (коллективного героя) к личности (индивидуальному герою). Ермолай утратил черты романтического индивидуалиста, изолированного от общества нелюдима. Он принят коллективом, стал обыденным, приелся и – после надлежащего погребения среди других членов коллектива – надлежащим образом был забыт.

О метаморфозе же, имеющей характер обряда перехода, можно говорить в случае Артема. Отношения между этими двумя персонажами доказывают сильного эмоционального участия обеих сторон, искренней любви и исключительного, хотя интуитивного, обоюдного уважения, нетипичного ни для данного времени, ни для данного общества. Так, Ермолай принял под свою крышу сироту, тощего и бледного мальчика, оказываясь таким образом нравственно выше, чем все остальные «добрые крестьяне», равнодушные к судьбе несчастного ребенка. Такую интерпретацию можно вывести из стилизованного на сказ повествования. Рассказчик, играя с читателем, кажется, говорит: мы, мол, просвещенные, интеллигентные, образованные, умеем объективно оценить, каким на самом деле является этот человек, которого все называют *злым колдуном*. «Они» видят только то, что на поверхности и что все всегда оценивали точно так же. Даже было бы странным, если бы это традиционное общество, сильно связанное своим менталитетом с первобытным славянским демонологическим дикурсом, толковало перемену *приемыша, сироты, бобыля Артюши* в дородного *детину* иначе, как магическое превращение его колдуном с участием сверхъестественной силы.

Сомов-рассказчик, как кажется, подвергает сомнению крестьянские чувства, как таковые, существование в их мировоззрении элемента нравственной чувствительности к человеческому горю в современном ее понимании, т. е. независимой от черно-белых схем и шаблонов,

---

³ Ср. схему этнографического описания колдуна по Л.Н. Виноградовой: «Колдун умирает трудной смертью» (п. 20) и «Старается перед смертью передать кому-либо свое «знание» (п. 21) [Виноградова Л.Н., 2010, 259].

являющейся следствием психологической авторефлексии, развитой эмпатии и сознательного одобрения права индивида на разность. Поведение крестьян – это следствие, условно говоря, коллективизации духовной жизни, собирательного образа мира и группового толкования непонятого; это результат тех же убеждений, передаваемых из рода в род и ритуализации повседневности. Данное собирательное «переживание мира» в художественной структуре произведения ведет к выводу о неестественном перевоплощении, «рождении заново» человека, находящегося во власти колдуна (ср. этимологию слова *переродить*).

Крестьяне были той веры [разрядка моя – М. К.], что колдун отпоил Артема молоком летучих мышей, что по ночам кикиморы чесали ему буйную голову, а нашептанный мартовский снег, которым старик умывал его, придал его лицу белизну и румянец. Одного добрые крестьяне не могли добиться: каким образом старый Ермолай, так сказать, переродя [разметка моя – М. К.] Артема из тощего и бледного мальчишки в дородного и румяного парня, не научил его уму-разуму? [Сомов 1984а, 147].

Крестьяне на самом деле верили тому, что рассказчик ставит в кавычках (ср. выражение *так сказать*): что это нечистая сила, действующая в лице Ермолая, была главной причиной перемены Артема. Ряд магических действий, якобы предпринятых с этой целью колдуном, сам по себе мало существенен, так как он взят из обширного каталога демонологических представлений, присутствующих в традиционной культуре славян издавна. Итак, вскармливание молоком летучих мышей должно было перенести на Артема все демонические признаки этих животных [Kopaliński 1990, 255]⁴. Кикимора – это демоническое существо, одним из главных занятий которой было прядение [Мадлевская 2006, 376]; ночное чесание волос Артема кикиморами должно было наделить его исключительной силой⁵. Наконец, умывание водой из мартовского снега, дополнительно заколдованной Ермолаем, якобы защищало его от разных болезней, загара и веснушек⁶.

⁴ Упоминание о вскармливании молоком указывает и на то, что Артюша был совсем маленьким ребенком, возможно, еще младенцем, когда попал под Ермолаеву крышу.

⁵ Ср. символику волос как признака жизни, власти, магической или колдовской силы [Kopaliński 1990, 470].

⁶ «С Евдокеи (т.е. 1 марта – М. К.) снег, по старинному поверью, приобретает особую, целительную силу [...]» [Коринфский 2006, 144]; «Мартовская вода из талого снега целебна, ее же используют от веснушек и загара» [Лаврентьева, Смирнов 2005, 138].

Незаурядная, ассоциируемая с нечистой силой физическая привлекательность Артема, тем более удивляла, что молодой человек был очень прост: не умел считать, отличать правой руки от левой и разговаривать с девушками. Артем, воспитанный в одиночестве, не умел также быстро бегать, а его рот никогда не закрывался, что являлось причиной тайных насмешек над ним и присвоения ему уничижительного прозвища *вислогубый красик*. Крестьяне не избегали также оценочного эпитета «глупый» по отношению к нему – рассказчик, например, цитирует в кавычках (подчеркивая дистанцию) поговорку, подытоживающую отношение крестьян к парню: *Красен, как маков цвет, а глуп как горелый пень*. Эпитет *глуп* семантически дополняют, кроме того, использованные в разных грамматических формах эпитеты *простой (очень простой)*, *слабоумный*, *нехитрый*, *простодушный*, *невежа*. Одновременно в образе Артема появляется черта *quasi*-положительная: отвага, проявляющаяся в отсутствии страха перед тем, что неестественно, таинственно, непонятно:

При всей своей простоте, Артем не вовсе был трус: он уважал и боялся названного своего отца, а впрочем, по слабоумию ли, по врожденной ли отваге, не мог себе составить понятия о страхах сверхъестественных [Сомов 1984а, 150].

Таким образом, в облике Артема выполняются две важные черты сказочного Иванушки-дурачка: условная, конвенциональная «глупость» и полное отсутствие страха перед рискованным поведением⁷. Конвенциональность признака «глупый» следует, по нашему мнению, интерпретировать как элемент, характерный для прелиминального фазиса обряда перехода [van Genner 2006, 36] – инициации зрелости путем магического оборотничества. «Глупый» в данном случае – это на самом деле неопытный, небывалый, не сознающий свою общественную роль, а что из этого следует, слабо и неумело вступающий в интеракцию с членами группы ровесников молодой человек. После лиминального фазиса – обособленности от общества в облике волка и переходе

---

⁷ Ирина Лупанова припоминает главные черты русского «Иванушки-дурачка»: «Исконная доброта, гуманность, развитое чувство долга, отсутствие сребролюбия, способность к совершению поступков, не только не приносящих себе выгоды, но нередко – прямой ущерб [...]» [Лупанова 1983, 17]. Правда, сомовский Артем не полностью бескорыстен: когда Акулина просит его присмотреть за названным отцом, тот не сразу соглашается, спрашивая, что ему от этого прибудет. Однако, им руководит не жажда денег, но своеобразное кокетство по отношению к девушке, в которую он влюбился. Кроме того, Артем пытается доказать свою лояльность по отношению к своему добродетелю.

через разные «испытания характера» – Артем заслужил того, чтобы стать полноценным членом общества: основал семью, женился на Акулине, под влиянием которой *сделался вполнину меньше прежнего прост и даже в степенных летах был выбран в сельские старосты*. Обряд перехода закончился.

Артем-дурачок выполняет в художественной структуре произведения еще одну функцию. Так, при его участии актуализируется вышеупомянутая оппозиция «умный – глупый», одна из основных для народного образа мира. Следует, однако, подчеркнуть, что данная оппозиция, оставляющаяся в тесной зависимости от оппозиции «свой – чужой» не совпадает с простой народной валоризацией «добрый – злой». Правда, «глупый» Артем перед своей ритуальной переменой является «чужим» – неинтегрированным с обществом, непригодным для него, следовательно «злым» и как таковой подверженным постоянному притеснению и уничтожению. В свою очередь «умный» колдун Ермолай, *у которого в седой бороде много художества*, умен уж слишком и его демонического происхождения знание может обществу вредить; он представляется также, особенно в первой части произведения, «чужим», а, следовательно, и «злым». Акулина, образ которой сформирован по образцу типичной для русского фольклора *красной девицы*, «умна» в смысле: сметлива, хитра, проворна, лукава, предприимчива, открыта, не боящаяся выйти из ряда вон, но также знающая свое место. Все эти черты в обществе очень пригодны. Именно в этом смысле она воспринимается как «своя» и оценивается без всяких сомнений положительно.

От вышеописанных категорических оппозиций, типичных для традиционного менталитета, кажется отмежевываться рассказчик. Сквозь его пронизирующие характеристики просвечивает, временами ужасно пронизательная, психологическая глубина. Его оценка поведения Ермолая, Артема и Акулины носит отпечаток намного большего объективизма, чем оценка деревенского коллектива. Рассказчик, выступающий в роли посредника между двумя совершенно иными мирами: черно-белым миром народных примет и предрассудков и миром «просвещенных» умов, снимает традиционные этикетки с героев. Ермолай явится ему как старый человек, немного странный, одинокий, вероятнее всего несчастливый, способный к сочувствию и спонтанным порывом сердца, возможно, скучающий по домашнему уюту и жаждущий быть замеченным и оцененным по достоинству. Очень четко свидетельствует об этом развязка сюжета. Артем – это несчастливый ребенок, сирота, судьбой которого заинтересовался «чужой» и «злой» колдун,

окруживший его истинно отцовской заботой и любовью, в то время как со стороны на вид добрых поселян встречали Артема одни унижения. Даже Акулина, в сети которой попал Артем, коварно использовала его для своих целей, ибо она была в действительности наглой, спесивой, властительной, жаждущей денег, расчетливой девицей, истинным «дьявольским семенем». Такой ее образ обнаруживается из-под сказочно-шаблонизированного, положительного амплуа, к которому рассказчик относится с большой долей иронии. Как правильно отмечает Ольга Тиманова, элементы характеристики персонажей, взятые из русского фольклора, у Сомова участвуют в жанровой дифференциации сказочной прозы [Тиманова 2006, 54].

Жанр, к которому отнес свое произведение Сомов – *народная сказка* – не следует принимать как жесткую конвенцию. Автор относится к нему полемически. Имманентной составной каждой басни или сказки является фантастический сюжет с нравоучением, построенный по правилам правдоподобия, но с доминантой эстетического, а не информационного характера (как, например, в случае былички). Следование этим правилам во внутренней части *Оборотня* влечет за собой спонтанный манифест иронической дистанции по отношению к фантастике. В эпилоге произведения он определен уже не как сказка, а как *истинная или, по крайней мере, очень правдоподобная повесть*. Это мнимое эстетическое противоречие кажется преднамеренным. Как отмечает Ренате Лахманн:

[...] интенсивность романтической фантастики свидетельствует о метаморфозе литературного дискурса, который становится местом демонстрации философских (про- и contra-просвещенческих) и эстетических (требующих меры или ее отсутствия, соблюдения условия вероятности или отказа от него) противоречий. [...] Хотя романтические тексты опираются на общеподлинную фантастическую традицию, они обладают значительно большим потенциалом авторефлексии, потому что фантастическое в таких повествованиях постоянно подвергается мнимой или действительной критике. Романтическая фантастика предлагает сложные стратегии легитимации и мотивировки, которые придают ей амбивалентный характер и склонность к случайной и контингентной аргументации [Лахманн 2009, 14].

Литература

Виноградова Л.Н., 2010, *Колдун*, [в:] Виноградова Л.Н., Левкиевская Е.Е. (ред.), *Народная демонология Полесья*, т. 1, *Люди со сверхъестественными свойствами*, с. 257–322.

- Как вести себя на кладбище*, 1997, Москва, [online], <http://www.zavet.ru/kladb.htm#d03>, [15.10.2014]
- Коринфский А., 2006, *Народная Русь. Сказания, поверья, обычаи и пословицы русского народа*, Москва.
- Лаврентьева Л.С., Смирнов Ю.С., 2005, *Культура русского народа*, Санкт-Петербург.
- Лахманн Р., 2009, *Дискурсы фантастического* (перевод с немецкого), Москва.
- Левкиевская Е.Е., 2010, *Волколак*, [в:] Виноградова Л.Н., Левкиевская Е.Е. (ред.), *Народная демонология Полесья*, т. 1, *Люди со сверхъестественными свойствами*, с. 478–558.
- Лупанова И.П., 1983, *Иванушка-дурачок в русской литературной сказке XIX века*, [в:] *Русская литература и фольклорная традиция. Сборник научных трудов*, Волгоград, с. 16–36.
- Мадлевская Е., (ред.), 2006, *Русская мифология. Энциклопедия*, Москва – Санкт-Петербург.
- Петровский Н.А., 2002, *Словарь русских личных имен*, Москва, [online], <http://www.gramota.ru/slovari/dic/?word=%E5%F0%EC%EE%EB%E0%E9&all=x> [30.10.2014]
- Сомов О.М., 1823, *О романтической поэзии*, [в:] *Соревнователь просвещения и благотворения*, ч. 24, кн. 11.
- Сомов О.М., 1984а, *Оборотень. Народная сказка*, [в:] Его же, *Были и небылицы*, Москва, с. 145–155.
- Сомов О., 1984б, *Русалка. Малороссийское предание*, [в:] Его же, *Были и небылицы*, Москва, с. 136–143.
- Тиманова О.И., 2007, *Мифологические персонажи восточнославянского фольклора и особенности их воплощения в «Малороссийских былях и небылицах» О. М. Сомова*, „Terra Humana”, № 3(4), с. 44–59.
- Kopaliński W., 1985, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.
- Kopaliński W., 1990, *Słownik symboli*, Warszawa.
- van Dijk T. A. (red.), 2001, *Dyskurs jako struktura i proces*, перевод с английского: G. Grochowski, Warszawa.
- van Genneper A., 2006, *Obrzędy przejścia*, перевод с французского: B. Biały, Warszawa.

DEMONOLOGICAL DISCOURSE
IN OREST SOMOV'S "THE WEREWOLF" ("ОБОРОТЕНЬ")
AS A MANIFESTATION OF PAN-SLAVIC CULTURAL TRADITION

S U M M A R Y

The article analyses demonological motifs in the artistic structure of Orest Somov's "The Werewolf" ("Оборотень") evoked by the image of the sorcerer Er-

molai who transforms into a werewolf, and his foster son Artiom – a profane who repeats the sorcerer’s acts and becomes initiated into adulthood as he changes into a werewolf himself. The author also considers the image of Akulina, Artiom’s fiancé, and the collective character – the village people. The motifs are studied from the perspective of discourse construed as the way of using language, communicating ideas and social interaction. The author points out differences between characters’ and narrator’s points of view in the context of author’s concept of the world, Romantic folklore theory and Slavic folklore. Discourse analysis allowed the author not only to outline individual qualities of characters, but also to show their relationships with different socio-cultural groups: neighbourhood, religious, folk and national communities.

Magdalena Kałuza e-mail: magdalena.anna.kaluza@gmail.com

Ihar Klimau

Mińsk

Да пытання пра класіфікацыю жанраў
у даўнім рэлігійным пісьменстве
ўсходніх славян

Ключавыя словы: рэлігійнае пісьменства, жанр, класіфікацыя, кніжнасць

Рэлігійнае пісьменства належыць да найбольш вялікай і важнай часткі пісьмовай спадчыны любога хрысціянскага народа. Асабліва значнай была роля такога пісьменства ў эпоху Сярэднявечча, калі хрысціянская царква займала дамінауючыя пазіцыі ў жыцці амаль усіх еўрапейскіх народаў. Не з'яўляецца выключэннем і супольнасць усходніх славян. У іх кніжнай камунікацыі рэлігійнае пісьменства дамінавала на працягу даволі значнага часу – з XI па 1-ю палову XVIII ст. (гэты перыяд у іх можна назваць раннім, ці старажытным), уплываючы на іншыя пісьмовыя тэксты, перш за ўсё свецкія. Аднак склад такога пісьменства, суадносіны ў ім тых ці іншых жанраў, іх дынаміка ў прасторы і часе ўсё яшчэ застаюцца няяснымі або спрэчнымі ці неадназначнымі.

У дачыненні да традыцыйнага царкоўнаславянскага пісьменства ўсходніх славян першыя жанравыя класіфікацыі былі зроблены яшчэ старажытнымі пісьменнікамі і царкоўнымі дзеячамі¹. Так, маскоўскі

---

¹ Можна адзначыць спробу такой сістэматызацыі ў Ф. Скарыны. У яго прадмове ва ўсю Біблію змешчаны пералікі біблейных кніг, сістэматызаваных паводле двух розных падыходаў. Паводле першага падыходу згаданы некаторыя біблейныя кнігі, што здольныя служыць аналогіяй ці заменай сямі навукам «вызваленым» і іншым галінам ведаў. Аднак гэта не класіфікацыя жанраў ці нават кніг Бібліі, а толькі экзэмпліфікацыя – прывядзенне прыкладаў ці ўзораў дзеля пэўных суадносін (у дадзеным выпадку – супастаўленне традыцыйных царкоўных крыніц з рэнесанснымі ведамі). Паводле другога падыходу Скарына пералічае ўсе кнігі Старога і Новага

матрапаліт Макар (1482–1563), які актыўна займаўся справамі па сістэматызацыі і апрацоўцы царкоўнай літаратуры Масковіі, у прадмове (названай «летапісец») да *Вялікіх Чэціяў-Мінеяў* (зборніка разнастайных твораў рэлігійнага пісьменства, размешчаных у парадку царкоўных чытанняў на працягу календарнага года) даў бадай першую класіфікацыю гэтай літаратуры [Великие 1868, I]. Найвышэйшую ступень у ёй займае Евангелле (асобна і з багаслоўскімі тлумачэннямі), далей Апостал (зноў асобна і з тлумачэннямі), потым – тры тлумачальныя Псалтыры, і, нарэшце, творы айцоў царквы, перш за ўсе творы Івана Залатавуснага, прадстаўленыя ў папулярных на Русі зборніках *Залатаструй*, *Маргарыт*, *Залатавуст*, затым творы Васіля Вялікага і словы Рыгора Багаслова с тлумачэннямі (відаць, Мікіты Іраклійскага), нарэшце, *Пандэжты* і *Тактыкон* Нікана Чарнагорца. За імі ідзе аратарская проза з уласнай жанравай падсістэмай: словы (казанні) 1) прароцкія, 2) апостольскія, 3) айцоўныя, 4) святочныя (урачыстыя), 5) усхвальныя, і потым агіяграфічная проза таксама з уласнай іерархіяй: жыцці 1) святых айцоў, 2) пакутнікаў і пакутніц, 3) святых манахаў і манахінь, 4) патэрыкі – Азбучны, Ерусалімскі, Егіпецкі, Сінайскі, Скіцкі, Кіева-Пячорскі, 5) жыцці ўсіх рускіх святых («усе ..., якія ў Рускай зямлі знаходзяцца»), 6) жыцці новых святых (відаць, кананізаваныя саборамі 1547 і 1549 гг., параўн. [Историческое 1836, 42–43]). Відавочна, Макар апісвае ядро царкоўнай літаратуры, не звяртаючы ўвагу на яе перыферыю (напрыклад, гімнаграфію) і не згадваючы пра розныя дапаможныя і другаступенныя жанры (напрыклад, паломніцкія творы). У цэнтры яго ўвагі знаходзіцца перш за ўсё чытальная царкоўная літаратура, тады як літургічная (у значнай ступені) і паўканфесіянальная (амаль цалкам) проста не згаданыя.

Даўнія заходнія вучоныя таксама выяўлялі цікавасць да праваслаўнага рэлігійнага пісьменства, але сваю ўвагу канцэнтравалі на грэчаскай літургіцы (гл. напр. Allatius [1646]). Славянскія ці ўсходнеславянскія крыніцы як другасныя імі не заўважаліся і не прыцягваліся да разгляду.

Царкоўныя аўтары XIX ст. у Расійскай імперыі выпусцілі ў свет шэраг прац па літургіцы, у якіх тлумачылі функцыі, склад, змест і паходжанне асноўных богаслужбовых кніг Праваслаўнай царквы. Так, у кіеўскім кіраўніцтве 1836 г. падаваліся фрагментарныя гістарыч-

---

Запаведаў у іх кананічнай паслядоўнасці (хаця і з некалькімі адхіленнямі) – гэта відавочна фармальная класіфікацыя. Абодва пералікі, зразумела, недастатковыя, каб казаць пра нейкую сістэматызацыю Скарынам жанраў рэлігійнага пісьменства.

ныя звесткі наконт узнікнення і фармавання (як на грэчаскай глебе, так і на славянскай) праваслаўных літургічных кніг і звярталася ўвага на адрозненне ў змесце і рэпертуары некаторых такіх кніг паміж Расіяй і Украінай [Историческое 1836]. Наадварот, у пецябургскім кіраўніцтве 1858 г. гістарычныя звескі адсутнічалі, а ўся ўвага была сканцэнтравана на складзе і функцыях літургічных кніг [Никольский 1858]. Аднак усё астатняе рэлігійнае пісьменства заставалася ў гэтых дапаможніках без увагі.

У сучасных навукоўцаў няма нейкай агульнапрынятай ці пашыранай класіфікацыі жанраў рэлігійнага пісьменства ўсходніх славян XI–XVII стст. У спецыяльнай літаратуры існуюць некаторыя пачаткі класіфікацыі, якія збольшага ўяўляюць сабой проста пералікі ацалелых помнікаў пісьменства ўсходніх славян ранняга перыяду (хаця і яны цікавыя, паколькі паказваюць папулярнасць ці хаця б рэпрэзентаванасць асобных жанраў). Напрыклад, у М. Дунава пададзены пералікі помнікаў, іх збораў і калекцый, а таксама публікацый, хіба што крыху дэталізаваныя па жанарах і аўтарах [Дурново 1969, 46–123]. Такі ж пералік ацалелых найбольш старажытных усходнеславянскіх помнікаў падаў і А. Ісачанка [Issatschenko 1980, 54–58]. Без сістэматызацыі рэпертуар ацалелых усходнеславянскіх кніг XI–XIV стст. разгледзеў М. Розаў [Розов 1977, 86–94]. А. Маскаленка проста прывёў пералік помнікаў XIV–XVIII стст., якія ён лічыць напісанымі на ўкраінскай мове [Москаленко 1962, 100–102]. Магчыма, для такіх падыходаў маюцца пэўныя падставы, паколькі ранняе ўсходнеславянскае пісьменства дайшло фрагментарна. Тым не менш гэта не вызваляе ад патрэбы ў нейкай больш грунтоўнай класіфікацыі.

Найбольшага плёну ў гэтай справе дасягнулі літаратуразнаўцы. Тут найперш варта ўказаць на тэарэтычныя працы З. Ліхачова, у якіх была дадзена характарыстыка жанраў і іх адносін у «старажытнарускай літаратуры» (гэта паняцце з пэўнымі агаворкамі можна суадносіць з рэлігійным пісьменствам усходніх славян на даўніх этапах яго функцыянавання)².

² Ва ўмовах савецкага часу З. Ліхачоў мусіў усяляк падкрэсліваць свецкія (і нават фальклорныя, гл. напр. Ліхачев [1986, 81, 83–86]) тэндэнцыі ў развіцці «старажытнарускай літаратуры» і памяншаць вагу і ролю царкоўных, рэлігійных чыннікаў, а таксама пазбягаць згадак пра замежныя ўплывы і пераймані, ведучы замест гэтага гаворку пра нейкае самастойнае ўзнікненне і развіццё (гл. напр. Ліхачев [1986, 75–78]). Так, сувязь жанраваў сістэмы з тыпіконам яму давялося тлумачыць завуальвана – як залежнасць ад побытавага ладу феадальнага грамадства і практычных патрэб [Лихачев 1986, 63].

У працы 1963 г. (гл. яе пазнейшую публікацыю: Лихачев [1986, 57–78]) даследчык адзначыў адрозненне жанраў старажытнага пісьменства ад жанраў сучаснай літаратуры [Лихачев 1986, 57, 58] (гэта можна тлумачыць як адрозненне паміж жанрамі царкоўнай і свецкай літаратуры [Лихачев 1986, 95]). Ён асабліва спыніўся на няўстойлівасці старажытнай тэрміналогіі для жанраў і канфляцыі тэрмінаў (спалучэнні некалькіх назваў у адну). У многім гэта было абумоўлена, з аднаго боку, жанравым сінкрэтызмам саміх твораў, а з другога – арыентацыяй назваў на тэматыку, прадмет твора, а не на яго фармальныя стылістычныя рысы [Лихачев 1986, 58–60, 71–72]. Першасныя жанры аб’ядноўваліся ў пэўныя іерархічныя сістэмы (жанравыя тыпы, ці аб’яднальныя жанры) – імі служылі зборнікі рознага складу і стабільнасці: ад няўстойлівых (з выпадковым ці бессістэмным складам) да стабільных, укладзеных паводле пэўнага крытэрыя (патэрыкі, пролагі, хранографы і да т. п.); зборнікі маглі аб’ядноўваць або творы аднаго жанру, або розных жанраў [Лихачев 1986, 61–63]. Даследчык таксама ўказаў на сувязь жанраў як з царкоўнай практыкай, так і «грамадскімі» патрэбамі, зацікаўленнямі свецкага жыцця [Лихачев 1986, 63–66, 68, 79]. Ён адзначыў пазалітаратурны характар старажытных жанраў (г. зн. рэлігійнага пісьменства) пры наяўнасці ў іх элементаў літаратурнасці і амаль поўнай адсутнасці індывідуальнасці [Лихачев 1986, 69, 70].

У іншай сваёй працы 1973 г. (гл. яе пазнейшую публікацыю: Лихачев [1986, 79–95]) З. Ліхачоў падкрэсліў, што далёка не ўсё візантыйскае пісьменства і яго сістэма жанраў пераносілася на Русь [Лихачев 1986, 79, 80, 81–82]. Пры гэтым адны жанры пасля такога пераносу маглі самастойна развівацца, іншыя ж былі абмежаваныя ўжо існуючымі творами і стварэнне новых у такіх жанрах было немагчыма [Лихачев 1986, 80]. Сам падзел на жанры меў прагматычны характар і быў абумоўлены патрэбамі царкоўнай практыкі, а гэта прыводзіла да з’яўлення розных жанравых мадыфікацый аднаго тэксту (некалькі тыпаў жыццяў, спеваў, біблейных кніг і г. д., у залежнасці ад сферы іх ужытку) [Лихачев 1986, 79–80]. Значэнне твора і жанру было абумоўлена яго месцам і функцыяй у культавай практыцы, а іх мастацкасць з’яўлялася толькі дадатковым чыннікам, дадатковым прыёмам [Лихачев 1986, 94].

І. Яромін падкрэсліваў, што жанры ў «старажытнарускай літаратуры» не мелі літаратурнай функцыі, а толькі прагматычную, практычную (для набажэнства ці іншай царкоўнай дзейнасці) і таму рэгуляваліся пэўнымі правіламі, што рабіла жанры ўстойлівымі да любых

змен і навацый [Еремін 1966, 241]. Устойлінасць наогул была адметнай рысай жанраў сярэднявечнай літаратуры [Еремін 1966, 150].

У пэўнай ступені склад і структура рэлігійнага пісьменства (праўда, часта разам са свецкім) усходніх славян адлюстроўвалі падручнікі і курсы па старажытнай літаратуры, перш за ўсё рускай (гл. напр. [Еремін 1966; Гудзій 1966; Водовозов 1972; Кусков 1977]). Аднак напісаньня ў савецкі час, такія падручнікі, як правіла, фрагментарна ці выбарліва асвятлялі жанравую структуру гэтага пісьменства, аддаючы перавагу свецкім або паліятыўным твораў; рэлігійныя тэксты ў іх згадваліся мімаходзь ці наогул ігнараваліся. Пад ціскам савецкай ідэалогіі абіралася і адпаведная тэрміналогія – напрыклад, «помнікі традыцыйнага зместу» ці «старажытнаруская літаратура». Апошні тэрмін мусіў аб’яднаць ці зблытаць два аб’екты – рэлігійнае і свецкае, а заадно тэндэнцыйна аднесці царкоўнаславянскае пісьменства – спадчыну ўсіх усходніх і большасці паўднёвых славян (а таксама часткова румын) – на рахунак адной (ці пераважна адной) літаратуры (рускай). Як літаратуразнаўчыя працы, такія падручнікі і курсы канцэнтраваліся на разглядзе асобных твораў, іх змесце і стылістыцы, мала надаючы ўвагі ўсёй сістэме ў цэлым і адносінам унутры яе (напрыклад, часта ігнаравалася або адзначалася толькі маміходзь іерархія жанраў і тыпаў тэксту). Разгляд твораў звычайна вёўся па эпохах, рэгіёнах і жанрах.

Тым не менш, нават і ў савецкія часы заставаліся магчымасці, хаця і вельмі абмежаваныя, для абмеркавання складу і зместу рэлігійнага пісьменства. Прыкладам можа служыць праца 1978 г. М. Мяшчэрскага, дзе разглядаўся склад біблейных тэкстаў і хронік, а таксама іх месца ў пісьменстве ўсходніх славян [Мещерский 1978, 38–110].

Толькі ў паслясавецкія часы з’явілася магчымасць вольнага і больш дэталёвага разгляду рэлігійнага пісьменства (гл. напр. [Мельнікаў 2005]), нават з дапамогай альтэрнатыўнага тэрміналагічнага апарату. Прыкладам працы такога кшталту можа служыць падручнік 2001 г. Л. Ляўшун, дзе ранейшая «старажытнаруская літаратура» пераасэнсоўвалася ўжо як царкоўная кніжнасць і характарызвалася такімі прыкметамі, як літургічнасць, харызматычнасць, малітоўнасць, іспаведнасць, тэагнастычнасць, саборнасць і інш. [Левшун 2001, 29–30]³. Жанры старажытнай літаратуры тлумачыліся ця-

³ Пры гэтым падручніку ўласціва яшчэ пэўная нестабільнасць у тэрміналогіі. Так, Св. Айцы называныя «класікамі» грэчаскага царкоўнага пісьменства [Левшун 2001, 81], а ўсходнерускае (пераважна маскоўскае) пісьменства XIII–XVI стст. называецца ўсходнеславянскім (але асобна – кніжнасць ВКЛ!).

пер у сувязі з прадпісаннямі тыпікона [Левшун 2001, 78–81]. Таму падкрэслівалася, што на «тыпікарныя чытанні» арыентуюцца і арыгінальныя творы [Левшун 2001, 69], тыпіконам прадвызначалася іерархія кніг і твораў на Русі [Левшун 2001, 79, 80], а візантыйская займальная, навуковая і філасофская літаратура заставалася невядомай на Русі менавіта таму, што не была, на думку аўтаркі, санкцыянавана тыпіконам [Левшун 2001, 80–81]. Аднак літаратурны падыход з’яўляецца вядучым і ў гэтым падручніку, асноўная ўвага ў ім нададзена усходнеславянскім арыгінальным творам (творам мясцовых аўтараў) на царкоўнаславянскай мове. «Тыпікарная кніжнасць» [Левшун 2001, 78] была разгледжана мімаходзь і чамусьці выключна як перакладная [Левшун 2001, 78–105], хаця аўтарцы было вядома, што мінеі і пролагі з даволі ранніх часоў утрымлівалі жыцці мясцовых святых [Левшун 2001, 82]. Пры такой класіфікацыі Л. Ляўшун давялося побач з «тыпікарнай» разглядаць і тую перакладную літаратуру, што яўна знаходзілася па-за рэгуляцый тыпікону – шасцідзёны, тапаграфіі, бестыярыі, зборнікі анекдотаў (кшталту «Пчалы»), паляі, хранографы, гісторыі, аповесці, раманы і нават апокрыфы! [Левшун 2001, 94–105]. У адпаведнасці з тыпікарнымі чытаннямі аўтарка вылучыла ў царкоўнаславянскім рэлігійным пісьменстве тры тыпы жанраў [Левшун 2001, 69]: а) панегерычны (малітвы, гімнаграфія, урачыстае казанне), б) тлумачальны (тлумачэнні, пасланні, прыпавесці, эратапакрыфічныя творы, павучэнні) в) жыццява-гістарычны (агіяграфія, гістарычныя «словы», цуды, патэрыкі). Аднак, як бачна, арыентацыя на тыпікон не вельмі зручная і прыводзіць да некаторых фармальных праблем. Так, жанр казання, прадстаўлены не толькі ўрачыстымі, але і дыдактычнымі творамі, фактычна падзелены паміж дзвюма галінамі – (а) і (б); жанр жыццяў таксама разарваны: жыцці аўтарцы давялося разглядаць і ў богаслужбовай кніжнасці (мінеі, пролагі), і ў чытэльнай (патэрыкі і асобныя зборнікі) [Левшун 2001, 83–85, 92–94].

Агульныя класіфікацыі жанраў рэлігінага пісьменства былі зроблены навукоўцамі ў сувязі з разглядам суадносін мовы і рэлігіі. Так, Н. Мячкоўская паспрабавала стварыць тыпалогію кніжных жанраў у рэлігіях Пісьма (яшчэ іх называюць кніжнымі рэлігіямі), знайшоўшы супадзенне паміж імі паводле складу жанраў ды паслядоўнасці іх узнікнення [Мечковская 1998, 149–151]. Яна вылучыла звыш дзясятка жанраў; аднак дзеля мэт дадзенай працы іх колькасць, а часам і аб’ём у некаторых выпадках скарачаны ці ўдакладнены: а) канон, уласна само Св. Пісьмо (з магчымым падзелам на бяспрэчную частку (абсалютны канон) і менш аўтарытэтную частку, або на частку,

што складаецца з тэкстаў, якія не ўключаныя ў канон, але блізкія да яго паводле свайго генезісу і тэматыкі); б) корпус высокаўтарытэтных тэкстаў, якія дапаўняюць і пашыраюць Св. Пісьмо (напрыклад, у выглядзе каментарыя) – Св. Паданне і тлумачэнні Св. Пісьма; в) тэалогія і дагматыка – «тэорыя» дадзенай рэлігіі (вучэнне пра Бога і сутнасць яго рэлігіі); г) кароткі і папулярны выклад дактрыны ў мэтах яе рэпрэзентацыі і рэцэпцыі для шырокіх колаў духавенства і вернікаў (сімвалы веры, правілы для пастыраў, катэхізісы)⁴; д) казанні і тлумачэнні; е) культавыя тэксты, што выкарыстоўваюцца для набажэнства (багаслужбовыя кнігі і малітоўнікі); ё) містыка-эзатэрычныя тэксты; ж) кананічна-прававыя тэксты; з) тэксты пераходнага, мяшанага (рэлігійна-свецкага) характару (некаторыя тыпы дыдактыкі, палеміка, гістарыяграфія, філалогія, царкоўнае натурознаўства і да т. п.). Такая класіфікацыя максімальна шырока ахоплівае хрысціянскае рэлігійнае пісьменства, хаця якраз такі шырокі ахоп і перашкаджае ўлічыць функцыі і іерархію жанраў, іх узаемасувязі паміж сабой. Гэтая класіфікацыя таксама не адлюстроўвае долю і распаўсюджанне рэлігійных жанраў у розныя эпохі, у розных рэгіёнах (культурах) і ў розных канфесіях (а яно не было аднолькавым). Аднак улічыць, адлюстраваць усе падобныя чыннікі складана або нават немагчыма, напэўна, пры любой класіфікацыі.

Яшчэ адна класіфікацыя пісьменства даўняй Беларусі і Украіны была прадстаўлена ў працы М. Талстога 1963 г. (гл. яе пазнейшую публікацыю: [Толстой 1988, 52–87]). Даследчык прапанаваў спрошчаны набор жанраў, аб'яднаных у тры галіны [Толстой 1988, 68–70]: 1) канфесіянальная літаратура: літургічная (службоўнікі, трэбнікі, часасловы і г. д.), кананічная (толькі Св. Пісьмо: Псалтыр, Апостал, Евангелле, уся Біблія і да т. п.), гамілетычная (вучыцельныя евангеллі, агіяграфічныя тэксты, дыдактычныя тэксты – катэхізісы); 2) канфесіянальна-свецкая літаратура: царкоўна-аратарская (г. зн. казанні) і палемічная; 3) свецкая літаратура: гістарычныя творы, перакладныя аповесці, віршы, драма, сатыра. Праўда, вучоны не аб'явіў сваіх крытэрыяў і не абмяркоўваў падстаў для такога падзелу. У яго атрымалася даволі прыблізная схема, з дэталізацыяй адных частак пісь-

⁴ Сюды таксама можна аднесці скарачаныя версіі біблейных тэкстаў, зробленыя ў папулярных мэтах (для малаадукаванага народа ці для дзяцей), розныя пераробкі і стылізацыі біблейных твораў (жыцці Хрыста, яго пакуты, гармоніі Евангелляў і да т. п.), зробленыя таксама ў папулярных мэтах, хаця некаторыя з такіх твораў будуць адносіцца хутчэй да пераходных жанраў.

менства і абагульненнем іншых. Напрыклад, гамілітычныя літаратура аднесена да канфесіянальнай, а казанні трапілі ў канфесіянальна-свецкую літаратуру.

На падставе гэтай схемы С. Цемчын паспрабаваў падаць крыху інакшы падзел [Темчин 2009, 226–227]. Ён увёў у сферу канфесіянальных тэкстаў іерархічныя адносіны: на яго думку, найбольш высокі ранг займалі літургічная і гімнаграфічная літаратура, затым агіяграфічная, панегерычная (трэба разумець – казанні), вучыцельная літаратура (уключна з катэхізісамі) і патрыстыка, а найбольш нізкую – канфесіянальна-юрыдычная і, нарэшце, апакрыфічная літаратуры. Разам з тым даследчык прапанаваў і іншы крытэрыі для класіфікацыі – фідэістычны, які найбольш адпавядае сярэднявечнаму светапогляду [Темчин 2009, 227–228, 229]. Згодна з гэтым крытэрыем рэлігійныя тэксты адрозніваюцца паводле двух вымярэнняў: а) паходжанне: боскае (Св. Пісьмо) і чалавечае (усё астатняе царкоўнае пісьменства), б) прызначанасць (адрасат тэксту): Бог (літургічная літаратура) ці чалавек (пазалитургічныя творы). Гэта дазволіла вучонаму атрымаць новую класіфікацыю тэкстаў: 1) ад Бога да чалавека (Св. Пісьмо), 2) ад чалавека да Бога (Св. Пісьмо (у складзе літургічных тэкстаў) і гімнаграфія), 3) ад чалавека да чалавека (гамілетыка, якая, на думку вучонага, не з’яўляецца часткай літургічнай літаратуры)⁵. Такая класіфікацыя адметная ўвядзеннем рангаў сакральнасці ў дачыненні тых або іншых жанраў.

У стасунку да пісьменства Старажытнай Беларусі ранняя эпохі – XI–XIV стст. (у масе – царкоўнаславянскага) была зроблена спроба стварыць класіфікацыю жанраў, якая б ахапіла фактычна ўсё пісьменства Старажытнай Русі [Клімаў 2010, 30–41]. Для пачатку яно было падзена на тры функцыянальна-жанравыя галіны [Клімаў 2010, 29]: 1) канфесіянальная літаратура, чытанне якой прадпісвалася (духавенству) царквой, 2) паўканфесіянальная літаратура, чытанне якой

⁵ С. Цемчын лічыць, што такім падыходзе найбольш высокую пазіцыю займае гімнаграфія (а менавіта – літургічная пеўчая літаратура), чым адзіным адрасатам з’яўляецца Бог, а адзінай сферай ужытку – набажэнства; менавіта яна і служыць найбольш сакральнай часткай рэлігійнай літаратуры, таму ў літургічнай сферы няма тэкстаў на (старабела)рускай мове [Темчин 2009, 228]. Аднак невядомасць такіх помнікаў сучаснай навуцы яшчэ не азначае, што іх не было зусім. Пэўным прыкладам могуць служыць духоўныя вершы і песні (канты), якія хаця і не ўжываліся ў літургіі, але структурна тоесныя некаторым гімнаграфічным творам. Пры патрэбе падобныя творы маглі замяніць кананічную гімнаграфію (што нярэдка здаралася ў набажэнстве на народнай мове на каталіцкім Захадзе). Здаецца, што гэтая акалічнасць разбурае схему С. Цемчына.

магло адбывацца па-за царкоўнай ці келлевай службай, у вольны час (але раілася ў духоўных мэтах), і, нарэшце, 3) юрыдычна-адміністрацыйнае пісьменства, чытанне якога адбывалася з нагоды выканання дзяржаўных і прыватных актаў і ўчывкаў. Першыя дзве галіны ўтваралі ўласна царкоўную літаратуру, тады як апошняя галіна была звязаная не з царквой, а са свецкай сферай: дзяржавай, матэрыяльна-эканамічным і прыватным жыццём. Гэтая галіна пісьменства фактычна выходзіць за межы царкоўнай літаратуры, хаця і там прысутнічалі адсылкі (алюзіі) да царкоўнай практыкі і рэлігійных тэкстаў.

Пры такім падыходзе канфесіянальная літаратура паводле І. Клімава складаецца з наступных жанраў: а) літургічныя тэксты, б) кананічныя творы, в) тэалагічныя творы, г) тлумачэнні Св. Пісьма, д) палемічныя творы, е) жыцці, ё) казанні, ж) апакрыфічная і ерэтычная літаратура. Паўканфесіянальная літаратура абдымае: з) гістарычныя жанры (летапісы, хронікі, хранографы, паляі (тлумачальныя, хранаграфічныя і гістарычныя), іменасловы, радаводы і да т. п.); і) «светапоглядныя» (умоўная назва) творы: паломніцкія (хаджэнні, пілігрымкі, ітэнэрарыі), натуразнаўчыя (розныя касмагоніі, касмаграфіі, бестыярыі, гербарыі, лячэбнікі і да т. п.), філалагічныя (у асноўным трактаты); нарэшце, апошнюю групу ўтвараюць к) апавядальна-забаўляльныя творы (раманы, аповесці, гісторыі, казкі; зборнікі прыпавесцяў, гістарычных анекдотаў, афарызмаў, біблейных цытат і да т. п.). Як бачна, рэлігійная літаратура паступова пераходзіць у свецкую, менавіта для такіх пераходных жанраў асабліва актуальна азначэнне «пераходныя тэксты» (ці «пераходная літаратура»). Па сутнасці гэтыя свецкія жанры былі таксама царкоўнымі, толькі не прызначанымі для царкоўнага ўжытку [Лихачев 1986, 80]. Гэта была фактычна прамежкая, ці памежная, сфера, дзе творы спалучалі элементы як рэлігійнай літаратуры (напрыклад, тэматыку, цытаты, алюзіі), так і свецкай (напрыклад, простамоўныя, прастанародныя, фальклорныя элементы ў мове і стылістыцы). Даследчыкі адзначаюць, што такія творы былі больш вольнымі паводле сваіх фармальных паказчыкаў [Лихачев 1986, 80]. Жанры (б-д) можна акрэсліць як патрыстыку; да тлумачэння Св. Пісьма (г) адносяцца тэксты кшталту тлумачальных Псалтыроў і Евангелляў, але не гамілійныя Евангеллі, якія ўваходзяць у (ё). Як бачна, нават такі больш дэталёвы падзел не пазбаўлены некаторых фармальных праблем (тэксты аднолькавага генезісу аднесены да розных жанраў: напрыклад, чытальныя, службовыя, тлумачальныя і гамілійныя Евангеллі). У выніку, жанравая класіфікацыя застаецца ўсё ж даволі прыблізнай і схематычнай, паколькі не

здольна ўлічыць жанравага сінкрэтызму або жанравай разнастайнасці многіх твораў царкоўнай літаратуры.

Відаць, рэлігійнае пісьменства блізкае да нейкай фузіійнай множнасці – сукупнасці без выразнай акрэсленасці сваіх межаў, як унутры, так і звонку. Унутры многія кампаненты гэтай сукупнасці належаць розным падмножнасцям, што існуюць у ёй (ім можна прыпісаць значэнне «жанры» ці «паджанры»), звонку кампаненты могуць належаць і іншым множнасцям (напрыклад, свецкай літаратуры), мяжа з якімі таксама невыразная. У складзе рэлігійнага пісьменства вылучаецца ядро – гэта найбольш шанаваныя ці ўзорныя тэксты, чыя прыналежнасць да множнасці бясспрэчная (ці амаль бясспрэчная), і астатнія перыферыя, якую ўтвараюць больш дробныя падмножнасці, чыя прыналежнасць да рэлігійнага пісьменства менш бясспрэчная (а часам і спрэчная). Гэтай множнасці «рэлігійнае пісьменства» ўласцівыя іерархічныя адносіны: ядро пануе над перыферыяй і ўплывае на яе. Таму элементам (тэкстам) такой множнасці могуць быць прыпісаныя пэўныя рангі, якія вызначаюць ступень сакральнасці ці блізкасць да ядра. Гэта значыць, што класіфікацыя элементаў у межах дадзенай фузіійнай множнасці «рэлігійнае пісьменства» апыёрна не можа быць закончанай і дакладнай; падвышэнне ступені дакладнасці можа быць дасягнута толькі за кошт выкарыстання дадатковых параметраў і характарыстык ці звяртання да шматварыянтнай класіфікацыі, або шляхам абмежавання яе канчатковага выніку.

Літаратура

- Великие Минеи Четии, собранные Всероссийским митрополитом Макарием.*
Т. 1: *Сентябрь, дни 1–13*, 1868, С.-Петербург, ред. П. Савваитов; Археологическая комиссия (Памятники славяно-русской письменности).
- Водовозов Н. В., 1972, *История древней русской литературы*, Москва.
- Гудзий Н. К., 1966, *История древней русской литературы*, Москва.
- Дурново Н. Н., 1960, *Введение в историю русского языка*, Москва.
- Еремин И. П., 1966, *Литература Древней Руси: (Этюды и характеристики)*.
Москва; Ленинград.
- Историческое обозрение богослужебных книг Греко-Российской Церкви*, 1836,
Киев.
- Клімаў І. П., 2010, *Старажытная беларуская літаратура XI–XVI стст.:
Эпохі і постаці*, Мінск.
- Кусков В. В., 1977, *История древнерусской литературы*, Москва.

- Левшун Л. В., 2001, *История восточнославянского книжного слова XI–XVII вв.*, Минск.
- Лихачев Д. С., 1986, *Исследования по древнерусской литературе*, отв. ред. О. В. Творогов, Ленинград.
- Мельнікаў А. А., 2005, *Гісторыя беларускай літаратуры: Перыядызацыя і спецыфіка*, [у:] Мельнікаў А. А., *З неапублікавай спадчыны: Манаграфіі, артыкулы, вершы, матэрыялы навуковай канферэнцыі, успаміны сучаснікаў*, навук. рэд. В. А. Чамярыцкі, Мінск, с. 381–467.
- Мечковская Н. Б., 1998, *Язык и религия: Лекции по филологии и истории религий*, Москва.
- Мещерский Н. А., 1978, *Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX–XV веков*, Ленинград.
- Москаленко А. А., 1962, *До походження української писемної і писемно-літературної мови*, “Праці Одеського державного університету” (Т. 152). Серія філологічних наук. Вип. 15: Питання слов’янської філології: Мовознавство, Одеса, с. 97–111.
- Никольский К., 1858, *Обозрение богослужбных книг Православной Российской Церкви по отношению их к Церковному уставу*, С.-Петербург.
- Розов Н. Н., 1977, *Книга Древней Руси XI–XIV вв.*, Москва.
- Темчин С. Ю., 2009, *Функционирование русской мовы и иерархия церковных текстов*, “Studia Russica”, т. 23, с. 226–234.
- Толстой Н. И., 1988, *История и структура славянских литературных языков*, Москва.
- Allatius L. 1646, *De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum, dissertationes et observationes variae*, Parisii.
- Issatschenko A., 1980, *Geschichte der russischen Sprache. Bd. 1: Von den Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhundert*, Heidelberg.

TOWARDS THE GENRE CLASSIFICATION IN ANCIENT RELIGIOUS WRITING OF THE EASTERN SLAVS

S U M M A R Y

The different genre classifications known in the special literature (including own classification of author) are examined. As a result, it is marked that all such attempts are unperfect, what, presumably, due to the nature of religious writing itself, which, most likely, is a fuzzy set with multilevel connections of components, which prevents a clear and unambiguous classification.

Нестан Кутивадзе

Кутаиси

Некоторые аспекты поэзии Николая Рубцова и грузинский литературный дискурс

Ключевые слова: двойное кодирование, эпоха тоталитаризма, концепты

50-е и особенно 60-е годы XX века, известные в бывшем Советском Союзе как годы *оттепели* и годы политической либерализации, отмечены и в литературе множеством новых качественных веяний. Особенно это касается выявления западных литературных тенденций в литературе указанного периода. Естественно, советский литературный дискурс ни в концептуальном отношении и ни с точки зрения временного пространства однородностью не отличался. Он создавался хорошо организованной советской идеологической машиной, воздействуя в первую очередь на писателей, которые становились или вынуждены были становиться на службу государству. «На протяжении десятилетий Советский Союз являлся символом исторического и культурного эклектизма, хотя несоответствия с успехом прикрывались выверенной работой гипертрофированного правительственного механизма и принципом централизации властей» [Ратиани 2010, 49]. Вследствие такого положения во многих текстах советского периода путем двойного кодирования происходило индивидуальное проявление творческой свободы. Несмотря на то, что не все тексты того периода обладают в одинаковой степени возможностью подобной рефлексии, их декодирование отчетливо выявляет сложность и противоречивый характер творческого процесса в эпоху тоталитаризма. В творчестве даже одного автора часто сосуществуют почти взаимоисключающие дискурсы.

Если размежевать советский и национальный менталитеты указанного периода, появится возможность проследить за выявленными в русской и грузинской поэзии некоторыми концептами, которые отталкивают или роднят художественные дискурсы, фиксируемые в одном отрезке истории и в одном направлении. Интерес в данном аспекте представляет творчество Николая Рубцова, в частности его лирика.

Николай Рубцов – один из трагических представителей русской поэзии XX столетия, непосредственно на себе испытывший антигуманизм советской бюрократической машины, что в совокупности с личными неудачами и обусловило его жизненную драму. Прежде чем поэта признали и его стихи внесли в антологию русской поэзии, ему пришлось испытать немало невзгод. Поэтические рефлексии Рубцова непосредственны, его творчество свободно от эпатажности. В связи с этим для нас особенно интересным является соотношение нескольких концептов его поэзии с грузинским литературным дискурсом.

Атмосфера, создававшаяся в советской литературе во второй половине XX века (и не только во второй половине), вынуждала писателей наполнить текст, с одного взгляда вроде бы нейтральный, таким содержанием, которое сегодня дает возможность совершенно по-иному интерпретировать его, что большей частью достигается высоким качеством художественного обобщения.

Рассмотрим известное стихотворение Рубцова *Звезда полей*. «Звезда полей, во мгле заледенелой / Остановившись, смотрит в полынью. / Уж на часах двенадцать прозвенело, / И сон окутал родину мою...», – пишет поэт [Рубцов 2014]. Слово *сон* здесь имеет двойную нагрузку. С одной стороны, он воспринимается в прямом значении, с другой же может быть осмыслен как символ пассивности и инертности, что придает данному тексту совершенно иную смысловую нагрузку.

Сон – это метафора пассивности и бездействия также и в грузинской литературе. Обстановку в Грузии 50–60-х годов XX века (она в эти годы входила в состав советской империи), для которой было характерно относительное спокойствие и бездействие, Илья Чавчавадзе, лидер грузинского национально-освободительного движения и выдающийся грузинский поэт, отождествил со сном (*Элегия*). Таким образом, в грузинской поэзии XX века известная метафора прошлого века новой нагрузки не получает, несмотря на то, что время политической стагнации 60-х годов XX века может вызывать подобные ассоциации. Стихотворение же Рубцова совмещает и подобный контекст, хотя важнейший концепт этого произведения увязывается со звездой и ее сиянием, а не со сном. С этой точки зрения весьма примечателен один аспект, когда

Рубцов переживает, что он не может помочь другим в поисках счастья, сравнивая себя со спящим человеком: «И как же так, что я все реже / Волнуюсь, плачу и люблю? / Как будто сам я тоже сплю / И в этом сне тревожно брежу...» (*Стоит жара*). Сон у поэта встречается также и с неожиданной метафорической нагрузкой: «И над родиной, полной покоя, / Опускается сон золотой!». И в этом случае он описывает статичную обстановку, хотя усиливает романтическую рецепцию прошлого.

Итак, концепт *сон* в различных культурных пространствах, несмотря на различные смысловые оттенки, одинаково соотносится с бездействием и неподвижностью.

В поэзии Рубцова отчетливо вырисовывается мотив поиска родины. Интересный концепт данной темы – это *луна*, на семантике которой остановимся более подробно.

Луна в общем и целом может вызывать много различных ассоциаций, но большей частью она воспринимается в качестве прекраснейшего атрибута ночи, ее света. В этом отношении ни русская и ни грузинская литература не являются исключениями. У Рубцова луна ассоциируется со светлыми ночами родины – «И над родиной, полной покоя, / Так светлы по ночам небеса!». Под воздействием светлой ночи исчезает тоска поэта, красота же наполняет его счастьем: «И, тоскуя все меньше и меньше, / Словно бог я хожу в тишине». Встречается синтагма – лунная родина («родине лунной») (*Скачет ли свадьба...*).

В грузинской лирике представляют интерес рецепции, связанные с луной. Известный грузинский поэт Галактион Табидзе в начале XX века создает один из своих шедевров – *Луна Мтацминды*, в котором луна охарактеризована как молчаливая, тихая, спокойная, нежная. У другого, также знаменитого грузинского поэта II половины XX века (Мурман Лебанидзе) появляется *бледная луна* как метафора горы Мтацминда, что вовсе не является случайным, а представляет собой переосмысление традиционного тропа. При описании картин каждодневного быта в грузинской поэзии мы находим такие эпитеты, как *предатель(ница)*: «но луна-предательница не опасалась сплетен» [Нишнианидзе 1991, 314], и *глуповатая*: «малюсенькая глуповатая луна, полная, как девушка с фермы» [Лебанидзе 1982, 454]; встречается также белая и теплая луна: «нависла белая луна, белая и теплая» [Чиладзе 1984, 62]. Очевидно, что луна может выступать в качестве метафоры, выражающей многие человеческие переживания, однако наряду с субъективным чувством она может передавать и объективную картину. Например, в поэзии признанного классика грузинской литерату-

ры второй половины XX века Отара Чиладзе встречаем луну, которая изумлена молчанием страны: «всходит луна, изумленная молчанием страны» [Чиладзе 1984, 75], что, думается, предельно точно отображает общественную обстановку 60-х годов – усилившийся конформистский настрой.

Проявлением антисоветского дискурса можно считать концепт *тихая моя родина*. Этот образ очень многозначителен, если учесть, что он создается в ту эпоху, когда Советский Союз под одним, советским, понятием утверждает именно величие модернизированной Российской империи.

Так какова же тихая Россия Рубцова? Ее образ создается могиллой матери, деревней, березами и ивами, реками и, что главное, верой, несмотря на то, что в атеистическую эпоху на куполах церквей растет трава, а двора старой церкви поэт уже не находит. Он остался на берегу той реки, которая также не существует, поскольку советские люди провели канал и изменили привычное русло. Эта спокойная сельская каждодневность не только обуславливает впоследствии привязанность поэта к детству, но и становится альтернативой советской родине: «С каждой избою и тучею, / С громом, готовым упасть, / Чувству самую жгучую, / Самую смертную связь».

Поэтому это не только ностальгия по прошлому. Это единство смерти и жизни – в единстве корня и ростка, что отчетливо проявляется в грузинской поэзии (Ш. Нишнианидзе).

Вообще, связь темы деревни и детства с чистотой – хорошо знакомый мотив для литературы. Поэтому ее появление не является неожиданным ни для Рубцова, ни для грузинской поэзии II половины XX века, однако восприятие этой темы в несколько ином ракурсе создает ту новизну, которую она, бесспорно, в себе содержит. Ни в русской и ни в грузинской поэзии деревня не является только лишь уютным уголком. Она сохраняет этнос. Настоящая Россия, родина Рубцова именно там и находится, не в конкретном краю или конкретном населенном пункте, а вообще в деревне. Таким же образом осмысливается, в основном, деревня и в грузинской поэзии этого периода. Только в грузинской поэзии, особенно в лирике Мурмана Лебанидзе, важнейшим лейтмотивом этой темы является драматизм опустения деревни, а «переполненные людьми деревни» связаны с восстановлением национального начала.

Николай Рубцов чувствует, что в России не все в порядке, поскольку «Козыри свежи. / А дураки те же» (*Зимним вечерком*). Что должен делать в такое время поэт? По мысли Рубцова, он должен пробудить

задремавшее общество: «Эх, Русь, Россия! / Что звону мало? / Что загрузила? / Что задремала?» – спрашивает автор и возлагает подобную ответственность на самого себя, поскольку безошибочным чутьем ощущает, что все движется к другому берегу и там тоже возникнут самые горькие воспоминания о родине (*Что вспомню я?*).

Естественно, что советская идеология создавала единое пространство, в котором представление о родине уже не ограничивалось только лишь географическими границами. Таким образом, в литературном дискурсе происходило размежевание этого пространства. У Рубцова это – *Русь* и *тихая родина*, в грузинской же поэзии – отечество. *Отечество* в грузинском языке употребляется в двух значениях: первое – это конкретное место рождения и второе – синоним родины (отчизна). Илья Чавчавадзе отмечал, что в XIX столетии слово *отечество* утратило свое первоначальное, общее значение и превратилось в частный термин со значением только лишь места рождения [Чавчавадзе 1991, 166], что можно осмыслить как некую закономерность, поскольку Грузия XIX века являлась частью Российской империи и понятие страны, родины претерпевало трансформацию в сторону сужения его значения. Закономерно также, что в поэзии XX столетия в понятие отечества вновь привносится утерянное значение. Это есть путь к различению *национальной* родины и *советской* родины (Г. Табидзе, Ш. Нишнинадзе, И. Абашидзе, М. Лебанидзе и др.). В грузинском языке омонимичность этого слова усиливает его художественную выразительность и расширяет возможности интерпретации.

Хочется заострить внимание еще на одном аспекте. Это соотношение природных явлений и картин пейзажа и общественно-политической обстановки, что представляет собой весьма интересный художественный элемент. Существует опасность того, что подобный подход иногда может увязываться с самоцелью, вследствие чего возникает стремление искать такой контекст искусственным путем. Принадлежащее М. Лебанидзе одно стихотворение без заглавия вполне неприкрыто включает в себя подобный план. На вопрос, какой лес лучше – зазеленевший или же зимний, поэт дает довольно смелый ответ, утверждая, что предпочитает зимний лес, поскольку родина его перенесла множество тысячелетних невзгод и в ней заложен шанс на зазеленение [Лебанидзе 1982, 120]. Аллегория весьма прозрачна. Горькая судьба родины для поэта продолжается и в настоящем.

Впечатляющий образ «доведенной до отчаяния родины» создает Рубцов в стихотворении *Шумит Катунь*. Эта сильная река, «свирепая река», как называет ее поэт, вызывает в нем многообразные эмоции,

напоминает о множестве мифов, но самым тяжелым воспоминанием является все-таки тот факт, что ее берега топтал Чингисхан, который во всем мире погрузил во мрак солнце: «И Чингисхана сумрачная тень / Над целым миром солнце затмевала». Все поглотила столетняя черная пасть, вследствие чего Катунь не может успокоиться: «Все поглотил столетний темный зев! / И все в просторе сказочно-огнистом / Бежит Катунь с рыданием и свистом – / Она не может успокоить гнев!» – пишет поэт.

Вообще подобное восприятие прошлого характерно и для грузинских поэтов. Если заострить внимание на крови, пролитой непосредственно у берегов реки, то выявится, что в грузинской поэзии XIX века река Арагви стала метафорой подобного нарратива (Н. Бараташвили, И. Чавчавадзе). Для современных же Рубцову поэтов Тимурленг и монголы превратились в общий символ врага: «Я не умру. Я только поменяю имена» (Ш. Нишнианидзе, *Тимурленг*). В другом стихотворении Нишнианидзе подчеркивает опасную для всего мира разрушительную силу монголов: «К конскому волосу привязали всю Азию и с диким свистом дотасили до края света» [Нишнианидзе 1991, 131]. Пролитой монголами кровью наполнены те кувшины, которые со звоном тащат по камням монгол [Чиладзе 1984, 73]. Таким образом, для грузинской поэзии самой большой болью отзывается прошлое, связанное с Тимурленгом. Хотя вообще боль от бессилия перед врагом и воспринимается одинаково, ее художественное оформление в зависимости от остроты самого исторического факта происходит, разумеется, по-разному.

Важным штрихом, определяющим характер поэзии Рубцова, считается спокойствие. Он даже смерть принимает очень спокойно. Может быть, потому, что жизнь для него – одинокая река. Хотя считается, что это впечатление кажущееся.

«Однако характер лирического героя – вовсе не ‘тихий’, созерцательно-раздумчивый (как у В. Соколова, А. Жигулина), а скорее взрывной, разудалый, что находит воплощение в излюбленном рубцовском образе скачущего коня», – пишет Михаил Эпштейн [Эпштейн 2014]; данное соображение мы разделяем полностью.

Но наряду с отмеченным мощно звучит и вызванное духовным кризисом чувство одиночества и неприкаянности, с целью художественной интерпретации которого поэт прибегает к очень интересной метафоризации – это снег и его семантика. У Рубцова он характеризуется как глухой, холодный, мертвый: «Снег глухой, / беспристрастный, / бесстрастный, / холодный, / Мертвый снег, / ты зачем / не даешь мне покоя?» (*Не пришла*).

В грузинской поэзии снег подобной семантикой почти не наполняется, он почти не вызывает подобных ассоциаций. «В грузинской поэзии снег («идет снег») связан, главным образом, с образом возлюбленной. Снег – это возлюбленная, царица, душа, женщина, рок ... Со снегом связаны атрибуты: далекая, таинственная, долгожданная, белая, чистая, добрая ... Снег образует синтагмы: растаять как снег, фиолетовый снег, скрыться в снегу, иной снег, снежный гроб, сожженный снег, день со снегом, заплаканный сильнее, чем тающий снег, наполнить душу снегом ...» [Барбакадзе 2009, 94]. Хотя следует отметить, что этот процесс бесконечен, и он может снова и снова наполняться новым содержанием, а подобное соотношение смениться иной коннотацией. Например, в грузинской поэзии 60-х годов встречаем: «снег валяется, как спящий труп» (О. Чиладзе), в современной грузинской же поэзии появилась синтагма – «оскорбленный снег» (М. Чарквиани).

В конце хотим выделить один, на наш взгляд, очень важный аспект в поэзии Рубцова. Это написанное в 1960 году стихотворение *На кладбище*. Оно важно тем, что начинается переоценка прошлого, хотя все-таки в дозволенных пределах. Кануло в прошлое время, когда неуклонно исполнялось все, сказанное Сталиным в трезвом или пьяном состоянии (не имеет значения, напивался ли Сталин вообще или нет; известно, что не напивался). Предмет глубоких раздумий для поэта – как превратить бледный рассвет в большую зарю: «Чтоб над родиной жидкий рассвет Стал похож на большую зарю?» Этот путь для него тоже связан с продолжительной борьбой и в результате этой борьбы – со светящими на русских могилах звездами-сиротами, хотя он и пытается отрешиться от этой мысли, что также может показаться определенной закономерностью, поскольку ясно, что ответ на данную проблему в России 60-х годов XX века найти было чрезвычайно трудно.

Грузинская литература 60-х годов XX века избегает рецензий, связанных со Сталиным, так как все еще очень свежа память о выступлениях в связи с идентификацией Сталина и грузинского народа и о кровавом 9 марта 1956 года, устроенном для их подавления. Рефлексии данного периода получают художественное оформление в художественной и мемуарной литературе, созданной после т.н. *перестройки* (Г. Панджикидзе, О. Чиладзе, И. Абашидзе и др.).

Таким образом, в русской и грузинской литературе сосуществует множество *притоков*. Ясно и то, что многие рефлексии увязываются с атмосферой, создаваемой советской идеологией. Однако очевидно, что размежевание с этой идеологией становится одним из важнейших факторов, обуславливающих антисоветский, нонконформистский дискурс,

который создает мощное течение национальных литератур советского периода, что, думается, отчетливо выявилось на примере поэзии Николая Рубцова.

Литература

- Барбакадзе Ц., 2009, *Семиотика поэзии*, Тбилиси.
 Лебанидзе М., 1982, *Избранное*, Тбилиси.
 Нишнианидзе Ш., 1991, *Сочинения в 2-х томах, Т. II*, Тбилиси.
 Ратиани И., 2010, *Модели литературного дискурса в условиях советского тоталитаризма*, „Сджани”, № 11, с. 45–51.
 Рубцов Н., *Стихотворения*, [online] <http://www.rgo-sib.ru/book/verse/7.htm> [13.11.2019]
 Чавчавадзе И., 1991, *Полн. собр. соч., Т. V*, Тбилиси.
 Чиладзе О., 1984, *Помни жизнь*, Тбилиси.
 Эпштейн М., *Душа хранит*, [в:] *Природа, мир, тайник вселенной...* [online] <http://rubtsov.id.ru/critica/epstein.htm> [13.11.2014]

SOME ISSUES FROM THE POETRY OF NIKOLAI RUBTSOV AND GEORGIAN LITERARY DISCOURSE

S U M M A R Y

As it is well acknowledged the discourse of Soviet literature was created by a well-organized ideological machine and it is not a homogeneous phenomenon. In many texts of that period individual exposition of creative freedom takes place through double coding. Their decoding clearly shows the difficulties and conflicting character of the creative process in the epoch of totalitarianism.

Demarcation of soviet and national mentality will enable to observe several concepts revealed in Georgian and Russian poetry that either isolate or link literary texts existing in the same flow and period of the history. In this respect the relation of several concepts of Nikolai Rubtsov's lyrics towards Georgian literary discourse is of note. The paper analyses the concepts of sleeping, the moon, the peaceful homeland, winter and etc.

In Russian and Georgian literature anti-Soviet, nonconformist discourse is one of the most important issues. It creates a strong current of national literatures of the Soviet period that can be clearly visualized though such type of studies.

Нино Квирикадзе

Кутаиси

Пейзажные детали у Льва Толстого и Томаса Манна (*Анна Каренина* и *Будденброки*)

Ключевые слова: Толстой *Анна Каренина*, Томас Манн *Будденброки*, пейзажные детали, душевное состояние персонажей, социальный оттенок, лейтмотивность

В настоящей статье посредством структурно-семантического метода исследуются функциональные аспекты пейзажных деталей в романе Льва Толстого *Анна Каренина* и *Будденброках* Томаса Манна. Существует целый ряд работ по данной проблеме [Б. Галанов, С. Соловьев, С. Антонов, Е. Добин, М. Щеглов, Н. Берковский, В. Лакшин, М. Храпченко, Е. Эннекен и др.], которые в основном касаются рассмотрения пейзажных деталей с точки зрения их места в идейно-тематическом анализе произведения. Теории же текста и художественной интерпретации рассматривают произведения с точки зрения многомерной семиотической структуры [М. Бахтин, А. Лосев, Л. Выготский, Р. Барт, Ю. Кристева, В. Демьянков и др.]. Рассмотрение текста как художественного целого, выделение детали с точки зрения многомерной структуры в качестве подвижного микроэлемента предоставляет широкие возможности рецепции детали и раскрытия её полифункционального значения. Цель данной работы – определение места, функции и семантической нагрузки пейзажных деталей в единой структуре названных произведений и выявление их с выходом в другие словесные ряды, образующие смежные семантические поля и «приращенный смысл» [В. Виноградов].

Известные литературоведы высказывают противоречивые мнения по вопросу полифункциональности пейзажных деталей. Например, го-

ворится о нейтральности/ненейтральности пейзажа [Галанов 1974], о его нейтрально-объективности и субъективности [Соловьев 1979, 7], о «чистых» описаниях природы [Чудаков 1986, 12] и т.д. По мнению Б. Галанова, «нейтральных пейзажей нет в искусстве, хотя сама по себе природа всегда нейтральна (по крайней мере в хорошей книге) (...) человек в шуме и дрожании листвы всякий раз найдет отзвук своим душевным переживаниям, уже тем самым разрушая нейтральность пейзажа, наполняя его смыслом и значением» [Галанов 1974, 195–196].

Е. Энкекен в статье о Толстом особенно настойчиво выделяет наполненность романов Толстого человеком, человеческими интересами, живыми и страстными, связанность всего существующего с человеческим ощущением, волей, чувством. Он отмечает, что из этого следует и что от этого зависит и грандиозный объем его творчества: только вокруг человека можно сосредоточить эпопею, только через человека, деятельно и цельно живущего, можно представить в искусстве в едином, изнутри собранном виде всю бесконечную жизнь современного мира. Энкекен обращает особое внимание на то, что в толстовских романах нет чистых описаний природы: «Природа для него не что иное, как арена для человеческого действия, – среда, обнаруживаемая лишь в меру того, как она вносит разнообразие в чувствование и волю, определяет их, ставит условия для человеческих поступков» [Цит. по: Берковский 1975, 28].

Вопрос о том, следует ли описывать вещи «сами по себе» или лучше передавать впечатление, произведенное ими на человека, занимал Толстого с первых лет творчества. Он замечал, что не может описать человека, а может сказать лишь, как он на него подействовал. В пору занятий в Яснополянской школе, разбирая рассказ одного из своих учеников *Солдаткино житье*, Толстой с осуждением писал о «принятой у нас и ставшей невозможной манере описаний, логично расположенных: сначала описания действующих лиц, даже их биографии, потом описание местности и среды, и потом уже начинается действие. И странное дело, – все эти описания, иногда на десятках страниц, меньше знакомят зрителя с людьми, чем небрежно брошенная художественная черта во время уже начатого действия между вовсе неописанными лицами» [Толстой 1928–1958, 312]. У Толстого были свои резоны в поздние годы стремиться к краткости, и среди них первый – желание писать так просто, чтобы быть понятным и доступным любому крестьянину. В 900-е годы Толстой так высказался об искании новых путей в искусстве: «Для этого несомненно есть основания. Все старые приемы уже так избиты. Я больше не могу читать. Когда я читаю:

„Было раннее утро ...”, я больше не могу, мне хочется спать. Больше нельзя описывать природу» [Толстой 1928–1958, 349].

Исследователи отмечают, что у Л.Н. Толстого преобладает пейзаж, органически связанный с душевной жизнью героев, с изображением их чувств и страстей. Так, например, Е. Эннекен в названной статье, комментируя картину возвращения весны и прогулку помещика Левина (роман *Анна Каренина*), отмечает, что «(...) здесь нет повода говорить об описательных эпизодах в точном смысле их, здесь нельзя отделить черты, образующие картину от вереницы дум и внутренних состояний действующих лиц, присутствие которых в этих сценах и послужило поводом к повествованию (...)» [Цит. по: Берковский 1975, 28]. М. Храпченко указывает, что богатство и сложность связей между внутренним миром человека и реальной действительностью подчеркиваются теми разнообразными проекциями переживаний героя на явления жизни, которыми так часто пользуется Толстой, и что нередко действительность окрашивается в тона основного настроения героя, становится идентичной его эмоциям [Храпченко 1965, 368–369]. Он сравнивает два эпизода из романа, в первом из которых показан Левин после объяснения в любви к Кити, а во втором – влюбленный Вронский, спешащий на свидание с Анной. Исследователь отмечает, что писатель с очень тонкой нюансировкой рисует близкие одно к другому переживания непохожих друг на друга героев, различие открывающегося перед ними мира: в первом случае окружающая Левина среда, принимая условные очертания, необыкновенно выразительно передает реальность и вместе с тем возвышенность его переживаний; во втором же случае легкая ирония, которая звучит в последней фразе эпизода с Вронским («*Все было красиво, как хорошенький пейзаж, только что оконченный и покрытый лаком*»), подчеркивает, по мнению ученого, ощущение красоты, не несущей, однако, в себе значительного содержания [Храпченко 1965, 369]. Мы считаем, однако, что при анализе данного отрезка текста, т.е. второго эпизода – эпизода с Вронским, ученым упущен и не рассмотрен один важный, как нам представляется, момент пейзажа в нем, а именно следующее предложение: «*Тот самый ясный и холодный августовский день, который так безнадежно действовал на Анну, казался ему возбуждительно оживляющим и освежал его разгоревшееся от обливания лицо и шею*» [Толстой 1987а, 321]. Эта фраза, эта пейзажная, вернее, пейзажно-психологическая деталь, сама по себе подчеркивающая необходимость проведения параллели с Анной и ее восприятием соответствующего пейзажа, заставляет нас вернуться назад, к предыдущей части текста. Нами

обнаружено несколько фрагментов, которые непосредственно увязываются с вышеприведенной фразой, а значит, и со всем эпизодом поездки Вронского к Анне. Наша задача – проанализировать в данных фрагментах детали пейзажа, оставшиеся вне поля зрения исследователей творчества Льва Толстого.

Вспомним, как после скачек, возвращаясь с мужем в карете домой, Анна признается ему в своей любви к Вронскому (Часть 2, глава XXIX). На другое утро Анна, проснувшись, чувствует, что ей стыдно, ей становится страшно за свой позор, о котором она раньше и не думала. Она вся в ожидании того, что вот сейчас приедет управляющий и выгонит ее из дома.

Фрагмент I

«Аннушка вышла, но **Анна** (...) сидела в том же положении, опустив голову и руки, и изредка **содрогалась всем телом**, желая как бы сделать какой-то жест, сказать что-то и опять **замирая** (...) **Ей** не только **было тяжело**, но она начинала испытывать **страх перед новым**, никогда не испытанным ею **душевым состоянием**. Она чувствовала, что **в душе ее все начинает двоиться**, как **двоятся иногда предметы в усталых глазах**. Она **не знала** иногда, **чего она боится**, **чего желает**. **Боится ли она желает ли** она того, **что было**, **или того, что будет**, и **чего** именно она **желает**, она **не знала**» [Толстой 1987а, 295; здесь и далее курсив наш – Н.К.]. (Часть 3, глава XV)

В данном отрезке текста пейзажные детали как таковые отсутствуют; выступающие здесь детали чисто психологического порядка совершенно четко передают трагическое душевное состояние героини (ужас и страх перед неизвестностью, раздвоенность: *содрогалась, было тяжело, страх, перед новым ... душевым состоянием, в душе ее все начинает двоиться, не знала, боится ли – желает ли, было...или – будет*) и начинают словесный ряд:

I. Анна – содрогалась всем телом – замирая – Ей было тяжело – страх – перед новым душевым состоянием – в душе ее все начинает двоиться – как двоятся иногда предметы – в усталых глазах – не знала – чего она боится – чего желает – боится ли – желает ли – что было – или будет – чего желает – не знала –

Только напоминание горничной о сыне выводит Анну из мучительного положения. Она решает взять сына и уехать. Анна спускается в столовую, целует сына, который, совершив невинный детский про-

ступок (съел без разрешения персик), ожидает от нее наказания, и садится вместе с ним за стол завтракать. Анна, узнав о проступке сына, наверняка проводит в своей душе параллель со своим, тоже «дурным», однако уж точно не невинным «проступком», и ее трагическое положение еще более усугубляется.

Фрагмент II

«– Сережа, – сказала она, как только гувернантка вышла из комнаты, – *это дурно*, но ты не будешь больше делать этого? *Ты любишь меня?*»

Она чувствовала, что *слезы выступают ей на глаза*. «Разве я могу не любить его? – говорила она себе, вникая в его испуганный и вместе обрадованный взгляд. – *И неужели он будет заодно с отцом, чтобы казнить меня? Неужели не пожалеет меня?» Слезы уже текли по ее лицу, и, чтобы скрыть их, она порывисто встала и почти выбежала на террасу*». [Толстой 1987а, 297]. (Часть 3, глава XV)

И вот здесь наиболее четко фиксируется тема, которая постоянно сопутствует образу Анны на протяжении всего дальнейшего текста романа (в том числе и в окружении пейзажных деталей): вопрос отношения к ней окружающих, вопрос, мучающий и преследующий ее все время. Тема эта увязывается в данном фрагменте с сыном и мужем, но главное – с сыном. Она боится, что сын примет сторону отца и не простит ее.

Словесный ряд на основе первых двух фрагментов расширяется:
I. Анна – содрогалась всем телом – замирая – Ей было тяжело – страх – перед новым душевным состоянием – в душе ее все начинает двоиться – как дwoятся иногда предметы – в усталых глазах – не знала – чего она боится – чего желает – боится ли – желает ли – что было – или будет – чего желает – не знала –

II. это дурно – Ты любишь меня? – слезы выступают ей на глаза – неужели он будет заодно с отцом? – чтобы казнить меня – Неужели не пожалеет меня? – Слезы уже текли по ее лицу – чтобы скрыть их – она порывисто встала – почти выбежала –

Фрагмент III

«*После грозовых дождей* последних дней наступила *холодная, ясная погода*. При *ярком солнце*, сквозившем сквозь *обмытые листья*, в воздухе было *холодно*.

Она *вдрогнула* и *от холода* и *от внутреннего ужаса*, с новой силой охвативших ее *на чистом воздухе*» [Голстой 1987а, 297]. (Часть 3, глава XV)

Здесь уже в текст вступают пейзажные детали, вполне созвучные настроению Анны, что подтверждается опорными точками фрагмента: *I. Анна – содрогалась всем телом – замирая – Ей было тяжело – страх – перед новым душевным состоянием – в душе ее все начинает двоиться – как дwoятся иногда предметы – в усталых глазах – не знала – чего она боится – чего желает – боится ли – желает ли – что было – или будет – чего желает – не знала –*

II. это дурно – Ты любишь меня? – слезы выступают ей на глаза – неужели он будет заодно с отцом? – чтобы казнить меня – Неужели не пожалеет меня? – Слезы уже текли по ее лицу – чтобы скрыть их – она порывисто встала – почти выбежала –

III. после грозовых дождей – холодная, ясная погода – при ярком солнце – обмытые листья – в воздухе было холодно – вдрогнула – от холода – от внутреннего ужаса – на чистом воздухе –

Холод природы соответствует холоду и ужасу в ее душе, усиливая их: «Она *вдрогнула* и *от холода* и *от внутреннего ужаса*...». Деталь эта здесь явно доминантна (*холодная, холодно, холода*), налицо и контрастность деталей, намекающая на противоречивое, раздвоенное душевное состояние героини: при *ярком солнце* – в воздухе *было холодно*; *после грозовых дождей* – наступила *ясная погода*. Пейзажные детали явно перекликаются с деталями психологического порядка предыдущих фрагментов (ср.: *содрогалась, было тяжело, страх, новым ... душевным состоянием, в душе ее все начинает двоиться, не знала, боится ли – желает ли, было...или – будет*). Они автоматически присоединяются к ним и образуют вместе с ними пейзажно-психологический словесный ряд.

Фрагмент IV

«– Поди, поди к Mariette, – сказала она Сереже, вышедшему было за ней, и стала ходить по соломенному ковру террасы. „Неужели они *не простят* меня, *не поймут*, как это все не могло быть иначе?“ – сказала она себе.

Остановившись и взглянув на *колебавшиеся* от ветра *вершины* осины *с обмытыми, ярко блистающими на холодном солнце*

листьями, она поняла, что *они не простят*, что *всё и все* к ней *будут безжалостны*, как это *небо*, как эта *зелень*. И опять она почувствовала, что *в душе у ней начинает двоиться*» [Толстой 1987а, 297]. (Часть 3, глава XV)

Пейзажные детали данного фрагмента перекликаются с пейзажными деталями из третьего отрезка текста, причем деталь холода сохраняется и становится лейтмотивной, а контрастность еще более усиливается, уже совершенно четко фиксируя разлад и противоречия в душевном состоянии Анны: «*колебавшиеся*», «*ярко блистающими – на холодном солнце*», «*в душе у ней начинает двоиться*». Естественным образом они созвучны также и деталям первых двух фрагментов. Детали воспринимаются как акцентные, переходящие в смежный понятийный ряд (пейзажно-психологический) и образующие единый словесный ряд с деталями первого эпизода:

I. Анна – содрогалась всем телом – замирая – Ей было тяжело – страх – перед новым душевным состоянием – в душе ее все начинает двоиться – как дwoятся иногда предметы – в усталых глазах – не знала – чего она боится – чего желает – боится ли – желает ли – что было – или будет – чего желает – не знала –

II. это дурно – Ты любишь меня? – слезы выступают ей на глаза – неужели он будет заодно с отцом? – чтобы казнить меня – Неужели не пожалеет меня? – Слезы уже текли по ее лицу – чтобы скрыть их – она порывисто встала – почти выбежала –

III. после грозовых дождей – холодная, ясная погода – при ярком солнце – обмытые листья – в воздухе было холодно – вздрогнула – от холода – от внутреннего ужаса – на чистом воздухе –

IV. не простят – не поймут – колебавшиеся вершины – с обмытыми, ярко блистающими листьями – на холодном солнце – они не простят – всё и все – будут безжалостны – небо – зелень – в душе у ней начинает двоиться –

Здесь, наряду с сыном и мужем, в контекст отношений Анны с окружающими включается уже все светское общество (ср.: *они, всё, все*), и именно здесь находит свое окончательное разрешение очень важный вопрос, мучающий Анну Каренину после объяснения с мужем: простит ли ее светское общество. Чуждая ей окружающая природа, враждебно настроенные по отношению к ней пейзажные детали, совершенно ясно отвечают: нет, «безжалостное» светское общество не

простит. Тем самым пейзажные детали приобретают *социальный* оттенок и становятся *социально-пейзажными*.

Фрагмент V (эпизод с Вронским)

«‘Хорошо, очень хорошо!’ – сказал он сам себе. Он и прежде испытывал радостное сознание своего тела, но никогда он так не любил себя, своего тела, как теперь (...) *Тот самый ясный и холодный августовский день*, который так *безнадёжно действовал на Анну*, казался *ему возбуждительно оживляющим* и *освежал его* разгоревшееся от обливания лицо и шею. Запах брильянтина от его усов казался ему особенно приятным *на этом свежем воздухе*. Все, что он видел в окно кареты, все *в этом холодном чистом воздухе, на этом бледном свете заката* было так же *свежо, весело и сильно*, как и он сам: и крыши домов, *блестящие в лучах спускавшегося солнца*, (...) *и неподвижная зелень* деревьев и травы (...) Все было *красиво*, как *хорошенький пейзаж*, только что оконченный и *покрытый лаком*» [Толстой 1987а, 320–321].

Пейзажные детали данного отрезка текста, где также преобладает лейтмотивная деталь холода, перекликаются с деталями природы третьего и четвертого фрагментов и также включаются в исследуемый словесный ряд:

I. Анна – содрогалась всем телом – замирая – Ей было тяжело – страх – перед новым душевным состоянием – в душе ее все начинает двоиться – как дwoятся иногда предметы – в усталых глазах – не знала – чего она боится – чего желает – боится ли – желает ли – что было – или будет – чего желает – не знала –

II. это дурно – Ты любишь меня? – слезы выступают ей на глаза – неужели он будет заодно с отцом? – чтобы казнить меня – Неужели не пожалеет меня? – Слезы уже текли по ее лицу – чтобы скрыть их – она порывисто встала – почти выбежала –

III. после грозových дождей – холодная, ясная погода – при ярком солнце – обмытые листья – в воздухе было холодно – вздрогнула – от холода – от внутреннего ужаса – на чистом воздухе –

IV. не простят – не поймут – колебавшиеся вершины – с обмытыми, ярко блистающими листьями – на холодном солнце – они не простят – всё и все – будут безжалостны – небо – зелень – в душе у ней начинает двоиться –

V. Тот самый ясный и холодный день – безнадежно действовал на Анну – казался ему возбуждительно оживляющим и освежал его – на свежем воздухе – в холодном чистом воздухе – на бледном свете заката – свежо, весело и сильно – крыши домов, блестящие в лучах спускавшегося солнца – неподвижная зелень деревьев и травы – красиво, как хорошенький пейзаж – покрытый лаком

При сравнении этих деталей выявляется их сходство и лейтмотивность, что указывает на идентичность переживаемого обоими героями чувства – чувства любви:

Фрагменты, связанные с Анной: холодная, ясная погода – на чистом воздухе – в воздухе было холодно – при ярком солнце – ярко блистающими на холодном солнце – зелень.

Фрагмент, связанный с Вронским: тот самый ясный и холодный день – на свежем воздухе – в холодном чистом воздухе – блестящие в лучах солнца – неподвижная зелень.

Однако в то же время контрастный характер отдельных деталей природы и психологических деталей указывает как на различную глубину этого чувства у персонажей, так и на различное их душевное состояние в данный момент: «*яркое солнце*» и «*ярко блистающие на солнце листья*» у Анны сменяются у ее возлюбленного «*бледным светом заката*» и крышами домов, «*блистающими в лучах спускавшегося солнца*». Психологические детали созвучны пейзажным и еще больше подчеркивают резкую несхожесть чувств обоих героев, выражающуюся в совершенно различном восприятии ими окружающего мира – безнадежность, трагичность у героини и чувство радости у героя: «*Тот самый ясный и холодный августовский день, который так безнадежно действовал на Анну, казался ему возбуждительно оживляющим и освежал его*» разгоревшееся от обливания лицо и шею». Природа с «безжалостными» социально-пейзажными деталями, олицетворяя светское общество, чужда и враждебна Анне; Вронский, напротив, с этой природой находится в полной гармонии и сливается с ней в одно целое: «Все, что он видел в окно кареты, все в этом *холодном чистом воздухе, на этом бледном свете заката* было так же *свежо, весело и сильно*, как и он сам (...)». Тем самым Вронский солидаризируется, отождествляется с самим светским обществом – *безжалостным* и беспощадным ко всем, кто пытается противостоять ему. Социально-пейзажные детали, фиксируя «покрытые лаком» чувства Вронского к Анне и сигнализируя несхожесть их натур, как бы предвещают его будущее поведение по отношению к этой

женщине – такое же *безжалостное* и *холодное*. Именно потому, что он не понял ее, она и гибнет впоследствии.

Вот этому умению не только видеть красочный мир вокруг себя, но и фокусировать читательское восприятие вокруг этого мира, создавать целостную картину, устойчивый семиотический план учился у русских прозаиков Томас Манн. Отношение Томаса Манна к русской литературе освещено им в многочисленных статьях (*Русская антология, Гете и Толстой, Анна Каренина, О Достоевском – с чувством меры* и т.д.). В письме к Г. Ланге Т. Манн писал: «Ты прав в своем предположении, что я с давних времен многим обязан и во многом признателен русской литературе, которую я еще в юношеской новелле „Тонио Крегер” назвал „святой русской литературой”. Я не справился бы в возрасте 23–25 лет с работой над „Будденброками”, если бы не укреплял и не ободрял себя повторным чтением Толстого. Русская литература конца XVIII и XIX века действительно – одно из чудес духовной культуры (...)» [Манн 1948, 459–460]. В круг русских чтений Томаса Манна входили и Гоголь, и Тургенев, и Гончаров, и Достоевский, и Лесков, и Чехов.

Приводя мнения критиков о том, что в его произведениях слишком мало пейзажа [Манн 1960, 82], что в них «природы мало, мало пейзажных описаний, запаха земли, мало полей, лесов и равнин (...)» [Манн 1960, 88], Т. Манн отмечает, что книги его «повествуют о людях и о человеческом – вот на чем сосредоточен почти весь их интерес, вот куда направлено все внимание (...)» [Манн 1960, 88]. Он считает, что «пейзаж выражается и в языке, в речи как настроении, в звуках голоса, в интонации, в *диалекте* как звучании родного края, его музыке; и тому, кто сумеет овладеть звучанием речи, покорится и дух пейзажа, неразрывно с речью связанный, обретающий в слове звуковую форму своего бытия» [Манн 1960, 84]. В качестве объекта исследования избираем городской сад – *в большом доме Будденброков* на Менгштрассе и *в доме сенатора Томаса Будденброка*; ограничимся несколькими фрагментами, оставшимися вне поля зрения других исследователей.

Фрагменты с садовым пейзажем на Менгштрассе

Фрагмент I

«Оба окна были открыты настежь, и *из сада*, где *солнце ласково пригревало первые почки* и какие-то *две пичужки дерзко перекликались меж собою*, веял *свежий*, чуть пряный *весенний ветерок*, временами мягко и неслышно шевеливший гардины» [Манн 1959, 108].

Зафиксированные здесь детали пейзажа-настроения вполне созвучны радостному душевному состоянию консула Иоганна Будденброка, у которого родилась дочь (Клара): «С его лица не сходило серьезное, почти страдальческое, но в то же время и умиленное выражение. Рот консула был полуоткрыт, на глаза время от времени набегали слезы» [Манн 959, 109].

Фрагмент II

«В июне месяце, под вечер, часов около пяти, семья консула Будденброка кончала пить кофе **в саду** перед «порталом», куда консульша распорядилась принести из беседки легкую, изящной работы бамбуковую мебель.

(...) Небо с недвижно стоявшими на нем редкими белыми облаками мало-помалу начинало бледнеть. *Маленький, пестреющий цветами, опрятный сад с клумбами и симметрично проложенными дорожками покоился в лучах предвечернего солнца. Легкий ветерок* время от времени доносил *запах резеды, окаймлявшей клумбы*» [Манн 1959, 150–151].

Этот на первый взгляд непритязательный пейзаж совершенно точно отражает и предваряет как душевное состояние членов семьи Будденброков в данный момент (спокойное, умиротворенное настроение: *опрятный сад, покоился, в лучах предвечернего солнца*), так и их благосостояние (полное равновесие, полнейшая гармония, симметрия в делах фирмы, как, впрочем, и в их душах: *сад с ... симметрично проложенными дорожками*). В общем, Будденброки, как отмечает автор, в данный момент «благодуществуют»: «Ну, Том, – сказал *благодуществовавший* сегодня консул, вынимая изо рта сигару, – дело относительно ржи (...), о котором я тебе говорил, видимо, устраивается». «Сколько он дает? – заинтересовался Томас (...)». «Шестьдесят талеров за тонну (...). Неплохо, а?». «Отлично! – Том сразу оценил выгодность этой сделки» [Манн 1959, 151].

Словесные ряды после первых двух фрагментов:

I. из сада – солнце ласково пригревало первые почки – две пичуржки дерзко перекликались меж собою – веял свежий, весенний ветерок –

II. маленький, пестреющий цветами, опрятный сад с клумбами и симметрично проложенными дорожками – покоился в лучах предвечернего солнца – легкий ветерок – запах резеды, окаймлявшей клумбы –

Фрагменты с садовым пейзажем на Фишергрубе

Здесь мы ограничимся лишь одним пейзажем, который лейтмотивно движется по тексту произведения и реципиентами которого в разное время выступают различные члены семьи Будденброков; фрагменты с рассматриваемым пейзажем образуют единый семантический отрезок, причем пейзажным деталям сопутствуют также и пейзажно-архитектурные детали.

Впервые указанный пейзаж появляется в части 7-ой (глава 6-я), когда г-жа Перманедер (Тони Будденброк) приходит в дом своего брата-сенатора «по весьма печальному поводу» [Манн 1959, 475]: сообщить о том, что у их младшей сестры Клары, которая вместе с мужем живет в Риге, врачи обнаружили туберкулез мозга. Томас, который «*в полном одиночестве* сидел на своем обычном месте у окна» [Манн 1959, 475], предложил сестре пойти в сад и там поговорить.

Фрагмент III

«*Погода* стояла теплая и *тихая*. *Вечерний воздух* был напоен *ароматом*, подымавшимся *от многочисленных клумб; фонтан, обсаженный* высокими лиловыми *ирисами*, вздымал *мирно журчащие струи* (...) *В глубине сада* маленькая *лестница с двумя невысокими обелисками* по бокам вела к усыпанной гравием площадке, на которой был воздвигнут *открытый деревянный навильон* (...) Слева участок сенатора *был отделен от соседнего сада высокой оградой*; справа, *по боковой стене соседнего дома* (...) *была прилажена* (...) *решетка* (...) *дерево в саду было только одно – сучковатый волошский орешник*» [Манн 1959, 476].

Именно на фоне этой, на первый взгляд нейтральной пейзажной панорамы и протекает беседа брата и сестры об обреченности Клары, об усилившейся болезни Христиана и, что очень симптоматично, о «деловой неудаче» самого Томаса, являющейся, по его словам, следствием его «дурного настроения». Тони не может этого понять: «Казалось бы (...) казалось бы, ты должен быть всем доволен, Том!.. Вот мы гуляем по твоему саду, и такой кругом стоит *аромат*. Вон твой дом – не дом, а мечта!.. И все это ты создал сам!» [Манн 1959, 477–478]. Но в том-то и дело, что, по словам Томаса, дом (*пейзажно-архитектурная деталь*) – а, следовательно, и этот сад с его *ароматом* – «даже слишком хорош (...) слишком (...) еще новый»: «Я в нем не успел обжиться. Оттого, наверное, и дурное настроение, которое меня гнетет, оттого у меня все и не ладится (...) У меня деловые неполадки (...)

И вот мне кажется, что раньше ничего подобного со мной не могло случиться. Мне кажется, что-то ускользает у меня из рук, я уже не умею держать это неопределенное „что-то” так крепко, как раньше (...)» [Манн 1959, 478]. И *новый огромный дом* сенатора, и *новый сад* наталкивают его на эти мысли. И в этот момент детали сада, вроде бы нейтральные и неброские, в следующем эпизоде несколько активизируются (поднимается даже легкий ветерок, которого не было в предыдущем отрезке текста) и как-то незаметно и участливо включаются в изливающуюся на наших глазах исповедь Томаса Будденброка, что подкрепляется словами Тони, которая вместе с природой сочувствует брату (см. ниже):

Фрагмент IV

«Он умолк, и несколько мгновений они шли ни слова не говоря, только *фонтан плескался в тиши да ветерок шелестел в листве орешника*. Затем г-жа Перманедер *вздыхнула так тяжело, что это было похоже на всхлип*.

– Как *грустно* ты говоришь, Том! Никогда еще я от тебя *таких грустных речей* не слыхала! *Но хорошо, что ты выговорился* – теперь тебе легче будет выбросить все эти мысли из головы» [Манн 1959, 479].

Словесные ряды после третьего и четвертого фрагментов:

III. погода ... тихая – вечерний воздух – ароматом ... от многочисленных клумб – фонтан, обсаженный ... ирисами – мирно журчащие струи – в глубине сада – маленькая лестница с двумя невысокими обелисками – открытый деревянный навильон – был отделен – от соседнего сада – высокой оградой – по боковой стене соседнего дома – была прилажена... решетка – дерево в саду было только одно – сучковатый волошский орешник –

IV. фонтан плескался в тиши – ветерок шелестел в листве орешника –

Второй раз отмеченный пейзаж встречается в 8-ой части романа (глава 4-я), когда Томас Будденброк раздумывает над предложением Тони: сделать выгоднейшее дело, купив заранее урожай в пепшенрадовском имении Ральфа фон Майбома по более низкой, чем обычно, цене. Дело это действительно сулит выгоду, однако противоречит нравственным устоям Томаса как бюргера, поскольку в случае согласия он воспользуется стесненным положением землевладельца и нажи-

вется на этом; фирма Будденброков подобными делами за все сто лет своего существования никогда не занималась. Томас отказывает сестре. Но вот она уходит, а сенатор погружается в размышления, тревога и беспокойство овладевают им. Он подходит к окну:

Фрагмент V

«Высоко вверху, среди перистых облаков, стоял молодой *месяц*, и его *луч*, казалось, *тихо плескался в струях фонтана, под* низко свесившимися *ветвями орешника*. Томас перевел взгляд *на павильон в глубине сада, на маленькую, блестящую белизною террасу с двумя обелисками, на ровные, усыпанные гравием дорожки, свежевскопанные, аккуратно очерченные клумбы и газоны. Но вся эта изящная, ничем не нарушенная симметрия его не успокаивала, а, напротив, только сердила и уязвляла*. Положив руку на скобу окна, он прижался к ней лбом, и мысли его снова потекли мучительно и тревожно» [Манн 1959, 518].

Словесный ряд после пятого фрагмента:

V. месяц – его луч тихо плескался в струях фонтана – под ветвями орешника – на павильон в глубине сада – на маленькую террасу с двумя обелисками – ровные ... аккуратно очерченные клумбы и газоны – ничем не нарушенная симметрия – его не успокаивала – только сердила и уязвляла –

Сопоставим словесные ряды после третьего, четвертого и пятого фрагментов:

III. погода ... тихая – вечерний воздух – ароматом ... от многочисленных клумб – фонтан, обсаженный ... ирисами – мирно журчащие струи – в глубине сада – маленькая лестница с двумя невысокими обелисками – открытый деревянный павильон – был отделен – от соседнего сада – высокой оградой – по боковой стене соседнего дома – была прилажена ... решетка – дерево в саду было только одно – сучковатый волошский орешник –

IV. фонтан плескался в тиши – ветерок шелестел в листве орешника –

V. месяц – его луч тихо плескался в струях фонтана – под ветвями орешника – на павильон в глубине сада – на маленькую террасу с двумя обелисками – ровные ... аккуратно очерченные клумбы и газоны – ничем не нарушенная симметрия – его не успокаивала – только сердила и уязвляла –

В фрагменте V перед нами почти те же детали, что и в предыдущих двух эпизодах (Фрагмент III и Фрагмент IV), однако они явно перекликаются еще и с пейзажными деталями первого и второго фрагмента, образуя уже единый словесный ряд на основе всех рассмотренных фрагментов:

I. из сада – солнце ласково пригревало первые почки – две пичужки дерзко перекликались меж собою – веял свежий, весенний ветерок

II. маленький, пестреющий цветами, опрятный сад с клумбами и симметрично проложенными дорожками – покоился в лучах предвечернего солнца – легкий ветерок – запах резины, окаймлявшей клумбы –

III. погода ... тихая – вечерний воздух – ароматом ... от многочисленных клумб – фонтан, обсаженный ... ирисами – мирно журчащие струи – в глубине сада – маленькая лестница с двумя невысокими обелисками – открытый деревянный павильон – был отделен – от соседнего сада – высокой оградой – по боковой стене соседнего дома – была прилажена... решетка – дерево в саду было только одно – сучковатый волошский орешник –

IV. фонтан плескался в тиши – ветерок шелестел в листве орешника –

V. месяц – его луч тихо плескался в струях фонтана – под ветвями орешника – на павильон в глубине сада – на маленькую террасу с двумя обелисками – ровные ... аккуратно очерченные клумбы и газоны – ничем не нарушенная симметрия – его не успокаивала – только сердила и уязвляла –

При проведении параллели между *последними тремя фрагментами*, где реципиентом пейзажных и пейзажно-архитектурных деталей выступает в основном Томас Будденброк, и *двумя первыми*, а особенно *вторым фрагментом*, где реципиентами исследуемых деталей являются все члены семьи Будденброков во главе с консулом Иоганном, вырисовывается следующая картина. В первом и, повторяю, особенно во втором фрагменте и в природе, и в душе у Будденброков так или иначе царит спокойствие, гармония; симметрия между их душевным состоянием и финансовым положением фирмы пока еще не нарушена. В третьем фрагменте Томас Будденброк на фоне пейзажных деталей, которые как будто сочувствуют ему (в фрагменте четвертом), признается, что его деловые неудачи – это следствие его дурного настроения. Здесь уже чувствуется приближение упадка (Verfall-a) семьи

Будденброков, но природа еще не раздражает Томаса. Чисто пейзажные детали переплетаются с пейзажно-архитектурными (*ограда, стена, решетка*), которые подчеркивают наступающее одиночество Томаса, предвещают его стремление замкнуться в себе, отгородиться от людей, от окружающего мира (см. еще раз **фрагмент III**): «Слева участок сенатора *был отделен от соседнего сада высокой оградой*; справа, *по боковой стене соседнего дома (...)* была прилажена (...) решетка (...)». Гнетущее настроение еще более усиливается **в пятом фрагменте**. Что же случилось? Почему Томас Будденброк не воспринимает изящную гармонию в природе так, как раньше? Почему его будоражат этот молодой месяц, струи фонтана, ветки орешника, павильон, терраса, ровные дорожки, аккуратнo очерченные клумбы и газоны – будоражат и действуют на нервы? Что изменилось? Картина природы или, может, душевное состояние человека, смотрящего на нее? Разумеется, состояние человека. Душа и мысли Томаса раздвоены. После предложения Тони он потерял душевный покой, и царящие в природе равновесие и спокойствие ясно выявили это. У Томаса появляется горячее желание, чтобы и в душе его утвердилась такая же «симметрия», хочет стряхнуть с себя симптомы надвигающегося Verfall-a. Но для этого он, как видно, должен послушаться совета Тони, т.е. купить урожай на корню, чего никогда не делали его предки – патриархальные бюргеры. Томас продолжает размышлять и через какие-то два абзаца текста под влиянием пейзажных и пейзажно-архитектурных деталей принимает твердое решение сделать этот сложный, полный противоречий шаг.

Наступление Verfall-a семьи Будденброков отчетливо звучит в последнем, **VI** фрагменте (часть 11-я, глава 2-я), где вновь фигурируют лейтмотивные детали рассматриваемого садового пейзажа (реципиентом здесь выступает последний представитель семьи Будденброков – Ганно).

Фрагмент VI

«Ганно поднялся к себе в комнату, где мамзель Клементина уже приготовила для него легкий завтрак, умылся, поел. После завтрака он достал из пюпитра пачку крепких русских папирос и закурил, потом сел за фисгармонию, сыграл очень трудную и сложную фугу Баха, заложил руки за голову и стал смотреть на бесшумно падавший снег. *Больше ничего не было видно.* Окна его комнаты теперь не выходили *в красивый сад с журчащим фонтаном* – все загораживала *серая стена соседней виллы*» [Манн 1959, 781].

Словесный ряд после шестого фрагмента:

VI. Больше ничего не было видно – Окна его комнаты – не выходили в красивый сад с журчащим фонтаном – все загороживала – серая стена – соседней виллы

При сравнении последнего фрагмента с тремя предыдущими в глаза бросается отсутствие знакомых деталей пейзажа. Их просто нет, потому что нет дома, построенного сенатором Будденброком, как нет уже и самого сенатора. Его сын Ганно, вместе с матерью живущий на новом месте – на загородной вилле, выхвачен из родного патрицианско-бюргерского гнезда и лишен всего: «*Больше ничего не было видно*». Он лишен милых его сердцу прежних пейзажных и пейзажно-архитектурных деталей: здесь уже нет «красивого сада с журчащим фонтаном». Ганно еще больше, чем его отец, замкнут в себе и отгорожен от окружающего мира, что подчеркивается сохранившейся пейзажно-архитектурной деталью (*стеной*), которая, кстати, перекликается с такой же стеной из третьего фрагмента, т.е. со стеной из *отцовского* пейзажа: «**все загороживала серая стена соседней виллы**». В лице Ганно окончательно наступил Verfall (упадок) рода Будденброков. Последний представитель семьи Будденброков, а, следовательно, в его лице и все Будденброки окончательно оторваны, отрезаны от жизни, от реальной действительности, от всего мира. Кроме того, деталь архитектурного пейзажа «**серая стена соседней виллы**» (ср. также **в фрагменте III**, в эпизоде с Томасом Будденброком: «**от соседнего сада**» и «**по боковой стене соседнего дома**») приобретает также и более глобальное значение: серая стена *соседней* виллы словно предвещает закат немецкого патриархального бюргерства в целом. Эту мысль подтверждает высказывание самого Т. Манна: „Я действительно написал роман о своей собственной семье (...) Но по сути дела я и сам не сознавал того, что, рассказывая о распаде одной бюргерской семьи, я возвестил гораздо более глубокие процессы распада и умирания, начало гораздо более значительной культурной и социально-исторической ломки” [*История немецкой...* 1968, 482].

Единый словесный ряд после всех шести фрагментов выглядит следующим образом:

I. из сада – солнце ласково пригревало первые почки – две пичужки дерзко перекликались меж собою – веял свежий, весенний ветерок –

II. маленький, пестреющий цветами, опрятный сад с клумбами и симметрично проложенными дорожками – покоился

в лучах предвечернего солнца – легкий ветерок – запах резеды, окаймлявшей клумбы –

III. погода ... тихая – вечерний воздух – ароматом ... от многочисленных клумб – фонтан, обсаженный ... ирисами – мирно журчащие струи – в глубине сада – маленькая лестница с двумя невысокими обелисками – открытый деревянный павильон – был отделен – от соседнего сада – высокой оградой – по боковой стене соседнего дома – была прилажена... решетка – дерево в саду было только одно – сучковатый волошский орешник –

IV. фонтан плескался в тиши – ветерок шелестел в листве орешника –

V. месяц – его луч тихо плескался в струях фонтана – под ветвями орешника – на павильон в глубине сада – на маленькую террасу с двумя обелисками – ровные ... аккуратно очерченные клумбы и газоны – ничем не нарушенная симметрия – его не успокаивала – только сердила и уязвляла –

VI. Больше ничего не было видно – Окна его комнаты – не выходили в красивый сад с журчащим фонтаном – все загорживала – серая стена – соседней виллы

Как видим, пейзажные детали являются активными элементами структуры романа Л. Толстого *Анна Каренина* и *Будденброков* Т. Манна; использование полифункциональных деталей природы Томасом Манном, как и Львом Толстым, весьма важно в раскрытии идейно-образного замысла обоих произведений. Весь этот далеко не полный круг проблем, связанный с ролью пейзажа в творчестве обоих писателей, свидетельствует о сложном движении художественной мысли обоих писателей в поисках приближения к сути подлинных связей мира человека и природы.

Выясняется, что у Толстого преобладает пейзаж, связанный с духовной жизнью действующих лиц, с изображением их чувств и страстей. Мир природы является здесь своеобразным критерием оценки: включение персонажей в этот мир или отчуждение от него дает возможность судить об их нравственно-психологическом состоянии. Анализ показал, однако, что рассматриваемые пейзажные детали приобретают в тексте романа *Анна Каренина* также и социальный оттенок, отражая позицию представителей «безжалостного» светского общества.

У Томаса Манна, однако, наряду с чисто пейзажными деталями выступают также и пейзажно-*архитектурные*, что, в отличие от Льва Толстого, свойственно именно стилю немецкого писателя. Выявилось, что пейзажные и пейзажно-архитектурные детали в романе Томаса Манна также полифункциональны. Они могут быть связаны с душевным состоянием персонажей, отражая как их покой и благосостояние, так и деловые и семейные неудачи. Они также могут выразительно воссоздавать переживания действующих лиц, могут по-разному отражаться в сознании различных персонажей; на них накладывает отпечаток индивидуальность героя. Как и в *Анне Карениной*, детали эти следует рассматривать в *Будденброках* также и в социальном плане: они выступают здесь в качестве признака упадка (*Verfall-a*) и гибели не только семьи Будденброков, но и некогда ведущего социального слоя класса Германии – патриархального бюргерства, а шире – и европейского бюргерства, что говорит о том, что в романе немецкого писателя они играют более важную роль – именно с данной точки зрения. Как и у русского писателя, пейзажные детали у Томаса Манна в определенных случаях приобретают лейтмотивное звучание в контексте не одного, а нескольких персонажей; впрочем, прикрепленность их к одному какому-либо действующему лицу здесь также имеет место. Таким образом, пейзажные детали являются весьма активными элементами структуры обоих исследуемых романов.

Литература

- Виноградов В.В., 1980, *О языке художественной прозы: Избранные труды*, Москва.
- Галанов Б.Е., 1974, *Живопись словом: Портрет. Пейзаж. Вещь*, Москва.
- Гольденвейзер А.Б., 1959, *Вблизи Толстого*, Москва.
- Горшков А.И., 2010, *Русская словесность: От слова к словесности*, Москва.
- История немецкой литературы в 5-ти томах*, 1968, Т. 4, Москва.
- Манн, Т., 1959, *Будденброки. История гибели одного семейства*, [в:] Т. Манн, *Собрание сочинений в 10-ти томах*, Т. 1, Москва.
- Манн Т., 1960, *Любек как форма духовной жизни*, [в:] Т. Манн, *Собрание сочинений в 10-ти томах*, Т. 9, Москва.
- Соловьев С.М., 1979, *Изобразительные средства в творчестве Ф.М. Достоевского*, Москва.
- Толстой Л.Н., 1987а, *Анна Каренина. Роман в восьми частях. Части первая-четвертая*, Москва.

- Толстой Л.Н., 1987б, *Анна Каренина. Роман в восьми частях. Части пятая-восьмая*, Москва.
- Толстой Л.Н., 1928–1958, *Полное собрание сочинений в 90 томах, Т. 8*, Москва.
- Храпченко М.Б., 1965, *Лев Толстой как художник*, Москва.
- Берковский Н.Я., 1975, *О мировом значении русской литературы*, Ленинград.
- Чудаков А. П., 1986, *Мир Чехова*, Москва.
- Mann, Thomas, 1948, *Zwei Briefe*, [в:] Aufbau Berlin, № 4.
- Mann, Thomas, 1990, *Buddenbrooks. Verfall einer Familie*, [в:] Thomas Mann, *Gesammelte Werke in dreizehn Bänden, Band I*, Frankfurt am Main.

LANDSCAPE DETAILS IN LEO TOLSTOY AND THOMAS MANN
(*ANNA KARENINA* AND *BUDDENBROOKS*)

S U M M A R Y

The purpose of the present paper is to explore the functional aspects of landscape details in Leo Tolstoy's *Anna Karenina* and Thomas Mann's *Buddenbrooks* by making use of structural-semantic method. In both novels landscape details are viewed as movable/mobile elements of the dynamic structure of the work.

The analysis shows that in Tolstoy's novel dominates the landscape associated with the spiritual life of the protagonists depicting their feelings and passions. The natural world is here a kind of criterion of evaluation: the inclusion of the characters in this world or alienation from it gives the reader an opportunity to judge their moral and psychological state. The landscape details also acquire the social tone, reflecting the position of the representatives of the "ruthless" secular/high society.

Landscape and landscape-architectural details in Thomas Mann's novel are also multifunctional. They may be linked to the state of mind of characters reflecting their successes and achievements as well as business and family failures. They can also expressively recreate the experience of the protagonists and differently affect their minds; they bear the imprint of the protagonist's individuality. As in *Anna Karenina*, in *Buddenbrooks* these details should be considered in social terms: they serve here as signs of decadence/decline (Verfall) and the decay of not only the Buddenbrooks family but of the patriarchal burghers, once the leading social stratum in Germany, and in a broader sense even the European burghers in general. As in *Anna Karenina*, in *Buddenbrooks* landscape details in certain cases turn into leitmotifs in the context of not one but several characters. Thus, the landscape details are very active elements of the structure of both novels.

Natalia Malutina

Odessa, Rzeszów

**Неомифология и разрушение метанарративов
в драматургии Анны Яблонской
(дискурсивные практики в межкультурном пространстве)**

Ключевые слова: драма, перформанс, высказывание

Понимая вслед за А. Юберсфельд (Ubersfeld A.) значение драматургического высказывания расширительно как формы озвучивания дискурсивных практик, мы хотим сосредоточить внимание на специфике пьесы как на форме интерпретации и (или) создания идеи, на высказывании, понимаемом шире, чем значения слов. Речь идёт об авторской мифологизации, неожиданной отсылке к прадавним смыслам, закодированным в мифах. Высказывания в различных формах (мата, ругани, сновидения, мистического бреда, ритуала, молитвы, которые мы, например, наблюдаем в пьесах Анны Яблонской *Язычники*, *Лодочник*, *Где-то и около*) обращают внимание зрителя к первоначальному (физиологическому, архетипному...) смыслу слова, в котором оно (Слово) обретает свою целостность, утраченную в постмодерной игре, деструкции, хаосе. Как отмечает Бруно Шульц в статье *Мифологизация действительности*, в повседневном употреблении слово – это только рудимент какой-то давней, всеобъемлющей целостной мифологии. Поэтому оно стремится к возрождению, возобновлению полноты смысла. Опирируя словом в его повседневном употреблении, мы забываем, что имеем дело с фрагментом давних и вечных историй, мы, как варвары, строим наши дома из обломков скульптур и статуй богов [Шульц 2012, 19]. Подобной мысли придерживался и К. Леви-Стросс.

Художественный образ является производным от первичного слова, слова, которое не было ещё знакомо, а было лишь мифом, исто-

рией, смыслом (не случайно Б. Шульц называет действительность тенью слова) [Шульц 2012, 21]. В постмодерном культурном пространстве языковые игры (в том значении, которое придавал им Ж.-Ф. Лиотар) включаются в парадигму современного знания и познания. Разрушение единства современного знания не случайно связывается Ж.-Ф. Лиотаром с деструкцией метанарративов [Лиотар 1998, 160]. Речь идёт об утрате целостности таких великих *метанарративов* как эмансипация человека, психология духа, герменевтика смысла, социальная, религиозная и философская детерминация человеческого бытия и др. К их числу можно отнести и ряд культурных (литературных) повествований, в том числе мифологического характера.

Разрушение подобных метанарративов осуществляется зачастую в художественном творчестве, в современных драматургических и театральном эксперименте, которые открывают пространство для гетероморфных языковых игр, актуализирующих разные дискурсивные практики, формы мышления и поведения.

Рассматривая эту проблему в контексте лиотаровских рассуждений, В. Вельш отмечает, что подобные различные виды дискурсов, выражены в предложениях и их организации, устанавливаются разные системы правил существования, а значит и восприятия высказывания [Вельш 2004, 202–203].

Развивая эти мысли применительно к современной драматургии, можно отметить, что привычное значение метанарратива связывается сознанием зрителей/читателей с тем или иным типом высказывания. Это легко подтверждается, когда мы встречаемся с риторикой библейского сюжета, оформленного с помощью определённым образом организованного высказывания. Также нетрудно распознать мифологический или литературный нарратив. Шекспировские метанарративы об истории Гамлета, Отелло или Джульетты легко узнаваемы и легко трансформируются благодаря тому, что их актуализация связана с возникновением определённых правил существования высказывания, закрепившихся в нашем культурном сознании.

Словесная ткань в современной драме служит для опредмечивания пространства, его „выстраивания” и, в каких-то случаях, разрушения. Не случайно Анна Краевская рассматривает различные сферы создаваемого Словом пространства в современных пьесах: пространство как план мышления и восприятия зрителя/читателя и, в то же время, сфера мыслительной образности, создаваемой автором. Убедительно пишет исследовательница о том, что перформативное пространство драматургии, начиная с пьес театра абсурда, характеризуется ав-

торerefлексийностью [Krajewska 2009, 110]. Она неоднократно отмечает, что в театре абсурда предметом рассмотрения становится театральная эстетика, „правила театра” [Krajewska 2009, 110].

Метафизическая драма, которую А. Краевская рассматривает в категориях перформативной эстетики, позволяет „восстановить” то, что мы вслед за ней можем назвать *пространством повествования*, поскольку одним из планов действия в такой пьесе непременно будет театрализованная наррация о восприятии мира [Krajewska 2009, 87].

Автор, зритель (читатель) и все другие со-творцы пьесы включаются в процесс интерпретации нарративов, своего опыта и мыслительных процессов, что вызывает, безусловно, деформацию и пересоздание образности.

Речь идёт не только о возможности „прочитать” ту или иную пьесу в оптике разных методологий, но и о том, что на восприятие этой пьесы влияют новые отношения между нашим (интерпретаторским) дискурсом и художественным миром произведения. Можно с уверенностью сказать, что эти отношения приобретают интерактивный характер: текст пьесы давно не напоминает статичный музейный экспонат, он „оживает” в состоянии перформанса. Можно сказать, что сам текст современной метафизической драмы приглашает к игре, совмещающей мыслительные процессы создания и деконструкции. Высказывание позволяет осмыслить эти процессы и стать их участником.

Драматургия Анны Яблонской, изданная в виде мемориальной книги [Яблонская 2014], а также многочисленные постановки её пьес различными театрами привлекают возможностью „включиться” в интерактивную игру, „погружаясь” в пространство словесной деятельности, каким и представляется её театр. Своеобразными „подсказками” к поиску того ключика, которым мы можем попробовать „открыть” художественный мир А. Яблонской, служат, вероятно, некоторые биографические факты. Молодая, но признанная и востребованная поэтесса и драматург Анна Яблонская, навеки оставшаяся двадцатидевятилетней, начинала свой творческий путь как актриса. Впервые, как указывают биографические источники, она вышла на сцену в августе 1998 года в спектакле *Эдит Пиаф – иллюзия реальности* по одноименной пьесе Натальи Княzewой, режиссёра донине популярного одесского театра *Тур де Форс*, на фестивале *Международная театральная мистерия* (Россия, Кострома) в роли Ангела. Следующий выход состоялся в декабре 1998 года в спектакле-сказке *Тайна великого Зачердачья*, по одноимённой пьесе Н. Княzewой в роли Придворной чердачницы [www.quickiwiki.com/ru/Яблонская,_Анна].

Нетрудно заметить, что мотив зазеркалья, ухода от реальности, обретения пространства воображения образует в этих спектаклях театральную доминанту, организующую пространство. Подобное метафизическое пространство явственно прослеживается в большинстве пьес (в книге их 31 пьеса – Н.М.!) Яблонской.

При этом внешнее событийное действие её драм может быть нарочито реалистичным (драмы *Язычники*, *Семейные сцены*, *Где-то и около*). Думается, что лишь в некоторых пьесах можно наблюдать признаки гипернатурализма в том понимании, которое придали понятию Марк Липовецкий и Биргит Боймерс [Липовецкий, Боймерс 2012, 14]. Скорее узнаваемость пространства и времени в этих пьесах заявляет о взаимодействии, координации реального мира и деятельности сознания.

Герои пьесы А.Яблонской *Язычники* вступают в конфликт не друг с другом. Хотя в одной семье нет взаимопонимания между кларнетистом Олегом, личностью духовной, его женой Мариной, риэлтором поневоле, погружённой в быт, огрубевшей и очерстевшей, приехавшей к ним фанатично, догматически верующей бабушкой, соседом Боцманом, поверившим в магию духов предков, и беззащитной перед жизнью юной дочерью Кристиной, которую отвергнутая любовь заставляет прыгнуть с балкона. Эти герои по-сути дела переживают сложные коллизии (духовные и материальные) в процессе осознания истинного смысла слов. Боцман осознаёт, что водка – это смерть, а мат – жизнь. Он не верит в слово Христа, навязываемое и насильно внедряемое страстью неистово верующей Настасьи Степановны. Она-то и совершает жертву искупления: даже умирает в день Пасхи и даёт как-бы этим энергию предков находящейся в коме внучке Кристине.

Не удивительно, что Боцман почувствовал живительную силу в мате (мат в таком контексте выступает как энергетика дохристианских верований, заключенная в ритуализированной лексике).

Осуществляется деструкция сакральных смыслов в слове, открывающая витальные силы первосущностей (инстинктов).

В развитии действия задействованы такие механизмы коммуникации как фанатизм веры и магия тотемных религий. Боцман воспроизводит в палате лежащей в коме Кристины ритуал обращения к духам предков. Его реплики, равно как и навязываемые Натальей Степановной догмы о покаянии, грехе, Боге, выявляют трансформацию сознания: экстатическое или театрализованное действо в определённом смысле ограничивает поведение людей. По сути, все герои руководствуются теми или другими ритуалами (религиозными, маги-

ческими или социализированными речевыми клише, которые, например, мы распознаём в речи Марины-риэлтора по телефону: она готова угождать клиенту в любом состоянии и прекрасно умеет разыгрывать необходимое для делового общения поведение). Из рамок ритуализированного действия выпадает Кристина, хотя и её попытка самоубийства также может рассматриваться в контексте архетипных поступков, действий. Жизненная философия девушки сводится к фразе *Смерть – это мир, за вычетом тебя*. Эта фраза появляется и в других пьесах А. Яблонской. Например, в пьесе *Лодочник* этой фразой, произнесённой Йогом, в наставление герою, готовому сразиться со смертью (*Как сказал Стефан Каперский: смерть – мир за вычетом тебя...*) придаётся почти ритуальное значение. Её поведение регулируется лишь внутренним опытом, в котором одним из самых ярких воспоминаний является картина: *она, мама и мёртвая ворона*. С её возвращением из мёртвых (приходом в сознание) мир, представленный в пьесе, приобретает субъектную основу, из мира ритуалов, жестов, клише мы возвращаемся в пространство повседневных потребностей и переживаний человека.

Учитывая явление феноменологии речи, оформленное с помощью мысли Ж.-Фр. Лиотара „Не человек является господином языка, а языку присуща структура и аспекты события”, стоит рассмотреть текст пьесы *Письмо в зоопарк* Анны Яблонской как своеобразную форму театрализованной интерпретации идеи (нарратива) о существовании параллельных миров, о переселении душ, материализации образов. Название пьесы дополняет авторское уточнение *Пьеса на вольную тему*, а в тексте мы находим ремарку *Здесь и далее шаман рассказывает легенды и реальные факты о тотемных обществах разных культур*. В пьесе используются материалы из книги Николая Непомнящего *XX век: открытие за открытием* [Непомнящий 1998]. Можно предположить, что высказывания героев в этой пьесе напоминают некоторые нарративы в форме притчи, легенды, тотемных представлений, верований. Эти нарративы как *чужое слово*, как определённый способ внушения и передачи информации воспроизводятся в действии, проходящем сразу в нескольких измерениях. Реальный мир представлен зоопарком, в котором к весьма корыстному и неугомонному Директору приходит Шаман с просьбой разрешить ему найти зверя-союзника (тотем) для умирающей девушки, которая, потеряв любимого, замкнулась на своём горе, тем самым попала в плен собственных эмоций и утратила свою Душу, ту, что и хочет ей вернуть Шаман с помощью союзника (Рыси). Второй план – метафизический – представляет некое

действие перевоплощения сущностей в параллельных мирах: животные в зоопарке превращаются в людей (их двойников), озвучиваются предсказания (предсказания Летучей Мыши, гадающей на картах Таро). Девушка находит союзника-тотем (это детёныш, родившийся от Рыси и Жёлтого Тигра, в котором Девушка видит черты своего возлюбленного). Директор зоопарка проходит обряд инициации, обретает союзников-макак, в которых воплотились персонажи бразильского телесериала Хорхе и Марихуана. Ритуальный характер приобретают танцы животных и общий шаманский танец в конце пьесы (*Общий Шаманский танец символизирует единение людей и животных, неба и земли, человека и природы*).

В пьесе А. Яблонской осуществляется неомифологизация и, по сути, разрушение нарратива: он включается в современную массовую попкультуру, в которой адаптируются как архаические мифы, так и религиозно-мистические учения, верования XX столетия. Эти пласты культуры скрыты в глубинах подсознания человека и прорываются в пограничных состояниях как так называемая *профанная эзотерика* (так обозначил это явление использования эзотерической риторики в контексте массовой культуры Ю. Рыжов) [Рыжов 2006]. Можно говорить про своеобразное „поглощение” нарративом (будь-то легенда, миф, эзотерическое учение) драматического действия, в том смысле, что в пьесах А. Яблонской зачастую разыгрывается драматургия высказывания. При этом зритель (читатель) становится, по удачному выражению К. Руты-Рутковской „...творцом значений в той же степени, что и персонаж/актёр, режиссёр,...” [Ruta-Rutkowska 2012, 251].

Автор рассчитывает на информированность зрителя (читателя), на его „включенность” в общий неомифологический дискурс массовой культуры. Эта „включенность” может рассматриваться в русле массовых увлечений эзотерикой и псевдоэзотерикой, восточными религиозно-мистическими учениями.. Об этом размышляет в своей книге Ю. Рыжов, называя этап современной ремифологизации *мифом наизнанку*, когда утрачивается индивидуальное авторство, слова и вещи отождествляются с миром и текстом, создаётся впечатление, что культура вновь возвращается к мифу [Рыжов 2006, 1]. Не случайно, Ж.-П. Сарразак отмечает, что субъект речи цепляется за повествование, которое он старается вести и которое ускользает от него во всех направлениях [Sarrazac 2007, 106]. Подобное ускользание нарратива можно связать, в том числе и с разрушением, исчерпанностью мифа как истории и как слова, с одной стороны, и с разрушением личностью самосознания, с другой.

Средством обретения искомой целостности личностного сознания служит в новейшей драме, по мнению Ж.-П. Сарразака, монолог, который становится *прогрессией языка* [Sarrazac 2007, 105]. Речь идёт о высказывании, которое, как принято думать, является собственным выражением *я* личности, хотя современная драма демонстрирует сомнительность этого утверждения. Мы знаем, что в речи *Я* зачастую присутствует дискурс *Другого*. *Я* может раздробляться на маски, ипостаси, лики со своими голосами. Ж.-П. Сарразак рассуждает о монологе в новейшей драме, как о последнем пространстве, в котором ещё можно высказывать слова, хотя персонаж уже не способен ни представить себя, ни действовать посредством языка, которым сознательно оперирует. Разрушается сфера коммуникации традиционного диалога, поэтому монолог даёт герою возможность контакта с другими [Sarrazac 2007, 103]. Обратим внимание на то, что целый ряд пьес А. Яблонской содержит в подзаголовке или в названии определение *монолог*. Среди них *Монодиалоги*, драма *Пантеон*, монологи богов, незавершённая автором, но поставленная одесским театром Тур де Форс пьеса *IV-й закон Ньютона*, монологи бессознательного. К монологической форме высказывания как потока лирического сознания тяготеет и пьеса *Бермудский квадрат*.

Пьеса *Монодиалоги* состоит из не связанных между собой актов, в которых высказывания (сама речь) рождает новую реальность, в которой (согласно с постмодерными представлениями) отсутствует логоцентризм причинно-следственных отношений.

В акте 13 учитель пытается убедить ученика в том, что кажущийся ему вопрос *Почему у меня не растёт борода?* является частью ответа, который, по мнению учителя, содержится везде: в каждом фильме, в каждой песне, в каждом рассказе. Он находит ответ в якобы случайно открытой книге *я нежность вот почему у меня не растёт борода*.

Можем наблюдать как неожиданно сформированное (из разных дискурсов) высказывание порождает истину, утверждение которой не предполагает возражений, вопросов, и дальнейшая коммуникация по сути становится ненужной. Монодиалогичность становится способом и формой представленного мира. Метафоризация речи стирает контексты, индивидуальность высказывания. Предлагается один контекст, порождённый самим языком. Внешне диалогичная форма содержит семантически единое понятие – феномен истинности произнесённого. Логика фразы и отсутствие субъекта высказывания (фраза составлена из слов ученика и текста книги) убеждают в том, что это самостоятельная риторическая форма. Высказывание становится пространством

театрализации произнесенного (смыслами, интонациями, посылами...) Разворачивается по сути драматургия внутреннего лирического монолога, который не предполагает слушателя: я обращается к себе, тематизируя, по мысли И. Грондзель-Вуйчик, само явление мышления, не заботясь ни о логике, ни о связанности высказывания. Подобный монолог не случайно связывается исследователями с экзистенциальным и авторефлексивным (автосемантическим) характером мышления и сознания [Gajeska 2009, 274–275].

Некоторые высказывания напоминают песенные эмоциональные всплески, содержащие определённый ритм, который переполняет субъекта речи и превращает реплики в поток звучащих (подобно песенной партии) импульсов души. Герои 6-го акта Он и Она, не имеющие имён, погружены в медитативное состояние постижения иллюзорности обладания (ускользает ощущение времени и пространства, имя человека оказывается условным знаком, далёким от существования того или иного человека).

Он. Мы думаем, что при рождении нам дают имя. Но это не так. Нам придумывают псевдоним, а имя мы так и не узнаем. Никогда. Всю жизнь люди занимаются тем, что пытаются внушить себе и другим мысли, будто они знают своё настоящее имя...

Следующая реплика героини (Она) является небольшой модуляцией той же темы, более обострённо звучит лейтмотивная для всего акта боль от „разобщённости близких душ”.

Она. Меня зовут А. Я иду в точку В. Чтобы встретить С., а С идёт в точку D и мы разминёмся... Вот собственно краткий пересказ главной людской трагедии (Чужих людей соединённость и разобщённость близких душ).

Таким образом, осуществляется воссоздание утраченной целостности личности, за счёт „прорастания” сознания в предложениях, нарративах, эмоциональных рефлексиях. Можно говорить о „рапсодической” драме сознания, о которой писал Ж.-П. Сарразак: коллажная мозаика лишённых субъектности реплик составляет единый монолог языка [Sarrazac 2007, 139].

В этом случае утрачивается внутренняя оппозиция: монологическая и диалогическая речь. Можно наблюдать прорастание одного смысла в другом, например, обнаруживается реальное восприятие фикции, в то же время в реальных предметах распознаётся их воображаемая (иллюзорная, фантазийная) сущность. Подобно этому нами рассматривается презентация языка в *Монодиалогах* Яблонской: при видимой (внешне) диалогической форме речь может восприниматься как

моноотнесение (монореференция) языка к своей природе.

Один из монологов Печального человека, героя акта 11, умирающего от лихорадки денге, – монолог о любви и смерти свободного от всего и всех героя вошёл в спектакль, поставленный театром Тур де Форс по пьесе *IV-й закон Ньютона или монологи бессознательного*. Монтаж гибридных (иногда коллажных) фрагментов сознания обитателей коммунальной квартиры создаёт единое высказывание о законе любви. Об этом мы читаем уже в рекламном проспекте театра Тур де Форс, поставившего эту пьесу: *Монологи в тишине, в пространстве, где физические законы уже не действуют, а законы любви ещё не проявлены*.

Высказывания условных героев *Монодиалогов* предлагают некую (авторскую или читательскую – в зависимости от реконструируемой точки зрения – Н.М.!) позицию восприятия мира в процессе „вскрытия” механизмов разрушения нарративов. Так, в акте I человек с Синей головой озвучивает процесс разгадки пятого стиха второй главы Песни Песней Соломона *Подкрепите меня вином, освежите меня яблоками, ибо я изнемогаю от любви*. Представление (словесный перформанс) позволяет проследить за процессом анализа значения, которое создаётся игрой со словами и морфемами.

В основе этого метафизического действия – трансформация сознания Героя (человека с Синей головой): его высказывание отражает все основные этапы его нелегкой, можно иронически сказать, „подвижнической” жизни: он посвятил себя отгадке ребуса, достиг определенного осознания и обретения смысла, расчленив слово *изнемогаю* и, тем самым, деформировав его.

До сути слова „изнемогаю” я добрался на пороге смерти. Я понял, что это ребус. „ИЗ”, „НЕ”, „МОГ”, „АЮ!” (оно же „АУ!”)

Все стало ясно! Человек потерялся в лесу! Хочет вина и яблок! И не может найти дороги! Кричит „АУ!” [Яблонская 2014, 16].

Момент смерти героя также содержит элементы перформанса: он обретает целостность искомого смысла, услышав потусторонний голос, который произнёс шестой стих из *Песни Песней Соломона*: *Левая рука его у меня под головою, а правая обнимает меня!*. Разрушение нарративов, привычных устойчивых словосочетаний, знакомых художественных образов может восприниматься как попытка создания собственной эстетики (видения или прочтения текста).

Новая модальность высказывания возникает в результате стирания привычных значений (от которых, тем не менее, остаются выразительные следы), вследствие опредмечивания абстрактных понятий, по-

второв, которые, по наблюдениям А. Краевской, указывают на разрыв причинно-следственных отношений [Kraiewska 2009, 113]. Стоит принять во внимание наблюдения исследовательницы над драматургией абсурда Э. Ионеско и С. Беккета: она отмечает, что частые повторения одной и той же сцены (стук в двери, проговаривание ничего не значащих фраз) можно рассматривать как убеждение в праве на существование ...*нового опыта сознания*. Для зрителя, читателя, рецепиента они являются сигналом, отвечающим за „программирование” мира: *Кто-то этот мир программирует, создаётся впечатление о том, что существует программа симуляции и остается лишь дождаться, чтобы инженер сказал „стоп”* [Kraiewska 2009, 113].

На это явление А. Краевская предлагает взглянуть с позиции перформативной эстетики как процесса создания, „делания” способов видения, познания мира. Исследовательница предлагает перейти в процессе анализа пьес от концепции высказывания как сферы познания мира к его перформативному характеру („все, что происходит, является инстинктом, потому что оно осуществляется”) [Kraiewska 2009, 118].

Разумеется, театр представления видения вполне совместим с театром познания, доказательством чему и служат пьесы абсурдистов. В их объективе одновременно можно увидеть и пространство воспроизведенного словами мира и пространство собственного восприятия, опыта, языковой манифестации.

С таких позиций уместно, как мне кажется, рассмотреть прагматику высказывания в пьесах А. Яблонской. Небольшой акт 7-й её *Монодиалогов* представляет деконструкцию стереотипного восприятия книги *Страдания юного Вертера* И. В. Гете. Несколько реплик, которые трудно считать диалогом, воспроизводят неожиданный взгляд на само явление поэтизации самоубийства, которое символизирует эта книга. Её текст утрачивает в пьесе А. Яблонской авторскую принадлежность: Вертеру и Гёте (двум языковым субъектам) приписываются высказывания о влиянии на сознание людей моды на самоубийство. Голос Гёте звучит как фрагмент текста романа, адресованный читателю, в котором содержится призыв проникнуться частью юного Вертера, воспринять книгу как верного друга и советчика. Оживший в пьесе Вертер героически размышляет о том, что судьба и позиция Гёте совсем не соответствовала этому пафосу увлечения смертью (*Сам Иоганн Вольфганг, кстати, дожил до глубокой старости, избегая перечитывать свой душещипательный роман*). Условная истина возникает в процессе виртуального диалога: идея поэтизации самоубийства разрушается, утрачивая присущий ей пафос и модальность вследствие того, что уси-

ливается разрыв между дискурсом романиста и его романом *Вертером*.

В озвученной Вертером цитате из письма Гёте к Шарлотте фон Штейн мы наблюдаем процесс создания контрпозиции.

Вертер. Только дважды писатель перечитывал свой роман. Во второй раз – лишь через двенадцать лет после его выхода в свет. Тем же годом датировано и письмо к даме по имени Шарлотта фон Штейн: *Я исправляю „Вертера” и нахожу, что автор сделал глупость, не застрелившись по окончании этой вещи!* [Яблонская 2014, 26]

Деконструкция сложившегося нарратива в связи с утратой авторства и манипуляциями иными (ироническими) смыслами идеи самоубийства способствует формированию в восприятии читателя (или зрителя) иных координат порождения оценки. Можно услышать в этом обмене репликами Гёте и Вертера голос третьего, не обязательно автора. В этой игре смыслами обнаруживается, на мой взгляд, намеренная манипуляция мыслительными процессами. Речь идёт о некоей искусственной технике ориентации в мире сознаний и стереотипов. Не случайно в трёх актах *Монодиалогов* повторяется участие одного и того же персонажа, названного *Пиэр квадрат*. Его высказывания воссоздают идею геометризации мыслительного пространства, характерную для драмы абсурда и для пьес А. Яблонской (вспомним хотя бы её *Бермудский квадрат*). Представляется способ видения мира, замкнутый в квадрат. Причём показательно, что этот способ видения ретранслирует тот случайный субъект, который называет Пиэра по имени.

Рекрутёр. Пи... пи... Пиэр квадрат.

Пиэр. Только что Вы сделали мою работу.

Рекрутёр. В смысле?

Пиэр. Измерили площадь круга.

Рекрутёр. Какого круга?

Пиэр. Того, в котором заключён ваш мозг! [Яблонская 2014, 21]

Трансформация создавшихся отношений между догмой (её олицетворяет имя Пиэр Квадрата в любом варианте озвучивания, опредмечивания, остранения) и случайным субъектом речи происходит в форме сдвига сознания: четыре строки из поэзии М. Цветаевой *Я – странница твоему перу* (1918) создают еще одну возможную ироническую интерпретацию неотвратимости или даже фатальности догмы (*Четыре стороны, четыре угла. В то же время – круг. Точнее – площадь*).

Я – деревня, чёрная земля.

Ты мне луч и дождевая влага.

Ты – Господь и Господин, а я –

Чернозем и белая бумага. [Яблонская 2014, 21]

Художественная образность порождает многомерность видения, обратную однозначности называния. Здесь уместно вспомнить известную мысль о том, что назвать словом означает убить. В пьесах А. Яблонской назвать что-то словом может означать не только убить, но и возродить к новым смыслам, вдохнуть жизнь в стертое многовековым опытом сознание. Одним из любимых „сюжетов” *Монодиалогов* (да и других пьес А. Яблонской) является сюжет о самовосприятии Писателя и процесса писательства. В акте 2-м эпатажная Писательница раскрывает Изобретателю мир своего подсознания, в котором распознаются сексуальные образы: *Носить розовые сапоги = ничего не бояться*, голубь на проводах с синими лапами, с которым она идентифицирует себя...

Беззащитность творческого сознания облекается в своеобразную оболочку из иронического нарратива – квазилегенды об изобретении и самозабвенном (восполняющем отсутствие сексуального удовлетворения) использовании клизмы.

Изобретатель ... Людовик 13-й забавлялся с клизмой всю жизнь. Только за год ему поставили 212 клистиров [Яблонская 2014, 19].

Проговаривание явно симулирующих „фактов” использования клизмы, по видимому, создаёт мыслительный образ сублимации как определённого способа самолечения, соотносимого с тем, о котором говорит Писательница.

Писательница. Ты не думай. Кто-то вытплевывает лобзиком, я – царапаю бумагу. Развлекаюсь. Мне нравится пить воздух. В конце-концов, по-другому не могу. Нужно что-то делать со всем этим. Я знаю, ты говорил мне, да и сама знаю: это самолечение, самолечение, но мне помогает, мне помогает, поэтому пишу [Яблонская 2014, 20].

В словесной ткани возникает сюрреалистическая картина мира, в котором предмет или явление утрачивает связь со своим названием (именем). Неожиданные контексты, в которых воспринимаются совершенно тривиальные вещи, изменяют наше понимание этих вещей; абсурд, парадокс, нонсенс выявляют план иронии или „чёрного юмора”. Стоит отметить, что подобный эффект „чёрного юмора” в осмыслении А. Бретона связывался с потребностью защиты территории *я* от посягательств объективных законов, ситуаций, среди которых, в частности, законы старения и смерти [Біла 2010, 44]. Пространство персонажей драматургии А. Яблонской насыщено предметами, реалиями, наделёнными характеристиками сознания, которые помещаются

в за частую абсурдные контексты. Возникает сюрреалистический коллаж, основанный на игре метафор. Коллаж из абсурдных референций порождает состояние сгущения образности, за частую несовместимой с окружающими смыслами и знаками. Так, в акте 5-м осуществляется гротескная деструкция экфразиса: агрессивно шизофренические действия виолончелистов как в кривом зеркале напоминают изображение на картине Ван Гога *Ночное кафе*. Но, когда Пиэр Квадрат сравнивает происходящее с картиной, изображённой на открытке, он переворачивает её обратной стороной. Там он видит стихи Уильяма Блейка (фрагмент стихотворения *The Fly* из сборника *Песни невинности и опыта*, в которых звучит императив безмятежного существования „...*весь век порхая*”, – как мотылёк. Опыт восприятия явлений не просто содержит рефлекслирующее отрицание: таким образом формируется комплексная картина мира. Разрушение и искажение (до наоборот) смыслов нарративов и идей осуществляется в *Монодиалогах* путём словесного „проигрывания” совершенно реальных, узнаваемых ситуаций, сохраняющих топографические реалии и присутствие авторского мира. В речи Героини акта 10-го Прихожанки проигрывается перформанс разрушения, точнее, переворачивания наоборот привычного смысла понятий, связанных с деятельностью вербовщиков сект. Иронический контекст придаёт этому действию игровой элемент: ирония с явной гиперболизацией и гротеском моделирует стереотипы языческого сознания. Языческим же называется город (далее представленный как провинциальный), в котором героиня (Прихожанка) успешно разрушала смыслы, оперируя частями слов. Типичная бытовая ситуация оболванивания аудитории сектантскими проповедями разворачивается в этом пространстве как трансформация бытия нарративов, за которыми люди часто прячут свою беспомощность, страх перед жизнью и смертью.

Обратим внимание на переданный в высказывании процесс опредмечивания известной фразы-формулы, деконструкции её смысла, который неожиданно проявляет обратное значение. Важно отметить, что эти смыслы не противопоставлены, а, согласно антибинарной эстетике, совмещаются в одном пространстве, прорастают один из другого. Приведём фрагмент высказывания Прихожанки, чтобы убедиться в существовании обратных смыслов.

После их песен следуют аплодисменты и бутерброды со шпротами. Проповедники раздают их зрителям в пластмассовых белых тарелках с надписью „Бог с тобой” [Яблонская 2014, 29].

С моего бутерброда в центр посуды упала жёлтая масляная кап-

ля прямо на буквы „с” и „т”. Я проглотила шпротинку и прочитала получившуюся подпись. Богобой. Случайное смещение организации смысла фразы „Бог с тобой” воспринимается как возвращение к забытому или маргинальному значению, которое можно прочитывать в нескольких кодах одновременно (как боязнь Бога и как вызов Богу). Отсутствие заданного смысла, с одной стороны, заставляет читателя задуматься о стремлении автора (драматурга) уйти от личной ответственности за сказанное – в данном случае, за понятое реципиентом. Смысл, таким образом, возникает в функциональном отношении, как „механизм отбора” в результате *осуществления реальной жизни сознания* [Гучасенко 2002, 246]. Отсутствие свода законов, правил, гарантирующих возникновение смысла (к тому же одинакового для всех реципиентов), даёт возможность переживать бытие слова как состояние. При этом сила воображения как некий трансцендентный феномен существует как бы вне определённого сознания, можно предположить, что творческий субъект (Автор) является таким же пользователем виртуальной реальности, как и зритель (читатель).

Можно говорить, опираясь на мнение М. Липовецкого и Б. Боймерс о „...характерном для драматургии XX века стремлении преодолеть зависимость от текста, а в широком смысле – от вербальности” [Липовецкий, Боймерс 2012, 24]. Речь идёт об освобождении от будь-какого диктата нарративов, правил, стереотипов, языковых клише. Думаю, что можно согласиться с уже упомянутыми исследователями в том, что современный театр, с одной стороны, „разрушает культурные и исторические метанарративы, в том числе и мифологические”; а с другой, сообщает явлению „ритуальный смысл”, иначе говоря, мифологизирует его [Липовецкий, Боймерс 2012, 25].

Драматургия А. Яблонской позволяет наблюдать за процессами подобной де- и ремифологизации, причем субъектность, столь важная в эпоху модернизма, растворяется в магии театра, в магии высказывания.

Стоит вспомнить о том, что в практике автоматического письма сюрреалисты достигли возможности упразднить личную ответственность за какую бы то ни было объективность существующего мира и знания о нём. Вместо этого, как отмечает Жаклин Шанье-Жандрон, высказывание содержит в себе „сознание собственной отнесенности”, некую безликость, признаки коллективного разума [Шанье-Жандрон 2002, 5].

Подобные наблюдения над драматургией высказывания в пьесах А. Яблонской позволяют мне думать о сюрреалистическом способе ор-

ганизации высказывания в её пьесах, о связи стремления деконструкции привычных смыслов, существующих как нарративы с попыткой преобразить мир, погруженный в хаос, что вызывает в нашем восприятии обращение к театру абсурда.

Вместе с тем, не хочется думать о том, что А. Яблонская могла прятаться за игрой смыслов, за поливалентностью высказывания. Образ автора в её пьесах проступает в самой логике смещений, разрушения привычных представлений о мире. При этом бунт автора-драматурга скорее утопический. Её способ обретения своего голоса в погружённом во вполне сюрреалистический хаос мире напоминает функционирование сюжета системы ценностей в творчестве сюрреалистов, о котором весьма эффектно написала Ж. Шенье-Жандрон: „Целью в данном случае становится воссоздание предельно точно заданного мира путём неустанного нарушения существующих границ” [Шанье-Жандрон 2002, 5].

Авторский пафос в пьесах А. Яблонской проявляется в лейтмотивном императиве счастья несмотря ни на что. Этот крик души создаёт пространство боли и обретения, а в условиях сегодняшней катастрофической ситуации хаоса войны звучит как магическое заклинание.

... *А ведь человек рождён для счастья. Надо быть счастливым. Надо веселиться. Причём все это нужно делать срочно, иначе можно опоздать. Навсегда. Нужно спешить* [Яблонская 2014, 29].

Литература

- Гусаченко В.В., 2002, *Трансгрессии модерна*, Харьков.
- Лютар Ж.-Ф., 1998, *Состояние постмодерна*, Санкт-Петербург.
- Липовецкий М., Боймерс Б., 2012, *Перформансы насилия: литературные и театральные эксперименты «Новой драмы»*, [в:] *Новое литературное обозрение*, Москва.
- Непомнящий Н., 1998, *XX век: хроника необъяснимого. Открытие за открытием*, Москва.
- Рыжов Ю., 2006, *Ignoto Deo: Новая религиозность в культуре и искусстве*, Москва.
- Шанье-Жандрон Ж., 2002, *Сюрреализм*, Москва.
- Яблонская А., 2014, *Театр и жизнь: драматические произведения*, Одесса, [online], <http://www.quickwiki.com/ru/Яблонская,Анна> [22.10.2014]
- Біла А., 2010, *Сюрреалізм*, Київ.
- Вельш В., 2004, *Наш постмодерный модерн*, Київ.

Шульц Б., 2012, *Мітологізація дійсності*, [в:] *Літературно-критичні нариси*, Київ.

Gajeska A. (red), 2009, *Kompozycja i genologia. Ćwiczenia z poetyki*, Poznań.

Krajewska A., 2009, *Dramatyczna teoria literatury. Zarys problematyki*, Poznań.

Ruta-Rutkowska K., 2012, *Polska tradycja metadramatu*, Warszawa.

Sarrazac J. P. (red.), 2007, *Słownik dramatu nowoczesnego i najnowszego*, Kraków.

NEOMYTHOLOGICAL AND DESTRUCTION
OF METANARRATIVES IN ANNA YABLONSKAYA'S DRAMA
(DISCURSIVE PRACTICE IN THE INTERCULTURAL SPACE)

S U M M A R Y

The article discusses the poetics of statements (as voiced discourse) in the plays of Odessa's playwrighter Anna Yablonskaya in the direction of destruction of traditional narratiavs. Context for the meaning's formation becomes performative reality generated by the speech.

Natalia Malutina e-mail: malutina2002@ukr.net

Ewa Pańkowska
Białystok

**Мир умирающей российской деревни в творчестве
«новых реалистов» (на материале романов:
Санька Захара Прилепина и *Елтышевы* Романа Сенчина)**

Ключевые слова: современная российская деревня, деградация, смерть, гибель

Роман Сенчин и Захар Прилепин занимают главные позиции среди часто читаемых и обсуждаемых авторов, представляющих так называемый «новый реализм»¹, который претендует быть современной формой бытования классических традиций русской литературы² с ее психологическим антропоцентризмом, социально-политическим критицизмом и воспитательной функцией [Ротай 2013, online]. На материале произведений вышеупомянутых писателей можно выявить базовые принципы «нового реализма»³ и одновременно рассмотреть индивидуальные авторские концепции (варианты) этого явления современной

---

¹ «Новый реализм» – это спорное явление в литературном процессе. В сложившейся полемике «новый реализм» описывается по-разному: «как новый этап развития реалистического метода или как знак деградации художественной прозы в журналистику и бытописание, лишенное литературного вещества» [Аристов 2011, 170, online]; как «искусственное образование, сочиненное группой критиков и малоодаренных писателей» [Липовецкий, online]; «как главный миф русской литературы 2001–2009 годов» [Беляков, online]. См. тоже: Пустовая В., 2005, *Пораженцы и преобразенцы. О двух актуальных взглядах на реализм*, «Октябрь», № 5.

² Как замечает прозаик Дмитрий Новиков: «“новый реализм” – явление не новое. Это продолжение традиций всех предыдущих видов реализма, начиная с социалистического и заканчивая магическим. Хотелось бы думать, что он впитает в себя и нелегкий опыт постмодернизма, без лишней, впрочем, увлеченности формальным конструированием абстрактных смыслов, уводящих в пустыню от живой, яркой, сочной, большой, непредсказуемой жизни» [Новиков 2007, online].

³ К доминирующим признакам «нового реализма» относится, например, автобиографизм как существенный метод сюжетостроения, позволяющий автору креативно

российской словесности, т.е. социально-психологическую прозу Сенчина (его критический, «жесткий» реализм) и сентиментальную «пацанскую» прозу Прилепина [Беляков 2009, «Знамя», online].

По мнению Сенчина, «новый реализм» – «это предельно достоверное описание, похожее на документ. Фиксация современного состояния людей» [Осс 2010, online]. «Предельно правдоподобная проза, которая включает в себя и натурализм» [Русаков 2013, online]. Сенчин подчеркивает:

Для меня проза делится на изящную словесность, где важны не столько содержание, герои, сюжетное развитие, а сам язык (...), и на, конечно, в художественном оформлении, на – документ. Исторический, психологический, человеческий... [Прилепин, *Интервью с Романом Сенчиным*, online].

Творческим кредо писателя можно считать следующую мысль – «не скрывать под оболочкой привычную, сладковатую гниль, показать правду, чистую, без оговорок, без иллюзий, без миражей» [Сенчин 1997, online]. Прозаик действительно пытается максимально сблизить художественный текст с реальностью⁴, стремится к максимальному внешнему правдоподобию деталей, в своих произведениях бытовое и материальное окружение он описывает во всех подробностях. В текстах Сенчина мы не найдем динамичного действия, ярко выраженных конфликтов, так как автор просто фиксирует время, которое течет спокойно, неторопливо, однообразно. Для Сенчина художественным объектом становится просто повседневность, «бытовуха»⁵ со всеми подробностями, порой шокирующими, даже отталкиваю-

---

использовать собственный житейский опыт, личные воспоминания [Ротай 2013, online]. Создавая своих персонажей, и Сенчин, и Прилепин ориентируются, в разной степени, на собственную биографию.

⁴ Следует подчеркнуть, что в ранних произведениях Сенчина автор и герой сближаются, часто совпадают в имени и ключевых событиях биографии. Писатель сознательно желает оставаться в контексте действительно происходящих событий. Своим именем, отчеством и фамилией Сенчин как будто удостоверяет подлинность, достоверность сообщаемого (напр., в трилогии с общим героем Романом Сенчиным, которую составляют: повесть *Минус* (2001), роман *Нубук* (2002), повесть *Вперед и вверх на свиных батареях* (2004)). При подробном исследовании трилогии Сенчина необходимо учесть рассуждения Филиппа Лежёна, крупного специалиста в области мемуарно-автобиографического жанра, и обратиться к его классическому труду: *Автобиографический пакт* (P. Lejeune, *Le Pacte autobiographique*, Paris 1975).

⁵ Прозаик отказывается от постановки и попытки решения философских, религиозно-ведческих, политических вопросов [Ротай 2012, online].

щими⁶. Исследователи творчества прозаика замечают, что вся его сила как раз в этой нарочитой обыденности. Сенчин доводит привычность, обыденность бытовой человеческой жизни до крайней степени, чтобы, таким образом, показывать ее во всей чистоте бессмыслицы и несуществования [Журов 2012, online], чтобы подчеркнуть экзистенциальную пустоту, отсутствие истинного смысла в такой повседневной жизни, чтобы подчеркнуть ужас такой обыденности.

Основной целью прозаика становится отображение эмоционального состояния, сознания человека, причем Сенчину важно показать судьбу не сильной личности с четкой жизненной целью⁷, а человека, не отличающегося пафосом активности, человека с размытыми, невнятными ориентирами, который не в состоянии принимать решения, делать выбор, т.е. активно менять свою жизнь и положительно влиять на окружающую действительность⁸. Это человек, который «сбился со своей орбиты, потерял стержень» [Сенчин 2001, online]. Он без сил и энергии, чтобы действовать, «полудохлый», обессиленный, искалеченный, исповедующий философию недеяния. Жизнь для героя Сенчина просто капкан, из которого он не способен выбраться.

Подытоживая, можно утверждать, что прозаик неутомимо описывает повседневность, сохраняя при этом редкую наблюдательность и дотошное знание быта, мелочей жизни, поэтому он всегда конкретен и точен, «жесток и безжалостен, как сама жизнь» [Журов, online]. Сенчин создает более-менее объективные картины сегодняшней российской действительности, портреты типов сегодняшних людей, которым в сущности радоваться особенно нечему. Как говорит сам писатель:

---

⁶ Главный герой повести *Вперед и вверх на севших батарейках* констатирует: «писатель (...) – это человек, который в первую очередь видит всякие отклонения. И их фиксирует, разбирает...» [Сенчин 2004, online].

⁷ Уровень притязаний героев Сенчина часто снижен до минимума. К необходимому для их жизни набору относятся: сон, еда (алкоголь в большом количестве), туалет, работа, даже самая ничтожная, но все-таки с зарплатой. «Как выжить?» – вот главная цель таких персонажей, поэтому их чаще занимают физиологические аспекты существования, чем аспекты духовные. Побеждает быт, человеческая мелочность. Нет у Сенчина никакого романтического начала, никакой поэтизации ни молодости, ни таланта, никаких протестных настроений. Герой Сенчина – обыкновенный, заурядный человек, не умный и не глупый, нормальный, погруженный в повседневное течение жизни, просто такой тип «маленького человека» [Беляков 2009, «Новый мир», online].

⁸ Таня, одна из героинь повести *Вперед и вверх на севших батарейках*, для определения такого типа людей употребляет просторечное слово «чмо»: «...“чмо” – это не оскорбление, это просто такой тип людей. (...) Посмотри со стороны, как ты живешь. Как ты одет вообще, прическа какая. И ты же, в плане жизни, ни на что не способен» [Сенчин 2004, online].

...Я пытаюсь писать о жизни ничем особенным не выдающихся, как Пушкин их называл „ничтожных”, людей. Хотя каждый человек особенен и уникален. Но жизнь большинства складывается из череды дней-близнецов, которые не запоминаются, не радуют и не огорчают, почти не отмечаются. Настоящие события – хорошие или плохие, здесь нет существенной разницы – происходят очень редко. И вот эти бесцветные, лишние дни я и беру для описания. Пищу об этом в соответствующей тональности. (...) чтобы зафиксировать эти свои и других людей безрадостные дни, я и занимаюсь литературой [Прилепин, *Интервью с Романом Сенчиным*, online].

Отличительные черты прозы Сенчина – мрачность, безысходность, бессмысленность, пессимизм, жесткая реалистичность – «грубая, сермяжная правда жизни»; главная и постоянная тема – заедание человека средой, бытовое рабство, безволие, бессильная деградация, беспросветность, бесперспективность [*Современные писатели России. Библиографический указатель* 2013, 17, online].

Привлекательность творчества Прилепина, в свою очередь, заключается в «крепком инстинкте жизни», в своеобразной «энергетичности».

Капитолина Кокшенева, критик и публицист, констатирует: «Проза Захара Прилепина – энергетическая. Только в отличие от тупых напитков-энергетиков, в ней доминирует настоящая сила жизни, крепко заточенная им в слово» [*Захар Прилепин – Отзывы*, online].

Дмитрий Быков, писатель, поэт, публицист, замечает: «Проза Прилепина вызывает желание жить – не прозябать, а жить на всю катушку» [*Захар Прилепин – Отзывы*, online]. Уместно здесь добавить, что именно Прилепину литературная критика приписывает создание нового социально-психологического типа – современного революционера [Костырко 2006, online], героя-действителя⁹, который занимается настоящим мужским делом¹⁰ (напр., войной, борьбой с социальной несправедливостью, спасением ребенка). По словам Кирилла Гликмана:

⁹ Здесь намечается существенная разница между героями Сенчина и Прилепина. Персонажи Сенчина, как мы уже заметили, это главным образом наблюдатели, самозамкнутые посредственные личности, бесконечно рефлектирующие, но бессильные что-либо изменить.

¹⁰ Некоторые упрекают писателя в излишне акцентированном автобиографизме, в «авторском мужском нарциссизме», так как герои Прилепина часто обладают сходным с автором мировоззрением, жизненным опытом и даже «мужественной» внешностью (напр., Егор Ташевский, главный герой романа *Патологии* (2004), как-то похож на своего создателя) [Аристов 2012, 28–29, online].

...Прилепин-писатель (...) выводит на авансцену отечественной литературы героя, способного продолжить ряд бесстрашных и прямодушных правдоискателей, воинов, в наше безгеройное время становящегося воплощением героики как таковой [Гликман 2011, online].

Евгений Прилепин, более известный под псевдонимами Захар Прилепин и Евгений Лавлинский, не замыкается в герметичной литературной среде, он выступает также в качестве общественного деятеля, публициста, оппозиционного политика, последовательного критика власти. Многие утверждают, что именно этот универсализм Прилепина является одной из составляющих его успеха [Рудалев, Беляков 2009, online].

Литературный критик и литературовед Алла Латынина подчеркивает факт, что Прилепин вместо настоящего имени «Евгений» выбирает простонародное «Захар», которое звучит тяжело, угрюмо, но почвенно, и в этом выборе имени, по мнению Латыниной, сконцентрирована вся писательская стратегия автора [Латынина 2007, online]: позиционировать себя как человека из народа (даже борца за народные права), выделять свою тесную связь с «народной почвой», с национальным духом. Как замечает сам писатель: «Она (литература – Е.Р.) в моем понимании истинная, потому что вслушивается в клич людей, чувствует все токи земли. Эта литература (...) дышит тем воздухом, что и народ» [Яблонская 2014, online].

Особое внимание Прилепин действительно уделяет остросоциальной и острополитической проблематике. В целом тематика его произведений разнообразна: нравственное здоровье современного человека (внутренний кризис и депрессия), взаимодействие личности с окружающей средой, семейная жизнь: угасание любви и распад семьи, патриотизм, жестокость и насилие, сохранение человечности в нечеловеческих условиях войны (будни чеченской войны).

Материалом исследования в настоящей статье послужили два романа: *Санька* (2006) Прилепина и *Елтышевы* (2009) Сенчина, произведения, несомненно, значимые в рамках «нового реализма», значимые для самих писателей, для их творческого развития, уместно здесь также добавить, что появление этих книг стало заметным событием на российской литературной сцене¹¹. В статье мы сосредоточим внимание

---

¹¹ В 2006 году роман *Санька* вышел в финал премии «Национальный бестселлер», в том же году Прилепин получил за этот роман диплом премии «Эврика». В 2007 году роман вышел в финал премии «Русский Букер», в том же году Прилепин получил пре-

на теме деградации российской деревни сегодняшнего дня. Деревенская реальность, описанная в обоих романах, мрачная и безнадежная¹². Диагноз, поставленный писателями, однозначен: деревня, которая всегда считалась оплотом традиции, ментальности русского народа, «источником жизни», который питал Россию, постепенно умирает, и, к сожалению, шансов на ее возрождение пока нет¹³. Как комментирует Прилепин (писатель родом из деревни Ильинка Рязанской области, его семья в настоящее время живет в деревне Ярки):

...возрождение русской деревни невозможно¹⁴. Либо это должен быть большой общегосударственный рывок, когда будет создана такая благостная модель жизни в деревне, когда там появятся рабочие места. Это в ближайшее время не произойдет, т.к. это не рентабельно, а уж тем более этому государству, которое ворует. Любой другой власти это будет невыгодно, т.к. будет нужно поднимать промышленность, военную сферу, космос, нанотехнологии [Муравьев, online].

Сенчин, в свою очередь, констатирует, что упадок деревни происходил постепенно, и, по его мнению, это город убил деревню:

...Сначала из русской деревни всячески выбивали крестьянский дух, когда люди могли сами себя содержать, работать на себя, обогащаться. Издавна крестьян всячески гнобили. В советское время деревня стала зависеть от города во всем. Хлеб в деревню теперь завозят повсеместно. Если сейчас деревню оставить на месяц без автолавок, без городской помощи, то

мию «Ясная Поляна», с формулировкой «За выдающееся произведение современной литературы – роман *Санькя*». В 2007 году роману *Санькя* была присуждена также всекитайская литературная премия «Лучший зарубежный роман года». В 2009 году роман *Елтышевы* вошел в шорт-листы главных литературных премий России – «Большая книга», «Русский Букер», «Ясная Поляна», «Национальный бестселлер» – и стал одним из самых обсуждаемых в литературной прессе произведений; в 2011 году роман вошел в шорт-лист премии «Русский Букер десятилетия».

¹² Жестокость и правдивость изображения деревенских реалий напоминают произведения Антона Чехова *Мужики* (1897) и *В овраге* (1900), повесть Ивана Бунина *Деревня* (1910).

¹³ По статистическим данным, например, с 1990 по 2010 год в России количество населенных пунктов сократилось на 23 тысячи. Большую часть исчезнувших населенных пунктов – до 20 тысяч – составляют села и деревни. Еще 20 тысяч оказалось на грани вымирания. В целом, русская деревня пребывает в состоянии глубокой депрессии, наблюдаются массовый уход молодежи в города, пьянство и алкоголизация населения [См. напр.: Калинин, online; Слепаков 2012, online].

¹⁴ Одновременно Прилепин обращает внимание на факт, что огромное количество горожан начинает мигрировать в сторону сельских мест. Писатель понимает, что деревни в том виде, который она имела еще в эпоху его детства, уже не будет. Он вполне осознает невозвратную утрату прошлого, но надеется, что в деревенских пространствах хотя бы кто-то будет жить [Муравьев, online].

большинство жителей через месяц умрет с голоду. Там получают пенсии и идут в магазин. Даже картошку не все выращивают [Осс, online].

Санька – роман о членах экстремистской, левонационалистической организации «Союз созидających»¹⁵. Эти современные революционеры обладают разрушительной, по существу, идеологией¹⁶, которая сводится к стихийному бунту против власти, к борьбе с враждебной, по мнению «союзников», существующей государственной системой. У «союзников» одно стремление – погибнуть, унеся с собой в могилу хотя бы часть современного мира, лживого и отвратительного [Басинский 2006, online]. Можно сказать, что в сущности, мы имеем дело со стихийным анархизмом, очень радикальным и очень наивным [Беляков 2006, online].

В анализируемом произведении Прилепин, конечно, выходит за пределы основной темы о революционном бунте в России и значительно углубляет проблематику, развивая ее до уровня философско-символических обобщений, относящихся, главным образом, к вопросу национальной идентичности, национального самосознания. В этом контексте очень важной в романе является «деревенская» сюжетная линия [Славина 2012, 63, 64]. В национальной картине мира Прилепина именно деревня занимает особое место, деревня как основа национально-менталитета, основа русской духовности. Формирование личности Александра Тишина, главного героя романа, формирование его национального чувства – любви к родине происходило под влиянием бабушки и дедушки, живущих в деревне. Само название произведения уже указывает на эту связь: именно деревенские родственники называли Сашу по-простонародному «Санька» [Прохорова 2013, 196, online]. Сам Прилепин уверяет, что деревню Ярки – место своего жительства, он всегда предпочтет и Европе, и Москве. Писатель подчеркивает:

...Я рос в деревне, где люди жили веками. У меня все предки крестьяне, они там жили (...), ходили в лаптях, спали на печках. Все это было для меня совершенно органичным образом. (...) Природа, река, лес, простор,

---

¹⁵ Следует отметить, что Прилепин с 1996 года член Национал-большевистской партии (запрещенная в 2007 году решением суда как экстремистская организация), сторонник коалиции «Другая Россия» (оппозиционное общественное объединение в России, действовавшее с 2006 года по 2010 год). Можно считать, что прототипом для «Союза созидających» послужила именно Национал-большевистская партия.

¹⁶ У «союзников» нет никакого, даже самого приблизительного, самого утопического, плана на будущее [Беляков 2006, online].

березка и рябинка что-то накладывает на психику человека. (...) Город нивелирует ощущение Родины. (...) А вот природное и речевое пространство формирует в человеке патриотизм [Муравьев, online].

Эти высказывания вполне подтверждают, что для Прилепина характерно очень положительное отношение к естественному, к простому, к понятному, к народному. В связи с этим можно предполагать, что в анализируемом романе писатель пытается противопоставить две среды: город и деревню как искусственное и естественное¹⁷. Город выступает как место по самой своей сути искусственное, при этом омерзительное, враждебное, искажающее все, до чего сможет дотянуться¹⁸, как место, внутри которого одна лишь пустота [Штейнбах, online]. К сожалению, в современной деревне, как выразительно показывает Прилепин, также почти уже не осталось ничего положительного, доброго, светлого: наоборот, здесь глухо, тоскливо, страшно, везде царствует запустение, деревенский уклад медленно, но неминуемо гибнет. Неудивительно, что сюжет возвращения Саши в родные места окрашен в тоскливые и мрачные тона. Кажется, что в деревне всегда были и будут только грязь, холод, непроезжие дороги [Прохорова, 197, online]. Возвращаясь в свой родительский дом, Санька не чувствует оживления, ему сопутствует чувство безнадежности¹⁹, так как деревня предстает пространством беды:

Ему (Саше – Е.Р.) давно уже казалось, что возвращаясь в деревню, сложно проникнуться какой-либо радостью – настолько уныло и тошно было представавшее взгляду. (...)

Улица была пустынная, темна и грязна, как и все остальные улицы деревни. (...)

---

¹⁷ Таким образом, в *Саньке* намечается своеобразная связь с традицией деревенской прозы второй половины XX века. Как известно, «деревенщики» позиционировали себя в качестве защитников традиционных нравственных ценностей, хранительницей которых для них была деревня, противопоставленная развратному, порочному, бездуховному городу [Иванова 2013, 89, online]. Уместно здесь добавить, что в эссе *Ваше императорское величество* (2009) Прилепин сказал о себе: «я, последний писатель деревни» [Прилепин 2009, online].

¹⁸ «Все равно в этом мерзком городе, который всегда был противен Саше, отца хоронить было нельзя» [Прилепин 2006, online]. Можно утверждать, что в *Саньке* город выступает как символ пошлого общества потребления с его социальным расслоением.

¹⁹ Надо подчеркнуть, что на протяжении всего романа герой не переживает даже мимолетного ощущения счастья. Он бежит из города, которого ненавидит, в деревню, где, в свою очередь, одни беспросветность и вездесущий «запах» смерти. Санька испытывает то отвращение, то усталость.

Деревня исчезала и отмирала – это чувствовалось во всем. Она отчалила изрытой, черствой, темной льдиной и тихо плыла. Зброшенные, вросшие в землю сараи, стоявшие вдоль дороги, чернели отсыревшими боками, прогнившими досками. На крышах сараев росла трава и даже кривились хилые деревца, прижившиеся, но не нашедшие куда пустить корни – под их слабыми корешками располагались холодные, опустевшие помещения, куда, к разбитым крышкам и продырявленным бочкам, заползали ужи, которых никто уже не тревожил. Кусты разрослись и ползли на дорогу.

Среди всего этого медленного и почти завершившегося распада ребенок смотрелся странно, стыдно, неуместно [Прилепин 2006, online].

Прилепин с горечью изображает ветхость, убожество, деградацию русской деревни и постепенное угасание ее жителей: старожилы умирают, а молодого поколения просто в деревне нет²⁰. Остались лишь единицы людей, покинутых и несчастных, не понимающих и даже уже не замечающих друг друга, в их душах вместо любви, надежды, добра живут одиночество, ощущение безысходности [Славина, 64]. Складывается впечатление, что жизнь деревенских жителей это даже не круговорот, а необратимая дорога к смерти, они как будто устали жить и ждут смерти [Николаев, Воробьева 2013, online]. Все вокруг кажется мертвым, уходящим.

В соседней комнате умирал дедушка. (...)

В крайнем по улице доме жил мужик по прозвищу Хомут. Саша хорошо знал его. (...) Прошлым летом он удавился. К нему приехали из города сыновья, помочь с огородом. Работая на огороде, Хомут с сыновьями разругался. (...) Разругался и сказал: «Сейчас я вам покажу!». Ушел в дом. Сыновья махнули рукой и продолжили работу. Когда пришли, обнаружили отца в сарайке – повесился на перекладине, ноги подогнув. Нет теперь Хомута.

Через двор от родного Сашино дома вместе со своей матерью жил мужик по прозвищу Комиссар. (...) Сначала померла его тихая матушка, а вскоре и сам он умер, что-то с сердцем [Прилепин 2006, online].

Бабушка Саша еще жива, но живет она больше по инерции – доживает и все время говорит только об одном – о том, что все ее близкие умерли, и больше уже ничего нет. Можно сказать, что в деревне вообще почти нет никаких «признаков жизни».

---

²⁰ Молодое поколение абсолютно не пересекается с прежней жизнью. Санька тоже давно чужд сельскому миру.

...Дальше располагалось стойло, где бабушка уже год как не держала козу, три года как там не было свиней, и десять лет как оттуда увели в последнюю дорожку корову Доманьку. Из стойла не доносилось запахов жизни, навоза, ни одна мохнатая душа не переступала там копытцами, никто не жевал, шумно дыша и пугаясь Сашиных шагов. Пахло только сыростью и грязью [Прилепин 2006, online].

Одним из самых сильных эпизодов романа *Санькя* является история похорон отца главного героя, когда три человека – женщина (мать Саши), мужчина (Безлетов, бывший ученик отца Саньки) и подросток (Саша) больше десяти часов волокут гроб через снежную пустыню, так как автобус не смог проехать к деревне²¹. Как справедливо замечает Ольга Лебёдушкина: «деревня (...) зовет, но не слишком пускает – ни живых, ни мертвых. Бездорожье, окружающее ее почти круглый год, приобретает в романе почти мистический космический смысл» [Лебёдушкина 2006, online].

Они минули городок (...), и спустя семь минут по обе стороны шоссе открылась равнина.

Вид белого, до горизонта поля, был тягостен. Эта даль и пустота (...) засасывала.

– Безлюдье... – шептал Саша тихо. – На безлюдье льды... Снеги и льды... (...)

Они взялись за верх гроба, вытаскивая его, но мать не выдержала и, охнув, уронила свой край. Саша и Безлетов тоже (...) не удержали. Гроб упал набок.

Незабитая крышка вскрылась, отец (...) едва не выпал в снег. (...) Но в то малое мгновенье, когда гроб стоял на боку, картина была страшна – мертвый профиль отца, выпавшая в снег иконка с груди, недвижимые, белые руки, открывшиеся под покрывалом... (...)

– Настоящие русские похороны... – неожиданно сказал Безлетов (...), русские проводы (...) [Прилепин 2006, online].

Несомненно, события, происходящие в этом эпизоде, символичны. Можно утверждать, что гроб с телом отца символизирует все, что в России имеется и что от России осталось [Наринская 2006, online]: как будто печать смерти лежит на всем и на всех в России. Изображая гибель деревни, Прилепин в очень яркой и убедительной форме пытается передать мысль о нравственном оскудении, тотальном разложении

---

²¹ Эта невозможность возврата в родную деревню приобретает в романе символическое значение: между деревней и городом – огромный, непреодолимый провал [Богатырева 2014, 9, online].

и в конечном итоге вымирании народа в целом. Для писателя смерть провинциальной деревни означает утрату связи с родной землей, со своими народными корнями, предками, традициями, с национальным духовным целым (означает разрушение национальных основ), утрату национальной идентичности – беспочвенность, безопорность, потерю родины – России, вместо которой остается лишь пустота, носящая ее имя. Вот почему главный герой романа Санька говорит, что у него родину просто отняли [Пустовая 2009, «Континент», online]. По нашему мнению, Прилепина вполне можно назвать защитником и современным проповедником тезиса, что все корни русской души именно в крестьянстве. Таким образом, деревня остается для писателя символом света и святости, источником настоящих ценностей. Следует здесь добавить, что носителем «высшей истины» Прилепин сделал в произведении деревенского старика. Этот деревенский «мудрец-пророк»²² рассуждает о трагедии сегодняшнего дня, о людской деградации (утрате нравственных ориентиров) и неизбежном возмездии за греховные деяния людей:

...Я все жду, когда вы все побежите в деревню, всем народом городским: близится срок-то. (...) И говорю вам: скоро побежите все, как поймете, что от вас устали. Но бежать будет некуда: все умерли, кто мог приютить. В сердцах ваших все умерли, и приюта не будет никому... (...)

...Вы там в церкву, говорят, все ходите. Думаете, что, натоптав следов до храма, покроете пустоту в сердце. Люди надеются, что Бога приручили, свечек ему наставив. Думают, обманули его. (...) И печаль не о том, что ничтожен человек, а то, что он зол в своем ничтожестве. Чем больше замечает, что другие его ничтожество видят, тем злее становится... Нету выхода вам больше, так [Прилепин 2006, online].

Подытоживая, можно отметить, что в *Саньке* Прилепин показывает «огромную пустоту», «безжизненность» современной деревни и од-

---

²² Тип героя-праведника (воплощение национально-традиционных ценностей) входит в русскую классическую литературу во второй половине XIX века, появляется в творчестве Ивана Тургенева, Николая Лескова, Федора Достоевского, Льва Толстого, Антона Чехова и других писателей. К этому типу тяготеют и хранители «деревенского мира» – герои-праведники «деревенской прозы» XX века, которых можно считать одним из художественных вариантов более широкого литературного архетипа – «мудрого старца (старухи)» [Королева 2009, 79, 80, online]. Следует здесь, например, упомянуть о Матрене-праведнице, героине рассказа Александра Солженицына *Матренин двор* (1963, первоначальное авторское название *Не стоит село без праведника*), или о «мудрых старухах» Валентина Распутина: *Анне (Последний срок, 1970)*, *Дарье (Прощание с Матерой, 1976)*, Агафье (*Изба, 1999*).

новременно стремится доказать важность ее сохранения для самосознания русского народа. Как утверждает писатель:

...деревня – это не просто ряд домов в сельской местности, (...), это определенный уклад жизни, это речь, (...), это язык, на котором мы сейчас разговариваем, он весь вышел из деревни. Наша словесность – это и есть наше миропонимание. Вместе с деревней мы отрубаем огромный пласт своей жизни, своего сознания, своей души, потому что мы больше не будем знать этого языка. Всех вещей, связанных с крестьянским трудом. Этих мифов и сказок. Этих притч... [Ахмедова 2013, online].

Прилепинское понимание национального неразрывно связано с осознанием своих корней, земля, почва – это концепты, очень важные для прилепинского художественного мира.

В романе *Елтышевы* найдем довольно полный набор типичных сенчинских приемов, персонажей, мотивов и ситуаций. Писатель в очередной раз погружает читателя в серую обыденность, снова поражает точностью в описании деталей, достоверностью изображения картин быта и нравов, снова проявляет уникальную наблюдательность над внутренними качествами современного российского человека.

На фоне вымирающей деревни (общей безнравственности, поджогов, убийств, алкоголизации населения) Сенчин показывает постепенную деградацию, угасание и окончательное падение, гибель среднестатистической российской семьи, члены которой не в состоянии противостоять собственному уничтожению.

Родоначалник, капитан милиции Николай Михайлович Елтышев, дежурный по вытрезвителю, из-за служебного преступления теряет работу и ведомственную квартиру в районном городке. Это событие обрывает налаженную инерцию будней – семья Елтышевых вынуждена переселиться в зауральскую деревню Мураново²³, где осталась родственница Валентины Викторовны, жены Николая Михайловича.

---

²³ В романе *Елтышевы* Сенчин использует собственные наблюдения, личные ощущения горожанина, поселившегося в деревне. Одновременно писатель старается все больше опираться на жизнь социальную, от самонаблюдения и «эгоцентризма» автопсихологической прозы переходит к «объективному» письму. Как сам подчеркивает: «До «Елтышевых» я написал множество рассказов и повестей о горожанах, которые оказываются в деревне и вынуждены там жить: «Минус», «Нубук», «Перед снегом». (...) Может быть, «Елтышевы» стали итоговой вещью об этом, а может, и нет. Четыре года, прожитых в деревне, дали мне богатый и страшный материал, меня очень изменили. Невозможно прекратить вспоминать о той жизни, тем более, что, приезжая к родителям, я на месяц-полтора в нее погружаюсь...» [Сафронова 2010, online].

Именно Валентине деревенская жизнь в глубине души представляется «как нечто светлое, единственно правильное», деревня, ее малая родина, обещает как будто выход. Но переезд в тесную деревенскую избушку тетки-старухи, как можно предполагать, не означает перемены к лучшему²⁴: вернуться к корням и начать новую счастливую жизнь среди колосющихся хлебов, выращенных своими мозолистыми руками, не удастся [Бабицкая, online]. Семейство горожан попадает в «настоящий деревенский ад», а в конечном итоге Елтышшевы обнаруживают себя на «беспросветно черном дне ямы» этой деревенской жизни [Пустовая 2009, «Новый мир», online]. В Муранове царствуют нищета, безработица²⁵ и смерть²⁶ – жители «мрут, мрут и мрут» от убийств и самоубийств, пьют не просыхая – от безделья и безысходности, сельским хозяйством, в принципе, никто не занимается, люди торгуют спиртом или воруют, в том числе друг у друга. Как справедливо замечает Ирина Роднянская, деревня Мураново «крайне депрессивна»: это место без дорог, без удобств, без лекарств. Сенчин создал абсолютно реальную, честную картину российской деревни «нулевых»²⁷ (начала 2000-х) [Роднянская 2010, online].

...Когда-то это было село – на холмике стояла церковь, которую в шестидесятых снесли и поставили на ее месте похожий на амбар клуб. Главной

---

²⁴ «...теткина изба вызывала (...) нечто похожее на ужас. Ужас перед тем, как перезимуют в ней, сколько предстоит сделать за лето, чтобы следующую зиму встретить в более-менее человеческих условиях» [Сенчин 2009, online].

²⁵ «У меня местные без работы. И мужики, и все. Скотники, механики, доярки, трактористы, повара... В том году ферма еще была, а теперь – ничего. Вообще ничего» [Сенчин 2009, online].

²⁶ К смерти своих близких жители деревни относятся с полным равнодушием: «Елтышева удивило поведение окружающих – стояли и смотрели на труп как на что-то обычное. И даже Людмила, для которой теперь, со смертью мужа (...), ломалась вся ее и ее детей судьба, не рыдала, (...), а, как и другие, стояла и смотрела. Дети тоже были тут, и тоже спокойны...» [Сенчин 2009, online].

²⁷ Литературный критик Михаил Бойко, в свою очередь, считает: «Сенчин (...) полагает, что он реалист и что сила его в предельно честном изображении жизни людей, задавленных бытом и страхом маргинализации. Ничего подобного. Сенчин изображает не реальность, а свою весьма специфическую субдепрессию, и его творчество – попытка выявить объективные причины этого непреходящего и крайне угнетающего состояния» [Бойко 2008, online]. Как констатирует Алиса Ганиева (прозаик, литературный критик), на негативные стороны законной действительности, несомненно, в некоторой степени накладывается еще и пессимистическая оптика Сенчина, поэтому: «Зашкаливающая черная правда жизни совершенно неожиданно оборачивается страшной сказкой, хоррором (...). Среднестатистическая российская деревня Мураново с ее обилием мертвяков, с ее заколоченными домишками, горящими зданиями, грязными дорогами, жителями, потерявшими человеческий облик, и мутным небом напоминает царство ужаса» [Ганиева 2010, online].

улицей в Муранове была дорога в дальнюю деревню Тигрицкое. Дорога была асфальтовой, но асфальт давно разбила совхозная техника, и его не ремонтировали. (...) в самом центре деревни (...) контора с почтой, (...) магазины, из которых работал только один, остальные же два наглухо, с давних пор, заперты [Сенчин 2009, online].

Можно сказать, что Елтышевы в деревне не бездействуют: они начинают строить новый дом, трудятся на огороде, начинают торговать на базаре, не голодают, но все-таки на новом месте не осваиваются («Крестьянами они так и не стали»). Оказывается, что в сорока километрах от города начинается совершенно другая реальность: здесь каждый день как тяжелое испытание, здесь нет привычных удобств, самые простые действия отнимают очень много времени²⁸, например, приготовление еды, мытье посуды, баня превращаются в серьезные задачи, на решение которых уходит почти весь день [Иванова, 92, online].

Постоянно возникали трудности – то, что в квартирном быту делалось почти незаметно, здесь разрасталось до серьезной, почти непреодолимой проблемы... Главной была вода.

Вода бралась из колонки. Колонка находилась рядом – на другой стороне улицы, но давление было слабым, (...) и чтобы наполнить ведро, приходилось тратить минут семь. (...)

Мытье посуды было целым процессом. Мыли ее в большой металлической чашке сначала в одной воде, горячей, затем мыли саму чашку, стенки которой были покрыты слоем жира, затем наливали в нее воду теплую (...). Эту вторую воду приходилось менять раза два, так как она опять быстро становилась жирной, и «Фейри» не помогало. Особенно тяжело было мыть после говядины... [Сенчин 2009, online].

Елтышевы напрасно пытаются как-то выжить в недоступном пониманию «городских» и жестоком, враждебном в отношении к ним деревенском мире:

...враждебны люди, даже если внешне проявляют радушие, враждебна природа, даже если она как будто благодатна.

Изобилие ягод и грибов летом означает тяжелый труд, чередование ливней и жары трудно переносить, мороз мучает бесснежную землю, а то

---

²⁸ У главного героя повести *Нубук* сходные ощущения: «... у меня была другая жизнь. Совсем другая. В квартире на пятом этаже, с ванной и унитазом, с удобной газовой плитой, телефоном (...). теперь я жил (...) в маленькой, одичавшей деревушке, в трехконном домике; каждый день я должен был заботиться о пропитании, ковыряясь на огороде и ухаживая за животной (...)» [Сенчин 2002, online].

вдруг, наоборот, снегом завалит всю деревню до крыш, освежающий ветер становится пронизывающим. Если небо над головой ясное и высокое, то, кажется, лишь для того, чтобы дразнить невозможностью счастья или хотя бы удачи, а так оно чаще или коричнево-серое, или завалено облаками, или полно серой хмари, или оттуда светит палящее солнце [Маркова 2010, online].

Наладить крепкий деревенский быт и жизнеспособное хозяйство у Елтышевых никак не получается. Постройка нового дома затягивается и требует вложения огромных денег, но прежде всего сил и энергии, которых не хватает. Как в таких условиях существовать и при этом оставаться человеком? Старенькой тетке Татьяне, представительнице еще прежнего деревенского мира, не разгромленного неблагоприятными экономико-политическими изменениями, не развращенного, это вполне удается. Она одна управляется с хозяйством:

...иногда, казалось, что не выдержат, задохнутся в этом домике-склепе, перегрызут друг друга – теснота порождала ссоры, обостряла раздражение. Но – все-таки как-то переживали. Помогала тетка Татьяна. (...)

...ее медленное, но упорное, каждое утро продолжающееся существование заставляло и Елтышевых вставать с кроватей, умываться, что-то делать. (...)

...Картошки и солений у тетки Татьяны было запасено прилично – даже не верилось, что она, еле передвигающаяся, нарубила целую кадку капусты, насолила с полсотни банок огурцов и помидоров, спустила в подпол картошку, морковку редьку, свеклу, бруснику засахарила, варенья наварила. И никто ей, говорила, не помогал, единственная помощь – огород по весне трактором вспахивали [Сенчин 2009, online].

Такой стойкости (серьезного духовного стержня), способности к сверхнапряжениям, пассионарности, но самое главное, воли к жизни у Елтышевых, как и у многих других жителей деревни Мураново, просто нет:

Николай Михайлович стал перебирать в уме деревенских мужиков. За полгода он успел ко многим присмотреться и поделил их на две части. Большая – существующие кое-как, в убогих избушках, вечно полупьяные, проводящие дни или на скамейках возле калиток, будто немощное старичье, или, с приходом тепла, на берегу пруда, над которым зависли жутковатые остатки сгоревшего заводика... [Сенчин 2009, online].

В борьбе за выживание Елтышевы, к сожалению, забывают о собственном достоинстве, теряют человеческий облик. Они просто любыми способами стараются поддерживать свое существование – превра-

щаются в спекулянтов²⁹, а даже в преступников. Оказавшись в «лачуге в одичавшей, гибнущей деревне», без помощи, без сочувствия, Елтышевы горе заглушают алкоголем:

В эту зиму много пили. Как-то автоматически, как давно болеющий принимает лекарство через определенный промежуток времени, подходили к буфету, доставали бутылку, наливали граммов семьдесят, проглатывали. На пятнадцать-двадцать минут становилось легче пережить мертвое время зимы, а потом глотали еще. Постепенно хмелели, дремали, что-то ели из холодильника, снова проглатывали стопочку... [Сенчин 2009, online].

Постепенно их душами овладевают злоба, отчаяние, а затем – сначала усталость, потом – равнодушие и апатия³⁰:

Елтышев слушал рассказы об убийствах и самоубийстве, наблюдал, как полыхает клуб на той стороне улицы, почти равнодушно. Конечно, во время пожара опасался за свой домишко, а погибших молодых еще людей не жалел [Сенчин 2009, online].

Елтышевых история с колонками, конечно, мало волновала. Не до того было. Вообще не до чего... Спасались спиртом. Не допивались до бесчувствия, но и не давали себе протрезветь [Сенчин 2009, online].

Как справедливо замечает литературный критик Лев Пирогов: «Необходимость жить дальше и есть главнейшая ёлтышевская неприятность» [Пирогов 2009, online]. Елтышевы не в состоянии выбраться из «деревенского капкана»³¹ – Мураново, словно сказочное чудовище, «пожирает» очередных членов семьи: сначала обоих сыновей, потом и их родителей. Но Сенчин не возлагает вину целиком и полностью на «пьющую» и «деградированную», «плохую» деревню [Иванова, 92, online]. Ответственность несут и сами Елтышевы – ведь их жизнь уже в городе была вялой, почти лишённой смысла. Писатель наглядно показывает абсурд такого существования, устремленного лишь к бытовому

---

²⁹ Валентина Викторовна, которую можно бы назвать носительницей и защитницей семейного достоинства Елтышевых [Роднянская, online], в конечном итоге сдаётся: она соглашается торговать спиртом и тем самым участвовать в спаивании деревни.

³⁰ Елтышевы от трудностей и забот бегут в дремоту, выбирают сон души как форму прижизненной смерти. Алкоголь становится для них способом самозабвения [Пустовая 2009, «Новый мир», online].

³¹ Ключевая характеристика художественного мира *Елтышевых* – это замкнутость (изолированность): замкнутость вытрезвителя, в котором работал Николай Михайлович, замкнутость маленькой деревушки, и наконец, замкнутость каждого из героев в себе самом [Комаров 2011, online].

комфорту³², но, по сути, устремленного к ничто³³. Кроме того, в характере героев выделяется безволие. С одной стороны, они хотели бы что-то изменить, куда-то вырваться, но с другой – не решаются действовать³⁴, поэтому их мир – это всегда мир упущенных возможностей [Маркова, online]. Необходимо добавить, что Сенчин все-таки не ставит перед собой цель обличать или спасать: он не обвиняет Елтышевых, но и не выражает особого сочувствия. Писатель просто пытается зафиксировать определенные приметы времени, определенные проблемы, указать на факторы, обстоятельства, которые могли способствовать «угасанию» и падению семейства Елтышевых.

Глава семьи Николай Михайлович³⁵, опытный, уставший от жизни милиционер³⁶, живет больше по инерции³⁷: «Он не имел особенных увлечений, жил как-то все по обязанности, а не для души» [Сенчин 2009, online]. Елтышев-старший вполне отдает себе отчет в том, что ничего в жизни не добился (в материальном плане³⁸, тем более в духовном), поэтому он и начинает ощущать бессмысленность будней. Одновременно в нем нарастает раздражение на такую однообразную жизнь:

Постепенно росло, обострялось раздражение. Раздражала съездившаяся от вещей и выросших сыновей, располневшей жены квартира; раздражало гудение газовой колонки, которой когда-то, после житья в бараке, так радовались; раздражала служба, однообразная, отупляющая, несмотря на все усилия, не приносящая нормальных денег; раздражали дорогие машины на улицах, нарядные витрины, пестрые людские ручки на тротуарах [Сенчин 2009, online].

---

³² «...до поры до времени жизнь текла пусть непросто, но в целом правильно, как должно. Вместо черно-белого „Рекорда” появился сначала цветной „Рубин”, а потом „Самсунг”, вместо громоздкого фанерного серванта – высокая изящная вместительная стенка» [Сенчин 2009, online].

³³ Здесь уместно процитировать слова Л. Пирогова: «Воли к жизни нет, потому что её подменило стремление к благополучию, а ради благополучия не сделаешь того, что сделал бы ради самой жизни. В результате стремления «жить лучше» не хватает даже для того, чтобы просто жить» [Пирогов, online].

³⁴ «Импульс пробуждения», к сожалению, не достигает сердец Елтышевых [Пустовая 2009, «Новый мир», online].

³⁵ Образ главы семьи воссоздан в романе наиболее детально.

³⁶ Елтышева-старшего можно назвать «декадентом с советской основой, советским наследием».

³⁷ Николай Михайлович даже не заметил, когда «рядом оказалось привычное, необходимое, но неинтересное существо. Жена» [Сенчин 2009, online].

³⁸ Елтышев упустил шанс на скорое обогащение и успех: в 90-е «...ему предлагали увольняться со службы, “заняться делом” (...). Но он не решался» [Сенчин 2009, online].

«Новая» деревенская жизнь только усугубляет внутренний конфликт Николая Михайловича.

...в своей жизни, в жизни своей семьи (...) все сильнее ощущал он (...) бессмысленность и напрасность. Конечно, было что-то, наклеивались вроде удачи, возникали просветы, но тьма постепенно и настойчиво сгущалась все плотнее. Надежда сменялась злобой и тоской. Почти уже беспрерывными [Сенчин 2009, online].

Озабоченность мельчайшими подробностями быта, озлобление от бесконечных проблем, постоянных неудач ведут к тому, что бывший милиционер начинает сеять смерть³⁹ – последовательно совершает три убийства, причем преступление в данных условиях в глазах сенчинского героя – не преступление⁴⁰, а единственно возможный выход [Погорелая 2009, online]. Николай Михайлович просто сосредоточился на том, чтобы убирать препятствия: сначала избавляется от тетки, занимающей необходимую ему и жене жилплощадь, потом убивает соседа, который не хочет возвращать долг, а в итоге становится убийцей собственного «недоделанного», вечно усталого, вялого сына. Человеческое правосудие не карает Николая Михайловича⁴¹, ибо такового в деревне нет, отсутствует здесь и милосердие, и любовь к ближнему [Роднянская, online]. В Муранове жизнь подчинена примитивным инстинктам и уходит только на то, чтобы продлиться, поэтому здесь люди не помогают друг другу – наоборот, они вооружились друг против друга (непонятно, кто здесь является жертвой, а кто преступником). Жители деревни чужды нравственности, они равнодушны почти до неодоушевленности. Сенчин показывает, как быстро в таком искаженном мире ненормальность становится нормой. Писатель подчеркивает хруп-

³⁹ Здесь уместно подчеркнуть, что внешний сюжет скатывания семейства Елтышевых в пропасть постоянно коррелирует с внутренними сюжетными линиями, такими, как нарастание раздражения, злобы и ощущения безысходности в душе Елтышева-старшего [Комаров, online].

⁴⁰ Можно сказать, что это бесчеловечные обстоятельства приводят Елтышева-старшего к озверению, что нечеловеческие условия понуждают выказать свою животную сущность [Погорелая, online]. Одновременно необходимо помнить, что Николай Михайлович уже раньше нарушал закон – злоупотреблял «милицейской властью». Однако он никогда не считал себя аморальным человеком, наоборот – порядочным. Как правильно замечает И. Роднянская, 70-е – это «время, сформировавшее капитана милиции и привившее ему такие (...) профессиональные обычаи. Ниточка социальной анонимии, беззакония тянется с отдаленных времен как «дело житейское»» [Роднянская, online].

⁴¹ Сенчин затрагивает проблему вины и наказания, греха и раскаяния.

кость, неустойчивость добра в таком искаженном мире, объективную слабость добра перед злом [Комаров, online].

Центральное место в романе *Елтышевы* занимает, конечно, не деревня, а люди. На первом плане располагается и требует к себе внимания сознание гибнущего человека. В анализируемом произведении Сенчин безжалостно диагностировал мрак современной российской деревни и, по мнению многих, упадок нации в целом⁴². Писатель показал деревню в депрессивном состоянии, брошенную, не нашедшую для себя места в современной российской действительности. Прозаик описал судьбу людей, которым не удалось влиться в абсолютно новую систему «постперестроечного периода»⁴³ («эпохи перемен»), указал духовную незащитность среднего гражданина страны перед требованиями «нового времени», его нравственную безоружность перед бедой. Такие граждане потеряли веру в торжество справедливости, в честность, но прежде всего в собственные силы, и кроме инстинктивного стремления выжить у них ничего не осталось: ни цели, ни смысла, ни надежды [Беляков 2011, online]. Подытоживая можно сказать, что жители деревни Мураново (средние граждане страны) пребывают в состоянии своеобразного оцепенения-спячки, они просто ждут конца своего жалкого существования. Этот вывод вполне подтверждается следующими цитатами:

Валентина Викторовна Елтышева (...). Живет одна, ни с кем не разговаривает, но целыми днями сидит у калитки на обрезке бруса. (...)

Как она переживает долгие, пустые дни, о чем думает, ради чего вообще живет, кажется, никого не интересует. Да и без нее много в деревне таких же одиноких старух. Некоторые по возрасту вроде бы и не совсем старухи еще, но образ жизни у них старушечий. Сидят у калиток, смотрят перед собой, то ли вспоминают прошлое, то ли просто ждут конца [Сенчин 2009, online].

...деревня все та же – сонная, бедная, словно бы готовая вот-вот превратиться в горки трухи, исчезнуть, но каким-то чудом продолжающая существовать [Сенчин 2009, online].

Образ гибели семейства и образ физической и моральной деградации деревни гармонично сочетаются друг с другом, поддерживают

---

⁴² «Семейство Ёлтышевых – метафора национального упадка» [Пирогов, online].

⁴³ В одном из интервью Сенчин объяснил: «Если говорить о деревне, то мне совершенно очевидно, что она разрушена, бесхозна, населена пенсионерами, инвалидами, деклассированными элементами. (...) А к середине 2000-х я убедился в полной безысходности положения деревни» [Бабаян, online].

друг друга, сливаются в романе в одну цельную картину человеческого тупика. Произведение заканчивается страшными словами: «Помочь ей было некому», относящимися не только к печальной участи Валентины Елтышевой. Российской деревне, а в более широком плане и нестоличной России, тоже пока некому помочь. Как констатирует Сенчин:

...большинство деревень на грани вымирания. Вообще очень многое разрушено, и рушили не только в последние десятилетия, а веками. Поэтому как восстанавливать деревенский мир – непонятно. Может быть, и не нужно. Такая точка зрения тоже существует и не кажется дикой [Сафронова 2010, online].

В анализируемых в настоящей статье романах изображена разоренная «агрессивной современностью» деревня, причем и Прилепин, и Сенчин пытаются обратить внимание на причины гибели деревни, т.е. на гибельность социально-исторических, экономико-политических процессов в России нашего времени. Одновременно в романах содержится своеобразный призыв, чтобы вспомнить, например, слова Сергея Викулова, представителя «деревенской лирики»: «Я хотел бы Россия, чтоб ты не забыла, что когда-то ты вся началась с деревень» [Лагуновский, online]. Можно утверждать, что сегодня, когда правит городская культура, когда традиционные национальные ценности утрачиваются, литературные произведения, посвященные теме деревни и людей живущих на земле, приобретают особую значимость.

Литература

- Аристов Д., 2012, *Концепция героического в прозе Захара Прилепина (роман «Патологии»)*, «Известия Уральского федерального университета», № 2 (102), Екатеринбург, с. 26–36, [online], <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/21161/1/iurg-2012-102-03.pdf>, [12.07.2014].
- Аристов Д., 2011, *О природе реализма в современной русской прозе о войне (2000-е годы)*, «Вестник Пермского университета», вып. 2 (14), с. 169–175, [online], <http://www.rfp.psu.ru/archive/2.2011/aristov.pdf>, [13.02.2014].
- Ахмедова М., 2013, «По мне не будут причитать». *Интервью с Захаром Прилепиным*, «Эксперт Online», от 9 июля, [online], <http://expert.ru/2013/07/9/po-mne-ne-budut-prichitat/?n=66995>, [28.10.2014].
- Бабаян О., «Город делает людей слабее». *Интервью с Романом Сенчиным*, [online], <http://www.hrono.ru/proekty/parus/sench0311.php>, [23.10.2014].
- Бабицкая В., *Роман Сенчин. Елтышевы (рецензия)*, [online], <http://os.colta.ru/literature/events/details/13741/?expand=yes>, [20.08.2014].

- Басинский П., 2006, *Новый Горький явился*, «Российская газета», № 21, от 15 мая, [online], <http://www.rg.ru/2006/05/15/sanjka.html>, [28.06.2014].
- Беляков С., 2006, *Заговор обреченных, или Захар Прилепин как зеркало несостоявшейся русской революции*, «Новый мир», № 10, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2006/10/be15-pr.html, [21.05.2014].
- Беляков С., *Истоки и смысл «нового реализма»: к литературной ситуации нулевых*, [online], <http://www.rospisatel.ru/konferenzija/beljakov.htm>, [06.01.2014].
- Беляков С., 2009, *Призрак титулярного советника*, «Новый мир», № 1, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2009/1/be14.html, [14.09.2014].
- Беляков С., 2009, *Прокруст любил формат*, «Знамя», № 11, [online], <http://magazines.russ.ru/znamia/2009/11/be15.html>, [09.10.2014].
- Беляков С., 2011, *Роман Сенчин: неоконченный портрет в сумерках*, «Урал», № 10, [online], <http://uraljournal.ru/work-2011-10-218>, [20.08.2014].
- Богатырева А., 2014, *Деревня в творчестве Захара Прилепина (на материале романа «Санькя» и сборника рассказов «Ботинки, полные горячей водкой»)*, «Вестник Воронежского государственного университета», № 3, с. 9–13, [online], http://jour.vsu.ru/edition/journals/vestnik_filology/2014_vestnik.pdf, [01.10.2014].
- Бойко М., 2008, *Лаконичность, а не доскональность*, «НГ Ex Libris», от 11 сентября, [online], http://www.ng.ru/ng_exlibris/2008-09-11/6_karasev.html, [16.10.2014].
- Ганиева А., 2010, *Серым по серому*, «Вопросы литературы», № 3, [online], <http://magazines.russ.ru/voplit/2010/3/ga9-pr.html>, [20.08.2014].
- Гликман К., 2011, *Новый, талантливый, но... Захар Прилепин*, «Вопросы литературы», № 2, [online], <http://magazines.russ.ru/voplit/2011/2/g17-pr.html>, [28.06.2014].
- Журов А., 2012, *Самописец падения*, «Новый мир», № 6, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2012/6/zh17-pr.html, [07.09.2014].
- Захар Прилепин – Отзывы*, [online], <http://zaharprilepin.ru/ru/otzyvy>, [25.04.2015].
- Иванова И., 2013, *Деревенская проза в современной отечественной литературе: конец мифа или перезагрузка?*, «Грамота», № 6 (24), ч. I, с. 88–94, [online], http://scjournal.ru/articles/issn_1997-2911_2013_6-1_23.pdf, [21.08.2014].
- Калинин А., *Деревня «Караул!»*, [online], <http://syktyvkar.eparchia.ru/nlk95.html>, [26.08.2014].
- Комаров К., 2011, *Пена честности*, «Урал», № 2, [online], <http://uraljournal.ru/work-2011-2-142>, [01.08.2014].
- Королева С., 2009, *Образ праведника в «деревенской прозе» В. Распутина (К вопросу о художественном воплощении народной религиозности)*, «Вестник Пермского университета», вып. 1, с. 79–89, [online], <http://www.rfp.psu.ru/archive/1.2009/koroleva.pdf>, [28.10.2014].

- Костырко С., 2006, *По кругу*, «Новый мир», № 10, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2006/10/ko16-pr.html, [21.05.2014].
- Лагуновский А., *Русская поэзия 60–80-х гг. XX века*, [online], <http://stihi.ru/2009/07/14/4617>, [24.08.2014].
- Латынина А., 2007, «*Вижу сплошное счастье...*», «Новый мир», № 12, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2007/12/la11-pr.html, [21.05.2014].
- Лебёдушкина О., 2006, *Реалисты-романтики*, «Дружба народов», № 11, [online], <http://magazines.russ.ru/druzhba/2006/11/le13-pr.html>, [16.09.2014].
- Липовецкий М., «*Реализм в русской литературе – это фантом*», [online], <http://litlive.ru/topics/digest/viewpost/396>, [28.12.2015].
- Маркова Д., 2010, *Роман Сенчин. Елтышевы. В отсутствие неба над головой*, «Знамя», № 10, [online], <http://magazines.russ.ru/znamia/2010/10/ma21-pr.html>, [01.08.2014].
- Муравьев М., «*Консерватизм входит в жесточайшее противоречие с либерализмом как таковым*». *Интервью с Захаром Прилепиным*, [online], <https://www.facebook.com/zprilepin/posts/391187627618844>, [26.08.2014].
- Наринская А., 2006, *Нацбол в России больше, чем нацбол*, «Коммерсантъ», № 222, от 28 ноября, [online], <http://www.kommersant.ru/doc/725564>, [16.09.2014].
- Николаев Н., Воробьева Е., 2013, *З. Прилепин в контексте традиции литературного осмысления «русского бунта»*, «Дискуссия», № 4 (34), [online], <http://www.journal-discussion.ru/publication.php?id=141>, [25.08.2014].
- Новиков Д., 2007, *Поморские сказы имени Шотмана, или Мифы нового реализма*, «Вопросы литературы», № 4, [online], <http://magazines.russ.ru/voplit/2007/4/no14-pr.html>, [16.09.2014].
- Осс Н., 2010, *Пессимистический реалист. Интервью с Романом Сенчиным*, «Известия», от 16 ноября, [online], <http://izvestia.ru/news/368126>, [22.08.2014].
- Пирогов Л., 2009, *Мертвые души и доктор Сенчин*, «Литературная газета», № 45 (6249), от 11 ноября, [online], <http://old.lgz.ru/article/10732>, [22.08.2014].
- Погорелая Е., 2009, *...На севших батарейках?..*, «Знамя», № 10, [online], <http://magazines.russ.ru/znamia/2009/10/po20-pr.html>, [21.08.2014].
- Прилепин З., «*Если слушать писателей, все развалится*». *Интервью с Романом Сенчиным*, [online], <http://www.zaharprilepin.ru/ru/litprocess/intervju-o-literature/roman-senchin-esli-slushat-pisatelei-vse-razvalitsya.html>, [14.09.2014].
- Прилепин З., 2006, *Санькя*, Москва, [online], http://loveread.ws/read_book.php?id=11951&p=7,
http://loveread.ws/read_book.php?id=11951&p=8,
http://loveread.ws/read_book.php?id=11951&p=20,
http://loveread.ws/read_book.php?id=11951&p=21,
http://loveread.ws/read_book.php?id=11951&p=22,

- http://loveread.ws/read_book.php?id=11951&p=23,
http://loveread.ws/read_book.php?id=11951&p=68,
http://loveread.ws/read_book.php?id=11951&p=69, [15.09.2014].
- Прилепин З., 2009, *Ваше императорское величество*, [в:] *Terra Tartarara. Это касается лично меня*, Москва, [online], http://loveread.ws/read_book.php?id=11944&p=44, [01.10.2014].
- Прохорова Т., 2013, *Формы проявления национальной идентичности в романе Захара Прилепина «Санькя»*, «Филология и Культура», № 2 (32), с. 196–199, [online], http://philology-and-culture.kpfu.ru/?q=system/files/43_4.pdf, [28.06.2014].
- Пустовая В., 2009, *Иск маленькому человеку*, «Новый мир», № 12, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2009/12/ru13-pr.html, [29.08.2014].
- Пустовая В., 2009, *Матрица бунта*, «Континент», № 140, [online], <http://magazines.russ.ru/continent/2009/140/ru23-pr.html>, [07.01.2014].
- Пустовая В., 2005, *Пораженцы и преображенцы. О двух актуальных взглядах на реализм*, «Октябрь», № 5, [online], <http://magazines.russ.ru/october/2005/5/pust18.html>, [25.10.2014].
- Роднянская И., 2010, *Род Атридов*, «Вопросы литературы», № 3, [online], <http://magazines.russ.ru/voplit/2010/3/ro12-pr.html>, [29.08.2014].
- Ротай Е., 2012, *Константы художественного мира в повестях Р. Сенчина*, «Научный журнал КубГАУ», № 77 (03), [online], <http://ej.kubagro.ru/2012/03/pdf/36.pdf>, [30.08.2014].
- Ротай Е., 2013, *«Новый реализм» в современной русской прозе: художественное мировоззрение Р. Сенчина, З. Прилепина, С. Шаргунова*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Краснодар, [online], <http://www.kubsu.ru/Science/dissertation/avtoref/2013/ROTAJEM.doc>, [28.07.2014].
- Рудалев А., Беляков С., 2009, *Феноменология Прилепина*, «Литературная Россия», № 23, [online], <http://litrossia.ru/2009/23/04177.html>, [28.06.2014].
- Русakov Э., 2013, *«Не бойтесь писать правду...»*. Интервью с Романом Сенчиным, «Красноярский рабочий», от 12 сентября, [online], http://www.krasrab.com/archive/2013/09/12/36/view_article, [08.09.2014].
- Сафронова Е., 2010, *Роман о стычке города и деревни. Интервью с Романом Сенчиным*, «Рязанские ведомости», № 210 (3761), от 4 ноября, [online], <http://rv-ryazan.ru/news/5250.html>, [19.10.2014].
- Сенчин Р., 1997, *Вдохновение*, «Октябрь», № 12, [online], <http://magazines.russ.ru/october/1997/12/senchin-pr.html>, [06.09.2014].
- Сенчин Р., 2004, *Вперед и вверх на севших батарейках*, «Новый мир», № 4, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2004/4/snchin2-pr.html, [30.08.2014].
- Сенчин Р., 2009, *Елтышевы*, «Дружба народов», № 3, № 4, [online], <http://magazines.russ.ru/druzhba/2009/3/se14-pr.html>,
<http://magazines.russ.ru/druzhba/2009/4/se28-pr.html>, [12.07.2014].

- Сенчин Р., 2001, *Минус*, «Знамя», № 8, [online], <http://magazines.russ.ru/znamia/2001/8/sen-pr.html>, [29.08.2014].
- Сенчин Р., 2002, *Нубук*, «Новый мир», № 11, № 12, [online], http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2002/11/sench-pr.html, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2002/12/senchin-pr.html, [19.08.2014].
- Славина А., 2012, *Философская проблематика в творчестве З. Прилепина*, [в:] *Современные подходы к изучению и преподаванию русской литературы и журналистики XX–XXI веков. Материалы XVII шешуковских чтений*, Москва, с. 63–66.
- Слепаков С., 2012, *Вымирание малых городов и деревень в России: «огораживание» XXI века?*, «Альтернативы», № 3, [online], <http://www.intelros.ru/readroom/alternativi/a3-2012/16623-vymiranie-malyh-gorodov-i-dereve-n-v-rossii-ogorazhivanie-xxi-veka.html>, [15.09.2014].
- Современные писатели России. Библиографический указатель*, сост. И. Трофимова, 2013, вып. 3, Благовещенск, с. 13–20, [online], http://www.libamur.ru/sites/libamur/files/sovremennye_pisateli_rossii_vyp._3.pdf, [29.08.2014].
- Штейнбах К., *Юкио Мисима и Захар Прилепин*, [online], <http://www.hrono.ru/proekty/parus/stein0511.php>, [12.07.2014].
- Яблонская М., 2014, *Захар Прилепин: «Мы все время в кого-то влюбляемся»*, «Городские новости», № 2959, от 17 апреля, Красноярск, [online], <http://gornovosti.ru/tema/interview/zakhar-prilepin-my-vse-vremya-v-kogo-to-vlyublyayemsa53627.htm>, [31.05.2014].

THE WORLD OF A DYING RUSSIAN VILLAGE IN “NEW REALISTS”
LITERARY PRODUCTION (BASED ON THE NOVELS:
SANKYA BY ZAKHAR PRILEPIN AND *THE YELTYSHEVS* BY ROMAN SENCHIN)

S U M M A R Y

Two novels of two prominent representatives of the “new realism” are the subject of an analysis in this article. There are *Sankya* (2006) by Zakhar Prilepin and *The Yeltyshevs* (2009) by Roman Senchin. The article deals with the problem of the degradation of the contemporary Russian village (at the beginning of the 21st century). The village disintegrates under the new economic conditions. *Sankya* about a young rebel is devoted to the theme of the individual’s rights to action against a hostile and unjust society, against the new capitalistic rules. Senchin’s story portrays the demise of the ordinary Russian family that moves to the village. Living in the village, the family sinks into alcoholism and violence. In his novel Senchin shows Russian’s path to a dead-end, to life devoid of any spirituality.

Анна Саворовская
Одесса

Экзистенциальное в повести Александра Чаянова
Венецианское зеркало, или Диковинные похождения
стеклянного человека

Ключевые слова: мотив, неоромантизм, экзистенциализм, двойничество, антропологическая проблематика, концепт, А.В. Чаянов

Категория «экзистенциальное», как известно, охватывает ряд мировоззренческих проблем существования человека. К осмыслению особенностей решения главного экзистенциального вопроса о месте человека в мире подходили разные учёные. Кто-то называл личность «экзистенциальным центром мира» [Аругтюнова 1994, 107], кто-то актуализировал интерес к экзистенциальному «неприятию всякой нормативности, субъективности истины» [Шервашидзе 2005, 5], кто-то видел в экзистенциализме «анализ связей, как следствие проявлений личности» [Шаровская 2009, 17].

Размышляя о литературном процессе начала XX века, Е.В. Тырышкина отмечает стремление писателей «подать себя как наглядный объект “иногo”» [Тырышкина 2002, 96]. Исследователь акцентирует внимание на процессе «углубления художников в подвалы собственного “я”» [Тырышкина 2002, 116], поиска ответов на экзистенциальные вопросы.

С.К. Криворучко вводит в употребление термин «экзистант» (личность, стремящаяся к творчеству и личностной самореализации), пишет о формировании экзистенциального мироощущения как набора культурных характеристик [Криворучко 2012, 114]. В любом случае, в произведении на первый план выходят экзистенциальные антрополо-

гические проблемы и пути их решения. Показательным в этом отношении является творчество А.В. Чаянова.

Александр Васильевич Чаянов (1888–1937) известен, прежде всего, как лидер профессиональной интеллигенции, ученый-экономист, сторонник переустройства экономики социалистической России, автор концепции крестьянского семейно-трудового хозяйства.

Однако круг интересов Чаянова не замыкался на экономике. Историк Илья Герасимов пишет:

Александр Чаянов был талантливым человеком. И талант его проявлялся, прежде всего, в умении «строить жизнь», «пускать в дело» все те способности, которыми его щедро одарила природа. Что бы ни попадало в сферу его интересов (и куда бы он сам ни обращал свой азартный внутренний взор), получалось, в конце концов, нечто замечательное. Будь то наука, бизнес, политика, искусствоведческие изыскания или литература [Герасимов 1997, 10].

Александр Васильевич Чаянов занимался коллекционированием живописи, оставил после себя познавательные и глубокие научные работы по истории и искусствоведению, написал под псевдонимом Ботаник X несколько художественных произведений. Пять «романтических», как их сам называет автор, повестей – это удивительные фантазии в духе Гофмана, Лермонтова, Гоголя, По.

Сюжетной основой повестей Чаянова является изображение дисгармоничной реальности и личности, находящейся с ней в романтическом разладе. Писателю близок романтизм с его устремленностью к субстанциональному и разладом с действительностью, которая из-за ее антигуманности и раздробленности казалась опасной для человека.

Художественное пространство произведений Чаянова пронизано духом прошлого, гротескными сюжетами, оригинальными характеристиками с магическими силами и иллюзорными образами призраков, иллюминатов, масонов. Главные герои его повестей желают одержать победу над реальными и фантастическими обстоятельствами.

Неоромантические тенденции в творчестве писателя связаны, в первую очередь, с его желанием акцентировать внимание читателя на неведомом, заставить втянуться в увлекательный художественный мир, поставить для себя вопрос о существовании неведомой силы, решающей жизненные судьбы, роли самосознания человека, его праве на самостоятельный выбор. К ним вполне применимо то, что пишет о неоромантизме, выделяя его характерные свойства, Агнешка Лис-Чапига. Исследовательница указывает на «веру в возможность осуществить

идеал в обыденной жизни, попытку преодолеть разрыв между мечтой и действительностью, протест против окружающей среды (внешнего мира), интерес к исключительному, стремление выразить духовную красоту индивида». Герой неоромантического произведения, продолжает Агешка Лис-Чапига, – «представитель общества (иногда отчужденный от него), необыкновенный, активный деятель, незаурядная личность, подвергающая себя риску». Присущи повестям А.В. Чайнова и другие особенности поэтики неоромантического художественного текста, на которые обращает внимание исследовательница: «динамичный сюжет, экзотика, фантастика и ирреальность, нередко эсхатологические настроения, психологизм, интерес к природе, поэтика контрастов и гротескность» [Lis-Czapiga 2014, 34]. Повести Чайнова – это занимательное путешествие в эпоху встречи с inferнальным и непредсказуемым. Герои Чайнова переживают действительность как нечто, таящее в себе неожиданность и неподвластность человеку – те черты, которые были свойственны и индивидуальному самосознанию автора произведений. Все это, как представляется, в первую очередь было обусловлено тем, что в начале XX века, когда жил писатель, произошло изменение картины мира, возрос интерес к философским проблемам существования человека, проблемам судьбы, свободы личности.

Повесть А.В. Чайнова *Венецианское зеркало, или Диковинные похождения стеклянного человека* написана в 1922 году. Интересно, что именно на это произведение обращает внимание Марина Гришаква, когда пишет о возможных влияниях на формирование интереса к двойничеству В. Набокова. Исследовательница ссылается на то, что эта повесть Александра Чайнова была в 1923 году опубликована в Берлине и могла привлечь внимание Набокова тем отпечатком культуры декаданса с его эротизмом, интересом к «острым» деталям в сочетании с динамично развивающимся авантюрным сюжетом и романтической атмосферой тайны. В ней, по мнению М. Гришаквой, очевидны аллюзии на произведения Р.Л. Стивенсона, Э.А. По, О. Уайльда, В. Брюсова и А. Белого [Grishakova 2006, 225].

Повесть А. Чайнова состоит из пяти глав. Каждая из них имеет подзаголовок, цель которого – сформировать определенное эмоциональное настроение читателя, показать, что «за Москвою-рекою существует нечто выходящее за пределы допускаемого благонравными педантами» [Чаянов 1989, 89].

Главный герой произведения, коллекционер Алексей, находится в состоянии сплина из-за того, что экспонаты художественного творчества в его яузском особняке не связываются между собой в конечное

единство. Желая достичь заключительного синтеза в коллекции, Алексей приобретает зеркало, обладающее магическими свойствами. Герой, в конечном итоге, оказывается во власти заключенного в его пространстве злобного двойника и даже меняется с ним местами, превращаясь в отражение. Когда же Алексей узнает, как его двойник издевается над оставшейся в реальном мире его женой Кет, он не выдерживает плена и, собрав все силы, вырывается из зазеркалья. Но на этом страдания героя не завершаются, так как не только его двойнику удастся скрыться, но исчезает и Кет. Алексей вынужден доказывать свою невиновность в преступлении, совершённом двойником, бороться со своим допельгангером. Ему удается победить противника. После чего чары рассеиваются, Алексей возвращается в свой особняк, где и застаёт любимую жену.

В сюжете повести *Венецианское зеркало, или Диковинные похождения стеклянного человека* категория экзистенциального объективного переходит в экзистенциальное субъективное, вследствие чего «на первый план выходит проблема раздвоенности личности в дисгармоничном мире, ведь «демон», «зло» из окружающей его действительности, извне, переходит в частицу его собственного «я»» [Мусий 2009, 495].

Зло не просто доставляет страдание герою повести, но, под воздействием inferнального двойника, меняется характер Алексея. Повествователь *Венецианского зеркала, или Диковинных пождений стеклянного человека* сообщает, что «под наваждением странного зеркала Алексей чувствовал себя каким-то другим: Все те элементы его сущности, которые он научился с годами подавлять, с неожиданной бурностью и силой проявились вновь» [Мусий 2010, 79]. По мнению И. Герасимова, «В Стеклянном человеке воплотились революционные разрушительные инстинкты, подсознательные страсти самого А. Чаянова, которые порой ему даже “странно нравились”» [Герасимов 1997, 68].

Примечательна мифопоэтическая основа представлений о зеркале, которое воспринимается в качестве двери. Зеркальный топос приобретает в повести А.В. Чаянова картину «как бы реальности, иллюзию с эффектом реальности» [Киченко 2003, 185].

Тема двойничества, реализованная писателем XX века, сближает героя повести А. В. Чаянова с доктором Джекилом, столь отчаянно борющимся со своим злым двойником, мистером Хайдом – центральным персонажем «странной истории» английского писателя-неоромантика Р.Л. Стивенсона. Важным при этом оказывается мотив зазеркалья, помогающий полнее, ярче выразить трагизм отчуждения человека, раз-

рыва его связей не только с внешним миром, но и погружения в войну с самим собой. Задавшись вопросом, почему XIX век так был «напуган явлением двойника», Валерий Подорога обращает внимание на остроту восприятия «на исходе романтической эпохи» «человеческой отраженности». В. Подорога пишет:

Зеркало может быть нейтральным, пассивным, а может спровоцировать драматическую, крайне мучительную цепь переживаний. Иногда попытка восстановления единства «я» с помощью зеркала лишь усиливает власть двойника. Тот, кто смотрит на меня из зеркала – не «я», а Другой, «мой враг», ибо он разрушает своим явлением порядок образов, какими я пытаюсь себя защитить, чтобы удержать телесную и психическую идентичность, не допустить раздвоения. Сумеречные зеркала дwoят, фрагментируют отраженный облик, порождают чудовищ. Именно тот взгляд, что принадлежит зеркалу, получает господство над нами, нас кто-то рассматривает, чей взгляд мы не в силах определить [Подорога 2006, 482].

В литературе на одно из ведущих мест выдвигается мотив зеркала, связанный с представлениями о двойничестве и двоемирии. Внимание Чаянова к зеркалу было обусловлено совмещением бытового и мистического в одном предмете, указанием на многомерность, текучесть, изменчивость и обманчивость видимости. Наряду с А.В. Чаяновым, писатели начала XX века неоднократно прибегали к символике зеркал как предметов, с помощью которых двойник проникает в жизнь героев. Показательными в этом отношении являются произведения В.Я. Брюсова (*В зеркале*), З. Гиппиус (*Зеркала*) и М. Волошина (*Зеркало*).

Подтверждением того, что именно эта сторона результата встречи с зеркальным двойником наиболее показательна для литературы этой эпохи, является и небольшой рассказ Александра Грина *Безногий*. Сначала герой признается, что не любит зеркал, затем видит отражающегося в зеркале инвалида («жизнь этого рассеченного пополам узника ушла в глаза, блестяще и напряженно бегающие по лицам идущей над ним толпы») и удерживает свой взгляд на нем, хотя калека и был ему «неприятен и жалок», и внезапно делает страшное для себя открытие. Безногий калека, которого герой видит в зеркале – это он сам. Но ему настолько страшно признаваться себе в этом, что он пытается мысленно отделиться от своего нового я, к сожалению, настоящего «я» и жить впечатлениями, ощущениями себя прежнего, уже ненастоящего, сохраняющего свое существование лишь в памяти. Виртуальное «я» пытается уничтожить, подменить «я» реальное. А зеркало возвращает к себе настоящему. Оттого и ненависть к зеркалам. У А.В. Чаянова, в отличие от А. Грина, этот мотив отчуждения в большей степени со-

храняет связь с мифопоэтической основой символа зеркала как двери в иной мир. Отсюда – возможность судить о мотивировке таинственного в произведении.

Вследствие проникновения допельгангера в жизнь чаяновского Алексея, происходит расщепление «Я» героя, двойник занимает его место в мире, заставляя совершать определенные действия (Алексей вынужден доказывать свою невиновность и бороться за право быть с любимой). Герою приходится бороться с демоническим двойником за своё право на существование в реальном мире, в результате чего Алексей выигрывает битву. Однако, как обнаруживается, это был поединок не только с внешним противником.

Зеркало странным образом активизирует отрицательные стороны главного героя повести, обличает его в грубости:

Алексей напряженно вглядывался в искривленные черты своего лица, ясно чувствовал всю грубость своей страсти, и эта грубость странно нравилась ему и радовала его [Чаянов 1989, 79].

Причем, не только Алексей меняется под действием злобного двойника, меняется и его жена:

Всматриваясь в зеркало, он не узнавал в отражении спокойных черт своей подруги и, отводя глаза от зеркала на ее собственное лицо, не узнавал ее также. Передвигая тяжелую мебель, невольно касаясь ее руки, бедер, он чувствовал, что все существо Кэт переродилось. Ее всегда холодное и спокойное тело, казалось, горело, как расплавленный металл [Чаянов 1989, 79].

Таким образом, зло, проникающее в героя, начинает изменять, разрушать не только его характер и мировоззрение, но и сознание близкого человека.

Герой отождествляет своего жестокого inferнального двойника с дьяволом: «Алексей с отчаянием невероятным чувствовал, что черты его лица повторяют гримасы дьявольского двойника» [Чаянов 1989, 80]. Вследствие проникновения допельгангера в жизнь Алексея, происходит расщепление «Я» героя, двойник занимает его место в мире, заставляя совершать определенные действия (попав под зеркало, Алексей вынужден повторять действия двойника, затем доказывать свою невиновность в преступлении, бороться за право быть свободным и находиться рядом с Кэт).

Ключевым мотивом повести является мотив судьбы. В статье *Экзистенциальное субъективное в романтической прозе В.Б. Мусий*

акцентирует внимание на авторском стремлении решить проблему свободы и предопределения. Исследовательница пишет:

Убежденность исключительной личности в наличии силы, которая управляет всем, что с нею происходит и делает бессмысленными попытки реализовать себя по своей воле, находит выражение в мифологизации обстоятельств, фатализме [Мусий 2010, 51].

Понятие «судьба» объединяет в русском языковом представлении о мире идею непредсказуемости будущего с проистекающей из этого неспособностью человека контролировать свою жизнь. Судьба по отношению к героям нейтральна. Он вдруг обнаруживает, что о происходящем с Кэт он может судить только по тому, что происходит в зеркале: «Только по движению стоящего перед ним стеклянного существа мог он судить о судьбе своей подруги» [Чаянов 1989, 81]

Слово «рок», напротив, наделено семантикой враждебной человеку могущественной силы, действие которой может усматриваться в неблагоприятных для человека стечениях обстоятельств, являющихся как результатом внешне случайных совпадений, так и inferнальной силой, проникающей в жизнь персонажей. А.В. Чаянов в рассматриваемой повести часто использует существительное «рок». И абсолютно во всех случаях «рок» связан с дьявольским, всюду сопровождающим Алексея, злобным двойником, который претендует на место героя.

Алексей оценивает события, происходившие, после приобретения зеркал, не иначе, как с позиции вмешательства рока в его жизнь. Герой находит искомое зеркало в «роковой день» [Чаянов 1989, 76], в «роковой момент» [Чаянов 1989, 79] рассказывает обо всём Кэт, переживает без любимой жены «роковую ночь» и «роковое утро» [Чаянов 1989, 89]. Таким образом, в какой-то момент герой утрачивает свободу и оказывается во власти антагонистических сил. Зеркало, выполняя, с одной стороны, свою прямую функцию, становится предметом, через который враждебно настроенный двойник стремится проникнуть в жизнь Алексея, изменить его сознание и поменяться с героем местами.

Наблюдая за тем, как двойник господствует в жизни Алексея, главный герой повести Чаянова совершает экзистенциальный выбор, решает бороться:

Его беспокойство возрастало до пределов чрезвычайных, когда до сознания доходило смутное опасение, что стеклянный двойник не рассеялся, как дым, как наваждение детской сказки, но продолжает жить где-то рядом, караулит свою добычу, и борьба между ними далеко еще не кончена [Чаянов 1989, 85].

В.В. Шервашидзе, называя понятие свободы «краеугольным как для романтизма, так и для экзистенциализма», пишет: «Судьба, в отличие от романтического понятия таинственной и непознанной закономерности, приобретает в экзистенциализме значение единственного закона в мире смыслоутраты» [Шервашидзе 2005, 152]. Алексей понимает, что не только его свобода, но и личное счастье находится в опасности и решает, во что бы то ни стало, вернуть его, спасти Кэт. Он стреляет, идёт к гадалке, борется.

В повести *Венецианское зеркало, или Диковинные похождения стеклянного человека* А.В. Чаянов, кроме мотива противостояния зеркального двойника, использует ряд других экзистенциальных мотивов и тем. В первую очередь, это тема утраты смысла существования, разочарования, мировоззренческий, духовный кризис. Попав в зеркальное пространство, Алексей понимает, что его «чувства постепенно угасают» [Чаянов 1989, 82], что он, против своего желания, вынужден «наблюдать горестную судьбу своей подруги» [Чаянов 1989, 82], что «ощущение дикой безысходности и предельного отчаяния наполняют его душу» [Чаянов 1989, 83].

Одним из главных экзистенциальных мотивов в повести выступает мотив свободы. Ощущая себя «порабощённым, униженным, безвольным» [Чаянов 1989, 81], герой не может мириться со своим бессилием и вынужденной пассивностью. Он решает бороться.

Важным мотивом также выступает экзистенциальный мотив сна. В эстетике экзистенциализма он связан с ощущением ирреальности происходящих событий. Алексей «помнит точно сквозь сон» [Чаянов 1989, 78], как снимал тафту с венецианского зеркала, а, попав в зеркальное пространство, видит десяток двойников, «одинаковых, как стая рыб в сонном пруду» [Чаянов 1989, 87].

Для выражения эмоционального состояния героя, А.В. Чаянов использует и такие экзистенциальные мотивы, как мотив подавленности («Алексей был подавлен до предела той вульгарностью и омерзительной похотливостью, которыми был преисполнен его чудовищный двойник» [Чаянов 1989, 80]), мотив бессилия («щемящая тоска бессилия» [Чаянов 1989, 77] поражает Алексея, когда он испытывает коллекционерский сплин; супруга героя, под властью его двойника, предстаёт «обессиленной» [Чаянов 1989, 82]; «бессилен» [Чаянов 1989, 83] Алексей в своих попытках помочь ей; он также «бессилен бороться» [Чаянов 1989, 86] с оказываемым на Кэт воздействием своего допельгангера; «бессилен подняться за нею» [Чаянов 1989, 87]), мотив абсурдной глупости (во время обвинения Алексея в преступлении, которого

он не совершал, герой «ясно понял, что непростительно глупо попал в элементарную ловушку» [Чаянов 1989, 88]), мотив страха (Алексею удаётся «задерживать упорством своей руки какое-нибудь омерзительное движение своего двойника, приводить последнего в неистовство и заставлять в страхе отступать от зеркала» [Чаянов 1989, 80]), герой вынуждает двойника «в страхе бегать по московским улицам» [Чаянов 1989, 84]).

Обратим внимание на ещё одну немаловажную экзистенциальную особенность повести *Венецианское зеркало, или Диковинные похождения стеклянного человека*. В своём произведении А.В. Чаянов делает серьёзный акцент на эмоциональной природе Алексея, чьё существование наполнено идеей «экзистенциального преодоления» собственной расщеплённости.

Если до покупки зеркала и встречи со своим двойником Алексей испытывал беспокойство из-за интерьера особняка, скуку и вялость: «Алексей заметно терял хладнокровие, и ему казалось, что неудача с устройением яузского дома обрекает на неудачу и устройство жизни с его обитательницей» [Чаянов 1989, 77], то после пребывания под зеркалом, борьбы с двойником, мышление Алексея наполнено покоем, герой сознательно ценит комфортность дома: «вместе с потоками света на Алексея пахнуло теплом и уютom его кабинета» [Чаянов 1989, 94]).

В повестях Чаянова действительность становится опасной, демонической, приобретающей гротескный облик. В повести *Необычайные, но истинные приключения графа Фёдора Михайловича Бутурлина, описанные по семейным преданиям московским ботаником Х. и иллюстрированные фитопатологом У.* также присутствует экзистенциальное зло мира.

Образ колдуна Брюса вознамерившегося воспрепятствовать счастьем главного героя, Бутурлина – сюжетное ядро повести. Могущество inferнального старика подтверждено его реальным прототипом, существовавшим в конце XVII – начале XVIII века. Военачальник и доверенное лицо Петра I, Яков Вилимович приобрел известность благодаря колдовским деяниям. Алхимик и колдун, Брюс являлся обладателем волшебной *Чёрной книги*, принадлежавшей ранее царю Соломону и сохранившей в себе тайны человечества. А. Низовский приводит такие предания о Брюсе:

Говорили, будто такой он имел талант, что насыпят перед ним, бывало, горсть гороха – сколько, мол, горошин? Так он только глянет и тут же

точно скажет: столько, и никогда не обочтется ни одной горошиной. Или спросят Брюса: сколько раз колесо повернется, если ехать от такого-то места, к примеру, до Киева? А и тут не соврет, и это скажет. Или взглянет на небо и скажет, сколько есть звезд на небеси. Одно слово, арифметчик был [Низовский 1998, 294].

Создатель эликсира бессмертия, успешный во всех научных областях, у Чайнова выступает в образе, близком фольклорному. Как известно, А.В. Чайнов считал себя творцом «московской гофманиады», потому связал реальное историческое лицо со сверхъестественным, сделал его владыкой человеческих судеб, следуя гротескно-фантастической художественной манере немецкого романтика.

В отличие от народных легенд, в которых Брюс предстает хотя и в мифологизированном облике, но не всегда в качестве представителя злой силы, чайновский Брюс несет только разрушение. Станным, при этом, оказывается то, что Брюс прибавляет агрессии главному герою, Бутурлину. Если до встречи с колдуном Фёдор вёл праздный образ жизни, то после – скитается, совершает преступления. А победив Брюса (который оказывал магическое влияние на людей, полностью контролируя их жизни) в финале повести, граф Бутурлин не только победил мага, но и победил отрицательную частицу в себе. Двойник Алексея, как и Брюс из *Необычайных, но истинных приключений графа Фёдора Михайловича Бутурлина...*, наделён inferнальными характеристиками, отождествлен с дьяволом. Кстати, подобный мотив (связи зеркального и демонического) позже мы встречаем в романе М.А. Булгакова *Мастер и Маргарита*: Воланд и его свита проникают в реальную Москву из потустороннего мира также с помощью зеркала.

Нельзя исключить, что в этом произведении отразились особенности мироощущения и судьбы самого автора. Отождествляя двойника из *Венецианского зеркала...* с Тенью (примитивным слоем психики) Чайнова (подтолкнувшей писателя, наряду с общественно-политическими условиями жизни в стране, к уезду из России), автор исследования творчества писателя с точки зрения обстоятельств его биографии (с использованием методов аналитической психологии К.Г. Юнга), И. Герасимов пишет:

А. Чайнов сумел преодолеть внутренний раскол, признал свою Тень и решил разделить её судьбу, возможно, улучшить её [Герасимов 1997, 70].

Но гораздо важнее учитывать при анализе произведения его литературный контекст. В *Венецианском зеркале...* «творец московской

гофманиады» воссоздаёт героя, который в своём противостоянии зеркальному отражению вначале терпит поражение, меняется местами с двойником. Однако в итоге вырывается из заточения под стеклом. Нельзя исключить отсылки автора к повести Э.Т.А. Гофмана *Золотой горшок*, главный герой которой также оказался заключённым под серебряное зеркало, отлитое гадалкой. Автор *Венецианского зеркала...* неоднократно подчёркивал свой интерес к произведениям и художественной манере любимого писателя, романтика Э.Т.А. Гофмана. Как правило, множеством ликов (личин, воплощений) героев обладают в произведениях Э.Т.А. Гофмана персонажи, связанные с inferнальным. То есть имеет место такой художественный прием, как гротеск. Герою же, в силу развитой интуиции, силы воображения лишь удается угадать их дьявольскую сущность.

Правда, чаще всего, столкновение с inferнальным завершается поражением (даже гибелью) героя, не имеющего сил противостоять злу. В рассказе *Песочный человек* немецкий романтик представляет читателям героя, попавшего под власть дьявольской силы Коппелиуса, продающего Натаниэлю подзорную трубу, посмотрев в которую, герой теряет рассудок; а в другом произведении Гофмана, *Истории об утраченном зеркальном отражении*, главный герой оставляет своё отражение в зеркале красавице-Джюльетте, находящейся на службе у дьявола, представленного в образе доктора Дапертутто. Утрату отражения, как и потерю тени (Эразмус Шпикер в *Приключении в ночь под Новый год* Э.Т.А. Гофмана в поисках утраченного отражения на какое-то время становится спутником героя другого немецкого романтика, А. Шамиссо, Петером Шлемилем, иллюстрацию к титульной странице первого издания повествующей о продаже им дьяволу своей тени *Удивительной истории...* выполнял Гофман) немецкий романтик отождествляет с промыслами нечистой силы.

Для литературы и культуры начала XX века в целом свойственно усиление внимания к судьбе отдельной личности, сути человека и его внутреннего мира. Философия экзистенциализма, «существующая по большей части в художественных формах» [Шаровская 2009, 17], нашла активное выражение в повести А.В. Чайнова. В результате встречи с демоническим герой вбирает в себя частицу зла и не принадлежит себе уже полностью, даже начинает любить это зло в себе. Однако, собравшись со своей волей и упорством, одерживает победу в борьбе за свободу, выигрывает битву с демоническим двойником, наградой в которой служит спокойное существование в реальном мире. Целью Чайнова, изображающего зеркального двойника, агрессивно пытающегося

захватить пространство героя, является «урок, преподанный умышленно и состоящий именно в том, что человек должен жить по своей свободной воле» [Арутюнова 1994, 39], а не по судьбе.

Литература

- Арутюнова Н.Д., 1994, *Понятие судьбы в контексте разных культур*, Москва.
- Герасимов И., 1997, *Душа человека переходного времени. Случай А. Чаянова*, Казань.
- Киченко А.С., 2003, *Мифопоэтические формы в фольклоре и истории русской литературы XIX века*, Черкассы.
- Криворучко С.К., 2012, *Интерпретация романа Симоны де Бовуар «Мандарины»*, [в:] *Вестник Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина*, № 994, с. 112–119.
- Мусий В.Б., 2009, *Проблема судьбы в повести Н.В. Гоголя «Вий»*, [в:] *Слюсарь Арнольд Алексеевич: Методія*, Одесса, с. 494–500.
- Мусий В.Б., 2010, *Экзистенциальное субъективное в романтической прозе*, „Русская филология”, № 3–4, с. 50–55.
- Низовский А.Ю., 1998, *Легенды и были русской старины*, Москва.
- Подорога Валерий, 2006, *Мимесис. Материалы по аналитической антропологии литературы. Том 1. Н. Гоголь, Ф. Достоевский*, Москва.
- Тырышкина Е.В., 2002, *Русская литература 1890-х – начала 1920-х годов: от декаданса к авангарду*, Новосибирск.
- Чаянов А.В., 1989, *Венецианское зеркало: повести*, Москва.
- Шаровская А.В., 2009, *Социальные проблемы в экзистенциальной философии*, „Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского”, № 11, с. 17–18.
- Шервашидзе В.В., 2005, *От романтизма к экзистенциализму*, Москва.
- Grishakova Marina, 2006, *The Models of Space, Time and Vision in V. Nabokov's Fiction: Narrative Strategies and Cultural Frames*, Tartu.
- Lis-Czapiga Agnieszka, 2014, *Неоромантизм как предмет рефлексии в современном русском литературоведении*, [в:] *Русская литература конца XIX–XXI века: диалог с традицией*, Rzeszów, с. 17–34.

THE EXISTENTIAL IN THE STORY BY A.V. CHAYANOV
THE VENETIAN MIRROR, OR OUTLANDISH ADVENTURES OF GLASS MAN

S U M M A R Y

As is known, for the literature at the beginning of the XX century tend to gain interest on destiny of the person, the essence of the inner world and man's place in the world.

The article presents the results of the analysis story of Chayanov in terms of having it existential and anthropological problems, the path of solutions. Attempt to understand the passing from existential objective to existential subjective.

In the story "The venetian mirror, or Outlandish adventures of glass man" happens to a split personality in the disharmonious world, the hero changes under the influence of its counterpart. During the study, special attention was paid to the role of the concept of "freedom", "existential choice" in the story.

In the article were identified and discussed the existential motifs and themes used by the writer. Holistically analyzed the expression of the philosophy of existentialism in the story of A.V. Chayanov.

During the research, we came to the conclusion that the author, recreating of two worlds, split personality and character, came into the fight with the infernal double endowed demonic force, focuses on the duty of man to live beyond their fate, but of his own volition.

Анна Саворовская e-mail: sevivon@mail.ru

Martyna Sienkiewicz

Warszawa

**Достоевский в *Отчаянии*
Владимира Набокова**

Ключевые слова: Достоевский, Набоков, *Отчаяние*, влияние, связь

Все исследователи творчества Владимира Набокова (1899–1977) замечают в его произведениях разнообразные связи, интертекстуальность, усвоение приемов и использование мотивов взятых прямо из творчества Достоевского. Некоторые, учитывая громко выраженное отрицательное отношение Набокова к классику, принимают их как пародию, попытки “развенчать” Достоевского, а другие наоборот, говорят, что влияние слишком сильное и не всегда контролируемое Набоковым.

Одним из произведений, в котором находятся многочисленные прямые и скрытые аллюзии к творчеству Достоевского, является роман *Отчаяние*.

Роман *Отчаяние* Набокова впервые появился в 1934 году на страницах эмигрантского журнала „Современные записки”, а как самостоятельная книга в 1936 году в берлинском издательстве Петрополис. История создания произведения довольно интересна и непосредственно связана с методами исследования, принятыми в этой статье.

В своей работе *Метафизический прием. Владимир Набоков – эстетика с выходом в высшую реальность (Chwył metafizyczny: Vladimir Nabokov – estetyka z sankcją wyższej rzeczywistości)* Энгелькинг пишет, что замысел интриги появился, скорее всего, по поводу газетной записки, напечатанной в журнале „Руль”, в которой появилось упоминание о двух преступлениях [Engelking 2011, 173]. Какой-то человек убил бродягу и рядом с сожженным телом оставил свои документы. Преступник

надеялся на деньги со страховки, которые должна получить его жена, а потом встретиться с ним за границей. Полиция разобралась в деле, убийца был арестован и приговорен к смертной казни. Второй случай во многом похож на первый: владелец мебельного магазина убил одного из своих сотрудников, сжег тело, рядом с которым оставил свои наручные часы.

Свою работу над романом автор начал 31 июля 1932 года в Берлине, где жил в течение многих лет своей эмигрантской жизни. Начальное, рабочее название романа это *Записки мистификатора*, которое отсылает непосредственно к *Запискам из подполья* Достоевского или *Запискам сумасшедшего* Гоголя (так как в содержании находим многие интертекстуальные связи между этими произведениями). Кроме того, первая редакция *Отчаяния* имела эпиграф из Достоевского.

Первая версия книги была закончена 10 сентября, а в октябре и ноябре два фрагмента произведения появились в парижской русскоязычной газете „Последние новости”. В середине ноября была готова редакторская версия.

В мае 1934 года агент Набокова заинтересовал книгой одно из английских издательств. Автор, недовольный предыдущим переводом одного из его произведений, решил самостоятельно перевести *Отчаяние* на английский язык. Работу над переводом он закончил в конце декабря 1935 года и хотя в апреле 1937 года она была уже доступна английскому читателю, она не пользовалась почти никаким интересом. Только после большого успеха его другого романа (вторая половина XX века) – *Лолиты* – книга дождалась заслуженного внимания, очередной редакции и публикации.

Новейшая версия перевода была выпущена нью-йоркским издательством „Чарлз Патнемз санз” в 1966 году [Люксембург 2001, 763]. Русская и английская версии отличаются друг от друга на многих уровнях. В романе появились не только новые фрагменты, например, описания снов или необычного „отклонения” главного героя (которые не останутся без необходимого внимания и комментария в дальнейшей части работы), более выразительные игры слов и приемов, но также ужесточение отношения к Достоевскому.

В этой статье для анализа данного произведения используются обе версии: русская и английская, а точнее перевод новейшего издания с английского на польский язык.

Однажды, в Праге, Герман Карлович встречает бродягу о имени Феликс, человека чрезвычайно похожего на него. С тех пор ге-

роя не отпускает странное чувство, воспоминание о прошлой встрече, о сверхъестественном сходстве и растущее в силу желание как-нибудь использовать его. Герман хочет реализовать свои художественные способности и талант, и решает совершить идеальное преступление. Он убивает своего двойника, надеясь получить страховку и начать новую жизнь под именем своей жертвы. Как ни странно, оказывается, что нет никакого сходства между персонажами, а точнее, его не замечает никто, кроме Германа. Чувствуя себя непонятым художником, он решает защитить свою теорию и пишет произведение, в котором со всеми подробностями описывает все свои действия. Он уверен в своей правоте, гениальности. Однако оказывается, что совершая преступление, он допустил кошмарную ошибку, из-за которой полиция сможет найти и арестовать его – герой забыл на месте преступления палку, на которой были выжжены имя и фамилия жертвы. Весь замысел рухнул, преступление оказалось далеко не идеальным, а сам Герман, понимая свое поражение, погружается в отчаяние.

Во-первых, стоит вспомнить, что Набоков написал в своих *Лекциях по русской литературе* о героях Достоевского. Он даже подготовил список душевных заболеваний и болевших ими героев. Последняя болезнь в его выводе – это психопатия. По его мнению, у всех *достоевских персонажей* замечаются примеры поведения, свидетельствующие о распаде личности [Набоков 1999, 183]. Набоков замечает также, что они не меняются за все содержание произведения и, обобщая, не одобряет так построенных героев.

Единственное, что сразу бросается в глаза в героях Набокова, это факт, что большинство из них – психопаты, а мягче говоря, люди с довольно неуравновешенной психикой. Речь идет не только о Германе, главном герое *Отчаяния*. За всю свою творческую жизнь писатель создал целую армию сумасшедших персонажей (Сальвадор Вальс из *Изобретения Вальса*, Чарльз Кинбот из *Белого огня*, и др.).

Энгелькинг утверждает, что легче всего показать ограниченность нашего восприятия при помощи героя с неуравновешенной психикой, потому что такой персонаж видит мир совершенно по-другому, чем обычный читатель и добавляет, что Набоков несколько раз пользуется таким приемом. Затем он перечисляет многие доказательства помешательства героя [Набоков 1999, 175–179].

Стоит начать с самой идеи преступления как произведения искусства. Такой замысел уже сам по себе является доказательством, что Герман не до конца здравомыслящий человек. С другой стороны, герой рассказывает об этом с такой уверенностью, что, несмотря на бес-

смысленность и банальность задуманных им действий, читатель готов поверить ему на слово.

Все-таки, если сразу внимательно наблюдать за словами и действиями, замечаются некие „странности” Германа. Он постоянно придумывает новые сценарии и радуется, когда, по его мнению, ему удастся обмануть своего молчаливого собеседника.

Ти-ри-бом. И еще раз – бом! Нет, я не сошел с ума, это я просто издаю маленькие радостные звуки. Так радуешься, надув кого-нибудь. А я только что здорово кого-то надул. Кого? Посмотрись, читатель, в зеркало, благо ты зеркала так любишь [Набоков 2013, 116–117].

Приемы непосредственного обращения к читателю также довольно необычны. Иногда Герман имеет претензии к вымышленному слушателю: „Трудно говорить, если меня все время перебивают” [Набоков 2013, 114].

Однако все это мелочи по сравнению с отношением героя к зеркалам – он не может их терпеть. Такое поведение считается настоящей патологией, свидетельствующей о его сумасшествии. Ему неприятно даже произносить и писать слово *зеркало*:

Вот, не люблю этого слова. Страшная штука. [...] И не иметь зеркала в комнате – тоже мое право. А в крайнем случае (чего я, действительно, боюсь?) [...]. Мне нечего бояться. Пустая суеверность. Вот я напишу опять это слово. Олакрез. Зеркало. И ничего не случилось. Зеркало, зеркало, зеркало. Сколько угодно, – не боюсь. Зеркало. Смотреться в зеркало [Набоков 2013, 113–114].

Этот фрагмент иллюстрирует внутреннюю (сумасшедшую) борьбу героя. С одной стороны, он не может терпеть этого слова, а с другой, понимая, что это не до конца нормально, пытается убедить самого себя и читателя, что с ним все в порядке, что ему не страшны зеркала. Герман подтверждает теорию своей патологической боязни, заступая слово *зеркало* другими, нерусскими словами (*speculum*, *Spiegel*).

Душевнобольные не признаются в своем сумасшествии. Герман также отрицает его, и всевозможные напоминания о его психическом состоянии сильно волнуют и раздражают героя. Когда он рассказывает о своем вдохновении, художественном „Я” и о жизни с этим связанной, говорит также, что „профану, пускай умному профану” это может показаться началом „невинного помешательства” [Набоков 2013, 99], а затем утверждает, что он совершенно здоров и читателю нечем волноваться. Также после преступления, когда появилось предположение,

что Герман – душевнобольной, он раздраженно это отрицает. Кроме того, герой не понимает, почему один из его знакомых (Орловиус) подтвердил эту теорию, добавляя, что Герман сам себе слал письма (так и было).

Герой не до конца контролирует творческий процесс создания книги:

У меня руки дрожат, мне хочется заорать или разбить что-нибудь, грохнуть чем-нибудь об пол... В таком настроении невозможно вести плавное повествование. У меня сердце чешется, – ужасное ощущение. Надо успокоиться, надо взять себя в руки. Так нельзя. Спокойствие [Набоков 2013, 95].

Затем он добавляет, что был вынужден вставить новое перо, потому, что старое расщепилось и согнулось. „Нет, это не мука творчества, это – совсем другое” [Набоков 2013, 96]. Это было несдержанное безумие, которым герой не всегда в силах овладеть.

Кроме того, нельзя считать нормальным овладение героем двадцатью пятью почерками. Герман точно описывает некоторые из них, называя их любимыми. Он информирует читателя, что свое произведение начал писать лучшим почерком, и описывает „крупный, четкий, твердый и совершенно безличный, словно пишет им абстрактная, в схематической манжете, рука, изображаемая в учебниках физики и на указательных столбах” [Набоков 2013, 174], но потом „сбился” и написал книгу всеми двадцатью пятью почерками.

Герой не в состоянии управлять не только творческим процессом, но также самим собой. Он – человек быстро расстраивающийся, которого легко вывести из себя. Когда Герман узнает, что его идеальное преступление оказывается полным поражением, он ведет себя далеко не нормально, впадает в настоящее отчаяние, которого сам не понимает. Затем, когда он немного успокоился, пытается решить, что с ним произошло. Герой чувствует себя непонятым и обвиняет общество в отрицании его превосходного замысла, по-прежнему ощущая себя гением искусства.

Очередная патология – это своеобразная слепота Германа на неверность, вероломство его жены – Лиды. Трудно разобраться и решить окончательно: он действительно ничего не замечает, или его больная голова отрицает этот факт. О романе Лиды с ее родственником, художником Ардалионом, свидетельствуют многие мелочи, описываемые героем. Тем не менее, даже когда находит жену (которая, кстати, должна быть в кино) в квартире Ардалиона полураздетой, а самого любовника только в “заплатанном, испачканном краской малярском ба-

лахоне” [Набоков 2013, 201] и кальсонах, Герман продолжает ничего не понимать.

Вдобавок, сумасшествие героя удостоверяют многочисленные литературные аллюзии, как например, Герман из *Пиковой дамы* Пушкина, о помешательстве которого узнаем в эпилоге произведения, или попытки озаглавить свое произведение: „«Записки...», – но чьи записки – не помнил” [Набоков 2013, 303]. Может быть *Записки сумасшедшего*, которые непосредственно отсылают читателя к Гоголю.

Энгелькинг замечает, что в новейшей, английской версии книги появились новые упоминания о помешательстве:

1. [...] po obu stronach z glinianych ścian sterczały korzenie drzew i kłaki gnijącego mchu – jak pęknięte sprężyny ze zniszczonych mebli, w domu, w którym straszliwą śmiercią umarł *obląkany* [Nabokov 2003, 14–15].
2. Było mi gorąco. Wiatr zdechł w *domu wariatów* [Nabokov 2003, 83].

И наконец, самое яркое доказательство его сумасшествия – его двойник, который в действительности оказывается ничуть не похожим на него. Придуманное сходство является эффектом маниакального синдрома, потребности заполнить пустоту, достичь равновесия с самим собой. Никто, кроме Германа, не замечает сходства между ним и Феликсом. Иногда даже сам герой сомневается в нем:

1. На мгновение мне подумалось, что все прежнее было обманом, галлюцинацией, что никакой он не двойник мой [...] [Набоков 2013, 166].
2. [...] навсегда покинуть, навсегда забыть моего двойника, да может быть он и вовсе не похож на меня [...] [Набоков 2013, 194].

Получается, что писатель, который называет себя диктатором по отношению к своим героям, многократно делает их жалкими, душевнобольными, точно такими, какими считает персонажей Достоевского, которых так сильно, даже жестоко отрицает и не одобряет. А затем создает точь-в-точь такого же героя – Германа Карловича.

Достоевский часто пользовался приемом, широко распространенным в драме (известным также из прозы эпохи Просвещения), характеризующимся *снабжением* героев значимыми фамилиями и/или именами.

Набоков в своих *Лекциях...* утверждал, что классик прошел мимо призвания, сосредоточиваясь на романах вместо пьес. Затем, он сам использует типично драматический прием во многих своих произведениях.

Итак, имя и фамилия героя *Отчаяния* тесно связаны с его характером и произведением вообще. Герман – Herrmann – *Herr Mann* (нем. Господин Человек). По мнению М. Сыкора (чешского исследователя творчества Набокова), это имя и его значимость отлично указывает на чрезвычайное мужское тщеславие и самовлюбленность. Герман считает себя безупречным человеком, отличным мужем, он доволен своим внешним видом. Кроме того, в произведении находится несколько прямых отсылок к самому известному самовлюбленному персонажу в литературе и культуре – Нарциссу.

1. Z protekcyjnalnym uśmiechem wyciągnął do mnie rękę, nawet nie udając, że zamierza usiąść. Uścisnąłem ją jedynie dla osobliwego wrażenia, jakiego mógłby doznać Narcyz pomagający swemu odbiciu wyjść ze strugi i w ten sposób robiący dudka z Nemezis [Nabokov 2003, 23].
2. [...] жизнь только портила мне двойника: так ветер туманит счастье Нарцисса, так входит ученик в отсутствие художника и непрошенной игрой лишних красок искажает мастером написанный портрет [Набоков 2013, 107].

Так герой описывает последние секунды своей первой встречи с Феликсом и говорит о жизни, как о средстве, портящем его двойника, который, по его мнению, был идеален только вне движения, как например, во время сна, а лучше всего, как неподвижный труп – тогда их сходство должно достичь художественной полноты и гармонии.

Нарциссическая личность Германа обнаруживается также в отношении к жене – Лидии. По мнению героя, она „глупая, но симпатичная” [Набоков 2013, 198–199]. Кроме того, он сам задает вопрос, за что именно он ее любит и сразу находит ответ, что сутью этого чувства является ее любовь к нему [Набоков 2013, 118]. Герману кажется, что все кружится вокруг него – безупречного, идеального человека и мужа. Он утверждает читателя, что наряднее его не одевается никто [Набоков 2013, 118]. Произведение, которое пишет, должно быть доказательством его гения, изобретательности, остроумия и таланта. Почти на каждой странице он стремится произвести сильные впечатления на читателя своим разнообразным стилем, эрудицией, чувством юмора, изысканностью художественных приемов, и т.п.

Самовлюбленность героя проявляется также в его рассказе, очередной лжи, о младшем брате:

Он учился в Германии, когда началась война, был призван, сражался против России. Помню его тихим, унылым мальчиком. Меня родители били,

а его баловали, но он был с ними неласков, зато ко мне относился с невероятным, более чем братским, обожанием, всюду следовал за мной, заглядывал в глаза, любил все, что меня касалось, любил нюхать и мять мой платок, надевать еще теплую мою сорочку, чистить зубы моей щеткой. Нет, – не извращенность, а посильное выражение неизъяснимого нашего единства: мы были так похожи друг на друга, что даже близкие родственники путали нас, и с годами это сходство становилось все безупречнее [Набоков 2013, 234].

Этот фрагмент лучше других демонстрирует его нарциссическую личность, в которой пробиваются даже гомосексуальные предпосылки.

Кроме имени, так же значимой является фамилия Германа – Карлович. Набокову удалось заключить в ней два противоположных значения. В старонемецком языке слово *karl* (*carl*) обозначало „супруг, муж, любимый”, а также „герой, человек”. Кроме того, имя императора Карла Великого является этимологическим источником определения, обозначающего владыку, короля. Однако фамилия Карлович может ассоциироваться с „карликом (устар. карл)”, а в разговорной речи с „недочеловеком”, человеком незначительным, ничтожным в каком-либо отношении [*Большой толковый словарь русского языка* 2009, 335]. Все это прекрасно соединяется с самим героем. С одной стороны – его самовлюбленность, самоуверенность и тщеславие, а с другой – настоящий, объективный взгляд на его поведение и поступки, в плане которых он оказывается незначительным, маленьким, а даже ничтожным человеком [Engelking 2011, 182].

Значимым именем считается также имя жертвы Германа, Феликса. Герой-рассказчик сам обращает внимание, что латинское *felix* означает „счастливый” [Набоков 2013, 105]. Это также посредственно относится к убитому. Перед появлением Германа он вел жизнь бродяги, но это был его выбор, ему нравилось такое состояние, он был счастлив.

Очередной и самой очевидной связью между творчеством Достоевского и *Отчаянием* Набокова является мотив и проблема преступления, а также образ убийцы. Прототипом Германа многие исследователи считают Родиона Романовича Раскольников. Главный герой *Отчаяния* должен стать улучшенной версией Раскольникова. В своих лекциях Набоков пишет: „Достоевский скорее бы преуспел, сделав Раскольникова крепким, уравновешенным, серьезным юношей, сбитым с толку слишком буквально понятыми материалистическими идеями” [Набоков 1999, 187]. Точно таким является Герман. Он предстает перед читателем как берлинский предприниматель, который руководит

(или является другим важным лицом) шоколадной компанией. У него красивая жена, он сам также доволен собой, у них есть собственная квартира, машина, они живут в достатке и ни на что не жалуются.

Во-первых, стоит обратить внимание на все сходства между двумя героями, их мировоззрением и миром, их окружающим. Как ни странно, их намного больше, чем различий. Некоторые исследователи все эти аллюзии и аналогии рассматривают как пародию *Преступления и наказания*. Другие выдвигают противоположную теорию о нежеланном влиянии, которое не всегда находится под контролем Набокова.

В центре обоих произведений находится преступник и его преступление. Мотивировки героев также похожи. Оба героя решили убить по двум причинам: материальной и идейной.

Раскольников, опираясь на Ницше, создает свою концепцию, для проверки которой он решается убить старую процентщицу. Преступление становится своеобразным чудовищным экспериментом, в котором он проверяет не только идею, но также себя. Герой был уверен в своей внутренней силе, он хотел стать Наполеоном, нарушать границы без ущерба для своей морали и психического здоровья. Раскольников потерпел поражение, и его концепция оказалась только выдумкой, а само преступление – жалким и ненужным.

Герман также чувствует себя сверхчеловеком, гением искусства и чрезвычайно ловким и остроумным мужчиной. Увидев Феликса, он решает, что жизнь портит его двойника, а совершенное сходство возможно только тогда, когда бродяга совсем не двигается. Таким образом, в нем рождается идея убийства. Он мечтает, чтобы его преступление вызвало уважение и признание в глазах других (так как лучшие произведения искусства становятся шедеврами и недостижимыми образцами):

[...] я, гениальный новичок, еще не вкусивший славы, столь же самолюбивый, сколь взыскательный к себе, мучительно жаждал, чтобы скорее это мое произведение, законченное и подписанное девятого марта в глухом лесу, было оценено людьми [...] [Набоков 2013, 279].

Герману (как и Раскольникову) не удастся достичь своей цели. Никто не замечает сходства между ним и Феликсом, а вместо признания гениальности, люди считают его сумасшедшим.

Герой *Преступления и наказания* теорию о праве сильной личности представляет в своей работе, которую читает другим, надеясь если не на одобрение, то хотя бы на понимание. Параллельно Герман пишет „повесть”, чтобы доказать другим, а прежде всего самому се-

бе, гениальность его преступления. Оба героя пытаются убедить других в своей правоте, одновременно объясняя мотивировку совершенных ими преступлений.

Раскольников не выдерживает психически, а уже изначально нестойкая идея Германа терпит полное поражение, когда герой во время чтения своего произведения понимает, что допустил большую ошибку, которая доведет до него полицейских.

Набоков стремился создать в оппозиции к „Раскольникову-неврастенику” уравновешенного героя со стойкой психикой, которого не мучают угрызения совести. О душевнобольных персонажах из произведений Достоевского в своих лекциях он пишет с нескрываемой злобой, а даже презрением.

Герман, который сначала кажется таким „идеальным” равнодушным преступником, оказывается слабым сумасшедшим, которого так же как Раскольникова мучает совесть.

Ненависть к зеркалам является доказательством не только помешательства Германа, но также проявлением угрызений совести. Он ненавидит их, потому что он не в силах увидеть свое отражение, которое напоминает о совершенном преступлении. Вместо себя, он видит лицо Феликса, утверждаемого им двойника. Кроме того, о его совести свидетельствуют моменты, в которых он был готов отступить от своей идеи и избавить двойника от смерти. Совесть и страх приказали ему все бросить и вести нормальную, „чистую” жизнь [Набоков 2013, 194].

Другими мотивировками героев является желание улучшить свое материальное состояние. Они решили убить другого человека не только „ради идеи”, но также ради денег.

Материальное положение Раскольникова было намного хуже, чем Германа, но это никак не уменьшает его вины. В XIX-вечном Петербурге много студентов не жило в достатке, но далеко не все убивали людей, чтобы улучшить свое положение. Защитники Раскольникова говорят о его сочувствии к другим людям, о желании спасти сестру от брака со Свидригайловым. Герой решает убить злую, никому не нужную процентщицу и взять у нее кое-какие вещи. Тем не менее, Раскольников не воспользовался украденной добычей и спрятал ее, даже не заглядывая в кошелек, из-за чего его преступление становится карикатурным.

Герой *Отчаяния* неоднократно подчеркивает, что его главным мотивом являются художественные потребности, желание достичь идеала, совершить преступление, которое будет рассматриваться как ше-

девр искусства. Однако сквозь всю книгу проскальзывают и другие поводы.

По словам Германа узнаем, что его компания может скоро обанкротиться. Герой постоянно утверждает, что это не деньги, которые он собирается получить из страховки, являются мотивом его действий:

[...] мои дела пошли тем летом неважно, все мне как-то опостылело, скверный мой шоколад меня разорял. Но честное слово, господа, честное слово, – не корысть, не только корысть, не только желание дела свои поправить... [Набоков 2013, 134].

Герой пытается сбить читателя с толку и пишет, что он представляет себе, как это ни странно, что так мало внимания посвящает, казалось, главному мотиву убийства, а именно корысти. Затем его „охватывает сомнение” действительно ли руководила им необходимость получить деньги и переходит к выводу о совершенстве характера его преступления (рассматриваемого как произведение искусства) и тому, что он – художник бескорыстный. Все это не что иное, как ловкая игра с читателем, которая должна перенаправить его внимание на „высший” уровень.

На самом деле во многих моментах его повествования замечаются другие, „нехудожественные” мотивы. После его „великолепного” решения отступить от своего замысла, его мысли сразу направляются к повседневной жизни:

Мне приходило в голову, что следует бросить шоколад и заняться другим, – например, изданием дорогих роскошных книг, посвященных всестороннему освещению эроса – в литературе, в искусстве, в медицине... [Набоков 2013, 199].

Что заставило его вернуться к идее? Действительно это случилось из-за душевной боли, которую чувствовал герой, а может его материальное состояние стало настолько плохим, что он был вынужден убить своего двойника? В книге он несколько раз вспоминает о том, что денег становится все меньше и меньше. Итак, у обоих героев – Германа и Раскольников – двойственная мотивировка, но это далеко не все сходства между ними. Сергей Давыдов в своей статье замечает, что оба преступления были тщательно подготовлены героями [Davydov 1982, 157–170].

Кроме того, само преступление как Раскольников, так и Германа, происходит вне их мысленных процессов, как будто автоматически:

1. Он (Раскольников) вынул топор совсем, взмахнул его обеими руками, едва себя чувствуя, и почти без усилия, почти машинально, опустил на голову обухом [Достоевский 1981, 97].
2. Он повернулся, и я (Герман) выстрелил ему в спину [Набоков 2013, 271].

Сергей Давыдов определяет эти действия, как „почти пассивные”, как продукт механизма, в движение который приводят их идеи [Davydov 1982, 160] о праве сильного и возможности совершить идеальное преступление.

Кроме сходства между Германом и Раскольниковым, в содержании *Отчаяния* можно найти многочисленные другие отсылки и аллюзии к *Преступлению и наказанию* Достоевского.

Когда Герман гуляет по Дрездену, где договорился встретиться с Феликсом, впервые после их знакомства в Праге, пространство города постоянно отсылает читателя в Петербург:

1. Наконец в глубине бульвара встал на дыбы бронзовый конь, опираясь на хвост, как дятел, и, если б герцог на нем энергичнее протягивал руку, то при тусклом вечернем свете памятник мог бы сойти за петербургского всадника [Набоков 2013, 161].
2. [...] приземистый, бледно-голубой домишко, двойник которого я видел на Охте¹, лавку старьевщика, где висели костюмы знакомых мне покойников [...] [Набоков 2013, 163].

Герой видит также „старуху”, которая сразу напоминает читателю о жертве Раскольникова. Сверх того, Герман часто употребляет фамилию Достоевского или Раскольникова, но эти прямые аллюзии намечены насмешливым оттенком и комментарий к ним находится в дальнейшей части статьи.

Тем не менее, существуют не только аналогии, но и различия между Германом и Раскольниковым, пользуясь которыми Набоков намеревается показать разницу мышления и художественных концепций между ним и Достоевским.

Раскольникова спасло (в душевном плане) раскаяние – чувство, которого не испытывает Герман. Он ни одной минуты не жалеет о том, что сделал, не думает, как может изменить свою жизнь, как поступить правильно, а вместо того погружается в отчаяние. Набоков в отличие

---

¹ Исторический район Санкт-Петербурга на правом берегу Невы.

от Достоевского отказывается от патетики и риторики, у него нет никаких морализаторских сцен с Евангелием. Герман это пример вполне эгоистического человека, который ради каприза, фантазии убивает бедного бродягу. Набоков отрицает выдвинутую Достоевским идею, что погрузив руку в грязь позора и унижения, можно найти естественную жемчужину; что даже убийцу можно обратить на истинный путь, который заключается в вере и Христе. Герман ясно определяет свое положение: „О каком-либо раскаянии не может быть никакой речи, – художник не чувствует раскаяния, даже если его произведения не понимают” [Набоков 2013, 278].

Набоков-диктатор заставил Германа пройти через все муки, испытываемые *душевнобольной семьей* персонажей Достоевского. Однако он не вмещивает в эти терзания Бога, что совпадает с его мнением о том, что Достоевский (по выражению Бунина) любил „совать Христа где надо и не надо”.

Тем не менее, тема Бога не совсем отсутствует в *Отчаянии*. В плане отношения к Богу герои обоих романов отличаются друг от друга.

Раскольников своей статьей и преступлением хотел доказать, что является сверхчеловеком и находится вне закона, а даже может сам создавать его и свергнуть теорию о существовании Бога. Однако идея, которая терпит крах, это его собственная концепция о праве сильного, и Раскольников, осознавая свое ничтожество, меняет направление мышления и медленно возвращается к Богу.

Высокомерный Герман полностью отвергает существование Творца:

Небытие Божье доказывается просто. Невозможно допустить, например, что некий серьезный Сый, всемогущий и всеумудрый, занимался бы таким пустым делом, как игра в человечки, – да притом – и это, может быть, самое несуразное – ограничивая свою игру пошлейшими законами механики, химии, математики, – и никогда – заметьте, никогда! – не показывая своего лица, а разве только исподтишка, обиняками, по-воровски – какие уж тут откровения! – высказывая спорные истины из-за спины нежного истерика. Все это божественное является, полагаю я, великой мистификацией, в которой, разумеется, уж отнюдь неповинны попы: они сами – ее жертвы [Набоков 2013, 196].

Затем он утверждает, что сказка о Боге – не его сказка, и он не может и не хочет стать верующим. Герман считает себя гениальным художником, настоящим творцом. Его замысел идеального преступления так же, как идея Раскольникова, терпит поражение. Однако в от-

личие от героя *Преступления и наказания*, он не обращается к Богу и, уже близкий отчаянию, по-прежнему утверждает о его несуществовании: „Зеркала, слава Богу, в комнате нет, как нет и Бога, которого славлю” [Набоков 2013, 312].

Тем не менее, слово Бог часто появляется в книге, а особенно важен один момент, когда Герман надеется, что его двойник уже не похож на него, что сходство между ними исчезло:

...А может быть (продолжал я думать, соскакивая с мысли на мысль) он изменился и больше не похож на меня, и я понапрасну сюда приехал. „Дай Бог”, – сказал я с силой, – и сам не понял, почему я это сказал, – ведь сейчас весь смысл моей жизни заключался в том, что у меня есть живое отражение, – почему же я упомянул имя небытного Бога, почему вспыхнула во мне дурацкая надежда, что мое отражение исковеркано? [Набоков 2013, 159–160].

Он сам не понимает этого прилива гуманности. На одно мгновение исчезает эгоистический Герман-нарцисс и появляется хороший, но потерянный человек, который верит в Бога.

Исследователи произведений Набокова задаются вопросом, почему автор создал сумасшедшего убийцу, психика которого не выдерживает груза, неотрывно связанного с совершением преступления. А затем в своих лекциях он упрекает Достоевского в нестойкости психики Раскольников. У Германа замечается маниакальный синдром, с которым связано мания величия, переоценка собственной личности и др. Итак, парадоксально Набоков следует и усваивает приемы классика, а потом резко отвергает их, оценивая как бессмысленные и необдуманные.

Очередным мотивом типичным для Достоевского, присутствие которого наблюдается в *Отчаянии*, является двойничество. Стоит напомнить, что в своих лекциях Набоков признает *Двойника* Достоевского лучшим произведением из всех, написанных классиком.

Главным концептом преступления и его мотивировки является утверждаемое Германом сходство между ним и Феликсом. Исследованию этого явления посвящена статья Светланы Саенко, которая сосредоточивается на причине появления двойника [Саенко 2006, 273–278].

Существуют разные мнения по этому поводу. Возникновение этого явления можно рассматривать как обман видения (А. Долинин), как историю сумасшествия героя (А. Люксембург) или как попытку преодолеть раздвоенность, которая обнаружилась еще до встречи с Феликсом, путем уничтожения утверждаемого двойника (С. Саенко). Са-

мым сложным и одновременно самым интересным является последний вариант, вполне совпадающий с общими традициями творчества Набокова.

Сюжетный центр *Отчаяния* – встреча Германа с Феликсом, а тема двойничества наблюдается в тексте как множество разнообразных аллюзий, модификаций и замечается на разных уровнях произведения.

Во-первых, на тематическом, повествовательном уровне [Саенко 2006, 273], который рассматривается, как описанная героем-рассказчиком вся история (от идеи до воплощения ее в жизнь) идеального, даже гениального преступления. Читатель ознакомлен со всеми деталями, узнает о мотивации героя, подготовке, самом убийстве и планах на будущее.

Во-вторых, на уровне, непосредственно связанном с повседневной жизнью Германа, которая лишилась смысла намного раньше, еще до встречи с Феликсом. Герой утверждает, что у него есть все, что ему нужно: красивая жена, работа, квартира, машина, но, несмотря на все удобства, он решает переступить грань допустимого и убить другого человека. Встреча с двойником оказалась для него последней каплей, которая переполнила чашу. После этого знакомства в нем произошли большие изменения, которые дополнили дело и окончательно разрушили „целостность и стабильность его внутреннего „Я” [Саенко 2006, 274]. Он чувствует себя потерянным:

Никак не удастся мне вернуться в свою оболочку и по-старому расположиться в самом себе, – такой там беспорядок: мебель переставлена, лампочка перегорела, прошлое мое разорвано на клочки [Набоков 2013, 111].

Предпосылки двойственности героя появились уже раньше. Со всеми подробностями он описывает случаи своего *отклонения*, которое выступает во время его телесного соития с Лидией:

Myślę tu o pewnym dobrze znanym rodzaju „rozdwojenia osobowości”. Jeśli o mnie chodzi, zaczęło się to – w ograniczonym zakresie – na parę miesięcy przed wyjazdem do Pragi. Leżę na przykład w łóżku z Lidią, kończąc krótką serię pieszczot wstępnych [...]. [...] ale jednocześnie w niepojęty i cudowny sposób stałem nagi na środku pokoju, położywszy rękę na oparciu krzesła [...]. Wrażenie pozostawania w dwu miejscach naraz bardzo mnie rozogniło [...] [Nabokov 2003, 37–38].

Герман продолжает описывать это явление и читатель узнает, что чем больше дистанция между ним, а его вторым „Я”, тем сильнее становится удовлетворение героя. Однако герою никогда полностью не

получилось отделиться от своего другого „Я”. Необычное отклонение прекращается, когда герой более или менее осознает, что все это было его выдумкой.

По мнению С. Саенко, стремление Германа к двойственности начинает постепенно одолевать его и ведет к созданию выдуманного двойника, благодаря которому герой сможет совершенствовать самого себя. Когда увидел Феликса, он сказал: „я нашел то, чего бессознательно искал” [Набоков 2013, 99]. Сознание героя становится настолько раздвоенным и расщепленным, что доводит его до безумия и убийства Феликса.

Причиной постоянного поиска и стремления героя к двойственности является внутренняя опустошенность, душевный распад, пустота, об ощущении которой он часто вспоминает во время повествования.

1. [...] и снова росло ощущение внутреннего зуда, нестерпимой щеколки, – и такое безволие, такая пустота [Набоков 2013, 95–96].
2. [...] а если что и звучало в просторной моей пустоте, то лишь невнятное ощущение какой-то силы, влекущей меня [Набоков 2013, 99].
3. [...] но вдруг полегчало, сопротивления нет, пустота... [Набоков 2013, 121].

Его внутренняя пустота пробивается также сквозь сон героя, в котором он видит пустую белую комнату, вид которой наполняет его ужасом.

Герой свою встречу с Феликсом-двойником рассматривает как случайную и чудесную. Чувства, которое он испытывает, увидев так сильно похожего на него человека, пресыщены восторгом и настоящим изумлением. Герман тщательно изучил Феликса, сходство лица двойника с собственным, и наконец определил настоящий случай как *полное равенство*. Герман идентифицировался с Феликсом, он хотел родиться заново, смотря на него, он видел себя:

Из темноты навстречу мне, выставив челюсть и глядя мне прямо в глаза, шел Феликс. Дойдя до меня, он растворялся, и передо мной была длинная пустая дорога: издали появлялась фигура, шел человек, стуча тростью по стволам придорожных деревьев, приближался, [...] и лицо его становилось все яснее, и это было мое лицо [Набоков 2013, 143].

Двойник заполняет его внутреннюю пустоту, дает возможность начать новую жизнь. Прошлое и все, что было раньше, потеряло значение, важны стали только двойник-Феликс и встреча с ним, которые

назначили очередную цель – повторно обрести себя, восстановить себя через другого [Саенко 2006, 276].

Герман считает себя художником и претендует на общепризнанность и гениальность. Он хочет доказать, что ему как творцу помогло вдохновение и он способен достичь величины и создать превосходное произведение искусства. Тем не менее, утверждаемое Германом сходство оказалось несуществующим, а двойник – ложным.

Кроме того, двойственность была близка Герману уже с самого детства. Он рассказывает, что всегда лгал и ему это нравилось. Герой балансировал между правдой и ложью и часто создавал новые сценарии, как будто возможные версии его биографии.

По мнению Бойда, роман Набокова можно рассматривать как мечту о преодолении собственной смерти и пределов внутреннего „Я” [Бойд 2010, online]. Большая психика Германа приводит его к выводу, что убийство двойника будет продлением собственной жизни, разрушением пределов, возможностью воссоздать свое „Я”. Герман ищет возможности заполнить свою внутреннюю пустоту, хочет стать целостным, настоящим человеком, но выбирает неверный путь.

Набоков посмотрел на проблему двойничества с совсем другой стороны, чем его предшественники. В его произведении замечается противоположный характер этого явления – это герой преследует двойника, а не наоборот [Саенко 2006, 278].

В произведении появляется еще один двойник, в этот раз настоящий, а не как эффект проекции, стремлений героя. Этим двойником является не кто иной, как Ардалион, родственник жены Германа.

Ардалион представлен рассказчиком как вечно пьяный художник, творчества которого почти никто не ценит. Сам Герман как будто даже презирает его и в повествовании чувствуется ярко субъективная оценка, не позволяющая узнать настоящее лицо этого персонажа. Кроме того, Герман, Лида и Ардалион это типичный треугольник, в котором двое мужчин ухаживает за одной женщиной. Герман замечает все доказательства измены, но не складывает их в никакие выводы, продолжая быть слепцом. Такое поведение можно рассматривать как случай отрицания действительности, а убийство двойника, как способ избавиться от любовника жены.

Ардалион это не только соперник Германа в борьбе за Лиду, но также как конкурент в художественном плане. Герман считает, что величайшее произведение искусства должно сосредоточиваться на сходстве, Ардалион не согласен с этим мнением и утверждает, что „[...] художник видит именно разницу. Сходство видит профан” [Набо-

ков 2013, 133]. Кроме того, Герман мечтает о своеобразной утопии:

Мне грезится новый мир, где все люди будут друг на друга похожи, как Герман и Феликс, – мир Геликсов и Ферманов, – мир, где рабочего, павшего у станка, заменит тотчас, с невозмутимой социальной улыбкой, его совершенный двойник [Набоков 2013, 257].

Ардалион это карикатурное и парадоксально стоящее морально выше отражение Германа, это его двойник, у которого развитые чувства, испытываемые каждым нормальным человеком и которых не испытывает душевнобольной убийца.

В произведении много других отсылок к двойничеству. Герману все кажется похожими друг на друга, везде видит двойников, ими могут быть официанты, прохожие, все, кто находится вокруг него.

Набоков широко использовал мотив двойника в *Отчаянии*. Кроме того, он отсылает читателя также к другому произведению о двойнике – к *Носу* Гоголя (Герман несколько раз рисует носы на бумаге), что подчеркивает значение этого явления.

Кроме *Преступления и наказания* и *Двойника*, *Отчаяние* ассоциируется еще с одним произведением Достоевского – с *Записками из подполья*. Способ повествования в *Отчаянии* до невозможности напоминает тот, который присутствует в повести Достоевского. А. Долинин в своей работе замечает, что герой постоянно обращается к читательскому суду, „слову с оглядкой”, которое напоминает стиль *Записок из подполья* [Долинин 2001, online]. Несмотря на то, что Герман подчеркивает, что у него есть все, что ему нужно, в эмоциональном плане он точно так же опустошен и такой же неудачник, как герой *Записок...*

Однако это не все сходства между творчеством Достоевского и Набокова. В *Отчаянии* большое внимание посвящается снам Германа. В произведениях Достоевского сновидения играли всегда большую роль, помогали понять, что происходит во внутреннем мире, в психике героя. Как ни странно, Набоков делает то же самое, хотя потом, в своих лекциях явно отрицает все фрейдистские идеи, которые проявляются в виде некоторых литературных приемов.

Подытоживая, стоит добавить, что некоторые исследователи рассматривают *Отчаяние* как пародию на произведения Достоевского (особенно на *Преступление и наказание*) и так называемую достоевщину [Dolinin 1995, online]. В новейшем издании Набоков играет с фамилией Достоевского и названием его произведения. Итак, создает такие словосочетания как Dusty-and-Dusky (сумеречный, темный и пыльный). Кроме того, Герман намеренно искажает заглавие рома-

на Достоевского, называя его „Кровь и Слюни” [Набоков 2013, 278], а также замечает сходство между ним и героем *Преступления и наказания*: „Несмотря на карикатурное сходство с Раскольниковым...” [Набоков 2013, 291]. Затем Ардалион в письме, написанном Герману, в историю, которую герой рассказал жене Лиде, не верит и называет „мрачной достоевщиной”.

В рецензии *Отчаяния* Жан-Поль Сартр (о котором, кстати, сам Набоков говорит как о „ничтожном баловне западной буржуазии”) называет писателя „писателем-поскребышем”, духовным родителем которого является Достоевский [Жан-Поль Сартр 1997, online]. Итак, в романе *Отчаяние* Набокова нельзя не заметить, постоянного присутствия *духа Достоевского* и отсылок к его произведениям. Неважно, как рассматривать это: как пародию, как нежеланное или неосознанное влияние, – оно существует и обнаруживается не только исследователями, но также обычными читателями.

Необычная связь между Набоковым и Достоевским проявляется практически в каждом произведении писателя-эмигранта. Набоков хотел считать себя писателем абсолютным, независимым от других. Ощущаемая им связь между его творчеством и наследием Достоевского казалась ему невыносимой. Чем более он чувствовал это нежеланное влияние, тем более в нем разгоралась нужда *развенчать* Достоевского. Его попытки всегда заканчивались обратным: чем больше энергии он вкладывал, чтобы разорвать эту связь, тем крепче и очевиднее она становилась.

Отношение автора *Отчаяния* к классику можно определить как *любовь-ненависть* (святую ненависть) и *притяжение-отталкивание* (следование-отталкивание) [Сараскина 1997, 542–570]. Ненависть и любовь, хотя это чувства крайне разные, они, тем не менее, довольно близки. Нежеланное влияние творчества Достоевского на Набокова стало причиной его явной неприязни к классику.

Отчаяние, как и другие произведения Набокова, – это попытка разорвать связь с Достоевским, а даже доказать, что ее никогда не было. В последствии все его усилия еще крепче связали двух писателей.

Герой *Отчаяния* Герман является очередной калькой Родиона Раскольникова, а весь роман касается проблем, затронутых в *Преступлении и наказании* Достоевского (преступление, совесть, превосходства одних людей над другими (сверхчеловек)). Кроме того, одним из главных мотивов романа является двойничество, подполье и сумасшествие, которые считаются одними из главных проблем творчества знаменитого классика.

К. О'Коннор, в своей статье приводит русскую поговорку, которая отлично помещает в себе всю сложность отношения Набокова к Достоевскому: у кого что болит, тот о том и говорит [O'Connor 1989, 64–77]. Ни один другой писатель не нашел столь критического, но постоянного внимания, сколько получил его Достоевский от Набокова. Итак, самый большой ненавистник в своих многочисленных попытках *развенчать* классика становится величайшим из его поклонников, так как актом абсолютной преданности и уважения считается составление и сравнение своих творческих достижений с другими.

Литература

- Бойд Б., 2010, *Отчаяние*, [в:] *Владимир Набоков: русские годы*, [online], <http://www.flibusta.net/b/218544/read/>, [24.08.2014].
- Долинин А., 2001, *Набоков, Достоевский и достоевщина*, [в:] *Старое литературное обозрение*, Москва, № 1, [online], <http://magazines.russ.ru/slo/2001/1/dol.html/>, [24.08.2014].
- Достоевский Ф., 1981, *Преступление и наказание*, Москва.
- Жан-Поль Сартр, *Владимир Набоков “Отчаяние”*, [online], http://www.telenir.net/literaturovedenie/vladimir_nabokov_pro_et_contra/p7.php#metkadoc2, [24.08.2014].
- Латынина А., 1981, *Идея Родиона Раскольникова*, [в:] Ф. Достоевский, *Преступление и наказание*, Москва.
- Люксембург А., 2001, *Кошмары Германа Карловича: неизвестный русскому читателю эпизод романа Владимира Набокова “Отчаяние”*, [в:] В.В. Набоков: *Pro et contra*, Санкт-Петербург, Т. 2, 761–765.
- Набоков В., 1999, *Лекции по русской литературе*, Москва.
- Набоков В., 2013, *Отчаяние*, [в:] *Соглядатый. Отчаяние*, Санкт-Петербург.
- Саенко С., 2006, *Мотивация двойничества в романе В.В. Набокова “Отчаяние”*, [в:] *Докса* (сборник научных работ), Одесса, с. 273–278.
- Сараскина Л., 1997, *Набоков, который бранится*, [в:] В.В. Набоков: *Pro et contra*, Санкт-Петербург, Т. 1, с. 542–570.
- Ушаков Д., 2009, *Большой толковый словарь русского языка*, под ред. Д.Н. Ушакова, Москва.
- Davydov S., 1982, *Dostoevsky and Nabokov: The morality of structure in “Crime and punishment” and “Despair”*, [в:] *Dostoevsky studies*, Toronto, volume 3, 157–170.
- Dolinin A., 1995, *The caning of modernist profaners: Parody in Despair*, [online], <http://www.libraries.psu.edu/nabokov/doli1.htm/>, [24.08.2014].

- Engelking L., 2011, *Chwył metafizyczny: Vladimir Nabokov – estetyka z sankcją wyższej rzeczywistości*, Łódź.
- Nabokov V., 2003, *Rozpacz*, Warszawa.
- O'Connor K. T., 1989, *Rereading Lolita, Reconsidering Nabokov's relationship with Dostoevsky*, [в:] *Slavic and East European Journal*, vol. 33., № 1, с. 64–77.

DOSTOEVSKY IN NABOKOV'S *DESPAIR*

SUMMARY

This work is an attempt to prove the unwanted connection between Nabokov and Dostoevsky, using Nabokov's novel *Despair* as an example. Author also tried to show, how strong was Dostoevsky's influence on Nabokov's writing. The protagonist of the novel is regarded as a distorted image of Raskolnikov, as well as the combination of everything, that Nabokov denied in Dostoevsky's heroes: madness, the inability to commit a perfect crime. Moreover, Nabokov was interested in all typical "Dostoevsky's topics": crime, punishment, psyche and motivations for a murderer, ambiguity, underground and again, madness. The author compare not only similarities of both writers, but also differences. In the end of the work it is shown, that the biggest hater in his numerous attempts to "debunk" Dostoevsky, becomes the greatest of his fans. As far as an act of absolute devotion and respect is to compare someone's works with others.

Martyna Sienkiewicz e-mail: sienkiewiczmartyna@gmail.com

JĘZYKOZNAWSTWO

Gabriela Augustyniak-Żmuda

Warszawa

Badania terenowe w regionie lubuskim. Mowa przesiedleńców z dawnych wschodnich województw II Rzeczypospolitej

Słowa kluczowe: województwo lubuskie, badania terenowe, Kresy Wschodnie, przesiedlenie

1. Wstęp

Artykuł przedstawia wstępne wyniki badań terenowych, które prowadziłam od 2009 roku na terenie regionu lubuskiego¹, będącego częścią pogranicza polsko-niemieckiego. Eksploracje prowadziłam wśród ludności przesiedlonej z dawnych wschodnich województw inkorporowanych do Związku Radzieckiego po 1945 r. (województwo wileńskie, nowogródzkie, poleskie, wołyńskie, lwowskie, tarnopolskie, stanisławowskie). Dotychczas zebrałam materiał językowy w 23 miejscowościach, w północnej części województwa lubuskiego, tj. w okolicach Gorzowa Wielkopolskiego: Bagniewo, Brzoza, Chwałowice, Gardzko, Krasnołęg, Krzeszyce, Lubiszyn, Łagodzin, Malta, Muszkowo, Piskorzno, Przemysław, Przytoczna, Różanki, Santok, Skwierzyna, Słońsk, Stary Kisielin, Strzelce Klasztorne, Strzelce Krajeńskie, Studzionka, Świętojańsko, Wojcieszyce². Badania miały charakter wywiadów bio-

---

¹ Sformułowania „region lubuski” używam za A. Zielińską [zob. Zielińska 2013, 15–19]. Badaczka chcąc uniknąć konotacji historycznych i administracyjnych w odniesieniu do „ziemi lubuskiej” czy „województwa lubuskiego”, określa teren swoich badań jako „region”, co oznacza ‘jakiś obszar’ bez konieczności precyzowania rozmiarów czy granic [Handke 1993a, 11].

² Wyniki moich badań prezentuję w artykułach: (1) *Uwagi o języku osób wysiedlonych z Kresów południowo-wschodnich zamieszkałych w gminie Krzeszyce w województwie lubu-*

graficznych z najstarszymi mieszkańcami województwa lubuskiego, pamiętającymi pierwsze lata po przesiedleniu. Dotychczas rozmawiałam z pięćdziesięcioma osobami.

2. Metodologia

Materiał badawczy zbieram za pomocą metody kuli śnieżnej (*snowball sampling*)³ [por. Babbie 2009]. Oprócz tego wykorzystuję metodę teorii ugruntowanej, której podstawą są systematycznie zbierane dane empiryczne. Dzięki systematyczności hipotezy, pojęcia wypracowują się w trakcie badań, są budowane podczas badań, ale też modyfikowane i weryfikowane. Dzięki tej metodzie można utrzymać tzw. kontekst okrycia (odszukiwać nowe zjawiska) [zob. Glaser, Strauss 2009]. Wykorzystywana przeze mnie metoda wywiadu autobiograficznego jest zbliżona do wywiadu antropologicznego [por. Kostera 2003]. Podczas badań moim zadaniem jest słuchanie i podtrzymywanie rozmowy, ponieważ „badacz powinien starać się zachęcić rozmówcę do opowiadania historii, by jak najbardziej zbliżyć się do logiki, według której ludzie działają (...)” [Czarniawska 2002, 733–750].

Prowadzone przeze mnie badania opierają się na metodzie badania historii mówionej. Głównym zadaniem w terenie jest wysłuchanie jednostkowej interpretacji faktów historycznych. Zbierane wspomnienia są mikrohistoriami, odnoszącymi się do historii lokalnej lub rodzinnej. Rozmowy z przesiedleńcami to historia mówiona, skupiona na pamięci autobiograficznej, na którą składają się wspomnienia „wielkiej historii” oraz wydarzenia wynikające bezpośrednio z przeżyć rozmówcy. „Proces poszukiwania i nadawania sensu pamiętanym wydarzeniom jest jednym z najpoważniejszych źródeł zniekształceń pamięci autobiograficznej, co stanowi poważny problem przy próbach rekonstrukcji przeszłości własnej. Pojawiają się zniekształcenia związane z tym, że w rekonstruowaniu ludzie opierają się na

---

*skim; (2) Losy przesiedleńców z Kresów południowo-wschodnich, zamieszkałych w gminie Krzeszyce, w świetle ich relacji. Przykład państwa Szuszkiewiczów; (3) Obraz życia po 1945 roku we wspomnieniach osiedleńców ze wsi z okolic Gorzowa Wielkopolskiego; (4) Dziedzictwo pamięci w narracjach najstarszych mieszkańców Gorzowa Wielkopolskiego oraz książkę wydanej w 2012 r., pt. *Kresowianie z Krzeszyckich ziem. Opowieści przesiedleńców*.*

³ Metoda kuli śnieżnej jest wykorzystywana przy badaniach członków grup społecznych, do których trafia się za pośrednictwem ich przyjaciół, rodziny czy znajomych. Dzięki temu liczba osób badanych zwiększa się – stąd nazwa metody kuli śnieżnej. Tę samą metodę wykorzystywała H. Krasowska w badaniach mniejszości polskiej na południowo-wschodniej Ukrainie [zob. Krasowska 2012].

pewnym systemie poglądów, który możemy określić mianem potocznej teorii świata” [Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007, 83].

3. Języki przesiedleńców w regionie lubuskim

Rozmówcy, z którymi przeprowadziłam pogłębione wywiady, pochodzą ze wszystkich województw odebranych Polsce po 1945 r. (województwo wileńskie, nowogrodzkie, poleskie, wołyńskie, lwowskie, tarnopolskie, stanisławowskie). W okolicach Gorzowa Wielkopolskiego przesiedleńcy stanowią różnorodną grupę, którą proponuję podzielić według dwóch klasyfikacji: geograficznej i językowej.

Klasyfikacja geograficzna skupia się przede wszystkim na pochodzeniu i kierunku z jakiego przesiedleńcy przybyli do regionu lubuskiego. W ramach tego podziału można wyróżnić trzy grupy:

- (1) *przesiedleńców bezpośrednich* – tak nazywam osoby, które przybyły bezpośrednio z pasa wschodnich województw Polski zorganizowanymi transportami w ramach akcji nazwanej „repatriacją”;
- (2) *przymusowych robotników w Niemczech* – wielu przesiedleńców było przymusowo przewożonych na roboty do Niemiec. Do regionu lubuskiego przybyli z kierunku zachodniego. Wracając z Niemiec z różnych przyczyn pozostali na zachodzie Polski;
- (3) *Sybiraków* – osoby, które do regionu lubuskiego przybyły z głębokiej Rosji. Przybysze z Syberii sami bardzo często nazywają się *Sybirakami*.

Drugim kryterium jest język. Przed wysiedleniem moi rozmówcy posługiwali się w życiu codziennym różnymi językami. W niektórych rodzinach językiem prymarnym⁴ był polski, w innych ukraiński lub białoruski oraz różne ich odmiany (np. gwary przejściowe lub mieszane). Jedną z nich rozmówcy nazywali „językiem chachłackim” [zob. Drzazgowski 1992, 29–35; Dziegiel 2003, 69]. Punktem wyjścia do stworzenia klasyfikacji przesiedleńców według kryterium językowego jest deklaracja rozmówcy.

Na podstawie grupy 34 rozmówców urodzonych na terenach dawnych województw wschodnich, deklaracje językowe przedstawiają się następująco:

---

⁴ Definicję prymarności i sekundarności podaję według L. Zawadowskiego: „Primary language is that one which individual uses for the basic range of subject (every day talking). It the language used for home and family intercourse” [Zawadowski 1961, 14]. Prymarności i sekundarności języka nie należy utożsamiać z kolejnością akwizycji języków (L1, L2). Możliwe są sytuacje, gdy przez pewien okres życia funkcję języka prymarnego pełni L1, a potem w wyniku zmiany społecznej funkcję prymarną pełni L2.

- rozmówczyni pochodząca z województwa wileńskiego deklaruje **mówienie „po prostu”**,
- urodzeni na terenie województwa nowogródzkiego deklarują mówienie **„po polsku”** (2 osoby), **„po białorusku”** (1 osoba), **„po chachłacku”** (1 osoba), **„po białorusku i po polsku”** (3 osoby),
- respondenci z województwa poleskiego deklarują mówienie **„po chachłacku”** (2 osoby),
- przesiedleńcy z województwa wołyńskiego deklarują mówienie **„po polsku”** (2 osoby).
- osoby z województwa lwowskiego deklarują mówienie **„po polsku”** (4 osoby), **„po ukraińsku i po polsku”** (1 osoba).
- osoby urodzone na terenie województwa tarnopolskiego deklarują mówienie **„po polsku”** (4 osoby), **„po ukraińsku”** (1 osoba), **„po chachłacku”** (1 osoba),
- urodzeni na terenie województwa stanisławowskiego deklarują mówienie **„po polsku”** (2 osoby), **„po ukraińsku”** (1 osoba), **„po chachłacku”** (2 osoby), **„po ukraińsku i po polsku”** (2 osoby).

Deklaracje rozmówców poświadczają wybrane relacje.

1. Kobieta przesiedlona z terenu województwa wileńskiego mówi o języku „prostym”, którego używano na co dzień jeszcze w powiecie wileńsko-trockim. *Starsze liudzie to tak mówili po prostemu. Po prostemu. To nie wiem co to za język był. Ni to rusku, ni białoruski, ni to jaki. Nie wiem taki o mieszany jakiś taki przyszol, paszol*⁵. Dotarłam tylko do jednego respondenta z województwa wileńskiego, co oznacza, że niewiele osób z tego regionu osiedliło się w okolicach Gorzowa Wielkopolskiego.

2. Respondent pochodzący z województwa nowogródzkiego mówi o bilingwizmie polsko-poleskim. *Myśmy byli dwujęzyczni. Byliśmy dwujęzyczni. Wymagano tego sytuacja, bo nasze otoczenie, tam był poleski język*⁶.

3. Ciekawie sytuacja przedstawia się w przypadku przesiedleńców z województwa poleskiego, którzy mówili „po chachłacku”. *Na wsi to po chachłacku, to można powiedzieć. Po chachłacku tak gadali, bo to było, tam było takie z ukraińskiego więcej pochodziło: białorusko-ukraińskie. Taki chachłacki język był na wsi*⁷.

⁵ Opowiadała kobieta, ur. 1923 r. w Olkienikach (lit. Valkininkai), woj. wileńskie, Ziemia Wileńska (1922–1926), powiat wileńsko-trocki, dziś rejon orański; mieszka w Skwierzynie).

⁶ Opowiadał mężczyzna ur. 1931 r. w Horodyszczu (biał. Гарадзішча), woj. nowogródzkie, powiat baranowicki, mieszka w Santoku.

⁷ Opowiadał mężczyzna, ur. 1928 r. w Jahołkach (biał. Яголки), woj. poleskie, pow. kobryński, obw. brzeski, mieszka w Różankach.

*Białorusini rozmawiali po swojemu, a my ta jak krzyżówka: między białoruskim a polskim, czyli wyszła mowa chachłacka. Taka była mowa, tak zwana, my ją nazywali chachłacka: między polską a białoruską*⁸.

4. Przykładem relacji z województwa tarnopolskiego jest fragment o mówieniu „po ukraińsku”. *Tam po ukraińsku wszyscy. Jeżeli w domu to raczej po ukraińsku. Tak. Bo z tej strony Ukraińcy, z tej strony Ukraińcy, raczej po ukraińsku. Ale jak śmy poszli do kościoła, poszliśmy do księdza, do szkoły jeżeli, to po polsku się rozmawiało. Tak. Jeżeli pamiętam, mój tato mnie zapisywał do szkoły, to z tym panem rozmawiał po polsku. Czyli my musieliśmy rozmawiać po ukraińsku*⁹.

Poniżej prezentuję cytaty o językach używanych w okolicach Gorzowa Wielkopolskiego tuż po przesiedleniu.

1. Kobieta przesiedlona z województwa stanisławowskiego opowiadała o mówieniu w okolicach Gorzowa Wielkopolskiego „po chachłacku”. *Nie mówili [po polsku], bo nie umieli. Który umieli to gadali. Te co przyjechali stamtąd, zza Buga, to nie umieli. Nie gadali. To nawet mówili, że to tak jak my gadali, to mówi, że to nawet nie był ukraiński, że to jakiś chachłacki język. Że to jak my rozmawiali po tego, że to nie ukraiński, to chachłacki*¹⁰.

2. Rozmówczyni z województwa tarnopolskiego deklaruje mówienie „po ukraińsku” w 1945, tuż po przesiedleniu. *Po ukraińsku początek. Ale to tak gdzieś do kwiecień, a potem mama mówi „Nie! Rozmawiajmy po polsku”. To tak chyba w kwietniu już zaczęli. W kwietniu. W maju zaczęliśmy po polsku rozmawiać. Tak w ogóle, tak jakoś nam było wygodniej po ukraińsku rozmawiać*¹¹.

Oprócz przesiedleńców, którzy przybyli w okolice Gorzowa Wielkopolskiego z językiem polskim (ponad 50% rozmówców), licznie osiedliły się grupy z wariantami języka ukraińskiego i białoruskiego. To oznacza, że pierwsze lata po przesiedleniu wiązały się z używaniem „mieszaniny języków”.

---

⁸ Opowiadał mężczyzna ur. 1934 r. w Łohiszynie (biał. Лагішын), woj. poleskie w pow. piński, mieszka w Słońsku.

⁹ Opowiadała kobieta, ur. 1936 r. w Olchowcyku, woj. tarnopolskie, powiat Kopyczyńce, mieszka w Świętojańsku.

¹⁰ Opowiadała kobieta, ur. 1933 r. w Obertynie, woj. stanisławowskie, mieszka w Świętojańsku.

¹¹ Opowiadała kobieta, ur. 1936 r. w Olchowcyku, woj. tarnopolskie, powiat Kopyczyńce, mieszka w Świętojańsku.

4. O terminologii gwar przejściowych i mieszanych

Według A. Zielińskiej po 1945 r. na terenie regionu lubuskiego funkcjonowały autochtoniczne odmiany języka, czyli dialekt brandenburski i gwary dialektu wielkopolskiego. Pojawiły się też gwary przeniesione: warianty języka polskiego, białoruskiego, ukraińskiego z byłych Kresów, gwary polskich górali z Bukowiny, gwary wielkopolskie, mazowieckie, odmiany języka ukraińskiego i łemkowskiego (w związku z przesiedleniem w ramach akcji „Wisła”) oraz język romski (w Gorzowie Wielkopolskim osiedliła się liczna grupa Cyganów) [Zielińska 2013, 10; Zielińska 2012, 13]. W związku z licznymi językami oraz ich odmianami, występującymi na terenie regionu lubuskiego należy zastanowić się czy języki reprezentowane przez moich rozmówców są gwarami przejściowymi czy mieszanymi.

E. Smułkowa proponuje stosować termin *gwary przejściowej* w kontekście geograficzno-językowym, czyli ekstralingwistycznym (nie tylko wewnątrzjęzykowym)¹². *Gwary przejściowe* można zatem wyróżnić za pomocą izoglos, które sprawiają, że powstaje terytorialny obraz danego dialektu. Takie określenie *gwary przejściowej* nie ma charakteru czysto językowego, a raczej geograficzno-lingwistycznego, ponieważ określa czy białoruski czy ukraiński obszar gwarowy ma narastające cechy drugiego systemu – wówczas możemy mówić o przejściowości, ponieważ jedne cechy przechodzą do drugiego języka. Takiej przejściowości mogą zatem ulec tylko gwary tego samego języka lub języków spokrewnionych. Izoglosy przebiegają wówczas w różnym kierunku i w różnym oddaleniu (co jest oznaką rozwoju danej gwary i rozprzestrzenianiu się cech jednego z sąsiednich dialektów), przez co w *gwarach przejściowych* jedne cechy językowe są zgodne z rozwojem charakterystycznym dla dialektu A, a drugie są właściwe rezultatom rozwoju dialektu B [Smułkowa 2002b, 351]. Badaczka stwierdziła, że właśnie na terenach *gwar przejściowych* dochodzi do powstawania częstych innowacji, które powstają przez nawarstwianie się cech różnych systemów, np. białoruskie akanie przy depalatalizowanych ukraińskich spółgłoskach wargowych, typu *pasók, mašók* (piasek, mieszek)¹³ [Smułkowa 2002a, 339–340]. Ważne

¹² Problematyką gwar przejściowych i mieszanych wcześniej zajmował się M. Małecki, Z. Stieber, M. Karaś czy K. Handke [zob. Małecki 1933; Stieber 1934, 1974; Karaś 1958; Handke 1993b].

¹³ „Przyczyną powstawania gwar przejściowych jest brak ostrych granic między dialektami ludowymi. Przykładem dialektów przejściowych są gwary tucholskie, w których krzyżują się cechy gwar sąsiednich: kociewskich i krajniackich. Z gwarami krajniackimi łączy gwary tucholskie używanie w 2 os. lmn. czasu teraźniejszego i przeszłego form typu: *niesiecie, nieśliście*, archaiczna forma Msc. lp. rodzaju męskiego rzeczowników – *w boru*, a wymowa

jest jeszcze jedno kryterium, a mianowicie kryterium świadomościowe użytkownika gwary – najczęściej społeczność posługująca się *gwarą przejściową* nie jest tego świadoma [Smułkowa 2002b, 352]. Zatem „gwary przejściowe to gwary położone między wyraźnymi masywami dialektalnymi tego samego lub co najmniej dwóch odrębnych języków, których jednoznaczne obiektywne zakwalifikowanie do jednego z sąsiadujących dialektów (języków) napotyka poważne trudności lub zgoła nie jest możliwe ze względu na stopniowe terytorialne narastanie cech charakterystycznych, których współobecność decyduje o przynależności gwary do określonego dialektu lub języka” [tamże, 350]. W związku z tym region lubuski nie jest miejscem występowania gwar przejściowych.

Termin *gwary mieszane* może odnosić się po polskich gwar podlaskich, które występują w pasie graniczącym ze zwartymi gwarami białoruskimi, oraz teren gwar białoruskich tego pogranicza, w których istnieje wiele polonizmów. Poza tym *gwarami mieszanymi* można nazywać języki sytuacji, np. ukraińsko-polskiego bilingwizmu, kiedy to osoba mówiąca w niskim stopniu zna język sekundarny (polski), a na co dzień używa języka pierwotnego. E. Smułkowa proponuje użycie terminu dla „wypowiedzi ludności dwujęzycznej w języku wtórnie nauczonym (nie macierzystym)” [Smułkowa 2002a, 341]. Badaczka stawia też pytanie o to, czy stosowne jest używanie terminu *gwara* w kontekście mieszanej polszczyzny ludności bilingwalnej, ponieważ główną cechą definicji gwary staje się wówczas jednostkowość, czyli „idiolekty o różnym stopniu zmieszania elementów jednojęzycznych” [tamże]. Z tego względu proponuje zachować termin *gwara mieszana* czy *idiolekt mieszany* dla systemu sekundarnego ludności bilingwalnej. Natomiast dla społeczności jednojęzycznej proponuje nie używać tego terminu *mieszane*, a pokazać w jakim zakresie wpływają na języki gwary sąsiadujące [tamże].

E. Smułkowa wyróżnia dwa typy *gwar mieszanych*: 1. *gwary mieszane* społeczności jednojęzycznej mieszkającej po obu stronach dwóch systemów językowych, np. białoruskiego i polskiego, 2. *gwary mieszane* społeczności dwujęzycznej, np. polszczyzna jako system sekundarny społeczności posługującej się na co dzień gwarą obcojęzyczną (np. ukraińską).

W *gwarze mieszanej* wymieniają się poszczególne elementy systemów językowych, przy naruszeniu struktury gramatycznej i typu prozodycznego, np. polskie gwary na pograniczu gwar białoruskich należy traktować jako

---

miękkiego *l'* łączy Bory Tucholskie z Kociewiem, Krajną i częścią Kaszub. Dialekty przejściowe powstają także na pograniczu różnojęzycznym. Do takich należą np. gwary okolic Puszczy Białowieskiej (polsko-białorusko-ukraińskie) oraz gwary polsko-czeskie (tzw. gwary łaskie)” [<http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=podstawy-dialektologii&l2=gwary-przejsciowe-i-mieszane-mwr>].

mieszane, mające polski charakter [Smułkowa 2002b, 352]. E. Smułkowa proponuje używać określenia *gwar mieszanych* tylko odnosząc się do gwary sekundarnej ludności bilingwalnej, mówiącą na co dzień inną gwarą niż rodzinną, wówczas cechami takich gwar byłaby dwujęzyczność i idiolektalność¹⁴. Wówczas inne gwary pogranicza z elementami języków sąsiedzkich czy dialektów proponuje opisywać jako gwary danego języka (dialektu) z elementami obcymi¹⁵ [tamże].

Według E. Smułkowej *gwary przejściowe* charakteryzują się (1) terytorialnością, (2) trwałymi innowacjami, będącymi rezultatem interferencji, oraz (3) bliskim pokrewieństwem dialektów wchodzących w kontakt. W przypadku *gwary mieszanej*, jej charakterystyczne cechy to (1) dwujęzyczność, (2) zakwalifikowanie do jednego języka, (3) prestiż jednego z sąsiadujących ze sobą systemów językowych, (4) hiperpoprawność i (5) znaczne zróżnicowanie idiolektalne [Smułkowa 2002a, 343]. „Gwary mieszane i gwary przejściowe mają inną genezę i inne mechanizmy tworzenia. Przejściowość jest wynikiem długotrwałego, wspólnego rozwoju gwar na styku języków bliskopokrewnych; idiolekty mieszane powstawać mogą wszędzie tam, gdzie prestiż jednego z języków i utylitaryzm powodują dwujęzyczność lub w jej konsekwencji całkowite przechodzenie na język sekundarny, stopniowo coraz bardziej przyswajalny” [tamże, 344]. Ostatecznie E. Smułkowa proponuje podział pograniczy na: (1) *gwary mieszane*, (2) *gwary przejściowe* i (3) gwary systemu jednego z języków lub z języka o większym prestiżu, np. literackiego [Smułkowa 2002b, 353].

5. Problematyka dwujęzyczności

Badania nad dwujęzycznością przesiedleńców rozpoczęłam w 2014 r. W mowie moich rozmówców występują procesy związane z bilingwizmem, a zwłaszcza przełączanie kodów (*code switching*) rozumiane jako „łączenie

¹⁴ Mieszany charakter wypowiedzi byłby spowodowany różnym stopniem opanowania gwary drugiej (sekundarnej), czyli różnym natężeniu interferencji.

¹⁵ „Przykładem gwar mieszanych mogą być gwary pogranicza polsko-słowackiego, w których przemieszane są formy z głoskami sonantycznymi (sylabotwórczymi) właściwymi dla języka słowackiego lub z połączeniami samogłoska + spółgłoska pochodzącymi z wokalizacji sonantów w polszczyźnie, np. *zrno* = ziarno (sonant jak w języku słowackim), *gornek* = garnek (rozwój polski); spółgłoski *g* i *h* w tych samych pozycjach, np. *pograbać*, *humno* = gumno; grupy *tret* (polskie) i *trat* (słowackie), np. *droga* – *draha* = szosa, *tlet* (polskie) i *tlat* (słowackie), np. *głowa*, ale: *glawnie*” [http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=podstawy-dialektologii&l2=gwary-przejsciowe-i-mieszane-mwr].

w jednym tekście na zmianę fragmentów wypowiedzi należących do dwóch różnych systemów lub podsystemów gramatycznych” [Gumperz 1982, 59]. Pozwala to na łączenie elementów języka różnej długości – od wypowiedzi składających się z kilku zdań, po zdania pojedyncze, frazy, leksemy czy nawet morfemy [Romaine 1989, 114]¹⁶.

Według U. Weinreicha „języki znajdują się w kontakcie, kiedy posługuje się nimi na przemian jedna i ta sama osoba (...) miejscem, w którym kontakt się urzeczywistnia jest jednostka” [Weinreich 1963, 1]. Innym podstawowym pojęciem w teorii kontaktów językowych U. Weinreicha jest interferencja językowa, którą polsko-amerykański lingwista definiuje jako „przypadki odchyłeń od norm któregokolwiek z języków pojawiające się wskutek faktu, że jednostki bilingwalne używają więcej niż jednego języka” [Weinreich 1963, 1]. Systemy same w sobie nie mogą kontaktować się ze sobą bez używających ich osób. Źródłem interferencji, jej miejscem są myśli i wypowiedzi osoby dwujęzycznej. M. Głuszkowski jako ważny punkt teorii kontaktów językowych U. Weinreicha wymienia mechanizmy kształtujące i decydujące o ostatecznej postaci interferencji [zob. Głuszkowski 2011a, 103; 2013, 19–22]. Chodzi tu o **czynniki kształtujące**, czyli (1) **strukturalne** (structural) – bezpośrednio związane z systemem drugiego języka (tu

¹⁶ Przykład przełączania kodu: buto^uu prošem pañom nie było || były | jak to ruske nazywały | taky one nazywały **kyrzak’e** | ale to byli ja teras nie um’je wytłumačyc jak to po polsku pov’jedzec || (...) jak rusk’e založyl’i koľoz to u nas fšysko pozab’jeral’i fšysko || na koloñe nas **obvorat’i** na ukoło || tylko nam zostało podvurko || **žezmo** še mogl’i posadzić v’jadro žem’načou || (...) tam nie volno było vyjść bo była xałupa **obvo^urana** || (...) (Obworana, co to znaczy?) čongnik’em **obvo^ural’i** to no i co my zrob’imy || już ma ma še musí vyprovadzić albo | grožom || že vyv’jozom na sybyr jak še nie vyprovadzom || (...) i my tam pšyšl’im pod gołe ňebo || ňic nie było || tom xałup’ine zaval’ilo na bo była snopkamy **prykryta** | to čym było nakryvač || (...) to ta soňatka muv’i do nas | v’ješ co | v’ječe co džefčenta xodžmy || a tam byl’i już koľozni te **styrte** | **styrte** || (...) była žima ta **styrta** jest lubita śnig’em i zav’jeruxu | bo to nabyło u **styrty** || tymy rončkamý targałam | ale dženska bogu pañe | ješče tak nie povykšyv’jane mam || no nel’izmo take plaxte || ona starša to nab’jerała v’jency | a ja mała to v’jel’e mogłam || pšyñošlyzmo tom słome do domu | to z mo | še xoval’i na stryx || tam na **tuju vy’ešku** || (...) Prezentowany przykład charakteryzuje się przełączaniem kodu wewnątrz zdań. Rozmówczyni używa ukraińskich słów, np. **kyrzak’e**, ‘buty, zimowe ze skóry, nieocieplane, długie’, ukr. кирзак; **obvorat’i**, ‘zabrali’, ukr. оборали; **prykryta**, ‘przykryta’ ukr. Прикрита; **styrta**, ‘stóg’, ukr. скіпра; **tuju vy’ešku**, ‘na tą wieżę, na górę’, ukr. на тую вишку. Oprócz tego podczas całej rozmowy wielokrotnie wystąpiły czasowniki w l. mnogiej, czasu przeszłego, zakończone na **-zmo** oraz **-žmo** oraz **-izmo**, np. **byl’izmo**, **krenčil’izmo**, **pšyxxal’izmo**, **pšyñošlyzmo**, **spšedal’izmo**, **stal’izmo**, **šyl’izmo**, **v’jonzalyzmo**, **vožil’izmo**, **zalađoval’izmo**, **zdał’izmo**, **žezmo**, **pal’il’izmo**. Przykłady te świadczą o łączeniu tematów fleksyjnych z języka polskiego z końcówkami fleksyjnymi z języka ukraińskiego. Użycie morfemu gramatycznego **-zmo** zauważył M. Łesiów w okolicach Przemyśla, podczas badań nad gwarami ukraińskimi [Łesiów 1997, 194] oraz A. Zielińska, badając bilingwizm Ukraińców i Łemków zamieszkujących dziś region lubuski [2013, 167].

przyczyną interferencji mogą być różnice i podobieństwa obu systemów) i (2) **czynniki pozastrukturalne** (non-structural) – są to zjawiska społeczne i psychiczne. Oba rodzaje czynników oddziałują zarówno na dwujęzyczną jednostkę, ale też na grupę dwujęzyczną, choć w różny sposób. Według U. Weinreicha ostateczny poziom kompetencji językowej jednostki bilingwalnej zależy od **czynników socjologicznych**, a szczególnie od (1) statusu społecznego obu języków, (2) znajomości obu kodów, (3) możliwości władania językiem przez jednostkę (w mowie i piśmie), (4) kolejności poznawania języków, (5) poziomu użyteczności języków w różnych sferach życia, (6) emocjonalnego podejścia do języka, (7) prestiżu społecznego każdego języka, (8) uwarunkowania aktu komunikacji [Weinreich 1963, 73–79]. U. Weinreich uważa, że grupa bilingwalna jest osobnym bytem, a nie sumą jednostek grupy: „kiedy dwa języki znajdują się w kontakcie za przyczyną określonej grupy osób, indywidualne cechy zachowań językowych jej członków wzajemnie się neutralizują, podczas gdy nawyki mowne charakterystyczne dla grupy nabierają znaczenia” (tamże, 83). W związku z tym na poziomie grupy bilingwalnej powstają normy, niewynikające ze średniej zachowań jednostek językowych, ale powstają nowe¹⁷. Bez względu czy badaniu podlega system językowy czy kulturowy należy uwzględnić aspekt socjologiczny – relacje z otoczeniem – przez analizę czynników pozastrukturalnych. Wprowadzając nowy element do systemu zarówno językowego czy kulturowego należy wziąć pod uwagę trzy fazy: (1) akceptacja nowego elementu przez innowatorów, (2) rozprzestrzenienie innowacji w pozostałych grupach społecznych, (3) modyfikacja zapożyczenia do ostatecznego włączenia do danej kultury [Głuszkowski 2011a, 107 za Weinreich 1963, 11; por. Linton 1940, 474]. Głównymi czynnikami kształtującymi dwujęzyczność jednostki jest zdolność indywiduum do poznania i zmiany języka oraz psychologiczne i socjologiczne czynniki związane ze statusem obu języków i sytuacją komunikacyjną [Głuszkowski 2011a, 108]. Ogromne znaczenie w przypadku dwujęzycznej jednostki ma prestiż danego języka na poziomie społecznym (awans zawodowy) oraz istota danego języka w kulturze i literaturze danego kraju. Na dwujęzyczność jednostki wpływ ma także znajomość danego języka – ważne jest to, którym językiem jednostka posługuje się sprawniej i z którym z nich jest związana emocjonalnie, np. który z nich jest językiem

¹⁷ M. Głuszkowski za przykład podaje przenikające do języka polskiego anglicyzmy, np. *dokładnie!*, słowo będące kalką ang. *exactly!* – oznaczający wykrzyknienie oznaczające zgodę. Pojawienie się wykrzyknienia *dokładnie!* W j. polskim pojawiło się za pośrednictwem osób bilingwalnych, które pod wpływem znaczenia i funkcji jednostki języka angielskiego zmieniły znaczenie bliskiego znaczeniowo leksemu *dokładnie* [Głuszkowski 2011a, 105].

dzieciństwa (to nie oznacza, że język dzieciństwa jest zawsze językiem podstawowym). Czynniki kształtujące bilingwizm indywidualny mają wpływ na obraz dwujęzyczności grupowej, zwłaszcza jeżeli chodzi o użytkowanie języka, dającego awans społeczny. Kontakt językowy w ujęciu grupowym jest uwarunkowany przez czynniki makrospołeczne. Jednym z nich jest położenie geograficzne, które może ograniczać kontakt językowy między różnojęzycznymi grupami, natomiast drugim jest charakter wspólnoty dwujęzycznej – język przesiadła jest podatny na innowacje językowe, w przeciwieństwie do społeczności rdzennej [zob. Weinreich 1963, 89–91].

E. Smułkowa proponuje termin „konwergencja” w sytuacji omawiania zmian w systemach językowych blisko ze sobą spokrewnionych, które znajdują się ze sobą w kontakcie [Smułkowa 2011, 114–119]. „Konwergencja” dotyczy języków lokalnych, zrozumiałych najczęściej dla najstarszego pokolenia – jest to tzw. posługiwanie się mieszaniną językową. W związku z tym konwergencja jest innym rodzajem sytuacji w jakiej znajdują się języki w kontakcie niż interferencja. Jak zauważa A. Zielińska inne rozumienie konwergencji prezentuje S. Thomason: „Specjaliści zajmujący się kontaktami językowymi zgadzają się co do obecności dwóch typów zmian w systemie językowym wywołanych przez kontakt: konwergencji i relexification¹⁸. Konwergencja, najprościej mówiąc, może być dowolnym procesem, dzięki któremu dwa lub więcej języków w kontakcie stają się do siebie podobne; jednak jest to bardzo szeroka definicja, która może obejmować prawie każdą wywołaną przez kontakt zmianę i nie odpowiada temu, co zwykle rozumiemy jako konwergencję. W praktyce termin konwergencja jest używany pierwotnie w dwóch kontekstach. Jeden to sytuacja, kiedy dwa (lub więcej) języków zmieniają się tak, że robią się podobne do siebie. W tym kontekście w pojęciu konwergencja podkreśla się fakt, że interferencja jest obustronna, nie jednostronna, i fakt, że struktury językowe będące wynikiem konwergencji nie mają jednego źródła; albo były zawsze obecne, lecz w sposób mniej widoczny w obu językach lub częściowo podobne w dwóch językach, ale nie objawiające się w żadnym w sposób jednoznaczny. Mówienie o konwergencji prowadzi do unikania wyznaczania języka dawcy i języka biorcy” (tłum. A. Zielińska) [Thomason 2001, 89 za Zielińska 2013, 62]. W ujęciu S. Thomason konwergencja to rozwój języków w podobny sposób, przez co języki posiadają podobne cechy z powodu funkcjonowania w tych samych warunkach.

---

¹⁸ Relexification jest to proces językowy, który polega na wchłonięciu przez jeden język zasobu leksykalnego z drugiego języka bez znacznych zmian gramatycznych [zob. Zielińska 2013, 62].

W przypadku moich rozmówców przełączanie kodu następuje bez wyraźnych przyczyn, zależy jedynie od zwyczajów komunikatywnych rozmówcy. W wywiadach występują przełączenia kodu w obrębie zdania (wewnątrzzdaniowe) oraz wyrazu (wewnątrzwyrazowe). Według E. Sękowskiej proces zmiany kodu może następować tylko z dwóch powodów: (1) świadomego wprowadzenia języka obcego do wypowiedzi, (2) braku sprawności językowej w jednym z języków [2010, 37]. W przypadku moich rozmówców możemy mówić o nieświadomym przełączaniu kodów, wynikającym z braku znajomości standardowej odmiany języka. Wymaga to jednak dalszych badań.

6. Mowa pogranicza¹⁹

Pojęcie mowy pogranicza pochodzi od propozycji zastąpienia terminu „wielokulturowość” „kulturą pogranicza”. Twórcą tej kategorii jest J. Straczuk, która traktuje kulturę pogranicza „niekoniecznie jako zespół stykających się różnych całości kulturowych (tu: kultur etnicznych), ale raczej jako swoisty układ kulturowy, zespół cech różnego pochodzenia, które wspólnie zebrane stanowią funkcjonalną całość. Dlatego badać należałoby nie tyle poszczególne kultury wchodzące w kontakt na pograniczu i ich wzajemne modyfikacje, ile właśnie ten swoisty układ kultury pogranicza, rozumianej jako odrębne zjawisko” [Straczuk 2006, 30]. Twórcą koncepcji **mowy pogranicza** jest E. Smułkowa, która wraz ze swoim zespołem prowadziła badania na Brzławszczyźnie [Brzławszczyzna 2009; 2011]. Prowadząc badania językowe na terenie pogranicza często spotyka się „mieszanie języków”, która według rozmówców jest jednym językiem. Tak jak miejscem kontaktu językowego jest człowiek, tak kultura pogranicza ma wymiar indywidualny: „Každy mieszkaniec tego terenu, ze swoim indywidualnym pochodzeniem, życiowym doświadczeniem, otoczeniem społecznym, nosi w sobie osobną, dającą się opisać jedynie idiosynkratycznie, a nie systemowo, sytuację pogranicza (...) miejscem kontaktu kulturowego jest bowiem zawsze jednostka, która uwikłana jest w różne relacje – społeczne, rodzinne, lokalne, wyznaniowe – prezentuje własny indywidualny układ kulturowy, rozmaicie wykorzystywany i interpretowany” [Straczuk 2006, 8, 256]²⁰.

¹⁹ Zob. Zielińska 2013, 62–67.

²⁰ Stan badań nad językiem przesiedleńców ze wschodnich województw II Rzeczypospolitej, mieszkających na terenie Ziemi Zachodnich oraz prace dotyczące polszczyzny kresowej na Ukrainie opisują dokładnie w książce *Kresowianie z krzeszyckich ziem. Opowieści przesiedleńców* (s. 13) oraz w artykule *Uwagi o języku osób wysiedlonych z Kresów południowo-wschodnich zamieszkałych w gminie Krzeszyce w województwie lubuskim* (s. 39–40). W bibliografii artykułu umieszczam najważniejszą pozycję.

Mowa pogranicza dotyczy sytuacji, kiedy na danym obszarze powstają gwary mieszane – niepodlegające klasyfikacji do żadnego języka. „Mowa pogranicza to proces, w którym mówiący używa wzorów, reguł, cech pochodzących z co najmniej dwóch systemów językowych. Norma jest rozumiana jako proces socjolingwistyczny, który jest zmienny i nie reguluje proporcji elementów z dwóch systemów językowych w mówieniu” [Zielińska 2013, 66].

7. Podsumowanie

W moich badaniach pragnę zwrócić uwagę na to, że oprócz osób mówiących w języku polskim przed i po przesiedleniu, są także osoby, które przyjechały na teren województwa lubuskiego z dwujęzycznością oraz grupy jednojęzyczne – nieznające w ogóle języka polskiego (mówiące po ukraińsku, po białorusku, „po prostu” i „po chachłacku”). Te osoby nauczyły się języka polskiego już na terenie regionu lubuskiego po 1945 roku. Moi rozmówcy prezentują kod mieszany, składający się z polszczyzny ogólnej i cech kresowych. W przeniesionej polszczyźnie kresowej występują cechy, które można zaobserwować w obecnym języku polskim na Ukrainie i Białorusi. Dwujęzyczność przesiedleńców pozwala na stwierdzenie, że konwergencja²¹ (integracja) języków występujących na terenie regionu lubuskiego, doprowadziła do porozumiewania się „gwarami mieszanymi”. Rozmówcy z łatwością przełączają kody, ponieważ polski i ukraiński łączy bliskie pokrewieństwo systemowe. Ta bliskość wyraża się „we wzajemnym rozumieniu i świadomości regularnych odpowiedników (substytucji) fonetycznych oraz dużej liczby wspólnych leksemów” [Smułkowa 2011, 115]. Moi rozmówcy porozumiewają się „gwarami mieszanymi”, podlegającymi procesowi konwergencji językowej, która jest równoważna z wciąż wzrastającą integracją języków, uwarunkowaną bliskością obu kodów oraz czynnikami pozajęzykowymi [tamże, 120].

Literatura

- Augustyniak-Żmuda G., 2012a, *Kresowianie z Krzeszyckich ziem. Opowieści przesiedleńców*, Gorzów Wielkopolski.
- Augustyniak-Żmuda G., 2012b, *Uwagi o języku osób wysiedlonych z Kresów południowo-wschodnich zamieszkałych w gminie Krzeszyce w województwie lubuskim*, [w:] *Polskie dziedzictwo kulturowe na Kresach*, pod red. Ewy Dzięgiel, Warszawa, s. 39–46.

²¹ E. Smułkowa proponuje termin „konwergencja” (integracja) w sytuacji omawiania zmian w systemach językowych blisko ze sobą spokrewnionych, które znajdują się ze sobą w kontakcie [Smułkowa 2011, 114–119].

- Augustyniak-Żmuda G., 2012c, *Losy przesiedleńców z Kresów południowo-wschodnich, zamieszkałych w gminie Krzeszyce, w świetle ich relacji. Przykład państwa Szuszkiewiczów*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe regionu pogranicza*, tom IV, pod red. E. Skorupskiej-Raczyńskiej, J. Rutkowskiej, Gorzów Wielkopolski, s. 7–14.
- Augustyniak-Żmuda G. 2014, *Obraz życia po 1945 roku we wspomnieniach osiedleńców ze wsi z okolic Gorzowa Wielkopolskiego*, [w:] *Konstrukcje i dekonstrukcje tożsamości. Narracja i pamięć*, tom III, Warszawa, s. 503–525.
- Augustyniak-Żmuda G., Magdalena Bednarczyk, 2015, *Dziedzictwo pamięci w narracjach najstarszych mieszkańców Gorzowa Wielkopolskiego*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe regionu pogranicza*, tom V, pod red. E. Skorupskiej-Raczyńskiej, J. Rutkowskiej, Gorzów Wielkopolski – w druku.
- Babbie E., 2009, *Podstawy badań społecznych*, tłum. W. Betkiewicz, Warszawa.
- Basara J., Horodyska H., Kupiszewski W., 1960, *Z badań dialektologicznych na Ziemiach Zachodnich*, [w:] „Poradnik Językowy”, z. 10, s. 451–455.
- Białokórska M., 1993, *Niektóre właściwości polszczyzny potocznej byłych przesiedleńców z Kresów Wschodnich na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Rozprawy Slawistyczne 6*, Lublin, s. 13–19.
- Białokórska M., Rzepka W. R., 1991, *Z badań nad świadomością językową mieszkańców Pomorza Zachodniego (Postrzeganie i ocena procesów integracyjnych)*, „Przegląd Zachodniopomorski”, nr 1, s. 6.
- Bokszański Z., Piotrowski A., Ziółkowski M., 1977, *Socjologia języka*, Warszawa.
- Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, 2009, t. II, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, pod red. naukową Elżbiety Smułkowej, zespół autorski: Iryna Budźko, Olga Guszczewa, Helena Kazancewa, Elżbieta Smułkowa, konsultacja lituanistyczna: Nijola Birgiel, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, 2011, t. I, *Historia regionu, Charakterystyka socjolingwistyczna, Świadectwo mieszkańców*, pod red. naukową Elżbiety Smułkowej, Warszawa.
- Brencz A., 1997, *Oswajanie niemieckiego dziedzictwa kulturowego. Z badań etnologicznych na Środkowym Nadodrzu*, [w:] *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, pod red. Z. Mazura, Poznań, s. 191–216.
- Burszta J., 1967, *Kategorie społeczno-kulturowe ludności Ziem Zachodnich*, [w:] *Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich*, pod red. Markiewicz W., Rybicki P., „Przegląd Zachodni”, nr 1, s. 132–177.
- Czarniawska B., 2002, *Interviews and organizational narratives/f*, [w:] Jaber F. Gubrium i James Holstein (red.), *Handbook of interviewing*, Sage, Thousand Oaks, s. 733–750.
- Czarnuch Z., 1997, *Oswajanie krajobrazu. Polscy osadnicy w dorzeczu dolnej Wisły*, [w:] *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, pod red. Z. Mazura, Poznań, s. 169–190.

- Drzazgowski M., 1992, *O nazwie chachłacka mowa*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, pod red. K. Handke, Warszawa, s. 29–35.
- Dzięgiel E., 2003, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa.
- Frankowska-Kozak B., 1993, *Z badań nad integracją gwar na terenie województwa szczecińskiego*, [w:] *Rozprawy Slawistyczne 6*, UMCS, Lublin, s. 63–79.
- Glaser B. G., Strauss A. L., 2009, *Odkrywanie teorii ugruntowanej. Strategie badania jakościowego*, tłum. M. Gorzko, Kraków 2009.
- Głuszkowski M., 2011a, *Socjologizm teorii badań dwujęzyczności Uriela Weinreicha*, [w:] „Rocznik Historii Socjologii” 1/2011, s. 101–117.
- Głuszkowski M., 2013, *Socjologia w badaniach dwujęzyczności. Wykorzystanie teorii socjologicznych w badaniach nad bilingwizmem*, Toruń.
- Golachowska E., 2006, *Język i kultura mieszkańców wsi włościańskich i szlacheckich dawnej ziemi drohickiej na Podlasiu. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
- Gumperz J. J., 1982, *Discourse Strategies*, Cambridge.
- Handke K., 1993a, *Przedmowa*, [w:] *Region i regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*, Warszawa, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 7–11.
- Handke K., 1993b, *Gwary przejściowe/mieszane wewnątrz obszaru dialektalnego*, [w:] *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich*, Rozprawy Slawistyczne 6, Lublin (przedruk w: Handke Kwiryna, *Rozważania i analizy językoznawcze*, Warszawa 1997, s. 285–289).
- Homa E., 1979, *Współczesne gwary Pomorza Środkowego, Studium socjolingwistyczne. Cz. 1.*, Słupsk, s. 5–39, 252–271.
- Karaś M., 1958, *Z problematyki gwar mieszanych i przejściowych*, [w:] „Język polski” XXXVIII, Kraków, s. 286–296.
- Kleszcz K., 2001, *Unifikacja języka mieszkańców wsi okolic Brzegu na Śląsku Opolskim. Studium socjolingwistyczne*, Opole.
- Kleszcz K., 2001, *Unifikacja języka mieszkańców wsi okolic Brzegu na Śląsku Opolskim. Studium socjolingwistyczne*, Uniwersytet Opolski, Opolskie Towarzystwo Nauk, Opole, s. 1–119.
- Kłoskowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.
- Kostera M., 2003, *Metody badawcze*, [w:] *Antropologia organizacji. Metodologia badań terenowych*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 97–136.
- Krasowska H., 2012, *Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie*, Warszawa, Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.
- Kurcz Z., 1998, *Badać procesy i problemy społeczne, a nie Ziemię Zachodnią i Północną jako szczególne terytorium*, [w:] „Przegląd Zachodni”, nr 3, s. 15–24.
- Kurzowa Z., 2006, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Kraków, s. 1–439.
- Linton R. (red.), 1940, *Acculturation in seven American Indian tribes*, New York.

- Łesiów M., 1997, *Михайло Лесів, Українські говірки у Польщі*, Warszawa: Український архів.
- Mackey W. F., 1987, *Bilingualism and Multilingualism*, [w:] *Sociolinguistics. An International Handbooks of the science of Language and Society*, pod red. U. Ammana, N. Dittmar, K. Mattheier, Berlin–New York, s. 700.
- Małecki M., 1933, *Do genezy gwar mieszanych i przejściowych (ze szczególnym uwzględnieniem granicy językowej polsko-czeskiej i polsko-słowackiej)*, [w:] „*Slavia Occidentalis*”, t. XII, Poznań, s. 80–90.
- Paryl W., 1978, *Oddziaływanie języka literackiego na niektóre dialekty Ziemi Zachodnich*, [w:] „*Studia linguistica IV. Studia kontrastywne*”, nr 391, Warszawa–Wrocław, s. 71–81.
- Prędotka S., 1978, *O przyczynach polsko-niemieckiej interferencji w zakresie wymowy*, [w:] „*Studia linguistica IV. Studia kontrastywne*”, nr 391, Warszawa–Wrocław, s. 83–88.
- Reichan J., Woźniak K., 2004, *Mały atlas językowy województwa gorzowskiego*, [w:] *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków, s. 55–59.
- Rieger J., 1996a, *Co wiemy o języku polskim na Kresach Wschodnich*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich. Tom 1. Studia i materiały*, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 11–16.
- Rieger J., 1996b, *Język polski na Ukrainie (rozpowszechnianie, funkcje, znaczenie, świadomość językowa)*, [w:] *Język polski dawnych Kresów Wschodnich. Tom 1. Studia i materiały*, pod red. J. Riegera, Warszawa, s. 131–143.
- Rieger J., Cechosz-Felczyk I., Dziegiel E., 2007, *Język polski na Ukrainie w końcu XX w.*, cz. 2, Kraków, s. 18–20, 28–32, 39–42, 50–53.
- Romaine S., 1989, *Bilingualism*, Oxford, s. 11.
- Sakson A., 1998, *Nowe paradygmaty w badaniach Ziemi Zachodnich i Północnych*, [w:] „*Przegląd Zachodni*”, nr 3, s. 34–39.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2007, *Pamięć zbiorowa*, [w:] *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej. Ginąca część kultury europejskiej*, Warszawa, s. 82–89.
- Sękowska E., 2010, *Aspekty językowe*, [w:] *Język emigracji polskiej na świecie. Bilans i perspektywy badawcze*, Kraków, s. 33–37.
- Smułkowa E., 2002a, *Pojęcie gwar przejściowych i mieszanych na polsko-białorusko-ukraińskim pograniczu językowym*, [w:] *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 336–348.
- Smułkowa E., 2002b, *Propozycja terminologicznego zawężenia zakresu pojęć „gwar mieszane” – „gwar przejściowe”*, [w:] *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 349–354.
- Smułkowa E., 2011, *Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Brzławszczyźnie w świetle badań terenowych (1997–2007)*, [w:] *Brzławszczyzna. Pamięć i współczesność*, 2011, t. I, pod red. Elżbiety Smułkowej, Warszawa, s. 101–140.

- Stieber Z., 1934, *Geneza gwar laskich*, Kraków, s. 1–30.
- Stieber Z., 1974, *Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych*, Prace Komisji Językowej PAU, nr 27, Kraków 1938, przedruk w: *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 33–65.
- Straczuk J., 2006, *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*, Wrocław.
- SWT, 2007, *Słownictwo gwarowe przesiedleńców z Ukrainy. Słownik porównawczy kilku wsi w Tarnopolskiem*, pod red. J. Riegera, Kraków, s. 7–305.
- Thomason S. G., 2001, *Language contact*, Edinburgh.
- Weinreich U., 1963, *Languages in contact. Findings and problems*, The Hague: Mouton.
- Wyderka B., 2001, *Przemiany językowe na ziemiach zachodnich i północnych*, [w:] *Najnowsze Dzieje Języków Słowiańskich: Język Polski*, pod red. S. Gajdy, Uniwersytet Opolski Instytut Filologii Polskiej, s. 460–476.
- Zagórski Z., 1982, *O badaniach integracji w zakresie świadomości językowej w kilku województwach zachodnich*, Wrocław–Warszawa–Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 5–41, 88–90.
- Zagórski Z., 1996, *Mały Atlas Językowy Województwa Gorzowskiego, tom 2.*, seria Filologia Polska nr 59, Poznań, s. 317–321.
- Zagórski Z., Sieradzki A., Grzelakowa E., 1992, *Mały Atlas Językowy Województwa Gorzowskiego, tom 1.*, seria Filologia Polska Nr 45, Poznań, s. 5–9, 46–51.
- Zawadowski L., 1961, *Fundamental relations in language contact*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. XX, s. 3–26.
- Zdaniukiewicz A. A., 1972, *Procesy integracji językowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych w świetle analizy ilościowej*, [w:] *Prace Filologiczne, tom XXIII poświęcony VII Międzynarodowemu Kongresowi Słowistów*, Warszawa, s. 283–288.
- Zielińska A., 2012, *Wielojęzyczność w województwie lubuskim. Stan współczesny*, [w:] *Mniejszości regionu pogranicza. Separacja. Adaptacja. Integracja. Asymilacja*, pod red. B. A. Orłowskiej, K. Wasilewskiego, Gorzów Wielkopolski, s. 13–23.
- Zielińska A., 2013, *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Warszawa.

Źródło internetowe

<http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=podstawy-dialektologii&l2=gwary-przejsciowe-i-mieszane-mwr> (dostęp: 8.05.2015)

FIELD RESEARCH IN THE LUBUSZ REGION.
SPEECH OF MIGRANTS FROM ANCIENT EASTERN PROVINCES
OF THE SECOND POLISH REPUBLIC

S U M M A R Y

This article presents the preliminary results of field research that lead since 2009 in the province of around Gorzow Wielkopolski. Language material gathered so far in more than 20 towns in the northern part of the region. The research was the nature of biographical interviews with the oldest generation who remember the first years after resettlement. In this article I focus on languages (and variants) displaced from the former eastern provinces of the II RP.

In my research, I would like to point out that in addition to those speaking Polish before and after resettlement, there are also people who have come into the region of around Gorzow Wielkopolski of bilingualism.

Gabriela Augustyniak-Żmuda e-mail: gabi157@onet.eu

Elżbieta Bogdanowicz

Białystok

Nazwy własne w funkcji metaforycznej (na polskich i rosyjskich przykładach prasowych)

Słowa kluczowe: językoznawstwo, onomastyka, nazwa własna, metafora, konotacja, funkcja metaforyczna

Powszechnie uświadamiana obecność nazw własnych (inaczej onimów, propriów) w systemach różnych języków nie idzie w parze z określeniem ich specyficznych cech kategoryalnych jako odrębnej klasy wyrazów.

W tradycyjnym opisie onomastycznym przyjmuje się, że wyznacznikiem propriów w języku jest pierwotna funkcja identyfikacyjno-dyferencyjna¹, zgodnie z którą nazwy równocześnie oznaczają i wyróżniają indywidualne desygnaty, np. onim *Alpy* nie tylko identyfikuje określony denotat – góry w Europie, ale i wyodrębnia go z całej klasy takich samych lub podobnych (ze zbioru nazw *Attaj*, *Andy*, *Himalaje*, *Karakorum*, *Karpaty*, *Kordyliery*, *Pamir*, *Pireneje*, *Ural* itd.). Ta wręcz aksjomatyczna właściwość propriów stanowi najważniejsze kryterium odróżniające nazwy własne od wyrazów pospolitych (apelatywów)², jednak okazuje się niewystarczająca, gdy prze-

---

¹ W literaturze przedmiotu funkcja ta jest rozmaicie nazywana: najczęściej zamiennie używa się określeń funkcja identyfikacyjna, dyferencyjna lub identyfikacyjno-dyferencyjna [por. np. Kosyl 1992, 50]. Z. Kaleta [1998, 18] proponuje termin funkcja deiktyczna, a E. Pałuszyńska [2003, 115] – funkcja onomastyczna.

² Za pomocą *nomen appellativum* grupujemy (kategoryzujemy) przedmioty (obiekty) otaczającego nas świata w taki sposób, że łączymy je w klasy na podstawie wspólnej cechy lub zespołu wspólnych cech posiadanych przez wszystkie przedmioty danej klasy [Grodziński 1973, 13, Kaleta 1998, 17].

ciwstawiamy nazwy deskrypcjom jednostkowym³. Tutaj czynnikiem rozstrzygającym jest sposób wyznaczenia desygnatu: deskrypcja czyni to przez opis, wyszczególnienie takich czy innych jego cech, natomiast nazwa własna nie orzeka żadnych cech o obiekcie, a jedynie go nazywa [Kaleta 1998, 33].

Drugi (równie często wymieniany w definicjach) atrybut charakteryzujący nazwy własne na tle wyrazów pospolitych dotyczy ich semantyki, a mianowicie twierdzenia o braku znaczenia. O ile bowiem wyraz *dzik* zawiera zespół elementów składających się na jego treść znaczeniową (por. ‘zwierzę z rodziny świń’, ‘ma wydłużoną głowę zakończoną ryjem uzbrojonym w kły’, ‘jest pokryty szorstką sierścią brunatnej barwy’, ‘żyje w stadach’, ‘ceniony w łowiectwie ze względu na mięso, skórę i trofea myśliwskie’ itd. *Słownik języka polskiego* I 1978, 507), to na przykład nazwa rzeki *Wisła* czy nazwisko *Hitler* nie znaczy nic, symbolizuje jedynie jednostkowy desygnat.

Kryterium funkcjonalno-semantyczne – chyba najważniejsza zasada wydzielenia nazw własnych z zasobu leksykalnego – wymaga przypatrzenia się jeszcze jednej kwestii szczegółowej. Mam tu na myśli wywodzące się ze starożytności stanowisko, zgodne z którym najważniejszą właściwością kategorią *nomen proprium* jest jednostkowe odniesienie, czyli zredukowany w świadomości danej wspólnoty komunikatywnej, w zasadzie tylko do jednego konkretnego obiektu (denotatu), zakres nazwy⁴.

Nawet pobieżna obserwacja rzeczywistości pozajęzykowej dostarcza wielu przykładów na to, że nie wszystkie onimy charakteryzują się jednostkowym zakresem. Wymogu wskazywania przez nazwę własną tylko jednego desygnatu nie spełniają np. bardzo częste przypadki powtarzania się imion i nazwisk mających w obrębie jednej tylko społeczności językowo-komunikatywnej setki tysięcy, a nawet miliony powtórzeń. Uwzględnienie jednostkowego zakresu nazwy w roli wyznacznika własności nie jest też możliwe w odniesieniu do nazw narodowości typu *Słowak, Polak, Francuz, Litwin*,

³ Deskrypcja jednostkowa to kilkuwyrazowy zwrot, który podobnie jak nazwa własna odznacza się referencją szczegółową, czyli wskazuje i wyróżnia pojedynczy obiekt świata zewnętrznego, np. *stolica Rosji, polska najdłuższa rzeka, autor „Zemsty”* itd. [Grodziński 1973, 9 i 44–58, Kaleta 1998, 33–34, Grzegorzczakowa 2001, 110 i dalej]. Obok deskrypcji jednostkowych (zwanymi też określonymi lub indywidualnymi), które w obrębie danej wspólnoty językowo-komunikatywnej identyfikują jeden i tylko jeden obiekt, istnieją deskrypcje nieokreślone, np. *pewien reżyser, jakiś nowy nauczyciel, jakieś polskie miasto* itp.

⁴ Specyfika referencyjna pozwala przeciwstawiać nazwy własne leksemom o zakresie ogólnym, nieograniczenie szerokim – wyrazom pospolitym, np. słowo *kot* odnosi się do wszystkich kotów (desygnatów) na świecie, tych rzeczywistych i wyobrażonych. Z kolei wąski zakres onimu *Mizia* ograniczony jest tylko do jednego obiektu, w tym przypadku do konkretnego kota.

Belg, gdyż onimy te nie odnoszą się do pojedynczego denotatu, ale do zbioru denotatów traktowanych przez członków danej społeczności jako niepowtarzalna jedność. Należy przy tym wspomnieć, że tzw. typowe (modelowe)⁵ nazwy własne, np. *Reymont*, *Napoleon*, *Rzym*, *Tamiza* itd., funkcjonują jako określenia niepowtarzalne, odsyłające do obiektów jednodesygnatowych, syngulatywnych [Grodziński 1973, 24–28, Kaleta 1998, 31].

Z powyższego wynika, że jednostkowości w sferze proprialnejszy języka nie należy uzależniać od ilości oznaczanych obiektów, ale łączyć z jednostkowym charakterem aktu nominacji, w czasie którego – na mocy odrębnej umowy (konwencji) nazewniczej – dochodzi do przypisania konkretnej nazwy własnej jej desygnatowi. Od tego momentu między określonym obiektem (osobą, miejscem, instytucją, wytworem działalności ludzkiej itd.) a nadaną mu nazwą tworzy się bezpośredni i stały związek. Związek ten, zwany referencją lub denotacją, dotyczy użycia nazwy własnej w funkcji prymarnej, tzn. takiej, w której onim oznacza, nazywa i wyróżnia jakiś obiekt indywidualny, tj. zawsze odnosi go do tego samego referenta bez przekazywania jakiegokolwiek treści znaczeniowej.

Przegląd esejów, felietonów, komentarzy, recenzji, listów do redakcji (czyli form dziennikarskiego przekazu tradycyjnie zaliczanych do publicystyki⁶) we współczesnej prasie polskiej i rosyjskiej pozwala wyodrębnić liczne użycia nazw własnych w funkcjach daleko wykraczających poza ich pierwotne przeznaczenie. Przykładowo, prymarną funkcją onimów *Hitler//Гитлер*, *Himalaje//Гималаи* czy *Rubikon//Рубикон* jest identyfikacja i odnośnienie uwagi czytelnika do, odpowiednio, przywódcy nazizmu Adolfa Hitlera, gór w Azji oraz rzeki we Włoszech [Grzenia 2002, 184, 183, 315], natomiast w wypowiedziach prasowych *polski Hitler*⁷ („Wprost” 2005, 47) – [o pewnym mieszkańcu Sokółki, który wzywał w swoich nazistowskich przemówieniach do obalenia władz w Polsce i zaprowadzenia ładu na wzór III Rzeszy], *маленький Гитлер*⁸, *Гитлер без вермахта, современный (Адольф) Гитлер* – [wyrażenia z antroponimem *Гитлер* określają byłe-

⁵ Z. Kaleta [1998, 31], czerpiąc z kognitywnej teorii prototypów, najbardziej typowe nazwy własne określa mianem prototypicznych.

⁶ Prasowe gatunki publicystyczne podporządkowane są funkcji interpretacyjnej i perswazyjnej, tzn. służą wyjaśnianiu, komentowaniu i ocenianiu rzeczywistości, ale także przeszłości i stawianiu hipotez co do przyszłości [Kozieł 2002, 119, Bauer 2000, 150].

⁷ Polskie ilustracje tekstowe wyekscerpowano z publicystyki prasowej – z tygodników „Newsweek”, „Wprost”, „Polityka”, „Przekrój”, „wSieci”.

⁸ Rosyjskojęzyczne wystąpienia prasowe z udziałem nazw własnych pochodzą z Narodowego Korpusu Języka Rosyjskiego (Национальный корпус русского языка), dostępnego na stronie internetowej ruscorpora.ru.

go prezydenta Gruzji Micheila Saakaszwili, krytykowanego przez przeciwników politycznych za dyktatorskie zapędy w rządzeniu państwem, rozbudowywanie armii i państwowego aparatu przemocy], *Himalaje wszelkiego zakłamania* („Newsweek” 2009, 41) – [krytyczna ocena artykułu komentującego aresztowanie polskiego reżysera Romana Polańskiego w Szwajcarii], *„гималаи” пивных и водочных бутылок* – [o wielkiej górze butelek po alkoholu, którą w pewnym mieszkaniu odkryli milicjanci], *ekologiczny Rubikon* („Wprost” 2009, 5) – [określa ważną dla rozwoju ludzkości przemianę gatunku *homo sapiens* z łowców zbieraczy w rolników], *70 лет – важный Rubikon в жизни каждого человека* nazwy te, zachowując swą pierwotną postać formalną, spełniają funkcję wtórną: nie odnoszą do konkretnych obiektów, ale jako nośniki określonych konotacji⁹ związanych z referentem nazwy, np. *Hitler* to ‘nazista’, ‘silny przywódca o skłonnościach dyktatorskich’, *Himalaje* – ‘najwyższy stopień czegoś’, ‘rekordowa wysokość, ilość’, *Rubikon* – ‘decydujący, nieodwołalny krok’ stają się czynnikami powołującymi do życia metafory.

Poniżej, analizując polskie i rosyjskie przykłady metaforycznych użycí propriów w prasie, chciałabym spróbować odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób przebiega metaforyzacja z udziałem nazw własnych w charakterze tematów pomocniczych metafor, jakie zjawiska towarzyszą temu procesowi i czym są uwarunkowane.

Dla potrzeb niniejszego opracowania przyjmuję klasyczne, znane od czasów Arystotelesa, rozumienie metafory¹⁰, uniwersalnego mechanizmu komunikacyjnego, obecnego w różnych językach, typach wypowiedzi, odmianach stylowych języka, który polega na przeniesieniu nazwy z jednego zjawiska na drugie na zasadzie podobieństwa cech charakterystycznych desygnatów [*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* 2003, 361–363]. Ujęcie to odwołuje się do tzw. leksykalnego znaczenia wyrazu (wypracowanego na gruncie semantyki leksykalnej) ujmowanego jako stały zespół cech koniecznych i wystarczających do odróżnienia tego znaczenia od każdego innego, cech, które są obecne we wszystkich użyciach danej jednostki leksykalnej i pozwalają w sposób jednoznaczny i najbardziej ekonomiczny odgraniczyć dany wyraz – wraz z oznaczanymi przez niego obiektami otaczającego świata, uznawanymi za klasę – od innych w obrębie określonego kodu językowego [Tokar-

⁹ Jak wiadomo, konotacja jest terminem wieloznacznym. W artykule będziemy ją pojmować jako pewien potencjał znaczeniowy jednostki onimicznej, przypisywany nazywanemu obiektowi (referentowi), który nie wchodzi w jej definicję (treść językową), ale wynika ze znajomości jednostkowego denotatu nazwy [Rutkowski 2012, 7–8].

¹⁰ Przegląd stanowisk badawczych traktujących o metaforze w: Dobrzyńska [1984, 11–31].

ski 1984, 12–13, Apresjan 2000, 77]. Ten typ znaczenia – jako właściwość systemowa – przypisywany jest tylko wyrazom pospolitym. Z jakiego zatem znaczenia nazwy własnej, która niczego nie orzeka o cechach identyfikowanego obiektu, można korzystać, wyznaczając jej rolę tematu pomocniczego metafory? Jak sądzę, w metaforze na bazie onimu aktywizuje się tzw. znaczenie konotacyjne, asocjacyjne jednostki proprialnej, wywodzące się z semantyki kulturowej obowiązującej w danej grupie społecznej, czyli właściwie nieograniczona wiedza¹¹ o denotacie nazwy (tj. obiekcie, do którego nazwa się odnosi w swym podstawowym użyciu).

W większości metaforycznych wypowiedzi prasowych z nazwami własnymi w strukturze aktywizacji ulegają najbardziej znane, typowe cechy konotacyjne łączone z desygnatem określonej nazwy. W takiej sytuacji odbiorca onimu nie kojarzy go z jednostkowym zakresem wskazywanego obiektu, lecz traktuje jako temat pomocniczy metafory, poszukując wśród cech konotacyjnych przypisanych temu obiektowi podobieństw z istotnym dla przekazu prasowego desygnatem, tj. tematem głównym metafory. Przykładowo, w wyrażeniu *Potter skoków narciarskich* („Newsweek” 2008, 4), odnoszącym się do szwajcarskiego skoczka narciarskiego Simona Ammana, aktywizacji ulegają cechy konotacyjne desygnatu jednostkowego wyznaczonego przez nazwisko bohatera cyklu powieści Joanne Rowling o czarodzieju Harrym Potterze. Simon Amman, zdaniem nadawcy tego komunikatu, jest podobny do wymienionej w kontekście postaci literackiej, ponieważ nosi okulary, budzi powszechną sympatię i wyróżnia się („czyni cuda”) w swojej dyscyplinie sportowej.

Te same mechanizmy tworzenia metafor z onimami w roli tematów pomocniczych można zaobserwować i w innych tekstach prasowych. Nazwa państwa w określeniu *mała Szwajcaria* („Newsweek” 2013, 33) oznacza południowoamerykański Urugwaj z powodu zamożności obywateli, panującego tam spokoju i poszanowania dla demokracji, w której przeciwnicy spotykają się w połowie drogi i choć nikt nie jest do końca zadowolony, to dla wspólnego dobra dochodzą do zgody. Za tytułem artykułu *Kain i Abel* („Newsweek” 2013, 8) kryje się historia braci, z których jeden był tym dobrym (Ablem), drukarzem podziemnego wydawnictwa „Nowa”,

---

¹¹ Wiedza o denotacie nazwy własnej nie ma ściśle wyznaczonych granic, a jej charakter jest w wysokim stopniu zindywidualizowany: niektórzy przedstawiciele danej społeczności językowej dużo wiedzą o desygnacie nazwy, np. biografowie i badacze działalności oraz twórczości *Adama Mickiewicza* lub *Henryka Sienkiewicza* o obiektach wskazanych przez te nazwy, natomiast inni, tzw. przeciętni użytkownicy języka, których ostatni kontakt z twórcami literatury i ich utworami miał miejsce w czasach szkolnych, dysponują wąskim zakresem informacji na ten temat.

a drugi – ucieleśnieniem zła (Kainem), tj. informatorem SB donoszącym bez skrupułów także na brata. *Nowym Jorkiem* [...] *we wschodnim stylu* („Polityka” 2013, 36) nazwana została Moskwa z uwagi na przemianę z miasta szarości i biedy w kolorową, bogatą i kosmopolityczną metropolię, podobną do Nowego Jorku. Za pomocą nagłówka *Pinokio i Dżepetto* („Wprost” 2011, 7), odnoszącego się do rosyjskich polityków Dmitrija Miedwiediewa i Władimira Putina, trafnie zilustrowano relacje między nimi. W wymienionej przenośni premier Miedwiediew to Pinokio, ponieważ wypada nieprawdziwie, naśladując prezydenta Putina – jego sposób siedzenia, gestykulacji, mówienia. W tych nieudolnych próbach premier jest niewiarygodny, zbyt kanciasty i drewniany, nie wzbudza strachu, nie potrafi porywać tłumów. Przede wszystkim jednak został wystrugany przez prezydenta (czyli Dżepetta) i ciągle znajduje się pod jego czujnym okiem. *Nowym Piotrem Wielkim* („Wprost” 2008, 34) Rosjanie okrzyknęli Władimira Putina, przypisując mu cechy cara Piotra I Wielkiego rządzącego w Rosji na przełomie XVII i XVIII wieku, tj. wysoką inteligencję polityczną połączoną z prawdziwie rosyjską bezwzględnością. Inne skojarzenie, a mianowicie ‘władca reformator’, łączone z onimem Piotr Wielki i ujawniające się w wypowiedzi *jest Piotrem Wielkim, który przeprowadzi w Rosji konieczne reformy* („Wprost” 2010, 37), także dotyczy rosyjskiego prezydenta Władimira Putina. Konotacja Jacek Kuroń to ‘polityk rozwiązujący problemy społeczne, z którymi nie radzi sobie państwo’ została wykorzystana w roli tematu pomocniczego metafory w tekście o Jurku Owsiaku, człowieku zaangażowanym w pomaganie ludziom: *Owsiak jest trochę jak współczesny Jacek Kuroń. [...] Kuroń rozdawał zapki i zasiłki. Owsiak karetki i sprzęt medyczny* („Newsweek” 2013, 23). Mianem *Polskiego Richelieu* („Wprost” 2005, 49) określono ojca Tadeusza Rydzyka, którego znaczenie w najnowszej polskiej historii można porównać, zdaniem nadawcy komunikatu prasowego, jedynie z rolą, jaką we Francji w XVII wieku odgrywał kardynał Richelieu. Wyrażenie *подмосковный Версаль* odnosi się do zespołu pałacowo-parkowego „Archangielskoje”. W tej metaforze aktywizacji ulega cecha konotacyjna ‘perła architektury’ związana z referentem nazwy własnej Wersal. Nagłówek *Kennedy z SLD* („Wprost” 2005, 22) dotyczy polityka Jerzego Szmajdzińskiego. Tutaj nazwisko Kennedy nie spełnia funkcji referencyjnej, lecz funkcję predykatywną, o czym przekonują eksplikacje Szmajdziński „jest kimś o cechach (fizycznych i psychicznych) Kennedy’ego”, „jest taki, jak Kennedy”. Inna konotacja, ściśle wiązana z antroponimem Kennedy, stała się dla odmiany tematem pomocniczym metafory *Polska rodzina Kennedych* („Newsweek” 2013, 39) odnoszonej do rodziny ministra w rządzie Donalda Tuska Władysława Kosi-

niaka-Kamysza, zaangażowanej w przeszłości i dzisiaj w polskie życie polityczne. *Urbanistycznym Waterloo* („Polityka” 2013, 10) nazwano położoną niemal w samym centrum Gdańska Wyspę Spichrzów, która powinna być dla deweloperów prawdziwym skarbem. Jednak tak nie jest, ponieważ od II wojny światowej miejsce to straszy ruinami, chwastami i górą śmieci, czyli zarządcy miasta ponieśli totalną klęskę (jak wojska francuskie pod wodzą Napoleona w starciu z armią koalicyjną w 1815 roku pod Waterloo), skazując Wyspę Spichrzów na powolne niszczenie. Z treści artykułu opatrzonego tytułem *Nasz Leonardo da Vinci* („wSieci” 2013, 37) wynika, że jego autor odkrył wiele podobieństw między Mikołajem Kopernikiem i Leonardem da Vinci – obaj byli typowymi ludźmi renesansu, wszechstronnie uzdolnionymi, wykształconymi. Interesowali się wieloma dziedzinami życia, bardzo często od siebie oddalonymi. Potrafili dokonać wszystkiego, na co im przyszła ochota. W komentarzu zawierającym opinię, co do przewidywanej roli papieża Franciszka w Kościele, pojawia się myśl, czy nie okaże się on *katolickim Gorbaczowem* („Polityka” 2013, 41) – inicjatorem zmian (tzw. pierestrojki), które odmienią oblicze Kościoła. Określenie *этакий черногорский Обломов* zawiera negatywną ocenę gry piłkarza z Czarnogóry Marka Baży w moskiewskim klubie „Lokomotiw”. Sportowiec ten na boisku nie przejawia żadnej aktywności, często zastyga w nieruchomej pozie i rozgląda się wokół sennym, obojętnym wzrokiem, niczym Ilja Obłomow z rosyjskiej powieści Iwana Gonczarowa, człowiek całkowicie pozbawiony inicjatywy, bierny, pogrążony w bezwolnej apatii i sennej beczynności.

Interesującymi przenośniami są złożenia *Margaret Merkel* („Wprost” 2005, 37), *Donald Kaczyński* („Wprost” 2005, 41), *Adolf Putin* („Wprost” 2008, 34), gdzie w każdym z nich odnajdujemy elementy dwóch formuł identyfikacyjnych, odpowiednio Margaret Thatcher i Angela Merkel, Lech Kaczyński i Donald Tusk, Adolf Hitler i Władimir Putin, a to oznacza, że w jednej metaforze doszło do aktywizacji cech konotacyjnych dwóch obiektów jednostkowych.

W wypowiedziach *Jarosław Kaczyński to nie Józef Piłsudski* („Wprost” 2005, 47), *Bronisław Komorowski nie jest polskim Putinem* („Przekrój” 2012, 34), *Unia [...] nie jest i nie będzie Matką Teresą* („Polityka” 2010, 37) mechanizm budowania metafor na bazie nazw własnych jest identyczny. Mamy tu do czynienia z negacją kwestionującą prawdziwość struktury predykatowo-argumentowej w odniesieniu do wyróżnionego przedmiotu: „ktoś nie jest Józefem Piłsudskim, Putinem, Matką Teresą”.

Analizę powyższych przykładów można uzupełnić stwierdzeniem, że chociaż wszystkie wykorzystane w nich nazwy własne zachowują referen-

cję jednostkową, to nie dotyczy ona samych onimów, ale opisowych wyrażań identyfikujących, tzn. deskrypcji określonych, w skład których nazwy wchodzi. W wyniku włączenia nazwy własnej do deskrypcji referencja – bezpośredni związek między nazwą a przedmiotem przez nią wyznaczonym – zostaje zawieszona na rzecz predykcji, to jest, w moim rozumieniu, aktu przedstawienia treści konotacyjnych związanych z referentem nazwy. Jedna cecha konotacyjna zaś lub zespół takich cech może zostać skojarzony z tematem głównym metafory, czyli desygnatem ważnym dla komunikatu prasowego, a nazwa własna staje się wówczas jej tematem pomocniczym.

Do niewielkiej liczby nazw własnych użytych w analizowanych wypowiedziach prasowych można odnieść uwagę, że w składzie metafor nazwy te zyskują referencję ogólną, właściwą wyrazom pospolitym, tzn. onim odnosi się nie do pojedynczego desygnatu, a do klasy obiektów rzeczywistych. W nagłówku *Higieniczna Pandora* („Wprost” 2005, 6) na przykład antroponimem Pandora objęto zwolenników ujawnienia archiwów tajnej policji, czyli nazwa oznacza zbiór wszystkich jej potencjalnych desygnatów. Biblijne imię Ewa w artykule pt. *Ewa w sklepie* („Wprost” 2005, 2) posłużyło jego autorowi jako symbol wszystkich współczesnych sprzedawców, którzy, naśladując Ewę kusicielkę, powinni umieć przekonać klientów do zakupu oferowanych towarów. Każde z nazwisk wprowadzonych do wystąpienia *Где сегодняшние Корчагины, Мересьевы, Гагарины?* odnosi się do klasy obiektów – współczesnych Rosjan, ludzi godnych podziwu, wzorców do naśladowania na miarę legendarnych idoli Związku Radzieckiego: Pawki Korczagina – rewolucjonisty walczącego za komunizm i prawa robotników, bohatera powieści Nikołaja Ostrowskiego „Jak hartowała się stal”, Aleksieja Meriesjewa – heroicznego pilota, pułkownika Armii Czerwonej, uczestnika II wojny światowej, którego mocno zbeletryzowane losy przedstawił Borys Polewoj w „Opowieści o prawdziwym człowieku”, Jurija Gagarina – radzieckiego kosmonauty, pierwszego człowieka w przestrzeni kosmicznej. W ostatnim przykładzie referencję ogólną formalizuje użycie nazw osobowych w liczbie mnogiej, odpowiednio *Корчагины, Мересьевы, Гагарины*. Nazwisko Roberta Kubicy, polskiego kierowcy wyścigowego i rajdowego, którego starty w Formule 1 przerwał groźny w skutkach wypadek, też pojawia się w formie mnogiej w strukturze przenośni *W historii sportu roi się od kubiców* („Przekrój” 2011, 7) i określa wszystkich sportowców z karierą przerwana w tragicznych okolicznościach.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że użycie jednostek onimicznych w metaforach uwarunkowane jest przede wszystkim potencjałem konotacyjnym nazw własnych, a więc sferą socjokulturową, w jakiej nazwy funk-

cjonują. Sięgając do propriów nadawcy komunikatów prasowych przenoszą pewne skojarzenia z nimi związane, bardziej lub mniej utrwalone w danej społeczności kulturowej, na dziedzinę docelową (biorącą), czyli temat głównej metafory. Czasami w przenośniach na bazie nazw własnych dochodzi do zastąpienia referencji jednostkowej ogólną, czyli takie wykorzystanie oni-mów zbliża nazwy własne do klasy wyrazów pospolitych.

Uzupełniając powyższe rozważania można dodać, że podstawą analizowanych metafor były różne kategorie nazw własnych (ze znaczącą przewagą antroponimów) znane zarówno z literatury pięknej, jak i używane w zwykłej, pozaliterackiej komunikacji językowej w przeszłości i współcześnie.

Literatura

- Apresjan J. D., 2000, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, przeł. Z. Kozłowska, A. Markowski, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Bauer Z., 2000, *Gatunki dziennikarskie*, [w:] *Dziennikarstwo i świat mediów*, red. Z. Bauer, E. Chudziński, Kraków, s. 150–158.
- Dobrzyńska T., 1984, *Metafora. Poetyka. Zarys Encyklopedyczny*, Wrocław.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 2003, red. K. Polański, Wrocław.
- Grodziński E., 1973, *Zarys ogólnej teorii imion własnych*, Warszawa.
- Grzegorzyczkowa R., 2001, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
- Grzenia J., 2002, *Słownik nazw własnych*, Warszawa.
- Kaleta Z., 1998, *Teoria nazw własnych*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa–Kraków, s. 15–36.
- Kosyl Cz., 1992, *Nazwy własne w prozie Jarosława Iwaszkiewicza*, Lublin.
- Kozieł A., 2002, *Gatunki dziennikarskie – rodowód, cechy, funkcje*, [w:] *O warsztacie dziennikarskim*, red. J. Adamowski, Warszawa, s. 115–120.
- Pałuszyńska E., 2003, *Nazwy własne w funkcji nieonomastycznej*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, red. M. Biolik, Olsztyn, s. 115–120.
- Rutkowski M., 2012, *Słownik metafor i konotacji nazw własnych*, Olsztyn.
- Słownik języka polskiego I*, 1978, red. M. Szymczak, Warszawa.
- Tokarski R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa.

PROPER NAMES IN A METAPHORICAL FUNCTION
(WITH POLISH AND RUSSIAN PRESS EXAMPLES)

S U M M A R Y

The article is about the metaphorical usage of proper names and their place beyond the language system.

Proper names quite frequently appear in modern (Polish and Russian) journalistic texts as a part of metaphors. These are, for example, such expressions as *polski Hitler*, *Гитлер без вермахта*, *Himalaje wszelkiego zaklamania*, *“гималаи” пивных и водочных бутылок*, *Nowy Jork we wschodnim stylu*, *подмосковный Версаль*, *katolicki Gorbaczow*, *этакий черногорский Обломов*, *nasz Leonardo da Vinci*, *сегодняшние Корчагины*, *Мересьевы*, *Гагарины* and others.

A name loses its system properties in figurative usage. That means the name does not denote or distinguish a particular person or place that was originally designated by it, but begins to be seen as a meaningful unit.

Metaphors with proper names in their structure are created from connotational meaning of a proper name, which is a given social group's unlimited knowledge of the object that the name refers to, in its basic use.

Elżbieta Bogdanowicz e-mail: e_bogdanowicz@o2.pl

Jolanta Chomko

Białystok

Словообразовательное гнездо с вершиной *земля* в русском языке

Ключевые слова: словообразование, словообразовательное гнездо, земля

Изучение словообразовательных гнезд, их структурный анализ является актуальной задачей синхронного словообразования. Проблеме описания структуры словообразовательного гнезда посвящены работы Е.А. Земской [Земская 2007], Е.Л. Гинзбурга [Гинзбург 2010], А.Н. Тихонова [Тихонов 1971, 1974], И.А. Ширшова [Ширшов 1999] и др. Структура отдельных гнезд исследуется в работах Л.М. Дударовой [Дударова 2000], Н.Н. Кондратьевой [Кондратьева 2005], Т.Н. Ходуновой [Ходунова 2010] и др.

При изучении словообразовательной системы гнездовой подход представляется самым оптимальным, так как словообразовательное гнездо – это упорядоченная отношениями производности совокупность всех однокоренных слов. В гнезде находят отражение все основные виды отношений, устанавливающиеся для словообразовательной подсистемы, – парадигматические, синтагматические, иерархические. Словообразовательное гнездо – это самая сложная комплексная единица словообразовательной системы, составными частями которой являются словообразовательные цепи и парадигмы, реализующие синтагматические и парадигматические связи слов в гнезде. В синтагматическом плане словообразовательное гнездо представляет собой совокупность словообразовательных цепей, а в парадигматическом плане – совокупность словообразовательных парадигм.

Целью настоящей статьи является исследование словообразовательного гнезда с вершиной *земля* в русском языке. Анализируемый

материал был извлечен из *Большого толкового словаря русского языка* [Кузнецов 2000].

А. Суффиксальная модель

В ряду способов производства дериватов в словообразовательном гнезде с базовым словом *земля* самым активным является суффиксация, при помощи которой создаются имена существительные, имена прилагательные, глаголы и наречия.

1. Имена существительные

Высокую активность в образовании имен существительных приобрел суффикс *-к-*. Это регулярный и продуктивный суффикс, который порождает названия лиц женского пола от названий соответствующих лиц мужского пола: *землячка* ‘женск. к *земляк*’, *иноземка* ‘женск. к *иноземец*’, *чужеземка* ‘женск. к *чужеземец*’. При его помощи создаются также имена существительные со значением уменьшительности, которая сопровождается экспрессией ласкательности: *земелька* ‘уменьш. к *земля*’, *земличка* ‘разг., ласк. к *земля*’, *земляничка* ‘ласк. к *земляника*’; названия предметов по характерному признаку, названному мотивирующим именем прилагательным: *землянка* ‘жилье, вырытое в земле, иногда выступающее над поверхностью земли’, *подземка* ‘подземная железная дорога (о заграничном метрополитене)’; названия предметов, предназначенных для осуществления действия: *землечерпалка* ‘плавающая землеройная машина для углубления рек, устройства подводных котлованов и добычи полезных ископаемых’; название единичного предмета, который принадлежит массе вещества: *земляничка* ‘отдельная ягода земляники’.

В производстве существительных со значением отвлеченного признака от адъективных основ участвует суффикс *-ость*: *землистость* ‘свойство по знач. прил. *землистый*’, *малоземельность* ‘свойство по знач. прил. *малоземельный*’, *приземистость* ‘свойство по знач. прил. *приземистый*’, *приземлённость* ‘свойство по знач. прил. *приземлённый*’.

Суффикс *-j-* производит единицы, которые характеризуются признаком, названным мотивирующим именем прилагательным: *подземелье* ‘помещение, пещера под поверхностью земли’, *безземелье* ‘недостаток земли для ведения сельского хозяйства, отсутствие земли’, *мало-*

земелье ‘недостаточная обеспеченность земель для ведения сельского хозяйства’, *многоземелье* ‘наличие большого количества земли, используемой для ведения сельского хозяйства’.

В анализируемом словообразовательном гнезде выступают обозначающие предмет или явление, характеризующиеся действием, названным мотивирующим глаголом, производные с суффиксом *-ниј-* (*-ениј-*): *обезземеление* ‘состояние по знач. глаг. *обезземелеть*; действие по знач. глаг. *обезземелить*’, *приземление* ‘действие по знач. глаг. *приземлить* – *приземлять* и *приземлиться* – *приземляться*’, *обезземелывание* ‘действие по знач. глаг. *обезземеливать*’, *заземление* ‘действие по знач. глаг. *заземлить* – *заземлять*; электрическое соединение машин, приборов, проводов и т. п. с землей для защиты от электрического тока, а также устройство для такого соединения’.

Регулярная и продуктивная словообразовательная единица *-щин-* дает только два производных слова: *земщина* ‘часть Русского государства, выделенная Иваном VI после учреждения опричнины в особую управляющуюся территорию’, *чужеземщина* ‘чужая земля, страна, чужбина; все чужое, иностранное (культура, обычаи, моды и т. п.)’.

В производстве существительных участвует также суффикс *-иц-*: *землица* ‘разг., ласк. к *земля*’, *землевладелица* ‘женск. к *землевладелец*’.

Единичные существительные, принадлежащие к словообразовательной парадигме лексемы *земля*, создаются при помощи суффиксов: *-ишк-* (*землишка* ‘разг., унич. к *земля*’), *-ина-* (*земляничина* ‘отдельная ягода земляники’), *-ец* (*земец* ‘земский деятель в дореволюционной России’), *-як* (*земляк* ‘уроженец одной с кем-л. местности’), *-ств-* (*земство* ‘крайне ограниченное в правах местное самоуправление в ряде центральных губерний дореволюционной России’), *-ик-* (*земляника* ‘травянистое растение сем. розоцветных, с белыми цветками, дающее душистые плоды розовато-красного цвета; душистые, сладкие или кисло-сладкие ягоды этого растения’), *-еств-* (*землячество* ‘принадлежность по рождению, жительству к одной местности (области, селению и т. п.); объединение уроженцев одной местности или страны, живущих за ее пределами, для взаимной помощи’), *-ян-* (*земляне* ‘название жителей планеты Земля’).

В производстве существительных обнаруживают активность форманты *-вед*, *-ведение*, *-мер*, *-коп*, *-роб*, *-сос*. Формируемые этими элементами слова входят в особую зону словообразования, пограничную между словосложением и аффиксацией. Элемент *-вед*, соотносителен с устаревшим глаголом *ведать*, семантически соотносителен с глаго-

лом *знать*; *-мер* соотносителен с глаголом *мерить*; *-коп* соотносителен с глаголом *копать*; *-роб* соотносителен с областным глаголом *робить*, семантически соотносителен с глаголом *делать*; *-сос* соотносителен с глаголом *сосать*, *полу-* семантически соотносителен с числительным *половина*. Как замечает Е.А. Земская, такие соотношения ослабляют в именах признаки сложного слова и усиливают их аффиксальность. Именно поэтому целесообразно единицы этого типа относить к разряду особого рода формантов-аффиксоидов [Земская 2007, 119].

Все названные аффиксоиды порождают имена лиц: *землевед* 'специалист по земледелию', *землекоп* 'рабочий, выполняющий земляные работы', *землемер* 'специалист по межеванию и землеустройству', *землероб* 'то же, что *земледелец*', а также название науки: *земледение* 'раздел физической географии, изучающий общие физико-географические закономерности Земли; общая физическая география', название машины: *землесос* 'машина для земляных работ, вынимающая и перекачивающая разжиженный водой грунт с помощью сильного насоса' и постройки: *полуземлянка* 'постройка, близкая по типу к землянке'. Первый компонент – слово *земля* называет объект деятельности.

2. Имена прилагательные

Наиболее активным в производстве имен прилагательных оказался суффикс *-н-*. При его помощи образуются производные от слова *земля*: *земной* 'прил. к *земля*; относящийся к земле как месту жизни и деятельности человека // *перен.* обыденный, житейский, грубый, проникнутый материальными интересами, чуждый возвышенных духовных стремлений', *земельный* 'прил. к *земля*, связанный с ней; относящийся к землевладению, к землепользованию'.

Суффикс *-н-* производит прилагательные от существительных, обозначающих почвы: *краснозёмный* 'представляющий собой краснозем', *чернозёмный* 'представляющий собой чернозем' и химические вещества: *глинозёмный* 'прил. к *глинозем*', *кремнезёмный* 'прил. к *кремнезем*'.

При помощи этой словообразовательной единицы образовались также относительные прилагательные: *земляничный* 'прил. к *земляника*' и *земляной* 'прил. к *землянка*'.

В производстве прилагательных, принадлежащих к словообразовательному гнезду *земля*, участвует суффикс *-еск-*. Он дает следующие производные, образованные от имен существительных: *земляче-*

ский ‘прил. к *землячество*’, *землевладельческий* ‘прил. к *землевладелец*’, *земледельческий* ‘относящийся к земледелию, к земледельцу’.

Регулярный и очень продуктивный суффикс *-ист-* порождает только две производные от существительных единицы: *землистый* ‘содержащий много земляных частиц; серовато-бледный, напоминающий цвет земли (о цвете лица)’, *глинозёмистый* ‘содержащий глинозём’.

При помощи других суффиксов создаются лишь единичные примеры производных. К мало продуктивным суффиксам принадлежат: *-к-* (*земляцкий* ‘прил. к *земляк*’), *-ск-* (*земский* ‘общегосударственный; прил. к *земство* // состоящий на службе у земства, административно связанный с земством’), *-ян-* (*земляной* ‘относящийся к *земле*, связанный с ней; сделанный из земли, состоящий из земли; живущий или находящийся в земле; как составная часть некоторых ботанических и зоологических названий’), *-ённ-* (*приземлённый* ‘обыденный, житейский, чуждый возвышенных, духовных стремлений’)

3. Глаголы

Суффиксальные глаголы отстают в активности от существительных и прилагательных. Эта группа производных представлена тремя примерами глаголов несовершенного вида, образованными от глаголов совершенного вида. В их производстве участвуют суффиксы: *-я-* (*заземлять* ‘несов. к *заземлить*’, *приземлять* ‘несов. к *приземлить*’) и *-ива-* (*обезземеливать* ‘несов. к *обезземелить*’).

4. Наречия

В анализируемом корпусе суффиксальных дериватов в словообразовательном гнезде с исходным *земля* зафиксированы только два наречия. Эти единицы создаются от прилагательных при помощи суффикса *-о-*: *земно* ‘нареч. к *земной*’, *приземлённо* ‘нареч. к *приземленный*’.

Б. Префиксальная модель

Префиксальные дериваты в анализируемом словообразовательном гнезде обнаруживают очень незначительную активность в сфере производства новых слов. К числу префиксальных производных можно отнести областные имена существительные, образованные при помощи префиксов: *на-* (*назём* ‘обл. навоз’) и *по-* (*позём* ‘обл. навоз для

удобрения'); имена прилагательные с приставкой *не-*: *неземной* 'находящийся вне Земли; *трад.-поэт.* потусторонний, сверхъестественный, небесный // *перен.* чуждый всего житейского, грубого; возвышенный, идеальный', *нечернозёмный* 'бедный черноземом; находящийся в местах, бедных черноземом'; наречия, созданные при помощи префиксов: *на-* (*наземь* 'на землю, на пол') и *о-* (*оземь* 'об землю').

В. Префиксально-суффиксальная модель

Этот способ порождения новых единиц более активен в сфере прилагательных, чем существительных и глаголов.

1. Имена прилагательные

Массив префиксов, действующих при образовании прилагательных приставочно-суффиксальным способом, соотносителей по форме и значению с предлогами. В производстве прилагательных обнаруживаются следующие словообразовательные единицы: *под-...-н-*, *при-...-н-*, *при-...-ист-*, *на-...-н-*, *по-...-н-* и *без-...-н-*, *вне-...-н-*, *около-...-н-*. Производные, в большинстве случаев, – это единицы со значением признака, который выражает пространственные отношения: *подземный* 'находящийся, расположенный под поверхностью земли', *подземельный* 'прил. к *подземелье*; *устар.* то же, что *подземный*', *приземный* 'непосредственно находящийся у земли, прилегающий к земной поверхности', *наземный* 'находящийся, расположенный на земной поверхности // существующий, живущий на земле, на суше; действующий на земле, на суше', *внеземной* 'находящийся, происходящий вне Земли, на других планетах', *околоземный*, *околоземной* '*спец.* находящийся около Земли, окружающий Землю'.

Остальные префиксально-суффиксальные прилагательные относятся к: внешнему виду (*приземистый* 'малорослый и плотный; низкий'), владению землей (*безземельный* 'не имеющий земли для ведения сельского хозяйства', *поземельный* 'относящийся к владению и пользованию землей').

2. Имена существительные

Префиксально-суффиксальное производство существительных в анализируемом словообразовательном гнезде неактивно. Все зафик-

сированные производные образовались от существительного *земля* при помощи следующих словообразовательных единиц: *по-...-ок*, *по-...-к*, *под-...-ок*, *под-...-к*, и обозначают ветер: *позёмок* ‘низовой ветер зимой, а также снег, переносимый этим ветром при отсутствии снегопада’, *позёмка* ‘низовой ветер зимой, а также снег, переносимый этим ветром при отсутствии снегопада’, *подзёмка* ‘то же, что *поземка* и *поземок*’, *подзёмок* ‘обл. то же, что *поземка* и *поземок*’.

3. Глаголы

Этот способ порождения новых слов в словообразовательной парадигме *земля* не является действенным. Все производные глаголы образовались от субстантивной основы *земля*. В их образовании участвуют следующие словообразовательные единицы: *за-...-и-* (*заземлить* ‘произвести электрическое соединение машин, приборов, проводов и т. п. с землей’), *обез-...-е-* (*обезземелеть* ‘лишиться земли; стать безземельным’), *обез-...-и-* (*обезземелить* ‘лишить земли (крестьянина, крестьянство); сделать безземельным’), *при-...-и-* (*приземлить* ‘заставить опуститься на землю (летательный аппарат); *перен.* сделать обыденным, житейским, чуждым возвышенных, духовных стремлений’).

Г. Словосложение

Сложные слова составляют небольшую группу новообразований в словообразовательном гнезде с вершиной *земля*. Словоосложение в анализируемом корпусе в высшей степени характерно для имен существительных, чем имен прилагательных.

Внутри группы сложных существительных можно выделить компактные подгруппы слов, аналогичных по структуре и близких по семантике.

Значительную подгруппу сложных существительных образуют слова, первая часть которых содержит определение второй части (*земля*). Все они называют разновидности почвы: *бурозём* ‘бурая лесная или пустынно-степная почва’, *желтозём* ‘почва субтропических широколиственных лесов с небольшим содержанием перегноя, отличающаяся светложелтой окраской’, *краснозём* ‘плодородная железистая почва субтропической зоны, богатая перегноем’, *мелкозём* ‘почва, состоящая из мелких частиц’, *серозём* ‘тип почв полупустынь субтропического по-

яса', *чернозём* 'плодородная, богатая перегноем почва темного цвета, преобладающая в степных и лесостепных районах'.

Вторая подгруппа – это имена лиц, профессионально связанных с землей: *землевладелец* 'лицо, владеющее землей на правах частной собственности', *землепользователь* 'лицо, пользующееся землей на определенных условиях', *землеустроитель* 'специалист по землеустройству'.

В двух случаях первую часть сложных существительных составляют названия химических веществ: *глинозём* 'окись алюминия (применяется в технике для получения алюминия, изготовления огнеупоров и т. п.)', *кремнезём* 'название двуокиси кремния, распространенной в природе в виде кремня, кварца, горного хрусталя, аметиста'.

Первая часть остальных сложных единиц выражается словом *земля*, которое является объектным распространителем опорного компонента, выраженного названием: действий (*землеописание* 'устар. то же, что география', *землетрясение* 'подземные толчки и колебания земной коры, вызываемые тектоническими или вулканическими причинами', *землечерпание* 'выемка грунта со дна рек, каналов и т. п. '), собственных отношений (*землевладение* 'владение землей на определенных условиях; *офици.-дел.* участок земли, находящийся в чьем-л. владении'), организации (*землеустройство* 'система государственных мероприятий, упорядочивающих землепользование'), процесса (*землепользование* 'порядок, условия и формы пользования землей').

Словосложение имен прилагательных неактивно. Отмечается всего один пример сложного прилагательного с сочинительным отношением основ: *земноводный* 'приспособленный к двоякому образу жизни – к жизни в воде и на суше'.

Д. Словосложение с суффиксацией

Этот способ порождения новых слов в словообразовательной парадигме *земля* не очень активен. Он употребляется в сфере имен прилагательных и имен существительных.

Среди имен прилагательных активность обнаруживают следующие словообразовательные типы: прилагательные с суффиксом *-н* и прилагательные с суффиксом *-тельн-*. С точки зрения соотношения частей новообразования представляют собой два подтипа:

а) первая часть находится в определенных отношениях с второй, давая ей качественную или количественную характеристику: *инозем-*

ный ‘иностранный’, *чужеземный* ‘устар. из чужой земли, страны; иностранный’, *малоземельный* ‘не имеющий достаточного количества земли для ведения сельского хозяйства // содержащий недостаточное количество пригодной для обработки земли’, *многоземельный* ‘имеющий большое количество земли, используемой для ведения сельского хозяйства // заключающий, содержащий большое или достаточное количество земли, пригодной для хозяйственного использования’;

б) первая часть содержит объектный распространитель второй (глагольной): *землекопный* ‘относящийся к земляным работам’, *землемерный* ‘относящийся к межеванию земли’, *землеродный* ‘устар. родившийся, живущий на земле’, *землеройный* ‘относящийся к рытью земли’, *землесосный* ‘производящий выемку разжиженного водой грунта’, *землеустроительный* ‘относящийся к землеустройству’, *землечерпательный* ‘относящийся к землечерпанию’.

Словосложение в сочетании с суффиксацией в производстве имен существительных не является действенным способом. Наиболее активны в этом корпусе наименования лиц с суффиксом *-ец*: *земледелец* ‘тот, кто занимается земледелием, крестьянин’, *землепашец* ‘то же, что земледелец’, *землепроходец* ‘старинное название русских путешественников из служилых, торговых и промышленных людей, проникавших в новые, неизвестные до той поры земли’, *иноземец* ‘устар. иностранец’, *чужеземец* ‘устар. человек из чужой земли, страны; иностранец’.

Остальные сложные существительные образовались с помощью суффиксов *-ий*: *земледелие* ‘отрасль народного хозяйства – возделывание, обработка земли с целью выращивания сельскохозяйственных растений; раздел агрономии, изучающий общие приемы возделывания растений, способы наиболее рационального использования земли и повышения плодородия почвы с целью получения высоких урожаев’, *землемерие* ‘то же, что геодезия’ и *-ество*: *землепашество* ‘то же, что земледелие; занятие землепашца’.

Е. Постфиксация

Этот способ образования новых слов в словообразовательном гнезде *земля* представлен небогато. Он используется как средство внутриглагольного производства: *заземлиться* ‘соединиться с землей (об электрической цепи)’, *заземляться* ‘несов. к *заземлиться*; страд. к *заземлять*’, *обезземеливаться* ‘несов. страд. к *обезземеливать*’, *призем-*

лится ‘опуститься на землю // *прост. шутл.* упасть (о человеке) // *перен. прост. шутл.* усесться, расположиться где-л.’, *приземляться* ‘*несов. к приземлиться; страд. к приземлять*’.

Ж. Субстантивация прилагательных

В словообразовательной парадигме лексемы *земля* выступает лишь один субстантив, возникший в результате субстантивации прилагательного, который принадлежит терминологической лексике: *земноводные* ‘*зоол.* название класса позвоночных животных, живущих в воде и на суше; амфибии’.

* * *

Словообразовательные дериваты лексемы *земля* достаточно многочисленны (словообразовательное гнездо состоит из 29 слов). Корень *-земл’-* является вариантным: *-земл’-/-земел’-/-зем-/-зём-*, например: *земляне, подземельный, земной, позёмка*. В данном словообразовательном гнезде представлены случаи модификационного (например: *земелька, земляца, земляца*) и мутационного (например: *землянин, землястый, заземлить*) словообразования. Производные от *земля* слова образуют словообразовательные цепочки, деривационные ряды (например: *земля – земляной – земляника – земляничина*), а также вступают в парадигматические отношения (например: *землиčka – земляца, земляк – землячка*).

Анализируя дериваты с точки зрения обобщенных словообразовательных моделей, в образовании интересующих нас номинаций обнаруживается участие суффиксальной (например: *земляничка, землевладельческий, заземлять*), префиксальной (например: *позём, нечернозёмный, наземь*) и постфиксальной (например: *заземлиться, обезземливаются, приземляться*) моделей, модели префиксально-суффиксального словопроизводства (например: *внеземной, подземный, позёмка*), композитной модели (например: *землевладелец, землечерпание, многоземельный*) и субстантивации прилагательных (например: *земноводные*). Однако, перечисленным словообразовательным моделям присуща неодинаковая продуктивность. Некоторые из них характеризуются высокой продуктивностью (суффиксальная, префиксально-суффиксальная и композитная модели), другие находятся на периферии словообразовательного процесса (префиксальная и постфиксальная модели, субстантивация прилагательных).

Слова, образованные от слова *земля*, можно разделить на следующие тематические группы: 1) название земли в зависимости от субъективной оценки и относящийся к земле, связанный с нею: *земелька, земляца, земличка, землишка, земной, земляной, земельный*; 2) названия лица: а) по профессии: *землепашец, земледелец, землеустроитель, землероб, землемер, землекоп, землевед*, б) по месту проживания, рождения: *земляне, землянка, земляк, землячка, иноземец, иноземка, чужеземец, чужеземка, землячество*, в) по наличию собственности: *землевладелец, землевладелица, землепользователь*, г) по виду деятельности: *земец, землепроходец*; 3) названия растений, плодов и относящийся к растениям: *земляника, земляничка, земляничина, земляничный*; 4) названия животных: *землеройка, земноводные*; 5) названия почвы и относящийся к почве, связанный с нею: *бурозём, желтозём, краснозём, мелкозём, серозём, чернозём, землистость, землистый, краснозёмный, нечернозёмный, чернозёмный*; 6) названия химических веществ и относящийся к химическим веществам, связанный с ними: *глинозём, кремнезём, глинозёмистый, глинозёмный, кремнезёмный*; 7) названия ветра: *позёмок, подзёмок, позёмка, подзёмка*; 8) названия машин: *землесос, землечерпалка*; 9) земляные работы и относящийся к земляным работам: *землечерпание, землекопный, землеройный, землесосный, землечерпательный*; 10) названия наук: *землеведение, земледелие, землемерие, землеописание*; 11) названия помещений и относящийся к помещению: *землянка, полуземлянка, подземестье, земляночный*; 12) названия навоза: *назём, позём*; 13) пространственные наименования: *земщина, землевладение, чужеземщина*; 14) относящийся к земле по месту происхождения или нахождения: *внеземной, иноземный, неземной, околосемный, околосемной, наземный, приземный, чужеземный, подземельный, подземный, земнородный, наземь, оземь*; 15) количество земли и относящийся к количеству, связанный с ним: *безземелье, малоземелье, многоземелье, малоземельность, обезземеление, обезземеливание, безземельный, малоземельный, многоземельный, обезземеливать, обезземеливаться, обезземелеть, обезземелить*; 16) пользование землей и относящийся к пользованию: *землевладение, земледелие, землепашество, земледельческий, поземельный*; 17) система порядка пользования землей и относящийся к системе: *землепользование, землеустройство, землеустроительный*; 18) управление и относящийся к управлению: *земство, земский*; 19) опускание на землю и относящийся к опусканию, связанный с ним: *приземление, приземлённость, приземлить, приземлиться, приземлять, приземляться*; 20) внешние черты или внутренние черты и связанный

с чертами: *землистый, приземистый, приземистость, приземлённый, приземлённо*; 21) соединение с землей и связанный с соединением: *заземление, заземлить, заземлиться, заземлять, заземляться*; 22) относящийся к межеванию земли: *землемерный*; 23) название средства передвижения: *подземка*; 24) физические явления: *землетрясение*.

Литература

- Гинзбург Е.Л., 2010, *Словообразование и синтаксис*, Москва.
- Дударова Л.М., 2000, *Словообразовательное гнездо с вершиной 'мешать' как система*, АКД, Москва.
- Земская Е.А., 2007, *Словообразование как деятельность*, Москва.
- Кондратьева Н.Н., 2005, *Словообразовательное гнездо с вершиной 'вода': история и современное состояние*, АКД, Москва.
- Кузнецов С.А., 2000, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург.
- Тихонов А.Н., 1971, *Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка*, Самарканд 1971.
- Тихонов А.Н., 1974, *Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде*, Москва.
- Ходунова Т.Н., 2010, *Словообразовательное гнездо с вершиной 'двигать': история и современное состояние*, АКД, Москва.
- Ширшов И.А., 1999, *Теоретические проблемы гнездования*, Москва.

THE WORD-FORMATION ROOT WITH A FOUNDING NOUN "EARTH" IN RUSSIAN LANGUAGE

S U M M A R Y

The purpose of this article is an analysis of the word-formation root with founding noun *Earth* in Russian language. The group of derivatives, created from the lexeme *Earth*, is quite numerous (129 words). To create them were used different ways of word formation, such as, suffixation, prefixation, combined suffixation and prefixation, compounding and substantive usage of the adjective. Listed derivative models differ in productivity. One of the most productive way of word formation is suffixation and compounding, while the other ways of derivation are characterized by lower productivity.

Lilia Citko

Białystok

Akty Horodelskie z 1413 roku jako źródło do historii antroponimii polskiej i litewsko-ruskiej

Słowa kluczowe: źródła historyczne, antroponimia, kategoria onimiczna, model nominacji

Dokumenty horodelskie wydane w serii *Akta unii Polski z Litwą* w pierwszej połowie ubiegłego stulecia przez S. Kutrzebę i W. Semkowicza [Kutrzeba, Semkowicz 1932] stanowiły przedmiot zainteresowań wielu historyków badających genezę unii, jej aspekty prawne i ustrojowe oraz znaczenie dla relacji polsko-litewskich¹. Porozumienie zawarte 2 października 1413 r. w Horodle nad Bugiem na zjeździe monarchów, Władysława Jagiełły i Witolda Kiejstutowicza, oraz przedstawicieli szlachty obu państw było ważnym etapem w dziejach unii Polski i Litwy. Zwykle porównuje się je z umową krewską 1385 r., która rozpoczęła proces chrystianizacji Litwy w obrządku łacińskim, a także z unią lubelską 1569 r., która stworzyła w Europie nowy organizm państwowy – Rzeczpospolitą Obojga Narodów.

W Horodle miał miejsce bezprecedensowy w skali ówczesnej Europy akt adopcji heraldycznej – 47 polskich rodów szlacheckich przyjęło do swoich herbów rody bojarskie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Gwarantowały ten akt obustronnie wystawione dokumenty, z przywieszonymi pieczęciami przedstawicieli odnośnych rodów i z imiennym wyszczególnieniem zarówno

---

¹ Bogatą literaturę na ten temat, poczynwszy od najstarszych pozycji z przełomu XIX/XX wieku po najnowsze publikacje, przytacza P. Rabiej w artykule *Dokumenty unii horodelskiej* [Rabiej 2013, 83–84].

adoptujących, jak też adoptowanych. Tym dwóm dokumentom towarzyszył trzeci, wystawiony wspólnie przez Jagiełłę i Witolda i opatrzony ich pieczęciami, który określał charakter relacji łączących Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie oraz potwierdzał zrównanie w prawach szlachty polskiej i bojarów litewskich, którzy przyjęli wiarę chrześcijańską w obrzędku łacińskim [Korczak 2013, 57–69; Rabiej 2013, 83–84].

Dawne, mające nieraz stuletnią metrykę, badania kształtują w znaczącym stopniu do dziś pamięć o unii, bowiem we współczesnej historiografii zainteresowanie tym wydarzeniem jest słabsze. Wychodząc z przekonania, że potrzebne jest nowe spojrzenie na traktat w Horodle, zweryfikowanie zakorzenionych opinii oraz reinterpretacja jego aktów, historycy z Instytutu Historii Litwy i Polskiej Akademii Umiejętności przygotowali nową edycję źródeł. Wydana w ramach serii wydawniczej *Traktaty między państwowe Litwy XIII–XVIII wieku. Teksty. Studia* publikacja [Kiaupienė, Korczak 2013] zawiera trzy dokumenty horodelskie, opublikowane w oryginale łacińskim² oraz tłumaczeniu polskim i litewskim, artykuły krytyczne, katalog pieczęci oraz szczególnie cenny dla badań onomastycznych indeks osobowy. O wartości książki decyduje również bogaty materiał ilustracyjny w postaci fotografii dokumentów źródłowych oraz przywieszonych do nich pieczęci, będący przedmiotem badań genealogiczno-heraldycznych i sfragistycznych.

Zaświadczone w wymienionych źródłach nazwy własne stanowią podstawę materiałową niniejszych badań. Teksty źródłowe dotyczące adopcji herbowej rejestrują bogaty zbiór średniowiecznych onimów, dokumentujących interesujący etap kształtowania się nazewnictwa szlacheckiego w Polsce i bojarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim. W antroponimii tych grup społecznych wiek XV był okresem odchodzenia od nominacji jednonazwowej i stopniowego utrwalania się systemu dwunazwowego – imienia i drugiego określenia nazewniczego, noszącego fakultatywny charakter i nie posiadającego wszystkich definicyjnych cech dzisiejszego nazwiska³. Przedmiotem uwagi w artykule są modele nominacyjne oraz kategorie onimów służących do identyfikacji szlachty polskiej i możnowładców litewskich, zarejestrowane w aktach horodelskich.

---

² Grupę aktów podpisanych 2 października 1413 r. na zjeździe w Horodle tworzą: 1. *Actum baronum et Nobilium Regni Poloniae*, 2. *Actum nobilium Magni Ducatus Lithuaniae*, 3. *Actum principium, regis Poloniae atque supreme ducis Lithuaniae Vladislai Jogaila et magni ducis Lithuaniae Alexandri Vytautas*.

³ Najważniejsze z nich to: dziedziczność, obowiązkowość, niezmienność, asemantyczność [Kosyl 2001, 438].

1. Antroponimy identyfikujące szlachtę polską

1.1. Imiona

W ekscerpowanych źródłach grupę podstawową w nominacji szlachty stanowią imiona chrześcijańskie, zaświadczone w oficjalnych formach: *Andreas, Florianus, Iwanus, Johannes, Clemens, Cristinus, Jacobus, Martinus, Mathias, Michael, Nicolaus, Paulus, Petrus*, sporadycznie w postaci derywowanej: *Janussius* (*Janusz* < *Jan* Mall 245), *Jak* (< *Jakub* Mall 241).

Marginalnie notowane są imiona dwuczłonowe, należące do najstarszej warstwy nazw osobowych, odziedziczonych z epoki prasłowiańskiej: *Dobeslaus, Sandzywogius* (*Sędziwój*), *Stanislaus, Sbigneus*. W przypadku imienia *Wojciech* zastosowano translację poświadczoną w formie *Albertus*.

1.2. Nazwy odmiejscowe

Typ formacji odmiejscowych reprezentują przymiotniki relacyjne utworzone od nazw miejscowości za pomocą łacińskiego formantu *-ensis* (w źródle zarejestrowane w przypadkach zależnych): *Albertus Cracouiensis, Cristinus Cruschwiiciensis, Michael Kyouiensis, Petrus Poznaniensis, Jacobus Plocensis, Mathias Premisliensis, Nicolaus Vilnensis* i in.

Formacje odmiejscowe występują jako drugi, obok imienia, człon formuły identyfikacyjnej, często jednak są poświadczane również w zestawieniach trójelementowych:

- a) obok imienia i przezwiska, por. *Mathias Coth Naklensis, Janussius Furman Medzyrzecensis, Johannes Liganza Lanciencensis, Stanislaus Gamrath Polanecensis*;
- b) obok imienia i innego określenia odmiejscowego, mającego formę wyrażenia przyimkowego z łacińskim *de*, np. *Cristinus de Kozegłowy Sandecensis, Petrus de Włosczoza Dobrinensis, Petrus de Wydawa Sira-diensis, Mathias de Wansosche Calisiensis, Dobeslaus de Oleschnicza Woynicensis, Florianus de Corithnicza Wisliciensis*.

1.3. Nazwy odapelatywne

Element charakteryzujący zawarty w poświadczonych w źródle nazwach osobowych pozwala przypuszczać, że pierwotnie miały one charakter przydomków lub przyimków. Pozostawały w określonych relacjach do wyglądu, zachowań, charakteru, zajęć i pełnionych funkcji osoby nazywanej. Formalnie nazwy te są równe motywującym je apelatywom: *Mathias Coth Naklensis*

(ap. *kot* Cieśl 63), Janussius *Furman* Medzyrzecensis (ap. *furman* Cieśl 37), Johannes *Liganza* Lanciciensis (ap. *ligeza* ‘człowiek lubiący się wylegiwać, leń’ Cieśl 72), Stanislaus *Gamrath* Polanecensis (ap. *gamrat* ‘gach’ Cieśl 38), *Grottone* de Jancouice Malogostiensi (ap. *grot* Cieśl 44), Petrus *Schaffranecz* (ap. *szafraniec* ‘rudzielec’ lub ‘gat. rośliny’ Cieśl 124).

1.4. Nazwy patronimiczne

Mosticius de Staschow (*Mościc* ze Stęszewa)

Identyfikacja przedstawicieli rodów szlacheckich za pomocą syntetycznych patronimików na *-ic*, *-owic/-ewic* zaświadczona jest w najstarszych źródłach historycznych, m.in. w *Bulli* gnieźnieńskiej 1136 r. [Rymut 2005, 145]. W badanym dokumencie ten typ nominacji szlachty stanowi margines; reprezentuje go zlatynizowana nazwa na *-ius* (*Mosticius*).

1.5. Nazwy heraldyczne

Ze względu na charakter badanych źródeł nazwy herbów i zawołań są najliczniej reprezentowaną kategorią onimiczną. Ich cechą wyróżniającą jest to, że identyfikują zespoły ludzi (rody). Wykształciły się ze znaków językowych (proklamacji) i znaków ikonograficznych (godeł). Jako chronologicznie późniejsze od innych kategorii nazw własnych, tj. antroponimów i toponimów, były najczęściej przez nie motywowane. Na heraldyczne nacechowanie użytych w dokumentach horodelskich nazw wskazuje charakter towarzyszącego im kontekstu źródłowego. Rolę terminów genealogiczno-heraldycznych pełnią w nim łacińskie określenia typu *clenodium* ‘klejnot’, *proclamatio*, *arma* ‘broń, oręż’, *domus*, *stirps* ‘ród, pochodzenie’, *genus*, *nobilis* ‘szlachetny’.

Wykscerpowane z badanych źródeł nazwy herbów i zawołań zostały usystematyzowane według kryteriów motywacyjnych wyodrębnionych przez M. Bobowską-Kowalską we wstępie do słownika nazw heraldycznych [Bobowska-Kowalska 1995, I–XX].

1.5.1. Nazwy heraldyczne o motywacji antroponimicznej

- od pełnych słowiańskich imion złożonych lub form skróconych: *Sulima* (< im. złoż. *Sulimir*), *Bolesta* (< im. złoż. *Bole-*), *Godziemba* (< im. złoż. *Godzi-* SNH 16), *Grzymała* (< im. złoż. *Grzymi-* SNH 18), *Roch* (< im. złoż. *Rodo-*, *Rości-*);
- od imion chrześcijańskich i ich form hipokorystyczno-deminutywnych: *Hawdaniec/Awdaniec* (< im. *Awdan*, stwniem. *Audowin*, *Audoenus* Ma-

II 190), *G(i)eralt* (< im. stwniem. *Gairoald*, *Gerwald*, *Gerold* MaII 225), *Kolda* (< im. *Mikolaj* MaII 290);

– od nazw odapelatywnych: a) równych apelatywom: *Ciolek*, *Jelita*, *Korczak*, *Lis*, *Łabędź*, *Nowina*, *Rola* (lub im. *Roland* SNH 51), *Świnka*, *Wąsik*, *Wężyk*, w tym złożonym (grupa imienna): *Kot Morski*, b) derywowanych: *Działosza*, *Jastrzębiec*, *Pierzchała*, *Połukoza*, *Szarza*, *Zaremba* (lub nazwa odimperatywna od *zarębi!* < *zarębić* [Moszyński 1986, 177]);

– od nazw osobowych odtoponimicznych: *Skrzyńscy* (< n. m. *Skrzynno* SNH 53);

– od nazw osobowych równych toponimom: *Bogoria* (lub od n. m. *Bogoria*), *Kopacz* (lub od n. m.), *Łodzia* (lub od n. m.), *Odrawąż* (lub od n. m.), *Rawa* (lub od n. m.), *Śrzeniawa* (lub od n. m.), *Wadwic* (lub od zmienzonej n. m. *Wadewitz*, pol. *Wadowice*);

Na marginesie interpretacji heraldyków pochodzących od nazw osobowych formalnie równych toponimom należy zasygnalizować trudny metodologicznie problem kwalifikacji antroponimów o niejednoznacznych pod względem genezy podstawach. Włączone do tej grupy nazwy mogą posiadać bezpośrednie nawiązania motywacyjne do jednobrzmiących toponimów.

1.5.2. Nazwy heraldyczne o motywacji toponimicznej

– od nazw miejscowych, nie posiadających w dokumentach średniowiecznych odpowiedników w klasie antroponimów, np. *Biała*, *Bychawa*, *Dębno*, *Jani-na*, *Syrokomla*, może też *Nalęcz* (lub formacja odimperatywna od **nalękti* > **nalęczy* łąk ‘napnij łąk!’ [Moszyński 1986, 182]).

Nazwy heraldyczne utworzone bezpośrednio od toponimów, jak twierdzą badacze [Bobowska-Kowalska 1995, XI], nie występują w źródłach w formach pluralnych i nie tworzą derywatów w obrębie swojego gniazda, co potwierdzają ekscerpowane dokumenty.

1.5.3. Nazwy heraldyczne o motywacji apelatywnej

Nazwy heraldyczne tej grupy są motywowane przez wyrazy pospolite wchodzące pierwotnie w skład opisu godła herbowego lub stanowiące wojskową proklamację rodu, por. *Gryf* (ap. *gryf* ‘fantastyczny stwór, lew z głową i skrzydłami orła’ SNH 18), *Leliwa* (n. niejasna, możliwa motywacja od ap. *lelejati* ‘błyszczec, lśnić’ SNH 28), *Osmoróg* (ap. *osmorog* ‘krzyż z rozdwojonymi zakończeniami’, poświadczony w opisie herbu SNH 41), *Topor*, *Trąby* (pierwotnie *Trzy Trąby* < grupy imiennej *trzy trąby* poświadczonej w opisie herbu SNH 62).

Niektóre nazwy herbowe motywowane apelatywami mogą występować w formie wyrażenia przyimkowego o charakterze hortatywnym, zachęcają-

cym do walki (zawołania), np. forma *Pobog* jest wynikiem derywacji paradigmatycznej substancywizowanego wyrażenia przyimkowego *po Bodze* > *Pobodze* > *Pobog* od ap. *po Bodze* ‘z Bogiem’ (SNH 44).

2. Antroponimy identyfikujące możnowładców litewsko-ruskich

2.1. Imiona

Imiona stanowią podstawową kategorię również w identyfikacji szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zaledwie część z nich to formy oficjalne imion chrześcijańskich, jak *Andreas*, *Georgius*, *Jacobus*, *Johannes*, *Nicolaus*, *Petrus* lub złożonych imion słowiańskich, np. *Nemir*, *Stanislaus*. Znacząca grupa to antroponimy o genezie bałtyckiej, reprezentujące archaiczny, wspólny wielu ludom indoeuropejskim typ imion dwuczłonowych. Podobnie jak w językach słowiańskich, leksemy motywujące poszczególne człony tworzą pewne pola znaczeniowe, charakteryzując kulturę duchową, życie społeczne, system wartości ludzi kreujących te imiona [Юркенас 2003, 47–115]. Składniki leksykalne imion nawiązują do życia wspólnoty plemiennej, jej organizacji w warunkach zagrożenia i wojny, por. *tautà* ‘naród’, *výti* ‘gonić, prześladować’ (*Butowdus*, *Gastold*, *Getowd*, *Monstowd*, *Tawtigerd*), określają cechy i przymioty wojownika, np. *gaĩl-as* ‘silny, potężny, mocny’, *galià* ‘siła, moc’ (*Minigail*, *Sunigal*), wskazują na wartości ważne w życiu społecznym, np. *gĩrti* ‘chwalić’ (*Mondigerd/Mondygerd*, *Wissegerd*, *Tawtygerd*). Część imion zawiera leksemy wyrażające treści poznawcze, myślenie, por. *minėti* ‘wspominać’, *mintis* ‘myśl’ (*Minigail*, *Minimund*), pewne uczucia i stany emocjonalne, np. *viltis* ‘mieć nadzieję’ (*Monstwild*, *Rodywil*).

Starolitewskie imiona dwuczłonowe zostały poświadczone w ekscerpowanych dokumentach głównie jako jednonazwowe elementy identyfikacyjne, por. *Butowdus*, *Getowd*, *Monstwild*, *Monstowd*, *Rodywil*, *Twiributh*, *Wissegerd*. W roli drugiego, obok imienia chrześcijańskiego, członu formuły nominacyjnej, notowane są rzadziej: *Johannes Gastoldi*, *Jacobus Mingel*, *Petrus Mondiger*, *Nicolaus Tawtigerd*.

2.2. Nazwy patronimiczne

Identyfikacja przedstawicieli rodów litewskich za pomocą formacji na *-owicz/-ewicz* ma miejsce już w najstarszych średniowiecznych źródłach zredagowanych po łacinie i rusku. Jednym z najwcześniej udokumentowanych przejawów adaptacji bałtyckich nazw osobowych do języka ruskie-

go była substytucja formantu *-owicz/-ewicz* w miejsce litewskich przyrostków patronimicznych *-aitis*, *-onis*, *-unas*, *-enas*. Jak stwierdza litewski językoznawca, indoeuropeista, K. Buga [Būga 1958, 238], transpozycja według tego modelu stosowana była na Litwie już w XIV w., por. Jurij *Korjat-ovič* (1375). W badanych źródłach struktury odojcowskie również są notowane. Tworzą je derywaty od imion dwuczłonowych, jedno członowych bądź formacji przezwiskowych (np. z sufiksem *-ejko*): Stanislaus *Buthowthowicz* (n. lit. *Būtautas* LPŽ I 365), Woyschin *Daneycowicz* (n. lit. *Daneikà, Dānas* LPŽ I 454, 453), Andreas *Dewknetowicz* (n. lit. *Daūkantas* LPŽ I 471), Gyneth *Konczeuicz* (n. lit. *Koñčius, Koñčis, Koñčas* LPŽ I 1045), Woydilo *Kussolowicz* (n. lit. *Kušelis, Kūšas, Kušys* LPŽ I 1139), Johannes *Rimowidowicz* (n. lit. *Rimvydas* LPŽ II 611), Wolczco *Rokutowicz* (lit. *Rakūtis, Rākas* LPŽ II 567), Minimund *Sessnicowicz*, Konczanus *Sukowicz* (n. lit. *Sūkas* LPŽ II 855), Voyssnar *Vircolewicz* (n. lit. *Virkas* LPŽ II 1229).

Konfrontacja zacytowanych nazw z analogicznymi antroponimami litewskimi (poświadczonymi w LPŽ), ujawnia wielopłaszczyznowe transpozycje graficzno-fonetyczno-morfologiczne, przystosowujące je do systemu języków słowiańskich. Oprócz zasygnalizowanej wyżej substytucji formantów patronimicznych analizowane źródła dokumentują inne sposoby adaptacji nazw bałtyckich do struktury morfonologicznej języków słowiańskich. Najczęściej jest to redukcja końcówek *-is*, *-ys*, *-as*, np. *Goligunt, Gasztold, Jadhath, Montygerd, Wyszegerd, Tawtygerd* i in. Charakterystyczne do dziś substytucje ujawniają się również w niektórych formantach przezwiskowych, prowadzących do zmian wzorca fleksyjnego: np. *-ila* > *-yło*, por. *Woydilo, -aila* > *-ajło* (*Sunigayło*). Substituowanie form litewskich z zakończeniem *-a* przez odpowiedniki ruskie na *-o* jest, zdaniem K. Bugi [Būga 1958, 231], efektem analogii do form wschodniosłowiańskich typu *Putiło, Dobriło, Gostiło*.

2.3. Nazwy odmiejscowe

Dokumenty horodelskie notują nieliczne przykłady deskrypcji odmiejscowych jako sposobu identyfikacji szlachty litewskiej: *Surguthe de Reskyni/Surguttes de Roszkini* (Surgut z *Reszkim*), Albracht Korewa *de Sowgodsko* (Wojciech Korejwa z *Sowguniszek*).

2.4. Nazwy odapelatywne

Identyfikacja rodów ruskich z użyciem antroponimów o motywacji apelatywnej znajduje zaledwie kilka zaświadczeń w ekscerpowanych dokumen-

tach. Antroponim *Ralo* (ap. *pało* ‘radło’ Vasm III 439) odnotowany jest jako jednoelementowa formacja nazewnicza, natomiast *Wolczko* (< ap. *волк* ‘wilk’ Vasm I 338) występuje w dwuelementowej formule identyfikacyjnej: *Wolczco* Culwa, *Wolczco* Rokutouicz. Genezę odapelatywną może mieć antroponim *Sak* (ap. *caκ* ‘rodzaj sieci do połowu ryb’ Vasm III 546), tworzący model jednonazwowy, chociaż nie należy wykluczać w przypadku tej nazwy również motywacji odonimicznej (*Sak* < im. *Isaakij*).

Z powyższych spostrzeżeń wynika, że będące przedmiotem ekscerpcji teksty źródłowe unii horodelskiej dostarczają cennych informacji na temat kształtowania się systemu nazewniczego szlachty polskiej i bojarów litewsko-ruskich. Udokumentowane w warstwie nazewniczej źródeł antroponimy reprezentują charakterystyczne dla średniowiecznej nominacji kategorii onimiczne: imiona (chrześcijańskie oraz sięgające genezą epoki indoeuropejskiej złożone imiona słowiańskie i bałtyckie), nazwy odmiejscowe (analityczne z przyimkiem *de* i syntetyczne z formantem *-ensis*), odapelatywne nazwy typu przezwiskowego, nazwy heraldyczne, patronimica. Pod względem struktury dominuje model dwuelementowy: imię + protonazwisko, chociaż notuje się również formuły jedno- i trójelementowe. Formacje jednonazwowe, coraz mniej typowe dla XV wieku, dotyczą głównie heraldyków identyfikujących szlachtę polską, częściowo także złożonych imion bałtyckich, używanych w nominacji rodów litewskich.

Odrębnym zagadnieniem, zaledwie zasygnalizowanym w powyższych rozważaniach i wymagającym pogłębionych badań, jest problem koegzystencji różnych systemów onimicznych w obrębie wielonarodowościowego państwa litewsko-ruskiego. Efektem ich współistnienia stały się wzajemne modyfikacje nazw, które można rozpatrywać w aspekcie słowiańsko-bałtyckich transpozycji językowych, udokumentowanych na płaszczyźnie fonetyczno-ortograficznej oraz morfologicznej.

Skróty

- Cieśl – Cieślíkowa A., 1990, Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji, Wrocław.
- LPŽ – Vanagas A., (red.), 1985–1989, Lietuvių pavardžių žodynas, A-K, L-Ž, Vilnius.
- MaII – Malec M., 1994, Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce, Kraków.
- SNH – Bobowska-Kowalska M., (oprac.), 1995, Nazwy heraldyczne. Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych, cz. 6, Kraków.

- Vasm – Фасмер М., 1986–1987, *Этимологический словарь русского языка*, т. I–IV, Москва.
- im. złoż. – imię złożone
- n. lit. – nazwisko litewskie
- n. m. – nazwa miejscowości
- stwniem. – staro-wysoko-niemiecki

Literatura

- Bobowska-Kowalska M., (oprac.), 1995, *Nazwy heraldyczne. Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, cz. 6, Kraków.
- Būga K., 1958–1962, *Rinktiniai raštai*, t. I–III, Vilnius.
- Kiaupienė J., Korczak L., (red.), 2013, *1413 m. Horodlės aktai (Dokumentai ir tyrinėjimai). Akty Horodelskie z 1413 roku (Dokumenty i studia)*, Vilnius–Kraków.
- Korczak L., 2013, *Horodło. Na drodze ku dziedzicznej monarchii jagiellońskiej, [w:] 1413 m. Horodlės aktai (Dokumentai ir tyrinėjimai). Akty Horodelskie z 1413 roku (Dokumenty i studia)*, Vilnius–Kraków, s. 57–69.
- Kosyl Cz., 2001, *Nazwy osobowe, [w:] Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin, s. 431–445.
- Kutrzeba S. i Semkowicz W., (wyd.), 1932, *Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791*, Kraków.
- Moszyński L., 1986, *Staropolskie odimperatywne nazwy heraldyczne, [w:] Nazwy własne a wyrazy pospolite w języku i tekście*, Opole, s. 175–195.
- Rabiej P., 2013, *Dokumenty unii horodelskiej, [w:] 1413 m. Horodlės aktai (Dokumentai ir tyrinėjimai). Akty Horodelskie z 1413 roku (Dokumenty i studia)*, Vilnius–Kraków, s. 83–110.
- Rymut K., 2005, *Nazwiska, [w:] Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko, Kraków, s. 143–160.
- Юркенас Ю., 2003, *Основы балтийской и славянской антропонимии*, Вильнюс.

HORODLO ACTS OF 1413 AS THE SOURCE OF THE HISTORY OF POLISH AND LITHUANIAN-RUTHENIAN ANTHROPONYMY

S U M M A R Y

In the article medieval proper names certified in the sources of Horodlo union are discussed. Their new edition was published by Lithuanian and Polish historians (Horodlo Acts of 1413 (Documents and Studies), J. Kiaupienė, L. Korczak (eds)

Vilnius–Kraków 2013). They document an interesting stage in the development of the noble names in Poland and the names of boyars in the Grand Duchy of Lithuania. In the anthroponymy of these social groups the 15th century was the period of withdrawing from one-name nomination and gradual reinforcement of two-name system – the first name and the second naming word. Place names (analytical and synthetic), appellative words of nickname type, heraldic names and patronims performed the function of proto-surname. Structurally two-element models prevail but one- and three-element formulae are also observed.

Lilia Citko e-mail: lcit@poczta.onet.pl

Людмила Чернышова

Минск

Национально-культурная специфика русско-белорусских языковых контактов

Ключевые слова: коммуникация, языковые контакты, языковая картина мира, национально-культурный компонент, концептуализация.

Коммуникация – это социально обусловленный процесс передачи и восприятия информации как в межличностном, так и в массовом общении, причем, по разным каналам и при помощи различных вербальных и невербальных средств. Д.Б. Гудков, (как ранее академик М. Бахтин), называет коммуникацию взаимодействием «говорящих сознаний», подчеркивая при этом, что для такого взаимодействия необходимо пересечение когнитивных пространств общающихся: чем больше зона пересечения, тем адекватнее коммуникация [Гудков 1997]. В данной статье на примерах различных языковых уровней мы попытались показать, что русское и белорусское «говорящее сознание» обладает некоторыми особенностями, отраженными в языке и проявляющимися в процессе коммуникации.

Общность человеческой психики обусловила сходный, универсальный взгляд на мир, что и отражают языки. Однако, как доказывают многочисленные исследования, проведенные в русле когнитивной лингвистики, лингвокультурологии, этнолингвистики и других наук, существует национально-специфическое видение всего сущего. Известный русский ученый А.Т. Хроленко об этом пишет так: «Словарь, корневые слова языка, само наличие тех или иных слов свидетельствует о том, какие предметы были самыми важными для народа в период формирования языка, о чем думает народ, синтаксис – как думает, а конно-

тация слов – о том, как он оценивает предмет мысли, – и добавляет: – Язык самый честный и памятный свидетель истории и культуры народа» [Хроленко 2009, 87]. В лингвистике возникло понятие (и термин) языковой картины мира – это исторически сложившаяся в быденном сознании данного языкового коллектива и отраженная в языке совокупность представлений о мире, определенный способ восприятия и устройства мира, концептуализация действительности. Языковая картина мира, кроме универсалий, содержит национально-культурный компонент, обусловленный спецификой концептуализации мира, он включает в себе логическое осмысление, чувствование и оценку, объясняющуюся особенностями культуры. Национальных языковых картин мира столько же, сколько языков. Несомненно, их неповторимость становится очевидной лишь на фоне сопоставления.

Русская и белорусская языковая картина мира (как и другие), кроме общности, содержит и различия, которые сигнализируют о специфике в культуре, в менталитете. Эти данные в языках имплицитны, незаметны, но в свете гипотезы лингвистической относительности (о воздействии языка на его носителя) имеют большое значение. Экспликация и учет национально-культурной информации, закодированной на всех языковых уровнях, обеспечивает высокое качество контактирования народов носителей языков.

Обратимся к примерам и, в первую очередь, к лексическому и фразеологическому уровню, где когнитивное и культурное своеобразие проявляется ярче всего. В настоящее время в лингвистике принята точка зрения о неслучайности именовании в культуре [Степанов 2001, 67, 75]. Слово несет в себе культурную информацию. Буквальный смысл, внутренняя форма, этимология концепта, по мнению Ю. Степанова, имеет к этому непосредственное отношение [Степанов 2001, 49]. Особенности лексического состава сигнализируют об особенностях мировосприятия, и они обнаруживаются в русском и белорусском словаре. Даже в тех русских и белорусских лексико-семантических группах, которые сложились в древности, находим различия. Возникновение специфических черт обусловлено как лингвистическими, так и экстралингвистическими факторами. Приведем примеры. Русское *неделя* обозначает период времени, состоящий из семи дней, последний из них – воскресенье. Название седьмого дня заимствовано из старославянского языка и связано с христианскими воззрениями. Белорусское *нядзеля* (общеславянское) сохраняет значение ‘не делать’ – день отдыха. Русское *Извини!* старославянского происхождения от *ви-нить, вина*, белорусское *Прабач!* от глагола *бачыць* ‘видеть’, буквально

‘не замечай’. Различается соматическая лексика: *глаза – вочы, губы – вусны, висок – скронь, скулы – сківіцы, желудок – страўнік* и др., названия месяцев и др. Дифференциация обнаруживается в межъязыковых омонимах, так называемых ложных друзьях переводчика: русское *благо* – добро, белорусское *блага* – плохо.

Остановимся подробнее на лексике и фразеологии, несущих представление о здоровье и болезни. Идиоэтнические русские и белорусские культурные сценарии приветствия при встрече и речевого поведения при прощании очень схожи, но содержат некоторые специфические черты, которые можно выяснить при анализе вербальных формул. Этимология русского этикетного приветствия *Здравствуйте!* свидетельствует, что первоначально выражение содержало пожелание здоровья. Белорусы этому приветствию предпочитают *Добрай раніцы! Добры дзень! Добры вечар!* Такого же типа образование *Дабранач!* (русское соответствие – *Спокойной ночи!*). Белорусскому этикету свойственно и выражение *Здароў!*, однако оно используется при неформальном общении, также малочастотно в современном языке *Добрага здароўя!* Интересна в этом отношении и белорусская поговорка *Які “здароў будзь”, такі і “на здароўе”*, ее возможное русское соответствие *Каков привет, таков и ответ*.

Русский культурный сценарий прощания предполагает использование этикетной формулы *До свидания!*, в неформальной обстановке *Пока!* Белорусы говорят: *Бывай (це)!* Белорусское выражение представляет собой усечение сочетания *Бывайце здаровы!* Его можно соотносить с русским, но не обладающим высокой частотностью *Будь здоров!* Таким образом, пожелание здоровья имплицитно и по-разному отражено и в современном русском, и в современном белорусском речевом этикете.

Русскому слову *болезнь* в белорусском языке соответствует *хвароба, больной – хворы*. В русском языке тоже присутствуют лексемы *хворать, хворь*, но они стилистически ограничены (просторечие). Некоторые ученые связывают происхождение этих слов с названием кустарника – *хворост* [Фасмер 1987, 4, 231–232], а также с ‘тяжкий’, ‘рана’, ‘боль’, отсюда также *хилый* (белорусское *кволы*), *хиреть*. Русская лексема *болезнь* происходит от *боль*. Этимологи доказывают, что *боль* соотносится со значениями ‘большой’, ‘раздутый’, ‘зло’, ‘вред’, ‘несчастье’, ‘мучить’, ‘терзать’, ‘страдание’ [Маковский 1996, 50; Фасмер 1987, 1, 370]. Сема ‘большой’, ‘раздутый’ проявлена и в белорусском выражении *да хваробы* (или *да халеры*), что значит ‘очень много’.

К семантическому полю *здоровье – болезнь*, а также *жизнь – смерть* в русском языке имеет отношение лексема *целый*. Об этом свидетельствует выражение *Цел будешь*, лексема *уцелеть* (в каких-то опасных обстоятельствах). Однако современный словарь ее толкует как 1. Весь без изъята, полный, 2. Значительный, большой, 3. Невредимый, без изъяна, ущерба, 4. Нечто единое, нераздельное [Ожегов 1984, 776]. Белорусское слово *цэлы*, среди других, совпадающих с русскими значений, по данным современного толкового словаря, имеет ‘здоровый, не раненый’, таким образом, связь между целостностью и здоровьем эксплицитна [Глумачальны... 1984, 266], а русское *целый* с потерей лексико-семантического варианта утратило и саму связь со здоровьем. Однако язык сохраняет культурную память и помогает реконструировать эти отношения. Этимологические словари репрезентируют наличие связи между *целый* и *здоровый* [Фасмер 1987, 4, с. 297], то есть представление о здоровье человека связывается с целостью всех его органов, их хорошим, надежным соединением между собой: *здоровый* – значит *крепкий, крепкое здоровье, сбитый*. Однокоренные слова, впрочем, теперь не воспринимающиеся как родственные, *целительство, исцеление, целитель, целебный* тоже свидетельствуют о корреляции целостности и здоровья. *Целить, исцелять* – лечить, приводить разрушенный орган, здоровье в порядок, восстанавливать утраченную целостность. Применять *целебные* средства – применять средства, дающие здоровье, делающие организм целым. Что касается белорусских соответствий, то все они содержат корень *лек-* от *лечить*, кроме *целебный* ‘заживляющий’ – *гаючы*.

Подтверждение находим и в некоторых номинациях проявлений болезни: *развалина/разваліна* (больной человек); *расклеиться/расклеіцца*; *надорваться/надарвацца*; *голова раскалывается/галава развальваецца*; *ни рук, ни ног/ні рук, ні ног*; *руки отваливаются/рукі адваліліся*, а также в русском языке – *ноги подламываются; разваливаться на части; болезнь подтачивает, хрупкое здоровье; Сляжешь, хуже разломает, а хоть ломайся, да обмогайся*, в белорусском – *Хвароба калі не ўморыць, дык скрывіць* и др. Все указанные лексемы и устойчивые выражения показывают, что болезнь и смерть – это утрата целостности. Приведенные данные позволяют говорить, что люди представляли себя как некий механизм, своеобразную биологическую машину.

Фразеология показывает, что самая важная часть человеческого тела – *голова*, ее потеря соотносится с утратой жизни: *Голова с плеч/Сарваць галаву; Не сносить головы/Не знасіць галавы; Ото-*

рвать голову/Адарваць (адкруціць) галаву; Снести голову/Знесці галаву; Поплатиться головой/Паплаціцца галавой; Легко ранили – и головы не нашли; Чалавек ведае, дзе ўрадзіўся, а не ведае, дзе галавою наложыць и др. В устойчивом выражении *бежать сломя голову* закодирована информация об опасности для целостности тела подобного способа передвижения. Более ясно проявляется эта семантика в белорусском языке, фразеологизм *на злом (на скрут) галавы, зламаць (скруціць) сабе галаву* обозначает 'погибнуть, покалечиться'. Русское устойчивое сочетание *ломать голову* относится к интеллектуальной составляющей деятельности человека – 'стараться понять что-либо трудное', а *ломаться* – 'упрямо не соглашаться на что-либо', *ломаться* – 'не выдержать напряжения, напора'. Русское *сложить голову* – погибнуть на поле брани, белорусское *налажыць галавой* – умереть: *Патуль хадзіў, пакуль галавою не налажыў*. Устойчивому русскому выражению *Да здравствует!*, соответствует *Няхай жыве!* В первом скрыто пожелание здоровья, во втором – сохранения жизни.

Лексема *поправиться/направицца* – 'выздороветь' тоже коррелирует с семантикой 'целый' и обозначает 'стать правильным, ровным, не кривым'. Таким образом, выздоровление связано не только с восстановлением целостности, но и с выпрямлением. Человек здоровый – прямой, больной – согнутый. В словаре М.М. Маковского продемонстрирована эта связь между словами *болезнь* и *гнуть* на материале индоевропейских корней [Маковский 1996, 50–51].

Таким образом, в современном русском и белорусском языке оппозиция *здоровье–болезнь* связана с дихотомией *прямой – кривой*. Заболел: *согнуло; скрючило; перекосило; в крюк свело; в три погибели согнулся; То же тело да клубком свертело; Уходила, умучила, согнула да скрючила; Барского слугу стало гнуть в дугу*. В белорусском языке безличным формам глагола соответствуют личные: *Сагнуўся (у круж); Сагнуцца ў тры пагібелі, скрукаваны, скурчаны*.

Особенности концептуализации (национально-культурный компонент) проявляются и на других языковых уровнях. Примером такой специфики является, например, отнесенность к роду существительного *собака* в русском и белорусском языках. Женский род русского слова указывает на преимущественное представление об этом животном как о друге, о существе неагрессивном, белорусское сознание соединяет его с мужским началом, собака в белорусских народных представлениях – существо агрессивное, защитник, охранник. Не всегда совпадает род и других одушевленных русских и белорусских существительных, отличающихся обозначениями пола: русское *гусь* (мужской род) – *гусыня*,

белорусское *гусь* (женский род) – *гусак*. Имеются особенности в категории числа: *берега* – *берагі*, *крупна* (singularia tantum) – *крупы* (pluralia tantum), склонения, спряжения и др.

Особенности мировосприятия иллюстрируют и синтаксические структуры. Доказано, что действию, которое совершается независимо от воли производителя в русских конструкциях, противопоставляется действие конкретного деятеля или неопределенных лиц в белорусском, а страдательный оборот речи в белорусском тексте заменяется действительным: *В одном из переулков встретились ему два арестанта в кандалах...* (А. Чехов). – *У адным завулку ён сустрэў двух арыштантаў у кайданах...* (Пер. К. Крапивы). *Дознано было, что отец и старший сын часто ездят по окрестным деревням, подговаривая мужиков сеять лен* (М. Горький). – *Дазналіся былі, што бацька і старэйшы сын часта ездзяць па навакольных вёсках, падбурваючы мужыкоў сеяць лён* (Пер. П. Галавач). *Тут дарогі пратоптваюць толькі капыты верхавых коней* (А. Кудравец). – *Здесь дороги утаптываются лишь копытами верховых лошадей* (пер. В. Короленко) [Бордович 1999]. Кроме указанных, можно привести множество других примеров.

Таким образом, не только типологически далекие, но родственные и даже близкородственные языки, какими являются русский и белорусский, репрезентируют особое восприятие мира его носителей, национально-культурный компонент. Понимание культурных смыслов, которые обычно глубоко запряганы, имплицитны, очень важно для контактирования языков, для адекватного взаимодействия «говорящих сознаний».

Литература

- Бордович А.М., Гируцкий А.А., Чернышова Л.В., 1999, *Сопоставительный курс русского и белорусского языков*, Минск.
- Гудков Д.Б., 1997, *Алгоритм восприятия текста и межкультурная коммуникация*, [в:] *Язык, сознание, коммуникация*, Москва, с. 114–127.
- Маковский М.М., 1996, *Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках*, Москва.
- Ожегов С.И., 1984, *Словарь русского языка*, Москва.
- Преображенский А.Г., 1959, *Этимологический словарь русского языка*, Москва, т. 2.
- Степанов Юрий, 2001, *Константы: Словарь русской культуры*, Москва.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, 1984, Мінск, т. 5.

Фасмер Макс, 1987, *Этимологический словарь русского языка*, Москва, т. 1, 2, 4.

Хроленко А.Т., 2009, *Основы лингвокультурологии*, Москва.

NATIONAL CULTURAL SPECIFICITY
OF RUSSIAN-BELARUSIAN LANGUAGE CONTACTS

S U M M A R Y

Except its commonness Russian and Belarusian worldview contains differences that signal about specificity in culture and mentality. Explication and taking into account national cultural information encoded at all language levels secure high quality of native speakers' contacting. Some linguists identify communication as interaction of "speaking perceptions", emphasizing that for such interaction they need the intersection of communicators' cognitive fields: the larger the area of intersection the more adequate communication. In the article by the example of different language levels there was displayed that Russian and Belarusian "speaking perception" possesses peculiarities reflected in language and developing in the process of communication.

Людмила Чернышова e-mail: cherny0101@tut.by

Leonarda Dacewicz
Uniwersytet w Białymstoku

**Sposoby identyfikacji osób w księgach metrykalnych
Parafii Rzymsko-Katolickiej w Sokółce
w okresie zaboru rosyjskiego (lata 1865–1918)**

Słowa kluczowe: zabór rosyjski, księgi metrykalne, nazewnictwo osobowe, transpozycja nazwisk

Uformowane na przestrzeni XVI–XVIII w. nazwiska mieszkańców Podlasia ulegały z czasem różnorodnym modyfikacjom¹. Liczne nazwiska transformowane powstały w okresie zaborów na skutek świadomego działania urzędników państw zaborczych, którzy starali się o to, żeby zapis imion i nazwisk obywateli dawnej Rzeczypospolitej był zgodny z normami obowiązujących wówczas języków urzędowych – rosyjskiego i niemieckiego.

Celem artykułu jest ukazanie zmian, jakie dokonały się w zapisie nazw osobowych, a tym samym w sposobach identyfikacji mieszkańców Podlasia (na przykładzie parafii Sokółka) w katolickich księgach metrykalnych po wprowadzeniu w 1865 r. obowiązku prowadzenia tych ksiąg w języku rosyjskim. Zasygnalizowano też skutki tych działań, które ujawniły się po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, gdy powrócono do rejestracji chrztów w języku polskim. Nastąpiła trwała zmiana brzmienia niektórych nazwisk. Ponadto niniejszy artykuł stanowi przyczynek do opisu antroponimii Podlasia w XIX w., która jak dotąd z różnych względów nie spotkała się z szerszym zainteresowaniem badaczy onomastów. Analizę socjologiczno-lingwistyczną antroponimów poprzedza rys historyczny badanego terytorium, który uka-

---

¹ Na temat stanu antroponimii Podlasia w XVI–XVIII wieku zob. m.in.: Abramowicz 2010; Abramowicz, Citko, Dacewicz 1997–1998; Bogdanowicz 2000; Citko 2001; Dacewicz 2001, 2012, 2014; Tichoniuk 1988.

zuje uwarunkowania społeczno-polityczne stanowiące przyczynę przedstawionych poniżej zmian.

Po III rozbiore Rzeczypospolitej niemal całe województwo podlaskie dostało się we władanie Prus (lata 1796–1806/1807). Stolicą departamentu, zaliczonego do prowincji Prus Nowowschodnich, został Białystok. W 1807 r. na mocy układu w Tylży, zawartego między cesarzem Napoleonem i carem Aleksandrem I, powstał Obwód Białostocki, który wszedł w skład terytorium Rosji. Nową jednostkę administracyjną tworzyły cztery powiaty: białostocki, bielski, drohiczyński i sokólski [Dobroński 2012, 215, 224]. W końcu 1840 r. car wydał ukaz o włączeniu tych ziem do guberni grodzieńskiej przy okazji likwidując powiat drohiczyński. Białostoczczyznę przypisano do tzw. guberni litewsko-białoruskich, czyli Kraju Północno-Zachodniego, który został wyodrębniony (obok Kraju Południowo-Zachodniego) w 1843 r. Kraj Północno-Zachodni obejmował gubernie: grodzieńską, kowieńską, mińską, mohylewską, wileńską i witebską. Były to dawne ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego zagarnięte w wyniku dwóch pierwszych rozbiorów [Wisner 1999, 123].

W roku 1864, po upadku powstania styczniowego, zaczęła się rusyfikacja różnych form życia społecznego. Największe trudności i prześladowania ze strony władz rosyjskich spotykały ludność katolicką [Dobroński 2012, 283–284]. W ramach popowstaniowych represji carat narzucił język rosyjski urzędowi kościelnemu. Tendencje rusyfikacyjne i niszczenie Kościoła przejawiały się z większym nasileniem na ziemiach inkorporowanych wprost do Cesarstwa Rosyjskiego, czyli w tzw. Kraju Północno-Zachodnim niż w Królestwie Polskim. Zlikwidowano wiele instytucji kościelnych i próbowano wciągnąć Kościół w akcję rusyfikacji Polaków. Pod koniec 1866 r., jak pisał Bolesław Kumor, Komitet Urządzący polecił, aby od pierwszego stycznia 1867 r. metryki urodzenia, ślubów i zmarłych sporządzano wyłącznie po rosyjsku zarówno oryginały, jak i duplikaty. W tym też języku miały być wydawane wyciągi metryczne [Kumor 1991, 347, 356–359]. Na obszarze Podlasia i Grodzieńszczyzny to rozporządzenie wprowadzono w życie znacznie wcześniej. Księgi metryczne zaczęto prowadzić w języku rosyjskim już od stycznia 1865 r., czego dowodem są znajdujące się w białostockim archiwum archidiecezjalnym księgi dekanatu białostockiego, grodzieńskiego i sokólskiego. Potwierdzają ten fakt także badania Henryka Wisnera, który ustalił, że na litewskich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej język rosyjski został wprowadzony do korespondencji wewnątrzkościelnej i ksiąg parafialnych w 1865 roku [Wisner 1999, 123]).

Po wybuchu w 1905 r. rewolucji w Rosji car Mikołaj II ogłosił 17/29 kwietnia ukaz tolerancyjny, aby zapobiec eskalacji społecznego buntu. Za-

powiadał on w życiu religijnym Rosji nową erę i lepszą przyszłość dla Kościoła katolickiego. Ukaz ten m.in. zezwalał na zmianę wyznania prawosławnego, wystąpienia z Cerkwi i przejście do Kościoła katolickiego „bez następstw osobistych i cywilnych”..., zwracał katolikom świątynie zamknięte w drodze administracyjnej..., zezwalał, aby we wszystkich szkołach religię wykładano w języku ojczystym... itd. Wolności nadane ukazem tolerancyjnym zostały wkrótce zagrożone. Dotyczyło to głównie lat 1908–1912, kiedy premierem rządu rosyjskiego był Piotr A. Stołypin [Kumor 1980, 701; Kumor 1991, 380–381].

Wprowadzone carskim ukazem w 1905 roku wolności jednakże nie znalazły odzwierciedlenia w kościelnej administracji, m.in. w sposobie prowadzenia i języku ksiąg metrycznych, o czym świadczą rejestry w badanych księgach dekanatu sokólskiego. Zmian nie dokonano, ponieważ, z jednej strony, wprowadzenie nowego wzorca wymagało stosownej decyzji władz kościelnych, której podjęcie i wprowadzenie w życie na ogół wymaga czasu, z drugiej zaś, nie spieszono się ze zmianami wobec niepewnej sytuacji w zniewolonym kraju. Nadal obowiązywał język rosyjski i ten sam sposób zapisu w rubrykach ksiąg metrykalnych, a w rocznych spisach urodzonych w niektórych parafiach stosowano trzejelementowe zestawienie antroponimiczne: nazwisko, imię i imię odojcowskie, tzw. otčestwo (wybrane przykłady zob. poniżej).

Źródłem materiału badawczego były prowadzone w języku rosyjskim² księgi metrykalne chrztów Dekanatu sokólskiego z lat 1865–1919³, głównie z parafii Sokółka⁴. Wprowadzone w 1865 r. wzorce prowadzenia ksiąg w języku rosyjskim przetrwały do 1919 r. włącznie, podczas gdy w dekanacie białostockim (parafie białostockie) język polski powrócił do ksiąg metrykalnych w roku 1918. Dla porównania wybranych nazwisk uwzględniono też księgę z 1920 r., bowiem dopiero od tego roku w parafii sokólskiej powrócono do ewidencji urodzonych w języku polskim.

---

² W języku rosyjskim sprzed reformy 1918 r. występowały omofoniczne grafemy: Ф, Θ [f], и, и [i], litera jat' wyrażana dwoma grafemami: ѣ, ѣ (znaki zbliżone do oryginału) o wartości dźwiękowej [e], графem o wartości dźwiękowej [g] służył do substytucji dźwięków [g] i [h]. Zapisy z końcowym grafemem ѣ są obecne konsekwentnie we wszystkich analizowanych nazwach osobowych kończących się na literę oznaczającą spółgłoskę twardą].

³ Księgi metrykalne znajdują się w Archiwum Archidiecezjalnym w Białymstoku.

⁴ W 1796 r. parafia katolicka w Sokółce poniosła ogromną stratę. W wyniku pożaru spłonął kościół, dzwonnica i inne sąsiednie zabudowania. Budowę nowego kościoła ukończono dopiero w 1848 r. W czerwcu 1850 r. został wyświęcony przez biskupa wileńskiego Wacława Żylińskiego. W tym okresie w Sokółce mieszkało 3316 osób, w tym 1457 Żydów i 470 prawosławnych [Postołowicz 2009, 30].

Tytuły ksiąg na przestrzeni lat nieco się różniły, wymiennie używano nazw cerkiew i kościoł, np. *Выписи Метрической Книги Сокольской Римско-Католической приходской Церкви. Часть первая О Родившихся за 1865 годъ*; *Выписи Метрической Книги Сокольскаго Римско-Католическаго приходскаго Костела. Часть первая О Родившихся за 1910 годъ*.

Do identyfikacji rodziców dziecka stosowano imiona, nazwisko rodowe matki i nazwisko wspólne (np. *Мъщанъ Осипа и Юзефы урожд. Боцковской Яцкевичевъ*), rodziców chrzestnych – imię, nazwisko, dodatkowo w przypadku kobiety zameżnej informację, czyją jest żoną (np. *Восприемниками были Людвикъ Тавдуль с Анною Валецкиъ Ивана супр.*). Ponadto obligatoryjnie podawano informację o pochodzeniu społecznym (Крестьяне, Мещане, Дворяне)⁵, np.

Слѹри (Крестьяне):

1. *Крестьянъ Михаила и Маріянны урожденной Касьюкевичовой Касьюкевичей закон. супруговъ дочъ...*
Восприемниками были Михаилъ Заржецкій с Анною Касьюкевичовой (1875, к. 2).
2. *Кр. Зубрицкой волости Антона и Зюзанны ур. Таудуль Валециковъ зак.супр. дочъ...*
Восприемниками были Людвикъ Тавдуль с Анною Валецкиъ Ивана супр. (1905, к. 39).

Мieszczаніе (Мъщане):

1. *Мъщанъ Осипа и Юзефы урожд. Боцковской Яцкевичевъ закон. супр. сынъ родившийся...*
Восприемниками были Александръ Климовичъ с Розалиєю Викентія Яроцкаго женою (1875, к. 2).
2. *Мъщ. г. Соколки Казимира и Брониславы ур. Яцевичъ Кундичевъ зак. супр. сынъ родившийся...*
Восприемниками были Эдуардъ Кундичъ с Ядвигой Генциушъ дль. (1905, к. 66).

⁵ Ukaz cara Mikołaja I (31 X 1831 r.) „О подziale на trzy kategorie ludzi należących do stanu byłej szlachty” w guberniach zachodnich znosił określenie szlachta i na jego miejsce wprowadzał jedno dla całego państwa: dworanie. Przyznawał prawa tym, którzy mieli potwierdzoną przez Heroldię przynależność do stanu uprzywilejowanego. Pozostali powinni być wpisani na wsi do jednodworców (одnodворцевъ), a w miastach do obywateli, wśród których znaleźli się także ludzie wolnych zawodów (np. *Одnodворцевъ Михаила и Францишки из Лотовскихъ Бабинскихъ законныхъ супруновъ...* (Choroszcz 1865, k. 422). Wymienionego ukazu i późniejszych rozporządzeń z nim związanych władze carskie nie zdołały w pełni zrealizować [Wisner 1999, 105].

3. *Мльц. г. Соколки Клементія и Анны ур. Воласевичъ Хомковъ зак. супр. сынъ родившийся...
Восприемниками были Иосифъ Даковичъ съ Региною Кумкевичъ Игнатъя супр.* (1905, к. 27).

Szlachta (Дворяне):

1. *Дворянъ Осипа и Марьи урожд. Демидовичевны Шимановскихъ закон. супруговъ...
Восприемниками были Надворный Советникъ Доминикъ Мышлицкий съ Вандою женою Губернскаго секретаря Максимчука* (1875, к. 14).
2. *Двор. Михаила Ивановича и Наталіи Іосифовны ур. Санковской Піотровскихъ зак. супр. дочь...
Восприемниками были Капитанъ Александръ Ивановичъ Косачевский съ женою Подполковника Марією Брониславною Горбачевскою* (1905, к. 61).
3. *Двор. Павла и Казимиры ур. Шейдо Славинскихъ зак. супр. ...
Восприемниками были Францъ Гонко съ Марьяною Чмель Михаила супр.* (1905, к. 44).

Osoby ze wszystkich warstw społecznych zapisywano według tego samego wzorca, niemniej jednak w przypadku przedstawicieli szlachty podawano informację dotyczącą pełnionych funkcji, posiadanych godności, stopni wojskowych, co podnosiło prestiż danej osoby, np. *Капитанъ Александръ Ивановичъ Косачевский, Надворный Советникъ Доминикъ Мышлицкий съ Вандою женою Губернскаго секретаря Максимчука.*

W 1875 roku wprowadzono alfabetyczne spisy wszystkich urodzonych w danym roku (przykładowe oryginalne tytuły spisów ewidencyjnych: *Алфавитный списокъ Сокольскаго Римско-Католическаго Приходского Костела за 1875 годъ, Алфавитный списокъ Родившихся Сокольскаго Р.К.П. Костела за 1885 годъ, Алфавитный списокъ Родившихся по Сокольскому Р.К. Приходу за 1895 годъ, Алфавитный списокъ метрическихъ выписей о Родившихся Сокольскаго Католическаго приходского Костела за 1910 годъ*), w których stosowano różne sposoby zapisu: 1) nazwisko, imię dziecka i imiona rodziców, np. *Грушевичъ Иванъ Казимира и Анны, Жукъ Константинъ Осипа и Іозефы, Анискевичевна Анна Андрея и Анны* (1875), *Высоцкий Иванъ Людвига и Агаты, Жуковска Казимира Игнатъя и Анны* (1905); 2) dwuelementowe zestawienie (nazwisko i imię), np. *Вербицкий Александръ, Артюхова Анна, Геніушъ Бронислава* (1885); 3) nazwisko rodziców w formie dopełniacza l. mn. i imię dziecka, np. *Аниськовъ Фома, Боцьковъ Валерія, Морозовъ Паулина, Яцкевичей Марьянна, Матуковъ Александръ* (1885); 4) cha-

rakterystyczne dla rosyjskiej kultury nazewniczej trzyelementowe zestawienie, czyli nazwisko, imię i tzw. otčestwo, np. *Жукевичъ Иванъ Осиповъ*, *Юрчевская Геновефа Ивановна* (1901); *Ольшевскій Осипъ Ивановъ*, *Рутковскій Владиславъ Иосифовъ*, *Рыбакевичъ Владиславъ Иосифовъ*, *Филоновичъ Иванъ Викентьевъ*, *Дрожджевичъ Альфонсъ Юльяновъ*, *Новикъ Мечиславъ Викентьевъ*, *Новиковна Амелія Иосифовна* (1905), *Амброжевичъ Михаилъ Матвеевъ*, *Василевскій Брониславъ Викторовъ*, *Линговна Столястика Адольфовна*, *Горбачевская Анна Ивановна* (1910).

Zapis trzyelementowy w księgach parafii sokólskiej pojawił się dopiero w 1887 r. i był stosowany do 1917 r. W księgach z 1918 i 1919 r., nadal prowadzonych w języku rosyjskim, występuje już zapis dwuelementowy, np. *Боровскихъ Тадеушъ*, *Гарбачевскихъ Софья*, *Заржецкихъ Станиславъ*, *Головня Станиславъ*. Typowe dla badanego okresu rosyjskie otčestwo na *-owicz* miało charakter prestiżowy i ewentualnie było stosowane do identyfikacji szlachty (np. *Капитанъ Александръ Ивановичъ Косачевскій* 1905, k. 61). Powszechnie stosowano formy dzierżawcze na *-ow/-ew* utworzone od imienia ojca, które na wcześniejszym etapie rozwoju rosyjskiego systemu antroponimicznego pełniły funkcję imienia odojcowskiego (np. Iwanow), i służyły do identyfikacji przedstawicieli warstw niższych [zob. Unbe-gaun 1989, 14].

Nazwiska kobiet (dzieci płci żeńskiej) w księgach metrykalnych parafii sokólskiej, wbrew rozporządzeniu obcych władz, zgodnie z którym należało stosować formy męskie (oprócz *-ska/-skaja*), zapisywano też w żeńskiej formie. Przykłady sposobów identyfikacji dziewczynek: nazwiska z sufiksem *-owna*, np. *Бубенцовна Александра* (1775, k. 39), *Барановна Павлина Стефановна*, *Новиковна Софья Викентьевна* (1887, k. 72–77), *Новиковна Амелія Ивановна* (1905, k. 67), sporadycznie z charakterystycznym dla nazwisk kobiet zameężnych sufiksem *-owa*, co może świadczyć o nieznanomości reguł tworzenia nazwisk kobiet, np. *Артюхова Анна*, *Бондарова Оршуля*, *Лыскова Альбина* (1885, spis niepaginowany); nazwiska z sufiksem *-ska*, np. *Жуковска Казимира Игнатья и Анны* (1875, k. 40), i *-skaja*, np. *Лабачевская Софья Михайловна* (1901, k. 73), *Антошевская Софья Михайловна* (1905, k. 67v); nazwiska w formie męskiej, np. *Геніушъ Бронислава* (1885, księga niepaginowana), *Адамчукъ Софья Михайловна*, *Пашко Марьянна Карловна* (1887, k. 72, 75), *Валезикъ Валерія Игнатія* (1895, k. 1v), *Рыбакевичъ Марьянна Павловна*, *Редуха Емилія Иосифовна*, *Левонъ Софья Ивановна* (1905, k. 69–73v), *Бондарикъ Анна Ивановна*, *Гринчель Софья Андреевна* (1910, k. 85).

W niektórych rocznikach ksiąg konsekwentnie stosowano żeńskie formy nazwisk z sufiksem *-owna/-ewna*, np. w 1900 r. (*Гринчелевна Анна Андреевна*, k. 55v), w 1905 r. i kolejnych latach zarówno formy żeńskie jak i formy męskie (nieco rzadziej). Żeńskie formy otčestwa posiadały identyczną formę jak nazwiska patronimiczne na *-owna/-ewna*, ale w języku rosyjskim były to nazwy odojcowskie, tzw. otčestwa, w polskim żeńska forma nazwiska.

Podane poniżej egzemplifikacje nazwisk żeńskich świadczą, że carski zakaz używania form nazwisk z sufiksami *-owa, -ina, -owna, -anka* w dokumentach urzędowych nie był przestrzegany zbyt rygorystycznie. Został on zniesiony przez Sejm II Rzeczypospolitej na mocy ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 r., ze względu na tradycję używania takich form, która sięgała drugiej połowy XIV w. [Kaleta 1998, 111].

Rusyfikacja objęła także odnotowane w księgach imiona. Te, które miały odpowiedniki cerkiewne, przeważnie w takiej postaci zapisywano, np. męskie: Александр (Aleksander), Антон (Antoni), Андрей (Andrzej), Дионисий (Dionizy), Фома (Tomasz), Фадей (Tadeusz), Феофил (Teofil), Гавриил (Gabriel), Григорий (Grzegorz), Иван (Jan), Яков (Jakub), Лаврентий (Laurencjusz), Мартин (Marcin), Осип/Иосиф (Józef), Игнатий (Ignacy), Матфей (Maciej), Симон (Szymon), Степан (Stefan), Викентий (Wincenty); imiona żeńskie, np. Анастасия (Anastazja), Галина (Halina), Екатерина, Катерина (Katarzyna), Елисавета (Elżbieta), Евгения (Eugenia), Софья (Zofia), Феофила (Teofila), Елена (Helena), Ева/Евва (Ewa), Паулина (Paulina), Варвара (Barbara). Z podanych przykładów wynika, że nie zawsze był to odpowiednik kanonu cerkiewnego. Stosowano też powszechnie przyjęte i używane w obiegu oficjalnym formy potoczne, o czym świadczą wykazujące dużą frekwencję imiona Иван (od cerk. Иоанн) – odpowiednik polskiego Jan, i Осип (cerk. Иосиф) – odpowiednik polskiego Józef, a także Степан (cerk. Стефан) – polskie Stefan, Катерина (cerk. Екатерина) – Katarzyna.

Natomiast imiona polskie identyczne z cerkiewnymi i imiona nie posiadające cerkiewnych odpowiedników na ogół zachowały swoje brzmienie (uwzględniając niuanse fonetyczne), np. męskie: Адам (Adam), Адольф (Adolf), Альфонс (Alfons), Бронислав (Bronisław), Болеслав (Bolesław), Чеслав (Czesław), Феликс (Feliks), Франциск (Franciszek), Станислав (Stanisław), Вацлав (Wacław), Виктор (Wiktor), Казимир (Kazimierz), Клеофас (Kleofas), Петр (Piotr); imiona żeńskie: Аделя (Adela), Альбина (Albina), Альдона (Aldona), Альфонса (Alfonsa), Анна (Anna), Антонина (Antonina), Бронислава (Bronisława), Фелиция (Felicja), Геновефа (Genowefa), Ядвига (Jadwiga), Янина (Janina), Юзефа/Иозефа (Juzefa/Jozefa, w języku rosyjskim brak żeńskiego odpowiednika imie-

nia Iosиф/Osип), Karolina (Karolina), Konstancja (Konstancja), Leokadia (Leokadia), Marianna (Marianna), Michalina (Michalina), Wanda (Wanda), Wiktorija (Wiktorija), Stefania (Stefania).

Różnice kulturowe i językowe, głównie w zakresie fonetyki i grafii języka polskiego i rosyjskiego, skutkowały zmianami w nazewnictwie osobowym odnotowanym w księgach metrykalnych parafii sokólskiej. Stwierdzono obecność następujących zjawisk:

– zamianę spółgłoski **h** na **g**, np. *Головня Иосифъ Ивановъ, Гарасимъ Владиславъ Карла*, (1895, 1v), *Горошевна Геневефа Антоновна* (1905, k. 68v), *Горошъ Романъ Антоновъ, Горошъ Геневефа Антоновна* (1910, k. 86), *Горошей Леокадия, Гиршовъ Иосифъ* (1919, k. 54). Skutkiem takiej substytucji dość często była trwała zmiana brzmienia nazwiska w wyniku utraty cech fonetycznych białoruskich i ukraińskich, np. nazwisko *Горошъ* (Horosz) w okresie repolonizacji pojawiło się w dwóch wersjach: *Gorosz Zygmunt syn Michala, Horosz Antoni syn Jana* (1921, k. 44v), *Horosz Bronisława córka Stanisława* (1920, k. 38); Horbaczewski, Horbaczewska (Горбачевский, Гарбачевская) też w wersji Gorbaczewski, np. *Gorbaczewski Kazimierz syn Jana, Gorbaczewska Jadwiga córka Kazimierza* (1920, k. 44), *Horbaczewska Leonarda córka Jana* (1920, k. 38), *Guszcza Jan-Wincenty syn Antoniego* (1921, k. 44), typowe dla badanego terenu było nazwisko *Huszcz*;

– substytucję **rz** rosyjskim **рж**, które mogło być wymawiane jako **р** i **ж**, np. *Добржинский Станиславъ Антоновъ* (1905, k. 69), *Заржецкихъ Станиславъ* (1919, k. 55). W okresie repolonizacji substytutem rosyjskiego **рж** było też **рѣ**, o czym świadczą losy nazwiska znanego rodu tatarskiego *Рóлторзюцких* na Podlasiu: w okresie zaboru zapisywano *Полторжичский, Полторицкий*, w księgach metrykalnych z 1920 r. *Рóлторзюцкий, Рóлторзюcki* (księgi parafii mahometañskiej znajdują się w USC w Sokółce; por. Dacewicz 2012, 198–200). W ten sposób w jednym rodzie powstały dwa nazwiska;

– zastąpienie **dź** rosyjskim **дж**, które mogło być wymawiane jako **d** i **ж**, np. *Дрожджевичъ* (Drożdżewicz);

– wprowadzenie grup spółgłoskowych **em**, **om**, **on** w miejsce nosówek **ę**, **ą**, np. *Домбровский Михаилъ Михайловъ* (1895, k. 2), *Домбровскихъ Вацлавъ, Михаилъ Домбровский* (1919, k. 35, 54v). W okresie repolonizacji czasami wracano do nosówek, np. *Dąbrowski Stanisław syn Józefa* (1922, k. 54), ale nie zawsze, o czym świadczą przykłady m.in. z parafii Białystok, np. w księdze z 1905 r. *Голембевский Евгений, Домбровская Анна* (k. 258), w 1918 r.: *Gołembiewski Józef, Dąbrowska Józefa* (1918, k. 170);

– wprowadzenie rosyjskiej końcówki w nazwiskach na **-ski**, **-ska**, czyli **-skij**, **-skaja**, np. *Яроцкий, Зубрицкий, Антошевская, Василевская*;

– stosowanie trzelementowego zestawienia antroponimicznego w alfabetycznych spisach urodzonych w danym roku (w parafii sokólskiej od 1887 r.), np. *Амброжевичъ Михаилъ Матвѣевъ* (1910, k. 85), *Антошевская Софья Михайловна* (1905, k. 67v);

– zapisywanie imion Polaków katolików w wersji cerkiewnej, np. Фадей (Tadeusz), Фома (Tomasz), Иван (Jan), Осип (Józef); Феофила (Teofila), Екатерина, Катерина (Katarzyna), Софья (Zofia), Варвара (Barbara), w wersji polskiej wówczas, gdy imię nie posiadało cerkiewnego odpowiednika, np. Чеслав, żeńskie Иозефа/Юзефа.

W XIX w. urzędnicy rosyjscy, a po odzyskaniu niepodległości urzędnicy polscy, troszczyli się, żeby zapis nazwiska był zgodny z normami obowiązującego języka urzędowego. W przypadku nazwisk transformowanych trudno jest określić, czy zmiany utrwaliły się w okresie zaboru, czy też wprowadzono je po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Dotyczą one zwłaszcza tych podlaskich nazwisk, w których występowało kresowe (białoruskie/ukraińskie) **h**, np. *Наврылук, Хрыгорук, Huszcza*, samogłoski nosowe **a**, **ę** [por. Abramowicz, Citko, Dacewicz 1997–1998; Bogdanowicz 2000; Dacewicz 2014; Łabowicz 2010; Sajewicz 2013]. Przy przechodzeniu z cyrylicy na alfabet łaciński w latach 20. XX w. stosowano na ogół zasadę transliteracji nazwisk. Rosyjska litera **g** była więc oddawana przez polskie **g**, por.: przed 1865 r. *Horosz, Horbaczewski* > po 1865 r. rosyjskie *Горощъ, Горбачевскій* > po odzyskaniu niepodległości *Horosz/Gorosz, Horbaczewski/Gorbaczewski; Golembiewski* zamiast *Gołębiewski*. Tym sposobem zmieniono wiele nazwisk, w których występowało kresowe **h** oraz polskie samogłoski nosowe.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości regulacji prawnych dotyczących nazwisk mieszkańców dawnego zaboru rosyjskiego władze II Rzeczypospolitej dokonały dopiero w 1926 r. Podane wyżej przykłady antroponimów świadczą, że urzędnicy państwowi niejednokrotnie błędnie odczytywali nazwiska zapisane w dokumentach sporządzonych w języku zaborcy, dlatego pojawiło się wówczas wiele nazwisk zniekształconych przy próbie repolonizacji [por. Sajewicz 2013, 21, 45]. Biorąc pod uwagę fakt, że nazwisko stanowi nie tylko dobro użytkowe człowieka, i na ogół większość ludzi jest związana emocjonalnie ze swoim nazwiskiem, to wszelkie zmiany jego brzmienia należy ocenić jako zjawisko negatywne, a czasami nawet bolesne, zwłaszcza że zmiany zostały odgórnie narzucone najpierw przez obce władze, a następnie przez urzędników polskich.

Literatura

- Abramowicz Z., 2010, *Antroponimia Żydów białostockich*, Białystok.
- Abramowicz Z., Citko L., Dacewicz L., 1997, 1998, *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV–XVII w.)*, t. I–II, Białystok.
- Bogdanowicz E., 2000, *Antroponimia południowej Białostoczczyzny w XVIII wieku*, Białystok (Wydział Filologiczny UwB, wydruk komputerowy).
- Citko L., 2001, *Antroponimia północnego Podlasia w XVI wieku*, Białystok.
- Czyżewski F., 2013, *Antroponimia pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego w świetle inskrypcji nagrobnych*, cz. 1 *Słownik nazwisk*, Lublin.
- Dacewicz L., 2001, *Antroponimia Białegostoku w XVII–XVIII wieku*, Białystok.
- Dacewicz L., 2012, *Antroponimia Tatarów litewsko-polskich w przekroju historycznym*, Białystok.
- Dacewicz L., 2014, *Historia nazwisk na kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII wiek)*, Białystok.
- Kaleta Z., 1998, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa.
- Ks. Kumor B., 1980, *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków.
- Ks. Kumor B., 1991, *Historia kościoła*, cz. 7, Lublin.
- Łabowicz L., *Podlaskie nazwiska*, „*Nad Buhom i Narwoju*”, 2010, nr 6 (112), s. 31–34.
- Postołowicz L., 2009, *Sokolka i okolice, przyczynki do dziejów miasta i powiatu*, Sokółka.
- Sajewicz M., 2013, *Nazwiska patronimiczne z formantem -uk na Białostoczczyźnie na tle ogólnopolskim*, Lublin.
- Tichoniuk B., 1988, *Antroponimia Białostoczczyzny w XVI wieku*, Opole.
- Unbegaun B. O., 1972, 1989, *Russian Surnames*, London; *Russkije familii*, Moskva.
- Wisner H., 1999, *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa.

PERSONAL NAMES IN THE BIRTH CERTIFICATES
OF THE ROMAN-CATHOLIC CHURCH IN SOKOLKA UNDER RUSSIAN RULE
(1865–1918)

S U M M A R Y

The aim of the article is to show changes in the surnames of Catholic parishioners of Sokółka, when the tsarist authorities introduced the obligation to keep the Catholic birth certificates in Russian language.

The notations in the original birth certificates show that the Russian language had the greatest influence on a number of changes in the personal names. Cultural

and language differences between Polish and Russian brought different types of changes:

- Polish first names, which had an Orthodox equivalents, were writing down in this way, for example: *Iwan* instead of *Jan*;
- It was used to replace consonant *h* on *g*, e.g. *Головня* (*Hołownia*);
- The vowel group *om*, *em* was introduced in place of the Polish nasal vowels *o*, *e*, e.g. *Домбровский*, *Голембевский* (*Dąbrowski*, *Gołębiowski*);
- Russian endings *-skij*, *-skaja* were introduced, e.g. *Яроцкий*, *Антошевская*;
- Russian anthroponimic three-word names were used: surname, first name and patronymic, e.g. *Амброжевичъ Михаилъ Матвѣевъ*, *Антошевская Софья Михайловна*.

After Poland regained its independence, as result of repolonization many surnames, which contained borderland *h* and Polish nasal vowels, had changed.

Leonarda Dacewicz e-mail: Ldacewicz@interia.pl

Beata Edyta Dworakowska

Białystok

**Reprodukcja jako jeden ze sposobów na osiągnięcie
ekwiwalencji formalno-estetycznej w przekładzie
(na materiale wierszy księdza Jana Twardowskiego)**

Słowa kluczowe: poezja księdza Jana Twardowskiego, przekład, ekwiwalencja formalno-estetyczna

„Poezja przestała być dziś dla nas sztuką robienia wierszy, stała się szczególnym sposobem użycia języka” [Jarosiński 1985, 174]. Każdy najdrobniejszy element języka może w poezji stać się elementem znaczącym, elementy formalne mogą przybierać charakter semantyczny, uzyskując dodatkowe znaczenia. Styl poszczególnych utworów jest konstruowany poprzez zastosowanie różnorodnych środków stylowych. B. Wyderka wyszczególnia wśród nich: środki organizacji warstwy brzmieniowej, kategorie fleksyjne, formy słowotwórcze, leksykalne środki stylowe, figury, tropy, środki składniowe, jednostki struktury tekstu oraz pozajęzykowe środki ekspresji [zob. Wyderka 1995, 53–81]. Najważniejszym czynnikiem decydującym o kształcie wiersza jest słowo. Formy poetyckie odzwierciedlają prawidłowości użycia języka. Łatwo się o tym przekonać, rozpatrując różnojęzyczne utwory poetyckie w kontekście ich językowych systemów [zob. Pszczołowska 2002]. Wiersz posiada dwa naturalne układy odniesień: pierwszym jest struktura językowa, drugim – struktura literacka. Konfrontacja sposobów kształtowania wiersza odbywa się pośrednio poprzez konfrontację systemów językowych [zob. Baluch 2007].

Dzieła literackie pełnią szereg istotnych funkcji, które bywają rozmaicie systematyzowane. Są to m.in.: funkcja filozoficzno-społeczna, estetyczna, poznawcza, emocjonalna, wychowawcza, werystyczna, rozrywkowa, substytutowa [zob. Wojciechowski 1999, 100]. Oprócz wymienionych, ważną rolę

odgrywają także: funkcja ekspresywna, poznawcza, wychowawcza, komunikatywna, prezentacyjna, impresywna i inne. Nie ma tekstów, które pełniłyby tylko jedną funkcję. W tekstach poetyckich niewątpliwie nadrzędna jest funkcja **estetyczna** (poetycka, autoteliczna), której realizacji służy selekcja elementów świata przedstawionego, doskonałość formy, artystyczna kompozycja i dobór środków językowo-stylistycznych. Funkcja ta polega na dostarczaniu odbiorcy wrażeń estetycznych, przekazywaniu wartości artystycznych. Jest nastawiona na komunikat. Przeżycie estetyczne sięga głębokich warstw osobowości, rozbudza wyobraźnię i wrażliwość. Ma być ono reakcją uczuciową, która nie wykracza poza swój bodziec przedmiotowy, skupiającą się na nim całkowicie. Przeżycia te mają charakter kontemplacyjny – obezwładniają swoim pięknem, lub czynny – są równocześnie elementem wyobraźni odbiorcy. Poezja zaspokaja w czytelniku potrzebę wzruszeń estetycznych i refleksji moralnej. Jej rolą jest przedstawienie tekstu w sposób oryginalny, unikatowy. Funkcja poetycka dominuje w tekście nastawionym na przekaz. Każdy utwór literacki zawiera obraz literacki, kształtowany pośrednio przez warstwę znaków językowych i ich znaczeń, bowiem świat przedstawiony dzieła jest tworem semantycznym. Poezja wykorzystuje środki artystycznego przekazu, celową eliptyczność itp.

Funkcja poetycka dochodzi do głosu, gdy wypowiedź odbiega od neutralnego toku. W zwykłej komunikacji znak językowy jest transparentny. Skupiamy uwagę na jego treści, a nie na formie. Realizując funkcję estetyczną, koncentrujemy się na tym, o czym mowa, a nie na tym, co zostało formalnie wyrażone. Następuje zachwianie transparencji znaku językowego. Funkcja autoteliczna dąży do odświeżenia języka, przełamania szablonu. Wówczas każdy element tekstu jest równie ważny. Każda najdrobniejsza zmiana może naruszać wartość artystyczną komunikatu. Z funkcją estetyczną ściśle związana jest funkcja **ekspresywna** (emotywna). Polega ona na ujawnianiu przeżyć podmiotu mówiącego i jego stosunku do świata przedstawionego. Dominuje w tekstach nastawionych na wyrażanie uczuć, emocji, stanów wewnętrznych nadawcy. Realizowana jest przez środki stylistyczne, m.in.: epitety, metafory, porównania, wyrazy ekspresywne, nacechowane emocjonalnie [zob. Śliwińska 2009, 273]. Spełnia się przez przeżywanie emocji, które jest sprawą osobistą, indywidualną dla każdego czytelnika, zależną od jego wrażliwości.

Niemal każdą wypowiedź językową można badać z punktu widzenia jej wartości ekspresywnej. Zarówno pisarz, jak i tłumacz, mają wielkie możliwości wydobywania ze słowa przez zestawienie go z innymi słowami jego znaczeń utajonych bądź tworzenia znaczeń całkiem nowych. „Poeta posługuje się językiem w szczególny sposób, stosuje chwyt, które wytrącają jed-

nostki leksykalne z automatyzmu mowy nieartystycznej i tym samym zmuszają odbiorcę do przeżycia znaków jako elementów nowej, nieznannej gry” [Pajdzińska 1993, 15]. Takie różnorodne zestawienia tworzące nowe sensy nazywa się tropami. Stanowią one integralny składnik stylu, ich wartość nie tkwi w nich samych, ale ujawnia się w kontekście. Wartość ta jest relatywna, ponieważ uzależniona jest od roli, jaką pełnią tropy w określonym tekście [por. Głowiński, Okopień-Sławińska, Sławiński 1967]. Pierwotnie trop oznaczał przenośne użycie wyrazu. Obecnie za trop uważa się wyraz lub wyrażenie użyte w innym znaczeniu lub kontekście niż obligatoryjnie przyjęte w języku. Zdaniem A. Kulawika: „Tropy stylistyczne są to ustalone sposoby organizowania semantyki wypowiedzi, sposoby łączenia poszczególnych wyrazów w większe całości semantyczne na poziomie wyrażenia, członu syntaktycznego lub nawet zdania. (...) Rozumiemy zatem trop jako zabieg szczególnej intensyfikacji kontekstu, intensyfikacji napięć pomiędzy zakresami znaczeniowymi słów” [Kulawik 1997, 91–92]. Środki stylistyczne są elementem wyróżniającym tekst artystyczny spośród pozostałych typów tekstów. Mają na celu wywołanie u odbiorcy pożądaných emocji. Dla poety są one atrakcyjnym, dającym się wielorako sfunkcjonalizować, materiałem twórczym.

Każdy poeta posługuje się kodem językowym w sobie właściwy sposób. W indywidualnym stylu pisarza realizuje się zarówno swoiste wykorzystywanie środków językowych w nowych funkcjach, ich dobór zgodny z lingwistycznym smakiem autora, jak własny system kombinacji różnych środków stylistycznych czy też tendencja do stosowania określonych obrazów i sposobów ich konstruowania. Poezja Jana Twardowskiego wpisuje się naturalnie w rytm liryki religijnej, opartej na tematyce *sacrum*. Liryka religijna bywa intymnym przeżyciem uczuć religijnych, wyrazem tęsknoty człowieka do transcendencji, refleksją nad sensem życia i śmierci. Jan Twardowski, tworząc poezję religijną, poświęca ją swemu indywidualnemu przeżyciu Boga. Wyraża wiarę w sposób „nieinstytucjonalizowany” [zob. Kulawik 1997, 301]. Styl poety ma na celu m.in. zarysowanie pewnej atmosfery emocjonalnej, przybliżenie czytelnikowi sfery religijnej poprzez tropy stylistyczne, podkreślające wartości egzystencjalne i eschatologiczne oraz konstruowanie obrazów nacechowanych emocjonalnie. Twardowski wyrażał emocje proste i nieskomplikowane, jednocześnie podkreślając ich intymność. W ramach jednego wersu zestawiał słowa, wywodzące się z różnych rejestrów stylistycznych, przez co uzyskiwał zaskakujące efekty poetyckie, polegające na stworzeniu nowatorskiego języka wiary. „Poeta nie tylko korzystał ze »słownictwa współnoodmianowego«, bardzo ciekawe efekty uzyskiwał, sięgając po leksykę z rejestru emocjonalnego i swobodnego” [Ciesielska 2009, 25].

Wykorzystywał on środki właściwe liryce, zestawiając w nich słowa w sobie tylko właściwy sposób. Autor nie stronił od obrazowych metafor, paradoksów czy też odwołań do stereotypowych sformułowań, co jednak nie powodowało spłylenia tematyki *sacrum*. Dla wierszy Twardowskiego charakterystyczne jest „pochylenie się nad słowem, docieranie do ukrytego bogactwa jego znaczeń, wykorzystywanie go do różnych gier językowych, ukazywanie w języku poetyckim paradoksów rzeczywistości, operowanie aforyzmem, uogólniającą, często szokującą puentą” [Puzynina 2007, 28)]. Język artystyczny Jana Twardowskiego jest nacechowany paradoksami, zestawieniami, sytuacjami poetyckimi, dyskretną metaforyką [zob. Sochoń 2007, 41]. Analizując styl utworów księdza Jana, E. Ciesielska konstatuje: „Z pewnością jedną z podstawowych cech omawianej poezji jest ekspresywność. (...) liryki księdza Jana to słowa starannie dobrane, świadomie użyte, nieprzypadkowe. Nacechowane potocznie i ekspresywnie leksemy i połączenia wyrazowe, celowo stosowane przez poetę, pełnią zatem określoną funkcję, m.in. zaškoczenia odbiorcy niecodziennym zestawieniem słów, odświeżenia sposobu mówienia o Bogu i sprawach ducha” [Ciesielska 2009, 59–60]. W wierszach poety pojawiają się epitety, porównania, metafory, animizacje, personifikacje, oksymorony, peryfrazy, nazwy ekspresywne i inne środki artystycznego wyrazu. Podczas lektury poezji Twardowskiego trzeba uważać, aby w rzeczach zwyczajnych nie przeoczyć głębszego znaczenia.

Te ogólne uwagi wskazują na ogrom problemów, przed jakimi stanęli tłumacze poezji Jana Twardowskiego. Trudność przekładu poezji jest rzeczą oczywistą i niezaprzeczalną. Tłumacz, podobnie jak autor oryginału, tworząc tekst ma możliwość wyboru. Z zasobów języka przekładu czerpie te słowa, formy, konstrukcje, które odpowiadają jego strategii. Zasadniczym zadaniem, jakie wypływa z założonego tematu, jest analiza tekstów wierszy poety i ich rosyjskich przekładów [zob. Źródła] pod kątem ekwiwalencji formalno-estetycznej. Rolą tłumacza poezji jest rekonstrukcja modelu świata zawartego w tekście wyjściowym i przeniesienie go w materię innego języka. Nie istnieje jednak jeden wymiar, w którym oczekujemy translacji. Zagadnienie ekwiwalencji przekładowej stanowi dominantę konfrontacji przekładowej. Ekwiwalencja pojmowana w sposób wąski oznacza równoważność semantyczną między tekstem wyjściowym a tekstem docelowym [zob. Dąmbska-Prokop 2000, 68], zaś w sposób szeroki – istnienie pewnej relacji między tekstami, niezależnie od relacji, które istnieją między dwoma językami [por. Toury 1995]. Nie dotyczy ona tylko poziomu językowego, ale i „sytuacji”, która wymaga zastosowania różnych środków stylistycznych. W literaturze przedmiotu można spotkać różne typologie ekwiwalencji. Problemem tym zajmowało się wielu badaczy. E. Nida i C. Taber wyróżnili ekwi-

walencję **formalną**, zorientowaną na treść i formę tekstu wyjściowego oraz **dynamiczną**, ukierunkowaną na tekst przekładu [zob. Nida, Taber, 1969]. G. Jäger zaprezentował podział na ekwiwalencję **komunikacyjną**, opartą na porównaniu wartości komunikacyjnej tekstów oryginału i przekładu, i **funkcjonalną**, zorientowaną na porównanie wartości funkcjonalnych, znaczeń językowych obu tekstów [zob. Jäger 1982]. W. Koller starał się uporządkować pojęcie ekwiwalencji globalnej tekstu. Stwierdza on, że każdy przekład niesie z sobą wyzwanie dla nowego przekładu [Koller 1995, 203]. Zdaniem tego autora, aby można było mówić o ekwiwalentności tekstu, trzeba wziąć pod uwagę pięć kategorii: ekwiwalencja **denotatywna**, **konotatywna**, **tekstowo-normatywna**, **pragmatyczna**, **formalno-estetyczna** [zob. Koller 1983, 187; Pisarska, Tomaszewicz 1996, 170]. Wskazane powyżej koncepcje ekwiwalencji dają się sprowadzić do podstawowego podziału na ekwiwalencję **semantyczną** i **pragmatyczną**. Podział taki wynika z podwójnego uwarunkowania przekładu. Jest on wtórny wobec oryginału i konieczne jest podporządkowanie na poziomie denotacji. Jednocześnie przekład funkcjonuje w nowej społeczności językowo-kulturowej i musi uwzględniać reakcje potencjalnych odbiorców. M. Mocarz zauważa, że: „Mimo istnienia tak wyraźnego podziału na ekwiwalencję semantyczną i pragmatyczną należy zaznaczyć, iż w praktyce oba te rodzaje nie są na tyle różne w swej istocie, by nie mogły współistnieć ze sobą. Badania przekładowe potwierdzają ścisłą korespondencję między nimi, czego namacalnym dowodem są próby połączenia wymienionych typów w jeden ogólny, jak to czynią kognitywiści, postrzegający ekwiwalencję jako cel procesu tłumaczenia na poziomie »obrazowania«, które należy rozumieć jako sposób użycia języka za pomocą dostępnych w repertuarze danego języka środków językowych dla przedstawienia określonych wycinków rzeczywistości” [Mocarz 2005, 90]. Ekwiwalencję, w zależności od przyjętego *tertium comparationis*, można osiągać na różnych poziomach. A. Bogusławski wyznaczył pięć poziomów osiągania ekwiwalencji przekładowej: poziom celu komunikacji, opisu sytuacji, informacji, ponadleksykalnych komponentów wypowiedzi oraz jednostek leksykalnych [zob. Bogusławski 1976, 301]. Podział ten jest bardzo bliski koncepcji poziomów ekwiwalencji, zaproponowanej przez W. Komissarowa, który wyszczególnił: „1) уровень языковых знаков, 2) уровень высказывания, 3) уровень сообщения, 4) уровень описания ситуации, 5) уровень цели коммуникации” [Komissarow 1973, 76].

Zadaniem ekwiwalencji formalno-estetycznej jest takie przekazanie przez tłumacza tekstu oryginału w języku przekładu, by TD (tekst docelowy) wywoływał taką samą lub najbardziej zbliżoną reakcję czytelnika przekładu jak TW (tekst wyjściowy) na czytelnika oryginału. Aby taki efekt

osiągnąć, nie wystarczy ograniczyć się do wiernego przekładu leksyki. Należy też wziąć pod uwagę cały kontekst, który wymaga odpowiedniego stylu. Koller dodaje, że zastosowanie ekwiwalencji formalno-estetycznej w tekście przekładu oznacza, poza wykorzystaniem odpowiednich możliwości w celu ukształtowania tekstu, np. użycia odpowiednich form, konstrukcji gramatycznych, leksyki, „analogię tworzenia” tekstu. Tłumacz powinien dążyć do zachowania rymu, rytmu i innych środków stylistycznych. Analizując ekwiwalencję formalno-estetyczną, Koller najwięcej uwagi poświęca metaforom i sposobom ich przekładu. Podaje on, że w języku istnieją trzy podstawowe typy metafor: zleksykalizowane, skonwencjonalizowane oraz okazjonalne [por. Koller 1995, 254]. Koller mówi także o trzech sposobach przekładu metafor. Są to: „1. Übersetzung *sensu stricto*: das der AS-Metapher zugrunde liegende Bild ist in der ZS wiedergegeben. 2. Substitution: das der AS-Metapher zugrundeliegende Bild wird in der ZS durch ein anderes Bild ersetzt. 3. Paraphrase: die AS-Metapher wird nicht-metaphorisch übersetzt” [Koller 1995, 254].

W polskiej literaturze przedmiotu także wyróżnia się trzy podstawowe sposoby przekładu metafory:

- „1. Przekład dosłowny, czyli zastąpienie metafory w tekście oryginalnym jej »dosłownym« odpowiednikiem w tekście przekładu (...).
2. Reprodukacja, czyli zastąpienie metafory w tekście oryginalnym jakąś inną metaforą (...).
3. Zastąpienie metafory w tekście oryginalnym wyrażeniem niemetaforycznym” [Dąbmska-Prokop 2000, 130].

Każde słowo, określona aranżacja elementów tekstu, zawsze powodują albo zachowanie obrazu oryginału, albo jego zniekształcenie, zafałszowanie. Autentycznie twórcze dylematy narzucają się w tłumaczeniu wyrażen, które komunikują sensory ukryte, informacje implikowane. Do takich wyrażen należą tropy stylistyczne. W procesie ich translacji tłumacz poszukuje nie tyle ekwiwalentu słowa, co ekwiwalentu funkcji słowa. Każda decyzja tłumacza staje się decyzją twórczą [por. Balcerzan 1998, 144–150]. Specyficzna rola słowa i jego wpływ na kształt utworu poetyckiego determinują pewne posunięcia translatorskie. Chwytem uprawionym w przekładzie jest naśladowanie języka oryginału na różnych poziomach. Naiwnością natomiast jest głoszenie ścisłego naśladownictwa jako jedynie dopuszczalnej formy przekładu. Dla współczesnego pojmowania przekładu poetyckiego podstawową zasadą jest „zasada ekwiwalencji funkcji” [por. Klemensiewicz 1955]. Posługując się wskazanymi wcześniej klasyfikacjami, dotyczącymi przekładu metafor, rozszerzając je jednocześnie na inne tropy, można zauważyć, że w analizowanym materiale przeważa tłumaczenie *sensu stricte* (przekład **dosłowny**)

w stosunku do wszystkich zastosowanych tropów stylistycznych. Drugą co do liczebności grupę stanowi parafraza (**detropizacja**). Nieco rzadziej tłumacze zastosowali w tekście przekładu **tropizację**, czyli wprowadzenie tropu w miejsce jednostki nienacechowanej stylistycznie. Najślabiej reprezentowana jest technika ostatnia – substytucja (**reprodukcja**), będąca przedmiotem analizy w danym artykule.

Reprodukcja, czyli zamiana tropu w tekście oryginału na inny trop w tekście przekładu, dotyczy tłumaczenia 25 jednostek, wyekscerpowanych spośród badanych 260 wierszy księdza Twardowskiego. Technika ta dotyczy przekładu różnych środków stylistycznych: epitetu, porównania, metafory, metonimii, animizacji, personifikacji, oksymoronu. Wprowadzone zmiany na poziomie jednostek języka są zazwyczaj wynikiem obranej strategii. Tłumacze dążą zarówno do zachowania norm języka docelowego, jak też zastosowania ekwiwalencji pragmatycznej na wyższych poziomach oraz utrzymania strony metrycznej i melodii wiersza. W analizowanych dwutekstach największą grupę (10 jednostek) stanowią porównania przetłumaczone na język rosyjski techniką reprodukcji. Wśród nich pięć **porównań** zostało przekazanych w języku docelowym z zastosowaniem **epitetów** w odnośnych fragmentach tekstów, np.:

(...) *blawatek jak wianek/ nieustanny i krótki* (...) („Do świętej Tereski”, *Zaufalem...*)

(...) *венчик василька/ неизменный и недолговечный* (...) („Святой Терезе”, X. Сурта, *Стихи*)

(...) *jeszcze trochę potarudzi ostatnie słowo jak bezradny baran* (...) („Bez nas”, *Zaufalem...*)

(...) *только вздрогнет последнее слово забытым барашком* (...) („Без нас”, M. Осмоловская, *Польская поэзия...*)

Ten którego kochają zostanie zbawiony/ choć kocha się dlatego że się nie rozumie/ niekiedy tylko ogarnia zdumienie/ jakby się księżyc świntuch rozebrał do naga (...) („Zbawiony”, *Zaufalem...*)

Тот кого любят будет спасен/ хоть любят оттого что ничего не понимают/ только охватит порой изумленье/ что месяц бесстыдник раздет донага (...) („Будет спасен”, A. Базилевский, *Стихи*)

(...) *Pan Jezus niewierzących/ chodzi między nami/ czasami się zatrzyma/ stoi jak krzyż twardy* (...) („Pan Jezus niewierzących”, *Zaufalem...*)

(...) *Иисус неверующих/ ходит между нами/ но бывает встанет/
крестом нерушимым* (...) („Иисус неверующих”, Х. Сурта, *Стихи*)

Cztery kolejne **porównania**, zawarte w tekstach wyjściowych, zostały przetłumaczone przy użyciu **metafory** w języku rosyjskim:

A pod głową poduszka jak kwiatu/ a na oczach noc jak czarny puch (...) („Sen po czytaniu Biblii”, *Zaufałem...*)

(...) *a под головой подушки цветок/ а на веках ночь словно чер-
ный пух* (...) („О жителях двух городов”, М. Осмоловская, *Польская поэзия...*)

(...) *każdy odchodzi w swoją stronę/ by serce nieść jak niecierpliwość/
czekać na jedną ważną chwilę/ i kochać czego znieść nie sposób* (...) („Po obu stronach”, *Zaufałem...*)

(...) *уходят люди кто куда/ в сердцах уносят нетерпенье/ един-
ственной минуты ждут/ и любят то же что клянут* (...) („По обе стороны”, А. Базилевский, *Сделано в Польше*)

*Jeszcze nie umiesz być sam/ (...) jeszcze szukasz serca żeby je doić jak
kozę* (...) („Jeszcze nie”, *Zaufałem...*)

*Еще ты не научился оставаться один на свете/ (...) еще подыс-
киваешь себе сердце для доенья* (...) („Еще не”, С. Аверинцев, *Спе-
шите...*)

*Ryczał na cztery strony że miłość odeszła/ miała być zawsze a była
za krótko/ miała być jak mercedes a była jak moskwicz* (...) („Ryczał”, *Zaufałem...*)

*Кричал на всех перекрестках что любовь ушла/ должна была
быть вечной оказалась короткой/ должна была быть Мерседесом
стала Москвичом* (...) („Кричал”, А. Нехай, *Сделано в Польше*)

W jednym przypadku **porównanie**, zaczerpnięte z tekstu polskiego, zostało zastąpione w języku przekładu **personifikacją**:

(...) *księżyc jak rencista co wyszedł się martwić* (...) („Stwarzał”, *Zaufałem...*)

(...) *пенционер месеци вышел погрузить* (...) („Создал”, А. Базилевский, *Польская поэзия...*)

Kolejną co do liczebności grupę (7 jednostek) stanowią wyrażenia **metaforyczne**, zastosowane przez Jana Twardowskiego, przetłumaczone na język rosyjski przy pomocy innych tropów stylistycznych. Wśród nich, w pięciu przypadkach, tłumacze zastosowali **epitety**, np.:

*Jak daleko odszedłeś/ (...) od pacierza/ od Polski z raną (...) („Rachunek dla dorosłego”, *Zaufałem...*)*

*Как далеко ушел ты/ (...) от повторяемой молитвы/ от раненой Польши (...) („Счет для взрослого”, А. Нехай, *Просьба*)*

*Daj odejść od rzeczy okrągłych zamieszanych uprzejmie kilka razy/ od tresury uśmiechu/ od rękawiczek rozdających kwiaty (...) („Odejść”, *Zaufałem...*)*

*Дай уйти от умеренного не в меру от всего что без углов округло/ от выдрессированной улыбки/ от перчаток раздающих розы (...) („Уйти”, С. Аверинцев, *Стихи*)*

Dwie następne **metafory** zostały przekazane w języku docelowym przy użyciu, odpowiednio: **animizacji** i **personifikacji**:

*(...) wiatr zrywał matce kapelusz słomkowy/ jakby chciał przed małżeństwem jak kogut uciekać/ w wieczór co się zapomniał i stał się zielony (...) („Przychodzą same”, *Zaufałem...*)*

*(...) мамина соломенная шляпка/ как петушок отловленный на свадьбу/ взмывала и рвалась навстречу ночи (...) („Встречи”, А. Гелескул, *Польская поэзия...*)*

*(...) wierzba w fujarce smutna przy krowach wesola (...) („Gdyby”, *Zaufałem...*)*

*(...) ива плачет в свирели но возле коров веселеет (...) („Если бы”, А. Базилевский, *Стихи*)*

Trzecia grupa (5 jednostek) to jednostki języka oryginału, wyrażone **epitetami**, którym w języku przekładu odpowiadają kolejno: **porównania** (2 jednostki), **metafory** (2 jednostki) oraz **metonimia**:

*Świat zmaglowany/ polityka pudło (...) („Miłość”, *Zaufałem...*)*

*Мир как побитый/ политика трепло (...) („Любовь”, Х. Сурта, *Спешите...*)*

Patrzę Jezus na brzegu/ wydawał się łatwy/ taki do serca na co dzień (...) („Ogień”, Zaufalem...)

Смотрю а на берегу – Иисус/ Он казался простым/ внятный сердцу как истина каждого дня (...) („Огонь”, А. Базилевский, Сделано в Польше)

Że właśnie taki dzień, że właśnie takie dni/ że wrogów pełna sień, że cierni się czarny pniew/ że tuż za furtą kwiat na piękne rzesy spadł/ maleńki, opuszczony, w powstaniu obtłuczony (...) (***, Zaufalem...)

И только этот день, близнец иного дня/ и вражеская чернь, и терние огня/ цветок, слетевший в ад без воли, наугад/ в задумчивости, втайне, затерянный в восстание (...) (***, Г. Ефремов, Польская поэзия...)

(...) W nocy letniej, pełnej kruźganków/ niemych Jeruch, powalonych baszt (...) („Sen po czytaniu Biblii”, Zaufalem...)

(...) с летней ночью галереи слиты/ башни тени ослепших нетопырей (...) („О жителях двух городов”, М. Осмоловская, Польская поэзия...)

(...) filozofowie mruczą na świętego Tomasza ustawionego już/ ze starymi rocznikami świętych – w archiwum raju (...) (***, Zaufalem...)

(...) философы недобрим словом поминают святого Фому/ сданного в райский архив/ вместе со старыми годовыми подшивками святых (...) (***, А. Базилевский, Сделано в Польше)

Kolejne dwa przypadki zastosowania techniki reprodukcji w procesie translacji to zastąpienie **animizacji** odpowiednio **metaforą** i **epitetem** w tekście docelowym:

(...) czemu lza opiekunka do gardła mi wpadła/ bo szczęście się urwało nie wiadomo po co (...) („O cokolwiek zapytasz”, Zaufalem...)

(...) почему слеза заступница жжет мне горло/ вырвано счастье из рук непонятно за что (...) („О чем ни спросишь”, М. Осмоловская, Польская поэзия...)

To nieprawdziwe trudne nieudane/ ta radość półdionka bólu nowy kretyń/ żale jak byliny kwiaty zimnotrwale/ rozum co nie przeszkadza żadnemu odejściu (...) („To nieprawdziwe”, Zaufalem...)

*Все неладное тягостное подставное/ идиотская боль полоумная
радость/ многолетней тоски зимостойкие всходы/ разум вечно
беспомощный перед разлукой (...)* („Все неладное”, А. Гелескул,
Польская поэзия...)

W jednym przypadku jednostka oryginału, wyrażona **personifikacją**, została przetłumaczona przy użyciu **epitetu**:

(...) śnieg tak bardzo wzruszony że niewiele wiedział (...) („To nieprawdziwe”, *Zaufałem...*)

(...) снег сошедший так быстро, что как бы и не был (...) („Все неладное”, А. Гелескул, *Польская поэзия...*)

W badanym materiale znaleźć można także **oksymoron**, czyli epitet sprzeczny, zastosowany przez Jana Twardowskiego, oddany w języku rosyjskim za pomocą **epitetu**:

*Gdzie się prawda zaczyna a gdzie rozum kończy/ gdzie miłość między
nami a gdzie już cierpienie/ czy łza czy na nosie ciepło zimnej wody/
dokąd razem idziemy by umrzeć osobno (...)* („Pytania”, *Zaufałem...*)

*Где начинается правда и где кончается разум/ доколе меж нами
любовь и с каких пор мученье/ слеза это или капля холодной воды
на носу/ куда мы движемся вместе чтоб умереть в одиночку (...)*
(„Вопросы”, А. Базилевский, *Польская поэзия...*)

Przytoczone przykłady pokazują, że analizowane tropy stylistyczne są często zindywidualizowane i ekspresywne, przekraczające pewne stereotypy literackie. Są one obliczone na wywołanie określonego nastroju i jednoznacznie określonych emocji. Przedstawiona analiza dwutekstów pokazuje, że tłumacze wykraczali poza utarte schematy językowe, by właściwie odczytać dodatkowe konotacje, odebrać komunikat zgodnie z intencją poety i z powodzeniem przekazać go w języku docelowym. Wszystkie przedstawione powyżej zabiegi są środkiem do osiągnięcia ekwiwalencji formalno-estetycznej. Wiersz przekładu to, w dużej mierze, samodzielny, odrębny świat. Jest on związany z systemem form oryginału, ale tłumacz dokonuje w nim szeregu zmian. Dokonywany przez niego wybór form językowych, literackich, które najpełniej odpowiadają formom oryginału, w dużym stopniu decyduje o efekcie końcowym. Tłumacze wykazali się kreatywnością, zachowując często „autorską” postawę wobec oryginału. W ich decyzjach trudno dostrzec ślady strategii kolidującej z cechami stylistycznymi oryginału. Parametry

tekstu wyjściowego zostają często przekazane w przekładzie za pośrednictwem różnych modyfikacji, które rekompensują ewentualne straty spowodowane różnicami językowymi i kulturowymi między tekstem oryginału i tekstem przekładu. Przekłady zawierają obrazy, ekwiwalentne w stosunku do tych, którymi posługiwał się autor.

Źródła

- Twardowski J., 2007, *Zaufałem drodze*. Wiersze zebrane 1932–2006, Warszawa.
- Астафьева Н., Британишский В., 2000, *Польские поэты XX века. Антология*, Ян Твардовский – перевод Н. Астафьевой, том 1, Санкт-Петербург.
- Базилевский А., 2009, *Сделано в Польше век XX*, переводы Андрея Базилевского, Москва.
- Твардовский Я., 1993, [w:] *Польская поэзия XX век*, под ред. А. Базилевского, переводы: М. Осмоловской, Г. Ефремова, А. Гелескула, А. Базилевского, С. Аверинцева, том 1, Москва, с. 77–138.
- Твардовский Я., 2006, *Стихи*, переводы: С. Аверинцева, Н. Астафьевой, А. Базилевского, И. Баранова, О. Басий, Х. Сурты, Москва.
- Твардовский Я., 2009, *Специите любят людей*, переводы: С. Аверинцева, Н. Астафьевой, А. Базилевского, И. Баранова, О. Басий, А. Гелескула, М. Осмоловской, Х. Сурты, Москва.
- Твардовский Я., 2010, *Просьба*, перевод с польского А. Нехая, Санкт-Петербург.

Literatura

- Balcerzan E., 1998, *Literatura z literatury (strategie tłumaczy)*, Seria: *Studia o przekładzie*, pod red. P. Fasta, Nr 6, Katowice.
- Baluch J., 2007, *Wiersz i przekład*, Kraków.
- Bogusławski A., 1976/1994, *Problem tertium comparationis w porównaniu lingwistycznym*, [w:] Bogusławski A., *Sprawy słowa. Word Matters*, Warszawa [Pierwodruk w roku 1976 w „Kwartalniku Neofilologicznym” z. 3, s. 295–303].
- Ciesielska E., 2009, *O języku i stylu poetyckim Jana Twardowskiego*, Łódź.
- Dąmbska-Prokop U., 2000, *Mała encyklopedia przekładoznawstwa*, Częstochowa.
- Głowiński M., Sławiński J., Okopień-Sławińska A., 1967, *Zarys teorii literatury*, Warszawa.

- Jarosiński Z., 1985, *Postacie poezji*, Warszawa.
- Jäger G., Müller D., 1982, *Kommunikative und maximale Äquivalenz bei der Translation*, „Übersetzungswissenschaftliche Beiträge” 5, Leipzig.
- Klemensiewicz Z., 1955, *Przekład jako zagadnienie językoznawstwa*, [w:] *O sztuce tłumaczenia*, pod red. M. Rusinka, Wrocław, s. 85–97.
- Koller W., 1983, *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*, Heidelberg.
- Koller W., 1995, *The Concept of Equivalence and the Object of Translation Studies*, Volium 7, Number 2, Target.
- Kulawik A., 1997, *Poetyka. Wstęp do teorii dzieła literackiego*, Kraków.
- Mocarz M., 2005, *Predykatywy leksykalne w konfrontacji przekładowej (na materiale polskich przekładów prozy rosyjskiej XIX–XX w.)*, Lublin.
- Nida E., Taber C., 1969, *The Theory and Practice of Translation*, Leiden.
- Pajdzińska A., 1993, *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*, Lublin.
- Pisarska A., Tomaszewicz T., 1996, *Współczesne tendencje przekładowe*, cz. II, Poznań.
- Pszczółowska L., 2002, *Wiersz – Styl – Poetyka*, Kraków.
- Puzynina J., 2007, *Ksiądz Jan Twardowski – poeta i człowiek*, [w:] *A to co na krótko może być na zawsze...* Pokłosie spotkania poświęconego pamięci księdza Jana Twardowskiego, pod red. E. Hoffman-Piotrowskiej i J. Puzyniny, Warszawa, s. 15–29.
- Sochoń J., 2007, „Czy można serce zdjąć naprawdę z krzyża?” *Wizja poezji wewnętrznie pełnej księdza Jana Twardowskiego*, [w:] *A to co na krótko może być na zawsze...* Pokłosie spotkania poświęconego pamięci księdza Jana Twardowskiego, pod red. naukową E. Hoffmann-Piotrowskiej i J. Puzyniny, Warszawa, s. 31–44.
- Śliwińska A., 2009, *Język polski: twórcy i ich dzieła, zestawienia i tabele, nauka o języku, wiedza o literaturze*, Warszawa.
- Tabakowska E., 1995, *Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*, Kraków.
- Toury G., 1995, *Descriptive Translation Studies and Beyond*, Amsterdam – Philadelphia.
- Wojciechowski J., 1999, *Czytelnictwo*, Kraków.
- Wyderka B., 1995, *Środki stylowe*, [w:] *Przewodnik po stylistyce polskiej*, pod red. S. Gajdy, Opole, s. 53–181.
- Комиссаров В., 1973, *Слово о переводе*, Москва.

THE REPRODUCTION AS ONE OF WAYS ON YOU WILL ACHIEVE
THE FORMAL-AESTHETIC EQUIVALENCE IN THE TRANSLATION
(ON MATERIAL OF POEMS BY FATHER JAN TWARDOWSKI)

S U M M A R Y

The object of analysis are Jan Twardowski's poems translated into Russian in comparison with original texts. The aim was to check whether formal-aesthetic equivalence had been achieved in the translation of stylistictropes. The author presents their linguistic description and specific techniques, used by translators in the process of translation. As a result, the Russian texts of poems are aesthetically equivalent to the original texts.

Beata Dworakowska e-mail: beatadworakowska@wp.pl

Alina Filinowicz

Uniwersytet w Białymstoku

Historyczne nazwy terenowe Sokólszczyzny

Słowa kluczowe: mikrotoponimy, pogranicze polsko-białoruskie, elementy bałtyckie

Celem artykułu jest przedstawienie i językowa analiza mikrotoponimów historycznych z obszaru powiatu sokólskiego. Poświadczenia historyczne nazw geograficznych pochodzą z okresu od XVI do XX wieku. Ze źródeł opublikowanych najwięcej materiału toponomastycznego dostarczają: *Rewizja puszczy i przejść zwierzyny w dawnym W. Ks. Litewskim z roku 1559*; *Ordynacja puszczy W. Ks. Litewskiego sporządzona w latach 1636–1640*; *Regestr pomiary włócznej ekonomii grodzieńskiej dokonanej w latach 1558–1563* oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Cenne dane historyczne zawierają: *Inwentarz ekonomii grodzieńskiej z r. 1650*; *Inwentarz ekonomii grodzieńskiej z r. 1708*; *Komisja królewska w leśnictwach białowieskim, sokólskim i nowodworskim z roku 1700*; *Opisanie parafii dekanatów grodzieńskiego i knyszyńskiego z roku 1784*. Dla potrzeb artykułu korzystano z pracy magisterskiej B. Iwaniuk pt. *Toponimia leśnictwa sokólskiego w XVI–XVII wieku* [Iwaniuk 2002].

Ważnym uzupełnieniem źródeł pisanych, zwłaszcza przy lokalizacji i identyfikacji poszczególnych nazw historycznych z dzisiejszymi nazwami urzędowymi lub gwarowymi, są mapy historyczne tego terenu: J. Jakubowskiego, *Powiat grodzieński w wieku XVI*; Karola de Perthéesa z r. 1795; Textora-Sotzmanna z roku 1808 i inne.

Współczesne gwarowe formy mikrotoponimów z obszaru północno-wschodniej Polski zebrane zostały w latach 1961–1969 przez zespół filologów pod kierunkiem prof. A. Obrębskiej-Jabłońskiej, podczas prac nad

rejestracją nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych na zlecenie Komisji Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych przy Urzędzie Rady Ministrów RP. Nazwy terenowe z ówczesnego powiatu sokólskiego zebrał w latach 1965–1967 M. Wróblewski, a z pow. dąbrowskiego w roku 1967 – M. Kondratiuk. Materiały gwarowe zostały uzupełnione częściowo o własne zapisy zebrane w terenie od miejscowej autochtonicznej ludności.

W XV wieku rejony należące do dzisiejszej Sokólszczyzny oraz tereny na północ od rzeki Biebrzy pokrywała zwarta i rozległa Puszcza Grodzieńska. Położona w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego wchodziła w skład dóbr królewskich i administracyjnie należała do powiatu grodzieńskiego w województwie trockim. Ta rozległa królewsko-hospodarcza puszcza, rozciągała się w lewym dorzeczu Niemna i górnej Biebrzy, stopniowo kurczyła się pod naporem osadnictwa spod Grodna, które przesunęło się na zachód wzdłuż rzek Łosośny i Świsłoczy. Podział obszaru Puszczy Grodzieńskiej zapoczątkowany został na przełomie XV/XVI wieku, kiedy to lasy między rzekami Sidrą i Brzozówką oraz bory leżące w widłach rz. Netty i Biebrzy wraz z Nowym Dworem nadano kniaziewi Michałowi Glińskiemu. Wydzielony w ten sposób teren otrzymał nazwę Puszczy Nowodworskiej i był intensywnie zasiedlany od wschodu przez kolejnych posesorów. Od połowy XVI wieku, w wyniku intensywnej kolonizacji, Puszcę Grodzieńską, której nazwa z czasem zanikła, podzielono na mniejsze kompleksy leśne. Z jej dawnego obszaru, obok wcześniej wydzielonej Puszczy Nowodworskiej, powstały dalsze: Puszcza Kryńska, Odelska, Molawicka, Kuźnicka, oraz między Biebrzą a Czarną Hańczą – Puszcza Perstuńska (dziś Augustowska), których granice opisano w 1559 roku. Z czasem przekształcono je w dzierżawy leśne, do których dodano po kilka wsi i przemianowano na leśnictwa. Dalsza eksploatacja lasów oraz rozszerzanie się osadnictwa od wschodu (z Grodzieńszczyzny) i zachodu (Mazowsza) przyczyniły się do zmniejszania tych „puszcz-leśnictw” na tyle, że w połowie XVII wieku, w wyniku połączenia, utworzono już tylko dwa leśnictwa: sokólskie – z kwaterami kryńską, odelską, molawicką, kuźnicką, z siedzibą leśniczego w Sokółce oraz leśnictwo nowodworskie – z siedzibą w Kamiennej [Wiśniewski 1964, 115–135; Wiśniewski 1964, 3–38; Wiśniewski 1977, 7–80].

Teren całej Białostoczczyzny od najdawniejszych czasów był terenem styku plemion bałtyckich i słowiańskich, a w XV–XVII wieku rejonem styku i krzyżowania się fal osadnictwa polskiego z osadnictwem białoruskim idącym ze wschodu z rejonu Grodna i Wołkowyska. Nurt osadnictwa białoruskiego zawierał domieszkę ludności litewskiej i potomków dawnej Jaćwieży.

Obecnie powiat sokólski zróżnicowany jest pod względem etnicznym, językowym i konfesyjnym. Mieszkają tu obok siebie Polacy, Białorusini, Tatarzy, a dawniej byli też Litwini. Dzisiaj na omawianym terenie obok gwar polskich występują gwary białoruskie. Gwara białoruska pełni funkcję języka domowego w obrębie rodziny i ewentualnie mieszkańców danej wsi, a polszczyzny używa się w kontaktach zewnętrznych z obcymi, w szkole, w kościele. Ten układ stosunków językowych ulega stopniowym zmianom w związku z wkraczaniem polszczyzny do życia codziennego. W zachodnim pasie zasięgu gwar białoruskich średnie i młodsze pokolenie mówi już wyłącznie po polsku, a gwara białoruska zachowała się częściowo jako środek porozumiewania się ludzi najstarszych. Część mieszkańców wschodnich terenów powiatu jest dwujęzyczna. Rozmieszczenie gwar wschodniosłowiańskich na omawianym obszarze, ważniejsze cechy fonetyczne, morfologiczne i leksykalne tych gwar przedstawione są w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*.

Z dostępnych źródeł historycznych do około 30 nazw geograficznych odnaleziono dokumentację historyczną:

Dajgucie, ostęp w Puszczy Molawickiej: Оступъ на всполы отъ рѣки Каменое, на имя, Дойкгутевъ 1559 RP 31; *Daygucie* 1781 Mapa ekon. grodz.; *Daygucie* 1784 wieś należąca do dóbr ekonomicznych klucza kundzińskiego z częścią szlachecką *Szyszki*, par. Kundzin Rkps I – 6007 s. 79. Współczesna forma gwarowa *Dajguć'evo*, gen. -*va*, nazwa pola w obrębie miasta Sokółki. – N. dzierzawcza od zeslawizowanej n. os. *Dajguć ≤ lit. *Daig-utis: *Daigà*, -*is*, zob. szerzej KonEB 26. Por. na Litwie liczne nazwy osad *Degùčiai*, *Degùtiškė*.

Dzierazin Wielikij, ostęp w Puszczy Kuźnickiej: Оступъ Дерязинъ великий 1559 RP 30. Współczesna nazwa gw. *З'er'azaũščyna V'elka*, gen. *V'elkaj З'er'azaũščyny*, łąka, wś Bilwiny, gm. Kuźnica Białostocka. – N. top., por. ap. brus. *дзєраз'а* 'roślina z rodziny widłakowatych, o długich płózących się lub wzniesionych pędach, *Lycopodium*' TSBM II 172, ScMS 143. Człon odróżniający wskazuje na dużą powierzchnię obiektu. W tej samej wsi odnotowano n. ter. *З'er'azaũščyna Mał'aja* również odnoszącą się do łąki.

Jatwież, sioło *Jatwież* 1650, włók 15, te wszystkie do miasta Nowy Dwór przyłączone Rkps F – 1882 I k. 156v; w *Jatwiezi* włók 15 miejskich do Nowego Dworu 1708 r. Rkps DA–11290 k. 65; w pobliżu rzeczki zwanej niegdyś *Jatwq* (*Jatłq*), a dziś Popilią, zachodniego dopływu Niemna, była niegdyś wieś *Jatwież*, wcielona w XVI w. w pola Nowego Dworu WiśOB 10. Informacja J. Wiśniewskiego o lokalizacji daw. wsi *Jatwież* jest raczej nieścisła, bo występująca dziś nazwa łąk *Jatwa* jest w obrębie wsi Jaginty, a pole *Jaćwież* znajduje się w Nowym Dworze. Obecna forma gw. *Jaćv'es*,

gen. *Jačv'eži*, loc. *Jačv'eži*, pole w obrębie osady Nowy Dwór, gm. Nowd – N. etniczna, bezsufiksalna od bałtyckiego plemienia *Jačwingów*, mieszkających ongiś w północno-wschodniej części dzisiejszego terytorium Polski i przylegających do niego skrawków południowo-zachodniej Litwy i obwodu grodzieńskiego Białorusi. W objaśnieniu nazwy plemienia zasługują na uwagę dwie etymologie. Obie wiążą się z nazwami rzek. Według J. Nalepy nazwa *Jačwież* albo *Jačwiež* (n. zrekonstruowana) łączy się z rzeką *Hańcza*, lit. *Áncia* (*Ant-ia, tj. 'korytnica'), *Jačwiegowie* < *Antiving-ai, to plemię znad rzeki Hańczy, czyli „*Hańczanie*” [Nalepa 1964]. Inni badacze, np. J. Otrębski, J. Ochmański i J. Wiśniewski nazwę Jačwingów wiążą z rzeką *Jatwa*, lit. *Jótva, bałtyckie *Jātva. Zob. szerzej KonEB 36, 109.

Kalno, folwark *Kalno* alias *Grabowo* z siólem *Kalnem* 1650 r., trzyma p. Zofia Jundziłowa Czarnecka (według pomiaru 1616 r.), za przywilejem króla Zygmunta III z 1631 r. Rkps F–1882 I k. 178v; z *Kalnego* 1708 Rkps DA–11290 k. 91v; *Kalno* 1784 dwór Rkps I–6007 s. 8; *Kalna* 1808 Mapa Sotz.; wś i dobra, gm. Kamienna, wieś stanowi przys. wsi Grabowa SG XV II 44; SZ 53. Dzisiaj gw. *K'alno*, gen. *-na*, przym. *k'alniański* GNB, pole, wś Grabowo, gm. Dąbrowa Białostocka. – N. top. od lit. ap. *kálnas* 'góra; kupa, stos, sterta, duża ilość czegoś; kopiec; brzeg rzeki' LKŻ V 146 lub słowiańskiego *kał* 'błoto, muł, fusy; bagno, moczar', *kalny* 'błotnisty, mętny'.

Kamienna Dolina, dawna wieś; do *Kamiennej doliny* Kuźnickiego leśnictwa 1639 OP 113; *Kamienna Dolina*, folw. 4 wł., przywilej króla Jana III z 1.VIII.1678 r. na ustąpienie tego folwarku p. Samuelowi Machroiczowi, podczaszemu brzeskiemu Rkps DA-11556 k.11 z 1700 r.; ImP Zaremba z wł. 4 *Kamiennej Doliny* 1708 płaci Rkps DA-11290 k. 85; z *Kamiennej Doliny* 1708 z wł. 4 ImP Chreptowicz płaci klucz Pohanica leśn. sokólskie Rkps DA-11290 k. 77; *Kamienną dolinę* 1744 wś par. Sokolany Synodus 96. Obecnie gw. *K'am'ina Dal'ina*, gen. *-naj -ny*, loc. *-nuj -ńi*, kol., zarośla, wś Plebanowce, gm. Sokółka. – N. top. wskazująca na 'miejsce kamieniste, położone na niższym terenie'.

Kłyszawka, ostęp w kwaterze kryńskiej *Kłiszawka* (*Клишавка*) 1639 OP 107; *Kłyszawka* 1784 wieś królewska osocznicka, par. Krynki Rkps I–6007 s. 68; *Kłiszawka* 1808 Mapa Sotz; *Kłyszawka*, uroczysko 64 dziesięciny SG XV II 91; 1878–1886 SZ 56. Współczesna nazwa gw. *Kłyšaŭka* (*-k'i*), kol., pole i łąka, wś Świdziałówka, gm. Krynki. – N. dzierz. od słow. n. os. *Klisz* (: formy hipokorystycznej od im. *Kliment* lub przymiotnika *kliszawy* 'kaleki, okaleczony') BirBA I 98, RymI 407; *Kłysz* RymI 414 albo lit. n. os. *Kliš-as*, *-ŷs*, *-ius*, *-áuskas* (:lit. *klišas* 'krzywonogi, platfus; niezdarny') LPŻ I. Analizowana n. *Kłyszawka* (< *Kłiszawka*) za podstawę derywacji

mogła mieć adi. *kliszawy*, *klyszawy*, który jest pożyczką z lit. *klīšas* o znaczeniu jw., *klīšė*, obelżywie ‘noga’. Formantem nazwotwórczym jest *-awka* lub *-ka*. Zob. szerzej KonEB 42.

Kobyłja Uznoha, ostęp w kwaterze odelskiej: *Кобылья Узнога* через который идетъ рѣчка Каменка 1559 RP 31; dawny folwark *Kobyłsz-noha* założony ok. 1712 roku w kwaterze sokólskiej WiśOB 53. Dzisiaj gw. *Kabyłzn'oha*, gen. *Kabyłzn'oh'i*, loc. *Kabyłzn'ozi*, łąka, wś Pawełki, gm. Sokółka. Przez wieś Pawełki przepływa rzeka Kamionka. – N. top., I czł. od ap. *kobyła* ‘samica konia’, lub n. kult. od gw. *kobyła*, *kobyłina* ‘miejsce zagrodzone, zastawione’ Hal II 89, *kobyła* ‘rogatka, zastawa drewniana’ BrSE 241; II czł. *uznoha* odnosi się zapewne do ‘odnogi rzeki, odgałęzienia’, por. gw. *zanoha* ‘mały kawałek gruntu między starą i nową rzeką’ ŁapTG 108, ukr. *odnoha*, *zanoha* ‘ramię rzeki’ Jurk 35, stpol. *odnoga* ‘zatoka rzeczna; zalew’ Gorb 237.

Kowszowka, ostęp w kwaterze odelskiej *Kowszowka* (*Ковшовка*), 1641 OP 110. Dzisiaj gw. *Kauš'oŭka*, gen. *-k'i*, loc. *-cy*, łąka, wś Lipina, gm. Sokółka oraz rzeczka i łąka we wsi Dworzysk, gm. Sok. – N. relacyjna od n. rzeki *Kowszówki*, dopływu Sokoldy, ta z kolei może pochodzić od lit. ap. *kaūšti* ‘żłobić; dłużyć’, co w odniesieniu do rzeczki jest bardzo prawdopodobne. Zob. szerzej KonEB 123–124.

Kupawata, dawny folwark, przywilej króla Jana III dla Mateusza Buthwila na wł. 6 nazwanych *Kupawata Buda* z uwolnieniem od czynszu na 6 lat nadany dnia 12 marca 1694 r. Rkps DA-11556 k. 20–20v; *Kupowate* i Nowe Stojło 1708 nowe kultury wł. 15 trzymają ImP Sienicki miecznik WXLit klucz Kumiała, leśn. sok. Rkps DA-11290 k. 85; *Kupowata* 1784 folwarczek i kilka ogrodników przy nim na wschód zimowy leży mila drogi, par. Chodorówka Rkps I 6008 s. 13. Dzisiaj gw. *K'upawata*: 1) łąka, wś Kizielany, gm. Janów; 2) łąka, wś Szczuki, gm. Janów. Jest to nazwa tego samego obiektu (łąki). Obie wsie leżą obok siebie. – N. top. od ap. *kupa* ‘kępa drzew, krzaków; wysepka na wodzie; małe suche miejsce na terenie podmokłym; kępa na łące; stos, nasyp’ zob. szerzej ŁapTG 37, 40, 107, por. brus. *κ'yna* ‘kępa drzew, krzaków; pokłady torfu; kupa piasku’ JaszS 378, TSBM II 756.

Lady, nazwa terenowa w kwaterze molawickiej 1641 OP 112. Dzisiaj gw. *L'ady*, gen. *-daŭ*, loc. *-dax*, pole, wś Poniatowicze, gm. Sokółka. – N. kult. w pl. od wschłow. *lada*, *ladina*, psł. **lėdo* ‘pole na miejscu wykarczowanego lasu; nowina; przesieka w lesie’ MoszTT 7–11, ŁapLP 58–59, LemZU.

Łanka, ostęp w kwaterze odelskiej, Puszczy Sokólskiej *Łanka* (*Ланка*) 1639 OP 110. Dzisiaj gw. *Ł'anka*, gen. *-k'i*, gen. *Kala Ł'aneki*, las, wś Wierzchlesie, gm. Szudziałowo. – N. relacyjna od n. rzeczki *Łanka* (na mapach

współczesnych *Łanga*), przepływającej przez Wierchlesie, będącej l. dp. rz. Sokółdy. Nazwa *Łanka* pochodzi zapewne od lit. ap. *lankà* ‘duża równa łąka, najczęściej przy rzece, zatapiana w czasie wylewu rzek; dolina, nizina, wąwóz; las liściasty’ LKŹ VII 125, KonEB 139.

Migowicz Les, ostęp w kwaterze kryńskiej *Migowicz les* (Муговичъ лѣсъ) 1641 OP 107. Nazwa ostępu pochodzi od nazwy rzeczki *Migowicz*, dopływ Sokółdy. Dzisiaj gw. *M’yganc’ L’iês*, gen. *M’yganc’ L’iêsu*, loc. *M’yganc’ L’iêsi*, łąka, wś Dworzysk, gm. Sokółka. – I czł. n. relacyjna od n. rzeki *Migówiki*, dopływ Sokółdy. II czł. n. top. = ap. brus. *лec* ‘las’.

Oborożki, *Oborożki* 1744 wieś, par. Chodorówka Synodus 149; *Oboroszki* 1781 wś Mapa ekon. grodz.; *Oboroszki* 1784 folw. ekonomiczny, posiada i mieszka Jmć Pan Czeszeyko, par. Chodorówka Rkps I 6008 s. 14; *H. Obruszy* 1808 [folw. między wsią Cieśnisk i folw. Gabrielowszczyzna] Mapa Sotz. Dzisiaj gw. *Abar’ûdšk’i*, gen. *-kaŭ*, loc. *-kax*, łąka, wś Gabrylewszczyzna, gm. Janów. – N. kult. w pl., dem. od brus. *абаро́з* ‘stóg siana lub zboża przykryty ruchomym daszkiem zawieszonym na czterech słupach’ ESBM I 44, pol. *bróg*.

Okolno, *Okolny* 1639 ostęp w Puszczy Perstuńskiej OP 141; *Okolno* 1808 Mapa Sotz.; wieś *Okolno* wchłonięta przez Kamionkę Nową WiśOB 53. Dzisiaj gw. *Ak’olna*, gen. *-naj*, rzeczka, łąki, wś Stara Kamienna, gm. Dąbrowa Białostocka. – N. top., rzeczka i łąka biegnąca wkoło, okrężna.

Perekal, ostęp w kwaterze kryńskiej *Perekal* (Пеpeкалъ) 1641 OP 107. Dzisiaj gw. *P’erak’al*, gen. *-la*, loc. *-li*, kol., łąka, wś Boratyńszczyzna, gm. Szudziałowo. – N. top., por. brus. *непак’алле* ‘grząskie miejsce pomiędzy wzniesieniami’ JaszS 510, też miejsce przejścia przez tereny podmokłe.

Piaszczyzna, *Piafczczynę* 1744 wś, par. Odelsk, dek. grodz. Synodus 95; *Piaszczyzna* 1784 kilka domów szlach., par. Odelsk Rkps I 6007, s. 126; *Pieszczyzna* 1808 Mapa Sotzm. (wś leżała między Czyprynowem, Nowodzielą, Czepielami i Białobłockimi). Dzisiaj gw. *P’eskaw’yja*, gen. *-v’yx*, loc. *-vyx*, kol., las, pole, wsi Czepiele, gm. Kuźnica Białostocka. – N. top. w pl., miejsce o podłożu piaszczystym.

Plita, ostęp w kwaterze odelskiej *Plita* (Плама) 1641 OP 110. Dzisiaj gw. *Pl’ity*, gen. *-taŭ*, loc. *-tax*, pole, wś Kamionka Stara, gm. Sokółka. – N. top. w pl., por. brus. *плим’а* ‘1. płaska, równa powierzchnia; 2. zaschnięta, nie rozbita broną bryła ziemi na zasianym polu; 3. miejsce, gdzie leżał duży płaski kamień i prano bieliznę’ JaszS 522, TSBM IV 274, ŁapTG 31.

Pupkow Row, ostęp w kwaterze kryńskiej *Pupkow row* (Пупковъ роуеъ) 1641 OP 107. Dzisiaj gw. *P’upaŭ Roŭ*, gen. *-vaho R’ovu*, loc. *-vum R’ov’i*, wąwóz, góry, wś Słoja, gm. Szudziałowo. – I czł. n. dzierz. od n. os.

Pup, *Pupko* (: brus. *nyn* ‘pępek’) BirBA II 338; II czł. n. top. = ap. brus. *poŷ*, pol. *rów*.

Sakowka albo **Sokolanka** dawna wieś leżąca między wsiami: Skidlewo, Franckowa Buda, Wyłudy i Rykaczewo. *Sakowka* 1781 wś Mapa ekon. grodz. Współczesna nazwa gw. *Sak’otka*, gen. *Sak’olki*, loc. *Sak’otcy*, kol. (1 dom) i łąka wś Wyłudy, gm. Korycin oraz łąka we wsi Franckowa Buda, gm. Janów. Nazwa oboczna *Sokolanka* 1744 wś par. Chodorówka Synodus 149, forma gw. *Sakaŭlanka*, gen. *-ki*, łąka we wsi Wyłudy. – N. dzierz. od n. os. *Sak* Rym II 390 oraz n. os. *Sokol*, *Sokol* RymII 460.

Sobaczyńce, dawna wś w kluczu i leśnictwie sokólskim: grunt pana Iwana Sobaki 1561 (przy granicy włók wiejskich Nowego Dworu) PKGE I 247; we wsi *Sobaczyncach* 1700 karczma Rkps DA-11556 k. 31v; *Sobaczynce* 1708 wś wł. 10, klucz i leśn. sokólskie Rkps DA-11290 k. 73v; *Sobaczyńce* wieś WiśOB XI s. 40. Dzisiaj prawdopodobnie obiekt o nazwie gw. *Sabačynsko*, gen. *-ska*, loc. *-sku*, pole, las, wś Wysokie Laski, gm. Sokółka. – N. dzierz. od n. os. *Sobaka* (: brus. *цабака* ‘pies’) BirBA II 359.

Sottanka, dawna wieś *Sottanka*: ImP Korzeniewski z *Sottanki* płaci 1708 klucze Kumiański Rkps DA-11290 k. 84; przywilej króla Michała na Romaszkowkę i *Sottankę* dany Gabrełowi Kurzenieckiemu, podkomorzemu ziemi bielskiej dnia 10.07.1670 r. w Warszawie Rkps DA-11556 k. 18v; wieś i rzeczka *Sottanka* istnieje na mapie Perthees rok 1795. Dzisiaj gw. *S’ottanka*, gen. *-k’i*, loc. *-ncy*, kol. i łąka we wsi Krukowszczyzna i Szaciłówka, gm. Korycin. – N. dzierz. od n. os. *Sottan* BirBA II 387, LemTR 336, Rym II 507.

Suchaja Dolina, ostęp w kwaterze kryńskiej *Suchaia dolina* (*Сухая долина*) 1641 OP 107. Dzisiaj gw. *Sux’aja Dal’ina*, gen. *-x’oj -ny*, loc. *-x’oj -ni*, las, łąka, wś Nowy Ostrów, gm. Szudziałowo. – N. top. określająca grunt na niskim ale suchym miejscu, niezalewanym wodą.

Suchinino, ostęp w kwaterze odelskiej *Сухинино* 1559 RP 31; niegdyś osobna wieś *Suchininy* WiśOB. Dzisiaj gw. *Sux’ińin’a*, gen. *-n’y*, loc. *-n’i*, pole, las, wś Kamionka Stara, gm. Sokółka. – N. top. określająca ‘miejsce suche, piaszczyste’.

Świerbutowo, dawna osada: aż do *Budy Swirgutowo* 1583 AWAK XIII 47; do *Budy Swirgutowo* 1617 WiśAug 151; do uroczysza *Swierputowa* 1639 OP 131; *Swierbutow* 1795 Mapa Pert.; *Szwirzbutow* 1808 Mapa Sotz.; *Sierbutowo* 1878–1886 uroczysko ma 53 dziesięciny, włość Kamienna SZ 53. Współczesna nazwa gw. *Śv’ergut’ovo* (*-va*), łąka i most we wsi Hamulka, gm. Dąbrowa Białostocka. – N. dzierz. od n. os. *Świerbut* < lit. im. dwczł. *Swir-butas*. Nazwa gwarowa łąki zapisana we wsi Hamulka jest chyba przeznaczona przez skojarzenie z wyrazem pol. *świergotać*, ponieważ w sąsiednim Wesołowie łąka na bieli nazywa się *Śv’erbut’ovo*. Zob. szerzej KonEB 74.

Nazwy geograficzne, a w szczególności nazwy dawne, historyczne mówią o warunkach osadniczych, o ukształtowaniu terenu, na którym odbywał się proces osadniczy, o typie krajobrazu. Informują z jakich grup etnicznych pochodzili pierwsi osadnicy zasiedlający w przeszłości sokólskie puszcze. Mówią o pewnych faktach historycznych i działalności kulturowej człowieka na tym terenie.

Z przytoczonego materiału wynika, że zróżnicowane pod względem etnicznym i językowym procesy osadnicze badanego terenu znalazły swoje potwierdzenie w nazwach terenowych. Bazę leksykalną dla omawianych nazw dawnych stanowiły apelatywy i antroponimy polskie, białoruskie i bałtyckie. Do nazw geograficznych litewskiego¹ pochodzenia przypisać możemy nazwy: *Dajgucie*, *Kowszowka*, *Łanka*, *Świerzbutowo*. Dodać trzeba, że na tym terenie znajdowała się ponadto ojczyzna bałtyckich plemion jaćwieskich, ich ślady językowe przetrwały do dzisiaj w nazwie terenowej *Jatwież*.

Analiza semantyczna materiału wykazała, że dużą frekwencją charakteryzują się nazwy terenowe topograficzne, wskazują one na ukształtowanie terenu, cechy gruntu, np. *Kalno*, *Kamienna Dolina*, *Suchinino*, mniej liczne są nazwy dzierzawcze, np.: *Kliszawka*, *Soltanka*, *Świerzbutowo* i rzadsze nawy kulturowe: *Lady*, *Oborożki*.

Hydronimy natomiast mogą być bazą dla nazw przeniesionych na sąsiednie obiekty, np. *Kowszowka* – nazwa rzeki i łąki; *Łank(g)a* – rzeka i las; *Migowicz Les* – nazwa łąki od rz. *Migówki*.

Niektóre nazwy dawnych osad i wsi zostały zidentyfikowane i zlokalizowane jako funkcjonujące obecnie nazwy terenowe, są to: *Dajgucie* (pole), *Jatwież* (pole), *Świerzbutowo* (łąka i most).

Rozwiązanie skrótów

- AWAK – Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией, Вильна 1865–1915, т. I–XXXIX.
- BirBA – Бірыла М. В., *Беларуская антрапанімія*, Мінск 1966, 1969, 1982, т. I–III.
- BrSE – Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydanie IX, Warszawa 2000.

¹ Analizę językową mikrotoponimów pochodzenia bałtyckiego oparto na pracy M. Kondratiuka *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego* [Kondratiuk 1985].

- ESBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, рэд. В. У. Мартынаў, т. I–XI, Мінск 1978–2006.
- GNB – Kondratiuk M., *Gwarowe nazwy miejscowości Białostoczczyzny w układzie alfabetycznym*, Białystok 2014.
- Gorb – Горбачевский Н., *Словарь древнего актового языка северо западного края и царства польскаго*, Вильна 1874.
- Hal – Halicka I., *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny. Dzierżawcze, patronimiczne i rodzinne, cz. I*, Warszawa 1976; Halicka I., *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostoczczyzny. Topograficzne i kulturowe, cz. II*, Warszawa 1978.
- JaszS – Яшкін І. Я., *Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў. Тапаграфія. Гідралогія*, Мінск 2005.
- Jurk – Jurkowski M., *Ukraińska terminologia hydrograficzna*, Wrocław–Warszawa 1971.
- KonEB – Kondratiuk M., *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985.
- LKŽ – *Lietuvis kalbos žodynas*, Vilnius 1956–1981, t. I–XII.
- LemTR – Лемцюгова В. П., *Тапонімы распаўядаюць. Навукова-папулярныя эцюды*, Мінск 2008.
- LemZU – Лемцюгова В. П., *Назвы зямельных участкаў як крыніца беларускай тапаніміі*, [в:] *Пытанні беларускай тапанімікі. Матэрыялы першай беларускай тапанімічнай канферэнцыі (1–3 снежня 1967 г.)* Мінск 1970, с. 71–82.
- ŁapLP – Łapicz Cz., *Nazwy leśnych przestrzeni niezarośniętych w ruskich gwarach Białostoczczyzny*, [w:] *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Filologia Polska XIV*, z. 93, 1978, s. 55–63.
- ŁapTG – Łapicz Cz., *Terminologia geograficzna w ruskich gwarach Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, Warszawa 1981.
- MapaJ – Jakubowski J., *Powiat grodzieński w wieku XVI*, [w:] *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, Kraków 1935, zesz. III, s. 99–114 + mapa.
- MapaPert – *Mapa szczególna woj. podlaskiego zarządzona... przez Karola de Perthées... rok 1795*, AGAD w Warszawie, ZK. AK 98.
- MapaSotz – *Topographisch-Militarische Karten von vormaligen Neu-Ostpreussen... redigirt vom... v. Textor, herausgegeben von D. F. Sotzmann*, Berlin 1808.
- MoszTT – K. Moszyński, *Uwagi o słowiańskiej terminologii topograficznej i fizjograficznej. Oparte przeważnie na materiale białorusko-poleskim*, t. I, nr 5, Lwów–Warszawa 1921.
- OP – *Ординация королевских пуц в лесничествах бывшего Великого Княжества Литовского, составленная по инструкции короля Владислава IV-го комиссарамы Виленских каноником и королевским*

- секретарем Петром Далматом Исайковским и Упитским маршалком Христофором Белозором в 1641 году, Вильна 1871.
- PKGE – Писцовая книга Гродненской экономии с прибавлениями, том 14, часть I–II, Вильна 1881–1882.
- RP – Ревизія пуць и переходовъ звериныхъ въ бывшемъ Великомъ Княжестве Литовскомъ, съ присовокупленіемъ грамотъ и привилегій на входы въ пущи и на земли, составленная Старостою Мстибговымскимъ Григориемъ Богдановичемъ Воловичемъ въ 1559 году, Вильна 1867.
- Rkps I – 6007 – Opisanie parafii dekanatu grodzieńskiego z roku 1784. CNBibl AN USSR, I 6007.
- Rkps I – 6008 – Opisanie parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784. CNBibl AN USSR, I 6008.
- Rkps DA-11290 – Inwentarz ekonomii grodzieńskiej z r. 1708. – CGIA Lit. SSR, DA nr 11290.
- Rkps DA-11556 – Komisja królewska w leśnictwach białowieskim, sokólskim i nowodworskim w dniach 27 VIII – 25 IX 1700 r. – CGIA Lit. SSR, DA nr 11556.
- Rkps F – 1882 I – Inwentarz ekonomii grodzieńskiej z r. 1650. CGIA Belorusskoj SSR w Mińsku, Fond 1882, Jed. chran. I.
- Rym – Rymut K., *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, Kraków 1999–2001, t. I–II.
- ScMS – Сцяшковіч Т.Ф., *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*, Мінск 1972.
- SG – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902, t. I–XV.
- Synodus – Synodus diocessanaVilnensis ab... Michaele Joanne Zienkowicz... episcopo Vilnensi... celebranta, Wilno 1744.
- SZ – Список землевладений в Гродненской губернии. Составил П. Диков, Гродно: издание Гродненского губернского статистического комитета, Типография губернского правления, 1890.
- TSBM – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, t. I–V, Мінск 1977–1984.
- WiśAug – Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w pow. augustowskim od XV do końca XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1976, s. 13–249.
- WiśOB – Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, [w:] ABS, t. XI, Wrocław 1977, s. 7–80.

Literatura

- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, 1980, t. I pod red. S. Glinki, A. Obreńskiej Jabłońskiej i J. Siatkowskiego, Wrocław; 1988, 1993, t. II–III pod red. S. Glinki, Wrocław; 1995, 1996, 1999, 2002, t. V–VIII pod red. I. Maryniakowej, Warszawa.
- Iwaniuk B., 2002, *Toponimia leśnictwa sokólskiego w XVI–XVII wieku*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. M. Kondratiuka, Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Humanistyczny, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Białystok.
- Kondratiuk M., 1985, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław.
- Nalepa J., 1964, *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok.
- Olejnik M., 2011, *Mikrotoponimia historyczna wschodniej Lubelszczyzny na przykładzie uroczysk powiatu bialskiego*, [w:] *Rozprawy Slawistyczne UMCS*, t. 23, Lublin, s. 223–230.
- Olejnik M., 2014, *Mikrotoponimia powiatu włodawskiego*, *Rozprawy Slawistyczne UMCS*, t. 25, Lublin.
- Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, 1979–1986, т. 1–5, Мінск.
- Wiśniewski J., 1964, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-ruskolitewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, [w:] *ABS*, t. I, Białystok, s. 115–135.
- Wiśniewski J., 1964, *Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do połowy XVII w.*, [w:] *Навуковы зборнік, Бела-сток*, s. 3–38.
- Wiśniewski J., 1977, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, [w:] *ABS*, t. XI, Wrocław, s. 7–80.

HISTORICAL PLACE NAMES OF THE SOKÓLSKI DISTRICT

SUMMARY

In the article the author analysed historical place names of the Sokólski district. Historical documentation of the onomastic material dates back from XVI to XX century. It includes published sources, manuscripts and historical maps of the region. The semantic and formative analysis of the material was conducted. It was proved that diverse settlement influenced the place names of this region. The lexical base for these names is formed on the basis of the Polish, Belorussian and Baltic common nouns and anthroponyms. Some names of the former settlements or villages were identified and localized as place names at present.

Joanna Getka

Warszawa

**Sfery użycia języków polskiego i „ruskiego”
na polsko-ruskim pograniczu kulturowym w XVIII wieku
(na materiale druków typografii bazylikańskich)**

Słowa kluczowe: drukarstwo bazylikańskie, XVIII wiek, język polski, prosta mowa

1. Ze względu na sytuację polityczną i długotrwały związek ziem litewsko-białorusko-ukraińskich z Koroną, wschodnie tereny Rzeczypospolitej zawsze wyróżniały się złożoną sytuacją lingwistyczną. Ziemie te nie były ponadto jednolite pod względem etnicznym: zamieszkiwali je również Tatarzy, Niemcy, Rumuni (Wołosi) i in. Życie w jednym organizmie państwowym sprzyjało wzajemnym wpływom na wszystkich poziomach kontaktujących się języków.

Świadczenia polsko-ruskich kontaktów językowych datowane są już na XIII wiek (Latopis Halicko-Wołyński). Po Unii w Krewie (1385), polonizmy zaczęły przenikać do języków zachodnioruskich licznie i to zarówno do słownika, jak i systemu gramatycznego tych języków [Bednarczuk 2004, 131–139]. Proces ten nasilił się jeszcze po unii lubelskiej (1569). Wpływ ten miał wiele pozytywnych aspektów (wzbogacenie leksyki, składni tych języków, czy ich środków słowotwórczych) przez co nierzadko porównuje się go do tego, jaki język cerkiewnosłowiański wywarł na rozwój literackiego języka rosyjskiego [Zaleski 2004, 9; Жыпаўцкі 1967, 91–107; Kość 1992, 101–114]. Nie był to zresztą proces jednostronny – również język polski był „biorcą” wielu rutenizmów, a mówienie „z ruska” stało się w XVII wieku wręcz modą [Nitsch 1948; Lehr-Splawiński 1978; Urbańczyk 1963, 437–444; Minikowska 1980; Kurzowa 1984; Kozak 2005, 15 i nast.; Walczak 1991, 92 i nast.; Rytter 1992].

Mimo pozytywnych aspektów wspomnianych kontaktów językowych w ostatecznym rozrachunku miały one fatalne skutki: po zawarciu unii lubelskiej język polski przejął funkcję języka oficjalnego. Po „złotym wieku” piśmiennictwa starobiałoruskiego i staroukraińskiego (XVI–I poł. XVII wieku, działalność wybitnych humanistów: Franciszka Skoryny, Wasyla Ciapińskiego, autorów kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej itd.). ruszczyzna, a także hermetyczny język liturgiczny ustępowały miejsca polszczyźnie, która upowszechniała się w życiu codziennym [Kość 1999, 62; Титаренко 2007, 248–256]. Doprowadziło to do sytuacji, że wielu pisarzy Rusinów wychowało się na literaturze polskiej, co miało następnie odzwierciedlenie w ich twórczości, często polskojęzycznej. Co więcej – trzeba się zgodzić z A. Brücknerem, który niegdyś zauważył, że pisarze ci, *nawet gdy po rusku pisali, po polsku myśleli, z polskich szkół wyszli, z polskich dzieł czerpali* [Brückner 1896, 579]. Z tego względu, choć oficjalnie język *ruski* był urzędowym językiem WKL, to w praktyce już w połowie XVII wieku należało mu zapewnić ochronę odpowiednią ustawą (zapis w Statucie Litewskim z 1566 roku: „A pisarz ziemski ma po rusku literami i słowy ruskimi wszystkie listy, wypisy i pozwy pisać, a nie inszym językiem i słowy”¹). Dlatego – określane czasem jako przyczyna upadku języka ruskiego – postanowienie Konferencji Generalnej Warszawskiej z 1696 r. o nakazie sporządzania dokumentów w języku polskim sankcjonowało istniejącą sytuację językową, która dokonała się wcześniej [Smułkowa 2002, 296, 298].

Język polski nigdy nie stał się jednak jedynym środkiem komunikacji na tych ziemiach. Pod koniec XVIII wieku na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej równolegle funkcjonowało kilka języków, ale sfery ich użycia były różne: greka, łacina i cerkiewnosłowiańszczyzna obsługiwały wąskie sfery (piśmiennictwo religijne, nauka, sfera kształcenia), aktywnie stosowano zaś mowę polską, niemiecką (co miało uzasadnienie praktyczne) i ruską (prostą) [Radyszewski 1996, 9–10; Kozak 2005, 17; Яскевіч 1996, 17].

Dla pełności obrazu należy wspomnieć, że mimo niesprzyjającej sytuacji lingwokulturowej – to właśnie koniec wieku XVIII – pocz. XIX w., stał się początkiem tworzenia nowych literatur ukraińskiej i białoruskiej opartych na języku ludowym – mówionym.

2. Celem niniejszego artykułu jest ustalenie zakresu – „sfer” użycia języków codziennej komunikacji na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczy-

---

¹ Polska slawistka Elżbieta Smułkowa, autorka tej tezy [Smułkowa 2002, 296, 298] polemizuje w ten sposób z twierdzeniami, że zapisy tego typu były wyrazem „ruskiej”, jeśli wręcz nie ukraińskiej świadomości narodowej, które pojawiają się w nauce polskiej. Por. np. [Chyczewska-Hennel 1985, 61].

pospolitej², na podstawie analizy języka i tematyki wydań bazylikańskich w XVIII wieku. Jak już wspomniano, na wskazanym terenie, w tym okresie funkcjonowały obok siebie różne języki, o różnym statusie i funkcji: polski, łacina, *ruski*, *prosty* (funkcjonujące w XVIII wieku jedno określenie dla dwóch dzisiejszych języków: białoruskiego i ukraińskiego), cerkiewnosłowiański, grecki, niemiecki, litewski, francuski, rosyjski, rumuński i in., których status i zakres użycia były różne. Języki francuski czy niemiecki, nie mówiąc już o cerkiewnosłowiańskim czy łacinie funkcjonowały jednak głównie jako języki pisane lub były używane w wąskich elitarnych kręgach. Aktywnie natomiast posługiwano się polszczyzną, ruszczyzną, na północy tego obszaru – językiem litewskim, na południu zaś – rumuńskim. Po rozbiorach Rzeczypospolitej do użycia wchodził język rosyjski, choć bazylianie tylko sporadycznie drukowali książki w tym języku³. Podobnie – tylko okazjonalnie wydali oni druki po litewsku [Živatas 1787, Mokslas 1791] i rumuńsku [Dostofiej 1673].

Wśród „żywych” języków jedynie więc polski i „ruski” stały się językami wielu druków bazylikańskich, co daje podstawy do podjęcia próby porównania zakresu zastosowania tych języków. Podstawowym celem poniższych rozważań będzie więc próba ustalenia, po jakie teksty sięgali czytelnicy polsko- i ruskojęzyczni i czy ich zapotrzebowanie było takie samo? W założeniu, odpowiedź na to pytanie może pomóc w znalezieniu odpowiedzi o zakres użycia obu języków (ich rolę kulturotwórczą) w przełomowym dla języka ruskiego końcu XVIII wieku. Dana analiza może z kolei prowadzić do uzupełnienia obrazu XVIII-wiecznej sytuacji kulturowej i socjolingwistycznej tych ziem.

3. By rozwiązać ewentualne zarzuty odnośnie nieadekwatności doboru materiału do analizy – druków typografii zakonnych – wypadałoby scharakteryzować pokrótce bazylikańską działalność typograficzną, która choć została zorganizowana dla uzupełnienia działalności misyjnej, wychodziła daleko poza ramy tego zadania, spełniając również misję kulturową. Było to możliwe dzięki dobremu wykształceniu bazylianów, często odebranemu za granicą. Zakonnicy mieli więc dostęp do najnowszych trendów kulturowych, które dzięki znajomości języków obcych mogli przyswajać w oryginale. Z drugiej strony – dzięki stałej posłudze duchownej – misjom, byli zorien-

---

² Badania, których efekty prezentowane są w niniejszym artykule były realizowane w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/D/HS2/03672.

³ Wydano jedynie *Gramatykę języka rosyjskiego* [Lubowicz 1774] i jeden rocznik kalendarza supraskiego [*Kalendarz polski i ruski*, 1795].

towani w potrzebach „duchowych” społeczności, z którą mieli do czynienia. Przygotowując druki dla poszczególnych odbiorców brali więc pod uwagę ich preferencje zarówno pod względem treści, jak i języka. Powyższą tezę obrazuje zestawienie „produkcji” typograficznej drukarni zakonnych, która wcale nie jest jednolita – każdy z sześciu ośrodków (Wilno, Supraśl, Mińsk, Uniów, Poczajów, Lwów) cechowała inna polityka wydawnicza. Dla przykładu: drukarnie dzisiejszych ziem ukraińskich książki tłoczyły głównie cyrylicą (w językach cerkiewnosłowiańskim i „ruskim”). Typografie lwowska i uniewska nie wydawały w ogóle tekstów alfabetem łacińskim, a w Poczajowie druki cyrylicie przeważały nad tekstami utrwalonymi łacinką, w języku polskim, łacińskim, francuskim itd. (221 vs. 171). Inaczej przedstawia się działalność wydawnicza bazylianów północno-wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej: w Wilnie znacznie przeważały wydania alfabetem łacińskim (14 razy więcej), w Supraślu zaś w ogóle polskojęzyczne (71% ogółu produkcji wydawniczej!). Podobnie, zróżnicowana była oferta poszczególnych drukarni pod względem treści: Lwów i Uniów w okresie unickim wydawały książki o charakterze religijnym, Poczajów zaś w dużej mierze obsługiwał pobliskie szkoły stąd w jego ofercie wiele podręczników i poradników, drukowano tam również leksykony (słowniki), prace naukowe i popularnonaukowe, zarówno z nauk ścisłych, jak i humanistycznych (literatury). W Mińsku wydano tylko teksty o charakterze świeckim, a w Supraślu druki o charakterze świeckim nieznacznie przeważały nad tymi o tematyce religijnej. Warto tu jednak podkreślić, że wśród nich były znane na zachodzie Europy powieści oświeceniowe, które bazylianie tłumaczyli na język polski. W Wilnie z kolei dominowały panegiryki, ale licznie również i tam wydawano podręczniki, a także literaturę piękną (dramaty). W efekcie, wśród całkowitej polskojęzycznej produkcji drukarskiej zakonników, wydania świeckie stanowią 51% ogólnej (730) liczby wydań! [Getka 2013, 250] Co ważne – były to teksty bardzo zróżnicowane, które niewątpliwie uzupełniają całościowy obraz polskiego Oświecenia.

Argumentem za dobrym odzwierciedleniem przez druki bazyliańskie sytuacji językowej wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej są również książki wydane w dwóch lub nawet trzech językach: wydania polsko-łacińskie⁴, polsko-cerkiewnosłowiańskie [Лексикон 1722] czy najważniejsze z punktu widzenia niniejszych rozważań – częściowo bądź w całości polsko-ruskie teologie moralne [*Собрание* 1722, *Богословія* 1751, *Богословія*

⁴ Były wśród nich dokumenty [*Bullae et Brevia Summorum* 1767], pomoce do nauki reторыki [Cicero 1771], dramaty szkolne [*Victor coronatus... Vladislavus III* 1722; *Hebdomas saeculorum...* 1741] i in.

1756, *Богословіа* 1787]. Dla uzupełnienia działalności misyjnej wydawano również zbiory pieśni religijnych [*Богосланикъ* 1790]. Równoległe drukowanie tekstu w różnych językach świadczyło z jednej strony o ich współwystępowaniu, z drugiej zaś – o ich równorzędności.

W końcu należy wspomnieć, że część druków wileńskich powstała na zamówienie (i to ich zleceniodawcy wyznaczyli język utworów⁵), a wydanie innych było uzależnione od stworzenia listy prenumeratorów. Jest to kolejny argument za tezą o związku treści druków w danym języku z gustami/potrzebami odbiorców posługujących się danym kodem.

Biorąc pod uwagę powyższe fakty, nie bez podstaw będzie sformułowanie tezy o tym, że drukarstwo bazylikańskie bardzo żywo i adekwatnie reagowało na potrzeby różnych odbiorców wieloetnicznego społeczeństwa ówczesnej Rzeczypospolitej, sięgających do dzieł w różnych językach i o różnej tematyce. Ta właśnie teza stoi u podstaw zasadności wyboru druków typografii bazylikańskich za przedmiot badań nad sferami użycia języków. Porównanie produkcji wydawniczej w językach polskim i „ruskim” może bowiem przynieść odpowiedź na pytanie o zakres ich użycia.

4. Duże zapotrzebowanie na książki w języku polskim na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej było powodowane dwoma głównymi czynnikami: zaawansowanym procesem polonizacji szlachty litewsko-białoruskiej, a także mieszkańców miasta z jednej strony, z drugiej zaś – ścisłymi związkami kulturowymi i ustrojowymi prowincji litewskiej z Koroną, o czym była mowa wyżej. Piszą o tym autorzy wstępów do tych dzieł: *w tych naszych krajach my mnisi pomieniony język ile jako ojczysty [...] w pospolitym mamy używaniu...* [Kulczyński 1771]. Bazylianie nie byli sprawcami tej sytuacji, choć niewątpliwie (ze względu na dużą liczbę druków polskojęzycznych) gruntowali ją.

Wypełniając swoje zadanie drukarnie przyklasztorne tłoczyły księgi na potrzeby kościoła unickiego i działalności misyjnej – dokumenty, listy, pieśni, katechizmy, kazania i homiliarze żywoty, kalendarze świąt liturgicznych, instrukcje zakonne. Dla przygotowania zakonników tłoczono podręczniki teologii moralnej [Narolski 1777, Narolski 1791, Koronczewski 1779, Kyriatt 1799, Kulczycki 1787, Kulczycki 1792].

Szczególne miejsce wśród wydań w języku polskim mają teksty o treści świeckiej. Spod pras bazylikańskich wychodziła literatura piękna, tłumaczona przez samych zakonników, co sprzyjało nie tylko przyswajaniu kulturze

---

⁵ Wśród tekstów pisanych na zamówienie najczęściej było panegirycznych mów i kazań okolicznościowych pisanych przede wszystkim w związku ze ślubami (też zakonnymi) i pożegnaniami [m.in. Kadłubowski 1755, Borysławski 1781, Szyrma 1713, Dubowicz 1642].

polskiej zachodnioeuropejskich tekstów literackich, ale i dawało wzory i pomysły polskim twórcom. Do końca XVIII wieku zakonnicy wydali ponad 20 tytułów takich autorów jak Jonathan Swift, Henry Fielding, Pierre Desfontaines, Frances Scheridan [Swift 1784, Sheridan 1784, Beaurieu 1785, *Kawaler* 1786, Fielding 1787, 1790, de La Guenserie 1788], z których niektóre miały po kilka wydań (ogółem 31 pozycji), z czego 12 tytułów było przetłumaczonych właśnie przez bazylianów (np. *Podróże kapitana Gulliwera* [Swift 1784], *Przygody Johna Andreusa* [Fielding 1787]).

Bazylianie – zakonnicy nie zawsze postępowali przy tym w pełni legalnie. Bez zgody pierwszych drukarzy niejednokrotnie „piracko” przedrukowywali oni dzieła udane i poczytne. Właśnie chęcią zysku z jednej strony, z drugiej zaś popularnością wybranych tytułów wśród czytelników, można objaśnić wydrukowanie pod zmienionym tytułem w Supraślu nielegalnego nakładu napisanych pod wpływem Swifta przez Dymitra Krajewskiego *Przypadków Wojciecha Zdarzyńskiego* [*Podróż lunatyka* 1787]. Wydania korsarskie dotyczyły nie tylko literatury pięknej, ale i publicystyki, co potwierdza zapotrzebowanie czytelników również na ten rodzaj tekstów. W Supraślu przedrukowano nielegalnie teksty Stanisława Staszica, *Uwagi o teraźniejszym stanie Rzeczypospolitej* (1787) i *Przestrogi dla Polski* (1790). Ewidentnie godna potępienia działalność piracka zakonników miała jednak pozytywny efekt dodatkowy: wydania te, tanie, o dużym zasięgu promowały idee reform w okresie Sejmu Wielkiego (1788–1792) oraz konieczność zmian w Rzeczypospolitej końca XVIII wieku.

Edukacyjny charakter miały z kolei traktaty publicystyczne Franciszka Stanisława Kostki Czapskiego [Czapski 1783; Czapski 1787], wiersze [Starzeński 1787] komedie i dramaty wydane w Wilnie i Poczajowie [Rzewuski 1762, Bończa-Tomaszewski 1798, 1799].

Obok tekstów ambitnych, ważkich, dotyczących problemów polityki i społeczeństwa, wychodziły również teksty mniej ambitne. Zróżnicowane pod względem wykształcenia społeczeństwo, oczekiwało różnorodnych treści. Jest to zresztą uniwersalna cecha każdej epoki, a Oświecenie nie było tu wyjątkiem. Życie literackie współtworzyły również ośrodki prowincjonalne (Wilno, Podchorce, Puławy), a i czytelnikami byli przecież nie tylko mieszkańcy wielkich ośrodków kulturalnych. Uproszczeniem, ale może zasadnym będzie więc stwierdzenie, że o ile elita (Krasicki, Książnin, Zabłocki i in.) pisała dla elity, to przeciętni czytelnicy żyli raczej spuścizną baroku i takich tekstów oczekiwała od drukarzy. Wychodząc naprzeciw tym oczekiwaniom bazylianie przedrukowywali powieści miłosno-heroiczno-awanturnicze (*Historia o szlachetnej a pięknej Meluzynie...* [1787], pół kobiecie, pół smoczycy, *Historia o Magielonie królownie neapolitańskiej*

[1783, 1787]) a także powieści jarmarczne, sowizdrzalskie [*Kulawiec* 1786]. W dużym nakładzie wychodziły kalendarze, modlitewniki „godzinki”, specyficzne szlacheckie zbiory, drukowane *silva rerum*, które największy rozkwit (w formie rękopiśmiennej) osiągnęły w pierwszej połowie XVII wieku. Przed sformułowaniem oceny tego rodzaju działalności, należy znów wspomnieć o trudności i złożoności zadania jakie wypełniały drukarnie, które kierowały teksty do zarówno wykształconych jak i nienależących do elity czytelników, którzy przecież przeważali. Bazylianie wychodzili więc naprzeciw ich zapotrzebowaniu, zarazem jednak prezentowali szerszą ofertę produktów swoich oficyn (np. przez przedruk fragmentów ambitnych tekstów w kalendarzach). Mieli więc realny wpływ na gusta swoich odbiorców, a tym samym na życie kulturalno-literackie wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej.

5. Druk w języku ruskim, podobnie jak i w przypadku książek polskojęzycznych, był spowodowany zarówno chęcią porozumiewania się z czytelnikami ich kodem językowym, jak i pragnieniem popularyzacji języka „ruskiego” prostego. Nie wgłębiając się już tu genezę zakresu użycia i terytorium występowania tego języka [Miakiszew 2008, 20–39; Mozer 2002, 211; Morita 2002, 147–153; Плющ 1962, 27–34, Getka 2012, 10–16], należy stwierdzić, że w XVIII wieku był to w zasadzie podstawowy środek komunikacji na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Ze względu na jego niski prestiż, język ten można było znaleźć jedynie w literaturze tzw. niskiego stylu: poezji burleskowo-trawestacyjnej, pisanej przez wędrujących diaków, czy w interludiach i intermediach – scenkach wystawianych w przerwach dramatów szkolnych i służących rozładowaniu napięcia. Biorąc pod uwagę drukarstwo bazyliiańskie, można ich uznać wręcz za prekursorów w procesie odradzania się języków „zachodnioruskich”, zbliżenia języka literatury z językiem mówionym (żywym), co z kolei miało znaczenie dla rozwoju współczesnej tożsamości Białorusinów i Ukraińców.

Genezy bazyliiańskiego drukarstwa ruskojęzycznego należy szukać w realizacji postanowień VI Kongregacji Generalnej bazylianów z 1636 roku, *aby ojcowie i bracia nie inaczej głosili Słowo Boże jedno po rusku* [Nieć 1936, 148]. Zapewne więc od połowy XVII wieku bazylianie prowadzili misje w języku swoich odbiorców. Do powyższych postanowień należy jeszcze dodać zalecenia Synodu Zamojskiego (1720), o konieczności wydania modlitewników w języku zrozumiałym przez odbiorców [*Bulle, brevia* 1799, 110–111]. Miało to zwiększyć szanse powodzenia misji, których celem w obliczu kryzysu politycznego końca XVIII wieku i realnej groźby kasaty obrządku unickiego po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej, było nawet nie tyle pozyskanie nowych wiernych, ile pogłębienie wiedzy na temat dogmatów,

poprawę świadomości religijnej ówczesnych unitów i umocnienie ich wiary [Pidłypczak-Majerowicz 1986, 25].

Aby wyjść naprzeciw tym ustaleniom i bazylianie zdecydowali się na druk w języku prostym, co miało zwiększać szanse powodzenia misji. Dlatego wśród wydań w języku ruskim dominują druki o charakterze moralizatorskim, kaznodziejskim i katechetycznym, a wśród nich np. trzy wydania *Słowa do ludu katolickiego* [*Слово народу католическому* 1765, *Народовеццаніе* 1768, *Народовеццаніе* 1778], dwa wydania *Nauc Parafialnych...* Juliana Dobryłowskiego [*Науки парохіяльнїя* 1792, *Науки парохіяльнїя* 1794], a także kilka wydań teologii moralnej, wydawanej z podobną treścią pod różnymi tytułami [*Собраніе припадковъ* 1722, *Поученіе* P 1745, *Богословія* 1751, *Богословія* 1756, *Богословія* 1787]. Dla uzupełnienia działalności misyjnej wydawano również zbiory pieśni religijnych [*Богогласникъ* 1790]. Warto również podkreślić, że ta – zdawałoby się czysto religijna działalność misyjna bazylianów również wychodziła poza ramy podstawowego zadania. Tłumaczenie znaczenia poszczególnych obrzędów i symboli religijnych Cerkwi greckokatolickiej łączyło się z interpretacją Dekalogu, która podkreślała nie tylko rolę papieża, jako głowy Kościoła, czy prymat władzy świeckiej, ale i innych zasad przykazań związanych z życiem społecznym – zawieraniem umów – kontraktów, poszanowaniem cudzej wartości (nie kradnij, nie cudzołóż itp.). Wydania te mogły się więc przyczynić do zmiany mentalności ich odbiorców. W odróżnieniu od teologii moralnych, kierowanych do prawosławnych, które podkreślały konieczność wzmocnienia władzy absolutnej i podporządkowanie jednostki przełożonym, wydania kierowane do unitów mogły stać się podwaliną kształtowania się późniejszego społeczeństwa obywatelskiego [Skinner 2006, 212 i 214]⁶.

W języku swoich ruskojęzycznych odbiorców końca XVIII wieku bazylianie wydawali również teksty związane z ich życiem codziennym. Wśród tych wydań znajdują się poradniki dobrego zachowania (*Поѣтъика сеѣцкая...*, Począjów 1770), poradniki dla gospodarzy, np. zatytułowana po polsku *Książka lekarstw końskich oraz sposoby ratowania w chorobach*

⁶ Jako przykład ilustrujący różnice związane ze społeczeństwem obywatelskim, badaczka przytacza katechizm Teofana Prokopowicza z 1720 r., drukowany wielokrotnie w XVIII w., obowiązkową lekturę księży parafialnych. Szczególnie wyraźnie, jej zdaniem, widoczne są one na przykładzie tłumaczenia sensu przykazania „czcij ojca swego i matkę swoją”. Jak zauważa Barbara Skinner: *Prokopowicz instruuje prawosławnych, aby szanowali cara oraz inne władze ponad wszystko – ze znaczącym naciskiem na władzę wykonawczą, nie zaś na władzę ustawodawczą. Wpisuje w to przykazanie obowiązek „szacunku wobec tych, którzy są naszymi ojcami i matkami” więc nie tylko wobec naturalnych rodziców, lecz także wobec tych, którzy „sprawują nad nami ojcowską władzę”* [Skinner 2006, 214].

bydła..., Poczajów 1788, prawdopodobnie autorstwa Rusina, starosty jednej z miejscowości Ukrainy Zachodniej, Lenkiewicza [*Українські письменники* 1960, 398–399; Запаско, Ісаєвіч 1984, poz. 3435].

Ruskojęzyczna oferta bazylianów była – jak widać – znacznie uboższa niż analogiczna polskojęzyczna. Trzeba jednak zauważyć, że brak np. literackich utworów prozatorskich zapewne również odzwierciedla sytuację socjolingwistyczną ziem wschodnich Rzeczypospolitej końca XVIII wieku. Społeczność ruskojęzyczna była głównie ludnością wiejską, stąd potrzeba wydania dla niej poradników gospodarczych. Bazylianie próbowali zmienić ten stan rzeczy, a ich działania z jednej strony podnosiły prestiż języka mówionego, który stawał się językiem wydań, z drugiej zaś chcieli wpłynąć na podniesienie stanu wykształcenia Rusinów, co ma wyraz we wstępach do wydawanych przez nich tekstów. Autor *Książki lekarstw końskich* sugerował na przykład, by jego pracę używać również jako elementarz do nauki czytania w języku ruskim [*Książka lekarstw końskich* 1788, 5–6]. Dlatego uzasadnioną może wydawać się teza o tym, że i publikowanie zasad dobrych manier mogło mieć zadanie włączyć ludność ruskojęzyczną do życia polityczno-społeczno-kulturalnego dawnej Rzeczypospolitej, w charakterze równoprawnych jego uczestników (zwłaszcza wobec faktu konieczności poruszania się w towarzystwie uwielbiającej konwenanse szlachty). Jeśli dodatkowo uwzględnimy opisane wyżej religijne wydania o charakterze moralizatorskim, okaże się, że bazyliańskie drukarstwo ruskojęzyczne reprezentuje spójny plan wydawniczy.

6. Związani z państwem polskim i światem kultury zachodniej z jednej strony, z drugiej zaś z kręgiem kultury i wiary prawosławnej, bazylianie znakomicie rozumieli złożoność sytuacji społecznej i językowej wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej. W swojej działalności typograficznej próbowali więc wykorzystywać swoją wiedzę o tych terenach, tak, by wydawane przez nich dzieła odpowiadały na oczekiwania odbiorców, a co za tym idzie – wykorzystywali zróżnicowane instrumentarium językowe. Dzięki takiemu założeniu można starać się wyciągnąć wnioski odnośnie funkcji jaką pełniły języki polski i ruski w ówczesnym czasie. Język ruski miał charakter użytkowy, służył codziennej komunikacji. W końcu XVIII wieku był on również językiem literatury ustnej – literaturę pisaną obsługiwał w mniejszym zakresie. Bazylianie dążyli jednak do zmiany sfer użycia języka ruskiego (niejednokrotnie ma to wyraz w przedmowach do wydań bazyliańskich) i w dużej mierze przyczynili się do podniesienia jego rangi.

Język polski z kolei w XVIII wieku był głównym narzędziem komunikacji warstw wykształconych i obok sfery użytkowej obsługiwał również naukę i literaturę. Druki w języku „ruskim” nie odpowiadają więc treściowo

tekstom polskojęzycznym, co każe sformułować wniosek o węższym zakresie jego użycia. Jak się jednak zdaje w ówczesnej sytuacji społeczno-polityczno-kulturowej tych ziem po pierwsze – nie było innej możliwości, po drugie zaś: inna była funkcja języka *ruskiego*, inne potrzeby i aspiracje kulturowe mieszkańców wschodnich ziem Rzeczypospolitej, ich preferencje tematyczne i gatunkowe.

Literatura źródłowa

- Beaurieu G.G., 1785, *Wychowaniec z natury z francuskiego przetłumaczony* [przez X. M. Ossuchowskiego Bazyliana], cz. I–II, Supraśl.
- Boryslawski M., 1781, *Kazanie na summie pogrzebowej przed złożeniem do grobu ciała ś. p. JW. Jana Mikołaja Hrabi Chodkiewicza generalnego starosty Xięstwa Żmudzkiego, generała leutnanta woysk rossyjskich... fundatora i kolatora Opactwa Supraslskiego miane...* Supraśl.
- Bullae et Brevia Summorum Pontificum Sacrarum Congregationum Decreta nec non Serenissimorum Poloniae Regum diplomata. Congregationem Ruthenorum. O[r]dinis. S[ancti] B[asilii] M[agni] concernentia, vel Eidem oppotruna, jussu Generalis Consultationis, cum interventu Provincialium Officiorum, sub annum millesimum septingentesimum sexagesimum quartum celebratae, Poczajów 1767.*
- Bulle, brevia, y listy okolne papieskie, tudzież kongregacyi dekreta, obrządkowi greckiemu ziednoczonemu służące: z różnych xiążek, tudzież bullaryuszu Benedykta XIV. zebrane, z łacińskiego języka na polski przelożone. Z przydatkiem powinności i obowiązków XX. parochów i innych kapłanów, z Synodu Zamoyckiego Ruskiego prowincyalnego wyjętych, Supraśl 1799.*
- Czapski F. S. K., 1783, *Różne namienienia ćwiczenia się w cnotliwych i pożytecznych dla kraju obyczaiach...*, Supraśl.
- Czapski F. S. K., 1787, *Myśl szczerza jak bydź dobrym mężem y oycem, każdemu z powołania swego przystoi, Senator polski współobywatelom dobrze radzący i Uwagi treść samą zawieraiace w sobie, przez co nachylamy się do upadku i jakimi sposobami temu złemu najprędzej zabiegać potrzeba*, Supraśl.
- Dubowicz A., 1642, *Wyprawienie osoby, którą od Boga wziął, y na theatrum świata, szczęśliwie odprawił Jaśnie Wielmożny Jego Mość Pan, Janusz Skumin Tyszkiewicz...* Wilno.
- Fielding H., 1790, *Bombiza luterski w urzędzie wikarego*, t. I–II, Lipsk [Supraśl].
- Fielding H., *Xiądz wikary i przyjaciel iego...*, nakładem Józefa Rogowskiego bibliopoli wileńskiego..., t. I–II, Lipsk [Supraśl] 1787.
- Guenserie de la Ch. M. A. Ch., 1788, *Kalwinka na pustyni wychowana albo pamiętnik Miledy B.* t. I–II, Supraśl.

- Hebdomas saeculorum... olim.. in Occidentali imperio exercituum duce impensa... nunc... inter solemnes hymenaei thaedas... Joanis Mniszech... venatoris Regni ... Polessiaca Dodona ab Athenaeo Ducali Pinscensi Societas Jesu votivo drammate celebrata anno 1741 [z prawej strony]: na nieśmiertelną sławę Zamojskich prozapiiii... pisane, teraz... Katarzynie z Zamojskich Mniszchowej lowczynej koronnej prezentowane.. 1741, Supraśl.*
- Historia o Magielonie królownie neapolitańskiej dla zachęcenia ciekawego czytelnika z poprawą wydana... 1783, 1787, Supraśl.*
- Historia o szlachetnej a pięknej Meluzynie... dla zabawy y pożytku pospolitego z niemieckiego ięzyka na polski przelożona, a z poprawą słów y sensu nowo do druku podana..., 1787, Supraśl.*
- Kadłubowski M., 1755, *Mowa przed szlubna Imci Xiędza Kadłubowskiego proboszcza białostockiego przy szlubie pana Budwiła skarbnika rawskiego z Imć Panną Katarzyną Trzebińską stolnikówną brzeską kujawską siostrą wielmożnej Jey Mości Pani Marii Kruszewskiej stolnikowej ziemi bielskiej... Supraśl.*
- Kalendarz polski y ruski na rok 1795 pod znakiem księżycy. Wyrażaiący Świąta rzymskie i ruskie, tudzież aspekty wybory, bieg planet odmiany powietrza czas siania, szczepienia, lekarstw używania, dni feralne, wschód y zachód słońca, zaćmienia y inne ciekawe obserwacye... Przez obywatela Wątpliwowskiego z należytą pilnością ułożony, 1795, Supraśl.*
- Kawaler i panienka, oboje w młodości źle wychowani, z francuskiego [tłum. Meleccjusz Ossuchowski]; 1786, Supraśl.*
- Koronczewski A., 1779, *Theologia moralna dla sposobiących się do stanu Kapłańskiego y owszem wszystkich duchownych staranie dusz ludzkich mających... w swych traktatach zebrana przez... archiprezbitera katedralnego i officjala brzeskiego, archidiakona włodzimirskiego cz. I, II, Supraśl.*
- Książka lekarstw końskich oraz sposoby ratowania w chorobach bydła, owiec..., 1788, Począjów.*
- Kulczycki P., 1787, *Treść Teologiczney nauki obyczainey Z Autorów Klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i poięcia osobom duchownym... Począjów.*
- Kulczycki P., 1792, *Treść Teologiczney nauki obyczainey z autorów Klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i poięcia osobom duchownym... Niegdyś od S.P.J.X. Kulczyckiego... wybrana, a teraz odnowiona, Począjów.*
- Kulczyński I., 1771, *Monologium bazylikańskie, to iest, Żywoty Świątych Pańskich oboiey płci z Zakonu S. Bazylego W. na miesiące rozłożone, zebrane... i na dwie części podzielone. Część pierwsza, która zamyka w sobie miesiąc Styczeń, Luty, Marzec, Kwiecień, May i Czerwiec..., Wilno.*
- Kyriatt A., 1799, *Theologia dogmatyczna z autorów w tey o Bogu y rzeczach boskich umiejętności dobrze zasłużonych wyjęta przez X. Ambrożego Kyriatta Z.S.B. W. Kapłana w Semin. Brzeskim na polskim dyalekcie dawana... Wilno.*
- Mokslas skaytima rašto lėki ko del mažu vaykiaulu, 1791, Wilno.*

- Narolski J., 1777, *Teologia moralna albo do obyczajów ściągająca się przez pewnego Bazyljana Kapłana Prow. Litew. Zebrana na dwie części podzielona...* Wilno.
- Narolski J., 1791, *Teologia moralna albo do obyczajów ściągająca się przez przez X. Z.S. Bazylego W.S.Th.D. I jej niegdyś profesora zebrana, na dwie części podzielona, a teraz potrzebnymi w wielu mieyscach do pierwszej części przydatkami od autora pomnożona...* Wilno.
- Starzeński M., 1787, *Zabawy, Quaeramus... cz. II.* Poczajów.
- Swift J., 1784, *Podróże kapitana Gulliwera w Różne kraie dalekie*, t. I–II. Supraśl.
- Szyrma A., 1713, *Drogi depozit do domu wieczności wniesiony, od Iaśnie Wielmożnego Iego Mości Pana Stefana na Tykocinie, y Tuczynie...* Supraśl.
- Tomaszewski Bończa M. A., 1798, *Opuszczenie wyspy Mogador czyli Wybawienie Niewolników...*, Wilno.
- Tomaszewski Bończa M. A., 1799, *Syn sędzią Czyli Zemsta i Wdzięczność Drama w pięciu Aktach...*, Wilno 1798, Wilno.
- Victor coronatus... *Vladislavus III Poloniae Hungarie rex, in publicum spectaculum... Martino... Szczuka Vavelnicensi 1722*, Supraśl.
- Živatas Pona yr Dieva musu Jezusa Chrystusa...*, 1787, Supraśl.
- Богословія нравоучителная, содерѣжащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божиих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных с приложеніем обычных науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско-полскаго...*, 1751, Poczajów.
- Богословія нравоучителная, содерѣжащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божиих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных с приложеніем обычных науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско-полскаго...* 1756, Poczajów.
- Богословія нравоучителная, содерѣжащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божиих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных с приложеніем обычных науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско-полскаго...* 1787, Poczajów.
- Дософтей [Досифей], митрополит Сучавський, 1673, *Псалтир віршований молдавською мовою.* Уніów.
- Лексикон сирѣчь словесник славенский, 1722, Supraśl.
- Народовещание или слово к народу кафолическому чрез монахов чина святаго Василія Великаго в провинции Полскої званію катихистичному прильжащих в повѣсть Кременецком, 1756 года проповеданое. Второе се, с прилежнѣйшем во исправленіи опаснством, еще же і пространным о обрядех христіанских, от достовѣрных писателей собранным новоприложеніем...*, 1768, Poczajów.
- Народовещание или Слово к народу кафолическому...*, 1778, Poczajów.

- Науки парохіяльнїя на недѣли і свята урочистїя... на простий и посполитий языкъ руський преложенїя, 1792, Росзајѳв.*
- Науки парохіяльнїя на недѣли і свята урочистїя... на простий и посполитий языкъ руський преложенїя, 1794, Росзајѳв.*
- Политика свѣцькая... 1770, Росзајѳв.*
- Поученїе о с[вѣ]тих тайнах, о добродѣтелях б[о]гословских, о заповѣдех Б[о]-жїихъ, о заповѣдех церковнихъ, о грѣхахъ, о казняхъ и карахъ ц[е]рковнихъ: С приложенїемъ обичной науки о догматахъ вѣры кафолической въ кратць собранное: Особом д[у]ховнїмъ, найпаче же презвитеромъ парохїалнїмъ благопотребное. 1745, Унїв.*
- Слово к народу кафолическому чрез монахов чина св. Василя Великого в провинци Польской званїю катихистичному прилежающихъ в повѣтъ Кременецком року... 1756 проповѣданое, 1765, Росзајѳв.*
- Собранїе прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное имѣющее въ себѣ науку о сакраментахъ, о десяти Б[ж]їихъ приказанїяхъ о приказанїяхъ церковныхъ и о науци хрїстіанской съ выкладомъ молитвы Отче нашъ и В[о]с[р]однїе Днѣво или исповѣданїя Вирь православнїя католическїя... 1722, Supraśl.*

Literatura

- Bednarczuk L., 2004, *Czy istnieją języki zachodnioruskie?*; w: *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, M. Kondratiuk, B. Siegień (red.), Białystok.
- Brückner A., 1896, *Spory o Unię w dawnej literaturze*, „Kwartalnik Historyczny”, Rocznik X.
- Chyczewska-Hennel T., 1985, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*, Warszawa.
- Cicero M.T., 1771, *Mowy przeciwko Katylinie i za Markiem Marcellem... drukowane*. Poczaјѳv.
- Getka J., 2012, *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*, Warszawa.
- Getka J., 2013, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*, Warszawa.
- Kość J., 1992, *Z historii polsko-ukraińskich związków językowych we wschodniej Lubelszczyźnie*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6. Lublin, s. 101–114.
- Kość J., 1999, *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin.
- Kozak S., 2005, *Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu*, Warszawa.
- Kurzowa Z., 1984, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa.

- Lehr-Splawiński T., 1978, *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa.
- Lubowicz M., 1774, *Grammatyka języka rossyjskiego*, Poczajów.
- Minikowska T., 1980, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa – Poznań – Toruń.
- Nieć J., 1936, *Drukarnie na Wołyniu*, „Oriens”, r. IV, s. 147–150.
- Nitsh K., 1948, *Studia z historii polskiego słownictwa*, Kraków.
- Pidlypczak-Majerowicz M., 1986, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i Książki w działalności zakonu*. Acta Universitatis Wratislaviensis Nr 779, Warszawa–Wrocław.
- Podróż lunatyka po miesiącu*, 1787, Supraśl.
- Radyszewskij R., 1996, *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, cz. 1: *Monografia*, „Prace Komisji Historycznoliterackiej” nr 48, Kraków.
- Rzewuski W., 1762, *Zabawki wierszopiskie y Krasomowskie*, Poczajów.
- Sheridan F., 1784, *Nurzahad człowiek nieśmiertelny, historia wschodnia napisana w języku angielskim*, Supraśl.
- Skinner B., 2006, *Wartości społeczne Kościoła unickiego w XVIII wieku*, w: *Geopolityczne miejsce Białorusi w Europie i świecie*, V. Bulhakau (red.), Warszawa.
- Smułkowa E., 2002, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa.
- [Sowizdrzał], 1786, *Kulhawiec cały w żartach z niemieckiego...*, Supraśl.
- Urbańczyk S., 1963, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński*, Kraków, s. 437–444.
- Walczak B., 1991, *Między wschodem a zachodem (Uwagi o leksyce polskiego języka literackiego)*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny. Między wschodem a zachodem*. Cz. II. *Piśmiennictwo pogranicza*, R. Łużny i S. Nieznanowski (red.), Warszawa, s. 89–103.
- Zaleski J., 2004, *Polszczyzna kresów południowo-wschodnich*, [w:] Rieger J., Werenicz W. (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. II, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, s. 9–14.
- Żurawski A., 1961, *Uwagi o pożyczkach polskich w języku piśmiennictwa białoruskiego XVI i XVII wieku*, „Slavia Orientalis” 1, s. 37–55.
- Жураўскі А. І., 1967, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, t. 1, Мінск.
- Запаско Я., Ісаєвіч Я., 1984, *Памятки книжного мистецтва, каталог стародруків виданих на Україні*. Кн. 1, 2, Львів.
- Титаренко В., 2007, *Побутова лексика польського походження в північно-українських пам'ятках XVI–XVII ст. (на матеріалі текстів ділового стилю)*, „Українська полоністика”, 3–4/2007, s. 248–256.
- Українські письменники: Біобібліографічний словник*, 1960, О.І. Білецький (red.), t. 1., Київ.

Українські письменники: Біобібліографічний словник, О.І. Білецький (red.),
t. 1., Kijów 1960.

Яскевіч А.А., *Старабеларускія граматыкі*, Mińsk 1996.

THE SPHERE OF THE USE OF POLISH AND “RUS” (PROSTA MOVA) LANGUAGE
IN THE AREAS OF POLISH-RUS’ CULTURE BORDERLAND IN THE 18 CENTURY
(BASED ON BASILIANS PRINTINGS)

S U M M A R Y

Eastern lands of the former Republic of Poland have always been multicultural and multilingual. In the 18th century there existed together languages: Old Church Slavonic, German, Lithuanian, French, Russian, Romanian, Polish, Rus’, Latin. Basilians printed texts in all those, so as to reach the greatest number of readers. It is important to mark, however, that in everyday communication were used only Polish and Rus’ languages (*prosta mova*). Other languages had been used in the literature, science, religious life. That is why the purpose of this article is to analyze the content of Polish and Rus’ language prints. This analysis is a basis to compare the scope of use of these languages. It can also be a valuable measure of the demand of Polish and Rus’ language readers for different type of texts. The analysis can lead to more complete picture of the eighteenth-century cultural and sociolinguistic situation of eastern part of former Republic of Poland.

Joanna Getka e-mail: j.getka@uw.edu.pl

Вікторыя Голубева

Мінск

**Нестандартная прыслоўная сінтагматыка
як кампанент ідыястылю аўтара
(на матэрыяле беларускіх і рускіх паэтычных тэкстаў)**

Ключавыя словы: прыслоўе, нестандартная (неўзуальная) сінтагматыка, паэтычны тэкст, ідыястыль, метафара

Фарміраванне ўнікальнага індывідуальна-аўтарскага слоўніка і асобых правілаў спалучэння знакаў сведчыць пра «адзінства і веліч творчай асобы» [Жолковский (б), online]. Паўтаральнасць у тэкстах аўтара пэўных лексем і сінтагматычных счাপленняў, іх сінанімічная і тэматычная блізкасць зусім не з'яўляюцца паказчыкамі ўшчэрбнасці твораў. Наадварот, такая сістэматычнасць дазваляе меркаваць пра канцэптуальную цэласнасць творчасці мастака, а вывучэнне дадзеных заканамернасцей дае магчымасць у поўнай меры спасцігнуць атмасферу мастацкага свету пісьменніка/паэта.

Паколькі выклікаюць цікавасць рэцыпіента і затрымліваюць яго ўвагу перш за ўсё анамальныя з'явы [Арутюнова 1987], уласна аўтарскі падыход да вербальнай арганізацыі тэксту непасрэдна маркіруюць нестандартныя лексічныя спалучэнні, якія адсутнічаюць у ўзусе і ствараюцца самой моўнай асобай. У іх адметнасць пісьма і спецыфіка светабачання творцы прадстаўлены ў згушчанай форме, таму ў рамках мастацкага цэлага яны нясуць асаблівую семантычную і стылеўтаральную нагрузку.

Неўзуальныя сінтаксічныя адзінкі, якія арганічна спалучаюць сэнсавую насычанасць з нетрывіяльным кампрэсіўным спосабам афармлення думкі, часта становяцца канструктыўнымі кампанентамі паэтычных тэкстаў з іх устаноўкай на суб'ектыўнасць, экспрэсіўнасць і нярэдка эксперыментальнасць [Казарин 2001, 14].

Апошняя якасць паэзіі найбольш яркава выявілася падчас росквіту авангардысцкіх плыняў мастацтва. Першая з іх у рускай і беларускай літаратурах прыпала на 10–20-я гг., а неоавангардызм заявіў пра сябе ўжо ў другой палове 50-х–60-я гг. XX стагоддзя, калі на хвалі «хрушчоўскай адлігі» ўзнікла паэзія «шасцідзясятнікаў». Нягледзячы на адрозненні прадстаўнікоў гэтых літаратурных перыядаў, іх творчасць аб'ядналі падкрэслена навізна і вытанчанасць формы, засяроджанасць на ўнутраным свеце чалавека, адмаўленне безаблічнасці і ўзбагачэнне «Я» паэта [Рагойша 2004, 53; Астраух 2001, 16].

Вывучэнне тоеснага і адметнага пры супастаўленні паэтаў розначасовых культурных пластоў прыцягвае многіх даследчыкаў. Не меншую цікавасць выклікае і разгляд літаратурных сувязей, якія пралягаюць па тэмпаральнай восі і, больш таго, ускладняюцца нацыянальна-культурнай спецыфікай кожнай з параўноўваемых мастацкіх сістэм.

Б. Пастарнак і Р. Барадулін – яркія фігуры рускай і беларускай паэзіі XX стагоддзя. Кожны з іх па-свойму праламіў у мастацкім слове зменлівыя павевы эпохі, імкнучыся ісці ў крок з часам і нават у чымсьці апырэдзіць яго. Аднак абодва паэты стваралі мастацтва, якое павінна было стаць «крайносьцю эпохі, а не ее равнодействующей» (Б. Пастарнак) (цыт. па: [Жолковский (б), online]). Ззнаўшы пэўны авангардысцкі ўплыў, у цэлым яны значна пашырылі сваю мастацкую лабараторыю і ўвасобілі ў сваёй паэтыцы «примирение крайностей» [Жолковский (а), online] розных літаратурных напрамкаў.

Мэта нашага артыкула – выявіць нестандартныя адвербіяльныя спалучэнні і іх стылеўтваральны патэнцыял у лірыцы Б. Пастарнака і Р. Барадуліна, устанавіць сходныя і спецыфічныя рысы ідыястыліяў паэтаў на ўзроўні неўзуальнай сінтагматыкі прыслоўяў.

Даследчыкі неаднакратна звярталіся да вывучэння аказіянальных моўных сродкаў Б. Пастарнака (А.К. Жалкоўскі, М.Л. Гаспараў, Ю.М. Лотман, Л.В. Кнорына, М.І. Шапір і інш.) і Р. Барадуліна (А.Э. Астраух, У.В. Гніламедаў, А.А. Лойка, А.І. Бельскі, В.Л. Бечык і інш.). Выбар нестандартных прыслоўных спалучэнняў у якасці аб'екта нашага даследавання не выпадковы: ён абумоўлены схільнасцю прыслоўяў праяўляць семантычную гнуткасць і рознавектарнасць у кантэксце, у выніку чаго адбываецца пашырэнне ўзуальнай сінтагматыкі лексем.

Праведены намі аналіз дазваляе сцвярджаць наступнае:

– па-першае, абодва аўтары даволі часта выкарыстоўваюць прыслоўі для стварэння нестандартных лексічных спалучэнняў;

– па-другое, індывідуальна-аўтарскія канструкцыі паэтаў могуць адрознівацца па характары сінтагматычнага парушэння (адносна ўзуса), але ў большасці выпадкаў нестандартнасць прыслоўнай сінтагматыкі і Б. Пастарнака, і Р. Барадуліна абумоўлена **лексіка-семантычнымі і сінтаксічнымі прычынамі**;

– па-трэцяе, у кожнага з аўтараў вызначаецца схільнасць да выкарыстання **прыслоўяў розных марфалагічных тыпаў**, і гэта заканамерна адбываецца на характары нестандартнай сінтагматыкі і – шырэй – на манеры мастацкага пісьма;

– па-чацвёртае, створаныя паэтамі прыслоўныя канструкцыі валодаюць **эстэтычнай значнасцю**, экспліцыруюць ключавыя аўтарскія тэмы, матывы і вобразы, якія, нягледзячы на адрозненні ў тэкстах Б. Пастарнака і Р. Барадуліна, маюць шматлікія пераклічкі.

1. Як правіла, **лексіка-семантычныя зрухі** ў кампанентах нестандартных спалучэнняў звязаны з працэсамі **метафарызацыі** паэтычнага тэксту. Метафара – адно з ключавых паняццяў для вызначэння сутнасці мастацкіх сістэм абодвух аўтараў. Так, у дачыненні да лірыкі Б. Пастарнака А.В. Барыкін сцвярджае, што «метафара перерастае функцыю тропа і заявляе о себе как об основополагающей художественной категории, одновременно представляя собой... идейный уровень существования поэтического мира, принцип его строения, моделирования, а также – конкретный результат...» [Барыкин, online]. «Каралём метафары» і «непераўздызеным майстрам метафарычнага стылю» [Астраух 2001, 3] па праву лічыцца і Р. Барадулін, наватарства якога «праяўляецца ў стварэнні неардыннарных узораў метафарычна-вобразнага паэтычнага мыслення» [Астраух 2001, 96].

1.1. Пры пабудове метафарычных прыслоўных спалучэнняў паэты выкарыстоўваюць ад’ектыўныя лексемы, семантычная структура якіх змяняецца адносна ўзуальных адзінак: адбываецца перагрупіроўка, актуалізацыя/нейтралізацыя сем, трансфармацыя прадметна-прасторавых сэнсавых доляў у вобразна-асацыятыўныя або іх кантамінацыя і інш. У выніку ўзнікаюць нестандартныя канструкцыі, якія выступаюць крыніцай вобразнасці паэтычнага тэксту, сродкам мадэліравання канцэптальнай сістэмы аўтараў.

Сэнсавым ядром лірыкі **Б. Пастарнака** выступае ахопленасць характравым і адзінствам свету [Жолковский (а), online]: паэт свядома парушае апазіцыі «чалавек – прырода», «жывое – нежывое», «матэрыяльнае – нематэрыяльнае»... Не выпадкова частотнымі ў аўтара

з'яўляюцца метафарычныя канструкцыі, якія фіксуюць перанос значэнняў па падабенству наступных сфер:

– **чалавек – прырода, адрэзкі часу**: *Безутешна струцятся ручьі; Застенчывей плошкі мерцала звезда; Разгневанно цветут каштаны; Повсюду рети́во рос орешник; День сгорел скоропостижно; Остаток дней, остаток вьюг... / (...) / Бушует, прядает вокруг, / Видать – не наигрались насыто...*

– **чалавек, жывыя істоты – нежывыя прадметы, артэ-факты**: *Колченого хромал телеграф...; Костлявой мельницы крестец, / Как крепость, выситя ворчливо...; И улица запанибрата / С оконницей подслеповатой...*

– **жывыя істоты – прыродныя з'явы і абстрактныя існасці**: *Рысью разбегались листья; Ночь текла трусцой...*¹

Р. Барадулін, як і Б. Пастарнак, з дапамогай нестандартных адвербіяльных канструкцый персаніфікуе прыроду, «абагаўляе» яе, надзяляе прыродныя з'явы багатым «унутраным светам», выкарыстоўваючы пры гэтым азначальныя прыслоўі са значэннямі якасці, уласцівасці і эмацыянальнага стану чалавека: *Заход заламаў аблачынкі брыльк, / Замроена промні лятуць у вулі; Цякла смала, / Цякла / У набіркі нявінна; Вознішча ў музе даходзіць дымліва, / Золь сарамліва праймае; На досвітку ўсё прамяніцца, / Пад вечар цьмяніцца скепліва; Уладна пахне крапіва / І забыцём, і жалем; Змрок спагадліва цені выпростае; Цішыня за ўсім насцярожана сочыць; Пасам маланкі лясне, / Забурчыць раззлавана гром...*²

Але ў жывапіснай метафарычнасці, якая аб'ядноўвае аўтараў, працягваюцца і пэўныя сэнсавыя адценні беларускага і рускага паэтаў.

У Б. Пастарнака пейзаж цесна суіснуе з урбаністычнымі замалёўкамі, вобразы прыроды нярэдка аранічна ўпісаны ў сцэны гарадскога жыцця³: *Смотрят хму́ро по случаю / Своего недосыпа / Вековые, пахучие, / Неотцветшие липы (Лето в городе); Пропотев листвой / От взятых только что препятствий, / На побеждённой мостовой / Устало тополя толмятся. Або: Париж в златых тельцах, в дельцах, / В дождях, как миценье, дол-*

¹ Тут і далей цыт. па: Пастернак [1989].

² Тут і далей цыт. па: Барадулін [1996–1999].

³ Урбанізм Б. Пастарнака не ў малой ступені абумоўлены ўплывам на яго раннюю творчасць футурызму, а таксама традыцыі А. Блока [Жолковский (в), online].

гожданых. / По улицам летит пыльца. / Разгневанно цветут каштаны. І нават у саміх спалучэннях *смотрыт хмура, устало толпяцца, разгневанно цветут ці рысью разбегалісь*, узятых па-за кантэкстам, адкрыта прасочваецца ўспрыняцце свету гаражанінам, які ў прыродзе бачыць аналогію шумнага, імклівага і клопотнага жыцця горада.

Адметнай рысай сінтагматыкі Б. Пастарнака ў цэлым з'яўляецца ўжыванне ў якасці кампанентаў нестандартных спалучэнняў прыслоўяў з агульнай колькаснай семай 'інтэнсіўна, максімальна, вельмі'. Сярод іх лексемы, якія перадаюць: а) напружаны эмацыянальны стан (*безутешна струяцца, разгневанно цветут*) або пэўныя фізічныя дэвіяцыі суб'екта (*колчэнога хромаля*); б) гранічныя прыкметы (*не наігралісь насыто*); в) дынамізм дзеяння, хуткасць яго працякання (*рысью разбегалісь, сгорел скоропостижно*) і інш. У выніку пераважная большасць неўзуальных прыслоўных канструкцый паэта фіксуе гранічную рухомасць яго мастацкага свету, у якім «всё приведено во взаимодействие, драматично, взволнованно и перетасовано»; гэта прастора, дзе «счастье... заключено в максимальной динамике, интенсивности, скорости, сдвиге... в пересечении или игнорировании всех границ» [Седакова, online].

Іншым у лютэрку нестандартных прыслоўных спалучэнняў паўстае свет адухоўленай прыроды Р. Барадуліна. Беларускі паэт у поўнай меры ўвабраў лірычную танальнасць «шасцідзсятнікаў», якая заключалася ў «паэтызацыі роднага краю, бацькоўскага кутка, увогуле народна-стыхійнага» [Астраух 2001, 17]. Таму індывідуальна-аўтарскія спалучэнні Р. Барадуліна, які называе сябе *сынам зямлі, нашчадкамі хлебарабаў*, перадаюць у якасці дамінантных пяшчотныя, прачулыя і эмацыянальна-спакойныя таны ва ўспрыняцці прыроды (*замроена лятуць, цякла нявінна, сарамліва праймае, спагадліва выпроставае...*).

У некаторых выпадках неўзуальная сінтагматыка прыслоўяў у творах Р. Барадуліна акумуляіруе і народна-міфалагічныя вытокі аўтарскай натурфіласофіі, паводле якой прыродны свет поўніцца патаемным, прыхаваным, не да канца пазнавым жыццём (*цішыня насцярожана сочыць, забурчыць раззлавана гром...*) і з'явы прыроды маюць канатацыйна-цэннасную арыентацыю (*На досвітку ўсё прамяніцца, / Пад вечар цьмяніцца скепліва; ... Забыццё ў галлі / Цёмна гняздо звіло; Спыталася светла дасвецеце... / (...) / І цёмна спыталася вецеце...; Палын і чарнобыль... / (...) / Пясчанай каплічцы апошняга дня / Вы глуха атуліце плечы*). Як бачна,

у апошніх кантэкстах кампанентамі нестандартных спалучэнняў выступаюць прыслоўі, якія перадаюць дамінантны эмацыянальны фон лірычных радкоў і разам з тым маркіруюць традыцыйныя для народнай свядомасці апазіцыі «светлы – цёмны», «дабро – зло».

Калі персаніфікаваныя артэфакты Б. Пастарнака часта ляжаць у сферы дасягненняў гарадской цывілізацыі (пар.: *Колченого хромал телеграф...*), то для Р. Барадудзіна «адна з дзеючых асоб» яго лірыкі – вёска [Астраух 2001, 24] – становіцца *акадэміяй жыцця і паэзіі*. Імкнучыся да эстэтызацыі сялянскага побыту, беларускі паэт стварае наступныя прыслоўныя спалучэнні: *Восілка спуджана бразне. / Ахопіць перапалох; Кляновым лістам, / кменам / Запах уладна хлеб; Чакала кошка Найда малака. / Вячэралі смачнейшым сенам яслі. / Цыбуля плакала асірацела...* – якія выразна перадаюць «паэтызацыю ранніх жыццёвых замалёвак, народна-побытавы каларыт хатняй настальгіі» [Астраух 2001, 95].

1.2. Праламленне навакольнага свету ў паэтычных тэкстах беларускага і рускага аўтараў ажыццяўляецца і пры стварэнні сінестэтычных і аксюмараных прыслоўных спалучэнняў. Наяўнасць такіх канструкцый у эстэтычных сістэмах Б. Пастарнака і Р. Барадудзіна сведчыць пра віртуознае валоданне словам, смеласць і вытанчанасць мастацкага пісьма паэтаў.

Істотна пашырыць сферу ўспрыняцця навакольнага свету аўтарам дапамагаюць сінестэтычныя вобразы, якія з'яўляюцца вынікам міжпачуццёвых супастаўленняў. Так, адзін з інварыянтных матываў лірыкі Б. Пастарнака – «единство самого разного и далёкого» [Жолковский (а), online] – вербалізуюць нестандартныя прыслоўныя спалучэнні з наступных кантэкстаў: *Ещё пылиней и бесшабашней / Шумите, осыпайтесь, листья...* – дзе пры аб'яднанні дзеяслоўнай і прыслоўнай лексем ствараецца цэласны візуальна-гукавы вобраз; або: *А в саду, где из погребя, со льду, / Звёзды благоуханно разохались...* – неўзуальнае *благоуханно разохались* становіцца вынікам метафарычнага асацыятыўнага супастаўлення нюхальнай і аўдыяльнай прыкмет.

Р. Барадудзін таксама імкнецца асэнсаваць жыццёвыя з'явы ў комплексе іх фізічных уласцівасцей. Для гэтага ён стварае канструкцыі, у якіх лексемы перадаюць: кінестэтычны (дзеяслоў) і візуальны (прыслоўе) складнікі вобразаў: *Залее ззялянела замша. / І хвартушок / Ледзь-ледзь намок*; гукавую (прыслоўе) і кінестэтычную (дзеяслоў) сэнсарныя мадальнасці: *Сівее ржэўе. Звонка стыне ток*; зрокавую (прыслоўе) і гукавую (дзеяслоў) прыкметы: *І ўсцешанаму воку / Святлей звініць прамень* і інш.

Сінестэтычныя метафары, выражаныя прыслоўнымі канструкцыямі, высвечваюць крэатыўнасць і глыбіню мыслення іх стваральнікаў і адпавядаюць патрабаванням мастацтва прадстаўляць успрыняцце свету не ў разрозненасці ўражанняў, а ў іх гарманічнай цэласнасці [Галеев, online]. Акцэнтаванне цеснай злучнасці вобразаў ажыццяўляецца пры аб'яднанні ў адно спалучэнне фанетычна блізкіх лексем, што характэрна як для Б. Пастарнака, так і для Р. Барадуліна: *пышней шумите, благоуханно разазхались; залее зеленыела, святлей звiнiць, крjк-чацца смачна...* І разам з тым індывідуальна-аўтарскае мадэліраванне прыкмет адлюстроўвае арыгінальнасць і непрадбачанасць асацыяцый, унікальных у кожнага з паэтаў.

Як і сінестэзія, якая па-за межамі мастацтва падчас успрымаецца як бессэнсоўнае спалучэнне слоў [Галеев, online], аксюмаранясе ў сабе зарад «дзёрзкай» метафарычнасці, бо нацэлены ён на парушэнне традыцыйных аксіялагічных мадэлей і заканамернасцей. Гэта абумоўлівае павышаную эстэтычную значнасць аксюмараных спалучэнняў, якія служаць індыкатарамі цэннасных арыенціраў аўтара, «вымяраюць» «амплітуду смеласці» (Р. Барадулін) ці «дальность глазомера» (Б. Пастарнак) мастака слова.

Пабудаваныя на ўўным лексіка-семантычным раздасаванні, аксюмараныя прыслоўныя спалучэнні пры іх нешматлікасці ў паэтычных тэкстах Б. Пастарнака і Р. Барадуліна⁴ адрозніваюцца асаблівай прыкметнасцю і запамінальнасцю. Не выпадкова такія канструкцыі аўтары часта ствараюць для асэнсавання ключавых канцэптואльных катэгорый.

Павышаная цікавасць Б. Пастарнака да феномену часу, імкненне паэта зафіксаваць з'явы ў незвычайным тэмпаральным ракурсе ўвасобіліся ў наступных аксюмараных спалучэннях: *Зима, и всё опять впервые* – або: *Гроза, моментальная навек*. У першым выпадку аксюмаран выкліканы сутыкненнем узаемна выключаючых сем 'паўтаральнасць' і 'навізна'. Аднак супрацьпастаўленне *опять* і *впервые* здымаецца пры змене ракурса тэмпаральнага ўспрыняцця ад лінейнага да цыклічнага часу. У выніку прыслоўнае спалучэнне перадае арганічнае зліццё ў жыццёвых праявах прывычнага з некранутым, рэгулярнага з незвычайным.

Антытэза па працягласці мізэрнай і бязмежнай часавых прыкмет ляжыць у аснове нестандартнага спалучэння *моментальная на-*

⁴ У прааналізаваным намі матэрыяле было выяўлена каля 10 такіх нестандартных прыслоўных спалучэнняў кожнага з аўтараў.

век. З яго дапамогай паэт не проста фіксуе, але ўвекавечвае з'яву, амаль прывідную ў сваёй маланкавай хуткасці, падкрэсліваючы тым самым, што зафіксаваны ў лірыцы момант мае ўсеагульнае значэнне, што ў гэтым моманце «заклучен, как в монаде, весь мир» [Левин 1998, 468].

Р. Барадулін, у якога аксюмаранныя прыслоўныя спалучэнні прадстаўлены некалькі шырэй, чым у Б. Пастарнака, таксама стварае іх для рэпрэзентацыі свайго светабачання праз апісанне навакольных рэалій, у прыватнасці, як і рускі паэт, вобразаў прыроды. Так, непаўторная пейзажная замалёўка: *На яблынях галкі азябла датлелі / У чорных праталках бяроз аралля* – узнікае з прычыны сутыкнення шэрагу дзеяслоўных і адвербіяльных сем: ‘нізкая тэмпература’ (*азябла*) – ‘высокая тэмпература’ (*датлелі*), акрамя таго, прыслоўе і дзеяслоў абазначаюць прыметы, якія звычайна ўжываюцца ў дачыненні да жывых і нежывых істот адпаведна. Змяняючы фізічныя характарыстыкі матэрыяльнага свету, парушаючы заканамерныя адпаведнасці паміж суб'ектамі і іх прыметамі, Р. Барадулін мадэлюе ўнікальную віртуальную прастору, маркерам якой і з'яўляецца нестандартнае спалучэнне. Яго дзеяслоўны кампанент (*датлелі*) служыць сродкам вобразнай намінацыі прыкметы, а прыслоўе *азябла* дапамагае расчытаць метафарычны код, закладзены аўтарам у паэтычныя радкі.

Аксюмаранныя прыслоўныя канструкцыі Р. Барадуліна спецыялізуюцца на выражэнні стану чалавека/прыроды ў кульмінацыйныя моманты. Для апісання эмацыянальна насычаных сітуацый часта служаць нестандартныя спалучэнні, пабудаваныя па мадэлі «дзеяслоў маўлення + прыслоўе з семай ‘без удзелу маўлення’»: *Маўчалі гучна мы / Ў збялеласці крухмалу, / Паззія турмы / Шырока ўсіх прымала* (1); *[Дзявочая] Крыўда нема зараве / Па далёкім жураве: / – Янка сее кавуны, / А я – журавіны...* (2); *Апуджаны певень галосіць нема* (3); *Чапляецца неба / за водарасці, карчы. / Нема / рыба крычыць...* (4); *Той роў / У неба / Нема / Роў, / Як горла жаху, / Ненажэрна* (5); *А жаўтароцікі-сланечнікі / Ад страху круглымі ратамі / Крычаць маўкліва...* (6).

Такія аксюмаранныя спалучэнні здольны вельмі каларытна перадаваць псіхалагічнае напружанне не толькі асоб (1–2 кантэксты), але і істот/прадметаў нежывой прыроды (3–6 кантэксты), як і чалавек схільных у аўтарскім праламленні да моцных перажыванняў. Пры гэтым дадзеныя спалучэнні захоўваюць семантычную арыентацыю на рэферэнты, якія пазбаўлены маўленчай здольнасці і, як след-

ства, афектыўны стан якіх суправаджаецца ненатуральнай бязгучнасцю яго выражэння⁵. Заклучаныя ў аксюмаранныя канструкцыі «маленькія драмы», прымечаныя паэтам, у шырокім кантэксце паэтычнага цэлага набываюць падчас трагічнае гучанне і патрабуюць глыбокага філасофскага асэнсавання (пар. верш *Анямелы роў*).

2. Некаторыя лексіка-семантычныя пераўтварэнні, якія ўзнікаюць пры нестандартнай сінтагматыцы, абумоўлены нехарактэрнай для ўзуса **сіntaxічнай функцыяй** прыслоўяў у кантэкстах Б. Пастарнака і Р. Барадуліна. Гэта выклікана сінтаксічным змяшчэннем (гіпалагай) – перабудовай структуры выказвання са змяненнем размяшчэння і/або якасці функцыянальна-сіntaxічных пазіцый (падрабязней аб гэтым гл. у: [Норман 1994, 183–186], [Ситарски 2001, 111–115]).

Нестандартная сінтаксічная арганізацыя выказвання мае вынікам не толькі стварэнне адметнай формы аўтарскага самавыражэння, але і актуалізацыю важных для паэтаў сэнсавых складнікаў лірычных радкоў, таму гіпалага з’яўляецца адным са сродкаў выражэння асобнага бачання свету [Манчинова 1999, 246].

Сінтаксічнае змяшчэнне ў рамках адвербіяльных канструкцый Б. Пастарнака і Р. Барадуліна звычайна назіраецца:

– па-першае, у выпадках марфалагічнай транспазіцыі⁶ (змянення ўзуальнага часцінамоўнага ўвасаблення пэўнага сэнсу): а) саміх прыслоўяў, калі замест стандартнага спосабу выражэння прыкметы/стану аўтар звяртаецца да нетыповага адвербіяльнага; б) слоў, да якіх прымыкаюць прыслоўі;

– па-другое, пры выкарыстанні прыслоўных лексем аднаго лексіка-граматычнага разраду ў значэнні іншага.

2.1. Незвычайныя прыслоўныя спалучэнні, узнікшыя ў выніку сінтаксічных зрухаў у структуры выказвання, арганічна ўпісваюцца ў дынамічную паэтычную прастору Б. Пастарнака. Па словах Ю.М. Лотмана, «такія характэрыстыкі, як „быць суб’ектам”, „быць прэдикатам” или „быць атрибутам (суб’екта или прэдиката)”, воспринимаются [автором] как принадлежащие языку, а не действительности.

⁵ Пар. выказванне А. М. Вольф: «Аффективные состояния могут сопровождать описания различных действий. Среди этих действий особенно часто встречается громкая речь...» [Вольф 2002, 240].

⁶ Падрабязней аб гэтым гл. у: Гак [1990].

Поэтому текст строится как сознательная замена одних, ожидаемых по законам бытового сознания, денотатов другими и параллельная взаимная подмена языковых функций» [Лотман 1999, 707].

Так, у спалучэннях Б. Пастарнака *улыбка **взаплёб*** или *нечаянности **впопыхах*** змяняецца (адносна сінтагматыкі ўзуса) катэгорыяльны статус слоў, вызначэнню якіх служаць прыслоўі, у выніку апошнія аказваюцца ў прысубстантыўнай, а не ў характэрнай для іх прыдзеяслоўнай пазіцыі. Наступны кантэкст: *...Я написал бы восемь строк / О свойствах страсти. / О беззаконьях, о грехах, / Бегах, погонях, / Нечаяностях **впопыхах**, / Локтях, ладонях* – наглядна паказвае апраўданасць нестандартнага спалучэння: яно ўключае арганічна ўпісаны ў аднародны рад назоўнік і запатрабаванае прыслоўе, якое дзякуючы семе ‘дынамізм дзеяння’ карэліруе з кантэкстуальным акружэннем.

Граматычная трансфармацыя прыслоўнага спалучэння ў кантэксте: *...Я вспомню... / Художницы робкой, как сон, крутолобость, / С беззлой улыбкой, улыбкой **взаплёб**, / Улыбкой, огромной и светлой, как глобус, / Художницы облик, улыбку и лоб* – прыводзіць да таго, што прыслоўе *взаплёб*, якое звычайна атрыбуціруе дзеяслоў са значэннем абмежаванай ў часе працэсуальнай прыкметы (*пить, смеяться, рассказывать **взаплёб***), пачынае вызначаць субстантыў, які ў дадзеным выпадку абазначае канстантную рысу чалавека (*улыбка*). Аб’яднанне ў нестандартным спалучэнні сэнсавых кампанентаў ‘высокая інтэнсіўнасць прыкметы’ (прыслоўе) і ‘пастаянная якасць’ (назоўнік) дазваляе мастаку слова рэльефна прадставіць характэрную партрэтную дэталю лірычнай гераніі.

2.2. Вельмі часта нестандартныя прыслоўныя канструкцыі з сінтаксічным змяшчэннем уключаюць якасныя і безасабова-прэдыкатыўныя прыслоўі на *-а*. Лексемы ўказаных структурна-семантычных разрадаў узаемадзейнічаюць, з аднаго боку, паміж сабой, а з другога, – з якаснымі прыметнікамі. Гэта абумоўлена іх цеснымі словаўтваральнымі сувязямі (сінхроннымі і дыяхроннымі)⁷, вынікам якіх з’яўляецца функцыянальная аманімія дадзеных лексем.

Пад **функцыянальнымі амонімамі** мы разумеем лексемы з агульным гукавым складам, якія адносяцца да розных часцін мовы або розных лексіка-граматычных разрадаў адной часціны мовы і ад-

⁷ Тут мы не закранаем, скажам, праблемы генезісу безасабова-прэдыкатыўных прыслоўяў як класа слоў.

розніваюцца сінтаксічнай функцыяй у сказе. Пры непадобнасці сваіх катэгарыяльных значэнняў функцыянальныя амонімы ў цэлым характарызуюцца лексічнай аднароднасцю: іх семантычныя структуры, як правіла, уключаюць агульныя семы. І разам з тым істотнай прыметай функцыянальных амонімаў з'яўляецца розніца ў іх спалучальнасці [Бабайцева 2000, 193–215].

Такі комплекс семантыка-граматычных уласцівасцей дазваляе дадзеным лексемам балансаваць на мяжы падабенстваў і адрозненняў і тым самым забяспечвае выразны патэнцыял прыслоўяў у паэтычным маўленні.

Актыўнасць стварэння нестандартных спалучэнняў, якія ўключаюць якасныя і безасабова-прэдыкатыўныя прыслоўі на *-а* (рус. *-о*) і пабудаваны на сінтаксічным змяшчэнні, у беларускага і рускага паэтаў адрозніваецца. Гэта ў многім абумоўлена колькаснай нераўнавагай дадзеных прыслоўяў у паэтычных сістэмах аўтараў: у Б. Пастарнака яны налічваюць каля 35% ад усіх адвэрбіяльных лексем, а ў Р. Барадуліна – амаль 60%. Нестандартныя спалучэнні, кампанентамі якіх з'яўляюцца прыслоўі дадзеных структурна-семантычных разрадаў, складаюць у Р. Барадуліна больш за 80% вылучаных намі неўзуальных адвэрбіяльных канструкцый, а ў Б. Пастарнака – толькі каля 50% ад усіх нестандартных спалучэнняў.

Асабліва пашыраным у абодвух паэтаў выступае такі тып сінтаксічнага змяшчэння, пры якім адбываецца субстытуцыя ўзуальнага ад'ектыўнага спосабу выражэння прыметы нестандартным адвэрбіяльным: *Как цупло / Нахохмлась стужа!* (1); *И Чайковский на афише / Патетично, как и вас, / Может потрясти...* (2); *С каждой годовщиной всё махровой / Тугой задаток розы будет известь...* / (...) / *Всё встрёпаннее, всё многолепестней / Ложится будут первого числа / Живые нравы, навыки и песни...* (3); *Как празден дух прошедшего без сна / Такую ночь! Как голубо пылает / Фитиль в мозгу! (4); ...*Чем обстрел дымил багровее, / Тем равнодушнее к осколкам... / Работали мы...* (5) – кантэксты Б. Пастарнака; у паэтычных тэкстах Р. Барадуліна: *Праз небыццё, / Вякоў равы / Трава / Праб'еца вастракрыла...* (1); *Па-ката дах апусціў плячо; ...Гудок / Бязьбыць з-за паварота, / А месяца лядок / Смяецца жаўтарота (2); ...*Мора языком ад пяску казытлівым / бераг ліжа, жмурачыся / белаброва (3); Блакітна дрыжыць бліскавіцы кроіва; *Там плот / Кожным моцным калом / Смяецца сабе рэдказуба...* (4); *Гранаты ляжаць сцежалела, барвяна, / Нібы капшукі, што грашыма напханы (5).****

Як вядома, вобразная атрыбуцыя суб'екта або прэдыката павышае іх значнасць у структуры выказвання. З гэтай прычыны пры сінтаксічным змяшчэнні адбываецца пераарыентацыя сэнсавага фокуса: акцэнт пераносіцца з імені, якое з'яўляецца перш за ўсё ідэнтыфікуючым знакам і мае «быццё ў прасторы», на дзеяслоў, які «мысліцца ў часе» [Кубрякова 1978, 101]. Адпаведна пры выкарыстанні прыслоўяў замест прыметнікаў актуалізуюцца не прадметна-прасторавыя і абгульнена-характарызуючыя прыметы, а іх сітуацыйнае ўвасабленне праз канкрэтныя дзеянні/пэўны стан. Пар.: *щуплая стужа* – **щупло** *нахохлилась*; *патетичный Чайковский* – **патетично** *может потрясти*; *задаток розы всё махровой* – **всё махровой** *цветь*; *голубое пламя* – **голубо́** *пылает* і г.д.; *вастракрылая трава* – **праб'еца вастракрыла**; *пакаты дах* – **паката** *апусціў плячо*; *жаўтароты лядок месяца* – **смяецца жаўтарота**; *белабровое мора* – **жмурыцца белаброва** і г.д.

З дапамогай сінтаксічнага змяшчэння ажыццяўляецца метанімічны перанос «пастаяннае, статычнае, абстрактнае → пераменнае, дынамічнае, мімалётнае, канкрэтнае», у выніку якога паэтычныя вобразы Б. Пастарнака і Р. Барадуліна набываюць імпрэсіяністычную гнуткасць і рухомасць.

Міжчасцінамоўныя (ад'ектыўна-адвербіяльныя) сувязі прадстаўлены і кантэкстамі, у якіх прыслоўныя лексемы набываюць неўласцівае для іх статуальнае значэнне і ўжываюцца ў нетыповай прэдыкатыўнай функцыі. Такі тып сінтаксічнага змяшчэння сустракаецца значна радзей за папярэдні, напрыклад, у наступных кантэкстах **Р. Барадуліна**: *Мне нясмела прыходзіць сюды. / Ажываюць ласкава сляды; Як пасылала ў свет мяне, / Настрой, відаць, някепскі вечнасць мела. / І мне ў жыцці было куляцца смела...; Зіме ў лясак і на палях яшчэ шырока...*

Як заўважаюць Т.У. Булыгіна і А.Дз. Шмялёў, «стан», у адрозненне ад «уласцівасці», – квантыфікуемая з'ява, бо характарызуецца актуальнасцю, часовай лакалізаванасцю і «эпізадычнасцю» (гл. главу III «Состояния» *как особый класс явлений* у: [Булыгина, Шмелев 1997]). А.У. Цымерлінг адзначае і релятывізаванасць стану, перадаваемага безасабова-прэдыкатыўнымі прыслоўямі: стан аднаго суб'екта можа не супадаць са станам другога [Циммерлинг 2003].

У прыведзеных кантэкстах Р. Барадуліна адносна пастаянныя якасці (*смелы, нясмелы і шырокі*), якія асацыіруюцца з цвёрдым наборам носьбітаў прыкмет, перадаюцца не ад'ектыўнымі, а статуальнымі адвербіяльнымі лексэмамі. Такія неўзуальныя прыслоўі акумуляруюць

у сабе адначасова два катэгарыяльныя значэнні, ствараючы мігценне эенсаў паэтычных радкоў.

Пашыраючы кола моўных безасабова-прэдыкатыўных прыслоўяў камунікатыўна запатрабаванымі індывідуальна-аўтарскімі, паэт фіксуе псіхалагічную зменлівасць лірычнага героя, чуйнасць яго эмацыянальнага свету перад знешнімі абставінамі. Пераасэнсаванне пастаянных і сітуацыйных прымет пры апісанні прыроды дазваляе мастаку слова стварыць запамінальны жывапісны пейзаж, у якім празрыста перададзена ідэя бягучага часу.

У паэтычных кантэкстах Р. Барадуліна сустракаецца і нестандартная сінтагматыка прыслоўяў, якія ўжываюцца ў значэнні іншага лексіка-граматычнага разраду. У такіх выпадках адно прыслоўе кантамінуе семантыку і сінтагматычныя ўласцівасці двух адвербіяльных лексем і, такім чынам, праяўляе сінкрэтызм.

Прыклад ужывання прыслоўяў з першасным значэннем стану ў якасці дзеяслоўных атрыбутаў прадстаўлены ў наступных паэтычных радках Р. Барадуліна: *Млосна кракае качка, / Млосна пахне мядовік*. У аўтарскім кантэксте характэрная для прыслоўя прэдыкатыўная функцыя замяняецца на другасную акалічнасную. (Параўнаем: тыповы спосаб выражэння стану гэтай лексемай: *У труме млосна, бы ў пашчы кратэра...*; *Млосна ад малін у расцяробах*). Нестандартныя спалучэнні ўзнікаюць у выніку кантамінацыі некалькіх рознаструктурных (асабовай і безасабовай) прэдыкатыўных адзінак: *Млосна кракае качка – Качка кракае і Мне млосна; Млосна пахне мядовік – Мядовік пахне і Мне млосна*. З дапамогай нестандартных прыслоўных канструкцый аўтарская думка перадаецца ў канцэнтраваным выглядзе, і гэта забяспечвае кампрэсію лірычных радкоў. Больш таго, адмова ад тыповых безасабовых канструкцый дазваляе паэту, з аднаго боку, падкрэсліць цесную ўзаемаабумоўленасць стану і дзеяння-каўзатара, якія зыходзяць ад розных суб'ектаў, з другога – ў пэўнай ступені прыглушыць суб'ектывізм светаадчування лірычнага героя. Так, у выніку недакладнай вызначанасці і дыфузнасці стану суб'екта(-ў) ствараецца ўражанне судакранання псіхалагічнага настрою асобы да дамінуючага «эмацыянальнага» каларыту навакольнага свету, акцэнтуюцца непарыўнае адзінства чалавека і прыроды.

3. Схільнасць кожнага з паэтаў да выкарыстання прыслоўяў розных марфалагічных тыпаў напрамую адбіваецца на характары

нестандартнай сінтагматыкі, задае пэўныя «стылістычныя матывы» (паняцце А.К. Жалкоўскага) мастакоў слова.

Як было паказана вышэй, Р. Барадулін часта стварае індывідуальна-аўтарскія канструкцыі з прыслоўямі на *-а*, якія складаюць найбольш пашыраны ў беларускай мове структурны разрад ад'ектыўных лексем. З гэтай прычыны многія нестандартныя канструкцыі паэта захоўваюць знешнюю ўзуальнасць, але іх навізна ляжыць у семантычнай сферы: з іх дапамогай экспліцыруюцца яскравыя вобразныя супастаўленні і нечаканыя аўтарскія асацыяцыі.

Такія нестандартныя спалучэнні, з аднаго боку, у поўнай меры адпавядаюць ладу беларускай мовы, яе традыцыйнай меладычнасці і спеўнасці, а з другога – гарманізуюць з лірычнай дамінантай паэтычных тэкстаў Р. Барадуліна. Невыпадкова нестандартная сінтагматыка паэта ў асноўным пазбаўлена рэзкіх, вычварных фарбаў і стварае танальнасць разважліва-мройлівай манеры пісьма. Параўнаем, напрыклад, паэтычны кантэкст: *Завеі знясіленай / млявы лёт. / Ахрыплае рэха / прасторы не мае. / Застогне ў адчай / на возеры лёд, / Заные ад холаду / ціша нямая. / (...) / След палазні / прыцярушана коўзкі. / Далёкія зоры / слухае бор, / Аглухлы і чуйны – дзе нестандартнае спалучэнне выдатна ўпісваецца ў цэласную славесную замалёўку, гармонія якой караніцца ў прыкметнай затушаванасці дзеяння і спакойнай прыглушанасці «нот», таноў і адчуванняў лірычнага героя.*

Для выражэння свайго захаплення характэрам быцця Б. Пастарнак выкарыстоўвае іншыя моўныя сродкі. Адносная нешматлікасць у яго мастацкай сістэме характэрных для Р. Барадуліна якасных і безасабова-прэдыкатыўных прыслоўяў на *-а* пакрываецца распаўсюджанасцю адвербіяльных лексем, утвораных (у т.л. гістарычна) па наступных марфалагічных мадэлях:

- *в-* + нулявы суфікс ад імені: *всклянь, вслуа;*
- *в-* + нулявы суфікс ад дзеяслова: *вскользь, вскачъ, взахлѣб, вдогад;*
- *в-* + *-у* ад субстантыва дзеяслоўнага паходжання: *впрыпрыжку;*
- *в-про-* + нулявы суфікс ад дзеяслова: *впроголодь;*
- *до-* + *-у* ад імені: *до упаду;*
- *на-* + нулявы суфікс ад імені: *навек;*
- *на-* + нулявы суфікс ад дзеяслова: *наперечѣт, наугад;*
- *на-вз-* + нулявы суфікс ад дзеяслова: *навзрыд;*
- *на-* + *-о* ад прыметніка: *насыто;*
- *не-в-* + нулявы суфікс ад імені дзеяслоўнага паходжання: *невтерпѣж;*

- с- + -у ад субстантыва: *с размаху, с наскоку*⁸;
- ад назоўніка ў форме творнага склону: *бегом, оптом, рысью, трусцой, нахрапом* і інш.

Выкарыстоўваючы ў якасці кампанентаў нестандартных спалучэнняў лексемы ўказанай марфалагічнай структуры, рускі паэт надае вершу парывістасць, пругкасць і энергічнасць. Параўнаем шырокавядомыя радкі: *Февраль. Достать чернил и плакать! / Писать о феврале навзрыд...* – або: *И гул, и польханье / Окаченной луной, как из лохани, / Пучины. Шум и чад и шторм вчасос. / Светло как днём.* Так, нават у знешняй форме індывідуальна-аўтарскіх спалучэнняў уваабляецца сэнсавае ядро лірыкі Б. Пастарнака, вызначанае А.К. Жалкоўскім як тэма «великолепия, ослепительной яркости и интенсивности существования» [Жолковский (б), online].

Свежасць і кідкасць нестандартнай сінтагматыкі Б. Пастарнака для адлюстравання непаўторнасці ўражанняў яго лірычнага героя ў большай ступені забяспечваецца і рэдкасцю, «высканнасцю» [Жолковский (б), online] некаторых прыслоўных лексем паэта: *Снуй шелкопрядом тутовым / И бейся об окно. / Окутывай, опутывай, / Ещё не всклянь⁹ темно!* («Дождь»); *Мне страшно этого субъекта, / Но одному ему [напеву] вдогад...; Как плотолобив / Простор на севере зловецем. / Он солнцем давится вгалот / И тащит эту ношу по мху.* Семантычна ёмістыя, фанетычна гучныя і стылістычна маркіраваныя, такія прыслоўі надаюць асаблівую смеласць нестандартнай сінтагматыцы Б. Пастарнака, з апорай на якую безпамылкова ідэнтыфікуецца імя стваральніка паэтычных радкоў.

Колькасная нешматлікасць прыслоўяў сярод самастойных часцін мовы прыводзіць да адносна нешырокай распаўсюджанасці з'яў уласна адвербіяльнай нестандартнай сінтагматыкі. Аднак такая заканамернасць мае і адваротны бок: выпадкі стварэння неўзуальных прыслоўных канструкцый пры іх тэарэтычна невысокай частотнасці з'яўляюцца асабліва паказальнымі, па-першае, для характарыстыкі творчай манеры мастака слова і, па-другое, для вызначэння тэкста- і стылеўтваральнага патэнцыялу самой часціны мовы.

Праведзенае намі даследаванне паказала, што семантычнае багацце прыслоўяў і шматвектарнасць іх сінтаксічных сувязей забяспечваюць Б. Пастарнаку і Р. Барадуліну шырокія магчымасці для

⁸ *До упаду, с размаху, с наскоку* і падобныя можна разглядаць як склонава-прыназоўнікавыя формы імёнаў у значэнні прыслоўяў.

⁹ *Всклянь* – 'вровень с краями' (заўвага Б. Пастернака).

стварэння нестандартных спалучэнняў, у якіх выразна праяўляюцца цэнтральныя тэмы і матывы лірыкі паэтаў, іх стылістычныя прыярытэты. Неўзуальныя спалучэнні прыслоўяў дазваляюць устанавіць тоеснае і адметнае як у канцэптуальнай скіраванасці паэтычных сістэм беларускага і рускага аўтараў, так і ў форме мастацкага самавыражэння.

Кропкамі збліжэння двух паэтаў стала жывапісная метафарычнасць іх лірыкі, пільная ўвага творцаў да самых разнастайных праяў навакольнага жыцця – ад узнёслых вобразаў прыроды да простых побытавых дэталей. Пры гэтым і Б. Пастарнак, і Р. Барадулін імкнуцца акумуляраваць у нестандартных спалучэннях «згусткі» эмоцый і ўражанняў, падкрэсліць комплекснаць чалавечага ўспрыняцця свету і высветліць супярэчлівасць агульнапрынятых заканамернасцей, прапанаваўшы як альтэрнатыву сваю мадэль рэчаіснасці.

Разам з тым індывідуальна-аўтарскія спалучэнні яскрава дэманструюць, як сходныя тэмы і матывы па-рознаму ўвасабляюцца ў творчасці паэтаў. І Б. Пастарнак, і Р. Барадулін з дапамогай нестандартных сінтагматычных сувязей лексем фіксуюць і асэнсоўваюць найбольш важныя для іх жыццёвыя з’явы, кола якіх залежыць ад унікальнага псіхалагічнага вопыту, спецыфікі акружэння аўтараў, пэўных літаратурных уплываў. Супастаўленне мастацкіх сістэм паэтаў на ўзроўні нестандартнай сінтагматыкі прыслоўяў дае магчымасць яскравей адцяніць большую метафарычную і стылістычную смеласць лірыкі Б. Пастарнака і адносную стрыманасць манеры Р. Барадуліна, які, аднак, у некаторых спалучэннях дэманструе «яршысты нораў» свайго паэтычнага радка.

Эстэтычна-цэннасныя арыенціры, якімі кіруюцца лірыкі пры стварэнні неўзуальных прыслоўных канструкцый, прадвызначаны і сістэмамі беларускай і рускай моў. Так, паэтычная стыхія *шалёнага Пастарнака, Салаўя-разбойніка словагаю* (Р. Барадулін) рэалізуе патэнцыяльныя магчымасці рускай мовы; у той жа час *радкі найзрыдзь* патрабуюць адаптацыі да ладу беларускай мовы, менавіта таму Р. Барадулін, *Перакладаючы Барыса Пастарнака*, піша: *Я Паэту ціха прапаную*¹⁰ / *Беларускай мовай гаварыць*.

¹⁰ Вылучана намі – В. Г.

Літаратура

- Аругюнова Н.Д., 1987, *Аномаліі і норма (К праблеме языковой «картины мира»)*, „Вопросы языкознания”, № 3, с. 3–19.
- Астраух А.Э., 2001, *Рыгор Барадулін і сучасная беларуская лірыка*, Гродна.
- Бабайцева В.В., 2000, *Явления переходности в грамматике русского языка*, Москва.
- Барадулін Р., 1996–1999, *Збор твораў, у 5 т.*, т. 1–3, Мінск.
- Барыкин А.В., *Лирика Б. Л. Пастернака 1910–1920 годов: «Онтологическая» поэтика метафоры*, [online], <http://www.dissercat.com/content/lirika-b-l-pasternaka-1910-1920-godov-ontologicheskaya-poetika-metafory>. [10.09.2014].
- Булыгина Т.В., Шмелев А.Д., 1997, *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*, Москва.
- Вольф Е.М., 2002, *Функциональная семантика оценки*, Москва.
- Гак В.Г., 1990, *Транспозиция*, [у]: *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва, с. 519.
- Галеев Б.М., *Синестезия в мире метафор*, [online], http://synesthesia.prometheus.kai.ru/sinmet_r.htm#17. [01.09.2014].
- Жолковский А.К. (а), *Инварианты и структура поэтического текста: Пастернак*, [online], <http://www-bcf.usc.edu/~alikh/rus/ess/bib12.htm>. [02.02.2014].
- Жолковский А.К. (б), *«Обстоятельства великолепия»: об одной пастернаковской части речи*, [online], <http://www-bcf.usc.edu/~alikh/rus/ess/bib36.htm>. [05.03.2014].
- Жолковский А.К. (в), *Поэтика Пастернака*, [online], <https://dornsife.usc.edu/alikh/rus/ess/bib56.html>. [04.03.2014].
- Казарин Ю.В., 2001, *Поэтический текст как уникальная функционально-эстетическая система*, автореф. дис. ... канд. филол. наук, Екатеринбург.
- Кубрякова Е.С., 1978, *Части речи в ономаσιологическом освещении*, Москва.
- Левин Ю.И., 1998, *Лирика с коммуникативной точки зрения* [у]: *Избранные труды: Поэтика. Семиотика*, Москва, с. 464–480.
- Лотман Ю.М., 1996, *Стихотворения раннего Пастернака. Некоторые вопросы структурного изучения текста*, [у]: *О поэтах и поэзии: Анализ поэтического текста*, Санкт-Петербург, с. 688–717.
- Манчинова Н.В., 1999, *Стереотипность и творческий характер деривации гиппалаги в поэтическом тексте*, [у]: *Стереотипность и творчество в тексте*, Пермь, с. 236–252.
- Норман Б.Ю., 1994, *Грамматика говорящего*, Санкт-Петербург.
- Пастернак Б.Л., 1989, *Собрание сочинений: в 5 т.*, т. 1–3, Москва.
- Рагойша В.П., 2004, *Паэтычны слоўнік*, Мінск.

- Седакова О., «*Вакансия поэта*»: к поэтологии Пастернака, [online], http://www.niworld.ru/poezia/sedakova/paster_r/paster_r.htm. [05.02.2014].
- Ситарски А., 2001, *Структура и функционирование наречий в русском языке новейшего времени*, Рознай.
- Циммерлинг А.В., 2003, *Предикативы и качественные наречия: классы слов и направления деривации*, [у]: *Русистика на пороге XXI века: проблемы и перспективы*, Москва, с. 54–59.
- Шестакова Э.Г., 2009, *Оксюморон как категория поэтики (на материале русской поэзии XIX – первой трети XX веков)*, Донецк.

NON-STANDARD ADVERBIAL SYNTAGMATICS
AS COMPONENT OF AUTHOR'S IDIOSTYLE
(BASED ON BELARUSIAN AND RUSSIAN POETIC TEXTS)

S U M M A R Y

The article is devoted to non-standard syntagmatics in B. Pasternak's and R. Baradulin's lyrics. Lexico-semantic and grammatical reasons which cause non-usual adverbial constructions in the lyrics of the poets are defined. It is found out that authors have tendency to use adverbs of different morphological types in poetic texts, and it influences specifics of non-standard adverbial combinations.

The special attention is paid to the aesthetic value of non-standard adverbial combinations in B. Pasternak's and R. Baradulin's lyrics. It is shown that key themes and motives of poet's creativity are reflected in such syntactic constructions. Unusual syntagmatics of adverbs marks unicity of poetic system of authors who strives to rethink traditional ideas of the world. Individual author's metaphorical combinations of adverbs focus reality pictures changed by creative sense of the poet and fix surprising similarity of phenomena and signs. Besides individual style manner of Belarusian and Russian poets is fully manifested by non-usual adverbial constructions.

Similar and distinctive features of B. Pasternak's and R. Baradulin's lyrics come to light on the material of non-standard syntagmatics.

Виктория Голубева e-mail: golybka377@mail.ru

Agnieszka Goral

Lublin

**Neologizmy autorskie w powieści
Rzeczy uprzyjemniające. Utopia
T. Bołdak-Janowskiej**

Słowa kluczowe: neologizmy języka polskiego, słowotwórstwo języka polskiego, proza polskich Białorusinów, twórczość T. Bołdak-Janowskiej, literatura pogranicza polsko-białoruskiego

Celem niniejszego artykułu jest analiza i opis neologizmów autorskich, wybranych drogą celowej selekcji z powieści *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia* T. Bołdak-Janowskiej – pisarki urodzonej 10 września 1946 r. w Zubkach w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, gminie Gródek, piszącej niekiedy pod pseudonimem Tamara Be Jot, należącej do współczesnego pokolenia pisarzy pogranicza polsko-białoruskiego i posiadającej bogaty dorobek literacki, na który składa się poezja, proza, eseistyka oraz liczne przekłady z języka rosyjskiego, białoruskiego i niemieckiego. T. Bołdak-Janowska wielokrotnie pretendowała do prestiżowych nagród literackich. W 2008 r. za tom poetycki *Rozdziały* była nominowana do Nagrody Mediów Publicznych *Cogito*. W 2010 r. jej zbiorek poezji *Ceremonia węglowa* znalazł się w finale nagrody *Wawrzyn*, dwukrotnie otrzymała nagrody za całokształt twórczości: w 2007 r. (Nagroda Marszałka Województwa Warmińsko-Mazurskiego) oraz w 2011 r. (Nagroda Prezydenta Olsztyna).

Debiutowała w 1994 r. autorskim wydaniem tomiku poezji *Szmatki-Notatki* oraz zbiorem prozy *Opowiadania naiwne*. Wydała sześć zbiorów poezji (*Jeśli poezja jest bezsilna*, Wyd. „Littera”, Olsztyn 1998; *Niewidomy pies rymów*, Wyd. Borussia, Olsztyn 1999; *Rozdziały*, Wyd. Borussia, Olsztyn 2007; *Co dobrego było w peerele* (poezja i proza), Wyd. Borussia, Olsztyn 2009; *Ceremonia węglowa*, Wyd. Borussia, Olsztyn 2010; *Hop! Hop! Hop! Traktat o samotności*, Fundacja im. T. Karpowicza, Wrocław 2013). Do jej utworów

prozatorskich należą powieści (*Ta opowieść jest po prostu za szybka, któż ją wytrzyma*, Wyd. Ruta, Wałbrzych 2002; *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia*, Wyd. Borussia, 2009), opowiadania (*Rytmy polskie i niepolskie*, Borussia, Olsztyn 1998; *Ach, moje drogie życie*, Wyd. Borussia, Olsztyn 2003), zbiory esejów (*Restauracja strasznych potraw. Rozprawa gardłowa*, Wyd. Borussia, Olsztyn 2011), szkice i miniatury (*Szkice dla zielonego wróbla*, Wyd. Portret, Olsztyn 2004; *Tfu! Z ludźmi! Szkice małe i miniaturowe*, Wyd. Borussia, Olsztyn 2008), humoreski (*Kto to jest ten Jan Olik? Humoreska naukowa*, Wyd. Oficyna 21, Warszawa 2005). Utwory T. Bołdak-Janowskiej były tłumaczone na język angielski, niemiecki, rosyjski, białoruski, węgierski i litewski.

Powieść *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia* jako obiekt badań w niniejszej analizie został obrany nieprzypadkowo. Przywołany utwór przykuwa uwagę czytelników i krytyków niecodziennym, wykreowanym na potrzeby świata przedstawionego językiem, wyróżniającym się zwłaszcza w planie derywacji rzeczownika i czasownika. Warstwa językowa, ze szczególnym uwzględnieniem płaszczyzny słowotwórczej, nie stanowiła jak dotąd przedmiotu zainteresowań lingwistów, chociaż sama powieść została dostrzeżona i doceniona przez polskiego odbiorcy, co zaowocowało jej nominacją w 2010 r. do prestiżowej nagrody literackiej *Nike* oraz Nagrody Europy Środkowo-Wschodniej *Angelus*. Pisarka, chociaż mieszka w Olsztynie, uważa się za polską Białorusinkę, kontynuatorkę tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jest gorącą zwolenniczką wielokulturowości, dialogu między narodami i wyznaniem, ceni różnorodność terenów pogranicznych i zróżnicowanych etnicznie, a bogactwo kultury definiuje jako splot historii i współistnienie języków. W słowie powitalnym T. Bołdak-Janowskiej napisanym na *Trialog* 2012 [Bołdak-Janowska, 2012, 3] czytamy:

Nie było nigdzie na świecie takiego zjawiska splotu obojga narodów, polskiego i białoruskiego (głównego narodu Wielkiego Księstwa Litewskiego), takiego splotu dwóch języków, polskiego i białoruskiego, zwłaszcza jego odmiany – języka prostego, takiego związku kultury z kulturą, kultury z kulturami – i Wielkie Księstwo Litewskie, i Polska od wieków były wielonarodowe, a narody przenikały się, i w wyniku pogody i niepogody w tych mieszejących się ludzkich falach kształtował się bajeczny język polski, ten literacki. Nowa jakość powstaje wyłącznie na styku kultur, zawsze, wszędzie.

Jednak to nie wymiar multikulturowy stanowi główny obszar zainteresowań pisarki. W przywołanym tekście uwagę badaczy *Rzeczy uprzyjemniających* skierowuje ona nie na plan treści i znaczeń powieści, lecz na język jako narzędzie opisu, będące jednocześnie głównym bohaterem powie-

ści. Język jako potężne medium, odsuwające w cień powieściowe postaci i stawiający pod znakiem zapytania linearność powieściowej fabuły, stanowi w utopii źródło samopoznania i autorefleksji, diagnozę kondycji współczesnego człowieka, cel sam w sobie. T. Bołdak-Janowska pisze [Bołdak-Janowska 2012, 4]:

We mnie pozostaje żywa słowotwórczość. Moja polszczyzna jest niesiona przez język prosty, który wciąż pamiętam. Śmiało sobie w nim poczynam. Mówię na przykład „kobieta wylogikowała”, bo po co mam wyrażać tu myśl drogą okrężną i toporną, mdłą, typu: kobieta pomyślała logicznie? Wolę formę ludową, a ludowość, którą znałam, była niesłychanie słowotwórcza. Miała charakter przedziwny, jakby stałego przekomarzania się matek z dziećmi.

W tym samym przemówieniu pisarka odnosi się wprost do analizowanej powieści [Bołdak-Janowska 2012, 4]:

Bohaterką mojej utopii „Rzeczy uprzyjemniające” uczyniłam słowotwórczość, wykonaną na polszczyźnie, która podszyłam językiem prostym, (...) ale przede wszystkim na styku tych dwóch języków powstała mi niezliczona ilość słowiańskich neologizmów, które zarazem pełnią rolę językowego dowcipu.

Wyznanie to w pełni uzasadnia taką analizę powieści, która odsłania mechanizmy słowotwórcze i opisuje rezultaty procesów słowotwórczych, których odzwierciedleniem jest język utworu.

W niniejszym artykule jako obiekt badania wybrano neologizmy autorskie (niemotywowane i motywowane słowotwórczo), przy tym pod pojęciem neologizmu autorskiego rozumiany jest taki wyraz, który nie funkcjonował dotąd w języku oraz został utworzony i użyty przez pisarkę z potrzeby komunikacji (neologizmy nominacyjne) lub też w celu realizacji określonych zadań artystycznych: wyrażenia własnego *ja* podmiotu mówiącego, oceny opisywanej rzeczywistości lub jej wybranych elementów (neologizmy ekspresywne) [Buttler 1962, Kwietniowa 1973, Skubalanka 1990, Smółkowa 2001, Waszakowa 2007, Sękowska 2012].

Na potrzeby analizy wybrano 186 neologizmów, z których większość stanowią formacje motywowane. Są to rzeczowniki, mniej zanotowano czasowników oraz przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych. Niektóre z nich, z racji przejrzystej struktury, pozwalają się nietrudno kwalifikować, inne – o bardziej złożonej budowie – są niekiedy definiowane przez autorkę w toku narracji. Granice opisu materiału określa więc nie tylko zebrany korpus leksykalny, lecz sama autorka, która już w pierwszym rozdziale powieści autorytatywnie stwierdza [Bołdak-Janowska 2009, 8]:

Mieszkańcy Naraju zwali siebie Narajkami i Narajami (Narajki, Naraje) – zostaniemy przy takich koncówkach, i przy innych narajskich (Babinia), a także przy nazwach rodem z Naraju, bez odnośników, rzadko tłumacząc – są czytelne lub tajemnicze. Niech tajemnicze pozostaną.

W powieści *Rzeczy uprzyjemniające*. *Utopia* najliczniejszą grupę neologizmów autorskich stanowią rzeczowniki proste. Do rozbudowanej kategorii semantycznej należą nazwy zwierząt, ptaków, gadów i ryb, przy tym liczne nominacje należące do tej klasy cechuje niejasna motywacja słotwórcza (por. *Zadowalali się zwierzyną leśną, nie byli hodowcami zwierząt domowych, za wyjątkiem kożyków, korw i wuców. / W Naraju mieli wszystko: (...) leśną zwierzynę – basetle, pipoty, szczółki, rogajła, szercze i inne.*). Etymologię niektórych można ustalić na podstawie kontekstu lub podanej wprost definicji, por. *kurda* ‘kogut’ (*Kogut to był kurda.*), *kurdaczęta* ‘kurczęta’ (*Sprzedal po drodze może nawet setkę kurdaczęt.*), *kurdaka* ‘kura’ (*Po drodze kurdaka znosiły jaja, i je wysiadywały.*), *mlepanka* ‘ryba, z której podczas smażenia wydziela się mleko’ (*Czasownik uwielbiał też rybę mlepankę – rozplywała się podczas smażenia i tworzyła mleko.*), *pierzycy* ‘kury’ (*Przez jakiś czas Naraje kury nazywali pierzycami i kurzycami; pierze ≥ pierzycy* ‘ptaki z bogatym pierzem’, ‘ptaki, z których pozyskuje się pierze’, derywat utworzony według analogii do neologizmu *kurzycy* ‘kury’), *pipoty* ‘zwierzęta leśne’ (*W Naraju mieli wszystko: (...) leśną zwierzynę – basetle, pipoty.*), *rogajła* ‘zwierzęta rogate’ (*W Naraju mieli wszystko: (...) leśną zwierzynę – basetle, (...) rogajła.*), *supół* ‘zwierzę, którego mięso przypomina supły’ (*Należy wspomnieć o zwierzęciu zwanym supółem. Supoły miały skromne, ale smaczne mięso, pozawiazywane na supły; supel ≥ supół*), *wielk* ‘wilk’ (*Były jeszcze zwierzęta, zwane wielkami.*), *zobacze* ‘ptaki przepowiadające pogodę lub wróżące, jak potoczy się życie człowieka’ (*Pierwotny litek v [został] zaczerpany wprost z przyrody, ze skrzydeł zobaczy.*).

Zagadkowe pozostają nazwy roślin, drzew, krzewów i grzybów, występujące w powieści jako pojęcia-symbole ożywionej przyrody. Ich obecność w świecie przedstawionym utworu stanowi element baśniowej kreacji opisywanej rzeczywistości, ponieważ nierzadko posiadają one cechy niezwykle, magiczne lub są wykorzystywane przez mieszkańców Naraja nie powszechnie, a jedynie w celach specjalnych.

Ożywiona, spersonifikowana, niekiedy hiperbolizowana przyroda rządzi się własnymi prawami, które pozostają poza możliwościami poznawczymi i rozumowymi człowieka. Nazwa *chodacze* ($\leq$ *chodzić*) (*Drzewa chodacze, zwane też chodem były niskie i miały gruby pień.*) sugeruje, że drzewa te

mogły przemieszczać się z miejsca na miejsce. Z kolei nazwa *pienica* określa roślinę, z której wyrabiano (pieniące się) mydło (*pienić (się) ≥ pienica*), por. *Przeżywali samą kąpiel jako proces (...) i chłonęli wszystkie jej uprzyjemniające składniki: (...) powlekanie różowym mydłem z rośliny, zwanej pienicą*).

Bohaterowie powieści rośliny wykorzystują w celach praktycznych: spożywczych, farbiarskich lub kosmetycznych. W wielu przypadkach ich nazwy gatunkowe są niemożliwe do ustalenia, por. *balna* ‘roślina płożąca’, *bimbula* ‘warzywo, przypominające w smaku cebulę’, *marmula* ‘owocujący krzew’, *mieliny* ‘roślina o długich pędach’, *osanna* ‘roślina korzenna’, *rozweselacz* ‘roślina o działaniu narkotyzującym, rozweselająca’, *szmaciej* ‘roślina o dużych, mięsistych, aksamitnych liściach’.

Kolejną, według liczebności, grupę semantyczną tworzą pojęcia związane z piśmiennictwem i introligatorstwem. Wątek związany z pisaniem odgrywa w powieści istotną rolę, ponieważ z niego wyrasta tożsamość bohaterów: od wynalezienia pisma rozpoczyna się historia Naraja i Narajczyków. Do rzeczowników należących do pola semantycznego ‘pismo i pisanie’ należą: *filiponka* ‘alfabet wymyślony przez Filiponę’, *okrzyginesy* ‘marginesy’ (*Z dużej kartki należało odciąć okrzyginesy, bez żalu, bo na brzegach zawsze był jednak jakiś feler.*), *papieros* ‘roślina, z której wyrabiano papier’ (*Papier wyrabiali niebieski w gwiazdy – z rośliny, której nazwa brzmiała: papieros; papier ≥ papieros*), *podmoga* ‘podstawa prasy’ (*Podmoga z dzika, jak wiadomo, była lekko wyleżana, a przez to kartki miały od razu współczesny kształt książkowy.*), *tkalemla* ‘to, na czym pisano, zanim zaczęto używać papieru’ (*Tkalemla przez jakiś czas nazywała się kalemla i lemla, a w końcu zastąpił ją papier.*), *wygłoski* ‘(z)głoski’ (*Nigdy dotąd [Naraje] tak starannie nie wymawiali wygłosek.*). Z kolei rzeczownik *kołoświat*, określający kształt liter to neologizm-metafora oparta na porównaniu znaków alfabetu do zjawisk przyrody i ważnych wydarzeń z życia człowieka, por. *Znali [Narajczycy] abstrakcyjne litki, kołoświaty – na niebo, na ziemię, na narodziny, na śmierć i na każdy dzień.*

Narajczycy byli wynalazcami przedmiotów codziennego użytku, narzędzi i środków transportu. Do grupy semantycznej je określającej należą rzeczowniki *człapiej* ‘uchwyt na kądziel (papier toaletowy)’ (*Kądziel była umieszczona na człapieju.*), *człapatyk* ‘poprzeczna część uchwyty na papier toaletowy, przypominająca kształtem patyk i pozwalająca wysuwać kądziel (papier toaletowy)’ (*Człapiej toaletowy poprzekładany był poprzecznymi człapatykami, aby kądziel można było wysuwać szeroko, kaskadowo – człapatyki były osadzone tak, że się kręciły podczas wysuwania.*), *dąpnik* ‘mech pełniący funkcję papieru toaletowego’ (*To był mech wstążkowy, zwany*

też **dąpnikiem.**), *jest(a)* ‘drewniany patyk lub pałka, z którego wyrabiano widelce’, *kudłuj* ‘przyrząd do przedzenia (kudłaczenia) kądzieli’ (*Podobny przyrząd o nazwie kudłuj (...) służył do kudłaczenia kądzieli na filc.*), *porodziuszka* (*W tym czasie Naraje mieli już mnóstwo nowych rzeczy uprzyjemniających: (...) jak porodziuszki z lnu dla rodzających.*), *turlajka i kołatajka* ([Naraje] *nie mieli dużych znanych wozów, mieli wózki do wożenia różnych rzeczy, turlajki i kołatajki, a one same im się toczyły; turlać (się) ≥ turlajka, kołatać (się) ≥ kołatajka*), *tareta* ‘tarcza (zegara)’ (*Niebieska Babinia pomogła im ustalić wygląd tarety, aby godziny biegły wzdłuż krzyża.*), *trawianka* ‘ręcznik z grubo szytym sztywnym ściegu, przypominającym trawę’ (*Przeżywali samą kąpiel jako proces (...) i chłonęli wszystkie jej uprzyjemniające składniki: (...) wycierania się ręcznikami, kołutami i trawianką – ręczniki te miały gęsto powyciągane filki i przypominały współczesne frotté.*), *wypalanka, wyżarzanka* ‘rynna odprowadzająca wodę’ (*Wodę odprowadzała wypalanka, zwana też wyżarzarką.*).

W powieści zanotowano także neologizmy będące nazwami pojęć terenowych i geograficznych oraz elementów przyrody: *niebak* ‘świecący kamień’ (*I wtedy przypomnieli sobie okrągły świecący kamień, który nazywał się niebakiem.*), *lurno, pestno, ziamko* ‘świecący kamień’ (*Wymienili dotychczasowe pozostałe nazwy niebaka, pestno, lurno, dodawszy od siebie nową – ziamko.*), *wężyzna* ‘wąski obszar ziemi’ (*Młoda nierozsądna [kobieta] będzie nieobliczalna, życiową energię skieruje na wredne, zawistne głupoty (...) albo na ploty przeciw przyjaciółce na całą długość Wężyzny Narajskiej.*)

Do najmniej licznych należą nazwy substancji i materiałów, por. *aksamitus* ‘aksamit’ (por. *Pierwszy fotel wykonał Baba Cud, a był to bardzo miękki fotel, wyłożony materacami, obciągnięty aksamitusem*), *alkol* ‘rodzaj drewna’ (*Wyszedł mu przedmiot zupełnie niepowagny ze względu na alkol, rzadki rodzaj drewna, wyłącznie narajski.*), *altryk* ‘niebieskie złoto’, *blociwo* ‘maź służąca do reperacji dachu’ (*Wierzchanie mieli srebrne dachy i też z ubytkami, i też zamaskowane mazią, zwaną blociwem.*), *niealtryk* ‘szaroniebieskie złoto’ (*Prócz żelaza i złota pozyskiwali jeszcze (...) niebieskie złoto i szaroniebieskie złoto, które nazywali altrykiem i niealtrykiem.*), *sterła* ‘szklista glinka’ (*Oczy Pacyn były malowane sterłą – szklistą glinką.*), nazwy instrumentów muzycznych, por. *Naraje mieli już różne instrumenty, w które dęli (wytchajki), które dusili i rozwierali (mieszkobzy), po których pilili (bzykówki), które szarpali (cyrkówki) i w które łomotali (cebrówki).* (...) *Babinia Pilipona postanowiła wykonać instrument i już miała nazwę – skorba*), nazwy miejsc, por. *kukan-ka* ‘miejsce pochówku (Babini Fenomeny)’, *odpaska* ‘toaleta’ (*Każda Narajka i każdy Naraj ma obowiązek dokładnie się umyć po wyjściu z odpaski.*),

szul ‘źródło zła, piekło’ (*Szul, jak już wiadomo, to był krąg istot drapieżnych.*), nazwy odcinków czasu, por. *fila* ‘chwila’ (*A w Naraju (...) pracowano oczywiście nad nowymi rzeczami uprzyjemniającymi i ulepszano stare, tylko żeby snuła się ta sama fila – jednoznacznie święta, poprzez zawarty w niej czynnik uprzyjemniający.*), *godziniątka* ‘odcinki czasu tworzące godzinę’ (*Przecież można godzinę podzielić na godziniątka.*), nazwy owoców i ich części, por. *kralka* ‘owoc o ciemnofioletowym soku’, *pesta* ‘pesta’ (por. *Naraje cenili je [owoce] z innego powodu: wyrabiali grzebyki z ich pest.*). oraz nazwy napojów (por. *chmilmo* ‘napój z chmielu’ (*Najpierw nazywali go [napój z chmielu] chwilą chmielu, a potem skrócili do chmilma; chmiel ≥ chmilmo.*).

Osobną grupę tworzą nazwy osobowe (por. *anielus* ‘aniołek’ (por. *Anielusy* (*widywane w snach*) oznaczały postać dziecka po śmierci, i miały takie same twarze, jak dzieci za życia – prześliczne, słodkie.), *cucki* ‘ci, którzy cucili (Babę Mamkę)’ (*Baba Demetrius Mamka umarł przy arenowcu – cucili go cucki i nie ocucili.*), *nieoczekiwaniac* ‘ktoś nieoczekiwany, niespodziewany’ (*Naraje zamazywali swoje dachy Boczarem, aby nie świeciły zbyt mocno komuś w oczy, gdyby zawędrował tu ktoś spoza grona pożytecznych wędrowców, nieoczekiwaniac.*), *wymyślacz* ‘ten, kto wymyśla (coś nowego)’ (*Pewnego dnia, dawno temu, nieważne, czy w niedzielę, czy w środę, zebraliśmy się w pewnym miejscu na wschód od zachodu, nie będąc plemieniem, a tylko wymyślaczami rzeczy uprzyjemniających, a wywodzimy się z różnych plemion.*).

Do neologizmów o niejasnej etymologii należą nazwy *Naraj*, *Naraje*, *Narajki*, zastąpione w końcowej części powieści określeniami *Narwieraj*, *Narwieraje*, *Narwierajki*. Ich pochodzenie można tłumaczyć dwojako. Po pierwsze, wszystkie te nazwy zawierają w sobie człon *raj*, który kwalifikuje je jako pojęcia idealne, utopijne. Na kartach utworu czytamy: *Nasz mocny Narwieraj, nasz raj, nasza wolność, nasze szczęście.* [Bołdak-Janowska 2009, 183]. *Naraj* to miejsce rajskie, niebiańskie, stworzone do życia na ziemi. *Naraj* i *Narajka* to mieszkańcy raj. Celem życia w raju jest samodoskonalenie się i rozwój, zarówno techniczny, jak i duchowy.

Możliwa jest też inna interpretacja nazwy *Naraj*: *Naraj* to w istocie *Narejki* – rodzinna miejscowość pisarki. W takim ujęciu *Narajczycy* to mieszkańcy *Narejek*, powieść z kolei jest nostalgiczną próbą odszukania tożsamości lokalnej społeczności. Społeczności, która nie tylko posługuje się własnym językiem, ale także wyznaje odrębny system wartości, której wyznacznikami są ludowa pobożność, umiłowanie spokoju i nienawiść do wszelkich form agresji, harmonia ze światem ludzi i zwierząt, a także życie w zgodzie z naturą i samym sobą. *Narajczycy* jako mieszkańcy *Narejek* stanowią

grupę szukającą spokojnej starości, myślącą o sprawach ostatecznych, unikającą wszelkiej agresji i pragnącą pokoju, niechętną postępowi technicznemu i wszechwładzy mediów.

Pomimo wielości powieściowych postaci, żadna z nich nie wysuwa się na pierwszy plan. Dominujący nad światem przedstawionym narrator opowiada o swoich bohaterach skrótowo, sprowadzając ich rolę jedynie do udziału w obmyśleniu rzeczy uprzyjemniających. Jednakże nazwy osobowe stanowią w utworze istotny procent wszystkich zanotowanych neologizmów. Jak czytamy w powieści, *imiona nadawano dorosłym ze względu na osobowość, a dzieciom jak kto chciał – imię kształtowało się i zwykle w miarę dorostania dziecko traciło nawet po kilka imion* [Bołdak-Janowska 2009, 21–22]: Etymologia niektórych imion została wyjaśniona w toku narracji, por. *Babapłota* ‘kobieta lub mężczyzna (Baba) lubiący plotki’, *Babaryb* ‘Baba od ryb, tj. Narańczyk wykonujący łódkę w kształcie ryby’, *Babinia* ‘najbardziej święta, dobra kobieta’, *Barkomat* ‘barczysty mężczyzna’, *Barkowit* ‘barczysty mężczyzna’, *Czasownik* ‘osoba energiczna, ruchliwa’ (*A Czasownik był bardzo ruchliwą osobą.*), *Dusicielka* ‘Babinia, która ugniatała (dusiła) filc’, *Dzidonóż* ‘ten, kto wynalazł dzido nóż’ (*Opracował zdanie sterowany dzidonóż, który sam się wbijał.*), *Dzikimur* ‘budowniczy dzikich murów’, *Filigrana* (*Córka Babini Filipy miała na imię Filigrana i była filigranowa; filigranowy ≥ Filigrana*), *Rąbiej*, *Rębokij*, *Rębosad*, *Rębosiej*, *Rębostaw* ‘ten, kto zajmował się wyrębem drzew’, *Miedzioryt* ‘ten, kto ciągle roztrząsa drobne problemy’, *Odpiętka* ‘ta, która od pięt była naprężona podczas czytania (objaśniania) nieba’, *Baba* ‘najbardziej święty, dobry mężczyzna’, *Zbanisław*, *Zbanimir* ‘ten, kto wyrabiał dzbany, garncarz’.

Obok neologizmów będących derywatami mutacyjnymi w analizowanym materiale zanotowano formacje transpozycyjne, por. *cym* ‘trzymanie w rękę (przedmiotu)’ (*Mała Tafila wynalazła cym, kiedy tylko nauczyła się bawić pacynkami, cymać je.; trzymać ≥ cymać ≥ cym*), *lepikowanie* ‘sklejanie, wyklejanie’ (*Filipona знаła sekret lepikowania kartek w dowolne ciągi, bez rąbków i z wytłumionymi pępkami.*), *schno* ‘to, co sechnie lub wyschło’ (*Gdy jedno schno było świeże, to drugie gotowe.*), *wytkanie się* ‘wysranie się’ wulg., *wyprzedzenie się* ‘wypróżnienie się’ (*Jeśli ktoś znajdował się w oddalonej od odpaski potrzebie wytkania się i wyprzedzenia, to nadal podcierał się dużym mięsistym i aksamitnym liściem szmaciejowym.*) oraz tautologiczne, por. *bulbula* ‘bibuła’ (*Filipona uprawiała dwa pola, konopie i odrzykuje, aby potem miażdżyć, przygotowując bulbule [na papier].*), *falbańskość* ‘falbanistość’ (*Z dużej kartki należało odciąć okrzyginesy (...), ale zachowując zmarszczenia i falbańskość.*), *laluta* ‘linijka’ ([*Niebo*] szkarłatne w czarne poziome paski, równe jak od *laluty*, naszej linijki.), *litek* ‘litera’

(*Najpierw przez oko powstały litki, wyrazy, a i całe zdania. Pierwotny **litek** v (...) posłużył do wyprowadzania pozostałych litków.*), a także modyfikacyjne (por. *misiorek* ‘(rozniewany) miś’). Powieściowe neologizmy tworzą niekiedy wieloelementowe łańcuchy słowotwórcze, por. *cymać* neol. ‘trzymać’ – *cym* neol. ‘trzymanie’ – *cymanie* neol. neol. ‘trzymanie’ – *cymany* neol. ‘trzymany’.

Zebrane derywaty motywowane posiadają różnorodną strukturę słowotwórczą, przy tym w większości przypadków etymologia utworzonych na potrzeby powieści formacji opiera się na związku semantycznym i formalnym w parze motywacyjnej. Wśród rzeczowników przeważającą większość stanowią nieosobowe derywaty mutacyjne należące do różnych grup semantycznych. W grupie rzeczowników najczęściej wykorzystywaną techniką derywacyjną jest sufiksacja, przy tym najliczniej reprezentowane są formacje dewerbalne z formantami słowotwórczymi *-acz* (por. *chodacz*, *rozweselacz*, *wymyślacz*), *-arka* (por. *wypalarka*, *wyżarzarka*), *-ówka* (por. *bzykówka*, *cebrówka*), *-ajka* (por. *kolatajka*, *turlajka*), *-uj* (por. *kudłuj*), *-uszka* (por. *porodziuszka*). Wśród formacji desubstantywnych zanotowano neologizmy z formantami słowotwórczymi *-yce* (por. *kurzyce*, *pierzyce*), *-ak* (por. *niebak*), *-ajła* (por. *rogajła*), *-anka* (por. *trawianka*), *-ątko* (por. *godziniątko*), *-ica* (*pienica*), *-mo* (por. *chmiłmo*), *-oł* (por. *supoł*), *-os* (por. *papieros*), *-us* (por. *aniełus*, *sexus* ‘seks, popęd seksualny’), *-yska* (por. *oczyska* ‘oczy’), podstawę przymiotnikową posiada z kolei rzeczownik *wężyzna* ($\leq$ *wąski*), natomiast imiesłowową – *nieoczekiwaniec* ($\leq$ *nieoczekiwany*).

Mniej liczną, w porównaniu z rzeczownikami, grupę neologizmów stanowią czasowniki, por. *cieleśnić się* ‘myć i pielęgnować (ciało)’ (*Godzinami **cieleśnili się** w łaźni.*), *cienić* ‘rzucać cień’ (*Zanim jednak Fenomena coś wymyśliła, to się w zegar bawiła, w taki, który **cienić**.*; *cień* $\geq$ *cienić*), *cynamonować* ‘doprawiać’ (*Wywary **cynamonowali** zmieloną rdzą.*), *gumkować* ‘być podobnym do gumy’ (*Kwiat smakował jak kurka (...) i **gumkował** w ustach.*), *koleżankować się* ‘być w relacjach koleżeńskich (z kimś), *kulfonić* ‘niedbale pisać, stawiać kulfony’ (*Mieli spracowane rękę i **kulfonili**.*), *ławicować* ‘płynąć ławicą’ (*Należało wybrać moment, gdy w falach **ławicowały** słoneczne lub księżyciowe blaski.*), *migłować* ‘figłować’ (*Wiatr dowolnie **migłował** w tej roście i wciąż rosnącej młodzieży i chichotał.*), *mokrzyć* ‘moczyć’, *odkotwiczać się* ‘zmieniać miejsce zamieszkania, przeprowadzać się (gdzieś)’ (*Nigdy więcej już **się odkotwiczać** nie będziemy.*), *oskórować* ‘zdjąć skórę’ (*Wystarczy wijce [węże] pokroić na kawałki, to znaczy najpierw mimo wszystko **oskórować**, a potem na kawałki.*), *reflektorzyć* ‘świecić (jak reflektor)’ (*Czasownik [mąż Filipy] **reflektorzył** cudzym światłem.*), *seledynować się* ‘kwitnąć na seledynowo’ ([Chmiel] *płóżył się*

po większych krzakach i **seledynowił.**), wykukiwać ‘przepowiadać, wróżyć’ (Leżące stare Narajki odmówiły kukania i popychania palcem ziarnka, ale Baba Kuku im też **wykukiwał** mnogie lato.), zatchnąć się ‘zatrzymać się’ (Wkrótce oddech Lśniącej Babini Filipy **zatchnął się** w czasie snu.), zawoniec ‘zapachnieć’ (Dziś w tym miejscu rośnie smocze oko (...), ale pachnie inaczej (...), a jeśli nadgnije lub zgnije i nie zdąży nakurzyć, to **zawonieje** mysim gniazdem.), zmysłnikować ‘ująć w całość’ i zzębić ‘pogryźć zębami’ (Wystarczy zapchać usta smacznym zielskiem, skoro się już tak roślinożernie zezwierzęcamy, **zzębić** na sieczkę, **zmysłnikować.**), żyłaścić się ‘być żylastym’ ([Kwiat] **żyłaścił się** w ustach; żylasty ≥ żyłaścić). Jako derywaty o podstawie dźwiękonaśladowczej należy rozpatrywać czasowniki dzwaknąć i cwaknąć ‘wydać odgłos podobny do dzw i cw’ (Niektóre [dźwięki] **wydawały się, jak młotek w walnięciach, gdy prosto i pochyło dzwaknie i cwaknie.**).

Obrazowości opisowi nadają także neologizmy wyrażone przymiotnikami i imiesłowami przymiotnikowymi, określające zazwyczaj barwę, kształt, konsystencję, por. błąkatna i błykotna ‘błękitna’ (I mieli glinę, która po wypaleniu była **błąkatna i błykotna.**), falbański (I klocki tak samo wyjdą im **falbańskie i zmarszczone, nierówne.**), gruzłowaty ‘przejrzały (?)’ (Nie przypominał w smaku ziemniaka, może **gruzłowatą** gruszkę.), kopulasty ‘podobny do kopuły, przypominający kształtem kopułę’ (Widzieli, że niebo jest **kopulaste, jak kształt ich chleba, że musi być chlebem.**), kremisty ‘kremowy, o konsystencji kremowej’ (Rodzaj mazidla był inny dotąd u nich, bardziej spocony, a mniej **kremisty.**), lepikowy ‘(s)klejony’ (Znal kartki z ciopami po brzegach, a jeśli **lepiowane, to w grube rąbki.**), nanizany ‘nawleczony’ (Na jednej ramie u dołu file będą **nanizane** na kolki w jeden rząd.), nienacyfrowany ‘nieoznaczony cyfrą’ (Przesuwała się wskazówka po tarczy i wskazywała godzinę – cztery główne godziny, według krzyża, a pośrednie **nienacyfrowane.**), złukowiony ‘wygięty, zgięty w łuk’ (Filipona chwytala za drewniany uchwyt w kształcie naszej **złukowionej** litery T.), wwąchany ‘powąchany’ (**Wwąchany** platek wyzwala każde marzenie.), zwąchany ‘powąchany’ (Zdziczały odrzykij nie rozwesela, choć pachnie tak samo: nasza ryba panga, złana sokiem z cytryny i **zwałchana** z rąk.), wygejzerowany ‘rozgrzany’ (Ociepleni byli, **wygejzerowani, ci wynalazcy rzeczy uprzyjemniających.**).

Neologizmy reprezentujące inne części mowy występują w powieści rzadziej i stanowią one jednostkowe przykłady, por. boziato ‘dużo’ (Jak **boziato** kota mamy!), rybiego ‘tak, jak ryby’ ([Piły płyną] całą ławicą, we wszystkich rzekach, najpierw **gesiego, rybiego, potem zwartą ławicą.**), nieważko ‘lecko, nieciężko’ (A było jej przed chwilą wesoło, lekko, **nieważko.**).

Procesu rozumienia tekstu nie zakłócają wplecione w kontekst derywaty będące rezultatem różnego rodzaju ucięć słowotwórczych: nagłosowych, por. *O zęby bardzo dbali, szcztokowali, kałaczkowali (kałaczką)* (*wykałaczką* $\geq$ *kałaczką* neol., *wykałaczkować* neol. $\geq$ *kałaczkować* neol.) / *Narwieraje ciągle kąpali się, więc i olewali wodą, od niepamiętnych czasów, a taką zażyłość z wodą rozumieli jako oczyszczanie się, olewanie* (*polewać* $\geq$ *olewać* ‘polewać wodą’, *polewanie* $\geq$ *olewanie* ‘polewanie wodą’) i wygłosowych (por. *pestka* $\geq$ *pesta*), derywacji wymiennej w nagłosie wyrazów (por. *chwila* $\geq$ *fila*, *figlować* $\geq$ *miglować*, *general* $\geq$ *dżeneral*, *trzymać* $\geq$ *cymać*), kontaminacji, por. *dowzór* ‘dodatkový wzór (na papierze)’, *florzębina* ‘rodzaj papieru wyrabianego według techniki opracowanej przez Filiponę i rozwiniętej przez Jarzębinę’ (*florzębina* $\leq$ *Filipona* (imię żeńskie) + *Jarzębina* (imię żeńskie)).

Effekt komiczny wywołują neologizmy, będące rezultatem uniwerbizacji, por. *Dzikimur był jak budowniczy dzikich murów, metalowe kubki – po narajsku – stoje, szczególnie lubili grzyb rumiane ucho, zwany też (...) uchem wzruszenia, w skrócie – wzruchem.* / *Wierzchanie też e [konie] zwali w chwilach rozczulenia konikami popierdującymi, a w skrócie popierkami.* / *Z filcu dusili płaszcze, giętkie, miękkie, zwane giętką lub miętką.* / *Inna Babinia, zwana Puchową Babinią, wiązała na wręczkach okrągłe czapki z puchu, puszanki.*

Nietrudno określić znaczenie neologizmów utworzonych na bazie wyrazów dźwiękonaśladowczych, por. *bachbarach* ‘niedźwiedź’, *ku-ku* (o rytmie) ‘regularnie’, *dudu* ‘samochód’, *ihaha* ‘koń’, *kurda* ‘kogut’. Liczne neologizmy opierają się na grach fonetycznych, tj. podobieństwie głosek i sylab, nagromadzeniu i przekształceniu wyrazów dźwiękonaśladowczych, rymie i rytmie, por. *Filigranowy Chińczyk obiecał Filigranie, że Filigrankę doniesie aż do samych Chin na barana, po narajsku – na barbana.* / *Wypakowała niemal gotowy materiał, tylko podczesała na przyrządzie, w tym czasie zwanym czesiu-grzesiu, choć przyrząd czesiu-grzesiu zaczął się na pozimowych reakcjach, ale w końcu kądział wyczesiu-grzesił.* / *Niektóre [głoski] zdawały się wypolerowane, a inne chropowate lub skomplikowane wielodźwięczne, jak zizi-bizi przez grzebień albo jak skrzypiący nóż.* / *Drzewa chodacze zwane też chodem.* / *Samica [kota] nazywała się miaura, samiec to był miauryc.* (*miaura* $\leq$ *miau*).

W analizowanej powieści najliczniejszą grupę neologizmów słowotwórczych stanowią derywaty sufiksalne, tym nie mniej odnotowano kilka przykładów, reprezentujących inne techniki słowotwórcze. Do rzeczowników prefiksalnych należą derywaty *dożycie* ‘kres życia, śmierć’ (*Zawsze coś złego, uśmiercenie, może stać się przed dożyciem.*), *odpatrzenie* ‘odzwierciedle-

nie' (*Twarze lalek były zwykle **odpatrzeniem** twarzy Narajek.*), *prazabawka*, *prazwierzę* (*Należał [popęd seksulany] do **prazwierząt** (...), a prazwierzęta te należały dotychczas do Bozi Rodów jako jej usługna **prazbawka**.*), natomiast do paradygmatycznych – *impulsa* 'impuls' (*Uznały [kobiety], że afeta [afekt], **impulsa**, pobudzająca rodzenie, nie należy do stefci [żeńskiego organu płciowego]*).

W zebranym materiale zanotowano kilka pospolitych neologizmów złożonych: *babinionos* 'nos babini, tj. szósty zmysł, dzięki któremu wybierano bezpieczne miejsce na budowę domu', *głowokolo* 'uchwyt w kształcie koła, zawieszany nad głową' (*W tym czasie koła te nazywano **głowokołami** i zaczęli je instalować również na niektórych podestach, łączących domy.*), *hur-raka* 'lek na bazie ziół, stosowany w stanach zapalnych' ([Naraje] *zmieszali nowy rodzaj aforyzmu, nie tak smaczny, a teraz służący do leczenia stanów zapalnych w połączeniu z usuwaniem bólu – nazywali go **hur-raką**, ponieważ w jego skład wchodził korzeń hury i liść raki.*), *koloświat* 'litera przypominająca w kształcie koło i oznaczająca najważniejsze elementy (wszech)świata', *komudroga* 'drogowskaz lub kierunkowskaz, ukazujący kierunek (geograficzny) oraz drogę życia człowieka', *laliból* 'roślina uśmierzająca ból, powodująca, że ciało człowieka staje się bezwładne, podobne do lalki (lali)'

Autorskie neologizmy słowotwórcze zostały utworzone zarówno według produktywnych (por. *-acz: chodacz, rozweselacz, wymyślacz; -ówka: bzykówka, cebrówka*), jak i mało produktywnych w języku polskim modeli słowotwórczych (por. *-mo: chmیلmo, -oł: supoł, -os: papieros, -uj: kudłuj, -us: anielus*). Przewaga tych ostatnich świadczy o dążeniu autorki do wydobywania w warstwie leksykalnej znaczeń nowych, zaskakujących, nieprzewidywalnych dla odbiorcy. Podstawami neologizmów słowotwórczych są wyrazy powszechnie znane, stabilne w systemie językowym i są to w głównej mierze rzeczowniki pospolite, czasowniki, rzadziej – przymiotniki, imiesłowy przymiotnikowe, sporadycznie – inne części mowy.

Pomimo deklaracji o słowotwórczości jako bohaterce powieści, neologizmy słowotwórcze pełnią w utworze rolę służebną: nie stanowią celu samego w sobie. Ich zadaniem jest kreacja świata subiektywnego, jednostkowego, wypływającego z autorskiej indywidualności twórcy-demiurga, gotowego wyśmiać i ośmieszyć to, co w języku znane i utrwalone, aby przenieść czytelnika w świat utopijny, doskonały. Boska wizja świata jest w istocie protestem przeciw językowej nudzie i standaryzacji, negacją utartych i wielokrotnie powtarzanych sztańp językowych, powielanych fraz, skostniałych i banalnych związków wyrazowych.

W powieści *Rzeczy uprzyjemniające*, *Utopia* T. Bołdak-Janowskiej neologizmy autorskie pełnią jeszcze inne funkcje: nazewniczą (nominatyw-

na), estetyczną, stylistyczną, fatyczną, ludyczną. Dzięki funkcji nazewniczej określają nowe elementy narajskiej rzeczywistości. W Naraju bez nazwy nie mógł funkcjonować żaden przedmiot, narzędzie ani zjawisko, co więcej – nazwy określały narajską obrzędowość, religijność i światopogląd. Różnorodność neologizmów należących do różnych grup semantycznych świadczy o tym, że wymyślanie nazw określających narajski świat było jednym z zadań bohaterów, równie ważnym jak znajdowanie praktycznych zastosowań dla swoich wynalazków.

Neologizmy pełnią w utworze także funkcję estetyczną i stylistyczną, ponieważ wzbogacają język powieści, czynią go obrazowym, plastycznym. Dzięki rozbudowanej warstwie synonimicznej, z jednej strony, pozwalają unikać powtórzeń, z drugiej – są narzędziem kreacji utopijnego świata, którego opis – także dzięki zastosowaniu mechanizmu metafory i metonimii – dalece odbiega od powszechnie znanych współczesnych relacji kronikarskich i pamiętnikarskich. Język utopii T. Bołdak-Janowskiej jest świadectwem ogromnego potencjału słowotwórczego współczesnej polszczyzny mówionej. Polszczyzny, która służy tu jako narzędzie opisu nie współczesności, z jej medialną nowomową, lecz nieznannej historii, urzekającej rozbudowaną warstwą obrazowania, opartego na nieskrępowanej wyobraźni jej twórcy.

Istotną funkcją neologizmów w *Rzeczach uprzyjemniających* jest także interakcja podmiotu mówiącego z czytelnikiem. Na kartach powieści narrator wielokrotnie, bezpośrednio lub pośrednio, zwraca się do odbiorcy, odwołuje się do jego doświadczenia lub wiedzy. Porozumieniu z czytelnikiem służą między innymi neologizmy, wskazujące czytelnikowi ukryte treści i sugerujące różne ich interpretacje. Czytelnik modelowy bez trudu odkryje zakamuflowaną w powieści ocenę współczesnego świata.

Neologizmy pełnią w utworze także funkcję ludyczną, jako że stanowią obiekt zabawy językiem. Gry językowe mają za zadanie ukazać opisywany świat z dystansem, przymrużeniem oka, z perspektywy subiektywnego świadka zdarzeń, który sam selekcjonuje fakty i wybiera jedynie te, które z jakiegoś powodu uważa za ważne, znaczące, epokowe. Zabawy warstwą słowną pełnią więc funkcję autokreacyjną – stwarzają i definiują podmiot mówiący. Z drugiej strony, mają one przyciągnąć uwagę czytelnika, rozbudzić w nim pasję czytania, wyzwolić w nim zaciekawienie, zaintrygowanie, zainteresowanie, ale także – irytację, rozdrażnienie, zniecierpliwienie, wreszcie – podziw dla kunsztu autorki.

Omawiane neologizmy autorskie mają charakter kontekstowy, każdorazowo to kontekst determinuje ich znaczenie. Konsekwencją powyższej tezy jest konieczność przyjęcia ich szerokiego, do pewnego stopnia, zakresu defi-

nicyjnego, obejmującego nie tylko kombinatorykę obligatoryjnych i fakultatywnych semów, lecz także konfigurację elementów należących do warstwy językowo-sytuacyjnej.

Tekst źródłowy

T. Bóldak-Janowska, 2009, *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia*, Olsztyn.

Literatura

- Buttler D., 1962, *Neologizm i terminy pokrewne*, „Poradnik Językowy” nr 5, s. 239–244.
- Bóldak-Janowska T., 2012, *Szkic na Trialog 2012*, „Jak daleko stąd, jak blisko”, czyli gdzie?, http://issuu.com/tamarabejot/docs/jak_daleko/1, online, [8.10.2014].
- Chłosta-Zielonka J., 2013, *Najnowsza proza olsztyńskich twórców. Rekonesans*, „Prace Literaturoznawcze Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego” t. 1, Olsztyn, s. 229–239.
- Jadacka H., 2001, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa.
- Kwietniowa W., 1973, *O neologizmach stylu artystycznego*, „Polonistyka” nr 5, s. 9–17. Polska Biografia Literacka PAN, 2012, www.pbl.ibl.poznan.pl, online, [8.10.2014].
- Sękowska E., 2012, *Neologizmy słowotwórcze we współczesnej polszczyźnie (wybrane tendencje)*, [w:] *Eslavistica Complutense*, Warszawa, s. 97–103.
- Skubalanka T., 1990, *Problematyka gramatyczno-stylistyczna neologizmu*, „Studia Linguistica Polono-Slovaca” nr 3, s. 31–37.
- Smólkowa T., 1997, *Metodologiczne aspekty opisu współczesnych neologizmów i neosemantyzmów polskich*, [w:] *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa.
- Smólkowa T., 2001, *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków.
- Waszakowa K., 1998, *Neologizmy tekstowe w świetle ram interpretacyjnych*, [w:] *Tekst. Analizy i interpretacje*, Lublin, s. 21–33.
- Waszakowa K., 2007, *Wariantywne postaci neologizmów w świetle adaptacyjnej funkcji słowotwórstwa*, „Prace Filologiczne Uniwersytetu Warszawskiego” t. LIII, Warszawa, s. 691–700.

AUTHOR NEOLOGISMS IN THE NOVEL *RZECZY UPRZYJEMNIAJĄCE. UTOPIA*
BY T. BOLDAK-JANOVSKA

S U M M A R Y

The purpose of this article is an analysis of author neologisms extracted from the novel *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia* by T. Boldak-Janowska – writer, although living in Olsztyn, belonging to the Polish-Belarusian border. The object of research was elected not by accident: for a few years the novel attracts the attention of readers and critics. For the purposes of this analysis were selected 186 neologisms, mostly nouns and verbs, most of whom are motivated formations. The most numerous are the names of animals, birds, reptile and fish, names of plants, trees, shrubs, names of everyday objects. Author neologisms constitute an indispensable component of the Polish vocabulary. They are understandable for the users through the context and through the semantic link to the radial network to which they belong.

Agnieszka Goral e-mail: a.goral@poczta.umcs.lublin.pl

Уляна Гринишин
Івано-Франківськ

Виразальний потенціал перелічення у сучасній прозі

Ключові слова: перелічення, експресивний синтаксис, прагматичне навантаження, стилістичне значення.

Синтаксичні конструкції сучасного художнього дискурсу відзначаються великою різноманітністю з погляду їх стилістичного осмислення. Все більшої ваги набувають структури, які поєднують в собі високий ступінь інформативності та водночас лаконізм, до яких відносимо *перелічення*. Для лінгвістичної думки на сучасному етапі дослідження таких стилістичних засобів є *актуальним*, оскільки останні здатні проявляти цікаві світоглядно-естетичні засади авторської креативності та характерні риси літературно-художнього напрямку періоду початку 21 століття. Загалом, аналіз *перелічення* як лінгвістичного феномена здійснено у мовознавчих працях таких українських та зарубіжних вчених, як: Антонова М. Ю., Вітвинська Т. Л., Воробійова О. П., Іваненко С. М., Карпусь А. К., Левашова В. А., Мороховський А. Н. та ін.. Дослідження науковців зосереджено на вивченні особливостей маніфестації перелічення в художньому та економічному дискурсі переважно іноземних мов, зокрема, англійської. Тому *метою* нашого дослідження є аналіз структурно-семантичної організації, прагматичного та експресивного навантаження конструкцій з переліченням на матеріалі прози сучасних українських авторів. *Об'єкт статті* – перелічення як конструкція експресивного синтаксису, а *предмет* – вербативний тип перелічення.

Згідно зі словником визначенням, *перелічення* – універсальний синтактико-семантичний прийом організації трьох і більше функціонально однорідних елементів будь-якого рівня (від слова до складних структурно-композиційних одиниць) у складі мікро- чи макротексту засобом їх контактного, рідше дистантного взаєморозташування, сурядного зв'язку, специфічної перелічувальної інтонації. [Сковородников 2009, 222].

Досліджуваний матеріал засвідчує найактивніше використання конструкцій із нанизуванням однотипних компонентів, виражених однорідними членами речення. І. Дегтярьова у контексті дослідження стилістичного потенціалу постмодерністської прози наголошує на тому, що категорія *однорідності*, яка дозволяє не лише структурно виділити, а й сконцентрувати емоції, актуалізувати певний зміст, створити художньо-образний ефект, є центром сучасної словесної творчості [Дегтярьова 2009, 146]. На думку Н. Валгіної, щоб стати однорідними, члени речення повинні опинитися в сурядному ряду, тобто вступити один з одним в синтаксичні відношення перелічувальні, зіставно-протиставні чи розділові, а це можливо за логічної однозначності сполучуваних слів і їх лексичної зіставлюваності [Валгіна 1973, 222]. Для чіткого розуміння та диференціювання синтаксичних понять *ряду*, *однорідності* та *сурядності* слід принагідно зазначити, що всі ці поняття відносяться до одних і тих самих мовних явищ, тільки висвітлюють їх у різних аспектах: сурядність – в аспекті синтаксичних зв'язків, однорідність – в аспекті членів речення, ряд – в аспекті конструктивної видозміни речення [Синтаксис 2009, 154]. Якщо враховувати різнотипність реченневої структури, то чітко простежується корелятивність сурядності з напрямками реалізації синтаксичних зв'язків та їх формальних виявів, однорідності – із закономірностями формально-граматичної будови речення, ряду – з тенденціями побудови синтаксичних конструкцій [Загнітко 2001, 231]. У контексті нашого дослідження поняття ряду з погляду формального синтаксису дотичне до визначення ряду як принципу структурно-семантичної організації одиниць експресивного синтаксису. Проте в останньому випадку багатоконпонентний ряд, який може містити семантично віддалені, подекуди антонімічні за значенням або ж контекстуально синонімічні як предикативні, так і непередикативні синтаксичні одиниці, вжито в тексті не задля уточнення денотативно-сигніфікативної інформації про об'єкт мовлення, а задля посилення емоційно-оцінного компонента висловлення. Тому як синонім *переліченню* вживаємо термін *аккумуляція* (від лат. *accumulare* – *нагромаджувати, збирати*), який, слідом за А. Сковородни-

ковим, розуміємо як різновид ампліфікації, що полягає в множинному переліченні, нагнітанні синтаксично однорідних, але змістово (предметно, поняттєво) не завжди однорідних членів чи частин речення з метою представити певне складне ціле (явище, процес, ситуацію) переліком окремих його аспектів, частин чи деталей [Сковородников 2009, 15]. У семантико- та формально-синтаксичному плані, як зазначає А. Загнітко, введенням однорідних, уточнювальних чи пояснювальних членів у структуру речення здійснюється процес ускладнення синтаксичної структури шляхом координації. Кількість позицій при цьому не збільшується, але речення ускладнюється і семантично, і синтаксично завдяки виникненню відношень між координованими членами [Загнітко 2001, 215]. Це знаходить відображення у різних за обсягом та синтаксичною організацією конструкціях із сурядними рядами, що підтверджує тезу науковців про превалювання у сучасній прозі паратаксису над гіпотаксисом.

Щодо фактичного матеріалу нашого дослідження, то зазначимо, що тут маніфестація онтологічних властивостей перелічувального ряду (*функціональна однорідність, множинність, впорядкованість, лаконізм* [Сковородников 2009, 222]) дозволяє виокремити різні варіанти прояву інформативного та експресивно-стилістичного смислу, закладеного в синтаксичних ланцюгах із однотипними ланками, з-поміж яких виокремлюємо *вербативний тип* перелічувальних рядів на підставі їх структурно-синтаксичних характеристик та функціонального навантаження (компоненти такого перелічення за морфологічним вираженням є переважно дієсловами, а в граматичній структурі речення виступають предикатами): *Сюжети ховаються і виникають. Історії, як зараза, дають гарячку, переносяться, передаються, ховаються, вилазять і дають гарячку. Сходяться, розходяться, перемішуються, зростаються, ломляться в інших місцях, перевертаються, кришаться, перероджуються* [Прохасько 2010, 148]. Як бачимо, динамічне нагнітання *предикативних* одиниць передає або швидко зміну подій, або їх послідовний чи уповільнений розвиток.

Акумуляція присудків наповнює висловлення активною взаємодією емоційних резонансів та психологічного напруження: *Вільярд підхопився, побіг, помчав, полетів...* [Ткачівська 2005, 53]. Низка інфінітивних форм різних тематичних груп, що співвідносяться із додатком, вираженим словосполученням, засвідчують вагому роль тотожності засобів вираження граматичного значення лінгвоодиниць в об'єктивації дійсності крізь призму особистісного авторського світосприйняття та в емоційно-експресивній вербалізації цієї дійсності

у синтаксичних побудовах із переліченням: *Він уміє бачити, знати, любити, пам'ятати, забувати, згадувати, вигадувати, розказувати, вибирати, не вибирати тисячі місць і слів* [Прохасько 2010, 189]. Характерним для нашого матеріалу дослідження є вживання відкритих рядів з однорідними присудками, пов'язаними єднальними відношеннями за допомогою сурядних сполучників: *Кожен сам несе відповідальність за свої кроки. Він не може їх ні перекреслити, ні викинути. Ні подарувати часові* [Ткачівська 2005, 67].

У досліджуваних конструкціях предикативні синтаксичні одиниці нанизуються як у межах цілісної реченнєвої структури, так і в синтагматично членованих структурах. Нетипова позиція однорідних присудків перед підметом сприяє емпатизації їх змістового наповнення, а також оригінальній інтонаційній та ритмічній організації всієї конструкції: *Фокусуються, губляться, сипляться, як кінематографічні кадри, бачення... і знову ясніють чіткі юні обличчя... та й інші в цій залі поряд з Августиною* [Вайно 2006, 302].

Виразальна цінність акумуляції головних членів односкладного безособового речення у наступному прикладі полягає в розширенні семантичних рамок дієслова *казати*, в експресивному підсиленні його значення за допомогою граматичних засобів словотвору: *Бо є так, як сказано, наказано, розказано, відказано, переказано, заказано, вказано, приказано, підказано. а навіщо є. щоби казати* [Прохасько 2010, 148]. Маніфестація стилістично значущих компонентів (носіїв динамічних ознак різних об'єктів) перелічувального ряду у висловленнях оповідної модальності сприяє підсиленню художньо-описового колориту розповіді та розширенню її інформативно-змістового поля: *Вони постійно мали якусь роботу. Пастри коней і овець, доїти корів, робити будз, молоти його із сіллю на бринзу, садити, підгортати, вибирати горіхоподібну бульбу, рубати дрова, палити в печі...* [Прохасько 2010, 388]. Окрім того, у конструкціях цього типу стилістична вартість та прагматичне навантаження ампліфікованого структурування висловлень-спогадів доповнюється їх когнітивною спрямованістю та накладанням життєвого досвіду мовця на його одночасну інтерпретацію реципієнтом: *Зрештою, якщо говорити про декілька цілком конкретних знань, то саме він навчив мене квасити капусту і копати землю, доглядати яблуні і троянди, варити юшку й робити цибулеву салату, носити кастет і ліквідувати непотрібні зайві записники, запам'ятовувати адреси й імена, ходити по горах і ловити рибу, робити кутю і пастувати підлогу, плавати й відчувати течії, пускати повітряного*

змія і **розділяти** чоколадку на всіх, **витискати** яблучний сік і **маринувати** помідори (дивно, але все це є тим, що я тепер найкраще вмію)... [Прохасько 2010, 242]. Динамічне перелічення різних видів діяльності в учбовій частині покликане систематизувати, впорядкувати цей набір однотипних структурно-змістових компонентів ампліфікованої конструкції, і таким чином урівноважити синергетичну взаємодію авторської креативності та рецептивної діяльності читача через ідентифікацію особистісного світосприйняття: *Упродовж літа в тій учбовій частині ми чого тільки не робили. Копали* якісь рови, *бортували* колеса, *мили* офіцерські машини, *місили* будівельний розчин, *тягали* залізничця з однієї купи на іншу. *Що це? Фарбували* паркани, *мурували* стіни, *складали* на підлоги гарячу, щойно з печей, цеглу, *розчищали* каналізаційні колектори, *розвантажували* вагони з коксом, зерном, цементам і помідорами, *піхотними лопатками винищували* траву, яка все одно пробивалася крізь асфальт. І всяке таке інше [Андрухович 2012, 172]. У наступному прикладі простежуємо використання автором ампліфікації однорідних додатків, вплетених у канву великої синтаксичної сполуки, яка ускладнена переліченням однорідних присудків. Експресивно передана поліакціональність реалізується при деталізованому зображенні одного тільки фрагмента ситуації – підготовки нотаря до співбесіди з відвідувачем: *Але досить було комусь прийти, як нотар виймав* сигарету з кільця, *садовив* відвідувача у свій фотель, *висував* шухляду, *виймав* два червоні або жовті солодкі перці – завжди свіжі й соковиті, *однією рукою розкладав* великий бганий ніж, що теліпався на ремінці коло коліна, *вичищав* перці, поклавши на долоню, *питався*, чого налити – *паленки, ракії, сливовиці, бехерівки, цуйки, зубрівки, анісівки, ялівцівки, боровічку, наливав* повні перці, *подавав* один гостеві, *ставав* при столику, *виймав* із шухляди аркуш паперу, загострений олівець, *піднімав* пугарчик, *казав* «дай, Боже», *дивлячись просто в очі, випивав, відкушував* кусник перцю, *відразу ж наливав* удруге, *припалював* сигарету (сірники мав у кишеніці штанів біля самого пояса, а сірка була приклеєна до однієї з ніжок стола), *брав* її в ту ж руку, що й начиння, а в ліву – олівець, *сильно зтягувався* димом і вже *був готовий слухати* [Прохасько 2010, 109]. Поступове розгортання подієвої лінії синтаксичними засобами нагромадження предикативних компонентів функціонує тут у прагматичному аспекті як авторський намір інтригувати адресата, пробудити його живу уяву, активізувати мислення. Різновекторне смислове наповнення наступної конструкції із акумуляцією

предикатів імплікує суперечливу оцінку мовцем об'єкта характеристики (молодого хлопця), оскільки відкриває одночасно і позитивні, і негативні сторони його способу життя: *Тепер він погано вчить-ся у російській школі, знається з уркаганами (кількох його однокласників уже вбили інші вуличні банди, кількох розстріляли за убивства), носить кастет, займається греко-римською боротьбою, бринькає на гітарі, допомагає мамі в домашніх роботах, мріє стати оперним співаком, кожного тижня повинен мельдуватися в спеціальному відділі і не має права покидати місця поселення* [Прохасько 2010, 398]. Експресивна поліфонічність процесуальних ознак, які в перелічувальному ряді влучно та колоритно характеризують персонажа граматичними засобами із семами діяльності, хоча й потребує декодування актуалізованих у контексті авторських інтенцій, проте, з точки зору стилістичного маркування досліджуваних синтаксичних одиниць, їх роль видається нам мотивованою структурною строкатістю та смисловою відкритістю сучасного художнього дискурсу. У текстах сучасної художньої прози часто в одній синтаксичній конструкції органічно переплітаються декілька експресивно та емоційно насичених рядів однорідних членів речення, наприклад, узгоджених означень та простих дієслівних присудків: *Лихо з обличчям багатотисячного війська, що прийшло зі Сходу, обличчям косооким, різким, напівгидким. Це лихо навкруги нищило, поїдало, гвалтувало, калічило* [Грабар 2011, 67].

Як зазначає Л. Кадомцева, синтаксичне ускладнення структури простого речення – це сфера мовленнєвої свідомості носіїв мови і сфера вияву всіх можливих реченнєвих мовних моделей – у тексті, дискурсі, у їх дистрибутивній взаємозалежності, обумовленості, що відображає різні й інформативно спричинені способи розгортання думки” [Кадомцева 1992, 7]. З-поміж різних типів граматичного ускладнення структури речення у досліджуваному матеріалі частіше за інші акумулюються одиниці, у структурі яких наявний такий тип синтаксичних зв'язків, як додаткова предикативність (напівпредикативність). Як зазначає А. Загнітко, з граматичного погляду будь-яке ускладнення іде шляхом субординації або координації. Введення до складу простого елементарного речення дієприкметникових, дієприслівникових, інфінітивних, порівняльних, прийменникових зворотів – це розширення й ускладнення структури на основі субординації, оскільки кожний такий компонент включається в речення як синтаксично підпорядкований якому-небудь члену елементарної структури речення (дієприслівниковий зворот підпорядкований дієслівному члену і под.) [Загнітко 2001, 214]. Один із

прикладів розширення перелічувальної синтаксичної одиниці на основі субординації репрезентує відокремлення обставин способу дії: у препозиції по відношенню до граматичної основи (відокремлюється дієприслівниковий зворот), а в постпозиції фіксуємо акумуляцію відокремлених обставин способу дії: *Сприймаючи світ як літературу, він міг витворювати власну щоденну якісну прозу – спостерігаючи, запам'ятовуючи, розставляючи акценти, нанижуючи епізоди, конструюючи діалоги, роблячи відступи, економлячи слова і комбінуючи речення, змінюючи фабулу і підбираючи персонажів* [Прохасько 2010, 242]. Така структурно-семантична проєкція з погляду стилістичного осмислення відзначається репродуктивністю метафоризованого зіставлення двох феноменів: за спостереженнями мовця, чоловік, про якого йшлося в контексті, жив, тобто «творив прозу життя» у такий же спосіб, як письменники творять літературний твір.

У наступному прикладі три перелічувальні ряди, компоненти яких виражені однорідними підметами, а далі однорідними присудками у двох суміжних реченнях, і які організовані в кожній реченнєвій структурі сурядним зв'язком, маніфестують характер незамкнутості всієї синтаксичної одиниці, що підкріплюється ще й замовчуванням, графічно експлікованим трикрапкою: *Щось у ньому благальне, щось навіть молитовне. І саме голос, його поява, його вимогливе тремтіння, відбирають у тебе стриманість і витривалість, і ти вже не взмози перетривати, зупинити, запобігти. Ця орхідея знищить, розтопить, зіжмакає тебе...* [Андрухович 2000, 17]. Настанова сучасних авторів на вербалізацію ідей, суб'єктивних поглядів та оцінок у якомога виразніших, строкатих та нетипових мовних формах дозволяє виявити стрижневі художньо-естетичні засади успішного функціонування перелічення як засобу експресивного синтаксису.

Висновок

Структурний принцип побудови конструкцій на основі перелічення предикативних компонентів характеризується багатогранністю формальних, семантичних та функціонально-стилістичних характеристик. Зміна суспільно-політичних, культурних та наукових парадигм завжди накладає певний відбиток на ключові принципи формування світоглядних позицій художника слова. Перелічення як семантико-син-

таксичний прийом організації однотипних елементів засобом їх контактного розташування у структурі ряду відзначається приналежністю його компонентів до одного логіко-поняттєвого класу предметів, ознак чи дій. Досліджуваний матеріал засвідчує, що найрегулярнішими засобами синтаксичного вираження компонентів перелічувального ряду є однорідні члени речення, які вступають один з одним у розділові чи єднальні синтаксичні відношення. Ряди із компонентами, вираженими дієслівними предикатами, кристалізують динамічні, процесуальні, акціональні ознаки комунікативно-прагматичної площини перелічення як конструкції експресивного синтаксису. Адже у висловленнях із акумуляцією різноспрямованих присудків маніфестуються, як правило, психологічні, емоційні вияви. Тому домінуючими функціональними властивостями прийому перелічення визначаємо експресивно-емоційну експлікацію внутрішніх рефлексій, стану та почуттів мовця; здатність передавати динамічність у розгортанні дій, подій, процесів, а також в описових висловленнях успішно збагачувати, насичувати образну характеристику явищ чи осіб.

Література

- Андрухович Ю. І., 2012, *Таємниця. Замість роману*, Харків.
- Вайно М., 2006, *Жінка з келихом дощу: вибране*, Івано-Франківськ.
- Валгина Н. С., 1973, *Синтаксис современного русского языка*, Москва.
- Грабар С., 2011, *Ремінісценції: лірико-філософські етюди*, Київ.
- Дегтярьова І. О., 2009, *Стилістичний потенціал української постмодерністської прози*, дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова», Київ.
- Загнітко А. П., 2001, *Теоретична граматики сучасної української мови. Синтаксис*, Донецьк.
- Кадомцева Л. О., 1992, *Ускладнення структури простого речення (синтаксис, семантика, функції)*, автореф. ... канд. філол. наук., Київ.
- Прохасько Т., 2010, *БотакЄ*, Івано-Франківськ.
- Синтаксис современного русского языка*, 2009, под ред. С.В. Вяткиной, Санкт-Петербург.
- Сковородников А. П., 2009, *Энциклопедический словарь-справочник. Выразительные средства русского языка и речевые ошибки и недочеты*, Москва.
- Ткачівська М., 2005, *День відбілює ніч*, Івано-Франківськ.

THE EXPRESSIVE POTENTIAL OF ENUMERATION IN MODERN PROSE

SUMMARY

The article is dedicated to the analysis of structural-semantic organization, expressive and pragmatic loading of enumeration as based on the prose of the Ukrainian writers of 21century. Structural principles of constructions with enumeration are determined, the functions of verbative type of enumeration in realization of the author's pragmatic settings, dominant of which is expression of the speaker's psycho emotional state, are found out.

Уляна Гринишин e-mail: timyulia90a@mail.ru

Jadwiga Kozłowska-Doda

Lublin

Imiesłowy przysłówkowe uprzednie w polszczyźnie z okolic Dociszek na Białorusi na tle innych obszarów gwarowych

Słowa kluczowe: imiesłowy przysłówkowe, funkcje syntaktyczne imiesłówów, północno-wschodnia polszczyzna kresowa, język polski na Białorusi

Jako swojego rodzaju mottem do moich rozważań chciałabym się posłużyć cytatem z artykułu Heleny Szwejkowskiej z 1929 roku: „Kiedy się mówi o Litwinach w znaczeniu Polaków mieszkających na Litwie, każdy jako najznamienniejszą i może jedyną cechę ich dialektu uważa częste używanie imiesłowu na *-szy*, dla zaznaczenia swej znajomości przedmiotu przytacza jakieś oderwane *bywszy*, *robiwszy*, lub umieszcza je w zdaniu, lecz często w takim połączeniu składniowym, że rodowity Litwin napewno by nie rozumiał, o co właściwie chodzi, lub zaparłby się na wszystkie świętości, że: *prawdziwie ja tak nie mówia i nigdy nie byłem słyszawszy takiej gawędy*”. [Szwejkowska 1929, 71 (pisownia oryginalna)]

1. Zasięg imiesłówów przysłówkowych uprzednich w roli predykatu

Polscy dialektolodzy zgodnie twierdzą, że „imiesłowy uprzednie (zakończone na *-wszy*, *-(t)szy*) prawie w ogóle nie są używane w polskich dialektach ludowych” [m.in. Nitsch 1923, 461; Karaś 2014]; wyjątkowo na Kujawach Stanisław Urbańczyk notował odosobnione przykłady: *jak troche bił podpiwszy, to męczuł kobite; a ón co zrobiwszy? więc óna co zrobiwszy? a zdrowie jeszcze tak polatawszy* [Urbańczyk 1972, 56].

Dopiero w gwarach pogranicza wschodniego, litewskiego i białoruskiego, szczególnie w gwarach suwalsko-podlaskich, w okolicach Sejnu, w gwa-

rach północnokresowych oraz w mowie Polaków z dawnych kresów północno-wschodnich przesiedlonych na ziemie północne i zachodnie imiesłowu na *-szy*, *-(l)szy* pojawiają się w większym nasileniu [Karaś 2014; por. też Nitsch 1923, 461].

Popularne w polszczyźnie nie tylko obecnej Litwy, ale także Łotwy i Białorusi, konstrukcje na *-szy*, *-wszy* bardzo dobrze znane są w etnicznych gwarach białoruskich [Мацкевіч 1959, 218–230; Нарысы 1964, 289; Булыка, Жупаўскі, Крамко 1979, 312]. Badania terenowe z lat sześćdziesiątych – siedemdziesiątych XX w. dowodzą, że na terenie witebskiego, mińskiego oraz obwodu grodzieńskiego używano tych form bardzo często, przy czym w funkcji predykatu. Owe konstrukcje w funkcji predykatywnej wówczas były najbardziej charakterystyczne dla terenów na północ i wschód od Połocka oraz w okolicach Świra. Osobne wyspy zarejestrowano też na innych obszarach, m.in. w okolicach Witebska (rejon horodocki, rejon witebski), Borysowa (rejon bieszankowicki, rejon borysowski), Baranowicz (rejon nieświeski), gdzie występowała ograniczona liczba imiesłowów [Нарысы 1964, 297–301; ЛІГБНГ 1968, 147; 274–275; ЛІГБНГ 1969, карта 59; ДАБМ, komentarz na s. 740–749]. Uważa się, że na terenie obecnej Białorusi formy na *-szy*, *-wszy* zanikają jedynie w gwarach poleskich (genetycznie ukraińskich) [por. Горшкова, Хабыраев 1981, 337]. Rozpowszechnienie imiesłowów przysłówkowych uprzednich w funkcji predykatu (utworzonych zarówno od czasowników dokonanych, jak i niedokonanych) głównie na północnym zachodzie, ale także i w centralnej Białorusi, potwierdzają również nowsze wydania z zakresu dialektologii białoruskiej [Крывіцкі 2003, 221; ХБДЦЗ 2009, 185, 506].

Imiesłowu na *-szy*, *-wszy* w funkcji predykatywnej są znane też językiem bałtyckim oraz części północnych gwar rosyjskich [ЛІГБНГ 1968, 275]. Języki litewski i łotewski zarówno w wersji ogólnej, jak i gwarowej mają bardziej rozbudowany system imiesłowów przymiotnikowych i przysłówkowych. Funkcje imiesłowowe w językach bałtyckich również są bardziej różnorodne, niż w polszczyźnie [m.in. Szwejkowska 1929, 71–75; Zdancewicz 1964, 233–235; Папшыта 1963, 81–86], podobnie jest także w rosyjskich gwarach na terenie Łotwy [Папшыта 1963, 82–86].

Halina Safarewiczowa jeszcze w 1958 r. pisała o występowaniu imiesłowu na *-szy*, *-wszy* w funkcji predykatu na terenie całej wschodniej Słowiańszczyzny [Safarewiczowa 1958, 44–52], a w związku z tym nie widziała w zjawisku wyłącznych wpływów języków bałtyckich.

Na początku lat sześćdziesiątych ubiegłego stulecia rosyjscy etymologowie Wiktor Toporow i Oleg Trubaczew zauważyli, że podobne sposoby wyrażania orzeczenia znane są w językach fińskich [Топоров, Трубочев

1962, 250]. Są poglądy o jedynym bałto-słowiańskim źródle imiesłów dokonanych czasu przeszłego w językach bałtyckich (w litewskim na *-es*, *-usi*, w łotewskim na *-is*, *-usi*) oraz form imiesłowowych na *-uši* w roli predykatów w gwarach rosyjskich, np. opinia Aleksandra Potebni. Walenty Trubinskij udowodnił, że jest ona uzasadniona. Niewielkie różnice funkcjonalne nie dają podstaw, by obalić hipotezę A. Potebni [Трубинский 1969, 349].

W latach siedemdziesiątych XX w. uważano, że imiesłowy uprzednie czasu przeszłego jako predykaty w gwarach rosyjskich rozpowszechnione są głównie w wąskim pasie przygranicznym, biegnącym od Brańska w kierunku północnym stale się poszerzając [ПД 1973, 193]. Niektórzy rosyjscy językoznawcy, m.in. Klaudia Gorszkowa oraz Georgij Chaburgaew, w oparciu o wyniki badań terenowych z przełomu siedemdziesiątych – osiemdziesiątych lat ubiegłego stulecia twierdzą, że nie jest to cecha wyłącznie gwar rosyjskich północno-zachodniej strefy dialektalnej. Autorzy są przekonani, że tzw. „nowe perfectum” jest rozpowszechnione w większości gwar rosyjskich, w tym także w południoworosyjskich, w zachodniej oraz południowo-zachodniej strefie dialektalnej; brak „nowego perfectum” jedynie w gwarach ziemi rostowsko-suzdalskiej [Горшкова, Хабыраев 1981, 337; por. także Паршута 1963, 82]. Ostatnia powołuje się na Irinę Kuźminę oraz Jelenę Niemczenko, które w latach pięćdziesiątych XX w. potwierdzały, że imiesłowy w roli predykatu, również od czasowników niedokonanych, są rozpowszechnione w gwarach rosyjskich południowo-zachodnich i centralnych obwodów w zachodnim kierunku od Moskwy.

Jeżeli chodzi o polszczyznę północnokresową, to przyjmuje się, iż obecność w niej form *-wszy*, *-szy* jest wywołana wpływem języka litewskiego (bezpośrednio i przez medium białoruskie), który ma wyjątkowo bogaty repertuar imiesłowów i ich użyć. Gwary białoruskie nie charakteryzują się takim bogactwem funkcji owych form [por. Zdancewicz 1964, 233–235; Адомавичюте, Чекман 1984, 18–19; Kurzowa 1993: 289]. Zestawienie polskich północnokresowych konstrukcji na *-wszy*, *-szy* oraz odpowiednich litewskich (imiesłowów przymiotnikowych czasu przeszłego) skłoniło Irinę Adomavičiute i Walerego Czekmana do przypuszczenia, że jest to kalkowanie funkcji litewskich imiesłowów przymiotnikowych [Адомавичюте, Чекман 1984, 18–20]. Alicja Nagórko, porównując liczebność imiesłowów we współczesnym języku polskim z językiem rosyjskim, stwierdziła większe zróżnicowanie rosyjskich imiesłowów przymiotnikowych oraz zaznaczyła, że występowanie sufiksu *-wszy/-szy* jednakowo w jednym z typów imiesłowów przymiotnikowych (czynnego przeszłego) oraz w imiesłowach przysłówkowych uprzednich czyni jego pozycję w języku rosyjskim silniejszą. „Być może to, – pisze A. Nagórko, – przyczyniło się do rozpowszechnionego w pol-

szczyźnie kresowej używania imiesłowu *-wszy/-szy* w funkcji orzeczeniowej, do której zasadniczo przeznaczone są formy określone czasownika, czyli osobowe” [Nagórko 2000, 126]. Te wszystkie opinie językoznawców nie są ze sobą sprzeczne, a jedynie się uzupełniają.

Obecnie trudno będzie ustalić dokładny czas pojawienia się form *-wszy, -szy* w funkcji predykatu, nie jest to przedmiotem moich rozważań. Swoją uwagę skupię raczej na przekroju synchronicznym, na funkcjach imiesłowów uprzednich w konkretnej gwarze.

2. Znaczenie i funkcje syntaktyczne imiesłowów przysłówkowych na *-szy, -wszy*

W ogólnym języku polskim imiesłów na *-wszy (-lszy)* służy do wyrażania jakiejś czynności uprzedniej w stosunku do innej, pojawia się tylko w roli imiesłowowego równoważnika zdania podrzędnego [KJP 1986, 412], np. *Spojrzawszy w okno, zobaczyła pierwszy śnieg.*

W gwarach sejneńsko-suwalskich, w polszczyźnie północnokresowej, a także w mowie repatriantów z północno-wschodnich Kresów pojawia się imiesłów przysłówkowy na *wszy, -szy* nie tylko w znaczeniu czynności uprzedniej. Pełni zazwyczaj więcej funkcji niż w języku ogólnym. W gwarach tych za pomocą imiesłowu przysłówkowego uprzedniego może być m.in. wyrażany czas przeszły (najczęściej), o którym mowa w pytaniu (*A gdzie ona poszedzsy?* ‘A gdzie ona poszła?’; *matka już była umarszy* ‘matka już umarła’, *Oni byli gdzieści wyszedzsy* ‘oni gdzieś wyszli’; *siostra pojechawszy do Szypliszek* ‘siostra pojechała do Szypliszek’), tryb warunkowy (*Byłby jadzsy swiniacze mięso, ale i tego nie stało* ‘Jadłby..., ale...’). Może też pełnić funkcję orzecznika (ma wtedy znaczenie przymiotnikowe) (*Spleśniawszy był ten bochenek* ‘spleśniały był...’), przydawki przymiotnej (*ten pękzsy słoik* ‘ten pęknięty słoik’; *antonówki już doszedzsy, doszedzsy jabłko* ‘doszłe, czyli dojrzałe jabłko, dojrzałe antonówki’). Pojawia się także w innych, bardziej skomplikowanych konstrukcjach, ale już rzadziej [por. Karaś 2014].

Nie wiemy, czy sto lat temu owych form w wymienionych funkcjach używały wszystkie grupy społeczne, czy charakteryzowały jedynie mowę ludową. Z. Kurzowa przypuszcza, że znaczny wzrost funkcji oraz rozszerzenie kręgu społecznego użytkowników imiesłowu na *-wszy* dokonały się dopiero w XX w. [Kurzowa 1993, 288]. Imiesłowy uprzednie we wszystkich notowanych funkcjach obecne są również w mowie inteligencji wileńskiej pochodzenia wiejskiego, ale w nieco ograniczonym zakresie [Адомавічуте, Чекмонас 1991, 13].

Jeżeli chodzi o polszczyznę ogólną, to w historii jej rozwoju (w XVII w.) imiesłowy na *-szy* występowały w funkcji orzeczenia, ale także w funkcji zdań okolicznikowych [Sokołowska 1976, *passim*; por. też Taszycki 1924, *passim*]. Za rodzimą „tendencją do posiadania specjalnych niesobowych form koniugacyjnych” wypowiada się też Antonina Grybosiova [Grybosiova 1975: 182]. Na przełomie XX i XXI w. o wnikliwe badanie tego problemu oraz nie odsuwanie od dziejów języka polskiego apeluje litewska badaczka polszczyzny kresowej Barbara Dwilewicz: „Skoro w polszczyźnie (...), został poświadczony fakt pełnienia przez imiesłów na *-szy* funkcji samodzielnego orzeczenia, to dłaczego nie możemy przyjąć, że w polszczyźnie północnokresowej, gdzie tempo rozwoju języka było wolniejsze ze względu na geograficzne oddalenie od centrum, ta dawna funkcja imiesłów na *-szy* została utrzymana dzięki pewnemu, skutecznemu oparciu, które znalazła w językach bałtyckich i sąsiednich słowiańskich” [Dwilewicz 1997, 79].

3. Słowotwórstwo

W ogólnym języku polskim imiesłów przysłówkowy uprzedni tworzony jest od tematu 3. os. l. p. r. męskiego czasu przeszłego czasowników dokonanych za pomocą sufiksów *-wszy*, gdy temat kończy się na samogłoskę, lub *-wszy*, gdy temat kończy się na spółgłoskę [m.in. Nagórko 2000, 126].

W gwarach zdarza się, że formy te tworzone są nie tylko od czasowników dokonanych, ale również i niedokonanych, co jest uderzającą cechą na tle współczesnego języka ogólnopolskiego. Takie formy poświadczyla m.in. H. Szwejkowska w latach międzywojennych, ale notowane są również w latach 60–90 XX w. przez Zdancewicza, Czekmana, Adomavičiute itd. oraz obecnie na przełomie XX i XXI w. [por. Szwejkowska 1929, 71–75; Kurzowa 1993, 287; Czyżewski 1995, 84; Dwilewicz 1997, 55 itd.]. Formy od czasowników niedokonanych, jak już podkreślano wyżej, występują również w gwarach białoruskich i rosyjskich. Liczba imiesłówów utworzonych od czasowników niedokonanych w gwarach białoruskich jest niewielka; takie formy mają znaczenie stanu lub cechy subiekta i występują głównie w zdaniach przeczących [Мацкевіч 1959, 220; ЛІГГБГ 1968, 147]. W gwarach rosyjskich imiesłowy uprzednie w funkcji orzeczeniowej od czasowników niedokonanych rozpowszechnione są w południowo-zachodnich oraz centralnych ziemiach w kierunku zachodnim od Moskwy, natomiast bardzo rzadkie są w północno-zachodniej części Rosji [por.: Паршута 1963, 82; ПД 1973, 194].

4. Imiesłowy w gwarze polskiej z okolic Dociszek na Białorusi

Materiał gwarowy zebrano w latach 1999–2002 na północnym zachodzie Białorusi, w rejonie woronowskim. Przykłady pochodzą wyłącznie z tekstów ciągłych, zarówno z języka potomków chłopów (wymiennie używam określenia *mowa chłopska*), jak i potomków dawnej szlachty okolicznej (*mowa szlachecka*).

Mowa szlachecka dostarcza kilka przykładów tworzenia imiesłowów przysłówkowych uprzednich od czasowników niedokonanych: *brafšy, končyfsy, byfšy, styšešy*, w mowie chłopskiej: *byfšy, służyfšy, chozišy, ucyfšy s'a, brafšy*. Zjawisko znane jest szerzej [por. wyżej], ale, jak piszą I. Adomavičiute i W. Czekman, podobne formy są rzadkością, stanowią bowiem mniej, niż 1% wszystkich zanotowanych przez nich na pograniczu białorusko-litewskim form na *-szy* [Адомавічюте, Чекман 1984, 17; podobnie u: Мацкевіч 1959, 220]. Zbliżony odsetek form na *-szy* prezentuje zanotowany przeze mnie materiał: na 182 formy na *-szy*, które wystąpiły w mowie szlacheckiej, tylko 5 utworzone są od czasowników niedokonanych, np.: *iak u tyx b'atorusuf, to ia navat sama styšešy z tel'ev'iz'ii; teras, to iuš kščo, choč'i šl'ubu nie brafšy; iak ia poiada od mamy, niqš'e nie byfšy; šl'ač'aŋka vychozi do vsi, to co ona vychozi mužyčka, ona byfšy šl'ač'aŋka*. Poza tym badacze form na *-szy* w polszczyźnie litewskiej oraz w gwarach białoruskich przypisują formom utworzonym od czasowników niedokonanych inne funkcje [Szejnkowska 1929, 71–75; Мацкевіч 1959, 220; Паршута 1973, 111; Адомавічюте, Чекман 1984, 7–21]. Dwa z przytoczonych przykładów występują w zdaniu z zaprzeczeniem, pierwsze trzy użyte są w funkcji orzeczeniowej, jedynie w ostatnim przykładzie imiesłów oznacza cechę osoby, przynależność (od dłuższego czasu) do szlacheckiej warstwy społecznej. W mowie chłopskiej: *a moža on žonaty, moža šl'up brafšy* itd.

Inaczej, niż w języku ogólnym, tworzone są imiesłowy przysłówkowe uprzednie od czasowników, których temat w polszczyźnie ogólnej kończy się na spółgłoskę. Taki imiesłów uprzedni tworzy się tu za pomocą sufiksu *-szy* (jako uproszczenie grupy spółgłoskowej): *napačšy, popačšy, pšyvykšy, vl'aššy, pošečšy, pšyšečšy, ućekšy, umaršy, vešečšy, z'iačšy, vyiačšy, oduumaršy, pogryššy, vyšečšy, zašečšy, porznefšy, požuc'ifšy, vyiačafšy* itd.

Zdarzają się przykłady tworzenia imiesłowu uprzedniego od innych, niż w języku ogólnopolskim, form *wziął – vzešy, powiół – pov'ešy, przywiół – pšyvoššy, wywiół – vyvoššy* (błrus. *пывёзшы, вывёзшы*), *porósł – poroššy, wyrósł – vyroššy*, por. też *vyrzekł się – odžokšy še, odžekšy še* (błrus. *адрокся*), których postać jest wyrównaniem analogicznym do innych form lub nawiązuje do wyrazów białoruskich.

5. Funkcje syntaktyczno-znaczeniowe imiesłowu na *-szy* w badanej gwarze

W polskiej gwarze okolic Dociszek na Białorusi imiesłów uprzedni pełni kilka funkcji.

5.1. Funkcja imiesłowu uprzedniego (podmiot jest wspólny)

Część imiesłówów uprzednich, zgodnie z normą ogólnopolską, służy do wyrażania czynności uprzedniej. W owej funkcji imiesłowy uprzednie były notowane w niektórych północnokresowych gwarach polskich, m.in. w Łopato-wszczyźnie [Zdaniukiewicz 1972, 85], w Bujwidzach [Dwilewicz 1997, 76]; bardzo rzadkie z kolei w owej funkcji są w gwarze Darwinijek [Папры-та 1973, 111]. Imiesłowy uprzednie występują w tej funkcji także w now-szych gwarach polskich na północnym wschodzie kraju, np. w gwarach sej-nieńskich [Zdancewicz 1964, 233], w polszczyźnie Litwinów puńskich [Ko-lis 1991, 127].

Poniżej przytoczę przykłady z mowy szlacheckiej: *ońi* [dzieci] *ńe mo-go rozmav'ac', vyšečšy; ia* *χc'ala rozmav'ac' po prostu z' im'i, poety; kto prost iak zmw'ifšy se, na iednym m'ešoncu; iego za rejka ńe v'ofšy, ńe fsaž'iš; burnos tak'i ožafšy, iježe pod litva; kob'eta peńži prošuka karmne-go, kup'ifšy; mlučše, v katχože pracuja, a v'ečorem, pšyl'ečafšy do χaty, f χaće muši fšystko zrob'ić; młode teras zebrafšy se sp'evajou; v doc'iškaχ m'eška iuš ten młody ian, zańafšy m'eškańe i žyie; s pol'sk'e'i pšyieχafšy, na kol'ońie s svoio žono žyt; pšyšečšy, čuć v głova ńe fsažil karab'ina; patečko pušć postukać, v'ig'il'ija z'iačšy; z'iačšy v'ig'il'ija, čšeba iść i te žžefka opa-sać; ońi potym tego iacunsk'ego vzečšy, tu i odtup'il'i, i podv'ašal'i, i vodo odl'aval'i; teras o tutaj rozmav'atem poieχafšy; zešečšy sa sob'a, žyl'i; te-ras s'ez'i v tafce, rozložyfšy ks'onžečka, i čyta; byta požyčyfšy okul'arof, to počytata; pras''az'ac'el' našy dobry, daie kvatery, tut kup'ifšy, on daie kva-tery; ftedy b'ežam tak'e pral'nik'i ž-žževa zrob'ona, ub'ivamy, pošćalk'i ro-zastafšy; pošv'eńcifšy, stol nakryiem my; v'iz'iš, tam'ožnik'i, pšyieχafšy, stoio. Zanotowano 21 użyc.*

Podobnie jest w mowie chłopskiej, jednak przykładów w tej funkcji za-notowano o jedną trzecią mniej (14 użyc): *ońi tu požontkuio zańafšy; fanar'ý pozapal'afšy, tažo do puł nocy; ia ružanac vz'ofšy iuš gadam; s'p'evamy, f kulko zebrafšy s'e, z'efčenta, χtopcy; pšyχozo o drug'e'i ož'ina, nap'ifšy s'a; pokupovafšy fšystko, vyiežžac'; povyχoz'il'i kob'ety, z''ec''i pobrafšy; luško podnoššy na tak'e kludečk'i, ov'ečka čšymał pod lušk'em; iez''z''il'i na festy, zebrafšy s'e calou pačkou i iez''em; ońi, počakafšy, bral'i do vojska; f katχoz'e*

iešče pracuje, z vojska pšyšečšy; modl'i s'a i s'v'eńc'i, s'v'eca zapal'ifšy; djabat iego vz'ofšy c'ońgńe.

5.2. Funkcja orzeczenia wyrażającego czynność lub stan w czasie przeszłym lub zaprzeszłym

Jest to najbardziej rozpowszechniona funkcja imiesłowów uprzednich w okolicach Dociszek. Na tym terenie formy na *-szy* mają wysoką frekwencję również w gwarze białoruskiej. Interesujące wydaje się porównanie owych form pod względem funkcji w obu gwarach. Funkcja ta poświadczona jest w zabytkach oraz języku pisarzy kresowych [Kurzowa 1993, 288], por. też [Szwejkowska 1929, 71–72] dobrze znana jest w polszczyźnie ludowej na Litwie, m.in. w okolicach Podbrzezia i Niemenczyna [Tekielski 1982, 292], w Dzimitrach w pobliżu Ejszyszek [Reichan 1982, 36], w Bujwidzach [Dwilewicz 1997, 77], na Kowieńszczyźnie [Zielińska 1999a, 25, Zielińska 1999b, 260; Karaś 2002, 251–254], u przesiedleńców z Wileńszczyzny w Bartoszczech [Sawaniewska 1982, 81; jako funkcja najczęstsza], w okolicach Widz na Białorusi [Czyżewski 1995, 84] itd.

5.2.1. Konstrukcje bez łącznika

W mowie szlacheckiej zanotowano: *cuš tak'ego зроб'ifšy še; ona na litv'a pošečšy za monš; do lidy poięxafšy ta moja sonšatka; žyt bartošev'ič, on vyieęxafšy do pol'sk'i; ońi зроб'ifšy iuš matečnik; ia pošla, a ońi [pszczoły] iuš зроб'ifšy sob'e vosku troška, m'odu do tego vosku nałożyfšy; ten iežel'i зроб'i rosul, zal'eja... iuš tak spraktykovařy ia, potym nedobry zapař; tu k'edy pačšyła, iuš trořo vyšečšy [pszczól], to ia ten vosk vyžućila; cyrované, iežel'i vyšv'aćifšy ša to čšeba...; pogryššy myšy, žura vyiačšy; davno pšyieęxafšy?; ia vz'ela ramka pusta, že ońi do tei stal'ovaņa nakl'eifšy, v ramka vetknela; koło voitova postav'ifšy ř'iba, teras baržo stav'o kšyžy; vynošo, co im ne podobá še, čyščo s tyř ramkuf, naćońgneřy na bžek iuš; iego curka v v'il'ńu, on iedyn zostafšy s'e; teš oxrana зроб'ifšy žonca; iego curka vyšečšy za_monš do v'il'ńu; tutaj, m'il'ańka, naieęxafšy z ružnyř stron; sav'ick'i pšyšečšy f pry-my do iej matk'i; tu iest taka kob'eta, ona z eišyřak tu pšyšečšy za_mnoš; pros'i ž'ec'i, co to, co to, ońi odpov'adaio... ońi z zakońńicam'i pšyšečšy; ona tam teš poięxafšy do raduņa; ona poznaiom'ifšy s'a s řłopcam, a řłop'ac ućy s'a na zaot'ęńnika; povyiežžafšy z menžofsk'ej [rodziny], dužo povyiežžafšy, povyiežžal'i k'edyšč; něktura povyřoz'ifšy; řšystk'e poum'erafšy tak'e l'už'i; iuš poum'erafšy te, a tutaj ružnyř naieęxafšy; iuš te poum'erafšy te starše, poum'eralf'i... tuřk'el'i byl'i...; navet o poięzem, tam šostra zostafšy še iego; iuš vz'ofšy naša řefčyna; moja ćoća v raduńu vyšečšy za b'atorušina; cur-*

ka vyšečšy za v'oskovego; stare l'uže zostafšy še; ia nagnoišy, zaorafšy; teras zabrafšy iei do am'eryk'i; z ros'ei on pšyieχafšy, vz'ofšy pol'ka naša; pañi to ukl'učyřšy čy ñe...; ieže popačšec co žalka, čy iuš ia iei skošifšy; pšyχoži do_mñe, a ia rozval'ifšy m'eškañe i dax podvyššyřšy; tego o samego co ia opov'adam bačka tu pšyieχafšy; pol'ak'i, kturę pšyieχafšy s pol'sk'i; dvoie žeči, obydua f part'ia pošečšy; u_nas v ok'ol'icy člov'ek popačšy do turmy; syn ožeñifšy še tutaj; naše tak'e od boga ožokšy še; tego, co ia opov'adam, bačka tu pšyieχafšy, kup'ifšy ta χata; iakaš skšyña moža sam'i taka зроб'ifšy, aby iaka; on zaiofšy iak'e čšy čy čtery kos'c'oty; ž'e to ia iestam, ž'e to ia pšyieχafšy; on [ksiadz] obiořša ta paraf'ia pšyiežžac', to on i tak mus'i ięχac'; bylo i našyχ, iž vyžekšy s'e fšystk'ęgo, pošečšy f te iχne partyi; ten iei pal'ubovñik z žono rozazečšy ša; on'a za_srotka zakryta... zakryřšy ša; ia mały pošet, potym pavelka, co iuš umaršy; vylamal'i deska, vešečšy ktoto s sonšadof; oni povyiežžafšy, povyiežžal'i do pol'sk'i; ia, iak podafšy ša, podalem ša, že ia čes'l'aš-stol'aš; f čšyžestym žev'ontym voñna, a iuš ia rok odbyřšy, dva l'ata odbyřšy [w wojsku]; z vojska pšyšečšy; iuš davno umaršy; čy pañi s pol'sk'i pšyieχafšy; iei tutaj i žačk'i i čotk'i poum'erařšy; uoni muši poum'erařšy; poięχali tak samo, i do pol'sk'i poięχafšy; svoje postav'ifšy [urzędników]; šatkovñica iest, curka tut iakaš kup'ifšy; 'añeck'i ñe bylo, poięχafšy že tam, čy do pol'sk'i, čy že; iχ pšyžvafšy (przez wali), každy m'al svoje naz'v'isko; mała žefčyñka, spartm'enka, zabrafšy iei, ona iezži po całym šv'eće; ñemcy tam, a poχovafšy s'e narodu tego (naród pochował się), s'ęz'el'i f tyx kšakaχ; oni tam m'ęnzý sobo iuš te, kturę mlož'icy pšyšečšy; matka do varšavy poięχafšy. Zanotowano 69 užyć.

Odpowiednio przykłady z mowy chłopskiej: ia vyšla za monš, tak samo vyieχafšy χłop'ac tu z vil'anščyzny; iešče krový ñe pšyšečšy, iuš kol'acyia z'iedl'i; ñe χc'el'i, plakal'i, pšyžvyčaiřšy s'e, a moža on pšyieχafšy skont, χłop'ac; fšystko svoje m'el'i; tu byla zakoñnica s pol'sk'ei, ñe v'em, čy ona pos'le voñny zostafšy s'e; a teras nap'ifšy s'a, ftedy pšyχožo; skont to pañi pšyieχafšy do nas; ia stamtego kaχožu, al'e iuš davno stamtont vyšečšy; ž'efčyña z našai v'osk'i vyšečšy do voikuñcuř, iuš teras umarta; monš, pšyšečšy z mac'uncuř, po pol'sku gadal i oni iuš v'encei po pol'sku rozmav'aio; ieden syn zostafšy s'e tutaj z žono, ieden v doc'iškaχ m'eška; ia učyl s'a v načy, f χac'a akurat pšyieχafšy z načy; žona i l'etam iezž'ila, ia iuš ñe byřšy l'etam; teras mlož'eš calen s'vat zvandrovařšy, ftenčas coš my v'iz'el'i; te ž'ec'i tak porob'ifšy s'e, iak ž'ik'e, za to, že ñe v'ęz'el'i; ona ruská, ona vyšečšy tut za ięgo brata; ia ñe f pam'eñc'i, ž'e ona vyieχafšy; iei syna z eiřšyšek iuš oni v l'iteřska [szkołe] pus'c'ifšy; tak'e, ktury moža pšyšečšy tut, požeñil'i s'e; oni [nauczycielki] tut ožeñifšy s'e; f škol'a zrob'ifšy iakas' naučyc'el'ka gv'azda ta; mus'i pšyv'oššy ks'onc ks'onžečk'i; ž'e ona vyšečšy

za monš, ona poieχafšy do pol'sk'i; oni iuš odvykšy; tut tak pop'isafšy; l'en tu byl f kalχoz'a, iuš nam nadoiačšy; my do eišyšak pšyvykšy, to ž'e ne puiz'em, fšystko nečo; byla u curk'i, tam kapl'ica dawna zostafšy s'e; pšyieχafšy ta curka, зроб'ila mog'ilka; pšyvykšy do tego ienzyka; moia fšystk'e: brac'i dva poieχafšy do pol'sk'e'i i s'ostry čšy poieχafšy; p'eršy monš byl butry-mansk'e'i paraf'ii, teš pol'ak byl, al'a mlody umaršy; iemu nog'i bo'lo, cała žyc'a služyfšy; roz'ice umaršy iuš; do pol'sk'e'i naše poieχafšy dužo; mamus'i brac'i poieχafšy; do škotof ne χož'ifšy pol'sk'ix, tu i akcent ix slabovaty; z va-reny poχož'i, za monš tu pšyšečšy; žyie iedym f korkuc'anax, ožeńifšy s'e s pol'ačko; on na b'atorus'i učyfšy s'a, tak po prostu zanos'i; kartofel'k'i dobže posaż'ifšy, prav'e puł hektara. Zanotowano 39 užyć.

5.2.2. Konstrukcje z łącznikiem *być*

a) słowo posiłkowe *być* w czasie przeszłym

W nagraniach uzyskanych od potomków dawnej szlachty okolicznej zarejestrowano: *mama iei tam vyšečšy byla do sapuncuf; byl'i zrob'ifšy taka škola pryvatna; ona byla do_nas za monš pšyšečšy; naučyc'el'ka byla pšyieχafšy ne v'em skont; ne bylo za časy pol'sk'e versal'kuf, bytem zrob'ifšy; my zostafšy še byl'i, v voinu naša mama zg'ineła; iak o zašl'i te, byl'i zašečšy iešče němcy; tu byl'i vyšečšy šostry dv'e, byl'i vyšečšy za monš iuš; pol'ska byl'i rozb'ifšy i znuf zrob'ili iei; byl založyfšy ta ml'ečarnia tak'i ...; tak'i dovucca, byl učekšy za grańica; tutaj byl žeńć pšyieχafšy; teras vnuk byl pšyieχafšy... fčorai poieχat; v liže ia tu bytem z vnuk'em poieχafšy; ožekšy še byl'i fšystk'ego; za němcom, to χoć krosta byla napačšy; tu byl načal'nik zaiēafšy; ras byla posażifšy, al'e ia iego ne l'ub'a; ia sob'e sama suk'eņka byla pošyfšy; menža byli zabrafšy do...; tamai byl'i z'ieχafšy še na ten fest'iv'al, iakras nadešet gžmot i v'el'ka buža; byl vz'ofšy vnuka, ...al'a člov'ek zdureie; rutkofsk'i byl ožeńifšy s'a, taku sońu vz'ok; on byl pšyieχafšy na mai i na červ'ec; on mńe iak dať, o tu byl rozb'ifšy; byl'i vyp'isafšy oni v zešyty; χorovať ... byl učekšy z gospodark'i svoiei; šprotuf byla kup'ifšy; ks'onc byl pšyv'oššy, pšyv'us para ks'onžek, rozebral'i l'už'e; byl pšyieχafšy z ameryk'i, oica brat, vuiašek i zostav'il ta ks'onška; dva f pol'sce, byl'i pšyieχafšy; my f tym čas'e byl'i pšeieχafšy do s'v'inišek; byl'i pošečšy do raduńa; žadak byl pošečšy do syna; byl'i zabron'ifšy, žeby šl'ubu f koščel'e ne bylo; on byl žona vz'ofšy; suk'enka byl'i oddafšy šyć; tu Žyduf pošcel'afšy byl'i; m'ilicyia byl'i potprovažifšy; s'ostra vyχož'ila, p'ekaža byl'i zvakovafšy, ktury učony byk; byl'i vyv'oššy na kazast'an i matku taku staru iego; on byl tak'e postav'ifšy m'eškańe, nazyval'i barak'i; fpšudy, k'edy iedna ta rošeia byla zavladafšy fšystk'im'i l'itu'inam'i i našym'i; našego žaža pov'eššy*

byl'i f kazastan; tak byl'i doprovażifšy, že navet i końa nie było. Zanotowano 45 użyc.

Z kolei w języku potomków byłych chłopów udało się odnotować: *fšystko pšedał, tyl'ko m'eškańa catego nie był pšedafšy; pončoχ'i, iak natożone k'edys''*, *byl'i obieχafšy i iešče na v'ešχ, na pončoχ'i, b'ate skarpetk'i natożone; čtery čy p'eńc'' bylo l'už''i u iego kup'ifšy ta orenda; był pan iešče od voĩny zo-stafšy, był tak'i pan; pan był tam dafšy [ziemię w arendę], iak kto pracował; m'eškańa ta stare ojc'ec był počuc''ifšy; iednemu dafšy... [ziemię], drug'emu dafšy, a komu nie dafšy był, bo był drenny; curka, co była pšyšečšy, v eišyškaχ była za asystentko; pac'eży um'ata i katek'izmy, byl'i naučyřšy; curka tu zmarła, za kozłofsk'im była za monš vyšečšy; f s'edymnastym roku, iak byl'i sov'ec'i napafšy i niemcy, p'itsuck'i zorganizował oχotníkuf; ia z voĩska pšyšet, a iuš do pol'sk'i povyiežžafšy byl'i; davnieiše byl'i ks'onšk'i, kto był začšymafšy; bžozofsk'eĩ m'eškańe, ona była postav'ifšy, spal'ito s'e; drug'i pšyieχał, był na syberyi, on teš tut pšyieχafšy był; tutaj s pol'sk'i ks'onc akurat był pšyieχafšy; na praca byl'i vyieχafšy; mama była kup'ifšy tej staršai s'ostry pal'to; pal'cy porzneřšy była; tam litv'in był ožeńifšy s'e; byl'i vyšečšy, pusto bylo; pšyšl'i my, zamknefšy byl'i na zamek, poieχal'i ž'eto; potym iuš byl'i i rusk'e pozostavafšy s'a; iuš muĩ monš był i pap'ery vybrařšy; my zostal'i s'e, a iuš byl'i pap'ery vyrob'ifšy; iak ojc'ec umar, ia iuš za monš była vyšečšy; z ukraĩny muĩ švag'er był pšyieχafšy; za monš vyšla, pošečšy była do posol'i; umar za moio pam'eńc'o, iešče my tyl'ko požeńifšy s'a byl'i. Zanotowano 30 użyc.*

b) słowo posiłkowe *być* w czasie terażniejszym

Zanotowano po jednym użyciu w obu wariantach: *iešt moia pravnučka pšyieχafšy, ros'icuf iešt dužo ponaieχafšy.*

5.2.3. Konstrukcje z łącznikiem *mieć*

Zapisano je jedynie w mowie szlacheckiej. W czasie przeszłym (7 użyc): *ia k'edys' m'alem zrob'ifšy sob'e ... kanapa; ia m'ata vz'ořšy vnuka, curk'i... vz'eła ž'eveńc' m'es'ency...; v zeřytaχ m'el'i ponap'isyvafšy; al'e ońi s sobo m'el'i nakl'eifšy; ia suk'eńka m'ata sob'a pošyřšy; pšyieχał on do_nas i muv'i, že voĩna beřž'e, žeby m'el'iby kup'ifšy sol'i, cukru; m'at zalożyřšy masarńa. W czasie terażniejszym (3 użycia): *teras ia mam v'arufk'i pokupovafšy, z vaty; teras ot vyp'isafšy mam "głos znad niemna"; ońi majo m'odu s sobo nabrafšy.* Wszystkie te formy mają znaczenie 'posiadania czegoś', jedna z form ma znaczenie trybu warunkowego.*

Konstrukcje z łącznikiem *mieć* są notowane również przez innych badaczy północno-wschodniej polszczyzny kresowej [por.: Адомавичюте, Чекмонас 1991, 97–98], szeroko rozpowszechnione m.in. na Kowieńszczyźnie

[Zielińska 1999a, 260], autorka odnosi konstrukcje z *mieć* do cech typowo kowieńskich uwarunkowanych wpływem języka litewskiego, co na terenie moich badań nie znajduje potwierdzenia. Wprawdzie są na Woronowszczyźnie wyspy języka litewskiego, ale nie wydaje się, że miały one wpływ na polszczyznę dawnych okolic szlacheckich. Przykłady konstrukcji z łącznikiem *mieć* zapisano (i na Kowieńszczyźnie, i na Białorusi) od potomków dawnej szlachty okolicznej, a język właśnie tej warstwy społecznej charakteryzuje się obecnością czasownika *mieć* w znaczeniu ‘posiadać’, w języku chłopskim w tym znaczeniu występuje raczej konstrukcja *u mnie jest*.

5.2.4. Konstrukcje bez łącznika w funkcji czasu przyszłego

Nieliczne przykłady zanotowano w obu wariantach socjalnych. W mowie szlacheckiej (3 użycia): *iak iuš ona vyšeži še, iak_ras vyrošy* (wyrośnie); *oñi tam m'enzy sobo, ž'e spotkašy s'e* (spotkają się), *iuš te mlož'icy; tyl'ko iuš že v užeñže čy že poety* (pójdziesz), *to ftedy, pov'ežo*; w mowie chłopskiej (2 użycia): *co iedyn, pšyšečšy* (pójdziesz), *i beñž'eš v magazyn'a iedyn pol'sčyc'*; *do s'erpn'a dočakašy* (doczekamy), *vnučak žeñi s'a, moža dočakamy*.

W funkcji czasu przyszłego znane są także imiesłowu uprzednie na Litwie Kowieńskiej [Zielińska 1999a, 25].

5.2.5. Funkcja trybu warunkowego (*żeby, jakby...*)

Okazjonalne przykłady zanotowano w mowie szlacheckiej (4 użycia): *žeby ona była tyl'ko ž im zañofšy śa*; *žeby nie byłby vl'aššy f partyzantka; voñdag'i m'el'i, podl'ičyšy, muši iak'ix čšyžešće gospodaży; pšyiechał on do_nas i muv'i, že voñna beñž'e, žeby m'el'iby kup'ifšy sol'i, cukru*. Konteksty zawierają lub zakładają użycie spójników warunkowych.

Imiesłowu uprzednie w funkcji trybu przypuszczającego poświadczono na Kowieńszczyźnie [Zielińska 1999, 25; por. też Szwejewska 1929, 73].

5.2.6. Funkcja okolicznikowego określenia czasownika

a) okolicznik sposobu

Zanotowano w mowie szlacheckiej (3 użycia): *iak ktury pačšy, roz'z'av'ifšy, s'e, to i po prostu dorozmav'a; pot spot deska, tak'e deņko, daieš snopak ten, położyšy, i ub'ivaš iego; ia słuχam, roz'z'afšy śa; iak po prostu pov'iežafšy*; w mowie chłopskiej (2 użycia): *l'žei, iak pšyvykšy, ienzyk tak'i l'žejšy; dl'a mal'eñk'ego, iak umaršy* (jak umarło).

b) okolicznik przyczyny

Poświadczono jeden raz w polszczyźnie szlacheckiej: *nam'ašamo, teš buiış ienzyk'i m'ešač, pobyfšy* (ponieważ pobyłaś).

Funkcję okolicznika lub zdań okolicznikowych imiesłów upredni pełni nie tylko w badanej gwarze. Imiesłowy w tej funkcji występują, ale raczej rzadko lub wyjątkowo [Szwejkowska 1929, 75; Sawaniewska 1982, 81; Dwiłewicz 1997, 77; Kolis 1991, 127; Zdancewicz 1964, 234].

5.2.7. Funkcja przymiotnika określającego podmiot (orzecznik przymiotny)

Imiesłowy uprednie w tej roli syntaktycznej można przekształcić w imiesłowy przymiotnikowe, bierne lub czynne. W polszczyźnie szlacheckiej zanotowano: *ńe_t'õ, że pl'eśń, co innego znal'aššy śa* (znalezione) *byłõ; m'ejsca ńe_byłõ, zalożyfšy m'õdam* (założone); *v iednej* [skrzynce 'ulu'] *pačšyl'i, to zalożyfšy* (założona) *m'õdam; pačšam v drug'ai skšynca, časam'i dv'e matk'i zalożyfšy* (założone); *õdum'erajo i õdumaršy iest* (zmarłe); *iaiko nakl'ufšy śe* (jajko nakłute); *byłõ dužo tak'ix i našyχ, iž vyžekšy s'e* (wyrzeczeni) *fšystk'ego; ieĩ rožina vyv'oššy byl'i* (wywieziona była); *moža ty pos'la svego ž'ada tak naučyfšy s'e* (nauczona), *moža i ty tak...*; *õni l'ećel'i iedna na drugo, že te opcasy byl'i vb'ifšy śa* (wbite) *ńakture cały do tyχ pańenak; ona ńe vyšečšy za monš* (niezameżna); *tam dv'e curk'i, iuš vyšyčšy te curk'i za_monš* (zameżna); *pošta šõstra, iašće była za_monš ńe vyšečšy* (niezameżna); *co k'edyš byłõ pod ńemcam'i, a teras zabral'i pot_pol'ska, dafšy* (dane) *dl'a_ix; ubrafšy śa* (ubrana), *iada v autobuše; ia vyšečšy zamuš...* (mężatka) *čšyžšće p'eńć l'at iuš pšešõ; ona pšyžvyčaišy* (przyzwyczajona) *fšystko; f čteržestym usmym urožifšy śa* (urodzony); *byl'i tu pšyštane, učyl'i na b'atorusk'im ienzyku, al'e tu i pšyštafšy byl'i* [nauczycieli]; *ona za_monš vyšečšy* (zameżna); *snopy stoiak'i stal'i, i poroššy* (porośnięte) *byłõ; pšyvykšy l'uži* (przyzwyczajeni) *do pracy; ia pšyvykšy* (przyzwyczajony) *pracovać i pracuia dal'eĩ; v doc'iškaχ m'eška iuš ten mlody ian, v doc'iškaχ dafšy kwatera* (dana); *iak pšyžvyčaišy śe* (przyzwyczajony); *iedyn umaršy* (zmarły), *młučšy mńe, umar iuš; pańi mus'i za_monš vyšečšy iuš* (zameżna, mężatka); *ten nakl'ufšy śe* [jajko (nakłute)], *iuš vykul'it śe čy vyšet z' iaika; može monš – zabrafšy* (zabrany) *do v'eńžeńa, a žõna była z' ž'ec'm'i – zabral'i*. Zapisano 29 użyć.

W polszczyźnie chłopskiej poświadczono nieco mniej przykładów: *žef-čyńk'i ubrafšy śa* (ubrane), *b'eže χustečka* [kawaler], *za pl'ecy o tak b'eža, tancuia; teras zasmarkafšy śa* (smarkate), *õdrapafšy śa* (õdrapane) *i tančy; gotuia, a potym vyćiska, tak'i zrob'ifšy vorek* (zrobiony); *po pol'sku tyl'ko rozmav'al'i, nu ńa fšystk'e, bu ktura pšyieχafšy iest* (przyjezdne); *naše õicuf ž'ady, iak żył'i, to õbufšy s'e* (õbute) *ńe śl'i do kos''c'õta, v reńkaχ ńes'l'i, že škoda, ńiščy s'e; iuš ix ńe_ma, nove postav'ifšy* (postawione); *v'el'a košõf vyv'oššy* (wywiezione), *člov'ak pl'ec'a i spšedaia; õni pšyieχal'i tu, a ia była iuš za monš vyšečšy* (zameżna, mężatka). Zanotowano 9 przykładów.

Funkcja przymiotnika była dość często notowana u imiesłowów uprzednich na początku XX w. [Szwejkowska 1929, 75]. Na przełomie XX i XXI w. w osobnych gwarach może występować, ale dość rzadko [Sawaniewska 1982, 81; Czyżewski 1995, 84; Dwilewicz 1997, 77; Karaś 2002, 251–254; Zdancewicz 1964, 235; Kolis 1991, 127].

5.2.8. Funkcja imiesłowu współczesnego

Materiał zawiera rzadkie przykłady użycia imiesłowu uprzedniego w funkcji imiesłowu współczesnego. W takiej funkcji notowano też imiesłów uprzedni w Łopatowszczyźnie [Zdaniukiewicz 1972, 85], w okolicach Widz [Czyżewski 1995, 84]: *f kałžože na skłaže byfšy* ‘w magazynie kołchozowym będąc’ (jedno użycie w wariancie szlacheckim); *beńž’eš v magazyna jedyń pol’sčyc’ stafšy* (stojąc), *ńa beńž’eš* (pojedynczy przykład z mowy chłopskiej).

6. Wnioski

Pokaźna frekwencja imiesłowów na *-szy*, *-wszy* w polszczyźnie kresowej sprawiła, że wykorzystywano je do stylizacji w materiałach filmowych lub utworach artystycznych przedstawiających ludność z dawnych północnych kresów wschodnich, jej język i zwyczaje. Jak pokazuje literatura, mają one dużo szerszą geografię.

Imiesłowy przysłówkowe uprzednie w okolicach Dociszek na Białorusi cechują, poza wysoką frekwencją, osobliwości tworzenia (m.in. tworzy się je nie tylko od czasowników dokonanych, ale także i niedokonanych) oraz liczne funkcje syntaktyczne w zdaniu. Analiza materiału pozwoliła wyodrębnić następujące funkcje składniowe: w roli imiesłowu uprzedniego (21 : 14, gdzie 21 – liczba imiesłowów zanotowanych w mowie szlacheckiej i 14 – liczba imiesłowów w mowie chłopskiej); w roli predykatywnej: wyrażanie czynności lub stanu w czasie przeszłym lub zaprzeczonym bez łącznika (69 : 39), z łącznikiem *być* (46 : 31) oraz z łącznikiem *mieć* (10 : brak); w roli predykatywnej: wyrażanie czynności w czasie przyszłym (3 : 2); dla wyrażania trybu warunkowego (4 : brak); w funkcji okolicznikowego określenia czasownika (4 : 2); w funkcji przymiotnika określającego podmiot (29 : 9); w roli imiesłowu współczesnego (1 : 1). Najczęściej używana jest funkcja predykatywna bez łącznika oraz ze słowem posiłkowym *być*. W poszczególnych przykładach zdarza się, że funkcję imiesłowu uprzedniego jest trudno określić lub, co najmniej, jest ona niejednoznaczna.

Materiał zebrano jedynie od najstarszych mieszkańców, a jak sądzą niektórzy badacze „język młodzieży, pomimo wiedzy gramatycznej, jest nadal bardzo podatny na tego typu konstrukcje” [Dwilewicz 1997, 80]. Wydaje się, że na terenie badań również dają się zauważyć różnice pokoleniowe oraz społeczne. Zestawienie wariantu szlacheckiego i chłopskiego pokazuje, że w pierwszym z nich nieraz zdarzają się formy imiesłowowe dublowane przez formy osobowe czasu przeszłego, np. *dužo powyiežžafšy, powyiežžal'i k'edyś* itd., tak jakby osoba mówiąca próbowała się poprawić, pozbyć zabarwionych stylistycznie form. Bardzo szeroki zakres użycia zaobserwowano w najstarszym pokoleniu mieszkańców. Mieszkańcy w pokoleniu średnim mają świadomość, że są to formy gwarowe, niezależnie od tego, jakim językiem się posługują, próbują ich unikać. Ponieważ formy na *-szy, -wszy* funkcjonują również w gwarze białoruskiej owe unikanie robi się szczególnie trudne. Formy typu *быў паехаўшы* zamieniają na konstrukcje typu *быў паехаў*. Niektóre osoby w wieku czterdziestu-pięćdziesięciu lat nawet przechodząc na potoczny rosyjski mówią *я была пошла*. Jednak potrzebne są dodatkowe badania z uwzględnieniem różnic pokoleniowych, by jednoznacznie stwierdzić czy formy na *-szy* „cofają się” przed formami osobowymi.

Literatura

- Birgiel N., 2002, *Procesy interferencyjne w mowie dwujęzycznej społeczności litewskiej z Puńska i okolic na Suwalszczyźnie*, Warszawa–Puńsk.
- Czyżewski F., 1995, *Uwagi o gwarze osady Widze koło Braślawia na Białorusi*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VIII, Warszawa, s. 71–87.
- Dwilewicz B., 1997, *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- Grybosiova A., 1975, *Rozwój funkcji składniowej imiesłowów nieodmiennych w języku polskim. Związki z nomen*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Karaś H. (red.), [logowanie 12.09.2014], *Imiesłowy*, [w:] *Gwary polskie, Przewodnik multimedialny*, <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/index>.
- Karaś H. (red.), [logowanie 12.09.2014], *Składniowe konstrukcje imiesłowowe*, [w:] *Gwary polskie, Przewodnik multimedialny*, <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/index>.
- Karaś H., 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa.
- Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., 1986, *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej*, Warszawa [= KJP].
- Kolis N., 1991, *Wybrane zagadnienia z fleksji polszczyzny Litwinów puńskich*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VI, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 107–129.

- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Nagórko A., 1998, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa.
- Nitsch K., 1923, *Dialekty języka polskiego*, Kraków.
- Reichan J., 1982, *Teksty gwary polskiej na Wileńszczyźnie*, „Język Polski”, R. LXII, z. 1, s. 34–39.
- Safarewiczowa H., 1958, *M. Kuncewiczowa, Leśnik*. „Język Polski”, R. XXXVIII, s. 44–52.
- Sawaniewska Z., 1982, *Osobliwości fonetyczne i fleksyjne dialektu północnokresowego zachowane w mowie mieszkańców okolic Bartoszyce*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, Filologia Polska, 20, s. 65–83.
- Sokołowska T., 1976, *Funkcje składniowe imiesłowów nieodmiennych w języku polskim XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Szwejkowska H., 1996, *Imiesłów przeszły czynny na -szy*, [w:] Rieger J. (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1, s. 57–62 [przedruk z: „Język polski”, R. XIV (1929), z. 3, s. 71–75].
- Taszycki W., 1924, *Imiesłowy czynne, teraźniejszy i przeszły I w języku polskim*, Kraków.
- Tekielski K., 1982, *Gwarowa polszczyzna okolic Podbrzezia i Niemenczyny na Wileńszczyźnie*, „Język Polski”, R. LXII, z. 4–5, s. 288–297.
- Urbańczyk S., 1972, *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. 4, Warszawa.
- Zdancewicz T., 1964, *Wpływy litewskie i wschodniosłowiańskie w polskich gwarach pod Sejnami*, „Acta Baltico-Slavica” 1, s. 227–246.
- Zdancewicz T., 1966, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami*, Poznań.
- Zdaniukiewicz A. A., 1972, *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Zielińska A., 1999a, *O polszczyźnie na Litwie kowieńskiej*, [w:] Rieger J. (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. IX, Warszawa, s. 11–32.
- Zielińska A., 1999b, *Elementy litewskie w polszczyźnie kowieńskiej*, „Acta Baltico-Slavica” 24, s. 253–261.
- Адомавичюте И., Чекман В., 1984, *Грамматические литуанизмы в польских периферийных говорах белорусско-литовского пограничья*, [w:] Rieger J., Werencicz W. (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. III, s. 7–21.
- Адомавичюте И., Чекмонас В., 1991, *Образование и морфологический статус форм на -/f/šy в “польщизне виленской”*, [w:] Rieger J., Werencicz W. (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, 1991, t. VI, s. 85–94.
- Адомавичюте И., Чекмонас В., 1991, *Парадигма квазиперфектных форм на -/f/šy в “польщизне виленской”*, [w:] Rieger J., Werencicz W. (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VI, s. 95–105.

- Булыка А. И., Жураўскі А. И., Крамко И. И., 1979, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск.
- Виноградов В. В., 2001, *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*, 4-е изд., Москва.
- Горшкова К. В., Хабургаев Г. А., 1981, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.
- Аванесаў Р. І., Крапіва К. К. и Мацкевіч Ю. Ф. (рэд.), 1963, *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, Мінск [= ДАБМ].
- Аванесаў Р. І., Крапіва К. К. и Мацкевіч Ю. Ф. (рэд.), 1963, *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Каментарый*, Мінск [= ДАБМ, Каментарый].
- Казлоўская-Дода Я., 2014, *Дзеяслоўныя формы (дзеяпрыметнікі і дзеяпрыслоўі) ў польскай і беларускай гаворках на Воранаўшчыне*, [у:] Сенькавец У. А. (рэд.), *Польска-беларускае супрацоўніцтва ў культуры, мове і літаратуры: зб. мат. між. навук. канф., 26 верасня 2013 г.*, Брэст, с. 54–64.
- Крывіцкі А. А., 2003, *Дыялекталогія беларускай мовы*, Мінск.
- Аванесаў Р. І., Атраховіч К. К. и Мацкевіч Ю. Ф. (рэд.), 1968, *Лінгвістычная геаграфія і групойка беларускіх гаворак* (кніга інтэрпрэтацыі ізаглас), Мінск [= ЛГГБГ].
- Аванесаў Р. І., Атраховіч К. К. и Мацкевіч Ю. Ф. (рэд.), 1969, *Лінгвістычная геаграфія і групойка беларускіх гаворак* (кніга карт ізаглас), Мінск [= ЛГГБГ].
- Мацкевіч Ю. Ф., 1959, *Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове*, Мінск.
- Паршута Ю. М., 1963, *Употребление деепричастия на -szy, -wszy в роли сказуемого в польском говоре Вилянского района Латвийской ССР*, „Kalbotyra” VIII, Vilnius, s. 80–86.
- Паршута Ю. М., 1973, *Глагол в польской речи жителей деревни Дарвиниеки Мадонского района Латвийской ССР*, [в:] Мартынов В. В. (ред.), *Польские говоры в СССР*, ч. 2 (*Исследования и материалы 1969–1971 гг.*), Минск, с. 97–112.
- Прохорова С. М., 1994, *Славяно-балтийские синтаксические изоглосы*, „Acta Baltico-Slavica” 22, s. 131–146.
- Кузнецов П. С. (ред.), 1973, *Русская диалектология*, Москва [= РД].
- Топоров В. Н., Трубачев О. Н., 1962, *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*, Москва.
- Трубинский В. И., 1969, *Балтийские и восточнославянские формы нечленного действительного причастия в системе глагольных форм*, [в:] *Вопросы теории и истории языка*, Ленинград.
- Кунцэвіч Л. П., Курцова В. М. (рэд.), 2009, *Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона*, Мінск [= ХБДЦЗ].

THE PAST PARTICIPLE OF THE POLISH DIALECT
IN THE NEIGHBORHOOD OF DOCISHKI IN BELARUS
AGAINST THE BACKGROUND OF OTHER DIALECTUAL MASSIFS

S U M M A R Y

The forms of Participles with *-szy*, *-wszy* in the Polish dialect in the neighborhood of Docishki (Belarus) are analyzed in this article. The past participles in this dialect are examined against the background of the Polish, Belarusian and Russian ethnic dialects, as well as, the Polish, Lithuanian and Latvian languages. The attention is drawn to the origin of the forms, the features of forming and their syntax function in the sentence. The main part of the article is dedicated to the dissemination and to the role of the participles with *-szy*, *-wszy* in the collected linguistic material in the neighborhood of Docishki and recorded in the old peasants' villages and from the heirs of the landed gentry.

Jadwiga Kozłowska-Doda e-mail: j.doda@wp.pl

Małgorzata Kurianowicz

Białystok

Realizacja jerów w cerkiewnosłowiańskich, ewangelicznych tekstach drukowanych*

Słowa kluczowe: jery, język cerkiewnosłowiański ruskiej redakcji, starodruki ewangeliczne

Przedmiotem niniejszej analizy porównawczej są zapisy półsamogłosek, zarejestrowanych w tekście wyekscerpowanych z dwóch cerkiewnosłowiańskich starodruków ewangelicznych. Poddane analizie zabytki powstały na przestrzeni 200 lat i należą do jednej, ruskiej redakcji. Pierwszy z nich to *Biblia Ostrogska*¹ 1581 r. (dalej: BO) z terenu państwa polsko-litewskiego [mikrofilm Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego 16235 na podstawie egzemplarza o sygn. 612.105] – jedno z najwcześniejszych drukowanych wydań wszystkich ksiąg Pisma Świętego, a drugi – synodalny *Ewangeliarz Jabłecznyński* 1771 r. (dalej: EJ), który wyszedł spod druku mnichów Kijowsko-Pieczerskiej Ławry, a znajdujący się obecnie w stauropigialnym Prawosławnym Klasztorze św. Onufrego w Jabłecznej (woj. lubelskie).

Zasadniczo w BO i EJ spotykamy się z typowym dla języka staroruskiego rozwojem jerów, tj. ich wokalizacją, gdy znajdowały się w pozycji silnej i redukcją, gdy stały w pozycji słabej (XII–XIII w.) [Moszyński, 219–220]. Oddzielną grupę stanowią formacje, w których pisownia jerów została zachowana czy to w śródgłosie, czy w wygłosie. Poniższy materiał egzemplifi-

---

* Niniejsza publikacja powstała ze środków MNiSW na naukę, w ramach grantu promotorskiego nr NN104 0577438 pt. *Biblia Ostrogska i XVIII-wieczna Ewangelia klasztoru w Jabłecznej – cerkiewnosłowiańskie zabytki redakcji ruskiej*.

¹ Historię powstania BO przedstawia m.in. Я. Д. Исаевич [Исаевич, 3–17], Е. Л. Немировский, [Немировский, 89–166].

kacyjny stanowi wybór półsamogłosek z odzwierciedlonym procesem wokalizacji lub zaniku w zależności od pozycji w wyrazie², a wyekscerpowanych z czterech tekstów ewangelicznych (Mt, Mk, Łk, J), por.:

*ѣ > $\emptyset$ **солъ** (Mt 5:11), **собравъ** (Mt 2:4), **сотвори** (Mk 5:19), **соннице** (Mk 1:21), **востани** (Mt 9:6), **во старости** (Łk 1:36), **сынома** (Mt 20:20), **воплъ** (Mt 2:18), **домомъ** (Mt 24:45), **страхомъ** (Łk 2:9), **возми** (Mt 17:27);

*ѣ > ϵ **стеса** $\Rightarrow$ **стези** (Łk 3:4), **весь** (Mt 2:3), **шєдъ** (Mt 2:8), **дєбрь** (Łk 3:5), **лицемъ** (Łk 1:76), **дверемъ** (Mk 1:33), **заповѣдемъ** (Mt 15:9), **темъ** (Mt 2:12), **врачемъ** $\Rightarrow$ **врачємъ** (Łk 8:43), **праведенъ** (J 6:30), **вшєдъ** (Mk 11:15), **вѣнецъ** (J 19:2), **внѣшнеє** (Mt 23:26);

*ѣ > $\emptyset$ **никтоже** (Mk 2:21), **мною** (Mt 4:10), **много** (Mk 1:45), **мнѣ** (Mk 8:34), **дци** (Mk 5:35), **притча** (Łk 8:4), **два** (J 4:40), **гдѣ** (J 1:39), **здравы** (Mt 15:30), **разбиваетъ** (Mk 9:18), **вшєдъ** (Mk 11:15), **вниде** (J 20:6);

*ѣ > $\emptyset$ **что** (Mk 14:4), **пшеница** (Mt 13:29), **вышнаго** $\Rightarrow$ **вышнагѡ** (Łk 1:32), **днесъ** (Łk 4:21), **все** (J 6:37), **всею** (Mk 12:30), **возми** (Mt 17:27), **мзды** (Mk 9:41), **праведна** (Łk 1:6), **слѣпца** $\Rightarrow$ **слѣпца** (Mt 9:28).

Wokalizacja jerów w silnej pozycji cechuje język zarówno BO, jak i EJ. Wahania dotyczą zasadniczo wokalizacji **ѣ** > **о** w prefiksach **съ-**, **въ-**, **вѣз-**, **вѣс-**. W miejscu, gdzie w XVIII-wiecznym tekście liturgicznym zostało odzwierciedlone typowe dla języków ruskich zjawisko przejścia **ѣ** > **о**, język BO z dużą konsekwencją rejestruje archaiczne zapisy z półsamogłoskami tylnymi, przypominającymi o starej tradycji, nawiązując w ten sposób swoją pisownią do staro-cerkiewno-słowiańskich zabytków, por.: **сѣтворю** $\Rightarrow$ **сѣтворю** (Mt 19:16), **сѣблазнимъ** $\Rightarrow$ **соблазнимъ** (Mt 17:27), **сѣбраса** $\Rightarrow$ **сѣбраса** (Mk 3:20), **вѣпросити** $\Rightarrow$ **вопросити** (J 13:24), **вѣистиннѣ** $\Rightarrow$ **воистиннѣ** (Mt 27:54), **вѣста** $\Rightarrow$ **воста** (Łk 24:6), **вѣздаю** $\Rightarrow$ **воздаю** (J 11:41), **вѣздвигнѣ** $\Rightarrow$ **воздвигнѣ** (J 2:19), **вѣспріатъ** $\Rightarrow$ **воспріатъ** (Łk 1:54), **вѣстокъ** $\Rightarrow$ **восткъ** (Mt 2:1). Na uwagę zasługują formy staro-cerkiewno-słowiańskiego czasownika **сѣврѣшати**, których prefiks jako jedyny w EJ przybrał zarówno formę **со** (16 u., 81%), por.: **сѣврѣшихъ** $\Rightarrow$ **соврѣшихъ** (J 17:4), **сѣврѣши** $\Rightarrow$ **соврѣши** (Mt 11:1), **сѣврѣшенъ** $\Rightarrow$ **соврѣшенъ** (Mt 5:48), **сѣврѣшен** $\Rightarrow$ **соврѣшен** (Mt 19:21), jak i postać bezjerową (3 u., 19%), por.: **сѣврѣшєни** $\Rightarrow$ **сврѣшєни** (J 17:23), **сѣврѣшилъ** $\Rightarrow$ **сврѣшилъ** (Mt 21:16), **сѣврѣшаютъ** $\Rightarrow$ **сврѣшаютъ** (Łk 8:14). Zjawisko opuszczenia jeru tylnego **ѣ** w prefiksie **сѣ** czasowników jest szeroko udokumentowane w wielu zabytkach staro-cerkiewno-słowiańskiego kanonu oraz w najstarszych staroruskich przekładach,

² Linia podwójną (==) zaznaczone zostały jery w pozycji silnej, a pojedynczą (—) – w pozycji słabej. W przypadku, gdy zapis leksemu jest różny w obu tekstach, materiał egzemplifikacyjny przytaczany jest w kolejności BO $\Rightarrow$ EJ.

jednak zazwyczaj dotyczy ono derywatów werbalnych **сѣтворити** [Perczyńska, 58]. Pojawienie się w EJ zapisów z ominięciem jeru tylnego **ѣ** w prefiksie **сѣ** można potraktować jako nawiązanie do tradycji kanonu, ewentualnie, ze względu na niewielką frekwencję, jako redaktorskie przeoczenie.

Udokumentowane w XVI-wiecznej BO zapisy z wokalizacją jeru tylnego **ѣ** w prefiksach **сѣ-**, **вѣ-**, **вѣз-**, **вѣс-** > **со-**, **во-**, **воз-**, **вос-** stanowią bardzo nieliczną grupę, por.: **сотвори** (Mk 5:19), **создати** (Łk 14:28), **возмщении** (J 5:4), **возмѣтисѧ** (J 11:33), **возведѣ** (J 11:41), **возвѣжѣ** ⇒ **возвѣжѣ** (J 11:11), **воскресениѣ** (J 11:25). Konsekwentne odzwierciedlenie zjawiska przejścia **ѣ** > **о** w powyższych prefiksach rejestrują zabytki pochodzące dopiero z XVII w., w tym przedrukowany tekst BO – cerkiewnosłowiańska *Biblia Moskiewska* (1663 r.) [Булич, 140].

Analiza porównawcza wykazała, iż ewangeliczne teksty nie zachowują jednolitości w zapisie jerów w śródgłosowych grupach **bst*, **bn* oraz **nsk*, w których jer przedni **ѣ** oznaczał miękkość poprzedniej spółgłoski. Język BO rejestruje zarówno pisownię **nsk* (9 u. od 6 h.), jak i **nsk* (19 u. od 8 h.), podczas gdy EJ konsekwentnie odzwierciedla zapis **nsk* z twardym *n* charakterystycznym dla języka rosyjskiego, por.: **елинское** ⇒ **елинское** (J 7:35), **вавулоньскаго** ⇒ **вавулоньскаго** (Mt 1:17), **горѣ елеоньскѣ** ⇒ **горѣ елеоньскѣ** (J 8:1), **женьскіи** ⇒ **женскій** (Mt 19:4), **сидоньска** ⇒ **сидоньска** (Łk 6:17) oraz **гадаринскѣю** (Łk 8:26), **самаранскѣ** (Łk 9:52), **гергесинскѣю** (Mt 8:28). Gdy porównamy statystyczne użycia tych grup w BO, to ilościową przewagę posiadają formacje z grupą **nsk* (68%). Jednak, gdy zestawimy liczbę haseł, to okaże się, iż grupę z palatalną spółgłoską *ń* rejestruje już tylko połowa wszystkich haseł (**nsk* – 43%, **nsk* – 57%). Jak wskazują badania przeprowadzone przez Z. Stiebera, miękkość spółgłoski *ń* w języku staroruskim była dobrze zachowana jeszcze w XIV w. Proces jej dyspalatalizacji zakończył się na początku w XVI w. [Stieber, 3–17]. Stąd wniosek, iż twarda grupa **nsk* w EJ i BO jest naturalnym odzwierciedleniem żywej wymowy, a udokumentowana konsekwencja zapisów w XVIII-wiecznym starodruku świadczy o ukształtowaniu się dla młodszych tekstów cerkiewnosłowiańskich ruskiej redakcji nowej ortograficznej normy.

Z kolei grupa **bn* w obu starodrukach bezwyjątkowo przybrała postać **ln* wskazującą na graficzne „stwardnienie” spółgłoski *l*, por.: **свѣтланикъ** (J 5:35), **вѣдланикъ** (Mk 9:3), **силныи** ⇒ **силный** (Łk 1:49), **оумывалницѣ** (J 13:5), **вигланица** (Mk 14:14), **кадилнаго** (Łk 1:11), **волна** (Mt 25:44), **доволно** (Łk 22:38), **селныхъ** (Mt 6:28), **скѣделниче** (Mt 27:7), **погибелныи** (J 17:12). Z. Stieber powód graficznego „stwardnienia” *l* w połączeniu **bn* upatruje w zmniejszonym stopniu palatalności *l* przed spółgłoskami

np. w grupie *lsk*, *lst*, *lc*, *lc̣*³, nawet tam, gdzie nie odbijało to rzeczywistej wymowy. С. Булич również jako przyczynę wskazuje zmniejszenie stopnia miękkości spółgłoski *l*:

палатальность *л'* казалась такой ничтожной звуковой разницей, что обозначение ее представлялось излишним [Булич, 138].

Natomiast w kwestii zapisu grupy **lbt* język obu tekstów wykazuje znaczące wahania (**lbt*, **lst*), przy czym frekwencja użyć z jerem przednim typu **lbt* w BO jest znacząco większa w porównaniu z tekstem EJ i wynosi odpowiednio 84% i 13% (w BO – 77 u. od 5 h. a w EJ – 10 u. od 4 h.), por.: **свѣдѣтельствовахъ** ⇒ **свидѣтель-ствовахъ** (Mt 24:14, J 1:34, J 21:24), **сѣдѣтельство** ⇒ **свидѣтел-ство** (Mk 1:44), **засвѣдѣтельствоѹеть** ⇒ **засвидете-льствоѹеть** (Łk 16:28), **свѣдѣтельство** ⇒ **свидѣтелство** (J 8:14), **обольстатѹ** ⇒ **уболастатѹ** (Mk 12:13), **начальствоѹ** (Łk 20:20), **прельститѹ** (Mk 13:5), **льстит** ⇒ **льститѹ** (J 7:12), **льсти** ⇒ **лсти** (J 1:47), **льстець** ⇒ **лстець** (Mt 27:63).

Podsumowując, przeprowadzona analiza realizacji jerów w prasłow. grupach **lbt*, **lbn* oraz **nbsk* wykazała, że młodszy język EJ w większym stopniu, niż BO odzwierciedla tendencję do opuszczania w pisowni etymologicznego jeru miękkiego *ь* w pozycjach, gdzie często nie oddawało to rzeczywistej artykulacji.

Nieregulowana ortografia w oznaczaniu miękkości poprzedzającej spółgłoski jest też przyczyną pojawienia się w obu tekstach takich rozbieżnych zapisów, jak **болша** ⇒ **больша** (J 1:50), **вонже** ⇒ **вонъже** (J 5:28), **донъдеже** ⇒ **дондеже** (Mt 5:26), **донъдеже** ⇒ **дондеже** (J 9:4), **страстьми** ⇒ **страстми** (Mt 4:24).

Szczególnego omówienia wymaga użycie tzw. jerów wtórnych⁴. Pozycja, która sprzyjała ich zachowaniu w obu starodrukach – to wygłos. Język EJ nie dokumentuje ani jednego poświadczenia, w którym ta ortograficzna zasada nie byłaby utrzymana (nie uwzględniono tu formacji przenoszonych do następnego wiersza, por. niżej). Zgoła inaczej zapis jerów wygłosie zilustrowany został w tekście BO. Stosunkowo łatwa do zapamiętania norma w XVI-wiecznym starodruku posiada wiele odchyleń, por.: **Голомон** ⇒ **Голо-**

³ Na skutek częściowej, czysto fonetycznej depalatalizacji *l*, spółgłoska w pozycji *lsk* stała się mniej palatalna niż np. w wyrazie **поле**. Ta różnica między dwoma pozycyjnymi wariantami fonemu *l* została zaznaczona przez opuszczenie jeru przedniego *ь* przed *sk* [Stieber, 3–17].

⁴ O pojawieniu się jeru wtórnego decydowały trzy reguły ortograficzne: 1) każdy wyraz powinien być zakończony samogłoską, ewentualnie półsamogłoską (jerem), 2) samogłoska lub jer powinien zwińczać wiersz tekstu 3) prefiks powinien być oddzielony jerem od pozostałej części wyrazu [Friedelówna, 79; Воробьева, 42].

мѡнѣ (Mt 1:7), Зоровавел ⇒ Зоровавель (Mt 1:13), Исакк ⇒ Исаккъ (Mt 1:1), Азор ⇒ Азѡръ (Mt 1:14), потом же ⇒ потомъ же (J 13:5), в себѣ ⇒ въ себѣ (J 13:32), с нимъ ⇒ съ нимъ (Mk 5:24), из ⇒ изъ (J 20:9), ис ⇒ изъ (Mt 2:6), бес ⇒ безъ (Mk 4:34), к немѹ ⇒ къ немѸ (Mk 5:33), он ⇒ онъ (Mt 4:4), видев ⇒ видѣвъ (Mt 3:7, Łk 23:47). Zapisy z omińcieniem jeru wygłosowego, będące odzwierciedleniem żywych tendencji językowych, dotyczą różnych części mowy, w szczególności przyimków oraz zapożyczonych imion własnych. Opuszczenie półsamogłoski w BO jest przypadkowe i nie nosi znamion jakiegokolwiek reguły, co świadczy przede wszystkim o niestabilizowanej ortografii.

W obu starodrukach nie została utrzymana ortograficzna zasada wymagająca w sytuacji przenoszenia wyrazu do nowego wiersza kończenia sylaby elementem wokalicznym, a więc przynajmniej jerem [Friedelówna, 107]. W BO przeważająca większość (86%) przenoszonych formacji zakończonych spółgłoską nie posiada jeru wtórnego, por.: **лѡс-кыѡ** (Mt 2:4), **дон-деже** (Mt 5:18), **зем-ли** (Łk 4:25), **мѣс-та** (Łk 13:8), **сѡп-рѡгъ** (Łk 14:19), **ос-мыи** (Łk 1:59), **сил-ныи** (Łk 1:49), **ол-тарѡ** (Łk 1:11); EJ: **жит-ницы** (Łk 12:18), **древ-нихъ** (Łk 9:19), **одеж-дахъ** (Łk 20:36), **учис-тити** (Mk 1:40), **въ тем-ницѣ** (Mk 6:17), **веч-ный** (J 4:14), **возрадѣт-са** (J 16:20). Język tekstów ewangelicznych BO poświadcza tylko cztery zapisy przypominające o istnieniu dawnej ortograficznej zasady, por.: BO: **донъ-деже** (Łk 13:8), **наслѣдъ-ствѡю** (Łk 18:18), **претъ-кнеши** (Mt 4:6), **потъ-кнетса** (J 11:10). Tekst EJ nie rejestruje ani jednego przykładu przenieszonego wyrazu z jerem wtórnym, co świadczy o zaniku w XVIII w. tej starej, ortograficznej normy.

Jeru wtórnego nie rejestrują również starodruki w położeniu między prefiksem a pozostałą częścią wyrazu (trzecia norma ortograficzna). Wszystkie zapisy dokumentują jego regularną redukcję, por.: **въспріатъ** ⇒ **воспріѡтъ** (Łk 1:54), **възгласити** ⇒ **возгласити** (Mk 10:49), **изрече** (Mt 14:7), **разделиша** ⇒ **раздѣлиша** (J 19:24), **испытанте** ⇒ **испытайте** (Mt 2:8), **ѡтѣдѡ** ⇒ **ѡтѣдѡ** (Mk 6:1).

Z przeprowadzonej analizy wynika, iż w zakresie zapisu samogłosek jero wych język BO i EJ wykazuje dużą zgodność z regułą rozwojową właściwą ruszczyźnie – wokalizacją, gdy znajdowały się one w pozycji silnej oraz zanikiem, gdy stały w pozycji słabej. Jednak pomimo przynależności obu tekstów do jednej, ruskiej redakcji piśmienniczej, ich realizacja nie zawsze pozostawała jednakowa – wahania dotyczą w szczególności prefiksów **съ-**, **въ-**, **въз-**, **въс-**, zapisu śródgłosowych grup **bst*, **bn* oraz **nsk* oraz zapisu jerów wtórnych, będących odzwierciedleniem tendencji zachodzących w żywym języku.

Literatura

- Friedelówna T., 1974, *Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Moszyński L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Perczyńska B., 2007, *Język najstarszych ruskich zabytków hagiograficznych. Fonetyka. Fleksja imienna i werbalna*, Lublin.
- Stieber Z., 1980, *Procesy pozycyjnego twardnienia spółgłosek palatalnych w historii języka rosyjskiego*, „Rocznik Slawistyczny” T. XL, cz. I, s. 3–17.
- Булич С., 1893, *Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке*, ч. 1, Санкт-Петербург.
- Воробьёва А. Г., 2008, *Учебник церковнославянского языка*, Москва.
- Исаевич Я. Д., 1990, *История издания Острожской библии*, [w:] *Острожская Библия. Сборник статей*, Москва, с. 3–17.
- Немировский Е. Л., 2005, *Острожская Библия*, [w:] *Федоровские чтения*, Москва, с. 89–166.

YERS IN CHURCH SLAVONIC PRINTED EVANGELICAL TEXTS

SUMMARY

The article deals with the problem of the yers reflected in two Church Slavonic printed Gospels: the first completed printed edition of the Church Slavonic Bible – *The Ostrog Bible* (1581) and the 18th century altar Gospel (1771) printed in Kiev Pechersk Lavra but kept in Orthodox monastery in Jabłeczna (south-east Poland).

The analysis has shown, that BO and EJ present some compatibility typical for the Ruthenian languages – yers strong position vocalization and weak position reduction. However, despite being part of one Ruthenian Recension, yers reflection in both texts was not always the same – the biggest differences were noticed in **сѣ-**, **вѣ-**, **вѣз-**, **вѣс-** prefixes, combinations such as **l̥st*, **l̥n*, **n̥sk* and secondary yers records.

Eugenia Maksimowicz
Białystok

Прецедентные тексты библейского происхождения в российском газетном дискурсе

Ключевые слова: библейская фразеология, прецедентный текст, российские СМИ

В истории народов мира есть литературные произведения, которые актуальны и значимы в наши дни, несмотря на их глубокую древность. Более того, они являются непревзойденными образцами, как по силе художественного изображения действительности, так и по своей тематике, – произведения, которые являются и сегодня неиссякаемым источником нравственных, эстетических и духовных ценностей. Среди них можно назвать исландские саги, гомеровский эпос, индийские веды, творения Платона, Данте, Сервантеса и другие произведения человеческого гения.

Одним из уникальнейших произведений является Библия. Она возвышается над бесконечным многообразием книг, созданных когда-либо гением человека. Именно Библия отвечает наиболее полно и исчерпывающе на самые разнообразные и сложные вопросы, удовлетворяет духовные потребности человека в осознании своего места в мире. В последние годы в российском обществе возрос интерес к церкви и тем самым к Библии, и принимаются меры, чтобы без искажений возвратиться к жизни и библейские выражения, и стоящие за ними высоконравственные понятия. Длительное подавление авторитета Библии в советский период истории России стало также причиной, приведшей к тому, что после снятия запрета на религиозную сферу жизни Книга книг стала одним из популярнейших источников цитирования не только в сфере религии, но и в светской жизни.

И поскольку средства массовой информации наиболее чутко и быстро реагируют на все изменения в жизни общества и «язык современных газет может служить зеркалом современной жизни» [Земская 1996, 23], то именно современная публицистика наиболее полно отражает данные изменения. Цитаты из Библии, библейские идиомы, аллюзии, сюжеты широко используются в художественной литературе и газетных изданиях, в выступлениях государственных и политических деятелей, а также в живой разговорной речи. Уровень культуры современной языковой личности в целом и речевой культуры в частности вызывает тревогу у многих исследователей. Использование прецедентных текстов в публицистических текстах СМИ и адекватное их понимание читателями является неотъемлемой частью общей культурной и речевой компетенции читателя (современной языковой личности) [Костомаров 1999, 319].

В последние годы активно разрабатывается понятие «прецедентный текст». основополагающими работами, которые лежат в основе всех исследований, связанных с прецедентными текстами (ПТ), являются научные труды Ю.Н. Караулова, В.В. Красных, Д.Б. Гудкова, В.Г. Костомарова, И.В. Захаренко, Г.Г. Слышкина, О.П. Семенец и других. Именно в работах этих лингвистов выработаны критерии выделения ПТ в различных текстах и дана попытка их систематизации. Под прецедентными текстами вслед за В.Г. Костомаровым и Н.Д. Бурвиковой мы понимаем тексты, «имеющие историко-культурную, страноведческую ценность в дискурсе языковой личности» [Костомаров, Бурвикова 1994, 73].

В свою очередь, Л.В. Дубовицкая под прецедентным текстом понимает законченный и самодостаточный продукт речемыслительной деятельности, полипредикативную единицу; сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу; прецедентный текст хорошо знаком любому среднему члену лингвокультурного сообщества, в когнитивную базу которого входит инвариант его восприятия, обращение к нему многократно возобновляется в процессе коммуникации через связанные с этим текстом высказывания или символы, которые являются прецедентными феноменами [Дубовицкая 2012, 15–20].

Термин «прецедентный текст» был впервые введен в научную практику Ю.Н. Карауловым в докладе «Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности» на VI Международном конгрессе преподавателей русского языка и литературы в 1986 году. Ю.Н. Караулов определил и основные критерии прецедентности текста: 1) значимость для той или иной личности в познаватель-

ном и эмоциональном отношении; 2) сверхличностный характер, то есть известность широкому окружению данной личности, включая её предшественников и современников; 3) неоднократное обращение к тексту в дискурсе данной языковой личности [Караулов 1986, 105].

Г.Г. Слышкин понимает прецедентные тексты шире, он снимает некоторые ограничения, введенные Ю.Н. Карауловым. Речь идёт о количестве носителей прецедентных текстов. Во-первых, по мнению Г.Г. Слышкина, можно говорить о текстах прецедентных для узкого круга людей – для малых социальных групп (семейный прецедентный текст, прецедентный текст студенческой группы и т.д.). Во-вторых, существуют тексты, которые становятся прецедентными на относительно короткий срок и не только неизвестны предшественникам данной языковой личности, но и выходят из употребления раньше, чем сменится поколение носителей языка (например, рекламный ролик, анекдот). Тем не менее, в период своей прецедентности эти тексты обладают ценностной значимостью, а основанные на них реминисценции (от позднелат. *reminiscentia* – воспоминание) часто используются в дискурсе данного отрезка времени [Слышкин 2000, 28]. Таким образом, под прецедентным текстом Слышкин предлагает понимать любую характеризующуюся цельностью и связностью последовательность знаковых единиц, обладающую ценностной значимостью для определенной культурной группы. Прецедентным может быть текст любой протяженности: от пословицы или афоризма до эпоса. Прецедентный текст может включать в себя, помимо вербального компонента, изображение или видеоряд (плакат, комикс, фильм). Частые отсылки к тексту в процессе построения новых текстов в виде реминисценций являются показателями ценностного отношения к данному тексту и, следовательно, свидетельствует об его прецедентности.

Следует различать микрогрупповые, макрогрупповые, национальные, цивилизационные, общечеловеческие прецедентные тексты. Единственным классом текстов, который необходимо исключить, является класс индивидуальных прецедентных текстов.

Прецедентные тексты тесно связаны с феноменом жизненной идеологии, определяемой всей совокупностью жизненных переживаний и непосредственно связанных с ними жизненных выражений. Именно жизненная идеология вовлекает произведение в конкретную социальную ситуацию. Произведение связывается со всем содержанием сознания воспринимающих, интерпретируется в духе данного содержания, освещается им по-новому.

Существенное свойство всех прецедентных текстов в том, что они «выступают как целостная единица обозначения» [Чейф 1983, 63], то есть как целостный знак, отсылающий к тексту-источнику и представляющий его по принципу «часть вместо целого». Специфика прецедентного текста-цитаты в том, что дистанция между текстом-донором и текстом-реципиентом оказывается большей, чем обычно представляется. Прецедентные тексты активно используются всеми носителями данного языка и данной культуры, но далеко не все из носителей языка достаточно точно и адекватно представляют себе место и роль цитируемого фрагмента в тексте-источнике. Непосредственное цитирование происходит не из текста-донора, а из «культурного тезауруса» языковой личности, приобретшей опыт обращения с прецедентным текстом не только по причине знакомства с его исконной текстовой средой, но и в результате собственной коммуникативной практики.

Существуют различные виды классификаций, учитывающих функциональные, стилистические и структурные особенности ПТ. Способом реализации прецедентных текстов являются текстовые реминисценции («точные/преобразованные цитаты или иного рода отсылки к более или менее известным ранее произведённым текстам в составе более позднего текста» [Супрун 1995, 17]. При определении прецедентности текстовых реминисценций (прецедентных высказываний) мы придерживаемся мнения Г.Г. Слышкина о необходимости учитывать соблюдение трёх условий: «1) осознанность адресантом факта совершаемой им реминисценции на определённый текст; 2) знакомство адресата с исходным текстом и его способность распознать отсылку к этому тексту; 3) наличие у адресанта прагматической пресуппозиции знания адресатом данного текста» [Слышкин 2000, 32].

Основываясь на вышеуказанной классификации, прецедентными мы считаем не все тексты библейского происхождения, а только те, которые соответствуют указанным трём условиям, то есть не стали в сознании носителей языка обычными фразеологизмами, не потеряли связь с Библией (*до потопа, нести свой крест, манна небесная*). К непрецедентным относятся единицы, происхождение которых носителям языка, исключая специалистов, неизвестно (например, *лицом к лицу, от чистого сердца, до кровавого пота*).

Нам представляется интересным и важным рассматривать особенности функционирования библеизмов в современных газетах. Определение причин, целей и способов использования библеизмов – прецедентных высказываний на газетной полосе поможет глубже понять значение Библии и библеизмов для современного русского человека.

Язык газеты немислим без использования прецедентных текстов, которые способствуют композиционной организации текста и формированию подтекста. Прецедентный текст, используемый в языке газеты, обладает рядом особенностей, которые он проявляет в соответствии с требованиями данной коммуникативной сферы. Являясь важным средством выразительности газетного языка, прецедентный текст актуален в любой период его развития и служит показателем как собственно языковых процессов, характерных для газетного дискурса, так и изменений во внеязыковой действительности и в картине мира носителей языка. Зачастую один и тот же библеизм либо «возвышает» контекст, либо придает ему ироническую, юмористическую или другую окраску. И от того, правильно ли понята стилистическая нагрузка определенного выражения в данном контексте, зависит верность понимания замысла автора, т.е. удалось ли ему донести до читателя положительный или отрицательный, иронический или торжественный, или какой-либо другой смысл. Если же библеизм неизвестен или неправильно понят, то результатом может быть курьез, непонимание или разочарование. Экспрессивная функция газеты, обусловленная ее пропагандистской направленностью, вызывает, прежде всего, открытую оценочность речи. Оценочность проявляется в выборе лексики: в сравнительно большой частотности качественно-оценочных по семантике прилагательных и существительных, элитивов, в характере метафоризации, в отборе фразеологии, в особенностях использования синтаксических средств. Именно открытой оценочностью, явным выражением позиции автора публицистический стиль отличается от художественного, и именно в этой черте – открытой оценочности – видится важная примета и свойство публицистичности стиля. В отличие от художественных произведений, в публицистике не подтекст, а сам текст вполне определенно выражает авторское отношение к излагаемым фактам.

Специфика газетной речи связана с тем, что в газете есть особые речевые образования – заголовки, подзаголовки, рубрики. В качестве заголовков весьма часто используются фразеологизмы. В последние годы удельный вес библеизмов среди “заголовочной” фразеологии резко увеличился. Характерным примером служат часто используемые газетные заголовки типа: «Поиск *земли обетованной*» [Литература в школе, 2005, № 6, с. 2]; «Выборы прошли. Что с ценами? на мясо, на горячительное, на топливо, на *хлеб насущный*, на жилье?» [Аргументы и Факты, 2008, № 11, с. 18]; *Тайное и явное* [название рубрики в газете «Аргументы и факты»]; «У Путина *сначала было слово*» [Лите-

ратурная Газета, 2007, № 36, с. 1]; «*Ищите и обрящите*» [Аргументы и Факты, 2008, № 46, с. 33]; «*Не хлебом единым. А жирафом вдобавок*» [Культура, 2007, № 27, с. 11]; «*Капля в море* изображения иных времен и народов» [Литературная Газета, 2008, № 2, с. 11]; «В Подмоскowie подешевела *манна небесная*» [Московский комсомолец, 2013, № 26379 от 8 ноября] и др. Присутствующие в указанных заголовках библеизмы придают речи меткость, образность, оценочность, а также активизируют внимание читательской аудитории, устанавливая дополнительные связи с контекстуальным пространством языка Библии. И это не случайно: ведь библеизмы, как и другие образные выражения, передают основную идею в концентрированном виде и в образной форме являются ключевыми элементами высказывания. Библия в российской публицистике постоянно используется как источник заголовков статей.

Объем статьи не позволяет подробно остановиться на исследовании большого количества библеизмов, поэтому ограничимся описанием функционирования одного из наиболее часто употребляемых в газетном тексте фразеологизма – *манна небесная*. Манна небесная – аналог материнского молока в иудаизме. Господь питал евреев манной, пока этот народ пребывал в младенческом состоянии. У древних евреев манна – это пища (в псалмах она называется «хлебом небесным»), которую они получали во время своего сорокалетнего путешествия по пустыне. Когда израильяне, ведомые Моисеем, бежали из Египта в пустыню, они первое время страдали от голода. Бог услышал ропот народа «*И сказал Господь Моисею: вот, Я одожду вам хлеб с неба, и пусть народ выходит и собирает ежедневно, сколько нужно на день*» (Исход, 16.4)¹. Обещанный хлеб падал с неба словно роса и получил имя *манна*; «она была, как кориандровое семя, белая, вкусом же как лепешка с медом». Этой манной небесной израильяне питались долгие сорок лет скитаний по пустыне. Происхождение «*манны небесной*», возможно, связано с тем, что арабы пустыни могли полакомиться сладкой корочкой с куста тамариска, которую смешивали с мукой и употребляли как лакомство, по-арабски называемой «аль-ман». Тамариск считался в Египте священным деревом, обладающим сильными оккультными свойствами. Он пользовался большим уважением у древних египтян, так как считалось, что его колючий куст вырос вокруг тела Осириса и защитил его. Правда, многие исследователи считают

---

¹ Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета, Российское библейское общество, 2008.

связь *манны* и тамариска весьма спорной гипотезой, не относящейся к символике *манны*. Существует и другая версия. Энциклопедический словарь поясняет, что в пустыне (Юго-Западная Азия и Северная Африка), по которой блуждали еврейские народы, распространен съедобный лишайник семейства леканоровых. Созревая, корочки лишайника растрескиваются и свертываются в шарики диаметром до четырех сантиметров. Эти шарики похожи на манную крупу. Они очень легки и переносятся ветром на большие расстояния. Кочевники собирают съедобный лишайник, толкут его и из полученной муки пекут хлеб. Вероятно, эти съедобные шарики, принесённые ветром, и описаны в библейской легенде. Но, несмотря на это естественнонаучное объяснение, выражение *манна небесная* до сих пор означает неожиданную удачу, чудесную помощь.

В кратком словаре библейских фразеологизмов Л.Г. Кочедыкова, Л.В. Жильцовой [Кочедыков, Жильцова 1996] даётся следующее объяснение этого понятия: Манна (ц.-сл.). – хлеб, посланный Богом израильтянам во время их сорокалетнего странствования в пустыне. *...И вот на поверхности [земли] пустыни нечто мелкое, круповидное, как иней на земле. И увидели сыны Израилевы и говорили друг другу: «Что это?» И Моисей сказал им: «Это хлеб, который Господь дал вам в пищу». И нарек дом Израилев хлеб тому имя: манна. (Исх. 16:14–16, 31)².*

Итак, в современном языке *манна небесная* означает что-то очень хорошее, полученное в избытке, неожиданно и, главное, вовремя. А вот когда говорят питаться манной небесной, то это хоть и не то же самое, что “питаться воздухом”, но близко по смыслу – не заботиться о собственном пропитании и, в результате, недоедать. Во многих словарях представлено выражение *ждать как манны небесной* – долго и страстно ждать, надеяться на чудо. В христианской культуре манна стала олицетворением Божьей благодати. Постепенно в европейской культуре этот символ приобрел несколько ироническое звучание. Бездельника, не желающего работать, упрекают: “Чего ты ждешь, манны небесной?”³. Слово «манна» происходит от древнееврейского корня, означающего «дарить». Наша манная крупа названа так по имени легендарной манны, с которой она ничего общего не имеет. Тут свою роль сыграло внешнее сходство: мелкие белые крупинки.

² Библия..., op. cit.

³ Энциклопедия символов, знаков, эмблем, 1999, Москва.

Подобных примеров значения библейских фразеологизмов можем приводить множество. Так или иначе, обращаясь к вышесказанному, утверждаем, что прецедентные тексты библейского происхождения принадлежат к категории прецедентных текстов, отвечая всем предъявляемым к этому явлению характеристикам, но в то же время обнаруживая свои особенности. За библеизмами стоит общее для всех членов русского лингво-культурного сообщества представление о них, что не исключает наличия разнообразных личностных смыслов у различных носителей языка. Прецедентные тексты библейского происхождения выполняют эталонную функцию, задавая нравственные ориентиры и шкалу оценок в обществе.

Подводя итог, можем утверждать, что роль библейских выражений в обогащении фразеологии трудно переоценить. Их значение не только в художественной ценности, но и, главное, в том нравственном заряде, который несут они в себе, несмотря на то, что темпорально разделены с текстом-источником дистанцией в более чем 2000 лет. Прецедентные тексты библейского происхождения используются современным газетным дискурсом очень активно, поэтому изучение их функционирования представляет определенный научный интерес и, думается, будет всегда актуальным и востребованным. Прецедентные тексты значимы для личности в познавательном и эмоциональном отношениях, хорошо известны многим, поэтому носят сверхличностный характер; обращение к прецедентным текстам происходит многократно в речевой практике данной личности. Сегодня прецедентные ссылки стали распространенным приемом построения заголовков газетных и журнальных статей в довольно широком круге изданий. Прецедентность создает особый тип экспрессии, который не может не быть востребованным в газетном тексте. Использование в речи прецедентных текстов библейского происхождения является показателем развития уровня языковой личности.

Литература

- Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета*, Российское библейское общество, 2008, Москва.
- Дубовицкая Л. В., 2012, *Функции прецедентности иконических компонентов креолизованных текстов*, Вестник МГОУ, Серия «Лингвистика», № 2, с. 15–20.
- Земская Е.А., 1996, *Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества*, Вопросы Языкознания, № 3, с. 23–31.

- Караулов Ю.Н., 1986, *Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности. Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы*, Москва, Русский язык, с. 105–126.
- Костомаров В.Г., 1999, *Языковой вкус эпохи. Из наблюдения над речевой практикой масс-медиа*, Санкт-Петербург.
- Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д., 1994, *Как тексты становятся прецедентными*, РЯЗР, № 1, с. 73–76.
- Кочедыков Л. Г., Жильцова Л. В., 1996, *Краткий словарь библейских фразеологизмов*, Москва.
- Слышкин Г.Г., 2000, *От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе*, Москва.
- Супрун В.И., 1995, *Текстовые реминисценции как языковые явления*, “Вопросы Языкознания”, № 6, с. 17–29.
- Чейф У.Л., 1983, *Память и вербализация прошлого опыта. Новое в зарубежной лингвистике*, Москва.
- Энциклопедия символов, знаков, эмблем*, 1999, Москва.

PRECEDENT TEXTS OF BIBLICAL ORIGIN IN THE RUSSIAN PRESS DISCOURSE

S U M M A R Y

Precedent texts of biblical origin are characterized by high activity in the contemporary press discourse. Due to the continuous demand for exploration of the principles of their functioning, the study of these texts will always have the up-to-date character. Precedent texts are essential in the context of their relationship with human personality, especially in the cognitive and emotional area. This type of texts, because of their phenomenal character, became a widely used means in the titles of articles in numerous newspapers and magazines. They create a particular type of expression, which should be present in the text of the press. The use of precedent texts in discourse is an indicator of the level of development of the linguistic personality.

Eugenia Maksimowicz e-mail: maximovitch@interia.pl

Maryna Michaluk

Białystok

**Tematyczna i słowotwórcza analiza
grupy leksykalnej *polityka zewnętrzna*
(na materiale języka rosyjskiego)**

Słowa kluczowe: język rosyjski, językoznawstwo, leksyka polityczna, słowotwórstwo

Język jest jednym ze sposobów wyrażania działań, myśli i przekonań politycznych. Od połowy XX wieku w lingwistyce rosyjskiej w celu wskazania warstwy leksyki, której semantyka ma bezpośrednie lub pośrednie odniesienie do polityki i życia politycznego społeczeństwa, tradycyjnie stosuje się termin *leksyka społeczno-polityczna* (*общественно-политическая лексика, ОПЛ*). Warto jednak zauważyć, że w celu określenia leksyki (a nie terminologii) ze znaczeniem politycznym w literaturze naukowej stosowane są także terminy *leksyka socjalno-polityczna* i *leksyka polityczna*. Pierwsze dwa terminy z wymienionych powyżej są synonimami, chociaż wyrażenie *leksyka społeczno-polityczna* można spotkać częściej niż *leksyka socjalno-polityczna*. Trudno jest mówić o różnicach pomiędzy *leksyką społeczno-polityczną* i *leksyką polityczną*, gdyż wybór słowa uwarunkowany jest przede wszystkim wola i preferencjami autora. Niełatwo jest także wskazać różnice w znaczeniu wspomnianych terminów na podstawie analizy prac naukowych, w których się one pojawiają, ponieważ zazwyczaj autor wybiera jedno z pojęć i następnie konsekwentnie je stosuje. Ponadto różnice w interpretacji terminów nie są związane z wyborem konkretnego określenia, a uwarunkowane innymi przyczynami. Jednakże można zaobserwować, że w pracach poświęconych stosownej tematyce wyrażenie *leksyka społeczno-polityczna* pojawia się częściej niż *leksyka polityczna*.

Cechą wyróżniającą leksyki społeczno-politycznej w porównaniu z leksyką polityczną jest to, że pierwsza z nich zawiera w sobie takie słowa i zwro-

ty, które oznaczają pojęcia związane z działalnością państwa i życiem politycznym społeczeństwa, ale nie mają bezpośredniego związku z realizacją władzy politycznej. Chodzi tu o leksemy, które reprezentują elementy składowe polityki ogólnopaństwowej (gospodarczej, socjalnej, wojskowej), funkcjonujące w sferze prawnej i administracyjnej. Każdą ze sfer życia społeczno-politycznego społeczeństwa charakteryzuje właściwa jej, wyspecjalizowana leksyka. Jako przykład można wskazać terminy, pochodzące z następujących dziedzin:

- gospodarka (np. *рынок, приватизация, монетаристская политика, консигнация*);
- polityka militarna (np. *война, горячая точка, силовик, моджахед*);
- prawo (np. *легитимность, правоотношения*).

Względnie niezależny status leksyki politycznej tłumaczy się tym, że język polityki zawiera w sobie jednostki leksykalne właściwe dla innych sfer życia społecznego, np. z dziedziny prawa związane są terminy: *конституция, закон, президентское вето, пакт, ратификация*; do sfery administracji należą leksemy: *государственный чиновник, командно-административный, вице-президентство*. Natomiast w odniesieniu do trzech rodzajów władzy państwowej (ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej) w skład zasobu leksyki politycznej wchodzić słowa i wyrażenia, odnoszące się do dwóch pierwszych rodzajów władzy. Jest to uwarunkowane tym, że są one bezpośrednio związane z realizacją zarządzania państwem czy też polityki państwa, a władza sądownicza powiązana jest pośrednio. Jej funkcją jest realizacja prawa, co stanowi odrębną sferę, wymagającą oddzielnej analizy. Zatem słownictwo polityczne jest takim leksykalno-semantycznym podsystemem języka, którego elementy oznaczają pojęcia, zjawiska i procesy z dziedziny polityki, czyli odnoszące się do mechanizmów funkcjonowania władzy politycznej. Tak więc pod pojęciem *leksyka polityczna* rozumiemy ogół słów i wyrażań, które zawierają komponent semantyczny 'mający odniesienie do polityki państwowej i międzynarodowej oraz życia politycznego społeczeństwa'. Zatem polityka jest określana jako działalność organów państwowych, sił społecznych i odrębnych osób, jest związana z dążeniem do władzy, jej zdobyciem, utrzymaniem i realizacją, a także z wpływem na władzę.

Problem klasyfikacji leksyki politycznej jest dość złożony i rozwiązywany przez badaczy lingwistów w różny sposób. Istnieje kilka klasyfikacji leksykonu politycznego, które różnią się od siebie. U podstaw każdego podziału znajduje się definicja leksyki politycznej i jej interpretacja, zmierzająca do określenia zakresu tego pojęcia. W związku z tym można stwierdzić istnienie związków przyczynowo-skutkowych pomiędzy zastosowanymi kryteriami

klasyfikacji, a tym, jakie leksemy znajdują się w poszczególnych zdefiniowanych grupach.

Większość badaczy rosyjskich rozpatruje leksykę polityczną jako część leksyki społeczno-politycznej (А.С. Белая, Л.А. Жданова, А.Л. Голованевский, А.А. Карамова). Są badacze, którzy biorą pod uwagę tylko leksykę (О.И. Воробьева, Л.А. Жданова), oraz inni, analizujący tylko frazeologię (V.N. Coller, Э.В. Колесникова). Wybór klasyfikacji i jej ostateczny kształt zależy także od tego, którym aspektem opisu leksyki politycznej zainteresował się dany badacz. Na przykład, А.А. Карамова i V. Štefan wybrali do opisu leksykonu politycznego kryterium oceniające. А.А. Карамова oparła klasyfikację na zasadzie o charakterze nielingwistycznym i wybrała chronologiczny aspekt systematyzacji. Na tej podstawie wydzieliła następujące grupy leksyki społeczno-politycznej: polityka okresu radzieckiego, okresu do pierestrojki i okresu po pierestrojce [Карамова 2002]. Natomiast V. Štefan uwzględnił wyłącznie kryterium lingwistyczne i wyodrębnił dwie grupy leksyki politycznej. Pierwszą stanowią leksemy, których znaczenie polityczne określane jest przez kontekst. Do drugiej włączono leksemy zawierające w sobie komponent znaczeniowy związany z polityką [Штефан 1984].

W większości prac, poświęconych badaniom leksyki społeczno-politycznej, dominuje podział leksemów na grupy tematyczne. Jest to podyktowane konstrukcją i strukturą samego systemu politycznego.

Zasób leksyki politycznej można podzielić na dwa obszerne działy: *polityka wewnętrzna* i *polityka zewnętrzna*. Podział taki jest logiczny, gdyż dowolny kraj jako podmiot polityczny posiada swój własny ustrój polityczny, realizuje władzę wewnątrz swojego terytorium, a także wchodzi w relacje i stosunki polityczne z innymi państwami. W polityce wewnętrznej państwo organizuje i nadaje kształt władzy politycznej oraz określa zasady jej sprawowania i funkcjonowania, a ponadto narzuca formę systemu politycznego. W związku z tym oczywistym jest surowe podporządkowanie się podmiotów politycznych stojących niżej w hierarchii podmiotom będącym wyżej (są to stosunki polityczne o strukturze pionowej, określanej także jako wertykalna). Takie podporządkowanie wynika z definicji pojęcia władzy¹.

---

¹ Por.: na gruncie politologii: *władza* – ‘zjawisko ogólnoludzkie i ogólnodziejowe, lecz wieloznaczne oraz przejawiające się w wielorako zróżnicowanych formach, jednak stanowiące wertykalną i asymetryczną relację międzyludzką, w której jedne podmioty są rządzące, a inne rządzone; przypadkiem szczególnie doniosłym dziejowo i brzemieniem w skutki, gdyż dotyczącym wszystkich zorganizowanych społeczności, jest w. polityczna [Bartyzel, Szlachta, Wielomski 2007, 439–440]; na gruncie socjologii: *władza* – ‘relacje podporządkowania zachodzące między grupami społecznymi lub jednostkami, uprawniające jedną ze stron, rządzącą, do podejmowania decyzji w imieniu rządzonych oraz sprawowa-

Natomiast polityka zewnętrzna ma inną specyfikę – na arenie międzynarodowej nie ma jednego centrum światowej polityki. W polityce zewnętrznej brak jest mechanizmu realizacji władzy z góry na dół, tak charakterystycznego dla polityki wewnętrznej, gdyż tu mamy do czynienia z samodzielnymi podmiotami – państwami, posiadającymi zasadniczo równe prawa. Cała polityka zewnętrzna – są to stosunki i relacje pomiędzy nimi (państwami), dlatego też centralne miejsce zajmują tutaj elementy językowe, oznaczające stosunki, relacje i działania polityczne.

Celem niniejszego opracowania jest prezentacja grupy tematycznej *polityka zewnętrzna* oraz analiza procesów słotwórczych, a mianowicie derywatów prefiksalnych i skrótowców. Taki wybór został podyktowany innowacyjnością znaczeniową i aktywnością wyrazów tego pola semantycznego we współczesnym języku rosyjskim.

Materiał do analizy został wyekscerpowany z wybranych współczesnych słowników objaśniających języka rosyjskiego w oparciu o kryterium tematyczne².

1. Klasyfikacja tematyczna grupy leksykalnej *polityka zewnętrzna*

Polityka zewnętrzna to, przede wszystkim, międzypaństwowa i międzynarodowa działalność polityczna i stosunki polityczne. Leksykę z zakresu *polityki zewnętrznej* można w określony sposób usystematyzować i podzielić na następujące grupy:

- I. Słowa i wyrażenia nazywające najbardziej ogólne i kluczowe pojęcia związane z charakterystyką zewnętrznej działalności politycznej, np.: *большая политика, внешняя политика, внешнеполитический, глобально-политический, государство, (мировая, великая)*

---

niu nad nimi kontroli' [Olechnicki, Załęcki 1997, 244–245]; w słownikach ogólnych języka polskiego: *władza* – '1. zdolność jednostki lub grupy ludzi, zajmujących – z przyzwoleniem innych lub bez przyzwolenia – nadrzędną pozycję, do podporządkowywania zachowań innych ludzi swojej woli, swoim decyzjom i zamiarom' [Zgółkowska 2004, t. 45, 443; Szymczak 1996, t. 3, 681].

² Н.З. Котелова (ред.), *Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1986*, Санкт-Петербург 1996; Н.З. Котелова (ред.), *Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1987*, Санкт-Петербург 1996; Е.А. Левашов (ред.), *Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1988*, Санкт-Петербург 1996; Н.А. Николина, Е.А. Фролова, М.М. Литвинова, *Словообразование современного русского языка*, Москва 2005; Г.Н. Скляревская (ред.), *Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия*, Москва 2001; Г.Н. Скляревская (ред.), *Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика*, Москва 2006.

*держава, межгосударственный, международный, межпарламентский, межправительственный, политика государства, сверхдержава, сверхполитика, суверенитет, суверенность, супердержава, супердержавность*³.

W grupie tej znalazły się ogólne i podstawowe pojęcia, które służą do opisu areny międzynarodowej i jej podmiotów. Kluczowe są tu leksemy z przedrostkiem *меж-*, *между-*, który wskazuje na pewien określony rodzaj relacji istniejącej pomiędzy rządami, państwami czy narodami. Osobny zbiór tworzą związki wyrazowe przymiotnika z rzeczownikiem, które opisują leksemy *политика (внешняя, большая, великая, международная)* i *держава (великая, слаборазвитая, мировая)*.

- II. Leksemy nazywające relacje międzypaństwowe związane z działalnością przedstawicielstw różnych państw: *внешнеполитическое ведомство, встреча в верхах, дипломат, дипломатия, дипломатически, дипломатический, дипломатическое представительство, дипломатничать, дипломатические круги, консул, консульский, консульство, пакет дипломатических инициатив, политико-дипломатический, полпред, полпредство, посол, посольский, посольство, промежуточная встреча на высшем уровне* i in.

W grupie tej znalazły się nazwy osób (*дипломат, консул, посол*) i instytucji (*ведомство, консульство, полпредство, посольство*) oraz wyrażenia, w których te nazwy występują.

- III. Słowa i wyrażenia nazywające stosunki międzypaństwowe związane z działaniami państw. W obrębie tej grupy można wyróżnić następujące podgrupy:

- a) leksemy dotyczące kwestii połączenia (przyłączenia) lub oznaczające rozdzielenie (odłączenie). Pojawiły się tutaj leksemy i wyrażenia, które oznaczają międzypaństwowe organizacje polityczne i charakteryzują ich działalność: leksemy, które służą do opisu działań i funkcjonowania organizacji międzynarodowych, nazwy tych organizacji oraz leksemy, w których zawarte jest znaczenie połączenia lub rozdzielenia, np. *альянс, блок* (jako 'объединение го-

³ *межгосударственный* 'относящийся к деятельности различных государств и их взаимоотношениям, осуществляемым различными государствами' [ТСРЯХХІ, 577]; *межпарламентский* '1. Существующий, происходящий между парламентами разных государств; 2. Состоящий из представителей парламентов разных государств' [ТСРЯХХІ, 578]; *межправительственный* '1. Существующий, установленный между правительствами разных стран; 2. Состоящий из представителей правительств разных государств' [ТСРЯХХІ, 579].

- сударств'), *евроамериканская семья, Европейская ассамблея, Европейский парламент (Европарламент), Европейский союз (Евросоюз), коалиционность, коалиционный, коалиция* (яко 'союз, объединение государств'), *консолидироваться, конференция, межсоюзный, НАТО, натовский, натомания, Организация Объединенных Наций (ООН), Парламентская ассамблея (Межпарламентская ассамблея, ассамблея), политическая интеграция, проатлантический, проиракский, пропалестинский, саммит, сблокироваться, североатлантист, сепаратизм, сепаратист, Совет Европы (СЕ), союз, унитаризм, унитарный* i in.
- b) leksemy w znaczeniu 'podpisanie, przyjęcie lub zerwanie porozumień', np.: *демонстрация, конвенционный, конвенция, консенсус, международный договор, пакт, ратификационный, ратификация, ратифицировать(ся)* itp.
- c) leksemy odzwierciedlające problemy konfliktów międzypaństwowych, wojen i pokoju, np.: *апартеид, ближневосточный, ближневосточное мирное урегулирование, гонка вооружений, деколонизация, ирангейтовский, колониалистский, колониальный, международная безопасность, миротворчество, наращивание военного присутствия, нейтралитет, (нео)колониализм, (нео)колониалист, (нео)колониатор, (нео)колония, полуколониальный, переговорный процесс, примирение, примиренчество, примирительный, радикализм, радикальничать, радикально, радикальность, радикальный, разрядка, расизм, расист, сионизм, сионист(ка), сионистский, террор, ультиматум, хунта, «холодная война», шовинизм, экстремизм, экстремист, ЮАРгейт* i in.

Trzecia podgrupa zawiera leksykę związaną z opisem konfliktów, wojen oraz pokoju. Znalazły się tu nazwy poglądów, ruchów politycznych, nazwy stanu wzajemnych relacji (np. *нейтралитет, переговорный процесс, ультиматум*).

W słowniku polityki zewnętrznej znajdują się też pojedyncze leksemy, które nie wchodziły w skład wymienionych powyżej grup tematycznych, np.: *деидеологизация межгосударственных (международных) отношений* (sfera ideologii), *геополитика, геополитический* (dziedzina polityki zewnętrznej), *государство «третьего мира»* (określenie kraju, który osiągnął swoją niezależność polityczną), *Большая двойка* ('o СССР и США – государствах-лидерах' [НВРЛ-86, 38]), *«Большая семерка»* ('o высших руководителях семи наиболее развитых в экономическом отноше-

нии стран' [ТСРЯ, 88]), *napumet* (jako zasada w zakresie polityki zewnętrznej) i in.

2. Analiza wybranych procesów słowotwórczych w ramach grupy tematycznej *polityka zewnętrzna* – derywaty prefiksalne i skrótowce

W słowotwórstwie końca XX wieku zachodziły procesy, które były charakterystyczne dla języka rosyjskiego jako całości: wzrost znaczenia autorzkiego „ja”, przemieszanie elementów typowych dla różnych stylów (języka mówionego, mowy potocznej czy żargonu) w ramach jednej wypowiedzi i in. Język stał się bardziej ekspresyjny dzięki pojawiającym się okazjonalizmom, realizującym także funkcję nominacji, a oswobodzenie od różnorodnych ograniczeń i zburzenie sowieckich stereotypów myślenia sprzyjało swoistemu wyzwoleniu języka i aktywizacji indywidualnego słowotwórstwa. Procesy, które zachodziły w zmieniającej się rzeczywistości, wymagały nowych nazw i w związku z tym aktywizowały określone elementy systemu słowotwórczego języka. Należy zauważyć, że słowotwórstwo końca XX i początku XXI wieku miało jasno wyrażony antropocentryczny charakter, o czym świadczy fakt, że znaczące miejsce wśród nowych słów zajmowały nazwy osób, także jako słowa bazowe. Pod koniec XX wieku bardzo produktywnie przebiegało tworzenie rzeczowników na drodze prefiksacji. Popularne były te przedrostki, które miały semantykę istotną z punktu widzenia społecznego i kulturowego. Znalazły się wśród nich prefiksy, które tworzyły rzeczowniki, odzwierciedlające następujące typy relacji: 1. relacje czasowe (*пост-*, *после-*), relacje zniszczenia, odrzucenia, przeciwstawienia (*де-*, *анти-*, *контр-*, *раз-*), relacje wsparcia (*про-*), relacje nieprawdziwości, kłamstwa (*псевдо-*, *квази-*), relacje intensywności, wysokiego stopnia czegoś (*супер-*, *сверх-*) i in. Ponadto, do grupy ekspresyjnych środków językowych weszła abrewiacja [Земская 2000, 138–139].

Charakterystyczną cechą współczesnego rosyjskiego słowotwórstwa jest tzw. „рост именной префиксации” [Земская 1996; Николина 2005], tj. tworzenie nowych nominacji poprzez dodanie przedrostka. Do grupy prefiksów, najczęściej biorących udział w tworzeniu nowych słów w języku polityki, należą: *анти-*, *де-*, *контр-*, *лже-*, *нео-*, *пост-*, *после-*, *пред-*, *до-*, *про-*, *сверх-*, *псевдо-*, *супер-*, *ультра-*. Wśród nich możemy wyodrębnić prefiksy, które wcześniej także wykazywały wysoką produktywność (*анти-*, *супер-*, *сверх-*) oraz prefiksy, które były mało produktywne [Земская 2000, 110–118]. Aktywizacja tych afiksów często była uwarunkowana przyczynami pozalingwistycznymi.

Przy pomocy środków językowych wyrażana była także ocena sytuacji politycznej w Rosji w latach 90. XX wieku. Społeczeństwo widziało, że to, co dzieje się w kraju, nie jest adekwatne do tego, co dzieć się powinno. Znacząco wzrosła częstotliwość zastosowania prefiksów, wyrażających znaczenie odrzucenia, negowania działań przeciwnych, zniszczenia rezultatów czyichś działań. Odzwierciedleniem takiego stosunku do otaczającej rzeczywistości było użycie prefiksów *анти-*, *контр-*, *лже-*, *псевдо-*⁴, pr.: *лжекоалиция*, *лжеполитик*, *антигорбачевцы*, *антипутин*, *псевдодемократ*, *псевдопарламент*, *псевдодемократический*, *псевдосуверенизация*, *контрперестройка*, *контрреформа*, *контрэлита*, *контртеррористический*. Derywaty z wymienionymi wyżej prefiksami odzwierciedlają istniejące we współczesnej Rosji antagonizmy.

Prefiks *анти-*, w odróżnieniu od prefiksów *лже-* i *псевдо-*, wyraża znaczenie braku zgody i akceptacji oraz całkowitej negacji treści, która zawarta jest w podstawie. Dość często w leksemach, utworzonych przy pomocy tego afiksu, zawarte jest znaczenie wrogości skierowanej przeciw komuś lub czemuś, pr.: *антигорбачевский* – ‘враждебный президенту СССР М.С. Горбачеву; направленный против проводившейся им политики’ [ТСРЯХХІ, 69]; *антидемократ* – ‘противник демократии, демократов’ [ТСРЯХХІ, 69]; *антипутинский* (противник В.В. Путина) itp.

N.A. Nikolina zauważa, że „к группе высокопродуктивных морфем относятся также приставки, выражающие отношение ложности, интенсивности (*квази-*, *псевдо-*)” [2005, 127], pr.: *квазипартии*, *квазитоталитаризм*, *квазисоциалистический*, *псевдодемократ*, *псевдопартиот*, *псевдороссияне*, *псевдосуверенитет* i in.

Nominacje z przedrostkiem *псевдо-* zawierają nie tylko subiektywną ocenę osób czy zjawisk, ale także charakteryzują stan podmiotu, pr.: *псевдодемократ* (‘ненастоящий, мнимый демократ’), *псевдолиберализм* (‘ненастоящий, мнимый либерализм’), *псевдонационализм* (‘ненастоящий, мнимый национализм’), *псевдооппозиция* (‘ненастоящая, мнимая оппозиция’), *псевдосоциализм* (‘ненастоящий, мнимый социализм’).

Dla procesów nominacji lat 80. i 90. XX wieku charakterystyczny jest prefiks *де-*. Oznacza on brak, zmianę, odrzucenie czegoś, nazywa procesy likwidacji tego, co kształtowało realia minionej epoki (socjalizmu), a sło-

⁴ *анти-* (*anty-*) – wyraża przeciwieństwo cechy oraz tworzy ‘nazwy kierunków czy postaw przeciwstawiających się tym, które oznaczają tematy słowotwórcze’ [Grzegorzczukowa 1998, 432, 451]; *контр-* (*kontr-*) – wyraża ‘znaczenie walki, przeciwstawienia się temu, co oznacza postawa’ [Grzegorzczukowa 1998, 432, 451].

ва utworzone z jego pomocą w większości przypadków prezentują odrzucenie starego systemu politycznego, np.: *деидеологізація* ('устранение из различных сфер общественной жизни преобладающего влияния одной определенной идеологии' [ТСРЯХХІ, 283]), *дебюрократизація*, *дефедералізація*, *департизація*, *деполітизація*, *деколективізація*, *декомунізація*, *демодемізація*, *демонополізація*, *денационалізація*, *деноменклатурізація*, *десовєтізація*, *десталінізація*, *децентралізація* і in.

Prefiksy *после-* і *пост-* wnoszą do treści tworzonych przez nie słów znaczenie pokonania pewnej granicy czasowej, nadejścia nowego momentu historycznego, np.: *послепутчевый* ('относящийся ко времени после путча (попытки реакционного переворота просоветского толка 19–21 августа 1991 года в СССР)' ТСРЯХХІ, 758), *послеавгустовский* ('относящийся ко времени после реакционного путча просоветского толка, произошедшего 19–21 августа 1991 года в СССР)' ТСРЯХХІ, 758), *послекризисный* ('относящийся ко времени после финансового кризиса в России, произошедшего 17 августа 1998 г.' ТСРЯХХІ, 758), *послеоктябрьский* (dotyczący okresu po rewolucji w październiku 1917 roku), *послеоттепельный* ('относящийся ко времени конца 60-х – 70-х гг. XX в. – после так называемой «оттепели»' ТСРЯХХІ, 758), *послесталинский* (synonim do *постсталинский*), *послереферендумный*; *посткоммунист*, *посткризисный* (synonim do *послекризисный*), *постсоветский* (synonim do *послесоветский*), *постперестроечный* ('относящийся ко времени после периода перестройки в бывшем Советском Союзе, после подавления августовского путча распада СССР в 1991 г.' ТСРЯХХІ, 763), *постперестройчик*, *постсоциализм* ('система экономических, политических и социальных отношений, сложившаяся на территории бывшего СССР после распада социалистической системы' ТСРЯХХІ, 765), *постсоциалистический*, *посттоталитарный* ('относящийся ко времени после разрушения тоталитаризма бывшего СССР' ТСРЯХХІ, 765), *постъельцинский* ('относящийся ко времени после завершения президентского правления Б.Н. Ельцина' ТСРЯХХІ, 765).

Znaczną aktywność przejawiały także prefiksy *пред-* і *до-* z ogólnym znaczeniem granicy czasowej: *предвыборный*, *предперестроечный*, *предкризисный*, *предынаугурационный*; *доперестроечный*, *доапрельский* ('относящийся к периоду до апрельского Пленума ЦК КПСС 1985 г., провозгласившего курс на перестройку, предшествующий ему' [НвРЛ-88, 102]), *додефолтовский* ('относящийся ко времени до дефолта 1998 года' ТСРЯХХІ, 320), *докризисный* ('относящийся ко времени до финансового кризиса в России 17 августа 1998 года' ТСРЯХХІ, 320),

дорекорформенный ('относящийся ко времени, предшествующему коренной реформе всех сфер жизни в СССР (перестройке)' ТСРЯХХІ, 324).

Przy pomocy przedrostka *про-* tworzono słowa ze znaczeniem 'w czyichś interesach, na czyjąś korzyść', 'zwolennik kogoś lub czegoś'. Aktywizacja tego prefiksu związana jest z czynnikami socjalnymi. Można powiedzieć, że zachodziła swoista deideologizacja słów z prefiksem *про-*, które do pierestrojki zawierały negatywną ocenę ideologiczną i były bardzo popularne w propagandzie sowieckiej (np.: *прокитайский*, *проНАТОвский* itp.). W okresie po pierestrojce lat 90. XX w. omawiany przedrostek utrzymał swoją aktywność słowotwórczą (np.: *проельцинский*, *прозападный*, *прокоммунист*, *прокоммунистический*, *прокремлевский*, *пролужковский*, *промонархический*, *просоциалистический*, *проправительственный*, *пропрезидентский*, *пропутинский*, *пророссийский* itp.).

Đążenie do znalezienia paraleli pomiędzy współczesnością i przeszłością doprowadziło do powstania wielu leksemów z afiksem *нео-* (z gr. *νεός* 'nowy'), odpowiadających pod względem znaczenia wyrazowi *новый*, np.: *необольшевизм* ('течение в идеологии и политике, развивающееся в русле коммунистического движения и являющееся идейным продолжением большевизма' ТСРЯХХІ, 652), *необольшевистский* ('относящийся к необольшевизму' ТСРЯХХІ, 652), *неокапитализм* ('течение в идеологии и политике, направленное на возрождение идей сталинизма' ТСРЯХХІ, 653), *неокоммунизм* ('течение в идеологии и политике, развивающее и продолжающее идеи коммунизма' ТСРЯХХІ, 652), *неокоммунист* ('представитель неокоммунизма' ТСРЯХХІ, 652), *неокоммунистический* ('относящийся к неокоммунизму' ТСРЯХХІ, 652), *неосталинизм* ('течение в идеологии и политике, направленное на возрождение идей сталинизма' ТСРЯХХІ, 653), *неосталинист* ('сторонник неосталинизма' ТСРЯХХІ, 653), *неосталинистский* ('относящийся к неосталинизму' ТСРЯХХІ, 653), *неототалитаризм* ('течение в идеологии и политике, направленное на возрождение тоталитаризма' ТСРЯХХІ, 653), *неототалитарный* ('развивающийся в духе тоталитаризма, возражающий идеи и методы тоталитаризма' ТСРЯХХІ, 653). W obecnej publicystyce słowa te posiadają najczęściej negatywne zabarwienie.

Znaczną produktywność wykazywały synonimiczne prefiksy *сверх-* i *супер-*, oznaczające wysoki stopień przejawiania się danej cechy, dominację, nadmiar, intensywność występowania, np.: *суперпрезидент*, *суперлоббист*, *сверхминистерство*, *сверхимперия*. Należy dodać, że prefiks *сверх-* jest rdzennie rosyjskim elementem, a *супер-* jego obcojęzycznym ekwiwalentem (*сверхдержава* – *супердержава*, *сверхпарламент* – *суперпарла-*

мент). Wysoką frekwencję słów z wymienionymi prefiksami warunkują dwie przyczyny. Pierwszą z nich jest tendencja do wyrażania ekspresji, podkreślenia emocjonalności wypowiedzi, np.: przymiotniki *суперосторожный дипломат*; *сверхценная идея*, *сверхмилитаризованная экономика*, *сверхактивная жизнь*; rzeczowniki *супердержава*, *суперполицейский*, *супершпион*, *суперреформатор*, a drugą – potrzeba oznaczania zjawisk, związanych z procesem naukowo-technicznym, wyrażonych głównie przez rzeczowniki z *супер-*, np.: *супертуннель*, *супердвигатель*, *супердорога*, *суперсборная*. Druga z przyczyn nie ma odniesienia do języka polityki, ale ilustruje produktywność sufiksów i przebieg procesów słowotwórczych.

Funkcję elementu wzmacniającego znaczenie spełnia prefiks *ультра-*, wyrażający wyższy stopień przejawiania się cechy i wnoszący znaczenie ‘ropad’, np.: *ультрапатриотический* (‘относящийся к крайнему шовинизму’ ТСРЯ, 799), *ультралиберальный* (‘относящийся к крайнему либерализму, крайним проявлениям либерализма’ ТСРЯХХІ, 1009), *ультралиберал* (‘сторонник крайнего либерализма и крайних проявлений либерализации’ ТСРЯХХІ, 1008), *ультраперестроечный* (‘провозглашающий принятие крайних мер в политике перестройки’ НВРЛ-87, 291), *ультранационализм* (‘национализм в крайних, реакционных формах’ ТСРЯХХІ, 1009), *ультранационалист* (‘сторонник ультранационализма’ ТСРЯХХІ, 1009).

Warunki ekstralingwistyczne (m.in. zmiana składu organów władzy, przeobrażenia struktur państwowych) uaktywniły przedrostek *экс-*, tworzący słowa złożone i wnoszący znaczenie ‘były’ (‘бывший’), np.: *экс-губернатор*, *экс-депутат*, *экс-министр*, *экс-мэр*, *экс-политик*, *экс-президент*, *экс-премьер*, *экс-советский*, *экс-спикер*, *экс-супердержава*. Zastępców osób, zajmujących kluczowe stanowiska w państwie zaczęto nazywać z pomocą elementu *вице-*, mającego pochodzenie łacińskie, np.: *вице-губернатор*, *вице-премьер*, *вице-мэр* itp. Prefiks *экс-* łączy się nie tylko ze słowami, oznaczającymi tytuły i stanowiska, ale również z leksemami, które nazywają osoby według zawodów, rodzaju wykonywanej działalności, miejsca zamieszkania, charakterystyk psychofizycznych, np.: *экс-бизнесмен*, *экс-владелец «Евросети»*, *экс-пилот*, *экс-музыкант*, *экс-суперзвезда* itp. Nie wszystkie z wymienionych przykładów pochodzą z języka polityki, ale zostały przywołane w celu zaprezentowania łączliwości omawianego prefiksu.

Warto zauważyć, że produktywne współcześnie prefiksy charakteryzują się szeroką łączliwością z różnymi tematami. Ma to miejsce także w zakresie leksyki politycznej. Jako formy wyjściowe mogą występować nazwy własne (np. *анти-Ельцин*, *мега-Европа*, *псевдо-Россия*,

экс-Черномырдин, экс-Борис Березовский), skrótowce (np. *анти-НАТО, анти-ГАИ, супер-НАТО, экс-СССР*), liczebniki (np. *экс-первая леди Франции, движение “Анти-2004”*), całe wyrażenia (np. *экс-королева Майдана, экс-первая леди Америки*).

* * *

Leksemy należące do grupy leksykalnej *polityka zewnętrzna* powstawały z wykorzystaniem różnych prefiksów. Należy jednak zauważyć, że nie wszystkie omówione wyżej przedrostki znalazły w niej swoje odzwierciedlenie.

Dokonana analiza wykazała udział wyrazów z następującymi prefiksami:

- *про-* (w znaczeniu ‘zwolennik, w czyich interesach’): *проатлантический, проиракский, пропалестинский, проевропейский*;
- *нео-* (‘nowy’): *неоколониализм, неоколониалист, неоколониатор, неоколония*;
- *сверх-, супер-* (oznaczające wysoki stopień przejawiania danej cechy, nadmiar, intensywność, dominację): *супердержава, супердержавность, сверхполитика, сверхдержава*;
- *де-* (‘brak, zmiana, odrzucenie, likwidacja’): *деколонизация*;
- *меж-* (‘pomiedzy’): *межгосударственный, межправительственный, межсоюзный, межпарламентский, международный*.

W omawianej grupie leksemów zwraca uwagę brak jednostek z prefiksami oznaczającymi ‘odrzucenie’, ‘negację działań przeciwnych’ (*анти-, контр-, лже-, псевдо-*). Nie występują tu także wyrazy z przedrostkami *после-* i *пост-* (oznaczającymi ‘pokonanie granicy czasowej’, ‘nowy moment historyczny’). Leksemy z tymi prefiksami tworzą obszerny zbiór w grupie leksykalnej *polityka wewnętrzna*, która nie jest przedmiotem analizy w niniejszym artykule. Ponadto odnotowano brak leksemów z prefiksami *ультра-* (w znaczeniu ‘ponad’), *пред-* oraz *до-* w znaczeniu ‘określenia granicy czasowej’.

W analizowanej grupie tematycznej zwraca uwagę niewielka grupa skrótowców⁵: skrótowce głoskowe, np. *НАТО, ООН (Северо-Атлантический Альянс, Организация Объединенных Наций)*; literowe, np. *СЕ, ЕС*

⁵ Skrótowce kondensują przede wszystkim wielowyrazowe nazwy różnych instytucji. Można wyróżnić skrótowce literowe (literowce – złożone z pierwszych liter wyrazów skracanego wyrażenia, np. *NBP*), grupowe (sylabowe) czyli grupowce (sylabowce) – złożone z grup głoskowych wybranych z wyrazów, wchodzących w skład skracanego wyrażenia, np. *Polfa*), głoskowe (głoskowce – utworzone z początkowych głosek skracanego wyrażenia, np. *NATO*) czy też mieszane, będące kombinacją początkowych sylab i głosek

(*Совет Европы, Европейский Союз*); sylabowe, np. *полпред, полпредство* (*полномочный представитель, полномочное представительство*); złożeniowe, np. *Европарламент, Евросоюз* (*Европейский парламент, Европейский союз*).

W podsumowaniu warto podkreślić, że klasyfikacja słownictwa pola semantycznego **polityka zewnętrzna** pozwoliła wyodrębnić następujące grupy tematyczne:

1. Słowa i wyrażenia, nazywające najbardziej ogólne i kluczowe pojęcia związane z charakterystyką zewnętrznej działalności politycznej.
2. Określenia stosunków międzypaństwowych związanych z działalnością przedstawicielstw różnych państw.
3. Nominacje dotyczące stosunków międzypaństwowych związanych z działaniami państw. W obrębie tej grupy można wyróżnić następujące podgrupy:
  - a) leksemy, wyrażające kwestie połączenia (przyłączenia) lub oznaczające rozdzielenie (odłączenie); chodzi tu głównie o międzypaństwowe organizacje polityczne i charakterystykę ich działalności;
  - b) leksemy w znaczeniu ‘podpisanie, przyjęcie lub zerwanie porozumień’;
  - c) leksemy, odzwierciedlające problemy konfliktów międzypaństwowych, wojen i pokoju.

Podział ten oparty jest na podstawowej charakterystyce polityki zewnętrznej, i odzwierciedla równorzędność relacji (a nie podporządkowania) oraz stosunków pomiędzy podmiotami. Stąd też centralne miejsce zajmują tu elementy językowe opisujące stosunki, relacje i działania polityczne.

Analiza słowotwórcza pokazała niewielką różnorodność w zakresie prefiksacji, gdyż odnotowano leksemy derywowane przy pomocy przedrostków *про-, нео-, меж-, де-, сверх-, супер-*, i brak leksemów z prefiksami *анти-, контр-, лже-, псевдо-, после-* i *пост-* oraz *ультра-, пред-* i *до-*.

Wykaz skrótów

НВРЛ-86 – *Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1986*, pod red. Н.З. Котеловой, Санкт-Петербург 1996.

(np. *CBOS*) lub złożeniowe (w ich skład wchodzi wyraz określany i część wyrazu określającego, np. *Investbank*) [rodzaje skrótowców za *Słownikiem poprawnej polszczyzny*, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1997, s. 695].

- НВРЛ-87 – *Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1987*, под ред. Н.З. Котеловой, Санкт-Петербург 1996.
- НВРЛ-88 – *Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1988*, под ред. Е.А. Левашова, Санкт-Петербург 1996.
- ТСРЯ – *Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия*, под ред. Г.Н. Складревской, Москва 2001.
- ТСРЯХХI – *Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика*, под ред. Г.Н. Складревской, Москва 2006.

Literatura

- Bartyzel J., Szlachta B., Wielomski A., 2007, *Encyklopedia polityczna, Myśl polityczna: główne pojęcia, doktryny i formy ustroju*, t. 1, Radom.
- Doroszewski W. (red.), 1997, *Słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa.
- Grzegorzczukowa R., Laskowski R., Wróbel H., 1998, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa.
- Olechnicki K., Załęcki P., 1997, *Słownik socjologiczny*, Toruń.
- Szymczak M. (red.), 1996, *Słownik języka polskiego PWN, R–Z*, t. 3, Warszawa.
- Zgółkowa H., 2004, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 45, Poznań.
- Земская Е.А., 1996, *Активные процессы современного словопроизводства*, [в:] *Русский язык конца XX столетия*, Москва, с. 90–140.
- Земская Е.А., 2000, *Литературная норма и неузвальное словообразование*, [в:] *Современный русский язык: Система – Норма – Узус*, Москва, с. 207–253.
- Карамова А.А., 2002, *Оценочная общественно-политическая лексика и фразеология современного русского языка (2-я половина XX века)*, Автореф. дис. канд. филол. наук, Уфа.
- Котелова Н.З. (ред.), 1996, *Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1986*, Санкт-Петербург.
- Котелова Н.З. (ред.), 1996, *Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1987*, Санкт-Петербург.
- Левашов Е.А. (ред.), 1996, *Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1988*, Санкт-Петербург.
- Николина Н.А., Фролова Е.А., Литвинова М.М., 2005, *Словообразование современного русского языка*, Москва.
- Складревская Г.Н. (ред.), 2001, *Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия*, Москва.

- Скляревская Г.Н. (ред.), 2006, *Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика*, Москва.
- Штефан В., 1984, *Ингерентная и агрегентная экспрессивно-оценочная политическая лексика и фразеология современного русского языка (на материале газеты «Правда»)*, Автореф. дис. канд. филол. наук, Ростов-на-Дону.

THEMATIC AND FORMATIVE ANALYSIS OF THE LEXICAL GROUP
EXTERNAL POLICY (BASED ON THE RUSSIAN LEXICAL MATERIAL)

S U M M A R Y

Political lexis may be divided into two vast divisions: internal policy and external policy. A distinctive quality of foreign policy is the fact that in the international arena exists no one center and the whole policy in point is constituted by relations between states. Therefore the central place is in this case occupied by linguistic elements denominating just political relations and actions.

The article is an attempt at a thematic and formative characteristics of the lexical group EXTERNAL POLICY.

The first part of the article is thematic classification. On its basis three groups of lexemes have been distinguished. The first one contains general and basic terms which are indispensable to describe the international arena and its entities (e.g. *внешняя политика, сверхполитика*). The second group consists of expressions for international relations connected with the activity of representations of various states (e.g. *дипломат, консул, полпред*). The third group includes names of international relations connected with activities of states (integration/separation, signing/cancelling agreements, conflicts between states).

The second part of the article is an analysis of selected formative processes within the group EXTERNAL POLICY. It discusses the process of prefixation and the analysis demonstrated inconsiderable variety in this field, since the lexemes noted had only a few prefixes (*про-, нео-, меж-, де-, сверх-, супер-*). No expressions with the prefixes *анти-, контр-, лже-, псевдо-, после, пост-, ультра-, пред-* and *до-* have not been noted.

Maryna Michaluk e-mail: msiemieniuk@wp.pl

Манана Микадзе

Кутаиси

**Лингвистический анализ грузинского перевода
повести Н.В. Гоголя *Тарас Бульба***

Ключевые слова: грузинский перевод, Гоголь, Тарас Бульба, литературный анализ, рассказ Гоголя, герой рассказа *Тарас Бульба*, язык писателя

Перевод, как акт межъязыковой и межкультурной коммуникации, имеет огромное общественное значение. Вопрос общественного назначения перевода всегда находился в центре внимания. Во многих специальных исследованиях высказаны различные соображения. Некоторые ученые в процессе анализа перевода отдавали предпочтение литературоведческим методам, некоторые – лингвистическим. Грузинский исследователь Г. Гаччиладзе считает, что в художественном переводе главное – передать эстетические ценности, языковые же соответствия служат художественным соответствиям. Мы полагаем, что оба эти момента важны и поэтому тесно связаны друг с другом [Гаччиладзе 1959, 78]. Их можно и разъединить. Переводчик должен учесть, что язык художественного произведения опирается на литературный язык. При переводе весьма важно вникать в суть языка перевода, выискивать эмоциональные соответствия.

Жизнь Грузии всегда была тесно связана с соседними странами. Как в мирные периоды, так и во времена бедствий грузинская литература попадала под влияние литературы другого народа. В середине XX века представители грузинского духовенства и светского общества интенсивно занимались переводами с других языков на грузинский язык. Впоследствии это количество подобных переводов еще более возросло, особенно с русского, английского, французского, немецкого, греческого и т.д.

Выдающийся русский писатель Н.В. Гоголь пользуется популярностью у грузинского читателя. Творчество его всегда вызывало повышенный интерес в Грузии, произведения его с успехом переводились на грузинский язык.

Повесть *Тарас Бульба* – одно из лучших и всемирно признанных произведений Н.В. Гоголя. Повесть перевел Иван Ахалшенишвили, который сумел показать грузинскому читателю на его родном языке быт, описанный в произведении, мощно очерченные характеры персонажей, сильные человеческие страсти.

В своем переводе И. Ахалшенишвили обнаруживает высокий литературный вкус и индивидуальный стиль, сохраняя при этом стиль оригинала.

Тарас Бульба – известное произведение, выполненное с художественным мастерством. Перевести его на грузинский язык нелегко, но переводчик, по нашему мнению, сумел по мере возможностей донести до грузинского читателя основную идею произведения и его художественно-изобразительные средства.

Каким бы ни был язык богатым и развитым, все равно не возможно, чтобы переводчик в каждом отдельном случае имел готовый материал для перевода, готовые выражения или термины. Однако заслугой переводчика следует считать то, что при переводе он пользуется естественными формами, действительно органичными для грузинского языка.

«ბულბა გაუძღვა შვილებს სასტუმრო ოთახსაჲკენ, საიდანაც საჩქაროდ ორი ლაბაზი მოახლე ვოგო გამოვარდა, ოქროსვერი ღიბჭილებით მორთულთ» [Гоголь 1955, 104].

«Бульба повел сыновей своих в светлицу, откуда проворно выбежали две красивые девки-прислужницы в червонных монистах, прибиравшие комнаты» [Гоголь 1987, 71].

«შვილების მოსვლის გამო ბულბამ ბრძანა მოეწვიათ ყველა ახოსთავი და მოელი ათასეულის მსახურნი, ვინც კი იმეამდ იქ იყო» [Гоголь 1955, 104].

«Бульба по случаю приезда сыновей велел созвать всех сотников и весь полковой чин, кто только был налицо...» [Гоголь 1987, 71].

Стержнем грузинского языка является глагол, без него грузинское предложение (за редкими исключениями) не может существовать. Это прекрасно понимает переводчик и с чрезвычайным вниманием берется за “огрузинивание” русского предложения. Особо он выделяет глагол, подыскивая при переводе соответствующий грузинский глагол, обладающий экспрессивной нагрузкой и выразительными возможностями:

«*ეს კარგია ღმერთმანი, კარგია, შვილო! რაკი ვერცა, მეც თქვენთან წამოვალ! ღმერთმანი, წამოვალ. აქ რა ეშმაკებს უნდა ეუცადო? რაო, უგრეხელი ვთესო, ნაცარი ვქექო, ღორებსა და ცხვრებს ვდიო და დედაკაცს შევცვირო?» (выделено нами) [Гоголь, 1955, 116].*

«– *Добре, сынку! ей-богу, добре! Да когда на то пошло, то и я с вами еду! ей-богу, еду! Какого дьявола мне здесь ждать? Чтoб я стал гречкосеем, домоводом, глядеть за овцами да за свиньями да бабиться с женой?».* [Гоголь, 1987, 11].

Хороший переводчик всегда старается наиболее полно или почти полно перенести в переводе художественно-эстетические свойства оригинала, «обеспечивая» тем самым должный эффект. Особого внимания заслуживает вопрос перевода фразеологических единиц. Известно, что большая часть единиц точно не переводится. Они содержат различные нюансы, и поиск их соответствий связан со многими трудностями. Поэтому они создают исключительную сложность при переводе. Однако переводчик *Тараса Бульбы* хорошо знает богатство лексики грузинского языка, разнообразие фразеологических единиц и применяет их мастерски.

Переводчик сумел использованное в русском тексте то или иное выражение передать удачным грузинским словосочетанием:

«– *ეშმაკაც ვაუღია იმათი თავი*» [Гоголь 1955, 107].

«– *Да пропади она...*» [Гоголь 1987, 72].

«– *ხახიათიც დონჯი გაქვს, მაგრამ ვერ მოახერხე მახთან ხიამტკბილობით, შეხმტკბილებულად ცხოვრება* [Гоголь 1955, 117].

«– *И характер у тебя серьезный, а вот не сумел с ней в одну дудку дуть*» [Гоголь 1987, 82].

«– *ყველა ერთხმად ამბობდა, რომ ის გამოირჩეოდა თავისი გულადობით*» [Гоголь 1955, 118].

«... *в один годос* говорили, что он отличался храбростью» [Гоголь 1987, 73].

Известно, что в большинстве случаев перевод должен следовать за оригиналом, но иногда эмоциональность фразы одного языка не годится для другого языка, поэтому переводчик должен соотнести ее с родным языком, передать ту же мысль, сохранить эмоциональность. В рассматриваемом переводе зафиксирован следующий диалог:

«– *Ну, сыны, все готово! нечего мешкать! – произнес наконец Бульба. – Теперь, по обычаю христианскому, нужно перед дорогою всем при-
сесть...*

– Теперь благослави, мать детей своих! – сказал Бульба. – Моли бога, чтобы они воевали храбро, защищали бы всегда честь рыцарскую, чтобы стояли всегда за веру Христову, а не то – пусть лучше пропадут, чтобы и духу их не было на свете!...

– Пусть хранит вас... божья мать... Не забываете, сынки, мать вашу ...». [Гоголь 1987, 115].

«– აბა, შეიღებო, ყველაფერი მზად არის! ნულარ ზოზობობო! – დაიძახა ბულბამ ახლა ქრისტიანული წესით, ვიდრე ვზას გაკუდგებოდეთ, ყველანი უნდა დავსხდეთ. ახლა, დედა, შეიღებო დალოცე! მიმართა ბულბამ ცოლს: “სთხოვე უფალს, რომ მამაცად იბრძოდონ, რომ რაინდის პატიოსნება მუდამ დაიცვან, რომ ქრისტეს რჯულს ემსახურონ, თორემ უამისოდ – წყალსაც წაუღია ორივე, დეე ამათი სხეულებაც კი ნულარ იქნება!..”

– ღვთისმშობელი იყოს თქვენი მფარველი. ნუ დაივიწყებთ, შეიღებო, დედას!» [Гоголь 1955, 114].

Как видим, уставший, разочарованный Бульба выражает одну и ту же мысль по-русски и по-грузински – разными словами. Суть переводимой фразы передана точно, что становится возможным благодаря многообразию грузинской лексики, а также тому, что сам переводчик И. Ахалшенишвили удачно подбирает соответствующие выражения.

Специфика личной формы грузинского глагола дает возможность не употреблять личное местоимение, что в русском языке происходит не столь уж часто, поскольку в определенных случаях здесь местоимение необходимо:

«– **Ты**, известно, **разговоришься**, – недовольно сказал Бульба» [Гоголь 1987, 98].

«– ნამდვილად ასე იზამდი, — უკმაყოფილოდ უთხრა ბულბა» [Гоголь 1955, 124].

«– Прочитай **ты** нам царскую книгу...» [Гоголь 1987, 99].

«– წავგიკითხე მეგობ წიგნო» [Гоголь 1955, 125].

«– **Ты** Человек умный, и не любишь пропускать того, что плывет в руки – сказал Бульба» [Гоголь 1987, 103].

«– ჭკვიანი ხარ და არ გიყვარს ხელიდან იმის გაშვება, რაც ხელთ გივარდება – უთხრა ბულბა» [Гоголь 1955, 129].

У грузинского глагола имеется весьма интересная категория – версия, которая в русском языке отсутствует. Грузинский переводчик часто использует формы версии, избегая тем самым двусмысленности, лишних местоимений и, что главное, приближаясь к естественной грузинской речи:

«Янкель, уже разбил какую-то ятку с навесом и продавал кремни, завертки, порох и всякие войсковые снадобья, нужные на дорогу, даже калачи и хлебы. «Каков чертов жид!» – подумал про себя Тарас и, подъезав к нему на коне, сказал:

– Дурень, что ты здесь сидишь? Разве хочешь, чтобы тебя застрелили, как воробья?». [Гоголь 1987, 148].

«მის ებრაელს დაეგვა რაღაცა ვარდული და პყიდა ტაღებს, საშაღებს, თოფისწამალსა და სხვა საღაშქრო რამეებს. “ჰხედავთ, რა არის ეშმაკი ებრაელი?” » გაიფიქრა ტარასმა და ცხენი შეაბრუნა: “შე სულელო, რას უზიხარ აქა, რომ ჩიტივით სული გაგაფრთხობინონ” იანკელი პასუხის მაგივრად მიუახლოვდა ბულბას, ორივე ხელით რაღაცა ანიშნა, თითქოს დიდი საიდუმლო უნდა გამოუმჟღავნოს, და უთხრა: “ოღონდ, ბატონო, თქვენ ნურსად რას იტყვიოთ და, - კახაკთა ფორნებში ერთი ჩემიო» [Гоголь 1955, 104].

«– Думать надо, – сказал он, усаживаясь на корточках перед Бульбой. Женщина с крыши видела, как ты ехал» [Гоголь 1987, 148].

«– უნდა მოვიფიქროთ, – თქვა მან და ბულბას წინ ჩაცუცქდა. – ვიღაც კალს პანიდან დაუნახიხარ აქეთ მომავალთ» [Гоголь 1955, 104].

Для употребленного в оригинале того или иного слова или выражения переводчик тщательно подбирает грузинские соответствия, наиболее уместные и естественные для грузинского текста. Большое внимание в переводе уделяется особенностям русского и грузинского языков как языков разных систем, различиям в их грамматическом строе. Перевод показал, что грузинская версия *Тараса Бульбы* пронизана общим настроением оригинала и что в ней верно отражена симпатия или антипатия самого писателя по отношению к описанным в повести событиям и персонажам.

Переводчик И. Ахалшенишвили почти слово в слово соблюдает текст оригинала. Он пытается передать сказанное большей частью соответствующими для грузинского языка словами и фразами, стараясь в то же время сделать строй русского предложения характерным для грузинского.

Таким образом, каждый перевод обогащает не только культуру, но и язык. Поэтому в последнее время большое внимание уделяется литнвостилистическому анализу переводной художественной литературы, чему посвящено уже немало работ. Наша статья также служит данной цели. Действительно, рассматриваемый грузинский перевод повести Н.В. Гоголя *Тарас Бульба* на наш взгляд, полным правом можно считать одним из лучших образцов перевода художественного текста.

Литература

- Гачечиладзе Г.Н., 1959, *Вопросы теории художественного перевода*, Тбилиси.
- Гоголь Н.В., 1955, *Тарас Бульба*, [в:] Н.В. Гоголь, Изб. соч. (на грузинском языке), перевод Ив. Ахалшенишвили, Тбилиси.
- Гоголь Н.В., 1987, *Тарас Бульба*, [в:] Н.В. Гоголь, Изб. соч., Москва.

LINGUISTIC ANALYSIS OF THE GEORGIAN TRANSLATION NOVEL N. GOGOL *TARAS BULBA*

S U M M A R Y

Translation, as the act of interlinguistic and cross-cultural communication, is of greatest social importance. This kind of importance has always been in the centre of attention. A lot of different ideas have been expressed in recently published special researches. For some researches the most important point while doing a translation is a good knowledge of literature, for some, on the other hand linguistic methods seem to be valuable. G. Gachechiladze claims that the most important factor of translation is aesthetic values of the original text. We consider both of them are of vital importance. Though they are closely linked with each other they can also be separated.

We might face some difficulties while rendering the text from one language into another. Georgian translation in its own way is an original due to its structure and some specific features. The translator should manage to maintain the natural structure of the language and this can only be achieved by preserving the specific grammatical characteristics of the language which seems to be quite difficult.

The translator should take into consideration the fact that the language of fiction is based on literary language and when translating it is very important to try to find the emotional equivalents in the target language.

Taras Bulba by N. Gogol is deservedly considered to be a masterpiece. This short story is the best example of interconnection between the human life and some psychological moments. The reader is under the book's impression for a long time and that means that it is a valuable work of art.

The translator deeply feels the original version of this book and shows his good taste in literature. The translator is not impossible always to have all the readymade materials, phrases and terms, no matter how rich and well-developed the target language is. But it should be mentioned to the translator's credit that in the translated text the translator uses the natural forms to characterized to the Georgian language.

Every translation enriches not only the culture but also the language itself. That's why in recent years a great attention is drawn to the stylistic analysis of the literary translation. A lot of research works have been dedicated to this matter.

That's the aim of research as well. We consider the translation of *Taras Bulba* to be one of the best translation works ever made and its analysis has confirmed the complexity involved in carrying out this work. In the translation the brilliant knowledge and the adequate use of the expressive features of the original language are vividly shown.

Манана Микадзе e-mail: manana-mikadze@rambler.ru

Joanna Nawacka

Olsztyn

Z obserwacji nad przekładem środowiskowym w kontekście komunikacji językowej

Słowa kluczowe: socjolekt, żargon młodzieżowy, żargonizmy, przekład środowiskowy

Zagadnienie żargonu młodzieżowego interesuje nie tylko wielu badaczy języka, ale także użytkowników języka, każdy był młody i posługiwał się tym swoistym kodem językowym. Język nieustannie podlega zmianom, ewoluuje, słowa pojawiają się, zmieniają znaczenie i znikają, co znajduje swoje odzwierciedlenie także w obrębie żargonu młodzieżowego.

Językowy kod młodzieży zwany subjęzykiem, slangiem, żargonem, socjolektyczną odmianą języka narodowego powstaje przede wszystkim w celu podkreślenia odrębności własnego środowiska, grupy społecznej oraz jej interesów. Wśród wielu nazw, odnoszących się do tego języka specjalistycznego, termin żargon jest dominujący. Encyklopedia PWN definiuje pojęcie żargonu następująco: „Język określonej grupy społecznej (nie terytorialnej), np. uczniów, studentów, żołnierzy, różniący się od języka ogólnonarodowego głównie pod względem leksykalnym a nie gramatycznym, jak gwary czy dialekty ludzi; odrębność leksykalna żargonu może być niewielka albo tak znaczna, że przestaje być on zrozumiały dla osób nie wtajemniczonych; termin żargon ma w języku polskim mniej lub więcej ujemne zabarwienie (np. żargon złodziejski)” [Encyklopedia PWN 2004, tom VIII, 325]. Przytoczona definicja żargonu podkreśla przede wszystkim odrębność leksykalną tego kodu językowego. „Nie mniej niż jedna trzecia żargonizmów pojawia się jako pochodne znaczenia słów, których podstawowe znaczenia są literackimi” [Ермакова, Земская, Розина 1999, 12]. Mimo literackiego podstawowego znaczenia żargonizmów, nie są one zrozumiałe dla wszystkich. Polski

językoznawca Stanisław Grabias podkreśla znaczenie żargonu młodzieżowego jako lustra zachodzących zmian społecznych. „Żargon młodzieżowy to nowy kod językowy najpełniej i najdokładniej odzwierciedlający zmiany społeczno-kulturowe zachodzące we współczesnym świecie, to nie pasożyt, śmietnik językowy, tylko nowoczesne laboratorium, w którym z ogromną szybkością zachodzą nie ograniczone normami językowymi nowe procesy, zmiany. Żargon młodzieżowy jest przejawem nowej interpretacji kultury; niczym nie skrupowane młode pokolenie tworzy nowy język, normę, kulturę” [Grabias 1994, 5–10]. Takie cechy jak odmienność, oryginalność, wielobarwność, niejednorodność tworzą obraz żargonu młodzieżowego, tj. kodu językowego, postrzeganego jako system rozumienia otaczającego świata i mówienia, który formuje i umacnia grupę społeczną.

Jako materiał badawczy posłużyły żargonizmy wyekscerpowane z poniższych słowników żargonowych: *Большой словарь русского жаргона* W.M. Mokijenki i T.G. Nikitiny [Мокиенко, Никитина 2000], *Словарь московского арго (материалы 1980–1990-х гг.)* W.S. Jelistratowa [Елистратов 1994], *Словарь русского арго (материалы 1980–1990-х гг.)* W.S. Jelistratowa [Елистратов 2000], *Словарь русского сленга* I. Juganowa i F. Juganowej [Юганов, Юганова 1997], *Так говорит молодёжь. Словарь молодёжного сленга* T.G. Nikitiny [Никитина 1998], *Молодёжный сленг. Толковый словарь* T.G. Nikitiny [Никитина 2003], *Слова, с которыми мы все встречались. Толковый словарь русского общего жаргона* O.P. Jermakowej, J.A. Ziemskiej i R.I. Roziny [Ермакова, Земская, Розина 1999]. Wszystkie wyekscerpowane nominacje żargonowe były oznaczone kwalifikatorami wskazującymi na ich przynależność do żargonu młodzieżowego (*мол.* – młodzieżowy, *учен.* – uczniowski, *студ.* – studencki, *шк.* – szkolny).

Współczesny język rosyjski podlega wielu silnym wpływom zarówno wewnętrznym, jak i zewnętrznym. Użytkownicy języka, będący jednocześnie jego twórcami, mają do czynienia ze zjawiskami, procesami, okolicznościami, które oddziałują na ich sposób życia, a w kolejności na język, którym się posługują. „Na przestrzeni ostatnich dwudziestu lat w języku Rosjan, i to nie tylko w języku młodego pokolenia, znacząco wzrosło użycie lekсыki, która zajmuje niższe miejsce z moralno-społecznościowokulturalnego punktu widzenia niż język literacki, i którą wielu nazywa żargonem” [Kalita 2011, 35].

Wymienione wyżej słowniki żargonowe, będące źródłem materiału badawczego, zawierają zapis rosyjskiego żargonu końca XX wieku. W latach 90-ych XX wieku rosyjski żargon młodzieżowy zaczął rozwijać się błyskawicznie. Młodzież wyrażała swoją opinię na różne tematy życia przelamując

istniejące tabu. Młody wiek twórców żargonu powiązany z odwagą, braurą, a także nieumiejętnością przewidywania konsekwencji swojego postępowania, sprzyjał przełamaniu tabu i wyrażaniu tego, co do tej pory wydawało się niewyraźne. Młodzież to grupa społeczna ze swej istoty buntująca się przeciwko każdemu zasadom, regułom i normom, przeciwko wszelkim ograniczeniom, także językowym. Młody człowiek dopiero zaczyna poznawać świat i zaledwie próbuje stworzyć swój światopogląd, wzorując się na innych grupach społecznych, czasami bezkrytycznie przejmując ich przekonania, schematy myślenia i kojarzenia, sposoby tworzenia rzeczywistości. „W latach 90. nagłe zmiany w językowych zachowaniach młodego pokolenia Rosjan były spowodowane gwałtownymi przemianami społecznymi, takimi jak: przejście na system wolnego rynku, kopiowanie zachodniego trybu życia, bezkompromisowa, często bandycka, walka o władzę i co za tym idzie wysoki poziom przestępczości w kraju. Językowe dziedzictwo oraz językowe innowacje w żargonowej leksyce jako cecha socjalnego, ekonomicznego, kulturowego przewrotu mającego miejsce 20 lat temu, radykalnie wpłynęło i oddziałuje po dziś dzień na leksykalne źródło żargonu młodzieżowego. Dlatego żargon ten rozpatrywany jest, przede wszystkim, nie jako abstrakcyjny system, a jako socjalny instrument” [Kalita 2011, 36]. Zmiany w obrębie rosyjskiej polityki, gospodarki i kultury, a także w samym społeczeństwie następowały z coraz większą dynamiką. Młodzież, jako grupa społeczna charakteryzująca się wielobarwnością poglądów, doświadczeń, niejednorodnością poziomów posiadanej wiedzy, a także jako grupa społeczna niecałkowicie ukształtowana fizycznie, psychicznie i społecznie, przyswaja z łatwością wszystkie zaistniałe zmiany. Transformacje systemowe miały swoje odzwierciedlenie w języku młodzieży i w języku ogólnonarodowym Rosjan także.

Współczesne społeczeństwo rosyjskie charakteryzuje się dużą aktywnością młodych ludzi w życiu społecznym, politycznym i kulturowym, za tym następuje zwiększenie socjalnego znaczenia młodzieży i języka, jakim się posługuje. Żargon młodzieżowy aktywnie uczestniczy w procesie zacierania granic między dawniej oddzielnymi a dzisiaj często wzajemnie na siebie oddziałującymi warstwami socjalnymi. Dzisiaj można zaobserwować proces adaptacji poszczególnych nominacji żargonowych w różnych grupach społecznych. Nominacje, przynależne do żargonu młodzieżowego, używane są nie tylko przez młodych członków społeczeństwa, ale także przez reprezentantów starszego od nich pokolenia, nie tylko przez ludzi z kryminalną przeszłością, ale i kulturalnych, nie tylko przez niewykształconych, ale i częstokroć przez osoby inteligentne [Химик 2000, 87]. „Z czasem w związku ze zmianą obrazu życia, środowiska, położenia socjalnego (po-

jawia się praca, nowe obowiązki takie jak: dom, rodzina, dzieci) ze słownika przeciętnego człowieka stopniowo ubywa leksyka używana w młodości” [Kalita 2011, 38].

Żargon młodzieżowy odzwierciedla przede wszystkim najważniejsze dla tego wieku zainteresowania, związane z dorastaniem i dojrzewaniem ciała i psychiki. „Reprezentatywną grupą leksykalną w obrębie żargonu młodzieżowego są nominacje określające miłość, erotykę i seks. W odróżnieniu od nominacji dotyczących przemocy, używek, muzyki, ubiorów, nauki, studiowania, pracy nazwy skupione wokół pola znaczeniowego miłości, erotyki i seksu charakterystyczne są dla wszystkich grup składających się na środowisko młodzieżowe. Zjawiska występujące w zbiorze badanych nominacji są tym samym tożsame dla mechanizmów językowych występujących w socjolekcie jako całości. Pole znaczeniowe miłości, erotyki i seksu obejmuje swym dość szerokim zakresem takie nazwy jak: – nazwy osób, zarówno kobiet, jak i mężczyzn potencjalnie lub już będących w stosunku miłosnym; – nazwy części ciała, mających odniesienie do aktu miłosnego, np. męski organ płciowy, żeński organ płciowy, piersi; – nazwy przedmiotów (rzeczy), tj. prezerwatywa; – nazwy czynności, procesów, stanów i zachowań, związanych z miłością, erotyką i seksem; – nazwy cech, mających odniesienie do konceptów miłości, erotyki i seksu; – nazwy emocji bezpośrednio związanych z miłością, erotyką i seksem” [Nawacka 2012, 170].

Żargon młodzieżowy w swym ogólnym odbiorze bywa pojmowany jako słownictwo nieprzyzwoite, nieobyczajne, wulgarne, niecenzuralne, obsceniczne, a nawet ryszotkowe. Przedmiotem analizy w niniejszym artykule są wyłącznie nominacje uważane przez twórców żargonu (młodzież) jako nieobsceniczne, aczkolwiek są to nominacje nacechowane emocjonalnie, o dużej ekspresywności. W języku ogólnonarodowym część analizowanych nominacji żargonowych, w szczególności dotyczących erotyki i seksu, nierzadko jest odbierana jako nominacje kolokwialne, a nawet obsceniczne. Jednakże żargon młodzieżowy jest integralną częścią języka ogólnonarodowego. Mechanizmy tworzenia i wzbogacania słownictwa w obrębie socjolektu są takie same jak mechanizmy zachodzące w języku normatywnym. Cechą wyróżniającą język środowiskowy jest przede wszystkim ilość tworzonego słownictwa. Wielość i różnorodność nominacji jest rozwiązaniem potrzeby kodowania informacji w obrębie jednej grupy społecznej (młodzieży), a zabarwienie ekspresywne i emocjonalne żargonizmów to językowy sposób przekazywania informacji o stosunku członków grupy do rzeczywistości.

Tłumaczenie żargonu młodzieżowego stanowi wyzwanie dla teoretyków przekładu, jak również i dla praktykujących tłumaczy. Zarówno znaczna ilość żargonizmów, a także ich różnorodność oraz zabarwienie ekspresywne

i emocjonalne stanowią trudność w procesie tłumaczenia. Nominacje żargonowe, ze względu na swoją ekspresywność, używane są w języku, którym Rosjanie posługują się na co dzień. Sytuacje, w których może zaistnieć potrzeba przekładu żargonu młodzieżowego lub poszczególnych nominacji z żargonu młodzieżowego, to komunikacja interpersonalna związana z tłumaczeniem ustnym.

Wielość sytuacji, w których zachodzi potrzeba uczestniczenia tłumacza środowiskowego obrazuje klasyfikacja przekładu środowiskowego według Birgit Apfelbaum [Tryuk 2006, 25]. Apfelbaum pojmuje tłumaczenie środowiskowe jako interakcję werbalną z udziałem tłumacza w czterech podstawowych dziedzinach życia: medycyna, prawo, sprawy codzienne, gospodarka (wraz z polityką). Sytuacje komunikacyjne związane z medycyną to różnego rodzaju rozmowy potencjalnego pacjenta z personelem medycznym w ośrodku zdrowia, przychodni, szpitalu, gabinecie lekarskim czy podczas sesji psychoterapeutycznej. Najbardziej znana odmiana tłumaczenia środowiskowego to sytuacje komunikacyjne związane z dziedziną prawa, na przykład podczas przesłuchań w sądzie, policji, więzieniu, ośrodku dla uchodźców czy w biurze pomocy społecznej. Natomiast werbalne zdarzenia komunikacyjne z udziałem tłumacza w obrębie gospodarki i polityki to różne negocjacje, mediacje, transakcje kupna/sprzedaży, wywiady, dyskusje. Nawet sytuacje życia codziennego w szkole, na zajęciach sportowych, podczas imprez kulturalnych, rozrywkowych czy turystycznych mogą wymagać udziału tłumacza, gdy jedna ze stron nie posługuje się językiem w sposób dostateczny w celu uzyskania porozumienia lub informacji. Wielość sytuacji komunikacyjnych z udziałem tłumacza podkreśla wagę przekładu środowiskowego.

Tłumaczenie ustne środowiskowe „jest to tłumaczenie bilateralne, zdanie po zdaniu, bez notatek, np. na zebraniach w sytuacji wielojęzyczności, w negocjacjach, gdy tłumacz nie tylko przekazuje treść wypowiedzi, ale także może w tę wypowiedź interweniować (wypowiadać własne zdanie, czy stosować modyfikację, np. skróty, lub zmianę rejestru)” [Mała encyklopedia przekładoznawstwa 2000, 261]. Przytoczona definicja nie wyczerpuje wszystkich uwarunkowań tłumaczenia ustnego środowiskowego, nie precyzuje modyfikacji dopuszczalnych w trakcie takiego tłumaczenia ani tego kto może takie tłumaczenie wykonywać. Małgorzata Tryuk dodaje, iż przekład środowiskowy jest niejednokrotnie wykonywany przez „tzw. tłumaczy naturalnych, tj. przez takie osoby, które znają dany język obcy (np. żyją w kraju, w którym jest on językiem oficjalnym), lecz nie posiadają odpowiedniego wykształcenia lingwistycznego ani tym bardziej translatorskiego” [Tryuk 2006, 9].

Jednak przekład środowiskowy to przede wszystkim każdy typ tłumaczenia ustnego, który umożliwia komunikację „między osobami niemówiącymi w języku oficjalnym danego kraju a przedstawicielami instytucji publicznych świadczących różnego typu usługi w celu zapewnienia pełnego i sprawiedliwego dostępu do tych usług (prawnych, edukacyjnych, medycznych, socjalnych i innych)” [Tryuk 2006, 20]. Tak więc rola tłumacza środowiskowego polega nie tylko na umożliwianiu porozumienia między odmiennymi językami i kulturami, ale także sprowadza się do budowania lub przywracania stosunków opartych na równości między uczestnikami komunikacji. Tłumacz środowiskowy jest pośrednikiem między partnerami rozmowy, którzy zajmują odmienną pozycję w sytuacji komunikacyjnej. Ich odmienność wynika nie tylko z odmienności języka i kultury, ale także z odmienności posiadanej wiedzy, wykształcenia, praw, obowiązków, zajmowanego statusu społecznego i zawodowego. Tłumacz środowiskowy powinien być bezstronnym pośrednikiem, aczkolwiek bywa, że jego zadanie jest utożsamiane przez jedną ze stron z zadaniem adwokata, doradcy, rzecznika, asystenta, organizatora rozmowy. W takiej sytuacji nasuwa się pytanie czy tłumacz ustny jest aktywnym uczestnikiem aktu komunikacji, czy i w jakim stopniu może ingerować w akt komunikacji. Aktywny udział tłumacza w zdarzeniu komunikacyjnym poprzez wyrażenie prośby o wyjaśnienie, powtórzenie, przeformułowanie wypowiedzi czy też streszczenie wypowiedzi, dopowiedzenie, uogólnienie, może przynieść wymierne skutki dla obu stron komunikacji. Tłumacz środowiskowy musi się wykazać nie tylko znajomością języków i kultur, ale także bezstronnością, neutralnością i odpornością na stres oraz umiejętnością rozwiązywania konfliktów, sporów, co niekiedy okazuje się trudne ze względu na sprzeczność interesów uczestników komunikacji. Podsumowując „to tłumacz sam decyduje o roli, jaką ma pełnić w komunikacji, umiejętnie dopasowując swoje tłumaczenie do kontekstu, do statusu uczestników spotkania, różnic językowych i kulturowych” [Tryuk 2006, 14].

Przekład ustny środowiskowy wymaga ogromnego skupienia z uwagi na sposób odbierania i zapamiętywania tekstu w języku wyjściowym. Tłumacz odbiera tekst drogą słuchową i natychmiast dokonuje przekładu, nierzadko w obu kierunkach. Poza językiem tłumacz powinien podczas dokonywania przekładu uwzględniać elementy parawerbalne, tj. głośność, rytm i tempo wypowiedzi, oraz elementy pozawerbalne: wygląd fizyczny, mowę ciała (ruch i postawę), gesty, wyraz twarzy, obecność kontaktu wzrokowego, a także dotyku, okoliczności sytuacji komunikacyjnej: czas, środowisko fizyczne, przestrzeń. „Najważniejsze cechy wyróżniające przekład ustny (...) to temporalność (doraźność), ścisły związek z czasem i miejscem (konsytu-

acją, zwaną czasem szerzej kontekstem), bezpośredni kontakt uczestników aktu tłumaczenia (nieraz ograniczony). Ważnym czynnikiem jest cielesna współobecność mówcy, tłumacza i słuchacza” [Kiełbawska 2012, 39].

Skuteczny przekład to efektywna komunikacja, na którą wpływają konkretne umiejętności tłumacza takie, jak umiejętność słuchania, posługiwania się informacją zwrotną, zadawania pytań, udzielania odpowiedzi oraz świadomością istnienia różnych stylów wypowiedzi [Baney 2009, 11], składające się na ogólną kompetencję tłumaczeniową.

Kompetencja tłumaczeniowa „jest to zespół predyspozycji, cech, umiejętności oraz ogromna porcja wiedzy o świecie w ogóle, a o kulturach związanych z danymi językami w szczególności. Elementami kompetencji tłumaczeniowej (...) są: znajomość języka wyjściowego i docelowego; umiejętność dopasowywania do siebie różnych struktur na podstawie ich względnego podobieństwa; znajomość kultury krajów, w których mówi się językiem wyjściowym i docelowym; wiedza ogólna i specjalistyczna; sprawności komunikacyjne; wnikliwość w *dążeniu do sensu*; znajomość teorii tłumaczenia; predyspozycje i cechy charakteru” [Hejwowski 2006, 153–154].

Tłumacz środowiskowy powinien posiadać nie tylko kompetencję językową, kulturową i pragmatyczną, ale także kompetencję kognitywną, czyli umiejętność i zdolność słuchania, rozumienia, transkodowania, wyrażania znaczenia, przewidywania, odróżniania informacji głównej od pobocznej, szybkiej orientacji; kompetencję psychologiczną, rozumianą jako zdolność koncentracji, pracy w stresie, dobrą pamięć, podzielność uwagi, zdolność szybkiej asocjacji znaczeń i słów, zdolność naśladowania, zdolność szybkiej interakcji; oraz kompetencję socjologiczną, to znaczy umiejętność oceny sytuacji.

Z jakimi językowymi trudnościami podczas tłumaczenia ustnego środowiskowego może zmierzyć się tłumacz ilustrują przykłady nominacji z rosyjskiego młodzieżowego żargonu, skupione wokół leksykalnego pola odnoszącego się do miłości, erotyki i seksu. Przytoczone poniżej przykłady to nominacje występujące w rosyjskim języku ogólnonarodowym, których podstawowe znaczenie, literackie, jest znane i rozumiane przez całe społeczeństwo, bez względu na przynależność do grupy wiekowej, środowiskowej czy też zawodowej. Dopiero w żargonie młodzieżowym tym istniejącym nominacjom przypisano nowe znaczenie, które jest rozumiane przede wszystkim przez członków tej grupy społecznej.

Żargon młodzieżowy zawiera następujące określenia słowa dziewczyna: *ворона* (wrona), *ежица* (samiczka jeża), *кобыла* (kobyła), *корова* (krowa), *кукушка* (kukułka), *курица* (kura), *лосиха* (łośnica), *муха* (mucha), *овца* (owca), *пчела* (pszczoła), *антилопа* (antylopa), *жаба* (ropucha), *кроко-*

дил (krokodyl), *рыба* (ryba), *щука* (szczupak); *капуста* (kapusta), *колбаса* (kielbasa), *морковка* (marchewka); *бройлер* (brojler); *балалайка* (balałajka); *вешалка* (wieszak), *метла* (miotła), *тряпочка* (szmatka); *запчасть* (część zapasowa); *Танька* (nazwa własna dziewczyny). Wszystkie wymienione żargonizmy w swym podstawowym znaczeniu są odnotowane w słownikach tłumaczeniowych. Użycie nazw zwierząt, produktów spożywczych, przedmiotów użytkowych czy konkretnego imienia kobiety w odniesieniu do ogólnej nazwy dziewczyny nie jest powszechnie zrozumiałe i przyjęte. Tłumacz, napotykając żargonizm w wypowiedzi, ma problem z poprawnym odbiorem nadanego komunikatu, a w konsekwencji z przekazaniem odpowiedniej treści właściwemu odbiorcy.

Na określenie mężczyzny w żargonie młodzieżowym użyto nazw przedmiotów życia codziennego: *пиджак* (marynarka), *носок* (skarpetka), *чемодан* (walizka); nazw zjawisk przyrody: *сосулька* (sopel), *солнышко* (słoneczko); nazw zwierząt: *волк* (wilk), *кот* (kot), *осёл* (osioł), *слон* (słoń), *олень* (jeleń); a także nazw postaci realnych i fikcyjnych: *чёрт* (diabeł), *ангел* (anioł), *девочка* (dziewczynka), *пионер* (pionier). Natomiast o mężu młodzież mówi przy pomocy pojęć męskich zawodów: *антиквар* (antykwarisz), *наездник* (jeździec), *хозяин* (gospodarz), *пекарь* (piekarz). W odniesieniu do homoseksualisty młodzież używa nazw kobiet: *бабушка* (babcia), *доченька* (córeczka), *мамочка* (mamusia), *мать* (matka), *тётка* (ciotka), *старуха* (starucha); a także określeń przedmiotów: *колокольчик* (dzwonek), *пряник* (piernik).

Części ciała odnoszące się do miłości, erotyki i seksu w żargonie młodzieżowym także otrzymały swoje określenia. Męski organ płciowy to: *Василий Алибабаевич*, *Демис Русос*, *Карл Маркс*, *Луис Альбертович*, *Фома Гардеев*, *Христофор Колумб*, *Штирлиц*, *Элтон Джон*, *Ясир Арафат*, czyli imiona i nazwiska sławnych mężczyzn, postaci autentycznych lub fikcyjnych. W stosunku do męskiego organu płciowego zostały także użyte określenia, w których znaczeniu zawiera się podobieństwo kształtu: *Биз Бен*, *Эйфелева башня* (budowla); *акведук* (akwedukt), *анаконда* (anakonda), *антенна* (antena), *баклажан* (bakłażan), *колбаса* (kielbasa), *огурец* (ogórek), *шишка* (szyszka), *червяк* (robak); *красный богатырь* (czerwony bohater), *красный карандаш* (czerwony ołówek), *красный партизан* (czerwony partyzant); ale także takie nominacje, które nie przypominają męskiego organu płciowego: *чучело* (straszydło); *алкоголик* (alkoholik), *алхимик* (alchemik), *атташе* (attache), *арав* (Murzyn), *шаман* (szaman); *аппарат* (aparat), *аргумент* (argument). Odmiennym określeniem jest powiedzenie *десять раз вокруг ноги, через жопу в сапоги и на шею бантом*, które oznacza męski organ płciowy.

Kolejne części ciała dotyczące leksykalnego pola miłości, erotyki i seksu to moshna: *абрикосы* (morele), *кокосы* (kokosy), *бубенчики* (dzwoneczki), *гланды* (migdały), *колокольчики* (dzwonki), *орехи* (orzechy), *помидоры* (pomidory), *шарики* (kulki), *яйца* (jajka), dobrane na zasadzie podobieństwa kształtu, oraz kobiece piersi: *буфера* (zderzaki), *лёжкие* (płuca), *литавры* (kotły), *уши* (uszy), *шарики* (kulki), *яблочка* (jabłuszka), których określenia odnoszą się do podobieństwa kształtu, miejsca w ludzkim ciele czy ich dwukrotności.

Nominacje nazywające czynność zakochania się w żargonie młodzieżowym to czasowniki, które nie mają semantycznego związku z określeniem zakochać się: *влопаться* (wpakować się), *дышать* (oddychać), *запасть* (wpaść), *засыхать* (wysychać), *приколоться* (przypląć się), *припасть* (przyłgnąć), *расцвети* (rozkwitnąć), *съехать* (zjechać), *упасть* (upaść).

„Neologizmy stanowią zwykle problem tłumaczeniowy, gdyż po pierwsze nie da się sprawdzić ich znaczenia w słowniku języka wyjściowego ani (...) znaleźć ich docelowego ekwiwalentu w słowniku dwujęzycznym” [Hejwowski 2006, 112]. Zastąpienie neosemantyzmu (neologizmu semantycznego) z komunikatu wyjściowego neosemantyzmem w komunikacie docelowym nie jest rozwiązaniem umożliwiającym efektywną komunikację. Neosemantyzmy są tworzone na potrzeby sytuacji i chwili w życiu codziennym. Żargon młodzieżowy nie jest językiem jednolitym, składa się z szeregu języków indywidualnych tworzonych niejednokrotnie na potrzeby danej sytuacji komunikacyjnej. Tworzony jest również przez grupy, które nierzadko mają ograniczoną ze sobą styczność, w tym przez nieformalne grupy różnego typu. Rozumienie i używanie wybranych żargonizmów ma charakter integrujący w obrębie jednej grupy. Poszczególne nominacje, w zależności od ich atrakcyjności, wykazują mniejszy lub większy zasięg terytorialny, jak również trwałość. Część zaprezentowanych żargonizmów może już nie istnieć lub funkcjonować w innym znaczeniu.

Tłumacz staje przed trudnym zadaniem, zastąpienia żargonizmu ekwiwalentem, który nie zaburzy odbioru komunikatu. Nie powinien nim być żargonizm z języka docelowego, z uwagi na poprawność i efektywność przekładu. Tłumacz może zastosować technikę ekwiwalentu funkcjonalnego, tj. „zastąpieniu nazwy (lub aluzji do) zjawiska lepiej znanego w kulturze wyjściowej nazwą (lub aluzją do) zjawiska lepiej znanego w kulturze docelowej” [Hejwowski 2006, 81], może także zastosować uznany ekwiwalent, tj. nominację występującą w języku ogólnonarodowym. Tak więc nominacje *ворона*, *ежика*, *кобыла*, *корова*, *кукушка*, *курица*, *лосиха*, *муха*, *овца*, *пчела*, *антилопа*, *жаба*, *крокодил*, *рыба*, *щука*; *капустя*, *колбаса*, *морков-*

ка; бройлер; балалайка; вешалка, метла, тряпочка; запчасть; Танька, posiadające żargonowe znaczenie „dziewczyna” zostaną przetłumaczone na to właśnie określenie. Użycie nominacji z języka ogólnonarodowego pozwoli osiągnąć nadrzędny cel tłumaczenia ustnego, jakim jest efektywna komunikacja.

Efektywnej komunikacji sprzyjają także sprawności komunikacyjne tłumacza, interpretacyjne i perswazyjne. Działania interpretacyjne tłumacza „oparte są na bardzo dobrej znajomości języka – dużym repertuarze jednostek leksykalnych, znajomości i szybkim rozpoznawaniu wielu syntagm (fraz, zdań), doskonałej (choć niekoniecznie uświadomionej) znajomości strategii i konwencji komunikacyjnych stosowanych przez użytkowników języka wyjściowego” [Hejwowski 2006, 158]. Komunikacyjne sprawności perswazyjne polegają na „umiejętności wczuwania się w sytuację (potencjalnego) odbiorcy, przewidywania jego wiedzy, oczekiwań, reakcji i odpowiedniego dostosowywania tekstu przekładu” [Hejwowski 2006, 158]. Tłumacz w większym stopniu niż przeciętny uczestnik komunikacji musi odczytywać motywacje i intencje nadawcy komunikatu, a także musi szybko i sprawnie wybierać odpowiednie sformułowania, w sytuacji braku adekwatnych słów nie może posłużyć się gestem czy mimiką.

„Żadne naturalne komunikowanie się nie jest bezkontekstowe i żadne nie ogranicza się do jednego kodu. Wszystkie kody komunikacyjne nawzajem się wspomagają i krzyżują. Najruchliwsze skrzyżowania odnajdujemy w najnaturalniejszej sytuacji: w komunikacji ustnej w dialogu” [Pisarkowa 1978, 7]. Tylko kontekst komunikacyjny, odnoszący się do omawianej sytuacji, pozwoli dobrać tłumaczowi, w sytuacji zetknięcia się z nominacją żargonową, adekwatny ekwiwalent. Kontekstowy odbiór komunikatu pozwala zrozumieć znaczenie użytego przez nadawcę żargonizmu; wyrazy, zwroty, a także zdania występujące w akcie komunikacji dopełniają znaczenie nominacji żargonowej.

Tłumacz środowiskowy, stając przed zadaniem przetłumaczenia komunikatu z elementami żargonu młodzieżowego, powinien wykazać się nie tylko kompetencją językową, kulturową i pragmatyczną, czy też kognitywną, psychologiczną i socjologiczną, ale także wysokimi sprawnościami komunikacyjnymi oraz zdolnością szybkiego odczytywania i rozumienia kontekstu komunikacyjnego.

Niniejszy artykuł nie pretenduje do miana całościowego omówienia zagadnień związanych z tłumaczeniem żargonu młodzieżowego, jest jedynie próbą zarysowania problemu, jaki napotyka tłumacz podczas przekładu środowiskowego. Wszechobecność żargonizmów może zaburzać proces skutecznej komunikacji, nadrzędnego celu każdego tłumaczenia.

Literatura

- Baney J., 2009, *Komunikacja interpersonalna*, Warszawa: Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
- Baniecka E., 2008, *Gwara młodzieżowa jako odmiana współczesnej polszczyzny – próba charakterystyki*, *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, t. V, Gdańsk, s. 157–169.
- Grabias S., 1994, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin.
- Grabias S., 2001, *Środowiskowe i zawodowe odmiany języka – socjolekty*, [w:] *Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin, s. 235–253.
- Hejwowski K., 2006, *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Warszawa.
- Kalita M., 2011, *Funkcjonowanie młodzieżowego żargonu we współczesnej ruszczyźnie*, „Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego”, Nr 1 (1), s. 35–40.
- Kielbawska A., 2012, *Funkcje komunikacji niewerbalnej w interakcji mówcy i tłumacza*, Kraków.
- Kościałkowska-Okońska E., 2008, *Kryteria jakości w ewaluacji przekładu ustnego*, [w:] *Rocznik przekładoznawczy. Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu*, pod red. E. Kościałkowskiej-Okońskiej, L. Zielińskiego, Toruń, s. 105–116.
- Mała encyklopedia przekładoznawstwa*, 2000, pod red. U. Dąbmskiej-Prokop, Częstochowa.
- Nawacka J., 2012, *Metafory w rosyjskim żargonie młodzieżowym*, [w:] *Nowe zjawiska w języku, tekście i komunikacji IV, Metafory i amalgamaty pojęciowe*, pod red. M. Cichmińskiej, I. Matusiak-Kempy; Olsztyn, s. 169–176.
- Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, 2004, Tom 1–8, Warszawa.
- Pisarkowa K., 1978, *Zdanie mówione a rola kontekstu*, [w:] *Studia nad składnią polszczyzny mówionej. Księga referatów konferencji poświęconej składni i metodologii badań języka mówionego (Lublin 6–9 X 1975)*, pod red. T. Skubalanki, Wrocław.
- Tryuk M., 2006, *Przekład ustny środowiskowy*, Warszawa.
- Tryuk M., 2012, *„Ty nie mów, ja będę tłumaczył” O etyce w tłumaczeniu ustnym*, Warszawa.
- Елистратов В.С., 1994, *Словарь московского арга (материалы 1980–1994 гг.)*, Москва.
- Елистратов В.С., 2000, *Словарь русского арга (материалы 1980–1990-х гг.)*, Москва.
- Ермакова О.П., Земская Е.А., Розина Р.И., 1999, *Слова, с которыми мы все встречались. Толковый словарь русского общего жаргона*, Москва.
- Мокиенко В.М., Никитина Т.Г., 2000, *Большой словарь русского жаргона*, Санкт-Петербург.
- Никитина Т.Г., 1998, *Так говорит молодёжь. Словарь молодёжного сленга*, Санкт-Петербург.

- Никитина Т.Г., 2003, *Молодёжный сленг. Толковый словарь*, Москва.
- В.В. Химик, 2000, *Поэтика низкого, или просторечие как культурный феномен*, Санкт-Петербург.
- Юганов И., Юганова Ф., 1997, *Словарь русского сленга (сленговые слова и выражения 60–90-х годов)*, Москва.

A FEW REFLECTIONS ON COMMUNITY INTERPRETING IN THE CONTEXT OF LINGUISTIC COMMUNICATION

S U M M A R Y

This paper constitutes an attempt to present problems encountered by the translator when he performs community interpreting. The omnipresence of expressions from youth jargon may disturb the process of effective communication which is the main aim of every translation process.

Joanna Nawacka e-mail: joanna.nawacka@gmail.com

Anna Romanik

Białystok

Anglicyzmy w rosyjskim dyskursie motoryzacyjnym

Słowa kluczowe: dyskurs prasowy, język rosyjski, leksyka motoryzacyjna, anglicyzmy, grafoderywaty

1. Wstęp

Rynek prasowy współczesnej Rosji zapewnia swoim czytelnikom ogromny wybór czasopism specjalistycznych, przeznaczonych przede wszystkim dla środowisk ludzi połączonych wspólnymi pasjami. Wśród bogatej oferty prasy branżowej istotne miejsce przypada periodykom motoryzacyjnym, które zawierają opisy innowacyjnych modeli samochodowych, relacjonują wyścigi, rajdy, targi i testy samochodowe, a także przekazują aktualne wieści z rynku paliw. Wzrastający z roku na rok nakład tych czasopism świadczy o ich poczytności i tym samym o popularności nie tylko wśród zawodowych kierowców, mechaników i dealerów samochodowych, ale również amatorów motoryzacji, śledzących najnowsze trendy w przemyśle.

Czasopisma, komentujące aktualne wydarzenia ze świata motoryzacji, są doskonałym medium rejestrującym język, jakim posługują się współcześni Rosjanie w zakresie danej dziedziny życia. Z punktu widzenia językoznawcy, badającego tendencje rozwojowe współczesnych języków narodowych, prasa stanowi istotne źródło faktograficzne.

Obiektem badań niniejszej publikacji są anglicyzmy funkcjonujące w rosyjskim dyskursie motoryzacyjnym. Materiał egzemplifikacyjny został wyekscerpowany z rosyjskiej prasy branżowej poświęconej motoryzacji („АвтоЗвук”, „Автоцентр”, „За рулём”, „Офф-роуд драйв”, „Тюнинг авто-

мобилей”), wydanej w latach 2013–2014. Celem artykułu jest wskazanie powodów intensywnego transferu anglicyzmów do nomenklatury motoryzacyjnej, dokonanie klasyfikacji tematycznej zgromadzonych zapożyczeń, a także zaakcentowanie wybranych problemów związanych z procesami asymilacyjnymi nowego słownictwa w systemie języka rosyjskiego.

2. Przyczyny importu anglicyzmów z zakresu motoryzacji

Pozycja języka angielskiego w dzisiejszym świecie jest wyjątkowa, ponieważ jest to język, którego status na przełomie ostatnich lat wzrósł do rangi międzynarodowego, to też określanie go „współczesną łaciną” lub „lingua franca” jest całkowicie uzasadnione. Powody przenikania obcojęzycznych pożyczek do języków biorców zostały już niejednokrotnie zdefiniowane przez wielu lingwistów. Zarówno polscy badacze języka (G. Lisowska, K. Luciński, E. Mańczak–Wohlfeld, K. Wojan), jak i rosyjscy językoznawcy (W. M. Aristowa, M. A. Brejter, L. Ferm, L. Krysin)¹ zgodnie wskazują na lingwistyczne oraz ekstra-lingwistyczne przyczyny transferu leksykalnego.

Zjawisko importu angielskich pożyczek z zakresu motoryzacji szczególnie nabrało tempa w ostatnim dziesięcioleciu. Po okresie gruntownych przemian ustrojowych przed Rosją pojawiły się nowe perspektywy kontaktów z Zachodem. Światowy rynek motoryzacyjny stał się otwarty również dla Rosjan. Warto zaznaczyć, że wiele koncernów samochodowych skupia się w krajach wysokorozwiniętych, np. w Stanach Zjednoczonych, dlatego też większość literatury motoryzacyjnej oraz dokumentacja techniczna jest redagowana w języku angielskim. Ujednolicenie terminologii samochodowej, wynikające równocześnie z międzynarodowego statusu języka angielskiego, indukuje monizm językowy w przemyśle motoryzacyjnym, co w konsekwencji ułatwia komunikację wielu narodom i tym samym sprzyja dynamicznemu rozwojowi światowego rynku. Kazimierz Luciński [2012, s. 96] podkreśla, że mówiąc wspólnym językiem różne społeczności (np. naukowe) demonstrują swoją przynależność do jednego kręgu zawodowego, w którym język nie stanowi większej przeszkody w kontaktach.

Poza tym, istotna pozycja anglicyzmów w rosyjskiej leksyce samochodowej wynika z przyczyn językowych. Nie sposób nie zauważyć tendencji liberalizacji współczesnego języka rosyjskiego, która jest charakterystyczna

---

¹ Pełne dane bibliograficzne przywołanych autorów znajdują się w spisie bibliografii na końcu pracy.

również dla innych języków narodowych. Analizując język czasopism motoryzacyjnych, jak również innych magazynów na rosyjskim rynku prasowym, ma się nieodparte wrażenie, że zjawisko demokratyzacji językowej przybiera wręcz formę leseferyzmu [*Leseferizm*, zob. Markowski 2005, s. 138–139]. Oznacza to, że język jest samoregulującym się mechanizmem, który używa form odpowiadających aktualnym potrzebom użytkowników i w związku z tym rozwój systemu językowego ma charakter spontaniczny i niekontrolowany. Czytając artykuły zamieszczone w badanych periodykach ma się wrażenie, że autorzy teksów niekiedy celowo nadużywają obco brzmiących wyrazów, które nadają swoistą ekspresję wypowiedzi, co ma na celu przyciągnięcie uwagi potencjalnego czytelnika.

Leksyka motoryzacyjna powiększa się o nowe jednostki leksykalne w bardzo szybkim tempie, co, między innymi, jest wynikiem potrzeb nominacyjnych w świecie innowacji technologicznych. Autorzy artykułów na łamach analizowanych czasopism niejednokrotnie komentują pojawienie się neologizmów w prasowej przestrzeni językowej i wyjaśniają czytelnikom ich znaczenie. W jednym z numerów miesięcznika „За рулём” (11. 2011, s. 16) w rozdziale relacjonującym innowacyjne technologie dziennikarz wyjaśnia, co oznacza użyty przez niego wyraz **инфотеймент**: *„По-английски это звучит короче: словечко «инфотеймент» (information + entertainment) стало уже вполне официальным термином. Устройства, которые информируют и развлекают нас, набирают все больший вес, занимают главенствующее место в быту. И в автомобиле тоже”*. Z dalszej lektury artykułu wynika, że *инфотеймент* to system funkcji informacyjno-rozrywkowych w samochodzie – udogodnienia w postaci wszelkich mediów i wygód zapewniających luksus, komfort i rozrywkę. W kolejnych numerach miesięcznika uczestnicy dyskursu posługują się tym neologizmem swobodnie, tzn. dany wyraz pojawia się w różnych tekstach bez cudzysłowu, co świadczy o jego asymilacji w leksyce motoryzacyjnej.

W składzie badanych zapożyczeń dominują terminy motoryzacyjne, których pojawienie się w języku rosyjskim jest całkowicie uzasadnione. Natomiast frekwencyjnie rzadsze są anglicyzmy, które przeniknęły do języka na skutek mody językowej. O jej znaczeniu pisze, między innymi, W. Kostomarow [1999]. Za przykład może posłużyć słowo **кар**. W języku rosyjskim posiada już ono ustabilizowaną wieloletnią obecnością odpowiedniki *автомобиль* czy *машина*. Niemniej jednak angielski wariant, nomen omen zarejestrowany w takim znaczeniu tylko na łamach prasy, często odnotowuje się w tekstach czasopism, co wydaje się niekiedy nawet pewnym nadużyciem ze względu na fakt istnienia w rodzimym zasobie leksykalnym kil-

ku adekwatnych nominacji. Również leksemy takie jak *драйв*, *трафик*, *рейд* mają swoje rosyjskie odpowiedniki (*езда*, *пробка*, *пробег/гонки*), mimo to w analizowanych artykułach używane są częściej niż ich rodzime ekwiwalenty.

Badając przyczyny intensywnego transferu anglojęzycznej leksyki w dyskursie prasowym, nie sposób nie zauważyć, że stosowanie obcobrzmiałego słownictwa niejednokrotnie jest zabiegiem intencjonalnym, mającym niekiedy nawet znamiona manipulacji. Autorzy artykułów publikowanych w czasopiśmie, w szczególności promujących innowacje technologiczne, mają świadomość „działania” angielsko brzmiących pojęć, które zazwyczaj w odbiorze czytelnika są pozytywnie zabarwione, wywołują określone konotacje, intrygują i przyciągają uwagę. W konsekwencji implikują one pewne zachowania odbiorców tekstów, głównie budząc chęć przetestowania, posiadania obiektów, o których jest mowa w czasopiśmie. Jak podkreślał niejednokrotnie L. P. Krysin [1968, 1997], użycie słownictwa anglojęzycznego w tekstach rosyjskich powoduje zwiększenie poczucia prestiżu socjalnego zarówno wydawcy, jak i czytelnika. Natomiast sam fakt nadawania wypowiedzi charakteru prestiżowego jest efektem manipulowania świadomością ludzi sięgających po prasę motoryzacyjną.

3. Klasyfikacja leksykalno-semantyczna zapożyczeń

Analizowane anglicyzmy tworzą zróżnicowany pod względem stylistycznym zbiór jednostek leksykalnych, reprezentowanych zarówno przez wąsko specjalistyczne terminy z zakresu technologii motoryzacyjnej, jak i przez określenia potoczne, czy też żargonizmy.

Zdecydowana większość zgromadzonych anglicyzmów to rzeczowniki, spośród których można wyodrębnić następujące grupy semantyczne:

– rodzaje pojazdów, np. *бас* (ang. bus), *биг фут* (ang. bigfoot), *джип* (ang. Jeep), *драгстер* (ang. dragster), *гиперкар* (ang. hypercar), *родстер* (ang. roadster), *спидстер* (ang. speedster), *скрепер* (ang. scraper), *скутер* (ang. scooter), *суперкар* (ang. supercar), *трак* (ang. truck), *тумблер* (ang. tumbler), *тюнинг-кар* (ang. tuning car), *фанни-кар* (ang. funny car), *хотрод* (ang. Hot Rod), *шоу-кар* (ang. show car);

– typ nadwozia samochodu, np. *бизнес-седан* (ang. business sedan), *брогам* (ang. brougham), *лифтбек* (ang. liftback), *минивэн* (ang. minivan), *пикап* (ang. pick up), *спортседан* (ang. sport sedan), *хардтоп* (ang. hardtop), *хэчбе(э)к* (ang. hatchback);

– części samochodowe oraz funkcje samochodowe, będące atrybutem wyposażenia samochodu, np. *акселератор* (ang. accelerator), *бампер* (ang. bumper), *интеркулер* (ang. intercooler), *интерфейс* (ang. interface), *кик даун* (ang. kickdown), *климат-контроль* (ang. climate control), *компаунд* (ang. compound), *пропеллер* (ang. propeller), *ресивер* (ang. receiver), *сайлентблок* (ang. silent block), *селектор* (ang. selector), *сплиттер* (ang. splitter), *спойлер* (ang. spoiler), *стартер* (ang. starter), *стенд* (ang. stand), *трап* (ang. trap), *тюнер* (ang. tuner), *фаркоп* (ang. farkop);

– zawody sportowe (określenia rajdów) – *офф-роуд драйв* (ang. off-road drive), *рейд* (ang. ride), wyścigi – *дор-сламмер* (ang. Door Slammer), *драг-рейсинг* (ang. Drag racing), *дрифтинг* (ang. drifting), *стритрейсинг* (ang. street racing), *фрирайд* (ang. freeride), trasy sportowe – dystanse – *квотер* (ang. quarter), triki samochodowe – *дрифт* (ang. drift), *мотофристайл* (ang. freestyle motocross), testy samochodowe, np. *краш-тест* (ang. crash test);

– osoby związane ze światem motoryzacji, np: *дизайнер* (ang. designer), *дилер* (ang. dealer), *драйвер* (ang. driver), *стритрейсер* (ang. street racer), *байкер(ша)* (ang. biker), *райдер* (ang. rider), *стритрейсер* (ang. street racer);

– określenia abstrakcyjne odnoszące się do świata motoryzacji, np. *дизайн-линия* (ang. design + line), *драйв* (ang. drive), *мотор-шоу* (ang. motor show), *тюнинг* (ang. tune), *эконом-класс* (ang. economy class), *трафик* (ang. traffic).

Silną pozycję w zbiorze zgromadzonych pożyczek zajmują abrewiatyry. Są to przede wszystkim określenia systemów oraz funkcji samochodowych, np. *ABS* (Anti-Lock Braking System), *ASR* (Acceleration Slip Regulation), *EBD* (Electronic Brakeforce Distribution), *ESP* (Electronic Stability Program), *DSR* (Dynamic Steering Response), *GPS* (Global Positioning System), *DSG* (Direct Shift Gearbox) itd. Przytoczone przykłady abrewiatyry w zapisie łańciskim posiadają status internacjonalizmów. Skrótowce, zrozumiałe dla wielu narodów, zajmują szczególne miejsce w leksykonie motoryzacyjnym, gdyż ułatwiają one odczyt parametrów samochodu. Niektóre skrótowce stanowią składową wyrazów złożonych pisanych przez łącznik *ССТV-оборудование* (Closed-circuit Television), *USB-разъём* (Universal Serial Bus).

Zapożyczenia angielskie w czasopiśmie motoryzacyjnym nie są reprezentowane jedynie przez rzeczowniki. Frekwencyjnie rzadziej odnotowuje się przymiotniki, które ze względów formalnych w procesie asymilacji podlegają znacznie bardziej widocznym zmianom, co wynika ze specyfiki morfologii

języka rosyjskiego. W badanej grupie przymiotników znajdują się jednostki uniwersalne, charakteryzujące się szeroką łączliwością z różnorodnymi pod względem semantycznym wyrazami, na przykład: *экстраординарный* (ang. extraordinary), *эсклюзив* (ang. exclusive)², *рестайлинговый* (ang. restyling), *драйверский* (ang. driver), *тюниговый* (ang. tune).

Inne przymiotniki wchodzą w skład terminów w postaci związków wyrazowych, np. **компактный** лифтбек (ang. compact liftback), **джи-эмовский** двигатель (ang. GM engine), **сенсорный** монитор (ang. sensor monitor). Ciekawy przypadek stanowi nominacja *свар-нутый*³ (свар-нутый двигатель), reprezentująca specyficzną i raczej nietypową formę przymiotnika, który zaadaptował się w języku rosyjskim w postaci hybrydy łączącej zapis łańciski oraz cyrylicę (rdzeń – zapisany łańciską, sufiks oraz fleksja – cyrylicą). W dyskursie prasowym coraz częściej obserwuje się obecność grafoderywatów [E. Słobodian 2010], jednak głównie formę taką przybierającą w procesie asymilacji importowane z języków obcych wyżej wspomniane rzeczowniki złożone.

Przytoczone przykłady przymiotników przedostały się na grunt języka rosyjskiego jako składowy element półkalek strukturalnych, będących terminologicznymi określeniami różnych przedmiotów i zjawisk ze świata motoryzacji i szeroko rozumianej technologii.

Peryferyjne miejsce w badanym zbiorze nazw zajmują czasowniki, które są reprezentowane jedynie przez trzy jednostki hybrydalne (дрифтить, лифтовать, тюнить). Użycie przytoczonych egzemplifikacji ogranicza się do wąskiego grona uczestników dyskursu, ze względu na ich żargonową przynależność.

4. Wybrane zagadnienia asymilacyjne

Zapóżyczenia z zakresu motoryzacji stanowią zbiór zróżnicowanych pod względem stopnia asymilacji jednostek nominacyjnych. W związku z obszernym wachlarzem zagadnień, jakie wiążą się z procesami adaptacyjnymi, w niniejszym artykule zaakcentowano jedynie wybrane kwestie.

---

² Wyraz *эсклюзив* w zależności od kontekstu w rosyjskich tekstach prasowych występuje zarówno jako przymiotnik, a także jako rzeczownik.

³ Zapóżycony rdzeń *swap* w języku angielskim oznacza 'przekładnię silnika, stosowaną w słabych samochodach w celu ich ulepszenia', zatem hybryda *свар-нутый*, w odniesieniu do silnika, tłumaczy się jako „podrasowany”, czyli ulepszony, silniejszy.

Z przeglądu powyższych egzemplifikacji wynika, że większość importowanych wyrazów przedostaje się na grunt języka rosyjskiego w postaci pożyczek właściwych, rzadziej asymilują się jako kalki strukturalne i semantyczne. Natomiast istotną pozycję zajmują wtręty językowe (cytaty obcojęzyczne) w zapisie łacińskim, które bardzo chętnie są używane przez autorów artykułów oraz twórców reklam zamieszczanych na łamach czasopism. Na przykład w czasopiśmie „Тюнинг автомобилей” teksty autorskie oraz reklamy wręcz „nafaszerowane” są tego typu pożyczkami (*машина делает **wheelie** на стране; New look получается спортивно-бравый; для души установили музыку класса **hi-end***; itd.). Wtręty językowe, czyli wyrazy zachowujące autentyczną, oryginalną pisownię słowa-prototypu, w tekstach rosyjskich są szczególnie widoczne ze względu na kontrast dwóch odrębnych alfabetów. Jak podkreśla B. Nowowiejski [1996, s. 42], wtręty językowe są najwidoczniejszym i najbardziej powierzchownym przejawem ingerencji języka obcego w system języka zapożyczającego. Cytaty łacińskie na tle zapisu cyrylicznego zdecydowanie wyodrębniają się i skupiają na sobie wzrok czytelnika, co sugeruje, że ich pojawienie się w tekście jest zabiegiem celowym, uatrakcyjniającym tekst. Poza tym, ich obecność w tekstach prasowych może także świadczyć o intensywnym przejmowaniu przez język rosyjski obcego słownictwa i ich niedawnym pojawieniu się w nowym systemie, ponieważ formę wtrętów często mają pożyczki na wstępnym etapie procesu importu nowej leksyki.

W kontekście badanych zapożyczeń komentarza wymaga również problematyka adaptacji semantycznej na gruncie języka rosyjskiego. Istotne miejsce w zbiorze analizowanego słownictwa przypada anglicyzmom, które podczas asymilacji w systemie języka rosyjskiego podlegają przeobrażeniom semantycznym, tj. w ich obrębie dochodzi do zwężenia bądź rozszerzenia znaczenia. Są to jednostki posiadające znaczenie ogólne w języku rosyjskim, niemniej wskazują na jakąś szczególną cechę nazwy. Zjawisko to ilustruje leksem **байкер**, który w wolnym tłumaczeniu oznacza po prostu motocyklistę. Jednak dana pożyczka w świecie motoryzacji ma zdecydowanie węższe znaczenie. Określenie *байкер* [online] lub jego sfeminizowana wersja *байкерша* nazywa motocyklistów, których w przeciwieństwie do zwykłych amatorów motocykli wyróżnia jednoznacznie określona filozofia życia. Należą oni do subkultury zainspirowanej ruchem amerykańskich motocyklistów. W Rosji pojawiła się ona w latach 80-tych, a jej członkowie pierwotnie byli określani jako rockerzy. Na początku XXI wieku nowa nazwa *байкер* zastąpiła starą i odnosi się do grupy ludzi zrzeszonych w społeczności, których łączy przede wszystkim motocykl – choper, swoisty wygląd rockmena, a także oryginalne symbole (flaga konfederacji, wyrażająca nonkonformizm człon-

ków, wizerunek czaszki, emblemat klubu, tatuaże, żelazny krzyż, skórzana kurtka itd.).

Innym jaskrawym przykładem pożyczek, które ilustrują zmiany semantyczne zachodzące w języku-biorcy jest wyraz **драйвер**. W ogólnym języku rosyjskim funkcjonuje on jako obcojęzyczne określenie popularnego programu komputerowego. Natomiast na łamach badanej prasy specjalistycznej w nomenklaturze motoryzacyjnej, odnotowuje się inne znaczenie przytoczonej nominacji, a mianowicie oznacza ona zawodowego kierowcę. Co ciekawe, wyraz *драйвер* w takim znaczeniu nie został zarejestrowany w Internecie, co może świadczyć o jego ograniczeniach wynikających z przynależności do wąskiej odmiany języka środowiskowego, potocznego, a nawet żargonowego. Zarejestrowanie tej jednostki wyrazowej tylko w dyskursie prasowym jest pewnego rodzaju ewenementem, bo przecież powszechnie wiadomo, że „to co w Internecie, zaraz będzie w gazecie i odwrotnie”.

5. Podsumowanie

Konkludując, pożyczki angielskie z zakresu motoryzacji, funkcjonujące w dyskursie prasowym jako element komunikacji masowej, nie tylko są nośnikiem informacji, ale również odzwierciedlają socjalną i pragmatyczną pozycję autora i wydawcy. Zapożyczenia, używane w celu nazwania nowych przedmiotów i zjawisk, wypełniają różnorodne funkcje, między innymi, informacyjną, emotywną oraz perswazyjną (manipulacyjną). Ich obecność na łamach czasopism jest wynikiem zaspokojenia stricte nominacyjnych potrzeb, jak również wynikiem mody językowej, czy też efektem ogólnej tendencji demokratyzacji języka. Stereotypowe przeświadczenie uczestników dyskursu o tym, że wszystko, co pochodzi z „Zachodu” jest lepsze, bardziej prestiżowe ma swoje odzwierciedlenie w języku. Badane anglicyzmy w sposób zróżnicowany poddają się procesowi asymilacji w języku rosyjskim. Niektóre nominacje po adaptacji morfologicznej wykazują dużą aktywność słowotwórczą, inne funkcjonują w tekstach jako wtręty językowe.

Literatura

- Luciński K., *Своеобразие современного процесса языковых заимствований*, „Studia Rusycystyczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego” 2012, t. 20, s. 96.
- Luciński K., 2009, *Языковые заимствования и ментальность*, Kielce.

- Luciński K., 2000, *Anglicyzmy w języku polskim i rosyjskim*, Kielce.
- Markowski A., *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*, Warszawa 2005, s. 138–139.
- Mańczak-Wohlfeld E., 1995, *Tendencje rozwojowe współczesnych zapożyczeń angielskich w języku polskim*, Kraków.
- Nowowiejski B., *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Białystok 1996, s. 42.
- Słobodian E., 2010, *Graficzne przyswajanie zapożyczeń z języka angielskiego w języku rosyjskim początku XXI wieku i moda językowa*, „Linguistica Copernicana” 2 (4)/2010, s. 311–322.
- Wojan K. 2010, *Przypadkowe i nieprzypadkowe wędrowki leksemów*, Gdańsk.
- Аристова В. М., 1978, *Англо-русские языковые контакты*, Ленинград.
- Брейтер М. А., 1997, *Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов*, Владивосток, с. 34–45.
- Костомаров В., 1999, *Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа*, Москва.
- Крысин Л. П., 1997, *Заемствование иноязычной лексики*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Russkij jazyk*, red. E. Szirajew, Opole, s. 107–161.
- Крысин Л. П., 1968, *Иноязычные слова в современном русском языке*, Москва.
- Байкер (в:) «Википедия» [20.09.2014]

ENGLISH LOANWORDS IN RUSSIAN AUTOMOTIVE PRESS DISCOURSE

S U M M A R Y

The main purpose of the article is to analyze the Anglicism, excerpted from Russian automotive magazines. The researched magazines contain news on the automobile industry, the description of modern models of the cars with specifications and prices, etc.

The author of the paper describes English loanwords from different levels. The main aims of the article are: to give thematic classification of excerpted lexemes, to indicate the reasons of lexical transfer from English into Russian and to point out main issues of loanword adaptation.

Anna Romanik e-mail: aniaromanik8@wp.pl

Anna Rygorowicz-Kuźma

Białystok

Terminologia prawosławna w rosyjsko-polskich słownikach specjalistycznych

Słowa kluczowe: terminologia religijna, prawosławie, słowniki dwujęzyczne, słowniki specjalistyczne

Religia to jedna ze sfer życia społecznego, która zarówno w Polsce, jak i w Rosji jest wyraźnie zauważalna. Choć historia obydwu państw znacznie się różni, losy chrześcijaństwa zachodniego i wschodniego na tych ziemiach są częściowo podobne. Wspomnieć tu należy chociażby wiek ubiegły, kiedy przez długie dziesiątki lat komunizmu religia i wiara były prześladowane i marginalizowane, choć represje religijne były znacznie bardziej dotkliwe w krajach byłego Związku Radzieckiego, w tym w Rosji. Dopiero koniec XX stulecia wraz ze zmianami społeczno-politycznymi przyniósł odrodzenie religijne i ogólny wzrost zainteresowania sferą sacrum. Dziś terminologia religijna spotykana jest nie tylko w tekstach o charakterze religijnym, ale też pracach o tematyce świeckiej, w radiu i telewizji, w publicystyce i współczesnej literaturze pięknej. Czytelnik polski, stykając się z tekstami w języku rosyjskim dotyczącymi prawosławia, niewątpliwie stanie przed problemem ich zrozumienia. Pomocy będzie szukał w ogólnych słownikach rosyjsko-polskich, ale te utrwalają leksykę religijną w sposób wybiórczy, włączając tylko jednostki podstawowe, najczęściej spotykane. Większość słownictwa religijnego pozostanie więc niezrozumiała. Niezwykle pomocne okazały się w tym przypadku sprofilowane pod kątem obszaru religijnego słowniki specjalistyczne, które, niestety, nie są liczne. Jak zauważa Roman Lewicki „leksyka religijna pozostaje nadal jednym z najsłabiej opisanych przez leksykografię dwujęzyczną w Polsce fragmentów słownictwa” [LCh, *Wstęp*, 7].

Na polskim rynku wydawniczym do tej pory ukazało się zaledwie parę takich prac, zapoczątkowanych przez opublikowany w 1994 r. *Podręczny słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski terminów chrześcijańskich* autorstwa M. Sztolberg-Bybluk¹.

Wśród słowników specjalistycznych poświęconych leksyce religijnej na uwagę zasługują prace R. Lewickiego *Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski* (dalej LCh) i A. Markunasa, T. Uczitiel *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski* (dalej MUL). Są to na dzień dzisiejszy najbardziej obszerne dwujęzyczne źródła skupiające interesującą nas terminologię², choć wspomnieć należy, że włączają one zarówno terminy chrześcijaństwa zachodniego, jak i wschodniego.

Każdy ze słowników jest propozycją odrębną, różniącą się przyjętą metodą opisu, strukturą i częściowo zakresem leksyki. Leksykon Antoniego Markunasa i Tamary Uczitiel to typowy słownik dwujęzyczny wzbogacony związłymi objaśnieniami haseł w języku rosyjskim³. Autorzy, mając na uwadze fakt, iż podanie samych ekwiwalentów w przypadku leksyki konfesyjnej nie jest wystarczające ze względu na „brak merytorycznego przygotowania użytkownika do obcowania ze słownictwem religijnym” [MUL, *Wprowadzenie*, 5], poprzez definicje chcą przybliżyć mu treść semantyczną pojęć sakralnych. Leksykon adresowany jest do szerokiego grona odbiorców z przeznaczeniem poznawczym i dydaktycznym.

Publikacja Romana Lewickiego to słownik, jak podkreśla autor, objaśniająco-przekładowy. Jest on przeznaczony dla osób „w pewnym stopniu znających już język rosyjski i zainteresowanych prawosławiem i kulturą religijną Rosjan, w szczególności dla tłumaczy oraz dla osób uczących się języka rosyjskiego” [LCh, *Wstęp*, 9]. Słownik ten charakteryzuje układ gniazdowy, hasło zawiera nie tylko wyrażenie hasłowe, ale też jego derywaty oraz kolokacje z danym wyrazem. Artykuł hasłowy uzupełniony jest dodatkowo wybranym materiałem egzemplifikacyjnym, ukazującym zarówno przykłady elementarnych połączeń, jak też cytaty z tekstów rosyjskich wraz z ich tłumaczeniem na język polski.

---

¹ Obok słownika M. Sztolberg-Bybluk [1994] i omawianych w artykule prac R. Lewickiego (LCh) i A. Markunasa, T. Uczitiel (MUL) należy tu wymienić leksykon H. Fiediułki [2014]; niewielki słowniczek poświęcony prawosławiu dołączony też jest do materiałów dydaktycznych do nauki języka rosyjskiego autorstwa G. Skowrońskiej-Płaczyny [1995, 1998].

² Nie uwzględniam tu najnowszej pracy Heleny Fiediułki [2014], której, ze względu na jej specyfikę, chcę poświęcić odrębną uwagę.

³ W związku z podjętym tematem pod uwagę będzie brana tu tylko pierwsza część słownika, tzn. *Słownik rosyjsko-polski*.

Ekscerpca terminologii prawosławia z omawianych źródeł nie sprawiła większych trudności, gdyż w objaśnieniach haseł dotyczących realiów charakterystycznych tylko dla konkretnego obrządku często stosowane były odpowiednie informacje, zob. np.: *архиепископ* – старший епископ, один из высших чинов церковной иерархии; в православии присваивается как почетный титул, в католицизме равен званию митрополита (LCh, 51), *Проскомидия* – первая часть православной Литургии (...) (MUL, 185) itp.

Oba źródła rejestrują interesującą nas leksykę w szerokim zakresie. Włączają leksemy charakterystyczne dla obrzędowości i duchowości prawosławia, dotyczące zarówno jej materialnej strony, na przykład nazwy budynków cerkiewnych i ich części, określenia osób duchownych i laikatu, określenia przedmiotów, naczyń i szat liturgicznych (zob. np. hasła: *келья, подворье, собор, архимандрит, иерей, исповедник, причастница, аналой, епитрахиль, просфора, служебник* i in.), jak i niematerialnej, duchowej, wskazującej na pojęcia wiary, sakramenty, nabożeństwa i ich części oraz cykl świąteczny (zob. np. hasła: *триединство, покаяние, исповедь, крещение, литургия, лития, успенский пост, Богоявление, Пасха* i in.). Obok leksyki podstawowej fiksują wąskospecjalistyczne terminy teologiczne, których znajomość nie jest powszechna nawet w środowisku prawosławnych, zob. np.: *анафора, епиклезис, икономия, парусия, теологумен* itp. W słownikach znalazła odzwierciedlenie zarówno terminologia oficjalna (np.: *священнослужитель, Преображение Господне, аналогий* itp.), jak też leksemy funkcjonujące w użyciu ustnym, potocznym (zob. np.: *батюшка, Спас, Филипповки, налой* i in.). Oba źródła rejestrują też obszernie różnorodne nazwy własne, zob. np.: *Александро-Невская лавра, Зографское евангелие, Василий Великий, Христос Пантократор, Троеручица* i in. Pod względem ilości zawartych haseł (czy podhaseł) leksykony, choć objętościowo podobne, raczej się uzupełniają niż powielają.

Pomimo wspólnych korzeni tradycje chrześcijańskie Rosji i Polski znacznie się różnią, dlatego też wiele trudności napotkamy w sferze przekładu rosyjskiej leksyki religijnej na język polski. W tym miejscu pominięto terminy ogólnochrześcijańskie, wspólne obydwu Kościołom (np. *апостол, евхаристия, утренняя, епископ, молитва* i in.), których translacja nie stanowi problemu. Analizie zostaną poddane hasła związane ze specyfiką prawosławia, jego liturgiką, obrzędowością i duchowością, nieobecne w katolickiej kulturze polskiej. Autorzy omawianych słowników stosowali różne procedury translatorskie, starając się dobrać jak najbardziej odpowiednie ekwiwalenty. Ich zadanie nie było łatwe, nie tylko ze względu na obcość nie-

których realiów i pojęć prawosławia w kulturze polskiej, ale też różnice w realiach na pozór zbieżnych czy możliwe konotacje leksemów. Po części pomocą mogły służyć tu terminy, funkcjonujące już w subjęzyku społeczności prawosławnej zamieszkującej obszary Polski. Należy jednak podkreślić, że terminologia prawosławna w języku polskim to obszar stosunkowo nowy, który dopiero się kształtuje i formuje. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny posługuje się w liturgii tradycyjnym dla Słowian językiem cerkiewnosłowiańskim, w życiu codziennym ważną rolę odgrywają lokalnie języki narodowe wiernych, np. białoruski, rosyjski, ukraiński, łemkowski. W ostatnich dwóch dziesięcioleciach dynamicznie wzrasta też rola języka polskiego w Cerkwi. W tym języku nauczana jest religia w szkołach, prowadzone są zajęcia dla alumnów i studentów studiów wyższych, coraz częściej język polski spotykany jest w kazaniach, a nawet w liturgii⁴. Z każdym rokiem wzrasta też liczba polskojęzycznych publikacji i czasopism poświęconych prawosławiu. Tym bardziej zauważalna jest potrzeba pewnej systematyzacji, standaryzacji i unifikacji terminów prawosławia, co jest zadaniem przede wszystkim sprofilowanych pod tym kątem źródeł leksyko-graficznych.

W analizowanych słownikach znaczną grupę translatów stanowią kalki fonetyczne terminów rosyjskich, które z kolei są najczęściej cerkiewnosłowianizmami, zob. np.: *аналой* • *anałoj* (LCh, 43–44), *акафистник* • *akafistnik* (LCh, 41), *архиерей* • *archijerej* (MUL, 23), *бацюшка* • *batiuszka* (pot.) (LCh, 54), *владыка* • *władyka* (pot.) (LCh, 85), *воздух* • *wozduch* (LCh, 87), *дароносица* • *daronosica* (LCh, 100), *епитимия* • *epitimia* (LCh, 113), *звездца* • *zwiezdica* (MUL, 79), *паныхидник* • *panichidnik* (LCh, 141), *плацаница* • *plaszczanica* (LCh, 204), *полунощница* • *polunoszcznica* (MUL, 168), *регент* • *regent* (LCh, 233), *славословие* • *slawoslowie* (LCh, 253) i inne. Jest to sposób jak najbardziej naturalny, zważając na fakt, że zarówno Cerkiew rosyjska, jak i polska posługuje się w liturgii językiem cerkiewnosłowiańskim.

Kolejny dość częsty sposób translacji obserwowany w słownikach to kalki słowotwórcze, zob. np.: *архистратиг* • *arcustrateg* (MUL, 24), *благоверный* • *prawowierny* (MUL, 28), *звезда* • *gwieździca* (LCh, 119), *Евангелистари* • *Ewangelistarz* (LCh, 110), *Евангелистариус* (MUL, 70), *миропомазание* • *chryztopomazanie* (MUL, 129), *мясопуст* • *mięsopest* (LCh, 197), *набедренник* • *nabiedrzec* (MUL, 140), *повечерие* • *powieczerze* (LCh, 204),

⁴ Choć oficjalnie językiem liturgicznym Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego jest język cerkiewnosłowiański, w wielu parafiach (przede wszystkim w miastach) nabożeństwa celebrowane są również w języku polskim.

предпразднество • *przedświęcie* (LCh, 215), *сороковины* • *czterdzieści-ny* (MUL, 215), *Шестопсалмие* • *Sześciopsalm* (MUL, 262) i in.

Aktywna, choć nietypowa dla starszych źródeł leksykograficznych strategia translatorska to zastosowanie w funkcji translatu terminu greckiego, zob. np.: *артофор* • *artoforion* (MUL, 23), *Богогласник* • *Teofonikon* (MUL, 32), *величание* • *megalinarion* (MUL, 42), *дароносица* • *artoforion*, *artofor* (MUL, 60), *жезлоносец* • *paterysfor* (MUL, 76), *кондак* • *kondakion* (LCh, 149), *Молитвослов полный* • *Horologion* (MUL, 134), *подризник* • spec. *parafelonion* (LCh, 235), *потир* • *poterion* (MUL, 173), *пояс* • *zonarion* (spec.) (LCh, 216), *поручи* • *epimanikion* (spec.) (LCh, 211), *светилен* • *Fotagogikon* (MUL, 198), *трисвятое* • *trisagion*, *trisagium* (MUL, 232), *троицен* • *triadikon* (LCh, 270) itp. Choć stosowanie greckich odpowiedników jest tendencją dosyć nową, dającą się zauważyć od lat 90-tych XX wieku, to wyraźnie się aktywizuje. Potwierdzeniem tego zjawiska może być chociażby porównanie rozwiązań translatorskich dla danych haseł zastosowanych w starszych źródłach, np. wydanym w 1994 r. słowniku M. Sztolberg-Bybluk (dalej PSCh), zob. np.: *подризник* • *podryżnik* (PSCh, 61), spec. *parafelonion* (LCh, 235), *прокимен* • *prokimen* (PSCh, 68), *prokimenon* (LCh, 226), *Триодъ* • *Triod* (PSCh, 84), *Триодion* (MUL, 232; LCh, 269) i in.

Omawiając sposoby translacji rosyjskiej terminologii prawosławia należy zwrócić uwagę na hasła, które w języku docelowym (w naszym przypadku polskim) otrzymują dwa bądź więcej ekwiwaleatów. Teoretycznie leksyka specjalistyczna powinna być jednoznaczna i jednemu terminowi po stronie lewej słownika powinien odpowiadać jeden translacj po stronie prawej. Dlaczego tak nie jest? Analiza artykułów hasłowych pozwala na wyodrębnienie różnych przyczyn. Są to zjawiska dotyczące zarówno funkcjonowania terminologii prawosławia w języku polskim, jak i sposobów jej przekładu. Dość często translacje, choć różne, okazują się synonimami dokładnymi terminu rosyjskiego. Część z nich to polskie warianty fonetyczne tego samego terminu, będącego bezpośrednim zapożyczeniem greckim bądź cerkiewnosłowiańskim, por. np.: *звездца* (cs.) / *asteriskos* (gr.) (MUL, 79), *аналож* (cs.) / *analogion* (gr.) (LCh, 43–44) i in. Oprócz par: zapożyczenie cerkiewnosłowiańskie – zapożyczenie greckie często w roli równorzędnych ekwiwaleatów występują obok siebie: jednostka leksykalna rodzima i zapożyczenie (najczęściej greckie), por. np.: *прокимен* • *prokimenon*, *werset psalmu* (LCh, 226), *величание* • *megalinarion*, *гимн литургичны* (MUL, 42), *завеса* • *zasłona*, *katapetasma* (MUL, 78), *жезл* • *pastorał*, *laska pasterska*, rzad. *paterycsa* (LCh, 113), *жертвенник* • *stół ofiarny*, *żertwiennik* (LCh, 114), *пояс* • *pas*, spec. *zonarion* (LCh, 216) itp.

Zdarzają się też warianty (fonetyczne, graficzne, gramatyczne) spolszczeń cerkiewnosłowianizmów i greczyzmów, np.: *zwiezdica / gwiezdica* (MUL, 79), *kibot / kiwot / kiot* (LCh, 144), *orar / orara* (LCh, 192), *irmologion / hirmologion* (MUL, 89), *dyptyk / deptych* (MUL, 64) itp., świadczące o braku jednoznacznych ustaleń dotyczących zapisu takiej terminologii w języku polskim.

W każdym języku to samo zjawisko, denotat może być określony przez kilka wyrażień synonimicznych, zarówno rodzimych, jak i zapożyczonych. Mogą one funkcjonować w oficjalnej nomenklaturze bądź użyciu ustnym, w wąskim gronie specjalistów bądź języku przeciętnego użytkownika języka. Takie zróżnicowanie obserwujemy i wśród polskich ekwiwalentów rosyjskiej leksyki prawosławia, por. np.: *священник • kapłan, prezbiter, ksiądz* (MUL, 202), *Богоявление • Epifania, Teofania, Objawienie Pańskie* (MUL, 38), *звезда • gwiazda, gwieździca, spec. asterisk, spec. asteriskos* (LCh, 119), *владыка • pot. Władyka, pot. wzn. przewielebny ojciec; biskup; arcybiskup* (LCh, 85), *камилавка • kamilawka, spec. rzad. skiadion* (LCh, 139), *дароносица • daronosica, spec. artoforion* (LCh, 100) itp. W przypadku wystąpienia takich wariantów synonimicznych jednostka rodzima staje się formą najbardziej powszechną, dostępną dla przeciętnego użytkownika języka, zapożyczenie cerkiewnosłowiańskie funkcjonuje przede wszystkim w środowisku wyznawców prawosławia, dość często w użyciu ustnym, zapożyczenia greckie natomiast przyjmują najczęściej charakter terminów specjalistycznych, używanych w wąskim kręgu duchowieństwa i specjalistów w dziedzinie prawosławia.

Omawiając terminologię religijną należy zwrócić uwagę na hasła, nazywające realia prawosławia, dla których istnieją w katolicyzmie funkcjonalnie analogiczne zjawiska. Roman Lewicki (LCh) wyraźnie różnicuje terminologicznie oba obszary, a analogi funkcjonujące w katolicyzmie podaje po odpowiednim znaku graficznym, zob. np.: *подрясник • podriaśnik, || sutanna* (LCh, 238), *Фомина неделя • Niedziela Przewodnia, Biała Niedziela, || Niedziela Miłosierdzia Bożego* (LCh, 275), *Рождественский пост (= Филипповский пост, разг. Филипповку) • Post Filipowy, || adwent* (LCh, 214) itp. Takie rozwiązanie jest jak najbardziej właściwe, gdyż wskazuje na realia prawosławne i katolickie, które, choć podobne, mogą być mylnie utożsamiane. Z drugiej strony ułatwia wybór translatu w zależności od charakteru tłumaczonego tekstu. Słownik A. Markunasa, T. Uczitiel jest pod tym względem uboższy, traktując takie ekwiwalenty równorzędnie, bez dodatkowego komentarza, zob. np.: *жезл • pastoral, paterycza* (MUL, 76), *Обедня • Liturgia, msza, suma* (MUL, 146), *игуменья • przeorysza, ksieni, ihumenia* (MUL, 80) i in. Nierzadko też w MUL w roli od-

powiednika terminu prawosławnego występuje tylko leksem wskazujący na realia katolickie, zob. np.: *подрясник* • *odpowiednik sutanny, strój nieoficjalny* (MUL, 167), *навечерие Богоявления* • *wieczór Trzech Króli* (MUL, 140), *Рождественский пост* • *adwent* (MUL, 194), *служебник архиерейский* • *pontyfikał* (MUL, 213) itp. Obecność takich analogów w roli słownikowych odpowiedników przekładowych jest jak najbardziej zasadna, ale niezbędny jest w takich przypadkach dodatkowy komentarz, wskazujący na kulturowy (wyznaniowy) obszar użycia.

Dokładna translacja terminologii dość obcej w polskiej kulturze religijnej jest w wielu przypadkach niemożliwa. Autorzy słowników w różny sposób i z różnymi rezultatami starają się przezwyciężyć ten problem. W słowniku A. Markunasa i T. Uczitiel dość często w roli ekwiwalentów pojawiają się krótkie opisy denotatu, zob. np.: *апостольник* • *element ubioru mnicha i mniszki* (MUL, 21), *великомученик* • *męczennik, który cierpiał szczególnie surowe tęgi* (MUL, 42), *всенощная* • *nabożeństwo złożone z wieczerni, jutrzni i pierwszej godziny kanonicznej* (MUL, 52), *Изобразительные* • *rodzaj psalmów* (MUL, 82), *малосхимник* • *mnich, który złożył zwykłe śluby zakonne* (MUL, 121), *перезвон* • *sposób dzwonienia* (MUL, 164), *рясофор* • *strój mniszy braci próbantów* (MUL, 196) i in. Taka swoista peryfraza, choć pozwala na zrozumienie terminu wyjściowego, najczęściej nie nadaje się do zastosowania w tłumaczonym tekście. Pod tym względem bardziej pomocny jest słownik Romana Lewickiego (LCh), w którym w przypadku nieprzekładalności terminu wprowadzane są ekwiwalenty niepełne, ze wskazaniem na rodzaj rozwiązań translatorskich, zob. np.: *богородичен* • *hymn Maryjny, hymn ku czci Matki Bożej*, (konkretnie) *troparion ku czci Matki Bożej* (LCh, 72), *повечерие* • *powieczерze*, (opisowo) *nabożeństwo po wieczerni*, ≈ (ogólnie) *nabożeństwo wieczorne* (LCh, 204), *мясоед* • *ϕ*, (opisowo) *okres wolny od postu*, (ze zmianą konstrukcji) *kiedy nie ma postu*, ≈ (konkretnie) *zapusty* (LCh, 178), *обиход* • *ϕ*, (opisowo) *księga śpiewu cerkiewnego*, || *kancjonał* (LCh, 188) itp.

Jak trudne, specyficzne i wymagające pewnej wiedzy i obycia jest tłumaczenie leksyki prawosławia mogą świadczyć chociażby przykładowe jednostki leksykalne, wynotowane z analizowanych słowników. Uwagę zwraca na przykład translac *Wielki Tydzień* odniesiony nie tylko do rosyjskich połączeń typu *страстная неделя*, *страстная седмица*, ale też wyrażen *пасхальная неделя* (LCh, 200), *Светлая неделя* (MUL, 199), *седмица пасхальная* (MUL, 205). Zarówno w tradycji zachodniego, jak i wschodniego chrześcijaństwa Wielki Tydzień to okres ostatniego tygodnia przed Zmartwychwstaniem Pańskim. Trudno wytłumaczyć, dlaczego różne znaczeniowo połączenia otrzymały identyczny ekwiwalent *Wielki Tydzień* (!).

Określenia *пасхальная неделя, светлая неделя* dotyczą tygodnia paschalnego, tygodnia, który zaczyna się Zmartwychwstaniem Pańskim (rosyjska oficjalna nazwa: *Светлое Христово Воскресение*). Z kolei hasła: *Цветочная неделя • Wielki Tydzień* (MUL, 253), *Вербная неделя • tydzień przed Niedzielą Palmową* (MUL, 43), *неделя о блудном сыне • tydzień przed zapustami* (MUL, 142) itp. wskazują na problem związany z tłumaczeniem na język polski leksemu *неделя*, zwłaszcza w nazwach świąt. W języku rosyjskim wyraz ten oznacza oczywiście okres tygodniowy, w języku cerkiewnosłowiańskim natomiast, podstawowym dla słowiańskich nazw świąt prawosławnych, *неделя* to inaczej *воскресенье* ‘niedziela’, tydzień określany jest zaś przy pomocy cerkiewnosłowiańskiego leksemu *седмица*. Dlatego też ekwiwalentem określeń *цветочная неделя* i *вербная неделя* jest *Niedziela Palmowa*, *неделя о блудном сыне* to zaś *Niedziela o Synu Marnotrawnym*. Co ciekawe, autorzy haseł słownikowych posiadają, a nawet przytaczają wiedzę o różnicy w rozumieniu wyrazu *неделя*, mimo to podają błędny odpowiednik, zob. np.: *Крестопоклонная неделя* – третье воскресенье (церк.-слав. неделя) великого поста, посвященное поклонению кресту; (...) • *Тыdzień Adoracji Krzyża Św., połowa Wielkiego Postu* (LCh, 155) i in. Oczywiście są też przykłady prawidłowego rozumienia niedzieli, np.: *Неделя о блудном сыне • Niedziela o Synu Marnotrawnym* (LCh, 181), *Неделя о Страшном суде • Niedziela o Sądzie Ostatecznym* (LCh, 181) i in.

Jeszcze jedna uwaga, jaką należy poświęcić wyrazowi *pop*. W obu analizowanych słownikach odnajdujemy sprzeczne informacje na temat tego leksemu. W słowniku A. Markunasa, T. Uczitiel w części rosyjsko-polskiej zarejestrowane jest hasło: *non* – название человека поставленного, посвящённого, помазанного в духовный чин или сан пастыря душ • *pop, ksiądz prawosławny* (MUL, 170), sugerujące neutralne, a nawet wzniosłe zabarwienie wyrazu, natomiast w części polsko-rosyjskiej hasło: *pop* – potoczna, lekceważąca nazwa duchownego w Kościele prawosławnym; *batiuszka • non* (MUL, 333), wyraźnie ma nacechowanie pejoratywne. Negatywne zabarwienie ma również wyraz *non* w słowniku R. Lewickiego, por.: *non* – устар. разг. с оттенком пренебрежит. *православный священник • pop* (LCh, 211). Ale translac *pop* zanotowany w artykule hasłowym: *батюшка* – разг. *православный священник • pop*, pot. *batiuszka*, (w Polsce) *ksiądz*, pot. *⟨ksiądz⟩ добродziej* (LCh, 54), wydaje się już formą neutralną, równoważną leksemowi *ksiądz*. Choć leksem *pop* wciąż rejestrowany jest w wielu źródłach leksykograficznych jako neutralne określenie duchownego prawosławnego, jest to w środowisku prawosławnych nazwa pejoratywna, synonimiczna określeniu *klecha*. Uży-

cie określenia *pop* w stosunku do osoby duchownej jest dużym nietaktem, choć najczęściej niezamierzonym. Zagadnienie konotacji wyrazu *pop* zostało poruszone w monografii Edwarda Klicha [1927, 112] i paru artykułach naukowych⁵, na ograniczenia w użyciu tej nazwy wskazują niektóre słowniki⁶, jest więc nadzieja, że w kolejnych publikacjach leksykograficznych wiedza o współczesnym zabarwieniu leksemu *pop* zostanie uwzględniona, tym bardziej, gdy dotyczy to prac poświęconych nazewnictwu religijnemu.

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że słowniki przedstawiają leksykę prawosławia w dość szerokim zakresie, pozwalającym na zrozumienie nie tylko tekstów nawiązujących do prawosławia, ale i po części tekstów specjalistycznych, teologicznych. Użytkownik słownika dokonujący tłumaczenia spotka się jednak z wieloma problemami. Nierzadko stanie przed koniecznością losowego wyboru ekwiwalentu, zwłaszcza w przypadkach, gdy te wymienione są jako równoważne, bez dodatkowej informacji różnicującej. W szeregu haseł zamiast ekwiwalentu odnajdzie jego zwięzłą definicję, niezdatną do podstawienia w tłumaczonym tekście. Ale problem doboru właściwego ekwiwalentu wynika nie tylko z różnych rozwiązań translatorskich zastosowanych w słownikach, ale też z wariantywności leksyki prawosławia w języku polskim. Leksyka ta nie jest uporządkowana i jednoznacznie ustalona. Prawosławie polskie od wieków zachowuje liturgię cerkiewnosłowiańską, dlatego wiele terminów to zapożyczenia cerkiewnosłowiańskie, często notowane w różnych fonetycznych i graficznych wariantach. Stopniowo zaznacza się też tendencja do wprowadzania greczyzmów, które stają się dubletami cerkiewnosłowianizmów bądź nawet je wypierają. Poza tym terminologia prawosławna wykorzystuje również zasoby języka polskiego, a czasami adaptuje też wyrażenia pochodzenia łacińskiego. Pamiętając, iż duchowość prawosławia jest dość obca kulturze polskiej, niezwykle łatwo jest o pomyłkę natury merytorycznej czy stylistycznej, niezgrabność bądź niestosowność użycia danej jednostki leksykalnej, co zauważamy niestety nawet w słownikach poświęconych leksyce religijnej. Słownictwo tego obszaru podczas opracowania leksykograficznego wymaga więc nie tylko pewnego zasobu wiedzy, ale też dużej skrupulatności, intuicji językowej i kulturowego wyczucia.

⁵ Zob. np.: M. Karpluk [1989, 140], E. Badyda [2010], A. Rygorowicz-Kuźma [2011, 408–409].

⁶ Zob. np.: *pop* – pot. ‘duchowny w Kościele prawosławnym i grekokatolickim’. Uwaga: określenie używane przede wszystkim przez osoby niebędące wyznania prawosławnego (SPP, 370); *pop* – potoczne, często lekceważące określenie księdza [...] (NLP, 1365) i in.

Wykaz skrótów

- LCh – Lewicki R., 2002, *Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski*, Warszawa.
- MUL – Markunas A., Uczitiel T., 1999, *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Poznań.
- NLP – *Nowy leksykon PWN*, 1998, red. A. Dyczkowski, Warszawa.
- PSCh – Sztolberg-Bybluk M., 1994, *Podręczny słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski terminów chrześcijańskich*, Toruń.
- SPP – Podlaska D., Świątek-Brzezińska, 2011, *Słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa–Bielsko-Biała.

Literatura

- Badyda E., 2010, *Pop czy ksiądz? O problemie współczesnego nacechowania tradycyjnej nazwy duchownego prawosławnego*, „Poradnik Językowy”, nr 9/2010, s. 57–72.
- Fediukina H., 2014, *Leksykon terminologii prawosławnej rosyjsko-polski*, Warszawa.
- Karpluk M., 1989, *Słownictwo cerkiewne w polszczyźnie XVI w. Wybór przykładów*, [w:] *Chrześcijański wschód a kultura polska*, pod red. R. Łuznego, Lublin, s. 127–147.
- Klich E., 1927, *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań.
- Rygorowicz-Kuźma A., 2011, *Terminologia prawosławna w języku polskim (na przykładzie nazw osób duchownych)*, „Acta Polono-Ruthenica”, XVI, Olsztyn, s. 403–413.
- Skowrońska-Płaczynka G., 1995, 1998, *Православие. Лингводидактические материалы для студентов русской филологии*, ч. 1–2, Kraków.

ORTHODOX TERMINOLOGY IN THE RUSSIAN-POLISH
SPECIALISTIC DICTIONARIES

SUMMARY

This article focuses on Orthodox terminology found in modern Russian-Polish specialistic dictionaries: *Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski* by R. Lewicki and *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski* by A. Markunas, T. Uczitiel.

The author shows the extent given lexicon is reflected in dictionaries, explores the ways of its translation and presents strengths and weaknesses of elaboration of entry articles. The analysis of translated equivalents also permits the identification of the main tendencies in Orthodox terminology in the Polish language.

Michał Sajewicz

Lublin

Transformacja imion chrześcijańskich mieszkańców XVI-wiecznego miasta Kleszczele na Podlasiu

Słowa kluczowe: Podlasie, Kleszczele, XVI w., imiona chrześcijańskie, transformacja

1. Część wstępna

Kleszczele powstały na granicy ziemi bielskiej z brzeską, w miejscu przeprawy przez rzekę Nur (obecnie Nurzec) na trakcie prowadzącym z Grodna do Brześcia. Autor monografii o Kleszczelach M. Roszczenko zauważa: „Okolice te były dogodnym miejscem na założenie miasta. Właśnie tutaj droga do Brześcia rozgałęziała się na Drohiczyn i dalej na Warszawę. Przebiegała tędy także droga z Brześcia do Bielska. To skrzyżowanie kilku dróg dodatkowo przemawiało za utworzeniem w tym miejscu lokalnego ośrodka miejskiego. Rzeka Nur (Nurzec) przepływająca przez Kleszczele nie była co prawda żeglowną, ale umożliwiała budowanie młynów, niezbędnych przecież w każdym ówczesnym mieście” [Roszczenko 2002, 24]. J. Zieleniewski uważa, że już w XIV–XV w. najprawdopodobniej istniał tu wielkksiążęcy dwór myśliwski [Zieleniewski 1991, 201]. Odmiennego zdania jest M. Roszczenko, który reprezentuje pogląd, „że nie był to dwór myśliwski, ponieważ w dokumencie lokacyjnym Kleszczel wspomina się o *paszni dwornej*. Wynikałoby z tego, że było tam jakieś gospodarstwo rolne, coś na wzór późniejszego folwarku z odpowiednimi zabudowaniami. W średniowieczu na bardziej uczęszczanych traktach, a z tych z reguły korzystali królowie i książęta, co kilkadziesiąt kilometrów musiały znajdować się jakieś zabudowania – dwory wielkksiążęce, w których ich orszaki mogły znaleźć pożywienie i schronienie na nocleg” [Roszczenko 2001, 24]. Podobny pogląd

wyraża również znany badacz historii Podlasia A. Jabłonowski [Jabłonowski 1909b, 30].

Historyczna nazwa Kleszczele pojawiła się w dokumentach już w XV wieku [*Miasto i gmina Kleszczele*]. Znamienną datę w historii Kleszczeli stanowi jednak rok 1513. W tym właśnie roku po śmierci królowej Heleny, wdowy po królu i wielkim księciu litewskim Aleksandrze, dobra wielkksiążęce na Podlasiu, wraz z Bielskiem, Surażem, Brańskiem, Narwią i Kleszczelami, zostały zastawione Radziwiłłom [Jabłonowski 1909a, 107]. „Właśnie wojewoda wileński i kanclerz wielki litewski Mikołaj Mikołajewicz Radziwiłł na polecenie króla Zygmunta Starego dokonał pierwszej nieudanej lokacji miasta. [...] Niestety nie wiemy, w którym roku ta pierwsza, nieudana próba założenia miasta miała miejsce” [Roszczenko 2002, 25]. I. Sankiewicz podaje rok 1506 [Sankiewicz 1845, 172–179], natomiast M. Roszczenko za bardziej prawdopodobny uznaje termin późniejszy i sytuuje go „pomiędzy 1513, kiedy podlaskie królewszczyzny przechodzą we władanie Radziwiłłów, a 1522 r. – rokiem śmierci kanclerza [Roszczenko 2002, s. 25].

W 1523 r. większość królewszczyzn na Podlasiu, w tym również Kleszczele, wykupił od Radziwiłłów Olbracht Gasztołd, ówczesny wojewoda wileński i starosta bielski. Jemu to właśnie król Zygmunt Stary, jako formalny właściciel tych ziem, ponownie polecił lokować miasto Kleszczele. Król zatwierdził lokację Gasztołda i nadał miastu prawo chełmińskie swym przywilejem lokacyjnym z 22 marca 1523 roku [*Kamera Wojenna i Domen Prus Nowowschodnich*].

W 1553 roku Królowa Bona, żona Zygmunta Starego, wykupiła z rąk Olbrachta Gasztołda królewszczyzny ziemi bielskiej, w tym również Kleszczele. Królowa uważała, że królewszczyzny są zarządzane niewłaściwie i przynoszą dochody mniejsze od oczekiwanych. Dlatego też z inicjatywy królowej Bony dokonano na Podlasiu w 1560 roku pomiary włócznej, która przyczyniła się do zwiększenia przychodów z czynszu oraz ułatwiła ściąganie powinności.

Liczba mieszkańców Kleszczeli w połowie XVI wieku jest trudna do ustalenia, ponieważ brak jest na ten temat dokładnych informacji w źródłach. M. Roszczenko szacuje, że w tym czasie w Kleszczelach zamieszkiwało około 2000 osób. Autor stwierdza, że „jest to szacunek bardzo niedokładny, ale wydaje się, iż liczba mieszkańców bynajmniej nie została zawyżona. Potwierdza go zresztą szacunek oparty na ilości domów. Otóż dwadzieścia lat później (1580) było w Kleszczelach 385 domów i jeżeli odliczymy nawet owych dwanaście pustych, to i tak możemy liczbę mieszkańców Kleszczeli szacować na około 2000, zakładając, że rodzina w owym okresie liczyła średnio co najmniej 5–6 osób” [Roszczenko 2002, 39]. M. Roszczenko zauważa, że Kleszczele były w XVI wieku drugim pod względem licz-

by mieszkańców miastem Podlasia, ustępując jedynie Bielskowi [Roszczenko 2002, 39–40].

Ludność osiedlająca się w Kleszczelach pochodziła głównie z pobliskich wsi i miast ziemi bielskiej. Sądząc po imionach XVI-wiecznych mieszkańców tego miasta, zamieszkiwali tu głównie Rusini (80–90%) i Polacy (10%) [Roszczenko 2002, 40–41]. Pierwsze wzmianki o żydowskich mieszkańcach Kleszczeli pochodzą dopiero z 1580 roku. W tym czasie w Kleszczelach mieszkała jedna rodzina żydowska [E. R. 1934, 130].

M. Roszczenko, zauważa, że stosunkowo łatwo „jest określić przynależność etniczną [XVI-wiecznych mieszkańców Kleszczeli – M. S.] na podstawie imion, jeżeli były one typowe (albo wyłączne) dla prawosławia bądź katolicyzmu, np. *Prokop, Chwiedor, Onikiej, Taras* czy *Szczesny, Bartosz, Wojciech*. Trudniej to uczynić, jeżeli dane imię popularne było w obu wyznaniach, np. *Paweł, Piotr, Michał*, tym bardziej, iż lustrator często takie imiona nawet w odniesieniu do Rusinów podaje w wersji polskiej. Mamy więc przypadki, kiedy ten sam człowiek raz jest zapisywany jako *Jakub*, a następnie *Jacz* czy też *Jan* i *Iwan, Leon* i *Lewon*” [Roszczenko 2002, 40].

Słusznie zauważają badacze dziejów Podlasia, że pomiaru włóczna, „dokonana ze względów fiskalnych, ma dziś ogromne znaczenie historyczne. Rejestry pomiarowe dają nam pierwszy, niekiedy jedyny, obraz poszczególnych miejscowości w dawnych stuleciach. Jest to właściwie pierwszy spis mieszkańców, czy raczej rodzin, ponieważ wymienieni są tylko właściciele określonych działek gruntów” [Roszczenko 2002, 34].

W rejestrach pomiarowych sporządzonych w 1560 r. w Kleszczelach przez S. Dziewiałtowskiego Skoczka uwzględniono ponad 600 właścicieli placów i gruntów w mieście i w pięciu sąsiednich wsiach, zwanych przedmieściami: Dobrowoda, Nurzec, Kosna, Babicze (Kuzawa) i Trubianka [*W województwie podlaskim w ziemi bielskiej lustracja starostwa kleszczelewskiego*; Roszczenko 2002, 323–360] Nazwiska w tym czasie były jeszcze dość rzadkie, najczęściej więc w rejestrach podawano imię i przydomek właściciela gruntów.

Rejestry pomiarowe z 1560 r. są doskonałym i najwcześniejszym źródłem wiedzy o antroponimii szesnastowiecznych mieszkańców miasta Kleszczele i okolicznych wsi-przedmieść, w szczególności o ich imionach i przydawkach, a także o początkach kształtowania się miejscowego systemu nazwiskowego [por. Sajewicz 2014].

Celem artykułu jest próba opisu transformacji imion chrześcijańskich XVI-wiecznych mieszkańców miasta Kleszczele i jego przedmieść, występujących w dokumencie lustracyjnym sporządzonym przez S. Dziewiałtowskiego Skoczka w 1560 roku. Były to w zdecydowanej większości ludowe

odpowiedniki kanonicznych imion prawosławnych i katolickich. Formy te ukształtowały się w rezultacie transformacji dopasowującej imiona kanoniczne do struktury fonetycznej przyjmującego systemu językowego [por. Roszczenko 1979, zob. także *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, 1980]. „Różnice fonetyczne zarejestrowane w odnotowanych formach imion mogą być rezultatem adaptacji imion chrześcijańskich, interferencji, określonych procesów zachodzących w rozwoju języka, jak i fluktuacji dźwiękowej o cechach przypadkowości” [Tichoniuk 2000, 15].

Wspomniany proces wpłynął na znaczne zróżnicowanie form imion mieszkańców XVI-wiecznego Podlasia, w tym również miasta Kleszczele. Niejednokrotnie w jednej miejscowości notowano kilka, a nawet kilkanaście odpowiedników imienia kanonicznego. B. Tichoniuk zauważa, że „niejednolitość fonetyczna, której dowody odnajdujemy w dokumentach tego okresu, spowodowana mogła być także niedoskonałością ortograficzną lub normami języka kancelaryjnego, w którym sporządzono akta. Na ewentualne pojawienie się tej lub innej litery mógł mieć wpływ również i sam pisarz lub kopista” [Tichoniuk 2000, 15].

Kanoniczne formy imion, pochodzące najczęściej z języka greckiego, hebrajskiego i łacińskiego, przekształcały się także w wyniku zmian morfologicznych. W rezultacie imiona chrześcijańskie upodobały się do form imion słowiańskich. Wspomniany proces polegał na wymianie lub odrzuceniu części końcowych imion kanonicznych, a także na ich skróceniu do dwu- lub jednosylabowych segmentów imion (ucięcia nagłosowe, śródgłosowe, wygłosowe, mieszane) oraz na dodaniu odpowiednich formantów słowotwórczych. Niejednokrotnie oba te zabiegi były stosowane jednocześnie [Tichoniuk 2000, 14–60; Tichoniuk 2004, 157–162; Sajewicz 2012, 173–181].

2. Transformacja imion chrześcijańskich XVI-wiecznych mieszkańców miasta Kleszczele na Podlasiu

Imiona mieszkańców miasta Kleszczele w połowie XVI w. z rzadka pokrywały się z ich odpowiednikami kanonicznymi, por. np. *Dawid* – cerk. *Давид*, *Koноn* – cerk. *Конон*, *Nikita* – cerk. *Никита*, *Nikon* – cerk. *Никон*, *Roman* – cerk. *Роман*, *Timon* – cerk. *Тимон*. Czasem były tożsame z imionami używanymi przez Polaków: por. np. *Andrzej*, *Jakub*, *Michał*, *Szymon*, *Szczęśny*.

Formy imienne XVI-wiecznych mieszkańców Kleszczeli najczęściej w znaczny sposób różniły się od swoich odpowiedników cerkiewnych, por. *Alus* – cerk. *Александр*, *Antys* – cerk. *Анфим*, *Chacz* – cerk. *Харумон*, *Cham*

– cerk. *Фома, Chancko* – cerk. *Фантин, Chrocъ* – cerk. *Флор, Chotan* – cerk. *Аммон, Dacz* – cerk. *Даниил, Froł* – cerk. *Флор, Нарип* – cerk. *Агафон, Helian* – cerk. *Илья, Нгусъ* – cerk. *Григорий, Нурцъ* – cerk. *Гурий, Јаско* – cerk. *Иакинф, Јагуwon* – cerk. *Иларион, Јоттuch* – cerk. *Евтихий, Јuchно* – cerk. *Евфимий, Kalisz* – cerk. *Каллистрат, Кocz* – cerk. *Константин, Kopach* – cerk. *Конон, Кусъ* – cerk. *Акутий, Lasko* – cerk. *Илья, Łucz* – cerk. *Лука, Mielech* – cerk. *Емилиан, Ochrym* – cerk. *Ефрем, Olichwier* – cerk. *Елевферий, Опacz* – cerk. *Ионафан, Рас* – cerk. *Ипатий, Рiecz* – cerk. *Петр, Рierchur* – cerk. *Порфирий, Sacъ* – cerk. *Исаак, Siechen* – cerk. *Евсигний, Sieliwon* – cerk. *Сильван, Supron* – cerk. *Софроний, Wołos* – cerk. *Власий, Zuch* – cerk. *Исихий*.

Adaptacja fonetyczna [por. Tichoniuk 2000, 15–25] imion cerkiewnych polegała m.in. na:

a) zastąpieniu dźwięków obcych rodzimymi:

- zamianę spółgłoski *f* na *ch*, np. cerk. *Анфим* – *Anchit*, cerk. *Евфимий* – *Juchno*, cerk. *Ефрем* – *Ochrym*, cerk. *Исихий* – *Zuch*, cerk. *Софония* – *Sachnieu*, cerk. *Трофим* – *Trochim*, cerk. *Фантин* – *Chancko*, cerk. *Фома* – *Chota*, *Chat*, *Chatko*;
- zamianę spółgłoski *f* na *chw*, np. cerk. *Елевферий* – *Olichwier*, cerk. *Парфений* – *Parchwien*, cerk. *Феодор* – *Chwedor*, *Chwiedko*, *Chwiedula*, cerk. *Феона* – *Chwien*;
- zamianę spółgłoski *f* na *p*, np. cerk. *Агафон* – *Нурон*, *Нарип*, cerk. *Афанасий* – *Panas*, *Panasz*, cerk. *Евстафий* – *Ostap*, cerk. *Иосиф* – *Josip*, cerk. *Никифор* – *Niczuror*, cerk. *Софроний* – *Supron*, cerk. *Стефан* – *Stapan*;
- zamianę spółgłoski *f* na *t*, cerk. *Анфим* – *Antys*, cerk. *Фарнакий* – *Tartocz*; cerk. *Фома* – *Tomasz*, *Totko*;

b) wymianie samogłoski *g* na *h*, np. cerk. *Агафон* – *Нарип*, *Нурон*, cerk. *Герасим* – *Нарасит*, cerk. *Григорий* – *Нгус*, *Нгуско*, *Нгусъ*, *Нгусъко*, *Нгусъ*, *Нгуп*, *Нгупъ*, cerk. *Гавриил* – *Наурыло*, *Натурыло*, *Насъ*, cerk. *Галактион* – *Налка* (m), cerk. *Гордий* – *Hordiey*, *Hurodic*, cerk. *Герасим* – *Нарасит*, *Нарaczym*, cerk. *Гурий* – *Нурцъ*, *Нурецъ*, cerk. *Игнатий* – *Инат*;

c) występowaniu pojedynczej głoski na miejscu obcej grupy samogłoskowej:

- *aa* – *a*, por. cerk. *Исаак* – *Sacz*;
- *aa* – *o*, por. cerk. *Авраам* – *Аwрон*;
- *eo* – *e*, por. cerk. *Симеон* – *Siemien*; cerk. *Феодор* – *Chwedor*, *Chwiedko*, *Chwiedzko*, *Chwiedula*, por. cerk. *Феона* – *Chwien*;
- *eo* – *o*, por. cerk. *Симеон* – *Siemon*;

- *eo* – *u*, por. cerk. *Георгий* ($\geq$ *Jeorgius*, *Jeorius* $\geq$ *Jurgi*, *Jurg*, *Jurga*, *Jur*) – *Jurko*;
  - *ii* – *i*, por. cerk. *Гавриил* – *Hawryło*, cerk. *Даниил* – *Daniło*, cerk. *Михаил* – *Michał*, *Misko*;
  - *io* – *e*, por. cerk. *Дионисий* – *Denis*, *Denisz*;
  - *io* – *o*, por. cerk. *Иосиф* – *Josko*;
  - *oa* – *a*, por. cerk. *Иоаким* – *Jakim*, cerk. *Иоанн* – *Ian*, *Jan*, *Jancko*, *Janicz*,
- d) występowaniu spółgłosek erpentetycznych, np. cerk. *Иларион* – *Jarywon*, cerk. *Иоанн* – *Iwan*, *Jwan*, cerk. *Кион* – *Kiwoń*, cerk. (stare) *Леон* – *Lewon*, *Lewoń*, cerk. *Леонтий* – *Lewontij*, cerk. *Лукиан* – *Łukijan*, cerk. *Родион* – *Radiwon*;
- e) pojawieniu się spółgłoski pojedynczej na miejscu spółgłoski zdwojonej (degeminacja):
- *ll* – *l*, cerk. *Каллиник* – *Kalenik*, *Kalienik*, *Kalennik*, *Kalenyk*, *Kaliniuk*, cerk. *Каллистрат* – *Kalis*, *Kalisz*;
  - *mm* – *m*, cerk. *Аммон* – *Choman*;
  - *nn* – *n*, cerk. *Иоанн* – *Jan*, *Jwan*, cerk. *Сеннис* – *Sanisko*, cerk. *Иоанникий* – *Onikiey*, *Onikej*;
  - *pp* – *p*, cerk. *Филипп* – *Philip*;
  - *ss* – *s*, cerk. *Соссий* – *Susko*;
  - *tt* – *t*, cerk. *Аттий* – *Hacz* ($cz \leq t$);
  - *ww* – *w*, cerk. *Аввакум* – *Awoczko*, *Woczko*, cerk. *Савва* – *Sawka*;
- f) pojawieniu się spółgłoski zdwojonej na miejscu spółgłoski pojedynczej (geminacja), np. cerk. *Афанасий* – *Rannas*, cerk. *Апрониан* – *Pronniec*, cerk. *Каллиник* – *Kalinnik*, cerk. *Павел* – *Rawell*;
- g) uproszczeniu grup spółgłoskowych:
- *ks* – *s* ($\geq z$), cerk. *Максиан* – *Mazan*;
  - *mp* – *p* ($\geq b$), cerk. *Ламрад* – *Lebied*, *Lebieda*, *Lebiecz*;
  - *mps* – *ps*, cerk. *Сампсон* – *Samko*¹;
  - *nst* – *st*, cerk. *Костын*, *Kostian*, *Kostyan*, *Kostia*, *Kostiuk*;
  - *wf* – *f* ($\geq ch$), cerk. *Евфимий* – *Juchno*;
  - *wf* – *f* ($\geq chw$), cerk. *Елевферий* – *Olichwier*;
  - *wks* – *ks* ($\geq x$), cerk. *Авксентий* – *Xionko*;
  - *wst* – *st*, cerk. *Евстафий* – *Ostap*, *Ostapko*.
- h) braku głosek na początku imienia (afereza):
- *a*: cerk. *Аввакум* – *Woczko*, cerk. *Агафон* – *Harun*, *Huron*, cerk. *Азадан* – *Zdan*, cerk. *Акютий* – *Kucz*, *Kuczko*, cerk. *Аммон* –

¹ Forma *Samko* może także pochodzić od imienia cerk. *Самуил*.

Монко, cerk. *Апроніан* – *Progniesz*, cerk. *Афанасій* – *Rapas*, *Rappas*, *Rapasz*, cerk. *Іоаннікый* – *Onikiej*;

- *i*: cerk. *Іоаннікый* – *Onikiej*, *Onikiej*, *Omikiej*, cerk. *Іонафан* – *Onacz*, *Onaczko*, cerk. *Іпатый* – *Rac*, *Pać*, *Racz*, *Raczko*, *Raczuk*, cerk. *Ісак* – *Sacz*, cerk. *Ісидор* – *Sidor*, *Sydor*, cerk. *Ісидый* – *Zuch*, cerk. *Іуліан* – *Ulan*, cerk. *Іустиніан* – *Uscian*, *Ustian*, *Ustyan*;
- *j*: cerk. *Евстафый* (*Jewstafij*) – *Ostap*, *Ostapko*, cerk. *Елевферый* (*Jelewfierij*) – *Olichwier*, cerk. *Елусей* (*Jelisiej*) – *Olisiej*, cerk. *Емилиан* (*Jemilian*) – *Amielian*, *Omilian*, *Omelian*, *Omielian*, cerk. *Ефрем* (*Jefriet*) – *Ofrem*, *Ochrym*;

i) wymianie samogłosek nagłosowych imienia:

- *a* – *o*: cerk. *Аверкый* – *Owierko*, cerk. *Алексій* – *Oleksiej*, *Olie-xiej*, *Olexiej*, *Olexiej*, *Olixiej*, *Olixiej*, *Olexa*, *Oliexa*, cerk. *Анисий* – *Onisko*, cerk. *Анастасий* – *Onosko*;

j) występowaniu głosek protetycznych przed *a* i *e*:

- *h*: cerk. *Аммон* – *Choman* ($\leq$ *Hotan*), cerk. *Аттый* – *Hasz*, cerk. *Ілья*, pol. *Eliasz*, por. podl. *Heliasz*, *Hielijasz* [por. Tichoniuk 2000, 83] – *Helian*;
- *w*: cerk. *Акила* – *Wakuła*, cerk. *Іеремія* – *Wieriemiej*,

k) występowaniu głoski *j* na miejscu samogłoski *i* przed *a*, *o*, *u*, np. cerk. *Іоаким* – *Jakit*, cerk. *Іоанн* – *Jwan*, cerk. *Іосиф* – *Josko*;

l) występowanie pełnogłosu, np. cerk. *Власий* – *Wołos*.

W analizowanych imionach chrześcijańskich znalazły także swoje odzwierciedlenie procesy zachodzące w przyjmującym systemie językowym [por. Tichoniuk 2000, 18–22]. Są to głównie różnorodne i rozbudowane wymiany głosek, które w znacznym stopniu różnicowały imiona kanoniczne i ich odpowiedniki występujące w XVI-wiecznych Kleszczelach.

W poddanym analizie materiale odnotowano m. in. następujące wymiany samogłoskowe:

- *a* : *e*: cerk. *Дамиан* – *Demian*, *Decz*, cerk. *Лампад* – *Lebied*, *Lebieda*, *Lebiecz*;
- *a* : *o*: cerk. *Аввакум* – *Awoczko*, *Woczko*, cerk. *Авраам* – *Awron*, cerk. *Анастасий* – *Onosko*, cerk. *Патапый* – *Rotap*, cerk. *Сильван* – *Sieliwon*, cerk. *Тарасий* – *Toraz*², cerk. *Татион* – *Tocz*, cerk. *Фарнакий* – *Tarmocz*;
- *a* : *u*: cer. *Агафон* – *Huron*;

² Mniej prawdopodobne jest wyprowadzanie badanej formy imiennej od imienia *Taraz-jusz*.

- *e* : *a*: cerk. Герасим – *Harasim*, cerk. Ермолай – *Jarmosz*, cerk. Сеннис – *Sanko*, *Sanisko*³;
- *e* : *i*: cerk. Алексий – *Olixięj*, cerk. Елевферий – *Olichwier*, cerk. Ефрем – *Ochrym*; *Olixięy*, cerk. Лаврентий – *Ławrym*;
- *e* : *o*: cerk. Авксентий – *Xionko*;
- *i* : *a*: Зионн – *Zan*, *Zań*;
- *i* : *e*: cerk. Евсигний – *Siechen*, cerk. Емилиан – *Amielian*, *Otielian*, *Otelian*, *Mieliech*, *Mielien*, cerk. Зиновий – *Zien*, *Zienko*, cerk. Каллиник – *Kalennik*, *Kalenik*, *Kalenyk*, cerk. Михай – *Miekiecz*, *Miekiecz*, cerk. Сильван – *Sieliwon*, cerk. Симеон – *Siemion*;
- *i* : *o*: cerk. Фотин – *Chaton*;
- *i* : *u*: cerk. Акила – *Wakula*; cerk. Евтихий – *Jottuch*, *Jottuch*; cerk. Киприан – *Kyrpian*, *Kyrpian*;
- *o* : *a*: cerk. Родион – *Radko*, cerk. Софония – *Sachmey*, *Sachniey*, *Sachto*, cerk. Фотин – *Chaton*;
- *o* : *e*: cerk. Порфирий – *Pierchur*, *Pierchucz*;
- *o* : *u*, por. cerk. Агафон – *Harun*, cerk. Вукол – *Wakula*, cerk. Косма – *Kuzma*, *Kuzma*, cerk. Николай – *Mikula*, cerk. Софроний – *Suprim*;
- *u* : *a*: Вукол – *Wakula*;
- *u* : *o*: cerk. Фрументий – *Pronniec*;

Do licznych należą również wymiany spółgłosek. Szczególnie często występują alternacje spółgłosek typu:

- *t* : *c/cz/ć*: cerk. Аввакум – *Awoczko*, *Woczko*, cerk. Акутий, Акустий – *Kucz*, *Kuczko*, cerk. Акутион – *Kucz*, *Kuczko*, cerk. Артемий – *Arcys*, *Arcyś*, cerk. Димитрий – *Mic*, *Micz*, *Mucz*, cerk. Дукитий – *Ducz*, cerk. Ипатий – *Rac*, *Pać*, *Racz*, *Raczko*, *Raczuk*, cerk. Исаак – *Sacz*, cerk. Кутоний – *Kucz*, *Kuczko*, cerk. Лука – *Łucz*, *Łuczko*, cerk. Лукиан – *Łuc*, *Łucz*, *Łuczko*, cerk. Матвей – *Маско*, *Ма́ско*, *Масз*, cerk. Нектарий – *Niecz*, cerk. Никифор – *Niczupor*, cerk. Петр – *Piecz*, cerk. Татион – *Tocz*;

Nieco rzadsze są wymiany spółgłosek typu:

- *s* : *sz*: Афанасий – *Panasz*, cerk. Дионисий – *Denisz*, cerk. Каллистрат – *Kalisz*;
- *ch* : *s*: cerk. Михаил – *Misko* ($\leq$ *Mis*), cerk. Стасий – *Stas*⁴;
- *ch* : *sz*: cerk. Пахомий – *Paszka* ($\leq$ *Pach*), cerk. Тимофей $\geq$ *Timoch* – *Timosz*, *Tymosz*;
- *st* : *szcz*: cerk. Солост – *Soleszcz*;

³ Formy *Sanko*, *Sanisko* mogą także pochodzić od imienia cerk. Aleksandr.

⁴ Forma *Stas* może również pochodzić od imienia Stanisław.

Odnotowano również sporadyczne wymiany spółgłosek typu:

- *d* : *dz*: cerk. *Феодор* – *Chwiedzko*;
- *l* : *k*: cerk. *Иулиан* – *Ulan*, cerk. *Пелый* – *Pielko*;
- *ł* : *t*: cerk. *Власий* – *Wolos*, cerk. *Лонгин* – *Lowin*, cerk. *Малахия* – *Malko*, *Malka* (m), *Malos*, cerk. *Павел* – *Ra'łucz*, cerk. *Павел* – *Rawlis*;
- *m* : *n*: cerk. *Авраам* – *Awron*;
- *n* : *m*: cerk. *Андроник* – *Dromiecz*, cerk. *Николай* – *Mikula*;
- *n* : *w*: cerk. *Лонгин* – *Łochwin* (interwersja);
- *s* : *z*: cerk. *Косма* – *Kuzma*, cerk. *Тарасий* – *Taraz*;
- *w* : *t*: cerk. *Евтихий* – *Jottuch*, *Jottuch* (interwersja);
- *w* : *ŷ*: cerk. *Гавриил* – *Ha'ryło*, cerk. *Павел* – *Ra'łucz*. cerk. *Савва* – *Sa'ka*;

Należy ponadto odnotować zjawisko interwersji, np. cerk. *Лонгин* – *Łochwin*, *Łochwin*, i metatezy, np. cerk. *Флор* – *Chrocz*⁵, rozdzielenie grup spółgłoskowych samogłoską, np. cerk. *Гордий* – *Hurodic*, kontrakcji, np. cerk. *Азадан* – *Zdan*, cerk. *Иларион* – *Jarywon*. Nie mniej ważną rolę pełniły również opozycje spółgłosek pod względem dźwięczności – bezdźwięczności i palatalności – niepalatalności.

W analizowanym materiale antroponimicznym odnotowano również cechy wynikające ze wzajemnego oddziaływania na siebie dwóch systemów imienniczych – prawosławnego i katolickiego [por. Tichoniuk 2000, 23–25]. Z języka polskiego zapożyczono następujące formy imion, które były używane przez mieszkańców miasta Kleszczele w połowie XVI w.: *Andrzej*, *Bardko*, *Bartosz*, *Bartos*, *Bazyli*, *Grzegorz*, *Grześ*, *Jerzy*, *Jacko*, *Jan*, *Jurek*, *Staśko*, *Szczepan*, *Szymon*, *Tomko*. Forma graficzna imion *Andrzej*, *Ianko*, *Mikołaj*, *Moysiey*, *Olexiey*, *Olexiej*, *Sebastyan*, *Woyciech*, *Woytek*, *Xionko* została ukształtowana zgodnie z tradycją obowiązującą w języku polskim w okresie powstania badanego dokumentu lustracyjnego (XVI w.). Za hybrydalne należałoby natomiast uznać formy typu *Wawres*, *Wawrys*, które powstały od imion polskich *Wawrzeniec*, *Wawrzyniec*. Zwraca jednak uwagę oddanie polskiego *rz* pod wpływem ruskim przez *r*. Polszczyzna wywarła również wpływ na ukształtowanie się form imion *Denis* i *Sydor*, które tradycyjnie są oddawane w polszczyźnie z twardą wymową spółgłosek, por. także formy typu *Wasył*, *Tychon*. Z kolei formy *Anhicz*, *Mihał*, *Trohim*, *Trohym* zaliczamy do hiperpoprawnych, ukształtowanych pod wpływem wschodniosłowiańskim. Natomiast formy hiperpoprawne *Bochdan*, *Siechen* uformowały się pod wpływem języka polskiego.

⁵ Imię cerk. *Флор* jest pochodzenia łacińskiego, por. wschl. nazwisko *Frolak* (metateza).

Poddane analizie imiona mieszkańców XVI-wiecznego miasta Kleszczele zawierają zazwyczaj więcej niż jedno przekształcenie fonetyczne. Formy imienne typu *Olichwier* – cerk. *Елевферуй*, *Juchno* – cerk. *Евфимуй*, *Jołtuch* – cerk. *Евмухуй*, *Jotluch* – cerk. *Евмухуй* zawierają nawet kilka takich przekształceń.

Proces adaptacji morfologicznej [Tichoniuk 2000, 26–40] imion chrześcijańskich polegał na upodobnieniu ich struktury do form rodzimych. W tym celu dokonywało się skracanie imion chrześcijańskich do jednej lub dwóch sylab i dodawanie do imion skróconych rodzimych formantów sufiksalnych.

Często ulegały wymianie końcowe części imion, np. cerk. *Алексуй* – *Alexiey*, cerk. *Андрей* – *Andrui*, cerk. *Гордый* – *Hordiey*, cerk. *Мокий* – *Mokiej*. Końcowe części imion kanonicznych mogły ulegać również odrzuceniu, np. cerk. *Анисуй* – *Anis*, cerk. *Василуй* – *Wasil*, cerk. *Макарий* – *Maкар*, cerk. *Парфений* – *Parchwień*, cerk. *Прокопуй* – *Prokor*, cerk. *Тарасуй* – *Taras*.

Formy imion powstawały:

- z początkowej części imienia cerkiewnego, np. cerk. *Дукитуй* – *Ducz*, cerk. *Зиновуй* – *Zien*, cerk. *Зион* – *Zan*, *Zań*, cerk. *Каллистрат* – *Kalis*, *Kalisz*, cerk. *Климент* – *Klim*, *Kłyt*, cerk. *Лаврентий* – *Ławren*, *Ławryn*, cerk. *Лукиан* – *Luc*, *Łucz*, cerk. *Матфей* – *Macz*, cerk. *Нектаруй* – *Niecz*, cerk. *Петр* – *Piecz*;
- z końcowej części imienia cerkiewnego, np. cerk. *Исидор* – *Sidor*, cerk. *Поликарип* – *Karp*⁶;
- ze środkowej części imienia cerkiewnego, np. cerk. *Акутуй* – *Kucz*, cerk. *Димитрий* – *Mic*, *Micz*, cerk. *Ипатуй* – *Pac*, *Pać*, *Pacz*, cerk. *Исихуй* – *Zych*;
- z dwu różnych części imienia cerkiewnego, np. cerk. *Константин* – *Kot*, *Зион* – *Zan* [por. Tichoniuk 2000, 28]⁷.

Do skróconych form imion chrześcijańskich często dodawano sufiksy hipokorystyczne, które wносиły do imion określone znaczenie emocjonalne. Najczęściej dodawano formant z podstawowym *k* w części sufiksальной, por. np. *Bard-ko*, *Hryc-ko*, *Jur-ko*, *Kucz-ko*, *Onis-ko*, *Pas-ko*, *Paszko*, *San-ko*, *Stecz-ko*, *Was-ko*, *Pacz-uk*. Często również wykorzystywano sufiksy z podstawowym *c*, *cz*, *ć*, por. *Hry-c*, *Cha-cz*, *Hry-cz*, *Ste-cz*, *Hry-ć*, *Jarm-ocz*, z podstawowym *ch*, por. np. *Kon-ach*, *Piel-uch*, z podstawowym *sz*, *s*, *ś*,

⁶ Imię *Karp* może także pochodzić od gr. *karpos* ‘owoc’.

⁷ Forma imienna *Zan* mogła powstać w wyniku elizji środkowego elementu imienia cerkiewnego oraz alternacji *o*: *a*, *Зион* ≥ *Zan*. Por. także formę *Sien*, która powstała z dwu różnych części imienia pochodzenia hebrajskiego *Siemion*.

por. np. *Grze-s*, *Sta-s*, *Bart-os*, *Mart-ys*, *Mat-ys*, *Bart-osz*, z podstawowym *n*, *ń*, por. np. *Hry-n*, *Hry-ń*. Pozostałe typy formantów sufiksalnych dodawano do skróconych form imiennych rzadziej. Odnotowano także nieliczne przypadki dołączania sufiksów do pełnych form imion chrześcijańskich.

Słusznie zauważył B. Tichoniuk, że materiał antroponimiczny zawarty „w dawnych aktach sporządzonych według wszystkich zasad panującego języka kancelaryjnego nie jest wolny od ówczesnej niedoskonałości ortograficznej. Struktury graficzne niektórych nazw mogą zawierać także zmiany wprowadzane (najczęściej nieświadomie) przez osobę sporządzającą dokument. Dlatego też różnice pomiędzy zmianami fonetycznymi a graficznymi są niekiedy trudno uchwytnie” [Tichoniuk 2000, 25]. Uwaga ta dotyczy m.in. używanych w XVI w. w Kleszczelach form imiennych, które w wygłosie zawierają grafemy *c*, *cz* i *ć*. Analiza materiału wykazała, że grafem *cz* mógł być wówczas użyty na oznaczenie trzech różnych dźwięków – [c], [cz] i [ć], por. np. antroponimy *Sac Burmistrz* i *Sacz Burmistrz* odnoszące się do tego samego mieszkańca miasta Kleszczele [Tichoniuk 2000, 31].

Pomimo licznych niedoskonałości i ewidentnych pomyłek, rejestr pomiarowy włóczęj starostwa kleszczelewskiego z 1560 r. stanowi doskonałe źródło wiedzy o imiennictwie osobowym mieszkańców tego miasta podlaskiego w połowie XVI w. i o początkach kształtowania się na tym terenie systemu nazwiskowego.

3. Uwagi końcowe

W rejestrach pomiarowych sporządzonych w 1560 r. w Kleszczelach przez S. Dziewiałtowskiego uwzględniono ponad 600 właścicieli placów i gruntów w mieście i w pięciu sąsiednich wsiach-przedmieściach. Nazwiska w tym czasie były jeszcze dość rzadkie, najczęściej więc w rejestrach podawano imię i przydomko właściciela gruntów.

Rejestry pomiarowe z 1560 r. są doskonałym i najwcześniejszym źródłem wiedzy o antroponimii XVI-wiecznych mieszkańców Kleszczeli i okolicznych wsi, w szczególności o ich imionach i przydomkach, a także o początkach kształtowania się miejscowego systemu nazwiskowego.

Celem niniejszego opracowania był opis męskich form imiennych używanych przez mieszkańców miasta Kleszczele i jego przedmieść w połowie XVI w. Były to w zdecydowanej większości ludowe odpowiedniki imion cerkiewnych, rzadziej katolickich. Formy te ukształtowały się w rezultacie przekształceń struktury imion kanonicznych mających na celu dopasowanie ich do systemu językowego miejscowych gwar ukraińskich. Kanoniczne formy

imion, pochodzące najczęściej z języka greckiego, hebrajskiego i łacińskiego, najczęściej przekształcały się w wyniku daleko idących ucięć (nagłosowych, śródgłosowych, wygłosowych, mieszanych) i dodawania odpowiednich formantów słotwórczych. Niejednokrotnie oba te zabiegi były stosowane jednocześnie.

Literatura

- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, red. S. Glinka, A. Obregbska-Jabłońska J. Siatkowski, 1980, Wrocław.
- Jabłonowski A., 1909a, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI: *Podlasie (województwo)*, cz. II, Warszawa (*Źródła Dziejowe*, t. XVII).
- Jabłonowski A., 1909b, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI: *Podlasie (województwo)*, cz. III, Warszawa (*Źródła Dziejowe*, t. XVII).
- Kamera Wojenna i Domen Prus Nowowschodnich w Białymstoku. Archiwum Państwowe w Białymstoku, sygn. 2674.
- Miasto i gmina Kleszczele*, <http://www.kleszczele.pl/>
- R. E., 1934, *Kleschtscheli*, [in:] *Encyclopaedia Judaica das Judentum in Geschichte und Gegenwart*, Bd. 10, Berlin.
- Roszczenko M., 2002a, *Kleszczele*, Bielsk Podlaski – Kleszczele.
- Roszczenko M., 2002b, *Aneks*, [w:] *Kleszczele. Кляццелі*. Bielsk Podlaski – Kleszczele.
- Roszczenko M., 1979, por. *Gwary okolic Kleszczel, Fonetyka, fleksja*, Lublin (maszynopis rozprawy doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. M. Lesiowa, Archiwum UMCS w Lublinie).
- Sajewicz M., 2012, *Jednozgłoskowe formy skróconych imion osobowych używanych na Podlasiu wschodnim w XVI–XVII wieku*, „Acta Albaruthenica” 12, red. M. Khau stovich, M. Timoszuk, Warszawa, s. 173–181.
- Sajewicz M., 2014, *Imiennictwo męskie miasta Kleszczele i okolic na Podlasiu w połowie XVI stulecia*, „Studia Białorutenistyczne” 8, red. M. Korzeniowski, S. Kawalou, M. Sajewicz, Lublin.
- Sankiewicz I., *Miasto Kleszczele na Podlasiu, z przydaniem wiadomości o Jadźwin-gach*, „Biblioteka Warszawska”, 1845, t. III,
- W województwie podlaskim w ziemi bielskiej lustracja starostwa kleszczelewskiego przez Dziewiatłowskiego w roku tysiąc pięćset sześćdziesiątym czyniona z pomiarem włoczną y placową*, [Źródło: Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojenna i Domen Prus Nowowschodnich w Białymstoku, sygn. 2674].
- Tichoniuk B., 2004, *Transformacja nazwisk wschodniosłowiańskich w Polsce na przykładzie niektórych struktur antroponimicznych z sufiksem -uk/-czuk*, [w:] *Ze studiów nad językami i literaturami wschodniosłowiańskimi*, red. B. Tichoniuk, W. Wilczyński, Zielona Góra.

Zieleniewski J., 1991, *Rejestr pomiarowy włóczęj Kleszczel z 1560 roku*, „Studia Podlaskie”, t. III.

TRANSFORMATION IN THE STRUCTURE OF CANONICAL FIRST NAMES
IN THE TOWN OF KLESZCZELE IN PODLASIE IN THE MID-16TH CENTURY

S U M M A R Y

The land survey records made in 1560 in Kleszczele by S. Dziewiałowski list over 600 owners of plots and land in the town and in the five neighboring villages-suburbs. At that time surnames were comparatively rare, therefore the records usually listed the first name and nicknames of the owner of land.

The land survey records of 1560 are the excellent and earliest source of information about anthroponyms of the 16th-century inhabitants of Kleszczele and the surrounding villages, in particular about their first names and nicknames, and about the beginnings of the development of the local surname system.

The purpose of the present study is to describe male first-name forms used by the inhabitants of the town of Kleszczele and its suburbs in the mid-16th century. The overwhelming majority were the folk equivalents of Orthodox first names, less often of Catholic ones. These forms developed as a result of transformations in the structure of canonical first names, aiming to adjust them to the language system of the local Ukrainian dialects. The canonical forms of first names, most often originating from Greek, Hebrew and Latin, were usually transformed as a result of far-reaching truncations (initial, medial, and final) and additions of appropriate derivational morphemes. The two procedures were frequently used at the same time.

Michał Sajewicz e-mail: msajewicz@gmail.com

Татьяна Савчук

Минск

**Ситуации этикетного обрамления
в русском и белорусском языках
(на материале народных сказок)**

Ключевые слова: речевой этикет, ситуация этикетного обрамления, приветствие, прощание, этикетный знак.

Компаративные исследования в области речевого этикета проводятся специалистами различных сфер гуманитарного знания, изучающими проблемы соотношения языка и культуры. Поскольку именно в речевом этикете «с наибольшей очевидностью язык предстаёт не только как средство сохранения, выражения и формирования культуры, но и как её неотъемлемая часть» [Балакай 2002, 3–4], целесообразным видится комплексный характер подобных исследований, производимых с учётом как лингвистических, так и социокультурных факторов.

Интерес представляет сопоставление средств передачи этикетной информации в стереотипных ситуациях не только далёких, но и близкородственных языков, в частности, русского и белорусского: «при всей близости грамматического и лексического строя каждый из них характеризуется своей спецификой и самобытностью, что находит отражение в микросистеме речевого этикета как части общей системы языка» [Савчук 2003, 53–54].

Особое место в типологии стандартов вежливости занимают ситуации этикетного обрамления, к которым мы относим ситуации установления и завершения контакта, образующие своеобразную этикетную рамку общения [Савчук 2013, 200]. Стандартным воплощением фатика является приветствие; другая граница этикетной коммуника-

ции традиционно реализуется в речевом акте прощания. Важно отметить, что начальная и завершающая стадии общения характеризуются обязательностью употребления этикетных знаков.

Материалом для изучения ситуаций приветствия и прощания послужили русские и белорусские народные сказки¹. Ценность фольклорной прозы в речэтикетных исследованиях обусловлена представленностью в ней свойственного обиходно-бытовой (разговорной) речи «коммуникативного режима общения» с присущими ему устным характером и преимущественно диалогической формой [Формановская 2014, 61], что является воплощением естественной среды существования речевого этикета; в результате создаются оптимальные условия для его всестороннего изучения. Кроме того, фольклор даёт возможность получить «относительно глубокий хронологический срез языкового материала» [Балакай 2002, 8], проследить эволюцию этикетно-речевых ресурсов, используя диахронический анализ. Следует заметить, что предметом нашего рассмотрения является вся совокупность вербальных этикетных знаков, зафиксированных в текстах сказок, включая, наряду с литературными, языковые средства, находящиеся за пределами современного литературного употребления: диалектизмы, русизмы (в белорусских текстах), широко представленные в языке сказок, отражающих живую народную речь.

Анализ речэтикетных средств проводился по двум направлениям: словарь и грамматика, т.е. корпус этикетных знаков и особенности их функционирования, парадигматические и синтагматические связи.

Интенциональный смысл инициальной и финальной ситуаций речевого этикета (проявление доброжелательства, уважения, вежливости по отношению к встретившемуся знакомому, а иногда и незнакомому человеку для приветствия и таких же чувств при расставании для прощания) представлен в сказках вербальными единицами, разнообразными по своей языковой природе. Системное устройство языковых средств, обслуживающих ситуации этикетного обрамления, является универсальным и заключается в их сложной полевой органи-

---

¹ В качестве источника фактического материала было использовано трёхтомное собрание русских народных сказок А.Н. Афанасьева и четыре тома белорусских народных сказок, изданных в серии *Беларуская народная творчасць*. Такой выбор обусловлен тем, что эти собрания являются наиболее полными и неадаптированными изданиями. Тексты помещённых в них сказок приводятся в соответствии с современными нормами орфографии, но в то же время сохраняются фонетические, лексические и морфологические особенности первоисточников. Большинство сказок представлено несколькими вариантами, что обусловлено научным характером изданий.

зации: функционально-семантические поля рассматриваемых тематических групп представляют собой совокупность синонимических рядов (микрополей), образованных формулами речевого этикета – словами и устойчивыми (в разной степени) выражениями, многие из которых можно причислить к разряду «этикетных коммуникем» [Меликян 2012].

Среди этикетных формул приветствия и прощания выделяются основные, базовые единицы и возникающие на их основе модифицированные конструкции. Корпус базовых формул в сопоставляемых языках не одинаков. Различия наблюдаются как в количественном составе синонимических рядов в русском и белорусском языках (14 и 10 в тематической группе «Приветствие», 4 и 5 в тематической группе «Прощание» соответственно), так и в качественном их наполнении.

Несовпадение проявляется и в характере взаимокорреляции формул. Наряду с эквивалентными этикетными знаками (рус. *Здравствуй(те)* – бел. *Здрастуй(це)*, рус. *Бог в помощь* – бел. *Бог у помач*, рус. *Милости просим* – бел. *Міласці просім*, рус. *Прощай(те)* – бел. *Прашчай(це)*, рус. *Ступай(те) с богом* – бел. *Ступай(це) з богам*) и лексико-грамматическими вариантами (рус. *Бог в помощь* – бел. *Божа памажы*, рус. *Здорово* – бел. *Здаровы, Здароўце*, рус. *С богом* – бел. *Ідзі(це) з богам*), отмечены этикетные единицы безэквивалентные (рус. *Много лет, Мир тебе, Хлеб да соль, Гулянье вам, С приездом, Бью челом, Исполать вам, Не поминай(те) лихом / старого*; бел. *Добрая раніца, Добры вечар, Здарова была, Добрае здароўе, На здароўе, Жыві(це) з богам, Аставайся здароў*) и функционально аналогичные (рус. *Здравствуй(те)* – бел. *Добры дзень*; рус. *Добро пожаловать* – бел. *Міласці просім*, рус. *Прощай(те)* – бел. *Да пабачэння, Бывай здароў*, рус. *Ступай с богом* – бел. *Ідзі здароў*).

Очевидно, что некоторые из приведённых белорусских этикетных единиц, несмотря на формальное совпадение, не являются эквивалентами русских формул с позиций синхронного рассмотрения. В частности, лексемы *Здрастуй(це)*, *Прашчай(це)* не свойственны современному литературному языку и находятся на периферии белорусского речевого этикета (возможно использование их в некоторых диалектах).

Своеобразие сопоставляемых языков проявляется в семантической характеристике формул, имеющей существенное сходство, но не тождество. С точки зрения исходного значения можно выделить несколько групп приветствий и прощаний, которые различаются оттенками смысла. Среди них есть те, которые широко используются и в русских, и в белорусских сказках, например, формулы приветствия, содержа-

щие пожелание здоровья (рус. *Здравствуй(те)*, *Здравия желаю(-ем)*, *Много лет здравствовать*, бел. *Здарова*, *Будзь здаровы*, *Добрага здаровейка*), милости, помощи божьей (рус. *Бог в помощь*, *Бог за товаром*, бел. *Памагай бог*, *Нарадзі божа*); этикетные единицы с оттенком приглашения (рус. *Добро (по)жаловать*, *Милости просим (гулять к нам)*, бел. *Міласці прасім (начаваць у нас)*, *Прашу міласці*); формулы прощания, этимологически связанные с просьбой о прощении перед расставанием (рус. *Прощай(те)*, бел. *Прашчай(це)*); конструкции, содержащие пожелание божьей милости (рус. *Ступай(те) / Поезжай(те) с богом*; бел. *Ступай(це) / Ідзі(це) / Жыві(це) з богам*).

Однако некоторые семантические группы в ситуациях этикетного обрамления представлены либо русским, либо белорусским речевым материалом. Так, лишь в русских сказках зафиксированы инициальные формулы, выражающие пожелание мира (*Мир тебе*, *Мир по дороге*), благополучия (*Хлеб (да) соль*), хорошего отдыха (*Гулянье вам*), приветствия-поздравления (*С приездом*), обрядовые коммуникемы (*Христос воскрес – Воистину воскрес*). В то же время употребление финальных этикетных выражений, содержащих пожелание здоровья, отмечено только в белорусских текстах: *Бывай здороў*, *Аставайся / Ідзі / Жыві здороў*, а речевые формулы со значением просьбы использованы лишь в русских сказках: *Не поминай(те) лихом / старого*.

Интересно отметить, что лишь в белорусском речевом материале зафиксированы вербальные знаки, содержащие указание на временной предел общения: приветственные формулы-пожелания *Добры дзень*, *Добрая раніца*, *Добры вечар*, а также прощальная формула *Да пабачэння* и её русифицированный вариант *Да свідання*. Вместе с тем в настоящее время данные этикетные единицы занимают доминантные позиции в этикетных микросистемах рассматриваемых тематических групп и белорусского, и русского языков. Этот факт объясняется жанровой спецификой сказочной прозы: во-первых, в сказках отражается эмоциональность, экспрессивность разговорной речи, чем и обусловлена частотность в них формул с различными коннотациями; во-вторых, сказкам свойственна временная неопределённость, поэтому вполне естественным является преобладание формул, не акцентирующих время коммуникации. По той же причине, вероятно, лексема *Прощай(те) / Прашчай(це)* в сказках, в отличие от современного употребления, не имеет жёсткой привязанности к ситуациям, в которых происходит расставание надолго или навсегда.

Приветствие и прощание, будучи содержательно противоположными ситуациями (фиксируют начало и конец общения), обладают оче-

видной семантической близостью, обусловленной наличием в их значении семы доброжелательства: в соответствии со словарным определением, «выражают привет», с той лишь разницей, что этот коммуникативный посыл относится к разным моментам общения – его началу в случае приветствия и окончанию при прощании. Этим объясняется соотносительность инициальных и финальных речевых единиц и, как следствие, факты омонимии формул в ситуациях этикетного обрамления. В частности, белорусская коммуникома *Бывай здароў* реализует в сказках как интенцию прощания, так и интенцию приветствия (что не свойственно современному белорусскому речевому этикету).

Несмотря на значимость смыслового фактора при альтернативности формул в диахроническом плане, семантическая дифференциация этикетных единиц перестаёт быть актуальной с точки зрения синхронии. Наблюдения над речевым материалом убеждают в том, что выражения, обслуживающие ситуации этикетного обрамления, обладая этимологической «прозрачностью», подвергаются, тем не менее, десемантизации, о чём свидетельствует непоследовательность в употреблении ситуативно обусловленных формул. Ср., например: бел. *Здарова была, бабка. – Дзякуй табе, дзецючок* [ЧК1, 296]² и *Цераз мора ляжыць Кит-рыба... – Памагай бог табе, Кит-рыба! – Здарова, Здарова, Тром сын!* [ЧК1, 455].

С десемантизацией связана формализация этикетных единиц приветствия и прощания, о чём свидетельствует недифференцированное употребление в текстах сказок форм единственного и множественного числа. При этом важно заметить, что примеры такого смешения существенно преобладают в белорусском речевом материале: *Яны прыходзяць у дом, бачаць – сядзіць дзявіца, нешта шые... – Здрастуй, здрастуй, добрыя малайцы!* [ЧК1, 77]; [*Мужык*] *ідзе дарогай, ідзе, сустракае папа. – Здрастуйце, бацюшка!* [СБК, 259]; рус. *Булат-молодец ... побежал к башне и закричал: «Здравствуйте, Василиса Кирбитьевна!»* [А1, 370].

В сказках, в отличие от современных норм этикетной речевой коммуникации, отсутствует строгая закономерность в выборе ты / Вы – формул общения. Непоследовательное употребление форм с постфиксом *-те/-це* и без него в исследованных текстах свидетельствует о функциональной эквивалентности этих форм и приводит к выводу

---

² При ссылках на русские и белорусские издания народных сказок здесь и далее используются условные обозначения (См. Список условных сокращений в конце статьи).

о том, что лексемы *Здравствуй* и *Здравствуйте*, *Прощай* и *Прощайте* являются не разными формулами (как в современной речи), а вариантами одной и той же формулы. Степень вежливости каждой из них определяется только в контексте [Савчук 1996, 49]. Подчёркнута уважительная тональность общения подкрепляется, как правило, использованием специализированных форм обращений, употреблением местоимения 2-го лица *вы*, а также паралингвистическим сопровождением: рус. *Щука-рыба, не доведши рыбы-сом, кланялась: «Здравствуй, ваше величество!»* [А1, 112]; *[Балдак Борисьевич] поклоняется на все четыре стороны, самому царю в особицу: «Здравствуй, Владимир-царь! На что меня требовал?»* [А3, 27]; бел. *...прыходзіць кот да цара прама. – Здрастуйце, ваша імператарскае вялічства!* [КЖ, 308]; *Валадзімір прыходзіць к цару, пакланіўся яму, гаворыць: – Здрастуй, свет вялікі гасудар!* [ЧК1, 574]; *[Іван] гаворыць тапер: – Бацюшка, прашчайце: я тапера з вамі жыць не буду!..* [ЧК2, 181]. Подобные примеры отражают процесс становления системы вербальных (в том числе прономинальных) маркеров социальной стратификации.

О формализации этикетных выражений свидетельствуют отмеченные в текстах сказок факты смешения грамматических форм не только числа, но и рода. Так, широко представленные и в русском, и в белорусском речевом материале функционирующие в качестве приветствий лексемы *Здорово*, *Здоров* / *Здароў*, *Здарова* одинаково употребительны как по отношению к одному адресату (независимо от его пола), так и к нескольким: рус. *Вот пришел [мужик] в избу: «Здорово, хозяйка!» – «Здорово, хозяин!»* [А2, 283]; *Барин... взошёл в горницу, а там разбойники сидят за столом да обедают. «Здорово, молодцы!» – сказал барин* [А3, 107]; бел. *...на печцы ляжыць Баба Яга да стогне. – Здароў, бабка! – Здароў, Іванька!* [ЧК1, 472]; *[Дурань] выйшаў на вуліцу. Ідуць браты. – Здароў, купцы! – Здароў, здароў, мужык!* [ЧК1, 82], *И ўбачыў ён [парабак] многа-многа паненак... – Здароў вам! – кажа ён ім* [ЧК2, 58].

Приведённые примеры показывают специфику стилистического статуса этикетных знаков, реализующих в фольклорных текстах интенции приветствия и прощания, а именно, отсутствие их строгой стилистической дифференциации. Если с точки зрения синхронического подхода целесообразно говорить о социостилистическом аспекте рассмотрения речевого этикета, который «ярко демонстрирует социолингвистические коннотации в стилистически маркированных единицах» [Формановская 1987, 109], то с позиций диахронии такой подход неприемлем.

Известно, что в соответствии с современными этикетными требованиями использование формул вежливости является строго регламентированным: выбор этикетных единиц происходит с учётом значимых для этикетных взаимоотношений экстралингвистических факторов коммуникации (статусно-ролевых, гендерных, возрастных и др.). Так, русская формула *Здрóво* рассматривается как «дружеское или фамильярное приветствие незнакомому или малознакомому, равному или низшему по положению» [Балакай 2004, 173]. Кроме того, специалистами подчёркивается значимость гендерного признака в употреблении некоторых этикетных знаков: русское приветствие *Здрóво* допускается лишь в речи мужчин [Формановская 2001, 74], белорусское *Здароў* допустимо только в отношении особ мужского пола, *Здарова* – в отношении женщин [Старавойтава 2006, 41].

В текстах сказок наблюдается свободное употребление большинства этикетных единиц безотносительно к дифференциальным признакам общения, например: бел. *[Браты] ухóдзяць туды, ажно дзеўка такая прыгожая, печку топíць і блíны пячэць. Яны кажуць: – Здарова табе, дзеўка! – Здарова, добрыя малайцы!* [ЧК1, 398]; *[Иван] прыходзіць у свой дварэц. Ажно сядзіць яго бацька на ганку... – Здарова табе, кароль! – Здарова, добры канавал!* [ЧК1, 402]. Эти факты свидетельствуют об отсутствии у этикетных знаков постоянных стилистических коннотаций: эмоционально-экспрессивная характеристика формул приобретает под влиянием экстралингвистических факторов и выявляется только в контекстном окружении, что подтверждается разнообразным иллюстративным материалом: рус. *[Купеческая дочь] выбежала к нему [к молодцу] навстречу: «Здравствуй, голубчик! Давно тебя не видала; уж и видеть-то не чаяла! Начала его целовать-миловать, всякими закусками и напитками угощать* [А2, 214]; *Помоллся он богу и бил челом: «Здорово, красная девица!»* [А1, 229]; *[Илья] поехал, догоняет Ванюху; далеко не доехал, снял шапку и кланяется: «Здравствуй, сильный, могучий богатырь!» А Ванюха не ломает шапки, говорит: «Здорово, Илюха!»* [А3, 236]; бел. *Увайшоўшы на кораб, абняла яго за шыю і сказуе: – Здрастуй, мой друг, Няшчасны Егар! Вот калі я цябе даждалась!..* [ЧК1, 34]; *Іван Гвідонавіч мог з добрага каня ссídaць і мог ён перад братамі на каленках стаць: – Здароў, братцы мае родныя, Гвідонавічы! – Здароў, здароў, Іван Гвідонавіч, брацец наймілейшы, брацец найлюбейшы!..* [ЧК1, 292].

Редкие исключения из этого правила (типа рус. *Здравия желаю(ем)* – бел. *Здравія жалаю(ем)*) свидетельствуют лишь о наблю-

даемой в сказках тенденции к стилистическому разграничению этикетно-речевых средств.

Формулы приветствия и прощания подвержены модификации, способы которой обладают разной степенью продуктивности в каждой из тематических групп: распространение разного рода факультативными компонентами (обращениями, частицами, междометиями, наречиями, местоимениями); усложнение структуры за счёт лексико-синтаксических приращений; перестановка компонентов; элиминация одного из них; факультативная замена в составе этикетного знака. Результатом лексических и грамматических преобразований формулы являются многочленные парадигмы, образованные различными вариантами в рамках данной модели, например: рус. *Много лет здравствовать – Много лет – Многолетно здравствуй; Бог (в) помощь (тебе/вам) – Бог (на) помочь – Бог в помощь тебе стадо пасти – Помогай бог – Бог за товаром; Бью челом (тебе/вам) – Челом – Брату челом;* бел. *Здрастуй(це) – Здравствій(це) – Здравстві(це) – Здрасцві – Здравство; Добрае здароўе – Добрага здаровейка (здаровіка) – На здароўе; Божа памажы – Бог (у) помач – Памажы божа – Памагай божа – Памагай бог – Нарадзі божа.*

Синтагматические свойства этикетных единиц по-разному проявляются в сопоставляемых языках, что приводит к появлению оригинальных моделей, специфических для каждого из них: рус. *Хлеб-соль вашей милости; Здоров, дед, на сто лет; Бью челом тебе, государь, этими перелётными птицами;* бел. *Здароў у хату; Добры дзень таму, што ў гэтым даму; Добры вечар добрым людзям; Добры вечар тым, каторыя няздзітыя; Прашчай на век вешны; Вы мяне й прашчайце и др.*

Выбор способа моделирования и / или варьирования этикетных единиц определяется семантикой формулы, прагматическими целями высказывания и другими экстралингвистическими факторами. Ср.: рус. *Милости просим (прошу) – Милости просим (гулять) к нам – Милости просим хлеба-соли откушать – Просим покорно – Просим со смирением;* бел. *Ступай(це) з богам – Цяпер ступай(це) сабе з богам – Ступай з богам, куды ідзеш – Ідзі(це) (сабе) з богам – Жыві(це) (сабе) з богам.*

Репертуар языковых средств, функционирующих в ситуациях этикетного обрамления, включает, наряду с речевыми формулами, многообразные выражения с этикетным значением, обладающие соответствующей интенциональной семантикой. В ситуации приветствия такие выражения закрепляют контакт, настраивают на определённое от-

ношение к собеседнику. При всём разнообразии инициальных этикетных фраз можно типологизировать их, разделив на две большие группы: выражения-осведомления и выражения-экспрессивы.

Осведомления представлены многочисленными вопросами, самыми частотными среди которых являются: а) вопросы, конкретизирующие личность незнакомого адресата; б) вопросы, адресованные случайному гостю или прохожему, о направлении их движения; в) вопросы о цели визита, адресованные как знакомому, так и незнакомому собеседнику; г) вопросы о жизни, делах, здоровье собеседника, а также его родных (при близком знакомстве коммуникантов); д) вопросы, проявляющие интерес адресанта к роду занятий собеседника (или собеседников) в момент его прихода; е) вопросы, касающиеся эмоционального состояния собеседника, если тот огорчён или озабочен чем-либо.

Эти фразы в разной степени устойчивы. Многие из них являются традиционными сказочными формулами, чем и определяется принадлежность их к стереотипам речевого этикета: рус. *Из какой земли ты, из какого царства? Какого ты роду-племени? Куда тебя бог несёт – по воле аль по неволе? Чего ищешь, куда путь держишь? Какими судьбами попал – волею али неволею? Что, дела пытаешь, али от дела лытаешь? Что хорошего скажешь? Как бог милует? Как тебя господь милует? Как поживаешь? Все ли живы-здоровы? О чём горюешь? Что слезами обливаешься?* и др.; бел. *Хто вы такія ёсцака? Куды ідзеш і чаго шукаеш? Куды вас бог правадзе? Куды цябе бог нясе? Куды ты едзеш, ці на хоці, ці на няволі? Што скажаце (мне) добрага? Як цябе бог мілуець? Што ў вас тут добрага? Аб чым сумуеш?* и др.

Устойчивыми могут быть и ответы на вопросы-осведомления (хотя лишь немногие из них находятся в рамках речевого этикета): рус. *Слава богу, всё хорошо! Пока жив-здоров! Всё по-старому!* бел. *Слава богу, усё добра! Я жыў-здароў! Пакуль здарова!* и т.п. Некоторые из приветственных этикетных вопросно-ответных единств обладают яркой национальной самобытностью: рус. *...увидала её красна девица, выбежала навстречу... «Здравствуй, бабушка! Как тебя господь занёс? Все ли живы-здоровы?» – «Живут, хлеб жуют!..»* [A2, 128]; *На ту пору медведь пришёл к собаке в гости. «Здорово, кобель! Ну как поживаешь – хлеб поедает?» – «Слава богу! – отвечает собака. – Не житьё, а масленица»* [A1, 85].

Выражения-экспрессивы связаны с проявлением чувств говорящего по отношению к собеседнику (радости при встрече, удивления при неожиданной встрече). Такие фразы, как правило, эмоционально окра-

шены, содержат указание на давность разлуки, вопросы о причинах долгого отсутствия и т.д.: рус. *Давненько я с тобой не виделся! Долгонько поджидал тебя в гостях! Где был-пропадал? Что так долго ко мне (в гостях) не бывал?* бел. *Даўно відаліся! Даўно ўжо я відала цябе! Я думаю, што цябе ўжо на свеце нету! Вот калі я цябе даждалася! А йдзе цябе гасподзь носіць?* и др.

В ситуации завершения коммуникации продолжающие реплику фразы могут исходить от того, кто уходит (уезжает), и принадлежать тому, кто, прощаясь, остаётся на месте при расставании. В первом случае прощание обычно сопровождается а) словами благодарности за уделённое время, за оказанную услугу, за приглашение в гости; б) сообщением о причинах ухода (или отъезда); в) просьбой уходящего обращаться к нему при необходимости; г) упоминаем о позднем времени, о том, что пора уходить; д) выражением неудовлетворения встречей, приёмом (хотя такие случаи ситуативно редки). Слова того, кто остаётся, чаще всего содержат просьбу не забывать хозяина, заходить в гости, а также благодарность за уделённое время, за помощь и т.п.

Выражения-распространители могут занимать и препозицию по отношению к этикетным формулам прощания. В таком случае они содержат, как правило, благодарность хозяину за беседу, за тёплый приём, за помощь или услугу, а также просьбу говорящего благословить его перед отправлением в путь.

Большая часть распространяющих реплику фраз, используемых в ситуации прощания, являются свободными конструкциями. Некоторые из них, в силу частотности употребления, приобретают в сказках устойчивый характер: рус. *Я поеду по вольному свету; Пойду по белу свету шататься; Иду по свету странствовать; Если вздумаешь искать меня, то ищи за тридевять земель;* бел. *Паеду ў белы свет, Пайду шукаць (хадзіць) па белу свету, Калі будзець табе бяда, ізной трэбавай мяне* и т. п.

Набор конструкций, дополняющих формулы этикетного обрамления, оказывается сходным в русских и белорусских сказках, что не исключает наличия своеобразных речевых построений, лексическое наполнение которых отражает яркую национальную специфику сопоставляемых языков, особый «вкус» каждого из них, например: рус. *Что ходишь невесел, что головушку повесил?* бел. *Чаго ты тужыш, аб чым ташнуеш?* и др.

Для современного узуса такое разнообразие выражений, сопровождающих инициальные и финальные формулы общения, которое пред-

ставлено в сказках, не характерно. В силу нерегулярности использования многие из них не воспринимаются как устойчивые и не включаются в рамки этикетных исследований.

Ситуации этикетного обрамления характеризуются особой текстовой организацией. Текст, выражающий интенцию приветствия, как правило, представляет собой диалогическое единство, которое состоит обычно из двух реплик, образованных различными сочетаниями этикетных формул и выражений-распространителей: рус. «Хлеб-соль, Иван-царевич!» – «Милости просим, красная девица! Садись со мной кушать» [А1, 355], бел. *Рад воўк стаў, што ўбачыўся з лісіцай: – Здарова ты, кумачка? – Здарова, кумок!* [КЖ, 281] и др.

Текст-приветствие может расширяться до более пространного реплицирования (трёх и даже четырёх позиций): бел. *[Дзед] ухodziць у сваю хатку, да: – Дзень добры, – кажа, – ці жыва тут баба мая? – А жыва, дзядулька! А ты ці жыві? – Я жыві, здароў!* [КЖ, 389]; рус. *Увидал он гостя и закричал: «Ба! Здравствуй, внучек!» – «Здорово, дедушка!» – «Давно я тебя не видал!» – «И то давно!»* [А3, 117]; ... *входит в избу такой молодец – что на поди!.. «Здравствуйте, – говорит, – красные девицы!» – «Здравствуй, добрый молодец!» – «Гулянье вам!» – «Милости просим гулять к нам!»* [А3, 4].

Текст на уровне речевого этикета, в котором реализуется ситуация прощания, обычно оформляется одним высказыванием: рус. «Прощай, – говорит царь, – спасибо тебе за услугу. Побывай ко мне, я тебя счастливым человеком сделаю» [А3, 86]; бел. *Тады паблагадарыў ён [Васілій Васільевіч] тэй старыне: – Жыві, – кажаць, – з богам тутацька, а я пайду Жар-птушку шукаць!* [ЧК1, 147] и др.

Случаи двух высказываний в качестве единицы финального общения немногочисленны. В диалоге сочетаются, как правило, неразвёрнутые реплики: рус. *Солдат наскоро оделся, подошёл к хозяину и давай его в спину толкать. «Что ты, служивый?» – «Прощай, хозяин! Иду в поход». – «Ступай с богом!»* [А3, 302]; бел. – *Ну, прашчай, Іванька Шывар-добры маладзец! – Прашчай, бабушка!* [ЧК1, 435]; ... – *Ну, аставайся здароў! – Ну, а ты, брат, ідзі здароў, находны!* [ЧК1, 402].

Различие в структурной организации диалогических единств в соотносительных ситуациях приветствия и прощания объясняется их содержательной противоположностью: началом, вступлением в контакт и необходимостью его поддержания в одном случае (при встрече) и окончанием, завершением контакта, следовательно, отсутствием такой необходимости – в другом (при расставании).

Обнаружена зависимость между характером горизонтального развёртывания и способом организации диалогических единств в рассматриваемых ситуациях речевого этикета: чем больше реплика-стимул развёрнута по горизонтали, тем менее вероятно наличие в реплике-реакции собственно формулы речевого этикета или вообще наличие ответной реплики: рус. [*Ивашко*] *зашёл и увидел девицу, прекрасную из себя. Девица говорит: «Добро пожаловать, небывалый гость! Приходи и садись, где место просто видишь; да скажись, откуда идёшь и куда?»* [A1, 229]; ...*перед утром [лягушка] и говорит ему: «Ну, Иван-царевич, немного ты не потерпел... Прощай! Ищи меня за тридевять земель...* [A2, 330] и т.п.

Горизонтальный и вертикальный разворот реплик приветствия и прощания в большинстве случаев можно предсказать и на основе этого выявить наиболее характерные модели их текстовой организации. Эти модели, при сопоставлении, оказываются сходными в обоих языках, но частота их использования в русских и белорусских источниках неодинакова.

Структура этикетных текстов, представленных в сказках, не всегда соответствует современным нормам. Так, отмеченная в белорусском материале этикетная единица *На здароўе* используется в сказках только как знак приветствия при встрече (*[Воўк] прыбег к яму: – Добры дзень табе, чалавечак! – На здароўе!* [ЧК1, 479]), в то время как по правилам современного речевого этикета эта формула является ответом на благодарность за угощение.

Стереотипность в составе и организации этикетных формул приветствия и прощания не исключает возможности оригинальных словоупотреблений и речевых структур, а также определённой свободы в выборе одного из способов выражения интенции, что обусловлено влиянием эмоционально-психологического фактора общения, который находит выражение в разговорной речи [Савчук 1996, 48], например: рус. ...*на дворе Змей Змеевич хозяйничает: «Здорово, Иван-корольевич! Вот тебе мой привет – на шейку шёлкова петля!»* [A2, 107]; *Поутру собрался солдат в дорогу: «Прощай, хозяин!» – «Ну те к бесу!»* [A3, 295].

Анализ речэтикетных языковых средств, функционирующих в текстах сказок, приводит к выводу о происходящем со временем изменении структуры семантических полей ситуаций этикетного обрамления, перераспределении позиций этикетных формул: актуальные с точки зрения современного употребления формулы не представлены (русские приветствия *Добрый день, Доброе утро, Добрый ве-*

чер), напротив, коммуникемы, не свойственные современному этикету, занимают центральную часть полей (самые частотные инициальные формулы белорусских сказок *Здрастуй(це)*, *Прашчай(це)*). Некоторые формулы сохранили свои позиции, закрепились в ядерной части этикетных средств, другие сместились на периферию и воспринимаются как устаревшие (рус. *Бью челом*, *Исполать вам*), диалектные (бел. *Здароўце*, *Прашчавай*), просторечные (рус. *Здорóво*, бел. *Здаровы*, *Здарова была*), стилистически маркированные (рус. *Многолетню здравствуй*, *Мир тебе*, *Не поминай(те) лихом*). Так или иначе, рассмотренные этикетные знаки и значения присутствуют в современной языковой системе, переходя в группу нерегулярных форм, изменяя при этом сферу употребления, стилистические и прагматические коннотации.

Сопоставление способов реализации коммуникативных интенций приветствия и прощания в русском и белорусском языках позволяет утверждать, что микросистемы ситуаций этикетного обрамления этих близкородственных языков находятся в отношении пересечения: часть этикетных ресурсов совпадает полностью, в других случаях наблюдаются незначительные расхождения, в третьих точки соприкосновения отсутствуют. Сходства в составе и функционировании этикетных средств обусловлены этнолингвистической близостью русской и белорусской культур, их генетической общностью, тесными социально-экономическими взаимосвязями, активным культурным взаимодействием двух народов в процессе исторического развития. Указанные обстоятельства объясняют также факт употребления в текстах белорусских сказок многочисленных русизмов, неисконных для белорусского языка [Савчук 1996, 102–103]. Источником выявленных в процессе анализа различий речэтикетных микросистем приветствия и прощания является национальная специфика сопоставляемых языков, отражающих самобытность и неповторимость русской и белорусской культур.

Список условных сокращений

- A1 – Афанасьев А.Н., 1957, *Народные русские сказки: В 3 т. Т. 1*, Москва.
A2 – Афанасьев А.Н., 1957, *Народные русские сказки: В 3 т. Т. 2*, Москва.
A3 – Афанасьев А.Н., 1957, *Народные русские сказки: В 3 т. Т. 3*, Москва.
КЖ – *Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі*, 1971, Мінск.

- СБК – *Сацыяльна-бытавыя казкі*, 1976, Мінск.
 ЧК1 – *Чарадзейныя казкі. Частка 1*, 1973, Мінск.
 ЧК2 – *Чарадзейныя казкі. Частка 2*, 1978, Мінск.

Литература

- Балакай А.Г., 2002, *Русский речевой этикет и принципы его лексикографического описания*, Орел.
 Балакай А.Г., 2004, *Толковый словарь русского речевого этикета*, Москва.
 Меликян В.Ю., 2012, *Этикетные коммуникемы в системе русского языка*, „Русский язык за рубежом”, № 6, с. 57–62.
 Савчук Т.Н., 2003, *Национально-культурная специфика русского и белорусского речевого этикета*, [в:] *Коммуникативная компетенция: принципы, методы, приемы формирования*, Минск, с. 53–57.
 Савчук Т.Н., 1996, *Речевой этикет в русских и белорусских народных сказках*, Минск.
 Савчук Т.Н., 2013, *Типология речевого этикета в аспекте преподавания РКИ*, [в:] *Теория и практика преподавания русского языка как иностранного: достижения, проблемы и перспективы развития*, Минск, с. 199–202.
 Старавойтава Н., 2006, *Гісторыя і сучаснасць беларускага слоўнага этыкету*, „Роднае слова”, № 6, с. 39–42.
 Формановская Н.И., 2014, *Научная судьба обиходно-бытового стиля речи (в порядке дискуссии)*, „Русский язык за рубежом”, № 2, с. 59–61.
 Формановская Н.И., 1987, *Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты*, Москва.
 Формановская Н.И., 2001, *Русский языковой этикет. Сколько способов поздороваться?*, „Русская словесность”, № 5, с. 73–78.

SITUATIONS OF ETIQUETTE FRAMING IN RUSSIAN AND BELARUSIAN LANGUAGES (ON THE BASIS OF FOLK TALES)

S U M M A R Y

The article presents the results of the comparative study of etiquette frame situations (greetings and farewells) formed on the linguistic material of Russian and Belarusian folk tales.

Speech etiquette funds analysis is held in two directions: the vocabulary and grammar, i.e. set of etiquette signs and features of their functioning, paradigmatic and syntagmatic relations. Special attention is given to the units of communication – dialogic unities formed with replicas of speech etiquette, including the ways of horizontal scanning replicas, receptions organization etiquette texts.

The analysis is done with the diachronic aspect: the distinctive features of functioning of speech etiquette designs with the meaning of greetings and farewells in folk prose on the background of their current use.

Based on the identified similarities and differences of speech etiquette micro-systems of greeting and farewell of Russian and Belarusian languages concludes that the formulas of politeness reflect national specifics of each of these closely related languages that represent the identity of Russian and Belarusian cultures.

Татьяна Савчук e-mail: tatyana.s77@list.ru

Наталья Скворцова

Минск

**Интерпретации перехода В. Набокова
с русского языка на английский,
или О метаморфозе литературной музыки писателя**

Ключевые слова: Набоков, творчество, художественная проза, метаморфоза, русский язык, английский язык

Творчество В. Набокова – и русско- и англоязычное – продолжает оставаться интереснейшим объектом исследования. В сонме набоковедческих работ заслуживает, на наш взгляд, особого внимания исследование языкового выражения образа автора, создание речевого портрета писателя [Фатеев 2006], анализ лексиконов Набокова-билингва (см., например, [Бакуменко 2006]), попытка снятия «литературной маски», за которую прятался В. Набоков, и раскрытие того мифологизированного образа, который отличается от эмпирической личности и далеко не во всем соответствует внутреннему содержанию его писательского «Я» [Мельников 2003, 18]; не менее интересна художественная реализация философско-эстетической системы писателя в период американской эмиграции [Романова 2004], а также изучение «целостности двуязычного набоковского феномена» (Н. Мельников) в контексте проблематики индивидуально-авторского стиля. При всем том, что российская и зарубежная набоковиана довольно внушительна по своему объему и качеству, на карте набоковедения остаются как «белые пятна», так и «горячие точки». И к тем и к другим с полным правом можно отнести вопрос о перевоплощении русскоязычной музыки писателя – явлении или, точнее, процессе, который был для В. Набокова «мучительным», несмотря на то, что он с детства владел английским [Набоков о Набокове... 2002, 394].

Принято считать, что творческая лаборатория писателя в начале «американского» периода¹ в связи с вынужденным переходом на английский язык переживала не лучшие времена, вопреки тому, что сам В. Набоков, по его же признанию, «рос двуязычным ребенком (английский и русский)» и уже «в три года владел английским лучше, чем русским» [Набоков о Набокове... 2002, 111; 394]. Данный вопрос, объективно говоря, не относится к разряду остро дискуссионных, однако он не получил своего полного раскрытия и исчерпывающего описания. Между тем это явление представляет не только историко-литературный, но и собственно лингвистический интерес². В связи с этим мы определили своей задачей отразить в данной статье различные точки зрения (мнения, интерпретации, etc.) литературоведов, критиков, писателей, а также взгляды самого В. Набокова на так называемую «языковую проблему» в его творчестве, выявить лежащие в основе этой проблемы противоречия и, применив лингвостилистический инструментарий, рассмотреть грамматический аспект этого явления в контексте проблематики целостности (по В. Виноградову, «единства») идиостиля и установления грамматических конституентов последнего³. В качестве источников была выбрана наименее изученная часть творческого наследия В. Набокова: интервью с писателем, представляющие собой уникальные материалы из американской и европейской периодики [Набоков 2004; Набоков о Набокове... 2002], его эссе, заметки, письма, статьи, в той или иной мере раскрывающие данный вопрос; а также рецензии и отзывы литераторов. Оригинальным языковым материалом для анализа послужили англоязычные романы писателя *The real life of Sebastian Knight*, *Lolita*, *Invitation of a Beheading*⁴, автоперевод романа *Lolita* (*Лолита*), некоторые из так называемых

---

¹ Англоязычное творчество писателя делят на два периода: «американский» (1940–1959) и «швейцарский» (1961–1977).

² Думается, что данный вопрос не исключает и психолингвистического вектора, тем самым очерчивая совершенно иной аспект исследования личности и творчества В. Набокова. В строгом терминологическом смысле сознание В. Набокова едва ли правомерно характеризовать как сознание «человека границы», существующего на грани культурной трансгрессии, однако осознание писателем своего состояния как состояния антиномии, биполярности, когда «славянская душа разрывалась» в силу действия разнонаправленных сил и тенденций, позволяет под иным углом зрения взглянуть на обозначенную проблему.

³ По словам самого В. Набокова, «самая лучшая часть биографии писателя – не пересказ его походов, а история его стиля» [Набоков о Набокове... 2002, 273].

⁴ Для сравнения привлекаются переводы англоязычных романов писателя, выполненные С. Ильиным: *Подлинная жизнь Себастьяна Найта* и *Пнин* [Набоков 2004].

мых русских романов, мемуарная книга *Другие берега*, русскоязычные интервью.

Отправной точкой в раскрытии обозначенного «языкового вопроса» можно считать послесловие к американскому изданию *Политы* 1958 года (*О книге, озаглавленной «Лолита»*), в котором автор написал о вынужденном отказе от русского языка и переходе на английский как о «личной трагедии»: «(...) мне пришлось отказаться от природной речи, от моего ничем не стесненного, богатого, бесконечно послушного мне русского слога ради второстепенного сорта английского языка» [Набоков 1992]. Поясняя «драматический момент прощания с одним языком и переход к новой жизни в другом», В. Набоков сравнил английский язык с «запасным игроком», подающим «смутную надежду» [Набоков о Набокове... 2002, 206]. В 1962 г. в интервью Питеру Дювалю-Смиту В. Набоков подтвердит свои же слова: «Сначала вы писали по-русски, а затем перешли на английский, не так ли?» – «Да, это был тяжелый переход. Моя личная трагедия (...) состоит в том, что мне пришлось оставить свой родной язык, родное наречие, мой богатый, бесконечно богатый и послушный русский язык, ради второсортного английского» [Набоков о Набокове... 2002, 122]. Позднее, в 1965 г., в телеинтервью Роберту Хьюзу В. Набоков скажет не только о том, что его «полный переход от русской прозы к английской был чудовищно болезненным – подобно обучению простейшим приемам обращения с предметами после потери семи или восьми пальцев во время взрыва», но и о том, что это обстоятельство «странным образом усилило настойчивость и сосредоточенность» его «русской музыки» [Набоков о Набокове... 2002, 169]. Отголоски этой «личной трагедии» были слышны спустя два десятка лет после переезда в США. Так, на вопрос интервьюера: «Вы всё еще ощущаете себя русским, несмотря на столько лет, проведенных в Америке?» В. Набоков безапелляционно ответил: «Я ощущаю себя русским» [Набоков о Набокове... 2002, 120]. В 1966 г., проживая уже в Швейцарии, В. Набоков в беседе с Альфредом Аппелем прямо скажет своему бывшему студенту, что всё еще ощущает «муки этого перехода» [Набоков о Набокове... 2002, 206].

Истоки этой рефлексии и оценки перехода с русского языка на английский как вынужденного⁵ и даже трагичного связаны с первыми

---

⁵ Из интервью Жану Дювиньо (октябрь 1959 г.): «Я был *вынужден* писать книги на неродном языке» (курсив наш – Н.С.).

годами пребывания в Америке. В это время творческая активность Набокова заметно снизилась, в отличие от «берлинского» и «парижского» периодов, и, по словам Н. Мельникова, писатель «с трудом» привыкал к новому статусу, к американскому социально-культурному и психологическому климату [Набоков о Набокове... 2002, 16]. Однако в интервью, которое В. Набоков дал Николаю Аллу в июне 1940 г., напротив, подчеркивалось, что «Сирин-Набоков *чувствует себя в Нью-Йорке своим*, работает сразу над двумя книгами – английской и русской» (курсив наш – Н.С.) [Набоков о Набокове... 2002, 55]. Об этом же пишет и Б. Бойд: «[Набоков] все десять лет чувствовал себя дома в новой стране, на новом континенте» [Бойд 2010, 10]. Интересно, что в 1961 г. в одном из интервью на вопрос, изменился ли он, В. Набоков, ввиду того что пришлось сменить столько стран, прозвучало категорическое «нет»: В. Набоков ответил, что не изменился не только в мыслях, но «даже и в стиле», и при этом добавил, что «грамотно писал на нескольких языках, даже если славянская душа иногда разрывалась» [Набоков о Набокове... 2002, 98].

В индивидуальной рефлексии (а скорее, в интерпретации самим В. Набоковым отказа от «кровного наречия») обнаруживаются противоречия. С одной стороны, переход к иному – англоязычному – творчеству осознается (или интерпретируется?) писателем как «личная трагедия», с другой – В. Набоков прямо заявляет, что ему совершенно не важно, на каком языке он пишет, поскольку «язык – лишь инструмент» [Набоков о Набокове... 2002, 106]. Ближе всего к истине нам представляется ответ В. Набокова диктору радиостанции «Голос Америки» (май 1958 г.). На вопрос о том, с кем будет происходить интервью: с русским писателем Владимиром Сириним или же с известным американским писателем Владимиром Набоковым, писатель попросил собеседника не смущаться «присутствием этой сборной команды» и добавил, что «тут, конечно, есть и Набоков, и Сирин, и *еще кое-кто*» [курсив наш – Н.С.].

Следует отметить, что «мучительное» (?) переживание перехода на английский язык, «навязывание» другого лада языка, далеко не «богатого, бесконечного, послушного», сопровождалось отнюдь не лестными отзывами литераторов, редакторов, критиков о стиле англоязычных произведений В. Набокова, в особенности его первых американских книг. Так, Кэтрин Уайт, редактор *Нью-Йоркера*, назвала набоковский английский искусственным, «книжным», заимствованным из Оксфордского толкового словаря (известно ее довольно язвительное высказывание о Набокове как авторе, который не позволяет ей ничего ис-

правлять из боязни, что она «обратит всё это в английский язык»); литературный обозреватель из *Нью-Йорк Таймс* посчитал, что язык романа «Истинная жизнь Себастьяна Найта» звучит «неестественно и довольно жалко»; Диана Триллинг в одной из своих рецензий указала на глухоту В. Набокова «к музыке английской речи» [цит. по: Набоков о Набокове... 2002, 17]. Далек не благожелательную рецензию на «Истинную жизнь Себастьяна Найта» дал английский критик и литературовед Аллен Уолтер (что, впрочем, не помешало ему пересмотреть впоследствии свое отношение к англоязычным романам писателя и признать, что «по любым критериям сегодня он [Набоков] – не превзойденный никем мастер английского языка, величайший виртуоз со времен Джойса» [Уолтер 1977, 213]). Можно сказать, что писатель оказался в своеобразной зоне «языкового пограничья»: его Муза вынуждена была перестать «говорить» на русском, но еще не обрела уверенных модуляций английского.

Сам В. Набоков, как свидетельствует его переписка и фрагменты интервью, был далек от мысли о безупречности своего английского (в особенности языка/стиля первых американских книг). Так, в одном из своих писем Эдмунду Уилсону он признался, что «всё больше и больше недоволен своим английским» [цит. по: Набоков о Набокове... 2002, 18]. В беседе с Гербертом Голдом и Джорджем А. Плимптоном в сентябре 1966 г. В. Набоков был не менее откровенен: «Мой английский, второй инструмент, которым я всегда обладал, негибкий, искусственный язык (...), не может не обнаружить синтаксической бедности» [Набоков о Набокове... 2002, 226]. Как выразился В. Набоков, «только достигнув зрелости», он обрел «определенную степень точности в своем английском» [Набоков о Набокове... 2002, 272]. Интересным и по-своему показательным является эссе В. Набокова *От третьего лица*, не опубликованное при жизни автора и представляющее собой авторецензию – дополнительную, 16-ю, главу автобиографической книги⁶. В этом эссе «Набоков, пишущий на английском» характеризуется следующим образом: «Как англоязычный автор В. Набоков всегда чувствовал себя очень неуверенно. Несмотря на всю живость и богатство его английского, синтаксис у него хромает, и кое-какие ошибки кажутся удивительными ввиду общей изысканности его язы-

---

⁶ В. Набоков отказался от идеи включить авторецензию в автобиографию, поскольку эта часть не вписывалась в структуру и не соответствовала общей тональности книги.

ка» [Набоков о Набокове... 2002, 507]. Здесь уместно вспомнить, что В. Набоков как автор не всегда был неудовлетворен своим английским, и в одном из интервью он ничтоже сумняшеся высоко оценил тот английский язык, которым была написана⁷ одна из его первых работ «по *Lepidoptera*»: «В самой работе великолепный, точный английский» (из интервью Филлис Мерас, май 1962 г.) [Набоков о Набокове... 2002, 106]. В 1972 г. В. Набоков, обсуждая с Клодом Жанно феномен двуязычного творчества, сказал о себе как о «попросту уникальном» случае в мировой литературе и недвусмысленно заявил, что ему «неизвестны писатели, у которых серии романов на том и на другом языке обладали бы одинаковой художественной ценностью» [Набоков о Набокове... 2002, 349].

Характерно, что в публикациях бесед журналистов с писателем последовательно проводится мысль о прекрасном владении английским языком, о совершенстве и красоте набоковского английского, об одинаковой легкости «использования» писателем обоих языков. Яркой иллюстрацией сказанного является интервью, данное В. Набоковым радиостанции «Голос Америки» в мае 1958 г. На реплику диктора о том, что писатель «знает английский в совершенстве» и что «американская критика постоянно отмечает исключительное богатство, идиоматичность и своеобразие» его «английского стиля», В. Набоков лишь скромно ответил, что английский язык он знает с детства. К слову, в этом интервью писатель отметил, что «американский Набоков продолжает дело русского Сирина». В интервью Анн Герен (октябрь 1959 г.) на вопрос о влиянии на стиль романа *Лолита* трех языков, которыми свободно владеет В. Набоков, писатель также довольно сдержанно ответил, что хорошо знает эти три языка – «эту *troika*, три эти лошадки», которых всегда запрягает «в свою повозку» [Набоков о Набокове... 2002, 82]. Между тем «хорошее знание» английского языка отнюдь не отменяло скрупулезных и мучительных поисков единственно верного английского слова. К примеру, рукопись первой главы «Убедительного доказательства» (эту книгу, как указывает Б. Бойд, многие составители антологий использовали как образец совершеннейшего английского языка [Бойд 2010]) дает представление о том, чего стоило автору создание этой филигранной прозы: В. Набоков только с пятой попытки нашел слова для первого предложения.

---

⁷ В двенадцатилетнем возрасте.

Интересно, что писатель видел в своем билингвизме не только преимущества, но и отрицательные стороны. Так, первые заключаются в том, что «можно передать точный нюанс, переключаясь с языка на язык»; о негативной стороне В. Набоков, по всей видимости, выразился шутливо-иронично: «Невозможно следить за постоянно меняющимся сленгом» [Набоков о Набокове... 2002, 323].

В «Постскриптуме к русскому изданию» романа *Лолита* В. Набоков не преминул напомнить, что американскому читателю он всегда «страстно» твердил о превосходстве его (В. Набокова) русского слога над слогом английским, при этом подчеркнул, что «ныне» («Постскриптум...» датирован 1965 г.) его «только мутит от дребезжания (...) ржавых русских струн». Схожую мысль В. Набоков выразил и в беседе с журналистами в 1966 г.: «Из двух инструментов, находящихся в моем распоряжении, один – мой родной язык – я уже не могу использовать, и дело здесь не только в отсутствии русской читательской аудитории» [Набоков о Набокове... 2002, 226].

Автоперевод *Лолиты*, выполненный спустя 12 лет после написания романа, привел автора к мысли, что существует огромная разница «в историческом плане между зеленым русским литературным языком и зрелым, как лопающаяся по швам смоква, языком английским: между гениальным, но еще недостаточно образованным, иногда довольно безвкусным юношей и маститым гением, соединяющим в себе запасы пестрого знания с полной свободой духа» [Набоков 1992, 646]. И вместе с тем В. Набоков (в «Постскриптуме к русскому изданию» романа *Лолита*) недвусмысленно говорит о русском и английском как о «двух изумительных языках», причем в характеристике английского языка – не второсортного – явно преобладает положительная оценка: «(...) столь свойственные английскому тонкие недоговоренности, поэзия мысли, мгновенная переключка между отвлеченнейшими понятиями» [Набоков 1992, 645]. В 1963 г. в интервью Олвину Тоффлеру В. Набоков охарактеризует английский язык как синтаксически гибкий и чрезвычайно богатый в лексическом отношении: «По количеству слов английский язык гораздо богаче русского. Это особенно заметно на примере существительных и прилагательных. (...) Синтаксически английский язык чрезвычайно гибкое средство, но русскому доступны еще более тонкие изгибы и вариации» [Набоков о Набокове... 2002, 146–147]. Ср., однако: «(...) английский превосходит его [русский] в качестве рабочего инструмента. Он изобильней, богаче своими нюансами» [Набоков о Набокове... 2002, 394].

Общепризнанным является тот факт, что именно переводческая деятельность В. Набокова стала камнем в лестнице, позволившей писателю устоять, преодолеть «муки и корчи литературной метаморфозы» и достичь, по словам О. Варгановой, «равного совершенства» в своих русско- и англоязычных произведениях [Варганова 2009, 21]. По меткому выражению Н. Мельникова, объем литературно-критической продукции, посвященной проблемам перевода, сокращался по мере того, как писатель всё более и более успешно реализовывал себя как англоязычный прозаик. Считается, что В. Набоков относительно легко переключался с одного языка на другой, в силу того что его знания русского и английского были, как он утверждал, «практически идентичны» [Набоков о Набокове... 2002, 285]. Между тем в одном из интервью писатель, рассуждая о переводе применительно к двум языкам – английскому и русскому, отмечал, что «переводить с русского на английский немного проще, чем с английского на русский» [Набоков о Набокове... 2002, 147].

Перевод романа *Лолита* на русский язык является, если принимать во внимание логику рассуждений писателя, в некотором роде «развязкой» того «тяжелого» и «болезненного» процесса перевоплощения литературной музыки. Сам В. Набоков в интервью Роберту Хьюзу в сентябре 1965 г. назовет этот переводческий труд делом, которое «в какой-то мере замыкает круг (...) творческой жизни» и становится началом новой спирали [Набоков о Набокове... 2002, 166]. Желание перевести, как выразился В. Набоков, свою «лучшую английскую книгу», «любимую книжку» на русский язык было продиктовано одной «очень простой целью»: она должна быть переведена «правильно» [Набоков 1992, 647]⁸. (Следует заметить, что случаи, когда писатель переводит собственные произведения на другой язык, далеко не распространенное явление, а скорее наоборот – редкое; автоперевод дает для теории и практики перевода весьма интересный и поучительный материал.)

Принимая во внимание то, что «литературная личность В. Набокова со всеми своими достоинствами и недостатками неотделима от его художественных произведений» [Мельников 2003, 18], а также императив, требующий судить об авторе «по законам, им самим за собою

---

⁸ «Я вообразил, что когда-нибудь в далеком будущем кто-нибудь переведет *Лолиту* на русский. Я направил свой внутренний телескоп именно на эту точку в отдаленном будущем и увидел, что любой абзац (...) чреват ужасными переводческими ошибками. (...) Поэтому я решил перевести книгу сам» [Набоков о Набокове... 2002, 148–149].

признанным», и, наконец, рассматривая синтаксис как «пласт идиостиля, который прямо отражает художественную идеологию и особенности мировосприятия писателя» [Алексеева 2000, 20]⁹, мы обратились к художественной прозе В. Набокова – его англо- и русскоязычным романам (в числе последних – романы *Машенька*, *Защита Лужина*, *Подвиг*, *Дар*), мемуарной книге *Другие берега* и опубликованным интервью, которые В. Набоков дал на русском языке. Выбор названных текстов (как русско-, так и англоязычных) обусловлен их жанрово-стилистическим разнообразием. Различные по времени и обстоятельствам написания, по своим идейно-содержательным, композиционным, стилистическим особенностям и художественным достоинствам, они суть «проявления одного поэтического сознания в его органическом развитии» [Виноградов 1980, 38], а потому служат не только объективным источником, но и достоверным свидетельством «эстетического подданства» писателя [Анастасьев 2002, 65]. Русскоязычные романы и мемуары (*Другие берега*) отличает одна характерная особенность, а именно: чрезвычайная насыщенность причастными формами, причем В. Набоков использует не только регулярные, но и малоупотребительные причастия (*могший*, *видаемый*, *чуемый*, *ставимый*, *трёпанный* и др.)¹⁰. Парадоксально, но исследователи, анализируя грамматический строй художественных текстов В. Набокова и отмечая предельную описательность, «искусственность», «вычурность», «синтаксическую перегруженность» его прозы, игнорировали обилие в текстах причастных форм¹¹. Между тем причастия, определяемые грамматистами как «языковой феномен», в котором отражается «множество коммуникативных, семантических и грамматических аспектов функционирования языка» [Вольнец 1998, 2, 118], уже фактом своего наличия в ткани художественных произведений обращают на себя внимание. О том, насколько значимыми являются причастия для В. Набокова как *homo scribens*, свидетельствует не только количественный показа-

⁹ В сущности, именно синтаксис «представляет собой движение художественной мысли, ее развитие и трансформацию» [Алексеева 2000, 19], а потому едва ли не в первую очередь привлекает исследователей языка/стиля набоковских произведений.

¹⁰ Предельная функциональность причастий, их особая выразительность в русскоязычной художественной прозе В. Набокова составляет отдельный предмет исследования [Скворцова 2008].

¹¹ К примеру, констатируется, что «синтаксис Набокова поражает своей разноплановостью: с одной стороны, односложные предложения (...); с другой стороны, – развернутые сложные предложения с сочинением и подчинением», и при этом о причастиях ни слова [Алексеева 2000, 20].

тель (предложения могут содержать до 12 причастий-словоупотреблений¹²), но и то, что причастия – «книжные» формы, несвойственные спонтанной устной речи, заключающие в себе, по словам М.В. Ломоносова, «некоторую высокость» – писатель использует и в жанре интервью. Например:

«Да, часть перевода сделана моим сыном Дмитрием, недавно **кончившим** Гарвардский университет и свободно **владеющим** обоими языками» (интервью радиостанции «Голос Америки», май 1958 г.);

«(...) и теперь, когда он [Ганин] случайно вдохнул карбид, все ему вспомнилось сразу: мокрая трава, **злещущая** по **движущейся** икре, по спицам колес, круг молочного света, **впивающий** и **растворяющий** тьму, из которой возникали то морщинистая лужа, то **блестящий** камешек, то навозом **обитые** доски моста, то, наконец, **вертящаяся** калитка (...)» (Машенька);

«Седой еврей, **побивавший** Чигорина, мертвый старик, **обложенный** цветами, отец, с веселым, хитрым лицом **приносивший** журнал, и учитель географии, **остолбеневший** от **полученного** мата, и комната в шахматном клубе, где какие-то молодые люди в табачном дыму тесно его окружили, и **бритое** лицо музыканта, **державшего** почему-то телефонную трубку, как скрипку, между щекой и плечом, – все это участвовало в его [Лужина] бреде и принимало подобие какой-то чудовищной игры на (...) бесконечно **расползавшейся** доске» (Защита Лужина);

«Другие Сонины знакомые, как, например, веселый, зубастый Каллистратов, **бывший**¹³ офицер, теперь **занимавшийся** автомобильным извозом, или милая, белая, полногрудая Веретенникова, **игравшая** на гитаре и **певшая** звучным контральто “Есть на Волге утес”, или молодой Иоголевич, умный, ехидный, малоразговорчивый юноша в роговых очках, **читавший** Пруста и Джойса, были куда проще Бубнова» (Подвиг);

¹² Ср. с высказыванием И. Бабеля: «Три причастия в одной фразе – это убиение языка» [цит. по: Паустовский 1968, 142].

¹³ Здесь реализуется адъективное значение причастия *бывший*: ‘утративший прежнее положение или назначение’ [Сазонова 1989, 27]. Причастие в адъективном лексическом значении обозначает действие или состояние как признак, свойство в их отвлечении от временной приуроченности и не может быть отнесено к прилагательным [Сазонова 1989, с. 10–11]. Оно лишь используется в значении прилагательного, но таковым не является: сохраняя глагольную семантику, оно не обозначает свойственный имени прилагательному предметно-качественный признак.

«Потом был прерывистый треск **вращающегося** валика, потом – спуск воды, **захлебывающейся, стонущей** и вдруг **пропадавшей**, потом – загадочный внутренний вой ванного крана, **превращавшийся** наконец в шорох душа» (Дар);

«(...) гениальность исчезла, как бывает оно с вундеркиндами в узком значении слова – с каким-нибудь кудрявым, смазливym мальчиком, **управлявшим** оркестром или **укроцавшим** гремучий, громадный рояль, у пальмы, на **освещенной** как Африка сцене, но впоследствии **становящимся** совершенно второстепенным, лысоватым музыкантом (...)» (Другие берега).

Отнюдь не спорадическое употребление причастий характерно и для рассматриваемых англоязычных романов писателя. Ср.:

*I see myself, a child of four or five, on tiptoe, **straining** and **fidgeting**, **trying** to get a better glimpse of the paint-box beyond my half-brother's **moving** elbow (...)* («The real life of Sebastian Knight»). // Я вижу и себя ребенком лет четырех-пяти, привставшим на цыпочки, тянущимся и ерзающим в попытках как следует рассмотреть ящичек с красками, заслоняемый подвижным локтем единокровного брата (...) (*Подлинная жизнь Себастьяна Найта*, пер. с англ. С. Ильина). Или: *I remember **peering** over the banisters and **seeing** him come up the stairs, after school, **dressed** in the black regulation uniform with that leather belt I secretly coveted, **mounting** slowly, slouchingly, **lugging** his piebald satchel behind him, **patting** the banisters and now and then **pulling** himself up over two or three steps at a time* (*The real life of Sebastian Knight*). // Я помню, как, заглянув через перила, я увидел его всходящим после школы по лестнице, в черной форме с кожаным ремнем, о котором я втайне мечтал; он поднимался медленно, сутулясь, волоча за собой пегий ранец, поглаживая перила, время от времени перетягивая себя через две-три ступеньки зараз (*Подлинная жизнь Себастьяна Найта*, пер. с англ. С. Ильина). Ср. также: *The elderly passenger **sitting** on the north-window side of that inexorably **moving** railway coach, next to an empty seat and **facing** two empty ones, was none other than Professor Timofey Pnin* (*Pnin*). // Пожилой пассажир, сидевший у одного из северных окон неумолимо мчавшего вагона, рядом с пустым сиденьем и лицом к двум другим, тоже пустым, был не кто иной, как профессор Тимофей Пнин (*Пнин*, пер. с англ. С. Ильина).

Приводимые выше аутентичные контексты подтверждают то, что В. Набоков считал неотъемлемым свойством подлинно литературных произведений (литературных шедевров), а именно: их нарочитую следланность, «сочиненность» («затрудненность формы», если воспользо-

ваться термином формалистов), ту «благородную искусственность» (выражение В. Ходасевича), которую он предпочитал диалогичности, синтаксической легкости и незамысловатой простоте. «Я работаю трудно, работаю долго над словом. Если читателю, в свою очередь, приходится потрудиться – еще лучше. Искусство дается трудно», – сказал В. Набоков в одном из интервью [Набоков о Набокове... 2002, 237]. Этому принципу он не изменил ни в один из периодов своего творчества. Установка на изощренную художественность, искусственность формы, с одной стороны, и обостренное внимание писателя к слову, его семантическому и экспрессивно-стилистическому потенциалу, к синтаксическому рисунку и ритму фразы, с другой, диктовали строгий отбор языковых средств (даже для маргинального с точки зрения высокой литературы жанра – интервью), отсюда востребованность причастных форм и их высокий «удельный вес» в прозаических текстах писателя. Показательно, что и в англоязычных романах В. Набокова обнаруживается то же нанизывание причастий¹⁴, столь характерное для его русскоязычных романов, включая первый роман *Машенька*.

Ср. контексты из романа *Lolita* и их соответствия в автопереводе:

*Let me retain for a moment that scene in all its trivial and fateful detail: hag Holmes **writing** out a receipt, **scratching** her head, **pulling** a drawer out of her desk, **pouring** change into my impatient palm, then neatly **spreading** a banknote over it (...), my **trembling** hands; (...); a sound of trees and birds, and my **pounding** heart ...*

*Хочу на минуту продлить эту сцену со всеми ее мелочами и роковыми подробностями. Карга, **выписывающая** расписку, **скребущая** голову, **выдвигающая** ящик стола, **сыплющая** сдачу в мою нетерпеливую ладонь, потом аккуратно **раскладываящая** поверх монет несколько асигнаций (...), мои **дрожащие** руки; (...) шум деревьев и пение птиц, и мое **колотящееся** сердце...*

¹⁴ В. Набоков посредством русского причастия зачастую передает не только английское причастие, но и прилагательное, и герундий.

*There he was devoid of any talent whatsoever, a mediocre teacher, a worthless scholar, a glum repulsive fat old invert, highly contemptuous of the American way of life, triumphantly ignorant of the English language – there he was in priggish New England, **crooned** over by the old and caressed by the young-oh, **having** a grand time and **fooling** everybody; and here was I.*

*The noncommittal mauve mountains half **encircling** the town seemed to me to swarm with **panting, scrambling, laughing, panting** Lolitas who dissolved in their haze.*

*Вот, значит, перед вами он [Гастон], человек совершенно бездарный; посредственный преподаватель; плохой ученый; кислый, толстый, грязный; закоренелый мужеложник, глубоко **презирающий** американский быт; победоносно **кичающийся** своим незнанием английского языка; **процветающий** в чопорной Новой Англии; **балуемый** пожилыми людьми и **ласкаемый** мальчишками – о, да, **наслаждающийся** жизнью и **дурачащий** всех; и вот, значит, я.*

***Уклоняющиеся** от ответа мловатые горы, полукругом **охватывающие** город, как будто кишели часто **дышащими, карабкающимися, спотыкающимися, смеющимися**, все чаще **дышащими** Политами, которые растворялись в легком тумане.*

Взглянув на вышеприведенные примеры, можно сделать вывод, что и в исходном тексте *Политы*, и в его автопереводе присутствует та же характерная описательность, усложненность и «сделанность» – всё то, что, в свою очередь, обеспечивает «деавтоматизацию восприятия» текста читателем [Чеплыгина 2002, 15] и позволяет увести последнего от легкости и простоты чтения к осознанию «радостей и тупиков труда» их автора [Набоков 1998, 478].

Проанализированный нами материал (в первую очередь, художественный) ставит в определенной мере под сомнение не столько факт переживания В. Набоковым своего перехода на английский язык как «болезненного» и «мучительного» (при всей непоследовательности и противоречивости набоковских суждений и оценок), сколько переоплощение его «дара», трансформацию индивидуально-авторского стиля, неповторимой манеры письма В. Набокова. Англо- и русскоязычную

прозу писателя питают одни и те же кровеносные (читай: художественные) артерии, «американские» и «русские» романы В. Набокова представляют собой скорее сообщающиеся сосуды, нежели параллельные прямые.

Своеобразным итогом в осмыслении В. Набоковым своего перехода к новому – англоязычному – творчеству, преодолением ситуации отказа от своего «кровного наречия» и выходом из той зоны напряженности, в которой он вынужден был находиться определенное время, мог бы служить ответ писателя Бернару Пиво, ведущему телепрограммы «Апострофы»: «Язык моих предков и по сейчас остается тем языком, где я полностью чувствую себя дома. Но я никогда не стану жалеть о своей американской метаморфозе» (курсив наш – Н. С.) [Набоков о Набокове... 2002, 394]. Однако – и это весьма показательно – за три года до смерти, в 1974 году, на вопрос интервьюера: «Будь у Вас выбор, какой язык вы предпочли бы в качестве родного?» В. Набоков ответил: «Русский» [Набоков о Набокове... 2002, 389].

Литература

- Алексеева В.О., 2000, *Образная система поэзии и прозы В. Набокова и языковые средства ее выражения (на материале поэзии 1918–1961 гг. и романа «Соглядатый»)*: автореф. дис. ... канд. фил. наук: 10.02.01, Тамбов.
- Анастасьев Н., 2002, *Владимир Набоков. Одинокий король*, Москва.
- Бакуменко О.Н., 2006, *Лексиконы билингва в ситуации автоперевода: на примере мемуарных книг В. Набокова*: автореф. дис. ... канд. фил. наук: 10.02.01; 10.02.19, Курск.
- Бойд Б., 2010, *Владимир Набоков: американские годы: Биография*, пер. с англ., Санкт-Петербург.
- Варганова О.В., 2009, *Гурман от изящной словесности*, „Вестник МАПРЯЛ”, № 61, с. 19–21.
- Виноградов В.В., 1980, *О языке художественной прозы: Избранные труды*, Москва.
- Вольнец Т.Н., 1998, *Грамматический феномен причастия*, Минск.
- Мельников Н.Г., 2003, «Творимая легенда» Владимира Набокова. О «литературной личности» писателя, „Русская словесность”, № 1, с. 11.20.
- Набоков В., 1992, *Король, дама, валет. Подвиг. Лолита: романы*, Минск.
- Набоков В.В., 1998, *Лекции по зарубежной литературе*, Москва.
- Набоков о Набокове и прочем: Интервью, рецензии, эссе*, 2002, Москва.
- Набоков В.В., 2004, *Собрание сочинений в 5 т.*: пер. с англ., Санкт-Петербург.

- Паустовский К., 1968, *Время больших ожиданий*, Москва.
- Романова Г.Р., 2004, *Философско-эстетическая система В. Набокова и ее художественная реализация (период американской эмиграции)*, Хабаровск.
- Сазонова И.К., 1989, *Русский глагол и его причастные формы: Толково-грамматический словарь*, Москва.
- Скворцова Н.Н., 2008, *Реализация функций и лексико-грамматического содержания причастий в разных типах контекста (на материале русскоязычных произведений В.В. Набокова)*: дис. ... канд. фил. наук: 10.01.02, Минск.
- Уолтер А., 1977, *Постскрипtum к «Традиции и мечте»*, „Иностранная литература”, № 12.
- Фатеев А.Е., 2006, *Фрагмент речевого портрета Владимира Набокова (на материале экспрессивного синтаксиса)*: автореф. дис. ... канд. фил. наук: 10.02.01, Таганрог.
- Чеплыгина И.Н., 2002, *Языковые средства экспрессивности в художественной прозе В. Набокова*: автореф. дис. ... докт. фил. наук: 10.02.01, Ростов-на-Дону.

INTERPRETATION OF NABOKOV'S TRANSITION FROM RUSSIAN TO ENGLISH,
OR ABOUT METAMORPHOSIS WRITER'S MUSE

S U M M A R Y

Creativity of bilingual writer Vladimir Nabokov is the subject of this research. The phenomenon of Vladimir Nabokov discussed in several aspects: the literary, linguistic, translation. Particular attention is paid to “language issue” of his creativity. There are several opinions (including Nabokov’s opinions) about the problem of the linguistic transformation of his literary muse in this paper.

Наталья Скворцова e-mail: sonato4ka@mail.ru

Стеванович Раиса

Николаев

**Эвристический научный текст как инструмент
коммуникации
(на материале русского и английского языков)**

Ключевые слова: эвристика, когнитивно-коммуникативная парадигма, метаязык, метафора

Бурное развитие когнитивной науки, ставящей своей целью «изучение процессов, связанных с получением, обработкой, хранением и использованием, организацией и накоплением структур знания, а также с формированием этих структур в мозгу человека» [Кубрякова 1994, 34], вызвало повышенный интерес к эвристике – науке о творческом мышлении. Эвристика – молодая наука, сформировавшаяся лишь в XX веке, но корни ее уходят в глубокое прошлое. Основы эвристики были заложены древнегреческим математиком Паппом, жившим в III веке н.э., им была написана книга «Сокровищница анализа» или «Искусство решать задачи», которая позднее была переведена как «Эвристика» [Пушкин 1965, 179].

Самая общая цель науки эвристики – познание путей и методов, ведущих к научному открытию. Эвристика имеет много общего с когнитивной наукой. Обе науки междисциплинарны. Когнитивная наука представляет собой «зонтиковый» термин, объединяющий такие дисциплины как психология, лингвистика, философия, логика [Кубрякова 1994, 42]. Эвристика родилась на перекрестке логики, психологии, философии, математики. Когнитивную науку и эвристику роднит также антропоцентрический подход к изучению языковых явлений. Когнитивная наука поставила в центр внимания «человеческий фактор», предполагающий изучение языковых феноменов в тесной связи с че-

ловеком, его мышлением. В центре эвристики стоит ученый – творец нового знания.

Новая когнитивно-коммуникативная парадигма в языкознании возникла в конце 90-х годов XX века, благодаря которой язык стал рассматриваться как когнитивный процесс, осуществляемый в коммуникации [Кубрякова 2004, 506]. Этот процесс, с одной стороны, является когнитивным, так как связан с осмыслением и познанием мира человеком, а, с другой стороны, он связан с коммуникативной деятельностью человека, так как вне этой деятельности невозможно передать знания и приобретенный опыт, сделать их достоянием общества. Когнитивный процесс является одновременно и языковым, так как служит средством объективации знаний о мире и о самом человеке. Коммуникация, в свою очередь, осуществляется при порождении и восприятии речи. В.Г. Колшанский справедливо отмечает: «Весь язык в целом – человеческая форма именованного объективного мира» [Колшанский 1991, 41]. Непрерывный процесс обмена идеями, мыслями осуществляется с помощью языка. Реальное существование языка представляет собой бесконечный процесс вербальной коммуникации людей.

Цель данной статьи – показать, как отражены когнитивно-коммуникативная парадигма и принцип антропоцентризма в идеостиле эвристического научного изложения, исследуя весь арсенал языковых средств, как лексических, так и грамматических, которые включаются в стиль научного изложения и подчиняются общей задаче – объективировать и описать новое научное знание.

Материалом исследования являются эвристические научные тексты на английском языке, связанные с творческой деятельностью ученого, общим объемом 500 000 печатных знаков, иногда к анализу с целью сопоставления привлекаются факты русского языка. Методом исследования выступает концептуальный анализ, основой которого является метаязык описания, основанный на «здравом смысле» обиходного ненаучного языка.

Продукт эвристической деятельности представлен в виде речевого акта. Высказывание – попытка субъекта объективировать найденное им новое, сделать это добытое достоянием общества. Н.К. Рябцева отмечает связь когнитивно-коммуникативной парадигмы с научным дискурсом: «научный дискурс – обязательная коммуникативная объективация сознательно-познавательной деятельности и представляет собой область когнитивной и коммуникативной рефлексии. В когнитивном отношении – явное или неявное рассуждение в коммуникативном – сочетание диалогического и монологического режима общения»

[Рябцева 2005, 576]. Обязательным компонентом научного дискурса выступает метадискурс, который представляет собой сознательную рефлексию автора над излагаемым материалом, над своими ментальными состояниями, когнитивными и коммуникативными одновременно. Научный дискурс является источником метаязыка. «Метаязык – это язык лингвистики как научной дисциплины, ее категориальный аппарат, он предполагает осознанную научную рефлексию со стороны ученого-специалиста над естественным языком, его устройством, функционированием» [Рябцева 2005, 576].

Метаязык – новый язык описания, который вызван возникновением нового антропоцентрического направления лингвистических исследований. Необходимость создания нового метаязыка отмечают многие лингвисты: А. Вежбицка [1985, 1989], А.Д. Мостовая [1989], Н. К. Рябцева [2005], Ю.Д. Апресян [2006]. А. Вежбицка пишет, что «для семантического описания разных языков требуется особый «промежуточный язык», более похожий на обычный язык, естественный семантический метаязык, вырезанный из обычного языка. Естественный семантический метаязык, вырезанный из естественного языка, может быть понят без дальнейших толкований» [Вежбицка 1999, 30]. Н.К. Рябцева пишет, что метаязык, являясь подсистемой естественного языка, использует все имеющиеся в языке ресурсы: когнитивные, коммуникативные, лексические, грамматические, структурные (метафору, метонимию, словообразование, синонимию, антонимию, заимствования) [Рябцева 2005, 448].

Сущность лингвистики антропоцентризма проявляется в текстах. «Человек в его человеческой специфике всегда выражает себя (говорит), то есть создает текст (хотя бы и потенциальный)» [Бахтин 1986, 30]. Е.А. Попова отмечает: «Все языковые реалии обретают свой подлинный смысл только в тексте» [Попова 2002, 71]. Для текста характерна структурность, психологичность. «Текст обладает интегрирующими свойствами, в нем через творящее его (языковую личность) воплощаются разные стороны языка» [Тураева 1994, 109].

Понятия дискурс и текст связаны причинно-следственной связью: текст создается в дискурсе и является его детищем [Кубрякова 1994, 516]. Текст изучается в своей завершенной форме. «Научный текст представляет собой объективированное научное знание, превращения знания в текст» [Березин и др. 1979, 35].

Научные тексты привлекают внимание исследователей в связи с тем, что анализ их языкового материала неотделим от принципов научного поиска. «Изучая языковое воплощение замысла ученого, мы

глубже осознаем науку как сферу интеллектуально организованной социальной действительности в жизни общества» [Разинкина 1978, 13]. В эвристических научных текстах отражается наивная и научная картины мира, которые в своих моделях могут отличаться друг от друга. Расхождение вызвано развитием науки в обществе. «В языке фиксируются не только новые знания, но и знания, когда-то существовавшие у носителей языка» [Пименова 2011, 25].

Язык науки эвристики отражает развитие самой науки эвристики. Понятия «язык науки» и «подъязык» отождествляются». Синонимом термина «язык науки» является «подъязык» [Никитина 1987, 25]. Автор данной статьи разделяет точку зрения Н.Д. Андреева, который утверждает, что «подъязык – это совокупность языковых единиц, выделенных тематически однородной областью социального функционирования языка» [Андреев 1971, 36]. Особенности английского подъязыка науки эвристики исследуются на основе эвристического научного изложения, которое представлено в форме текстов, отражающих понятийное содержание науки эвристики. Основными категориями эвристики являются творящая науку творческая личность и сам процесс творчества. Вся лексика исследуемых эвристических научных текстов распределяется в пределах данных категорий.

««Донаучный» прием описывать идеальные ментальные сущности «физическим» языком способствует развитию лексической, грамматической сочетаемости и является продуктивным средством познания и описания ментальной сферы человека. В самом научном языке образуется особая «метaparадигма», упорядочивающая и организующая способы описания и изложения научного знания, формируется стиль научного мышления, который находит отражение в научном изложении» [Рябцева 2005, 77].

Лексика научного изложения делится на терминологическую и нетерминологическую. «Термин – это свернутое знание, результат познания» [Рябцева 1996, 14]. В английском подъязыке науки эвристики переплетаются четыре лексических уровня: общелитературная лексика, общенаучная лексика, межнаучная терминология и специальная эвристическая терминология, которая включает термин *heuristic* – «эвристика», методы коллективного творческого мышления: *brainstorming* – «мозговой штурм», *Delphi method* – «дельфийский метод», *Synec-tics* – «синектика», и номинацию методов тестирования интеллекта: *intelligence test* – «тест на сообразительность», *creativity test* – «тест на креативность», *intelligence scale* – «шкала измерения сообразительности», *IQ* – «коэффициент интеллекта». Данная лексика составляет

специфический эвристический фонд. Язык науки эвристики формировался на базе общелитературного языка, поэтому основу языка науки эвристики составляет лексика, грамматика, словообразование общелитературного языка. Слова общелитературного языка – они же термины (ученый, проблема, идея, задача, решение, поиск) – это значительный пласт лексики, связанный тематически с решением проблем. Слова одновременно принадлежат к широкой общелитературной и узкой эвристической сфере, переосмысленной под углом зрения эвристики. В результате процесса терминологизации происходит омонимизация, то есть использование старой языковой оболочки для нового означаемого. Процесс терминологизации общелитературного слова сводится к использованию одного из лексико-семантических вариантов слова, имеющего эвристическую ориентацию, и является продуктивным способом формирования терминологии эвристики. Общенаучная лексика – это слова, относящиеся к знанию в целом (*science, problem, decision, knowledge, solution*).

Большую часть терминологии эвристика заимствует у психологии, на которой базируется сама наука эвристика. Но эти психологические термины в ходе развития подъязыка эвристики наполняются качественно новым содержанием, отражая предмет науки и тем самым создавая различные аспекты содержания термина. Например, «воображение» – *imagination* – психологический термин, но в эвристике это особое воображение, настроенное на решение творческих задач. Или «память» – *memory* – также психологический термин, но в эвристике – «эвристическая память», «интуиция» – *intuition* – в эвристике интуиция связана с интуитивным решением проблемы.

Психологические термины в эвристике активизированы, целеустремленны, подчиняются общим задачам науки. На этом основании их можно назвать «акцентированными терминами», так как они по своей форме идентичны психологическому термину, но в эвристике приобретают эвристическую ориентацию.

Межнаучная лексика представлена терминологией наук, на стыке которых родилась наука эвристика: психологии (*memory, intuition, talent, imagination*), логики, философии (*induction, deduction, logic, syllogism, reasoning*).

В эвристических научных текстах части речи также подчиняются общей цели изложения – представить новое научное знание, гипотезу, теорию. Научный стиль изложения взаимодействует с научным языком, который использует полный комплекс имеющихся в языке лексических и грамматических единиц. Выбирая любую грамматическую

категорию или конструкцию в речи, мы выбираем способ описания ситуации, ее образ.

В свете конитивно-коммуникативной парадигмы части речи получают адекватное отражение как бы с двух сторон: со стороны ментальной деятельности человека и со стороны его коммуникативной деятельности.

В английском подъязыке эвристики функционируют различные части речи: существительные, глаголы, прилагательные, наречия. Имена существительные занимают ведущее место в английском подъязыке эвристики. Аффиксальный способ образования новых терминов является самым распространенным.

Словообразовательное значение позволяет судить о том, какие структуры знания могут стоять за дериватами, созданными по той или иной модели. Изучая когнитивные характеристики производного слова, мы пытаемся понять, в чем причина их широкого распространения. Простые слова фиксируют в картине мира отдельные объекты, а производные слова указывают на связь с другими действиями, признаками, предметами. Производные существительные представляют собой сложный комплекс структурно-семантических характеристик. Наиболее часто встречаются именные суффиксы. Из наиболее употребительных является суффикс «*ness*». С помощью этого суффикса образуются существительные не только от прилагательных, но и от других частей речи: *inventiveness*, *newness*, *creativity*, *openness*, *effectiveness*, *betweenness*, *suddenness*, *randomness*.

Другим продуктивным суффиксом является суффикс «*ty*», который формирует словообразовательную парадигму: *creativity*, *originality*, *productivity*, *individuality*.

В эвристических научных текстах встречаются словообразовательные модели с суффиксом «*ist*», который выражает значение активно действующего лица: *theorist* – «теорист», *conformist* – «конформист». В эвристических текстах функционирует суффикс «*ee*» французского происхождения, который обозначает активно действующее лицо: *testee* – «испытуемое лицо», *assessee* – «оценивающее лицо». Словообразовательные суффиксы выражают признаки, объединяющие некоторое множество признаков в определенные категории. В эвристических контекстах встречаются сложные существительные, образованные из двух основ: *brainpower* – «сила ума», *self-taught* – «самоучка», *after-thought* – «мысль, рождающаяся поздно». Производное слово проходит путь от знака сообщения к знаку названия, от мотивирующего суждения об обозначаемом к его номинации [Кубрякова 2004, 392]. В англий-

ском подъязыке эвристики встречается префикс «*sub*», с различными частями речи, который обозначает *to a lesser degree than somewhat* – «меньшая часть чего-то»: *sub-problem*, *sub-goal*, *sub-division*, определяя «под-задачу», «под-цель», на которые разбиваются проблемы в процессе решения.

Примером сложно-производных существительных, один их компонентов которого образован с помощью суффикса, являются: *goal-directedness* – «направленность к цели», *problem-solver* – «решатель проблем», *decision-maker* – «генератор идей». «Производные слова – это особые дескрипции обозначаемого. Имена существительные или эквивалентные именные фразы с существительными – обеспечивают удержание в памяти представления об участниках ситуации» [Кубрякова 2004, 392].

Что касается прилагательных, в английских эвристических текстах встречаются простые прилагательные: *clever*, *mental* – «умный, ментальный», производные, образованные с помощью суффиксов: *creative* – «творческий», *rational* – «рациональный», *productive* – «продуктивный», *describable* – «описуемый» и сложные прилагательные, состоящие из 2-х или 3-х корней, например, *self-descriptor* – «самоописываемый», *age-old practical problem* – «давняя, практическая проблема».

Имена прилагательные обозначают то, что рассматривается как единичное свойство. Прилагательные, которые обозначают единичное свойство, могут свободно использоваться для обогащения образа, вызываемого в сознании существительным. Пример: *brilliant mind* – «блестящий ум», *bright mind* – «яркий ум», *greedy solution* – «жадное решение», *happy idea* – «счастливая идея».

подавляющее большинство глаголов, описывающих эвристическую деятельность, построены метафорически в связи со сложностью процесса мышления, что выражается предикатами: *to construct an argument* – «построить аргумент», *to apply theory* – «применить теорию», *to bring a solution* – «прийти к решению», *to advance an idea* – «выдвинуть идею».

Многие глаголы, описывающие мыслительные операции, представляют собой глаголы перцептивного восприятия (подчеркнуть, представить, увидеть, отвергнуть): *to foresee (to see ahead)*, *to anticipate (to see in advance)*, *to observe a problem*, *to see a problem*, *to face a problem (visual experience)*.

В научных текстах на английском языке, связанных с проблемами эвристики, широко используется префикс «*re*». При добавлении к глаголам, он обозначает повторение мыслительных операций, что

особенно характерно для подготовительной стадии творческого процесса, которая связана со сбором данных и их систематизацией с целью найти оптимальный вариант организации фактов и пересмотреть предлагаемые варианты решения: *reexamine* – «пересмотреть», *rethink* – «передумать», *reorganize facts* – «переставить факты», *rebuild hypothesis* – «перестроить гипотезу», *recombine* – «перегруппировать».

В английских эвристических текстах зарегистрированы определенные ассоциативные отношения между объектом, субъектом и процессами, которые можно выразить лексически следующими схемами:

1. отношение между процессом и продуктом – *problem-solving – solution*
2. субъект и его характеристика: *creative person – highly intellectual, intelligent*
3. причинно-следственные отношения: *verification: accepting or rejecting hypothesis*
4. процессы в их последовательности: *creative thinking: collecting data, analyzing, pondering, coming to a conclusion*
5. субъект и процесс – *creative person – creative process*

Наряду с глаголами всегда имеются однокоренные существительные. Глагол характеризует процессуальное мышление, но всякий процесс стремится к определенному результату, что выражается существительным. Например: *abstract* – «абстрагировать» – *abstraction* – «абстракция»; *synthesize* – «синтезировать» – *synthesis* – «синтез»; *observe* – «обозревать» – *observation* – «обозрение»; *compare* – «сравнивать» – *comparison* – «сравнение».

Эвристический текст в научном изложении построен в форме рассуждения и имеет дескриптивный характер. Дескриптивный режим использует различные формы монолога: сообщение, повествование, описание. Но вместе с тем, эвристический текст диалогичен, так как обращен к адресату. Адресат научного текста не просто читатель и «наблюдатель», но партнер и со-мыслитель. Научному общению требуется взаимопонимание.

Текст, содержащий информацию, рассчитан на понимание, а значит, на извлечение этой информации. Воздействие на эмоциональную сферу адресата осуществляется путем сообщения о ситуации случайного или неслучайного открытия, что сопровождается большой метафоричностью, например, «*“mad as a hatter” is a term of high praise when applied to a person of marked intellectual abilities. But “divine madness” that the Greeks considered a gift of the God*» [Баррон 1969, 73]. «Сумасшедший» – это слово высокой похвалы применительно к человеку

с исключительными интеллектуальными способностями, но это «божественное сумасшествие» греки считали даром Богов». В научном тексте часто встречаются выражения, символизирующие участие Бога в научном творчестве: *a gift of God* – «Дар Бога», *by the favor of the God* – «по воле Бога».

Иногда в научных текстах для привлечения внимания адресата приводятся некоторые данные из биографии известных ученых, философов, их творческой деятельности. *Socrates although regarded as crazy by his contemporaries developed novel ideas.* [Vernon 1964, 62]. «Хотя современники считали Сократа сумасшедшим, он развил новаторские идеи». Приводимый ниже контекст подтверждает мнение Эйнштейна о помощи со стороны Бога. *As an adult Einstein frequently spoke of “God” or “Good Lord” when discussing scientific theory* [Vernon 1964, 62]. «Будучи взрослым Эйнштейн часто говорил о «Бог» или «Добром Властителе», когда обсуждал научную теорию». *It’s God who gives the blessing to bright ideas.* «Именно Бог благословляет на яркие идеи». *God made integers; man did all the rest* [Vernon 1964, 62]. «Бог сделал основное, а человек лишь завершил начатое». Принцип антропоцентризма является ведущим в лингвистических исследованиях, а коммуникативная направленность научного текста является главенствующей. В связи с этим стилистика приобретает черты коммуникативной, творческой стилистики. Она вписывается в сознательную деятельность человека, становится на службу автора, перестраивая свои общепринятые каноны изложения. Субъективный фактор в эвристических научных текстах проявляются в метафорах. Появляются антропоморфные метафоры, отражающие творческий процесс ученого. «Олицетворение метафоры – это не просто уподобление человеку, это антропологизация всего действующего, единство человека и природы» [Рябцева 2005, 101]. Примером олицетворения метафоры могут служить субъектно-предикативные конструкции. Например, *idea comes like a foreign guest* – «идея приходит как чужестранец», *to welcome a new idea* – «приветствовать новую идею», *ideas rose in crowds* – «идеи появлялись толпами», *ideas emerge* – «идеи появляются». Данные выражения свидетельствуют об индивидуальности автора научного текста, его творческого характера познания.

В физическом мире показательно эстетическое восприятие, которое выражается с помощью разных эпитетов (прекрасный план, замечательное решение). В ментальной сфере для эстетической оценки также используются разнообразные эпитеты и метафорические выражения. Эстетически маркированные эпитеты выражают эмоциональное

удовольствие: *to enjoy the triumph of discovery* – «насладиться триумфом открытия», *brilliant idea* – «сверкающая идея», *bright idea* – «яркая идея». Элементы эстетики особенно четко проявляются при решении математических проблем: *geometric elegance* – «геометрическая элегантность», *elegant proof* – «элегантное» доказательство», *a beautiful equation* – «красивое уравнение». Красота ассоциируется с истинностью, правдивостью решения: *the esthetic of truth and beauty* – «эстетика истинности и красоты», *divine hidden harmonies and relations* – «божественные скрытые гармонии и взаимосвязи», *true, beautiful and useful variations* – «истинные, красивые и полезные вариации». Хотя проявление эстетики в ментальном, ненаблюдаемом мире кажется парадоксом, но здесь проявляется эстетическое отношение субъекта к действительности.

В эвристических научных текстах встречаются и неологизмы, которые не зафиксированы в существующих словарях, например, новый термин PO, обозначает психологический метод, который позволяет прийти к новому решению – это промежуточная фаза решения задачи. «*Placed before a statement PO indicates that the statement is being used an intermediate impossible. This means that the statement may actually be wrong, but is being used as a stepping stone to new ideas*» [de Вонно 1986, 145] – «Когда PO стоит перед каким-то утверждением, то это означает, что это утверждение служит промежуточной переменной. Это значит, что само утверждение может быть неправильным, но может быть использовано как ступенька к новым идеям». В эвристических научных текстах встречаются многокомпонентные словосочетания, например, *a completely out-of-the-blue insight* – «неожиданный инсайт», *highly creative solution people* – «люди с высоким творческим потенциалом». Н.К. Рябцева дает им название – «эмоционально-оценочные фигуры» [Рябцева 1996, 14]. Эти «издержки научного изложения» объясняются стремлением автора к максимальной экспрессивности, желанием изложить все сразу, а не «по порядку» [Рябцева 1996, 14].

Процесс мышления осуществляется на базе слов и предложений, которые являются чувственной, материальной формой бытия идеального.

Естественный язык является не только средством познания мира, он материализует мысль и связан с формированием и передачей мыслей, с выражением чувств, оценок и различных интенций, обслуживая тем самым сферы эмоциональной, речемыслительной и коммуникативной деятельности человека.

В эвристических научных текстах при описании ментальной сферы присутствует игра слов, что связано с эмоциональной выразительностью высказывания: *breakthrough must breakthrough* [Smith 1992, 264] – «Открытие в науке должно пробивать все насквозь». *Ideas comes when they want to come, not when we want them to come* [Vernon 1964, 516] – «Идеи приходят тогда, когда они сами этого захотят, а не тогда, когда мы хотим, чтобы они приходили». *Truth is beauty, beauty is truth* [Smith 1992, 67] – «Истина – красота, красота – это истина»

Поступательные движения новых идей в мыслительной деятельности описывается в научном эвристическом изложении как поезд, цепь, нить. Например, *a train of ideas* – «поезд идей», *a chain of ideas* – «цепь идей». Д. Поляя пишет: «*We use a thread for mental connection*» [Polya 1957, 61] – «Мы используем «нити» для ментальных соединений». В английских эвристических текстах широко используются словосочетания, которые носят метафорический характер. Метафора в науке связана с научной картиной мира и выполняет экспрессивно-гносеологическую функцию выражения новых, зарождающихся понятий. Например, *the magic key to solve the problem* – «магический ключ решения проблемы», *flash through mind* – «проблеск ума», *to see the soul of the fact* – «видеть душу факта». В лингвистических научных текстах субъективный фактор проявляется в оценочности рассуждения, вопреки сложившемуся мнению о «бесстрастности» изложения. Оценочность не снимает качество изложения, но позволяет его организовывать – «не ясный» – «надо разъяснить», «недостаточный» – «надо дополнить».

Самым продуктивным и «наглядным» инструментом описания и выражения оценки становится сам человек, части его тела: рука, нос, его физические действия: «под носом» – близко, «в двух шагах» – рядом, «рукой подать» – близко. В английской языковой картине мира также отмечается антропоцентризм в способах выражения оценки, но в отличие от русского языка центром выражения оценки выступает сердце – *heart* – *the very heart of the problem* – «содержание проблемы», *the heart of the solution* – «суть решения». *Imagination is the heart of everything we do* [Smith 1992, 67] – «Воображение – это сердце всех наших поступков».

Слова, обозначающие границы и предел, способны выразить идею интенсивности или максимальности, интенсификаторами выступают слова: *awful*, *terrible*, *extremely*. Например, *extremely creative* – «исключительно творческий», *awfully difficult* – «ужасно трудный», *terribly unknown problem* – «совершенно неясная проблема». Интенсивным мо-

жет быть не только представление, явление, но и отношение к нему, которое передается специальными экспрессивными средствами, придающими речи эмоциональный и стилистический оттенки. Интенсификация часто сопровождается гиперболизацией: *extremely pedestrian thinking* – «исключительно медленное мышление», *gigantic puzzle* – «гигантская загадка», *fact became magnified into importance* – «факт приобрел огромную важность».

В практической жизни за каждой оценкой стоит дескрипция. Например, *gifted person* – «одаренный человек», *a person of high intellectual abilities* – «человек с высокими интеллектуальными способностями». В научной творческой деятельности в процессе решения проблем выдвигаются различные гипотезы, которые в научном изложении квалифицируются по обоснованности. Например, *fruitful hypothesis* – «плодотворная гипотеза», *plausible hypothesis* – «правдоподобная гипотеза», *wild hypothesis* – «дикая гипотеза». Доказательство и проверка гипотезы завершает процесс превращения ее в теорию. Теория в научном эвристическом тексте также получает оценку по своей объяснительной силе, например, *effective theory* – «эффективное удивление», *high quality theory* – «высококачественная теория».

Следует отметить, что прилагательное *effective* в сочетании с любым объектом творческой деятельности отражает высокую степень положительной оценки, сопряженной с качеством, например, *effective scientist* – «творчески эффективный ученый», *effective surprise* – «эффективное удивление», *effective problem solving* – «эффективное решение».

Благодаря развитию когнитивной лингвистики, концептуального анализа, стало ясно, что лексическая сочетаемость объясняется особенностью восприятия мира человеком. Восприятие человеком своего ментального мира ассоциативно, строится по аналогии, основанной на эмпирическом опыте донаучных представлений об окружающем мире. Главный принцип языкового освоения мира – осознание и представление неочевидного через физически воспринимаемый мир, опредмечивание абстрактного через метафоризацию. «Смена научной парадигмы всегда сопровождается сменой ключевой метафоры, вводящей новую область уподобления» [Арутюнова 1990, 374]. В новой парадигме эксплуатируется донаучный прием описывать идеальные ментальные сущности обыденным, «физическим» языком, то есть происходит отождествление идеальных явлений с реально существующими объектами физического мира, и таким образом происходит «опредмечивание» абстрактного через метафоризацию. Мыслительные опера-

ции и их результаты уподобляются физическим сущностям – «механическому» (динамическому) движению, естественному природному развитию, строительству, военным действиям. Механическая метафора отражает представление о науке как об активной деятельности. Данная метафора воплощается в сценарии – источник–путь–цель. Согласно этому представлению, познание имеет исходную точку: *problem* – «проблема», и конечную цель – «решение», «вывод» (*solution, conclusion, theory*). Сам процесс прихода к решению можно выразить предикативными конструкциями: *to come to a conclusion* – «прийти к выводу», *to obtain the solution* – «получить решение», *to make a discovery* – «сделать открытие», *to develop the theory* – «развить теорию», *to solve a problem* – «решить проблему».

Данный сценарий развивается во времени, при этом показательна связь движения, пути, цели, препятствия. Этот сценарий можно представить траекторией движения к истине, к открытию, решению, выводу. Предложенный сценарий можно связать с четырьмя стадиями решения проблемы:

1. *Preparation stage* – «подготовительная стадия»
2. *Incubation period* – «инкубационный период»
3. *Insight* – «озарение»
4. *Verification stage* – «стадия верификации»

Данные четыре стадии отражают сложный и долгий путь решения определенной задачи. Они отражают мыслительный процесс и представлены в основном предикатами. В орбиту мыслительной творческой деятельности включены ключевые термины: *idea, problem* – «идея, проблема».

Следует отметить метафорическую природу номинаций данных стадий творческого процесса.

Термин *incubation stage* – «период инкубации» – заимствован из биологии, где означает «высиживание яиц», перенесен в психологию научного творчества. Здесь налицо семантическая экстраполяция, перенесение значения термина из одной области в другую.

Термин *insight* – «проникновение вовнутрь» – заимствован из психологии в эвристику и означает важную стадию творческого процесса – «инсайт», «озарение» – приход к решению проблемы.

Первая стадия творческого процесса *preparation stage* – «подготовительная стадия» представлена общеупотребительными глаголами, которые в прямом значении не обозначают ментальные операции, но каким-то образом с ними связаны. Глаголов, обозначающих физические действия, в словаре намного больше, чем обозначающих мыслитель-

ные операции. Это объясняется тем, что последние не даны человеку в ощущениях, не наблюдаемы, трудны для осознания и фиксирования.

Многие глаголы в данной стадии связаны со зрительным восприятием: *to see a problem* – «видеть проблему», *to foresee the solution* – «предвидеть решение», *to observe a problem* – «рассматривать проблему», *to isolate a problem* – «изолировать проблему», *to embrace a problem* – «охватить проблему», *to face a problem* – «столкнуться лицом к лицу с проблемой».

Вторая стадия: период «инкубации» – *incubation stage* – характеризуется отсутствием активности, это своеобразный отдых, отвлеченность от решения проблемы.

Во всех стадиях творческого процесса и особенно в подготовительной стадии решения проблемы и в стадии «инкубации» в процессе анализа, обдумывания решения встречаются препятствия при анализе решений проблемы, что в обыденном сознании связывается с туманом, слепотой: *blind variations of an idea* – «слепые» вариации идеи», *dim cloud of an idea* – «облачное» представление идеи», *blind trial-and-error* – «слепой метод проб и ошибок». *A confused mass of thoughts tumbling over one another in a dark* – что в переводе означает «масса спутанных мыслей метаются одна за другой в темноте», *a cloud definition* – «неясное определение», *ambiguous problem* – «двусмысленная проблема».

Стадия «инкубации» представлена общеупотребительными глаголами, которые характеризуют «инкубацию» проблемы: *crystallize [a problem]*, *incubate*, *sharpen*, *refine*, *shape*, *recombine*. Данная группа глаголов характеризует формирование идеи, ее окончательное оформление.

Третья стадия творческого процесса – «инсайт» – «озарение» – *insight* – объединяет группу глаголов на основе общего значения «создавать» – *generate [idea]* и включает глаголы: *produce*, *observe*, *formulate*, *construct*, *solve*, *reveal*, отражая приход к решению задачи. В данной стадии формируется синонимический ряд, где ведущим компонентом выступает (*insight*) – *creative leap*, *gift of God*, *illumination*, *flash of genius*, *creative spark*. Приведенный выше синонимический ряд отличается яркой метафоричностью, поскольку приход к решению проблемы остается загадкой.

Четвертая стадия творческого процесса – «проверка истинности» – *verification stage* – отражает экспериментальную деятельность, в результате которой проверяются полученные результаты. Общее значение «проверить» – *test* – объединяет глаголы – *check*, *control*, *examine*, *experiment*, *analyze*.

В целом, механическая (динамическая) метафора эксплуатирует представление о том, что физические усилия, механическая работа приводит к созданию зримых материальных ценностей. Уподобляя умственный труд физическому, она выдает плоды мыслительных усилий за материальный продукт: *solution* – «решение», *theory* – «теория», *discovery* – «открытие», *conclusion* – «вывод».

Представление о том, что познание – построение здания науки проявляется в выражениях: «построить теорию» (*to build the theory*), «заложить основы конструкции» (*to lay the foundation to a construction*), частичные решения выполняют роль строительных блоков (*partial solutions serve us as buildings blocks*).

Ментальные состояния и процессы получают антропоморфную власть над человеком. Процессы мышления как бы текут потоком: *flood of illuminations* – «поток иллюминаций», *thought stream* – «течение мысли», *ideas flow* – «идеи текут», *a river or stream are the metaphors by which thinking is naturally described. Let us call it the stream of thought* [Gifford 1990], что в переводе гласит: «Река или поток – это метафоры, с помощью которых естественно описывается мышление. Давайте назовем это – «поток мысли»».

Показательно, что между соответствующими русскими и английскими выражениями и словосочетаниями нет однозначного соответствия. Это объясняется неполным совпадением стоящих за ними «физических» образов. Поэтому, при переводе научного текста с русского языка на английский, необходимо «восстанавливать» стоящие за ними представления. Например, *to meet constrains* – «встречать» *vs* «соответствовать ограничениям», *to supply arguments* – «поставлять» *vs* «представлять» аргументы, *to light a problem* – «пролить свет» *vs* «прояснить проблему», *to anchor a problem* – «пришвартовать» *vs* «остановиться на проблеме».

Английский и русский научный стили кардинально различаются. Для русского научного стиля характерна помпезность, официально-деловая направленность. Например, «Взаимодействие субъекта и окружающего его мира направляется личной сферой – интересами, желаниями и заключается в приведении их в равновесие, поведение должно быть адекватно ситуации».

Английский научный стиль характеризуется компрессией: *I err* – «я ошибаюсь», *IQ* – *Intelligence Quotient* – «Коэффициент интеллекта», *little C* – «малый процент креативности», *Big C* – «большой процент креативности», *Cr* – *Creativity* – «творчество»; выразительностью, метафоричностью: *to see the light* – «видеть решение», *crazy idea*

– «сумасшедшая идея», *to attack the problem* – «атаковать проблему», *to face a problem* – «рассмотреть проблему», *a problem appears* – «проблема появляется», *to arrest the movement of thought* – «арестовать движение мысли», *idea arises* – «идея возникает»; разговорностью: *Carry on!* – «Продолжай», *Fill the gap!* – «Заполни пробел», *Link up!* – «Соедини», *World of data* – «Мир данных», *leap frog* – «скачок жабы», *a good idea is a piece of good fortune* – «хорошая идея – большая удача». Субъективность научного изложения ярко проявляется в словесном творчестве. Словесное творчество – неотъемлемая часть культуры народа, формами его воплощения выступают пословицы, поговорки. Пословицы строятся на образе конкретной жизненной ситуации, несут в себе обобщающую функцию. Процесс решения эвристических задач американский математик Д. Полия сформулировал графически как противопоставление ума и глупости. Приведем некоторые примеры для иллюстрации вышесказанного: *A fool man looks at the beginning, a wise man regards the end* – «Глупый видит начало, о конце думает мудрец». *What a fool does at last, a wise man does at first* – «То, что глупый делает в конце, умный делает в начале». Некоторые пословицы, связанные с мыслительной деятельностью, отличаются яркой метафоричностью: *Try all the keys in the bunch* – «Попробуй все ключи из связки ключей», что означает: «пробуй все варианты возможного решения проблемы» [Ролуа 1957, 67]. Англичане – нация мореходов, поэтому некоторые пословицы связаны с мореплаванием. *As the wind blows sail your sails* – «Когда дует ветер, подними паруса», что означает необходимость искать пути возможного решения проблемы, адаптироваться к сложившейся ситуации. *It is safe riding at two anchors* – «Безопасно, когда есть два якоря», а в мыслительной деятельности означает – «два доказательства лучше, чем одно». В русском языке фразеология связана с тяжелым трудом: *Без труда не вытянешь и рыбку из пруда, Терпение и труд все перетрут*. Сравнение русской и английской фразеологии, связанной с мыслительной деятельностью, показывает, что в русском языке фразеологические обороты более разговорны, эмоциональны: *Побойся Бога!, Лиха беда – начало!* Английская фразеология связана с мировой и национальной культурой. Исследователь научного творчества А. Ротенберг, анализируя процесс прихода к открытию, вводит понятие «Янусианского мышления» – *Janusian thinking*, сочетающего в себе две противоположные точки зрения на основе ассоциации с римским Богом Янусом, имеющим согласно существующей легенде и словарных дефиниций два лица. *Janus in Roman mythology is represented as having two faces, one looking forward and one back* [Webster 1983, 324].

Терминологическое сочетание *serendipitous discovery* – «открытие по воле случая» – связано с образом, взятым из книги Хораса Уолпола «Три принца из Серендина» [Лук 1970, 28]. Английская фразеология динамична, адаптируется к окружающей жизни, дает оценку происходящему. Она нацелена не на эмоциональность, а на реальный выход из создавшейся ситуации. *Take it easy!* – «Не принимай близко к сердцу», *Look for the way out!* – «Ищи выход».

В эвристических научных текстах при описании творческого мыслительного процесса широко используются оппозиции, что связано, прежде всего, с неоднородностью умственных способностей, проявляющихся при решении задач. История мышления дает богатый материал для установления того положения, что понятия как правило, рождаются парами. В ментальной сфере превалируют бинарные оппозиции, которые выражаются прилагательными и существительными: *leading – misleading (theory)* – «ведущая» – «ошибочная» теория», а также встречается оппозиция логическая/эмоционально-оценочная [Разинкина 1978б, 13]. Например: *true beautiful combinations* – «истинно красивые комбинации» – *false, ugly combinations* – «ошибочные, некрасивые комбинации».

Например, концепт «воображение» – *imagination* – в мыслительном процессе может быть «активным» или «пассивным». «Активное» воображение может быть представлено прилагательными: *creative* – «творческое», *fruitful* – «плодотворное», *productive* – «продуктивное», *inventive* – «изобретательное». Эти прилагательные характеризуют воображение, создающее что-то. В свою очередь, «пассивное» воображение определяется прилагательными: *feeble* – «слабое», *simple* – «простое», *slow* – «медленное». Данные прилагательные обозначают простое, не творческое воображение.

Любой элемент творческой способности несет в себе элемент противопоставления, например, прилагательные: *active brilliant, creative (mind)* – обозначают «яркий, творческий ум». С другой стороны, существует и его противоположность – *weak mind, butterfly mind* – «слабый, поверхностный ум». В данных выражениях градуируется признак «ума».

Оппозитивный элемент в языке выражается отрицательными префиксами: *in, un, il, dis*, например: *productive – unproductive* – «продуктивный» – «непродуктивный», *logical – illogical* – «логический» – «нелогический», *correct – incorrect* – «правильный» – «неправильный», *satisfaction – dissatisfaction* – «удовлетворение» – «неудовлетворенность», *lucky – unlucky (idea)* – «счастливая» – «неудачная (идея)».

Таким образом, можно сказать, что в эвристическом научном тексте ярко отражается принцип антропоцентризма, человек – субъект оказывается в центре всех событий, связанных с формированием и функционированием различных языковых и стилистических средств. Когнитивно-коммуникативная парадигма находит отражение как в организации научного эвристического изложения в форме диалогического и монологического режима общения, так и в использовании языковых средств как лексических, так и грамматических для осуществления коммуникации.

Литература

- Андреев Н.И., 1996, *Подъязыки как область взаимодействия социального и системного в семантических структурах*, Москва.
- Арутюнова Н.Д., 1990, *Метафора и дискурс*, “Теория метафоры”, Москва, с. 364–381.
- Бахтин М.Н., 1986, *Эстетика словесного творчества*, Москва.
- Березин Ф.Н., Головин Б.Н., 1979, *Общее языкознание: Учебное пособие для студентов педагогических институтов*, Москва.
- Вежбицка А., 1999, *Семантические универсалии и описание языков*, Москва.
- Колшанский Г.В., 1990, *Объективная картина мира в познании и языке*, Москва.
- Кубрякова Е.С., 1994, *Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика–психология–когнитивная наука*, „Вопросы языкознания”, № 4, с. 34–37.
- Кубрякова Е.С., 2007, *Язык и знание*, Москва.
- Лук А.Н., 1970, *Мышление и творчество*, Москва.
- Никитина С.Е., 1987, *Семантический анализ языка науки: на материале лингвистики*, отв. ред. Н.А. Слюсарева, АН СССР Институт языкознания, Москва.
- Пименова М.В., 2011, *Языковая картина мира*, вып. 7, Кемерово.
- Попова Е.А., 2002, *Человек как основополагающая величина современного языкознания*, „Филологические науки”, № 3, с. 69–77.
- Разинкина Н.М., 1978, *Развитие языка английской научной литературы*, Москва.
- Рябцева Н.К., 1996, *Теоретическое и лексикографическое описание научного изложения*, Москва.
- Рябцева Н.К., 2005, *Язык и естественный интеллект*, Москва.
- Тураева З.Я., 1994, *Лингвистика текста и категория модальности*, „Вопросы языкознания”, № 3, с. 101–115.

- Barron F., 1969, *Creative person and creative process*, New York.
- Bono E. de, 1986, *Practical thinking Harmondsworth*, "Rengium books", New York, 4, Middlesex.
- Polya G., 1957, *How to solve it*, New York.
- Smith F., 1992, *To think (In language, learning and education)*, London.
- Vernon P.E., 1964, *Creativity*, United Kingdom.
- Webster's Universal unabridged dictionary*, 1983, New York.

REPRESENTATION OF A HEURISTIC SCIENTIFIC TEXT
AS AN INSTRUMENT OF COMMUNICATION
(BASED ON ENGLISH AND RUSSIAN SCIENTIFIC TEXTS)

S U M M A R Y

The article presents the analysis of heuristic scientific texts in English and Russian investigating a large complex of linguistic material both lexical and grammatical. It studies the way a cognitive-communicative paradigm is reflected in heuristic scientific texts. The style of scientific exposition authored by an expert scholar is studied in the article as well. A scientific text is an author's reflection over the process of scientific knowledge acquired by means of natural language.

The scientific exposition conforms to monologue and dialogue which helps to get in contact with the addressee of the text who is involved in communication with the author being not only a reader of the text but a co-thinker. The method to describe linguistic phenomena is meta-language based on "common sense" which helps to depict the cognitive activity of a person.

Раиса Стеванович e-mail: stevanovich@inbox.ru

Robert Szymula

Białystok

Особенности актуализации главных концептов современного русского политического дискурса

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, инаугурационная речь Президента, концепт

Изучение концептов очень важно для исследования процессов категоризации и репрезентации знаний. В современной науке *концепт* представляет собой междисциплинарное понятие, которое исследуется в разных школах и направлениях, главным образом в когнитивной лингвистике и лингвокультурологии.

Анализ дефиниций данного термина показывает, что его границы довольно размыты, нет одного общепринятого определения этого понятия. Н.Д. Арутюнова считает, что концепты – это “понятия практической философии, возникающие в результате взаимодействия таких факторов, как национальная традиция и фольклор, религия и идеология, жизненный опыт и образы искусства, ощущения и системы ценностей” [Арутюнова 1999, 3]. Ю.С. Степанов определяет концепт как “пучок”, “сгусток” представлений, знаний, ассоциаций, переживаний, которые сопровождают слово [Степанов 1997, 40–41]. Л.О. Бутакова и Е.С. Демина дают следующую дефиницию данного термина: “психоментальное образование (...), отражающее динамическую систему мнений, представлений, понятий индивида об определенном фрагменте действительности” [Бутакова, Демина 2003, 47]. По мнению В.И. Карасика, “концепт – многомерное смысловое образование, в котором выделяются ценностная, образная и понятийная стороны” [Карасик 2002, 129]. Ю.Н. Флегонтова утверждает, что “Объединяю-

щим началом в понимании концепта является то, что он воспринимается как комплексное, многомерное, социопсихическое и культурно-значимое образование, соотносимое как с коллективным, так и индивидуальным сознанием” [Флегонтова 2003, 99]. А.А. Залевская разграничивает концепт как достояние индивида и концепт как инвариант, функционирующий в социуме или культуре: то, что существует в голове индивида, является концептом, а то, что является продуктом научного исследования – конструктом [Залевская 2001, 34]. Мы, вслед за М.В. Пименовой, понимает концепт как национальный ментальный образ, некую идею, которая имеет сложную структуру представления, реализуемую различными языковыми средствами [Пименова 2002, 100].

В процессе мыслительной деятельности концепт актуализирует свои разные признаки и слои. Структура концепта понимается как “совокупность всех потенциальных признаков, свойственных тому или иному концепту” [Пименова 2003, 28]. В целом ученые выделяют три слоя концепта:

- ядро концепта (базовый слой, который выступает как кодирующий образ предметного универсального кода, окруженный когнитивным слоем, отражающим чувственно воспринимаемые свойства, признаки предмета);
- более абстрактные слои (они отображают некий этап осмысления бытийных признаков и относящиеся к рефлексивному слою сознания);
- интерпретационное поле концепта (оно включает оценку содержания концепта, интерпретирует отдельные признаки и формирует для национального сознания рекомендации по поведению и осмыслению действительности) [*Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии* 2002, 47].

Многих ученых интересует проблема возникновения концептов. На самом раннем этапе формирования этнического сознания и национального лексикона создается также базовый арсенал концептов логико-понятийного содержания, из которых затем развиваются остальные. В начале своего появления концепты представляют собой неанализируемые сущности. Классификация объектов происходит в соответствии с их принадлежностью к тому или иному полюсу бинарной оппозиции. Первичная классификация основывалась на пространственной и чувственной ориентации человека, на соотношении во временном континууме, в социуме, а также оппозицией сакральное/мирское. Затем все явления окружающей действительности начали восприниматься уже

в терминах этих концептов коллективного языкового сознания. Концепты все время поддаются дальнейшему уточнению и модификациям и попадают под влияние других концептов и сами видоизменяются [Корнилов 1999, 34].

Материал исследования концептов разнообразен, в зависимости от того, как концепт актуализируется в языке. Концепт может объективироваться в языке готовыми лексемами, фразеогическими сочетаниями, свободными словосочетаниями, структурными и позиционными схемами предложений (синтаксические концепты), текстами и совокупностями текстов [Попова, Стернин 2003, 18].

Настоящая статья посвящена исследованию главных концептов, характерных для русского политического дискурса, актуализированных в инаугурационных речах российских президентов. Инаугурационная речь президента является одним из важных жанров политического дискурса. Согласно классификации, предложенной Е.И. Шейгал, данный тип принадлежит к ритуальным/эпидейктическим жанрам (по характеру ведущей интенции, т.е. относительно базовой семиотической триады “интеграция – ориентация – агональность”), в которых доминирует фатика интеграции [Шейгал 2000, 307–325].

Традиция инаугурационной речи сложилась в США. В русской действительности – это формирующийся дискурсивный тип политического дискурса, востребованный изменениями в политической ситуации. В новой российской истории инаугурация президента проводилась только несколько раз, поэтому принципы организации этого важного события еще вырабатываются, конструируется контекстная модель, формируются жанровые особенности инаугурационной речи. Первый президент России, Б.Н. Ельцин, 11 июля 1996 выступил с телевизионным обращением, которое, однако, не было на самом деле типичной инаугурационной речью. Инаугурационные речи вступающих в должность президентов принадлежат В.В. Путину (7 мая 2000, 7 мая 2004, 7 мая 2012) и Д.А. Медведеву (7 мая 2008).

Уникальной особенностью инаугурационной речи является факт, что она является не только речевым, но также политическим действием, ее произнесение – это одновременно акт формального введения президента в его должность. Согласно американским исследователям, инаугурационной речи присущи следующие черты, отличающие ее от других жанров эпидейктической риторики:

- она сосредотачивает внимание на настоящем, одновременно объединяет на его фоне прошлое и будущее;

- она представляет слушателей как единый народ, они являются полноправным участником церемонии введения президента в должность;
- она подчеркивает традиционные ценности, извлеченные из прошлого нации;
- она знакомит аудиторию с политическими принципами, которыми будет руководствоваться представитель новой власти [Campbell, Jamieson 1986, 203–225].

Е.И. Шейгал выделяет четыре основные функции инаугурационной речи:

- интегративную (утверждение единства народа);
- инспиративную (вселение в аудиторию надежды на лучшее будущее);
- декларативную (провозглашение новым президентом принципов своего правления);
- перформативную (демонстрация новым президентом своей готовности выступить в качестве лидера страны [Шейгал 2000, 69–77]).

Инаугурационная речь вступающего в должность президента определяется системой разделяемых членами общества ценностей, которые могут иметь постоянный или непостоянный характер. Социологи описывают следующие изменения в системе ценностных ориентаций россиян за последние десятилетия:

- понижение значимости ценностей интернационализма и коллективизма;
- рост значимости ценностей свободы, демократии, прав человека;
- рост значимости деидеологизированных ценностей (семья, безопасность труда, порядок);
- ценностное размежевание между элитными и массовыми группами;
- восстановление (в измененном виде) значимости ценностей советского периода;
- рост значимости ценностей, связанных с государственным патернализмом [Пантин, Лапкин 1999, 158].

В качестве материала для анализа способов актуализации главных концептов русского политического дискурса были выбраны инаугурационные речи, произнесенные В.В. Путиным (7 мая 2000, 7 мая 2004, 7 мая 2012) и Д.А. Медведевым (7 мая 2008). Наше исследование показало, что для данного жанра характерными являются концепты “Россия”, “народ”, “власть”, “единство”. Проанализируем лексико-синтаксические особенности употребления этих ключевых концептов в данных выступлениях.

Для реализации концепта “Россия” В.В. Путин и Д.А. Медведев используют ряд обозначений:

- *Россия* (В.В. Путин, 2000: 11 словоупотреблений; В.В. Путин, 2004: 9 словоупотреблений; Д.А. Медведев, 2008: 8 словоупотреблений; В.В. Путин, 2012: 5 словоупотреблений);
- *страна* (В.В. Путин, 2000: 9 словоупотреблений; В.В. Путин, 2004: 12 словоупотреблений; Д.А. Медведев, 2008: 4 словоупотребления; В.В. Путин, 2012: 7 словоупотреблений);
- *государство* (В.В. Путин, 2000: 5 словоупотреблений; В.В. Путин, 2004: 2 словоупотребления; Д.А. Медведев, 2008: 5 словоупотреблений; В.В. Путин, 2012: 2 словоупотребления);
- *Отечество* (В.В. Путин, 2000: 1 словоупотребление; В.В. Путин, 2012: 2 словоупотребления);
- *Родина* (В.В. Путин, 2000: 1 словоупотребление; В.В. Путин, 2004: 2 словоупотребления; Д.А. Медведев, 2008: 1 словоупотребление; В.В. Путин, 2012: 2 словоупотребления);
- *Российская Федерация* (В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление; В.В. Путин, 2012: 1 словоупотребление);
- *держава* (В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление).

Как видно из данного перечня, концепт “Россия” представлен как официальными наименованиями (*Российская Федерация*) и лексемами с нейтральными коннотациями (*страна, государство*), так и словами, имеющими символические ассоциации (*Родина, Отечество*). Лексические единицы *Родина* и *Отечество* приводят в движение целый комплекс ассоциаций, благодаря чему они актуализируют в общественном сознании патриотическое настроение (написание данных слов в письменном варианте инаугурационных речей с прописной буквы подчеркивает символическое значение).

Следует отметить, что все лексемы, которые являются вербализацией концепта “Россия”, хотя довольно частотны в выступлении, в подавляющем большинстве употребляются в форме косвенных падежей. Они обычно выступают в синтаксической позиции места действия или в функции дополнения в форме родительного падежа в значении принадлежности (кроме нескольких случаев употребления в именительном падеже единственного числа: двух употреблений слова *Россия* в речи В.В. Путина из 2000 г., двух употреблений слова *Россия* и одного употребления слова *государство* в речи Д.А. Медведева из 2008 г.). Они не являются активным деятелем в структуре предложения, что свидетельствует о том, что не занимают главной позиции в смысловой организации текста.

Рассмотрим атрибуты к номинациям, служащим выражением концепта “Россия”. В.В. Путин в своей инаугурационной речи из 2000 г. употребляет следующие определения:

- Россия: *процветающая, сильная*;
- страна: *наша* (2 словоупотребления), *свободная, процветающая, богатая, сильная, цивилизованная*;
- государство: *наше, современное, демократическое* (2 словоупотребления), *великое, мощное, могучее*;
- Отечество: *наше*;
- Родина: *одна*.

В речи из 2004 г. В.В. Путин использует следующие определения:

- Россия: *тысячелетняя, великая*;
- страна: *наша* (2 словоупотребления), *открытая, свободная, сильная, миролюбивая*;
- государство: *российское*;
- Родина: *наша*;
- держава: *огромная, великая*.

В речи Д.А. Медведева из 2008 г. лексемы, служащие выражением концепта *Россия*, наделены следующими атрибутами:

- Россия: *наша, великая*;
- страна: *вся, наша* (2 словоупотребления);
- государство: *справедливое, заботливое, наше*;
- Родина: *наша, любимая*.

В своей речи из 2012 г. В.В. Путин употребляет следующие определения:

- Россия: *возрожденная, успешная*;
- страна: *вся, демократическая*;
- государство: *дееспособное, развивающееся*;
- Отечество: *наше*.

Перечисленные определения можно разделить на несколько групп. Первую группу составляют лексические единицы *процветающий, сильный, богатый, мощный, могучий, возрожденный, успешный, дееспособный, развивающийся*, в которых актуализируется сема *успех*. Идея обновления и реформирования страны выражается также с помощью лексического значения глаголов *укрепить, преобразить, утвердиться, развивать*, которые сочетаются с данными номинациями, а также с помощью контекстуальных реализаций типа *рост экономического потенциала России, успех и процветание России, преобразование в стране, экономический рост России, процветание всей страны, укрепление роли России, дальнейший подъём и процветание*

нашей любимой Родины, развитие страны. Данные средства являются способом выражения инспиративной функции инаугурационной речи. Эта функция заключается в прославлении традиционных ценностей, а также в воодушевлении нации на предстоящие великие дела. Вступающий в должность Президент формирует представления аудитории о светлом будущем, вселяет в слушающих надежду и веру в успех своего политического курса. Характерными топосами этой функции являются топосы опоры на прошлое, обновления и величия нации.

Вторую группу атрибутов образуют местоимения *весь* и *наш*. Это средства выражения интегративной функции инаугурационной речи. Данная функция заключается в утверждении единства народа в столь важный момент ее истории. Ее характерными топосами являются топос единства нации и топос взаимных обязательств президента и народа.

Следующую группу составляют прилагательные *демократический, цивилизованный, справедливый, миролюбивый*. Их использование обращает внимание на факт, что новый президент опирает свой политический курс на фундаментальные ценности, и является способом выражения перформативной функции (топос законопослушности – новый президент заверяет граждан в том, что будет безусловно следовать букве и духу закона, осознает и уважает конституционные ограничения своей должности, демонстрирует смирение и покорность перед лицом народа). Она заключается в демонстрации президентом понимания своей ответственности и признания ограничений, накладываемых на исполнительную власть. Характерными топосами этой функции являются топос вступления в должность, топос законопослушности и топос достойного лидера.

В состав последней группы входят определения *тысячелетний, великий*. Данные атрибуты подчеркивают выдающееся значение страны и длительную историю существования Российского государства. С их помощью реализуется инспиративная функция инаугурационной речи (топос опоры на прошлое – *тысячелетняя Россия*, топос величия нации – *великая Россия, великая держава*).

Следующим важным концептом русского политического дискурса, который реализуется в инаугурационных речах президентов, является концепт “народ”. Для вербализации данного концепта использованы следующие лексические единицы:

- *граждане* (В.В. Путин, 2000: 5 словоупотреблений; В.В. Путин, 2004: 4 словоупотребления; Д.А. Медведев, 2008: 6 словоупотреблений; В.В. Путин, 2012: 5 словоупотреблений);

- *сограждане* (В.В. Путин, 2000: 1 словоупотребление);
- *народ* (В.В. Путин, 2000: 5 словоупотреблений; В.В. Путин, 2004: 3 словоупотребления; Д.А. Медведев, 2008: 3 словоупотребления; В.В. Путин, 2012: 5 словоупотреблений);
- *нация* (В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление; Д.А. Медведев, 2008: 1 словоупотребление; В.В. Путин, 2012: 2 словоупотребления);
- *общество* (В.В. Путин, 2000: 2 словоупотребления; В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление; Д.А. Медведев, 2008: 3 словоупотребления; В.В. Путин, 2012: 1 словоупотребление);
- *люди* (В.В. Путин, 2000: 2 словоупотребления; В.В. Путин, 2004: 4 словоупотребления; Д.А. Медведев, 2008: 5 словоупотреблений);
- *друзья* (В.В. Путин, 2000: 1 словоупотребление; В.В. Путин, 2004: 2 словоупотребления; Д.А. Медведев, 2008: 2 словоупотребления; В.В. Путин, 2012: 1 словоупотребление);
- *наследники* (В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление);
- *сыновья и дочери* (В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление);
- *труженики* (В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление);
- *воины* (В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление);
- *творцы* (В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление);
- *потомки* (В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление);
- *поколения* (В.В. Путин, 2012: 1 словоупотребление);
- *дети* (В.В. Путин, 2004: 1 словоупотребление; В.В. Путин, 2012: 1 словоупотребление);
- *родители* (В.В. Путин, 2012: 1 словоупотребление).

Как видно из перечня, для реализации данного концепта используются довольно разнообразные номинации. Употребление наименований людей со значением собирательности служит средством реализации интегративной функции инаугурационной речи (призыв к единству народа). На внимание заслуживает высокая частотность употребления существительного *граждане*. Риторические оттенки значения данного слова, актуализирующие сему *служение Родине и народу (гражданин* – 1. Лицо, принадлежащее к постоянному населению данного государства, пользующееся всеми правами, обеспеченными законами этого государства, и исполняющее все установленные законами обязанности; подданный какого-л. государства; (...)) 3. Высок. Человек, заботящийся об общественном благе, подчиняющий свои личные интересы общественным [*Большой толковый словарь русского языка* 1998, 225]), вызывают у аудитории патриотическое настроение и подчеркивают торжественный характер политической церемонии (такую же функцию

выполняет существительное *сограждане*). Лексема *народ* в советское время часто употреблялась в политическом дискурсе в составе устойчивых сочетаний типа *советский народ, трудовой народ, рабочий народ* и т.п., приобретая идеологическую окраску [Мокиенко, Никитина 1998, 356–357]. В современных словарях видно исчезновение идеологических наслоений в значении данного слова (*народ* – 1. Население той или иной страны. 2. Нация, национальность, народность [Большой толковый словарь русского языка 1998, 597]), некоторые словари фиксируют даже уход этой лексической единицы в пассив [Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения 1998, 413]. Лексема *общество* является средством реализации интегративной функции инаугурационной речи (актуализация семы *общий*). Интересным является использование лексемы *друзья* как способа вербализации концепта *народ*. Данная лексическая единица употребляется в словосочетании *дорогие друзья* (в большинстве случаев в приветствии) и служит средством сближения с аудиторией и положительного расположения ей к говорящему. Номинации со значением собирательности можно сгруппировать также по линии родства (*родители, дети, сыновья и дочери*), по временной оси (*сегодняшнее поколение, будущие поколения, потомки, наследники*), по роду занятости (*труженики, воины, творцы*). Данные лексические средства служат средством реализации инспиративной функции инаугурационной речи (связь с прошлым страны, с традиционными ценностями, воодушевление нации на предстоящие великие дела). Вступающий в должность Президент вселяет в слушающих надежду на светлое будущее, веру в успех своего политического курса, подтверждает, что он является продолжателем традиции России. Эта функция реализуется при помощи характерных топосов: опоры на прошлое и величия нации (*Мы с вами – наследники тысячелетней России. Родины выдающихся сынов и дочерей: тружеников, воинов, творцов*).

Следует отметить, что в большинстве случаев наименования, являющиеся выражением концепта “народ”, употребляются в форме косвенных падежей, т.е. они не являются субъектом действия. Такая синтаксическая позиция позволяет предполагать, что народу не отводится активная роль в предложении и, следовательно, в политическом процессе. Только в нескольких случаях (кроме обращения *уважаемые граждане России, дорогие друзья* в приветствии) позиция в предложении подчеркивает активную роль жителей России в преобразованиях страны: *народ России проявил свои самые лучшие патриотические, гражданские качества* (2004); *лучшей гарантией такой преимствен-*

ности является зрелое гражданское общество (2004); свободные люди в свободной стране могут быть по-настоящему успешными (2004); наши потомки будут гордиться теми страницами, которые мы с вами впишем в биографию великой России (2004); Именно такие люди создают высокое достоинство нации и являются источником силы государства (2008).

Рассмотрим атрибуты к номинациям, служащим выражением концепта “народ”. В речи из 2000 г. В.В. Путин использует следующие определения:

- граждане: *уважаемые, российские;*
- народ: *наш, один;*
- нация: *единая;*
- общество: *свободное;*
- люди: *самые простые;*
- друзья: *дорогие.*

В речи В.В. Путина из 2004 г. лексемы, служащие выражением концепта “народ”, наделены следующими атрибутами:

- граждане: *уважаемые;*
- народ: *наш;*
- общество: *зрелое, гражданское;*
- люди: *наши, свободные;*
- друзья: *дорогие;*
- сыновья и дочери: *выдающиеся;*
- потомки: *наши;*
- дети: *наши.*

Д.А. Медведев в своей инаугурационной речи из 2008 г. употребляет следующие определения:

- граждане: *уважаемые, свободные, ответственные, все;*
- народ: *трудолюбивый, талантливый;*
- общество: *наше, гражданское;*
- люди: *наши;*
- друзья: *дорогие.*

В своей речи из 2012 г. В.В. Путин употребляет следующие определения:

- граждане: *уважаемые, наши;*
- народ: *наш, единый, сплоченный, многонациональный;*
- нация: *великая, наша;*
- общество: *ответственное, гражданское;*
- друзья: *дорогие;*
- поколения: *будущие;*

- дети: *свои*;
- родители: *свои*.

Внимания заслуживает очень частое употребление местоимения *наш*. Оно является средством выражения идеи единства, общности интересов говорящего и слушателей (реализация интегративной функции инаугурационной речи). Такую же функцию выполняют определения *один, единый, каждый, сплоченный, многонациональный*. Определение *великий* является реализацией инспиративной функции (прославление народа, топос величия нации). Прилагательное *гражданский* подчеркивает обязанность каждого члена общества подчинять свои личные интересы интересам всего народа (реализация интегративной функции речи). Прилагательное *дорогой*, в свою очередь, является попыткой сближения говорящего и слушателей.

Несомненно, центральным концептом политического дискурса является концепт “власть”. Р. Водак подчеркивает, что основная функция политического дискурса – это именно борьба за власть (агитация за власть, захват и удержание власти, ее стабилизация) [Водак 1997, 23–24]. Поэтому очень удивляет факт, что в инаугурационных речах российских президентов данный концепт вербализован в так незначительной степени.

Главным средством выражения этого концепта является использование существительного *власть*. В советском политическом дискурсе это слово имело несколько значений: 1. политическое господство; 2. органы государственного управления // (мн.ч.) должностные лица, начальство; 3. право и возможность распоряжаться; 4. могущество, сила, господство [Словарь русского языка в 4-х т. 1982, 184]. В современных словарях фиксируются следующие значения данного слова: 1. только ед. форма управления страной, политический строй; 2. только ед. право и возможность управления страной, политическое господство; 3. органы государственного и местного управления, их права и полномочия; лица, входящие в эти органы, начальство, администрация [Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения 1998, 146]. Данная лексема употребляется только в инаугурационной речи В.В. Путина из 2000 г. (5 словоупотреблений). В выступлении доминирует тема перехода государственной власти, В.В. Путин обращает внимание на важность демократической процедуры ее передачи (за всю историю России впервые верховная власть в стране передается самым демократическим, самым простым образом; Смена власти – всегда проверка конституционного строя, проверка его на прочность; Мирная преемственность власти – это важнейший элемент

политической стабильности). Следует особо подчеркнуть, что в других инаугурационных речах российских президентов слово *власть* не употребляется.

Средством выражения концепта “власть” можно считать также использование лексемы *Президент* (1. Выборный глава государства (в большинстве стран с республиканской формой правления; 2. Высшее должностное лицо фирмы, банка, компании и т. п. [*Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения* 1998, 500–501]). Данное существительное выступает во всех инаугурационных речах (В.В. Путин, 2000 г.: 2 словоупотребления; В.В. Путин, 2004 г.: 2 словоупотребления; Д.А. Медведева, 2008 г.: 2 словоупотребления; В.В. Путин, 2012 г.: 1 словоупотребление). Следует, однако, заметить, что во всех выступлениях не подчеркивается *власть* Президента, а его обязанности (*обязанности Президента хранить государство и верно служить народу; буду работать с полной отдачей сил как Президент и как человек; Вступая в должность Президента Российской Федерации, понимаю всю свою ответственность перед Родиной*). В таких контекстах выступает также лексема *президентский*, которая образует только словосочетания *президентская присяга* и *президентская обязанность*.

Можно предположить, что в инаугурационных речах российских президентов концепт “власть” реализуется не только непосредственно, но также косвенно. В.В. Путин и Д.А. Медведев создают в своих выступлениях имидж сильного лидера, который в состоянии вести Россию в светлое будущее, который сделает все для его блага (*Сделаю все, чтобы оправдать доверие; Считаю смыслом всей своей жизни и своим долгом служение Отечеству, служение нашему народу; Мы обязательно добьемся успеха; Я хорошо осознаю, какой груз ответственности ложится на мои плечи; мой долг – служить ему каждый день и каждый час, сделать всё для лучшей жизни наших людей, их успеха и уверенности в своем будущем, во имя дальнейшего подъёма и процветания нашей любимой Родины – нашей великой России; буду работать активно, открыто и честно, сделаю все, что смогу, все, что в моих силах, чтобы оправдать надежды миллионов людей*). Созданию образа волевого человека, хорошего лидера способствует использование в речи таких лексем, как *ответственность, работать, решать, добиться, доверие, сила, успех*.

Следует заметить, что, кроме вышеуказанных, концептом, играющим особую роль в случае жанра инаугурационных речей вступающих в должность президентов, является концепт “единство”. Реализация

этого концепта происходит с помощью лексических средств, выражающих обобщенность.

Лексическим средством вербализации концепта “единство”, которое применяется в речах вступающих в должность российских президентов наиболее часто, является местоимение *мы* (58 словоупотреблений). Использование в политическом дискурсе этого местоимения – это призыв к единству народа (главной задачей инаугурационной речи президента является объединение жителей страны – интегративная функция). Следует, однако, отметить, что употребление этой лексемы – это также средство выражения солидаризации с адресатом (попытка убедить слушателей, что политик – это один из них). Можно предполагать, что в данном жанре политического дискурса местоимение *мы* используется также потому, чтобы не дифференцировать аудиторию (представителей народа) по какому-либо признаку.

Другими приемами реализации концепта “единство” в инаугурационных речах российских президентов является:

- употребление притяжательного местоимения *наш* (51 словоупотреблений);
- употребление местоимения *весь*, указывающего на совокупность (26 словоупотреблений);
- употребление лексем *общий* (9 словоупотребления), *единый* (2 словоупотребления), *совместный* (2 словоупотребления), *сплоченный* (1 словоупотребление), *объединенный* (1 словоупотребление);
- употребление наречия *вместе* (1 словоупотребление);
- употребление наименований людей со значением собирательности: *народ* (26 словоупотреблений), *граждане* (21 словоупотребление), *общество* (7 словоупотреблений), *друзья* (6 словоупотреблений), *нация* (4 словоупотребления), *сограждане* (1 словоупотребление).

Настоящее исследование посвящено главным концептам русского политического дискурса, которые актуализируются в инаугурационных речах российских президентов. Материалом для анализа послужили выступления, произнесенные В.В. Путиным (7 мая 2000, 7 мая 2004, 7 мая 2012) и Д.А. Медведевым (7 мая 2008). Обращение нового Президента к избирателям – это классический, но новый для политической дискурса в России жанр. Его главной целью является консолидации слушателей как народа и формирование связи Президента с обществом.

Характерными для русского политического дискурса концептами, которые актуализируются в инаугурационных речах президентов, являются концепты “Россия”, “народ”, “власть”, “единство”. Наблюдае-

ния над особенностями вербализации перечисленных концептов позволили установить многообразный состав лексических единиц, представляющих их. Президенты актуализируют в сознании слушателей различные признаки данных концептов. Выбор определенных признаков отражает индивидуальные предпочтения политиков, но также соответствует правилам построения данного дискурсивного жанра. Следует обратить особое внимание на экспликацию концепта “власть” – основного концепта политического дискурса. Главным средством его выражения является использование существительного *власть*, которое, однако, выступает только в одной инаугурационной речи (речь В.В. Путина из 2000 г., 5 словоупотреблений). Средством выражения данного концепта можно считать также использование лексической единицы *Президент*, которая используется во всех инаугурационных речах, однако, во всех выступлениях упор делается не на власть Президента, а на его обязанности. Следует подчеркнуть, что лексемы, которые являются вербализацией концепта “народ”, в подавляющем большинстве употребляются в форме косвенных падежей. Они не являются активным деятелем в структуре предложения, что свидетельствует о том, что не занимают главной позиции в смысловой организации текста – народу не отводится активная роль в предложении, и, следовательно, в политическом процессе.

Литература

- Арутюнова Н.Д., 1999, *Введение*, [в:] *Логический анализ языка: образ человека в культуре и языке*, Москва, с. 3–10.
- Большой толковый словарь русского языка*, 1998, автор и руководитель проекта, составитель, главный редактор С. А. Кузнецов, Санкт-Петербург.
- Бутакова Л.О., Демина Е.С., 2003, *Когнитивное моделирование: проблемы теории и практики*, [в:] *Язык. Этнос. Картина мира: Сборник научных трудов* / Отв. ред. М.В. Пименова (Серия «Концептуальные исследования». Выпуск 1), Кемерово, с. 44–58.
- Водак Р., 1997, *Язык. Дискурс. Политика* / Пер. с англ. и нем., Волгоград.
- Залевская А.А., 2001, *Текст и его понимание*, Тверь.
- Карасик В.И., 2002, *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*, Волгоград 2002.
- Корнилов О.А., 1999, *Языковые картины мира как производные национальных менталитетов*, Москва 1999.
- Мокиенко В.М., Никитина Т.Г., 1998, *Толковый словарь языка Совдепии*, Санкт-Петербург.

- Пантин В., Лапкин В., 1999, *Ценностные ориентации россиян в 90-е годы*, "Pro et Contra" Т. 4, № 2, с. 144–160, [online], <http://viperson.ru/wind.php?ID=450882>, [30.06.2014].
- Пименова М.В., 2002, *Методология концептуальных исследований*, „Вестник КемГУ” Вып. 4 (12), Сер. Филология, с. 100–105.
- Пименова М.В., 2003, *О типовых структурных элементах концептов внутреннего мира (на примере концепта душа)*, [в:] *Язык. Этнос. Картина мира: Сб. науч. тр.* / Отв. ред. М.В. Пименова (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 1), Кемерово, с. 28–39.
- Попова З.Д., Стернин И.А., 2003, *Язык и национальная картина мира*, Воронеж.
- Словарь русского языка в 4-х т.*, 1982, Москва, т. 1.
- Степанов Ю.С., 1997, *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*, Москва.
- Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения*, 1998, под ред. Г.Н. Складчиковой, Санкт-Петербург.
- Флегонтова Ю.Н., 2003, *Когнитивная лингвистика: ее роль на современном этапе и перспективы развития*, [в:] *Филологический сборник. Человек и его язык (К 75-летию проф. В.П. Недеякова)* / Отв. ред. чл.-корр. САН ВШ Е.А. Пименов, М.В. Пименова, Вып. 4, Кемерово, с. 96–99.
- Шейгал Е.И., 2000, *Семиотика политического дискурса*, Волгоград.
- Язык и национальное сознание. Вопросы теории и методологии*, 2002, Воронеж.
- Campbell K.K., Jamieson K.H., 1986, *Inaugurating the Presidency / Form, Genre and the Study of Political Discourse*. Columbia (S. Car.): Univ. of S. Car. Press., p. 203–225 [цит. по: Шейгал Е.И., 2000, *Семиотика политического дискурса*, Волгоград].

DISTINCTIVE FEATURES OF MAIN CONCEPTS
OF RUSSIAN POLITICAL DISCOURSE
(BASED ON RUSSIAN PRESIDENTS' INAUGURAL SPEECHES)

S U M M A R Y

The inaugural speech of president elect is one of the most important types of political discourse. The tradition of this genre was formed many years ago in the United States of America. It is a new genre in Russia, but it is becoming more and more important. The material for the research was Russian Presidents' inaugural speeches (President Putin: 2000, 2004, 2012, President Medvedev: 2008). The author analyzed the verbalization of main concepts of Russian political discourse (Russia, country, nation, unity).

Robert Szymula e-mail: rszymula@interia.pl

Владимир Заика

Белосток

Галина Гиржева

Великий Новгород

Трансгрессия в эстетическом дискурсе

Ключевые слова: эстетический дискурс, референт, образ, трансгрессия.

Задачей нашей работы является применение понятия **трансгрессия** для объяснения некоторых специфических сторон эстетического дискурса.

Эстетический дискурс мы понимаем как деятельность, **содержанием** которой в узком смысле является **образование референтов**. Не отсылка к референтам, как практической речи, а именно образование. Референты как результат эстетической речевой деятельности являются содержанием этой деятельности, но не целью. **Целью** же является сама **деятельность, процесс** создания референтов и сопутствующие этой деятельности различные чувства, включая удовольствие, называемое эстетическим; «... а сделанное в искусстве неважно», – подчеркнул В. Шкловский в программной статье [Шкловский 1983, 15]. Результат чтения текста – построенное референтное пространство – эстетической ценности не имеет: мы можем сколько угодно точно помнить события, произошедшие в художественном мире романа, детали пейзажей и портретов, помнить о том, какие яркие впечатления получили от восприятия того или иного фрагмента текста, но чтобы пережить **эстетическое наслаждение** мы снова и снова перечитываем роман, пересматриваем кинофильм, слушаем хорошо известную музыку.

Именно процесс, деятельность обеспечивает эстетический эффект, и понятие «дискурс» применительно к словесности подчеркивает этот деятельностный аспект.

Выявляя специфику художественной словесности, мы выделили три типа изображаемых референтов применительно к литературе XIX–XXI веков: **референты-реалии** (все изображаемые предметы, включая людей), **референт-повествующий субъект** (повествователь в прозе или лирический герой в поэзии, инстанция, позиция изложения, которую учреждает для создаваемого художественного мира автор) и **референт-язык** (изображаемый социальный этнический язык, на котором написан текст) [Заика 2006].

Для устранения недоразумений в описании семантики текста, на основе различия текста и произведения, мы разграничили понятия «образ» и «референт»: **художественный образ**, который понимается как задаваемая планом выражения схема действий воображения, инструкция эффективной работы воображения. При этом образы, будучи супраэлементами единицами, составляют **план содержания** текста, и **референт** – результат воображения предмета, то, что представляет себе человек, воспринимающий художественный текст, референты, созданные по схемам плана содержания текста составляют **референтное пространство** [Заика 2011, 51].

Обращая внимание на процессуальную сторону эстетического дискурса, мы расширили применение понятия «металепсис» с учетом трех типов референтов и трех типов образов и предположили полезность признания того, что художественная речь металептична по преимуществу [Заика 2014].

Применительно к металепсису употребляется и другой термин – «**трангрессия**» [См. Зенкин 2006]. Если металепсис – конкретный прием, то понятие «**трангрессия**», как нам представляется, позволяет объяснить более общие и менее заметные свойства художественной речи.

Трангрессия (лат. *trans* – сквозь; через, за и *gressus* – приближаться, переходить, нападать) – понятие, «фиксирующее феномен перехода непроходимой границы» [Можейко 2002] – активно используется в концепциях постмодернизма (в работах М. Бланшо, М. Фуко, Ж. Батая и др.).

Содержание термина в подробных определениях весьма расплывчато. Так, в одном и том же источнике трангрессия определяется по-разному: и как «понятие, обозначающее **ситуацию** достижения субъектом внешней позиции по отношению к чему-либо в процессе пе-

ресечения границ и выхода за пределы, по ту сторону явлений, состояний или объектов...», и как некая **интенция**, которая может **осуществиться**: «главным условием возможности **осуществления трансгрессии** становится не только дополнение об автономности и самостоятельности субъекта, но и наличие самой границы, которую необходимо преодолеть...», и как сам **процесс** осуществления: «**Акт** трансгрессии призван снять эти противопоставления...» [Грицанов 1999].

В различных понятийных системах постмодернизма трансгрессия трактуется более обобщенно, как некий **опыт преодоления** субъектом всевозможных границ, пределов, рубежей, разного рода запретов, норм и т.д. Также к таким прорывам, преодолениям относят праздник (когда временно возможно то, что обычно запрещено), смерть, откровение и др. Применительно к выражению этого опыта с помощью языка отмечается неготовность языка к его (опыта) экспликации. М.А. Можейко приводит выразительные метафоры для описания этого отношения языка и опыта: «замешательство слова» (Батай), «обморок говорящего субъекта» (Фуко) [Можейко 2002].

Чтобы приспособить понятие для выражения и объяснения особенностей эстетического дискурса, мы воспользуемся определением В.А. Подороги, который описывает это понятие применительно к культуре: «Трансгрессией является всякая **сила**, которая превосходит **предел**, установленный ей другими силами [...]. Трансгрессию можно также определить и как **эксцесс** (избыток или недостаток сил), как особое **состояние**, приводящее к нарушению **нормы, закона** или **правила**. Трансгрессия – это **пространство** перехода от одного фиксированного состояния к другому, это **граница** перехода, скользящая **черта**, указывающая на возможность перехода» [Подорога 2010, 91].

Именно в этом определении для нас существенны опорные элементы применительно к нашей проблеме. Первый гипероним определения – «сила» – наиболее точно характеризует специфику эстетического дискурса: «**сила**, которая превосходит **предел**, установленный ей другими силами...». Из трех первых значений слова *сила* ('величина', 'способность', 'начало'), мы имеем в виду третье. Сила как **начало**, как **источник** энергии, источник энергии той деятельности, которая сообщает дискурсу эстетическую специфику.

Далее это начало также определяется как «эксцесс», «особое состояние», точнее, как **состояние эксцесса** – избытка энергии, которым и обеспечивается «преодоление предела». В этом уточнении указывается на источник силы: избыток / недостаток. Эксцессом в словесности можно считать всякую речевую, в том числе повествовательную

фигуру. Фигуративность – это, пожалуй, самый обычный случай проявления трансгрессии как силы, превосходящей предел.

Предел в рассматриваемом определении конкретизируется понятиями **норма, закон, правила**, которые установлены иными силами. Далее В.А. Подорога определяет понятие трансгрессии с использованием этимологической семантики термина – это «**пространство** перехода», и далее: «**граница** перехода». Центральные элементы (**граница** и **переход**) присутствуют и в понятиях, выражаемых этим же термином в других областях знаний: в **геологической** трансгрессии – это изменение границы моря и суши, наступление моря, в **биологической** – это граница особи и появление (переход) признака у особи другого поколения, в **фантастике** – перемещение в пространстве персонажа, игнорирующего границы (А. и Б. Стругацкие, Дж. Роулинг); в **юриспруденции** – границы права и т.д. (Полагаем, что сочетания вроде *трансгрессивный переход* или *акт трансгрессии* являются в известном смысле плеонастичными).

Граница продолжает ряд, которым поясняется предел: **норма, закон, правило**. Для художественного дискурса – это, с одной стороны, порядок, заданность, постоянство обусловленные практической реализацией языка, а с другой стороны – нормы, заданные знаниями художественной литературы: требования жанра, а также манера, инерционность которой – это тоже своего рода господство, для преодоления которого необходима сила. Впрочем, не только сила, но и определенные «технологии»: так, М. Бланшо определяет трансгрессию как «технику преодоления власти дискурса» [Грицанов 1999].

В этом «пространственном» объяснении трансгрессии **граница** и есть **предел**, который «превосходит» **сила**. Очевиден парадокс: трансгрессией называется и сила, превосходящая предел, и сам предел, граница, преодолеваемая силой. Парадокс устраняется, если усложнить силу предположением преодоления предела. Сила возникает или имеется не сама по себе как признак (начало, свойство, энергия) дискурса; силой предполагается преодолеть предел. То есть само наличие силы, в том числе в состоянии эксцесса, – это свойство **для преодоления границы** (нормы, закона, правила).

Также заметим, что «скользящая **черта**, указывающая на возможность перехода», говорит о прецедентах достижения предела и его преодоления (нарушения нормы) и это не просто знание о границе, норме, правиле, но и предположение, допущение, предвкушение преодоления. Кроме того «скользящая черта» – это изменение границы. В.А. Подорога отмечает, что отрицая предел, трансгрессия постоянно и утвержда-

ет предел, и «этим позитивным **утверждающим отрицанием** она прокладывает себе путь» [Подорога 2010, 91]. В самом простом случае это то, что называют динамикой нормы: и языковой, и литературной. Поскольку речь, первоначально используемая в повседневности, обретает норму (границы ее формируются узусом коммуникативного опыта говорящего), а, например, фигура, будучи преодолением этой нормы, является выходом за границы нормы, то тот факт, что коммуникант, воспринимающий фигуру, несмотря на ее непредвиденность, все-таки осмысляет высказывание, и речевой эксцесс, как нарушение обычного порядка применения языка, приводит не к коммуникативной неудаче, а наоборот, к эффективности, может послужить поводом для воспроизведения этой фигуры, что в конечном счете приведет к нормированию аномалии и демаркации нормы. «Утверждающее отрицание» имеет место и в отношении нормы конкретного отдельного текста. Например, метрическая заданность может не соответствовать ритмической данности, а затем ритмические нарушения, в свою очередь, могут стать нормой [Лотман 1972, 50].

Предположение наличия преодолеваемых границ в трансгрессии объясняется понятием **невозможное**. Будучи отвлечением от понятия граница, невозможное является составляющим трансгрессии: «Двигаясь в плоскости категорий возможности и действительности, концепция трансгрессии вводит для фиксации своего предмета понятие „невозможности“, интерпретированной ... в качестве онтологической модальности бытия» [Можейко 2002]. Невозможность (как и возможность) предмета, признака, явления, события определяется опытом. Но именно опытом восприятия художественных произведений подтверждается возможность в художественном мире осуществить неосуществимое, выполнить невыполнимое, возможность необыкновенного, небывалого, удивительного, чудесного.

Установку на чудесное Ж. Батай определяет как конститутивный признак искусства вообще: «Каждое произведение искусства в отдельности имеет независимый смысл, но стремление к чуду является для него общим со всеми другими. Мы можем сказать заранее, что произведение искусства, где это стремление не чувствуется, где оно недостаточно сильно и осуществлено с трудом, является произведением посредственным» [Батай]. Стремление к чуду – это составляющая трансгрессии.

Основными признаками художественного мира (всех типов перечисленных выше референтов), который создает автор, являются **фиктивность** (это мир, не существующий на-самом-деле, вымышленный),

творимость (мир творимый из материала, то есть опыта: с одной стороны, автора, с другой – читателя), а также **автореферентность** (мир самоценный, нетранзитивный, неутилитарный). Формула волшебной сказки *И я там был. Мёд-пиво пил. По усам текло, а в рот не попало* ёмко и точно характеризует все перечисленные признаки. Стремлением к чуду, ожиданием чуда определится значимость эстетической деятельности. Эта составляющая трансгрессии как силы, которой наделяет автор свой художественный мир, воплощая его в тексте. Все признаки говорят, собственно, об одном и том же: **фиктивность** – об отношении художественного мира к опыту жизнедеятельности в реальном мире, **автореферентность** – об отношении к опыту только в будущем (невозможность полезного использования в деятельности), **творимость** – об источниках информации о мире опыта для создания, творения референтов нового, необычного, чудесного мира. Конечно, к опыту из которого творится новый художественный мир, относится и опыт восприятия художественных текстов с созданными референтами. И весь этот художественный опыт, наряду с опытом практическим, является источником, из которого творится конкретный художественный мир в процессе эстетической деятельности.

Итак, трансгрессия применительно к художественной словесности – это **не сила** (начало, энергия), **не преодоление**, и **не граница** (правило, норма, запрет). Трансгрессия – это **сила-для-преодоления-границ**. Если использовать возможности несовпадения терминов **художественное** и **эстетическое**, то можно уточнить: наличие начала, силы для преодоления границ – это специфика художественной организации текста, а преодоление как процесс – это специфика эстетического восприятия. Трансгрессией наделяется художественный текст, воплощающий конкретный художественный мир.

Трансгрессия как начало, энергия, как **сила-для-преодоления-границ** проявляется в тексте. И проявляться она может в большей или меньшей мере. Планом содержания текста являются, как было отмечено выше, образы. Образ, напомним, – это способ, которым воспринимающему сознанию следует создавать референт (согласно воспринимаемому плану выражения).

Образы всех трех типов референтов (реалий, повествующего субъекта и языка) создаются одной вербальной последовательностью, одним планом выражения.

Рассмотрим первый абзац рассказа В. Набокова *Весна в Фиальте*.

Весна в Фиальте облачна и скучна. Все мокро: пегие стволы платанов, можжевельник, ограды, гравий. Далеко, в бледном просвете, в неровной раме синеватых домов, с трудом поднявшихся с колен и ощупью ищущих опоры (кладбищенский кипарис тянется за ними), расплывчато очерченная гора св. Георгия менее чем когда-либо похожа на цветные снимки с нее, которые тут же туриста ожидают (с тысяча девятьсот десятого года, примерно, судя по шляпам дам и молодости извозчиков), теснясь в застывшей карусели своей стойки между оскалом камня в аметистовых кристаллах и морским рококо раковин. Ветра нет, воздух тепл, отдает гарью. Море, опоенное и опресненное дождем, тускло оливково; никак не могут вспениться неповоротливые волны [Набоков 2001, 3].

В начале пейзажа *Весна в Фиальте облачна и скучна. Все мокро: пегие стволы платанов, можжевельник, ограды, гравий* созданы образы реалий. Только два определения *скучна* и *пегие* являются проявлениями трансгрессии, это эксцессы в силу своей двойственности. Определение *скучна* является характеристикой не столько образуемой реалии, сколько повествователя. Это оценочное определение реалии обнаруживает повествователя (оценка эксплицирует субъекта этой оценки).

Трансгрессия в случае определения *пегие* является иной. Это не только изображение признака референта-реалии (пятнистости платана), но в силу нарушения нормы сочетаемости (прилагательное *пегий* обозначает масть животного) этот элемент языка также становится предметом изображения.

В продолжении описания города образы референтов значительно усложняются – трансгрессия возрастает. В подробностях этого описания трудно при первом прочтении установить основной референт-реалию: гору св. Георгия. Находящееся в постпозиции распространенное определение *с трудом поднявшихся с колен и ощупью ищущих опоры* отягощено уточнением (*кладбищенский кипарис тянется за ними*) и при наличии препозитивного уточнения формы референта *в неровной раме синеватых домов* является очевидным эксцессом. Оно содержит образы не только реалий (натурфактов и артефактов), но и языка. В случае употребления нестершихся метафор, тем более развернутых, слова не могут сразу отсылать к реалиям материала (опыта), для формирования референтов-реалий, но прежде задерживают внимание на самих словах, делая их тоже референтами.

Фрагмент избобилует подобными употреблением при описании открыток с изображением горы, которые *туриста ожидают, ... теснясь*

в застывшей карусели своей стойки между оскалом камня в аметистовых кристаллах и морским рококо раковин. В ряду трех метафор застывшая карусель стойки, оскал камня и рококо раковин заметность языка возрастает пропорционально необычности метафор, значительно усиливаясь паронимической аттракцией последнего сочетания всего высказывания. Специфическое употребление придает силу высказыванию, провоцируя выход за границы пространства реалий и выстраивание референта иного рода – языка. Приведенная последовательность метафор – это возрастание очевидности необходимости референта-языка в референтном пространстве, создаваемом в процессе восприятия текста рассказа.

Итак, образ языка в рассматриваемом фрагменте обеспечивается и нарушением сочетаемости, и переносными употреблениями, и паронимической аттракцией. Все эти явления являются проявлением трансгрессии – силы, создающей неоднородность образа. Заметим, что *рококо раковин* не является завершающим в приведенном описании. Абзац-пейзаж завершается доминированием образов референтов-реалий (впрочем, не без метафор: *опоенное, неповоротливые*), что создает определенную симметрию (ср. начальные образы реалий: *ограды, гравий*). Это сохраняет основную функцию фрагмента, предусмотренную жанром – обеспечить создание общего фона предполагаемых событий.

Вернемся к образованию референта-повествователя. Любое оценочное определение трансгрессивно, так как в нем удваивается образ: изображается кроме реалии, также повествующий субъект. В приведенном фрагменте кроме описанного оценочного определения, образ повествователя обеспечивается также той частью третьего предложения, где описывается несходство горы с ее изображениями на открытках. То количество подробностей, которые приведены, несомненно является эксцессом. Их избыточное количество выходит за пределы необходимого (уже хотя бы потому, что «теряется» основной предмет речи – гора) и тем самым, обращают внимание на субъекта, сообщающего эти подробности.

Специфическим средством изображения субъекта является уточнение, начинающееся предложением *судя по* с семантикой заключения и наречия *примерно*. Поскольку *примерно* подчеркивает приблизительность срока именно в постпозиции, оно функционирует как метатекстовый элемент и обособляется как вводное, чем также эксплицирует повествующего субъекта. Всякая метатекстовость обнаруживает в высказывании субъекта.

Если обратить внимание на описание атмосферных признаков: *Ветра нет, воздух тепл, отдает гарью*, то можно заметить, что в отличие от реалий видимых (*платаны, можжевеловник, ограды, гравий, дома* и т.д.), реалии, которые имеют иную модальность, в большей степени обнаруживают субъекта, в особенности две последних (*воздух и гарь*), так как наличие или отсутствие ветра может быть и видимым. Кроме того, последняя деталь пейзажа *никак не могут вспениться неповоротливые волны* тоже трансгрессивна: именно такое обозначение отсутствующих реалий (бурунов), обеспечивает присутствие нетерпеливого наблюдателя.

К приведенному описанию проявлений трансгрессии в рассматриваемом фрагменте следует добавить, что всякое заметное не прямое употребление, в частности, метафора, свидетельствует о субъективности взгляда на мир и, тем самым содержит кроме элемента образа языка, элемент образа повествователя (лирического героя).

Если сравнивать два типа художественной словесности – поэтическую и прозаическую, то оказывается, что степень трансгрессии в поэзии в целом значительно выше.

Приведем стихотворение Велимира Хлебникова:

О, Достоевскиймо бегущей тучи!

О, пушкиноты млеющего полдня!

Ночь смотрится, как Тютчев

Безмерное замирным полня. [Хлебников 1987, 54]

Здесь в линейной последовательности первого стиха одновременно задается начало образа лирического героя междометием, выражающим сильное чувство, и восклицательностью предложения, в котором содержатся образы реалий – первых элементов пейзажа. При этом уже первая словоформа *достоевскиймо* в силу ее окказиональности является значительным проявлением трансгрессии. Для того, чтобы реализовать словоформу, то есть использовать ее лексическое значение для образования референта реалии, необходимо фактически произвести слово из воспроизводимых единиц – морфем – по той или иной существующей в опыте словообразовательной модели, как бы «надстроить» означаемое над морфемами (означающим). Окказионализм является эксцессом (избыточностью): добавлением номинативной единицы к словарю, обеспечивающему в данном языке коммуникацию.

Второй стих *О, пушкиноты млеющего полдня!* сделан по той же модели, что и первый. Заметим, что полный синтаксический параллелизм тоже является элементом образа языка. Всякий заметный повтор является эксцессом, так как избыточен.

Сравнивая два окказионализма, можем заметить, что окказиональные образования значительно более трансгрессивны, чем, например, неразвернутая метафора. Окказионализм обращает внимание на форму слова, но фактически вынуждает выстраивать по форме содержание, чтобы обеспечить образ референта-реалии. Активизируется словарь в поисках прецедентов реализации данной словообразовательной модели. Производство семантики окказионализма *достоевскиймо* – чрезвычайно сложно, так как он реализует не только непродуктивную модель с суффиксом *-ъм-* *письмо* от *писать*, *дерьмо* от *драть* [Черных 1999, 232], а также *бельмо* [Цыганенко 1989, 301], но и модель, не применяемую к производящим основам имён собственных. Более того, окказионализм называет отвлеченный признак тучи, быстро перемещающейся по небосклону, причем более конкретный, чем какая-нибудь «достоевскость».

Второй окказионализм *пушкиноты* реализует более распространенную модель: суффикс *-от-* + именные или глагольные основы. Слова, образованные по этой модели, выражают преимущественно отвлеченные признаки (*красота*, *широта*, *полнота*), состояния материального мира (*мерзлота*), состояния субъекта (*скукота*, *тошнота*) и т.д. и в основном не имеют формы множественного числа. Но форма числа окказионализма указывает на конкретность его значения.

Таким образом, трансгрессивность первых двух стихов состоит в избыточности образов, в присутствии начал образов всех трех типов референтов: реалий, повествующего субъекта и языка. Кроме того, точным параллелизмом (дополнительным эксцессом) образ языка усиливается.

Если первые два стиха изображают два разных референта-реалии, имеющих отношение к торопливости облака и жаре полдня, то третьим и четвертым стихом изображается один референт-реалия – ночь. В этом стихе после предшествующей трансгрессивности создается впечатление простоты словесного ряда. Здесь очевидно разграничение двух типов референтов-реалий: литература – природа.

Сравнение в отличие от метафоры, разумеется, менее трансгрессивно, поскольку содержит связку *как*, которая маркирует переход ко второму компоненту и тем самым смягчает преодоление границы «изображаемая реалия / изображающая реалия», и не предполагает образование референта-языка. Впрочем, это касается сравнения вообще. В рассматриваемом же случае ситуация усугубляется употреблением глагола *смотрится*, который невозможно сколько-нибудь однозначно семантизировать. Здесь *смотрится* – это 1) ‘разглядывает себя’, или

2) ‘с интересом воспринимается’, или 3) ‘выглядит, обнаруживая лучшие стороны’? Совершенно неясно, что изображается с помощью чего: природа объясняется посредством русской литературы или русская литература посредством природы. Дополнительное действие, выраженное дееспричастным оборотом, возобновляет прерванный в третьем стихе образ языка, который обеспечивается как собственно окказионализмом *замирным*, так и аттракцией *безмерное замирным*, но никак не проясняет ситуацию с референтами-реалиями.

Мы далеки от мысли, что подробный анализ дает основания для разъяснения и, тем более, формулировки смысла стихотворения. Поэтому утверждение, что это пейзаж о русской литературе и русском языке – это самое конкретное, что можно утверждать о смысле рассматриваемого стихотворения Велимира Хлебникова.

Итак, трансгрессию мы определили подчеркнуто телеологично как **силу-для-преодоления-границ**. Мы говорим о трансгрессии как силе, которая задается не просто избытком, нарушающим границы нормы, но стратегией включенности в пределы изображаемого художественного мира трех типов референтов как элементов этого художественного мира: реалий, повествующего субъекта и языка. Сила, собственно, и определяется отношением этих элементов. Реализуется эта сила симультанно: образы реалий одновременны, параллельны, синхронны образам повествующего субъекта и языка. Именно симультанная реализация создает затрудненность художественной формы.

Трансгрессия как сила является градуальной, поэтому можно говорить о большей или меньшей трансгрессивности текста. В самом общем виде для поэтической трансгрессии более характерны эксцессы, обеспечивающие образ языка, а для прозаической – эксцессы, обеспечивающие образ повествующего субъекта.

Нам представляется, что понятие трансгрессии позволяет сформировать несколько отличный от традиционного взгляд на эстетический дискурс и подчеркнуть его деятельностную сторону.

Литература

- Батай Ж., *Запрет и трансгрессия* [online], <http://vispir.narod.ru/bataj2.htm> [20.10.2014]
- Грицанов А. А., 1999, *Новейший философский словарь*, Минск.
- Заика В. И., 2006, *Очерки по теории художественной речи*, Великий Новгород.

- Заика В. И., 2011, *План содержания и референтное пространство художественного текста*, [в:] *Когнитивная поэтика: проблемы, опыт исследования*. Научная серия «Современная русистика: направления и идеи», т. III. Olsztyn, с. 33–51.
- Заика В. И., 2014, *Эстетический дискурс как металепсис*, [в:] *Слово. Словарь. Словесность. Коммуникация. Текст. Синтаксис*, Санкт-Петербург, с. 58–63.
- Зенкин С., 2006, *Поэтика трансгрессии*, „Новое литературное обозрение”, № 78 [online], <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/78/ze30.html> [20.10.2014]
- Лотман Ю. М., 1972, *Анализ поэтического текста*, Ленинград.
- Можейко М. А., 2002, *Трансгрессия*, [в:] *История философии: энциклопедия*, Минск, [online], http://dic.academic.ru/dic.nsf/history_of_philosophy/545 [20.10.2014]
- Набоков В., 2001, *Весна в Фиальте*, Харьков.
- Подорога В. А., 2010, *Трансгрессия и предел*, [в:] *Новая философская энциклопедия*, т. 4., Москва.
- Хлебников В., 1987, *Творения*, Москва.
- Цыганенко Г. П., 1989, *Этимологический словарь русского языка*, Киев.
- Черных П. Я., 1999, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. 2, Москва.
- Шкловский В. Б., 1983, *О теории прозы*, Москва.

TRANSGRESSION IN THE AESTHETIC DISCOURSE

S U M M A R Y

Transgression is understood as a force that is generated against three different elements of the art world. Transgression create problems form and is realized by simultaneous formation of referents: realities, narrating subject, language.

Владимир Заика e-mail: w.i.zaika@gmail.com

Галина Гиржева e-mail: girzhevagalina@yandex.ru

Anna Żebrowska

Poznań

**O języku młodego pokolenia z Komarowszczyzny
(na podstawie badań terenowych przeprowadzonych
w regionie miadziolskim obwodu mińskiego)**

Słowa kluczowe: sytuacja językowa, regionalna odmiana języka rosyjskiego, gwara miejscowa

1. Wprowadzenie

W niniejszym artykule zostanie przedstawiona współczesna sytuacja językowa młodego pokolenia mieszkańców wsi Komarowo (Komarowszczyzna¹). Rozważania będą oparte na wynikach badań terenowych przeprowadzonych w latach 2010–2014 na Miadziolszczyźnie (rejon miadziolski), na analizie ankiet oraz na obserwacji i doświadczeniu wynikających z racji pochodzenia z wyżej wymienionego obszaru.

Wieś Komarowo jest położona w północno-zachodniej Białorusi, 40 km od granicy litewskiej, 80 km od Wilna i ok. 200 km od Mińska. Rejon miadziolski – należący dzisiaj do obwodu mińskiego – graniczy z rejonem wilejskim tegoż obwodu, postawskim i dokszyckim obwodu witebskiego oraz ostrowieckim i smorgońskim obwodu grodzieńskiego. Wcześniej natomiast Komarowszczyzna była częścią powiatu święciańskiego wileńskiej guberni.

Według źródeł historycznych folwark Komarowo – Komarowszczyzna – został założony przed końcem 1330 roku [Лемяшонак 1998; Драўніцкі 2004; Гіль 2008]. Posiada on długą, a zarazem zawiłą historię. Początkowo Komarowszczyzna wchodziła w skład Księstwa Połockiego, które z kolei od XIII do XVI wieku, w wyniku połączenia bałtycko-słowiańskich plemion,

---

¹ Komarowszczyzna – to jedna z nazw folwarku Komarowo.

stanowiło część Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po zawarciu unii lubelskiej pomiędzy Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim (1569) zostało utworzone państwo znane jako Rzeczpospolita Obojga Narodów, a ziemie dzisiejszego regionu miadziolskiego weszły w skład Rzeczypospolitej. W późniejszym okresie – w rezultacie rozbiorów Polski – los Miadziolszczyzny zależał od imperium rosyjskiego, później, po podpisaniu traktatu ryskiego, od Polski (1921–1939), następnie od Rosji Radzieckiej. Podczas II wojny światowej ludność tych terenów musiała podporządkować się niemieckim okupantom, a po wyzwoleniu – władzy radzieckiej.

W warunkach kilkakrotnie zmieniających się granic, władzy oraz systemów politycznych wychowywało się kilka pokoleń mieszkańców Komarowa. Starsze pokolenie – urodzone przed II wojną światową – przekazywało własny światopogląd, obyczaje i język swoim dzieciom i wnukom. Ludzie urodzeni przed II wojną światową najczęściej nazywają siebie Polakami i identyfikują się z polskimi tradycjami i obyczajami. Średnie pokolenie znajduje się „na rozdrożu” – pomiędzy polską i białoruską, a niekiedy rosyjską samoidentyfikacją. Młodzi natomiast, mający w większości *polskie korzenie*², identyfikują się z Białorusią lub Rosją, co znajduje swoje odzwierciedlenie w języku komunikacji [por. Engelking 2000, 2007, 2008; Straczuk 2008].

Lingwistyczna sytuacja Miadziolszczyzny istniejąca na geograficznym, etnicznym i językowym pograniczu także charakteryzuje się złożonością i różnorodnością. Można przypuścić, iż przyczyna tego tkwi w socjalno-historycznych warunkach oraz wszelkich zmianach społecznych. Wydarzenia historyczne, wzajemne oddziaływanie etnicznych, kulturowych i językowych systemów, prestiż języka polskiego lub rosyjskiego (w różnych okresach) doprowadziły do współczesnej sytuacji językowej.

Dotychczas zgromadzony materiał liczy około 70 godzin nagrań³, wiele zanotowanych rozmów z mieszkańcami Komarowszczyzny, a także przeprowadzonych ankiet wśród młodzieży⁴. Wywiady mają charakter swobodny, w związku z czym niesugerowane odpowiedzi pozwalają wyciągnąć obiektywne wnioski. Ankiety natomiast zawierają konkretne pytania dotyczące:

---

² Określenia *polskie korzenie* używają sami mieszkańcy, podkreślając, że ich pradziadkowie i dziadkowie byli Polakami. I choć sami rzadko posługują się językiem polskim, to wciąż przestrzegają polskich tradycji i obyczajów i pamiętają o swoim pochodzeniu.

³ W niniejszych rozważaniach, jak już wspomniałam wcześniej, uwaga będzie skupiona na mowie młodych ludzi, natomiast w wywiadach uczestniczą trzy pokolenia – starsze (przedwojenne), średnie (urodzone po II wojnie światowej) i młodzież.

⁴ Ankietowanie miało miejsce w komarowskiej szkole średniej, która ze względu na niewielką ilość uczniów (około 50 osób) z końcem roku szkolnego 2013/2014 została zamknięta. Do 1939 roku szkoła ta była polską szkołą, natomiast z przyjściem władzy radzieckiej przekształcono ją w białoruskojęzyczną.

funkcjonowania języka w domu ankietowanego, w szkole/w pracy, w sytuacjach oficjalnych/nieoficjalnych oraz sposobu komunikacji przez komunikatory internetowe.

Badania pokazują, iż młodzi ludzie – pomimo *polskich korzeni* – deklarują częstsze posługiwanie się językiem rosyjskim, a dokładniej jego regionalną odmianą⁵, niż literackim językiem białoruskim czy gwarą miejscową. Językiem literackim posługują się wyłącznie na lekcjach w szkole, ponieważ w Komarowie jest szkoła białoruskojęzyczna, ale na przerwach i za murami szkoły młodzi ludzie komunikują się po rosyjsku. Rosyjski uważa się za język bardziej prestiżowy niż białoruski, który, cytując pewną uczennicę: *кальхозны́й язык, грубы́й... в Мінске все гаваря́т на рускі... а мы і так паедзем учыцца в горад, так лучшэ сразу на рускі.* [B11M.Kom.JN/AŻ]

Z kolei inna respondentka, pracująca w Wołożynie⁶, zaznacza, że w domu, z rodzicami mówi *па-свойму*⁷, ale poza domem i rodziną miejscowością rozmawia po rosyjsku, gdyż *там усе так гавораць.* [B11M.Kom.BRF.BEW.ŻEF/AŻ 1]

Zarówno wypowiedzi ustne młodzieży, jak i wypełnione ankiety wskazują na zróżnicowanie języka młodego pokolenia. Wyznacznikiem używanego języka jest sytuacja komunikacyjna, miejsce i rozmówca. Dogłębna analiza języka komunikacji młodzieży zostanie przedstawiona w dalszej części artykułu, a rozważania będą poparte fragmentami wypowiedzi młodych mieszkańców Komarowszczyzny oraz cytatami z ankiet.

2. Język młodego pokolenia

Zebrany materiał świadczy o tym, że rdzenni mieszkańcy Komarowszczyzny posługują się głównie gwarą miejscową, która została ukształtowana pod wpływem języka białoruskiego, polskiego i rosyjskiego. Przy tym – w zależności od wieku komunikujących się – w mowie widoczne są pewne rozbieżności. Na przykład mowa starszego pokolenia łączy w sobie ele-

⁵ Regionalną odmianą języka rosyjskiego nazywam język rosyjski, który uległ wpływom miejscowej gwary w aspekcie fonetycznym i gramatycznym, ale nie leksykalnym. Mowę niektórych mieszkańców Komarowszczyzny można nazwać także *trasianką* – nienormalizowanym językiem potocznym, będącym mieszaniną języka białoruskiego i rosyjskiego zarówno pod względem fonetyczno-gramatycznym, jak i leksykalnym. Zagadnienie to wymaga jednak osobnych rozważań, dlatego w niniejszym artykule nie poruszam tego problemu.

⁶ Miasteczko w obwodzie mińskim.

⁷ Tak mieszkańcy Komarowszczyzny określają swój język gwarowy. Obok tej nazwy spotyka się również *па просты, па-свойму, па-вясковаму, па-камароўску.*

menty języka polskiego i białoruskiego z nielicznymi wtrąceniami z języka rosyjskiego. Starsze pokolenie, niezależnie od sytuacji komunikacyjnej i rozmówcy, pozostaje przy gwarze miejscowej. Średnie pokolenie stara się posługiwać⁸ literackim językiem białoruskim, jednakże w określonych sytuacjach komunikacyjnych (np. w banku, w sklepie, na poczcie lub w rozmowie z przedstawicielami władzy) używają regionalnej odmiany języka rosyjskiego. Oprócz tego wśród średniego pokolenia można spotkać również informatorów, w języku których występuje znaczna ilość polonizmów. W tym miejscu warto zwrócić uwagę także na to, że pokolenie średnie – mające większe niż ich rodzice możliwości kształcenia się – rozróżnia białoruski język literacki, język rosyjski i gwarę miejscową. Dlatego jego wypowiedzi charakteryzują się większą czystością językową, niż wypowiedzi najstarszych mieszkańców. Młode pokolenie natomiast oddaje przewagę językowi rosyjskiemu.

Analizując język młodego pokolenia wyłoniłam dwie podgrupy: język dzieci (11–14 lat) i język młodzieży (16–25). Zasadnicza różnica pomiędzy tymi grupami polega na tym, iż większość dzieci mówi *po prostu* (aczkolwiek i wśród nich zdarzają się wyjątki), a młodzieży – po rosyjsku. Potwierdzeniem tego będą zaprezentowane wypowiedzi oraz ich krótka analiza lingwistyczna.

Charakterystykę mowy młodego pokolenia rozpocznę od analizy fragmentu rozmowy dzieci (11–12 lat) w miejscowej bibliotece, gdzie raz w tygodniu dzieci i młodzież spotykają się na zajęciach z religii:

(1) А. *Здрастуйця!*

/А многа вас ходзіць на рэлігію?/

В. *Ну да, ну так, нармальна.* (Do kolegów z klasy) *Там младшая з(γ)рупа. Куды вы йдзёц'е? Нада падаждаць.*

О. *Ну дык падаждзём.* (Pokazując koleżance książkę) *Для нас во, во, Віалета, паг(γ)лядзі.*

/Любіце чытаць?/

О. *Абажая.*

В. *Абажая тожэ. Я вабце буду браць во такія во буду браць. Вот эту вот, вот эту. А ч'ом ана? Я патом прынесу ўсе свае [książki – AŻ].* (B11M.Kom.JZFcd.KMF.LA-LA.DIP/AŻ 2)

⁸ Użyłam określenia „stara się posługiwać”, ponieważ białoruski język literacki urodzonych po II wojnie światowej mieszkańców często odbiega od normy języka literackiego. W nim także można odnaleźć sporo polonizmów czy rusycyzmów.

Jeden z chłopców zaczyna dokuczać dziewczynom, w rezultacie czego rozgrywa się między nimi następujący dialog:

(2) В. *А вы сладкая парач'ка.*

О. *Ой, Віалета, ты сябе глядзі. Віалета, як ты ў школе лётаіш за Жэнем, тады ты ні плачыш.*

А. *Хто мы, хто мы? Сладкая парачка?*

В. *Артур, дзе шапка?*

А. *Ідзі сваю шапку шукай паміж кніжак.*

В. *Знаю гдзе. Аддавай маю шапку! Артур, дзе шапка? Аддай маю шапку. Атстань ат меня! (...) Толька папробуй. Уйдзі, ты міня дастал в школе. Оля, вы міня дасталі в школе і ціпер тожэ.*
(B11M.Kom.JZFcd.KMF.LA-LA.DIP/AŽ 2)

Zacytowane fragmenty łączą w sobie wiele cech językowych. Są one różnorodne zarówno pod względem leksykalnym, jak i fonetycznym. Nie można nie zauważyć, że jedna z dziewczynek częściej używa wyrazów rosyjskich, więcej mówi po rosyjsku, gdyż (jak sama powiedziała) w jej domu na co dzień używa się tego języka. Do rusycyzmów należy zaliczyć następujące: *младшая; куда вы йдзёц'е; нада падаждэць; абажаю; вабце; вот эту; а ч'ом ана; я патом прынесу; сладкая парач'ка; знаю; атстань ат меня; толька папробуй; уйдзі, ты міня дастал в школе; ціпер тожэ.*

Ale w języku tej młodej osoby są spotykane także białoruskie wyrazy (*во такія; ўсе свае; г(у)рупа*) czy zamiennie stosowane słowa z języka rosyjskiego i białoruskiego: obok rosyjskiego (ros.) *да* pojawia się białoruskie (błrus.) *так*, a białoruskiego *дзе* – rosyjskie *где*.

Mowa pozostałych uczestników dialogu, co wynika zarówno z całości nagrania, jak i wyżej przedstawionych fragmentów, zawiera o wiele mniej zapożyczeń z języka rosyjskiego: *здрастуйця; падаждзём; сладкая парачка.*

Wpływ języka białoruskiego widoczny również w fonetyce. Wymowa niektórych wyrazów rosyjskich całkowicie odpowiada zasadom artykulacyjnym języka białoruskiego. Występują tu takie zjawiska, jak: dziekanie i ciekanie (*здрастуйця, вы йдзёц'е, падаждзём, паг(у)лядзі, дзе, ідзі, уйдзі, ціпер*); dźwięczna głoska *у* (*г(у)рупа, паг(у)лядзі*); półsamogłoska *ц*, która zgodnie z zasadami języka białoruskiego występuje po samogłoskach (*прынесу ўсе, ты ў школе*). Oprócz tego obok twardego *ч* charakterystycznego dla języka białoruskiego czy polskiego występuję miękkie *ч'*: *а ч'ом, парач'ка, вабце*. Często zamiast miękkiego rosyjskiego *ч'* pojawia się pośredni dźwięk *ч*, jak np. w słowie *ніч'ево* (błrus. *нічога*, ros. *ничего*):

- (3) *Как жысь? Как дзіла, Аліна? Што новава? В школе всё нармальна? (...) У мяня ніч-ево⁹. (B11M.Kom.MW.KA/AŽ)*

W tym przykładzie widzimy gwarowy wyraz *жысь* (błrus. *жыццё*, ros. *жизнь*). Formę tę często spotykamy w mowie pokolenia starszego, można zatem przypuszczać, że młoda rozmówczyni przejęła ją od dziadków.

Zapożyczenia z języka rosyjskiego, a także wymienione wyżej cechy fonetyczne zgodne z językiem białoruskim, występują też w następnym tekście:

- (4) *Аір, трава, што у нас у Камарове рас'цець такая? (...) Гэта не. Гэта абычны камыш вродзі... Да, гэта абычны камыш. (...) Аір вродзі ў нас у Камарове... ці як там, каля пруда, мусіць гэта ён (...). (B11M.Kom.JO.LL.SS/AŽ)*

Zachowane cechy fonetyczne charakterystyczne dla języka białoruskiego to: ciekanie i dziekanie (*вродзі рас'цець, ці, мусіць*); frykatywne *ү* (*гэта*); półsamogłoska *ц* (*вродзі ў нас*). Jednakże w tym samym przykładzie, gdzie według zasad języka białoruskiego powinna występować *ц*, występuje *ш*: *што у нас*. Z języka rosyjskiego zostały zaczerpnięte: *абычны* (ros. *обычный*) zamiast błrus. *звычайны*; *вродзі* (ros. *вроде*), a nie błrus. *накшталт*; *пруд* (ros. *пруд*) zamiast błrus. *стаў, сажалка*.

Analizując język dzieci i młodzieży pod względem wymowy nie zauważamy różnic. Występują w nich identyczne cechy fonetyczne. Nie ma większych różnic także w leksyce, ponieważ w mowie zarówno jednych, jak i drugich są zapożyczenia z języka rosyjskiego:

- (5) *А адкуль эта вы аттуда ішлі аднекуль? (...) Не, тут более-менее такая дарожка ёсь. Там дарожка ёсь. А давайце я пакажу. (...) Там цяжка пралес'ці. (B11M.Kom.JZFcd.KMF.LA-LA.DIP/AŽ 2)*
- (6) *А мы як малыя былі хадзілі... хадзілі да яго, ну... паздраўляць, там можа нешта там з 9 Мая ілі што. І ён тады як начнець расказваць, многа-многа, а нам на ўрокі трэба, з адной стараны, алі, з другой стараны, і пагуляць хочыцца... но, алі мы слухалі яго і нас смех разбіраіць. (B11M.Kom.BRF.BEW.ŽEF/AŽ 1)*

Wyżej zostały zacytowane wypowiedzi dwóch młodych dziewczyn. Pierwsza z nich mieszka i uczy się w Komarowie, a druga – po ukończeniu miejscowej szkoły studiowała w Nieświeżu, a obecnie pracuje w miasteczku Wołożyn. Obydwa teksty zawierają rusycyzmy: *эта* (błrus. *гэта*),

⁹ Zamiast miękkiej wymowy rosyjskiej [tʃ], [pʲ] słyszy się dźwięk pośredni – zmiękczone [tʃ], [p].

аттуда (błrus. *адтуль*), *боле-мене* (błrus. *больш-меш*), *паздраўляць* (błrus. *віншаваць*), *ілі* (błrus. *ці*), *начнець* (błrus. *пачаць*), *з адной стараны* (błrus. *з аднаго боку*).

Dotychczas przedstawione wypowiedzi reprezentują język nazywany przez młodych użytkowników *простым*, *сваім*, *вясковым* czy *камароўскім*. Jest to język, którym, jak już wspomniałam na początku rozważań, młode pokolenie posługuje się w zależności od okoliczności komunikacji. Rosyjskiego natomiast – uznając go za język prestiżowy i wyższy, język miasta – używają częściej i chętniej, i to nie tylko poza granicami swojej miejscowości, ale i w swoim środowisku. Niejednokrotnie przysłuchiwałam się młodzieży wracającej ze szkoły, w sklepie, na przystanku lub na boisku i wszędzie słyszałam język rosyjski:

- (7) *Вечерам¹⁰ рајдзеш на стадзюн? Тагда да встрычi.* (B11M.Kom.GL.HL.MD/AŻ)
- (8) *В пятніцу мы с мамай ездзілі на рынак в Нарач', там такую коф-тач'ку відзела класнінькую... с ума сайці.* (B11M.Kom.GL.HL/AŻ)
- (9) *А ево чё, не было на дзіскацеке?* (B11M.Kom.MP.GL/AŻ)
- (10) *Падаждыце, дзрузья-таварыцы, а то вот любапытныя. І в памешчыннi шапку снімаеце, в канцэ урока заберёш.* (B11M.Kom.SF/AŻ)
- (12) *Скажыце, у вас ёсть крабовыя палочки? Дайце, пожалуйста, пакетык. І полкыло вареной колбасы. А, і ещэ булочку хлеба.* (B12M.Kom.ŻA/AŻ)
- (13) *Прывет. Короче, давай встрытмыся возле магазына. Я подъеду через 10 мынут. Потом побыстрыхе подъедем к Францу и обрат-но.* (B12M.Kom.ŻA/AŻ)

Cytaty (12) i (13) przedstawiają wypowiedź młodego chłopaka (lat 23), który robiąc zakupy w wiejskim sklepie posługuje się językiem rosyjskim. Po rosyjsku rozmawia przez telefon z kolegami i znajomymi, a także wszelkie inne sprawy, jak sam zaznaczył, załatwia tylko i wyłącznie po rosyjsku.

¹⁰ W wypowiedziach uczennic starszych klas (33–35) zamiast zmiękczonego [ч·] występuje miękkie [ч].

Jedynym miejscem, gdzie posługuje się gwarą miejscową – swoim, prostym językiem – jest dom i komunikacja w gronie rodzinnym:

- (11) (...) Дзедка й бабка некалі гаварылі па-польску. Гэта даўней.
 З намі ўжо не.
 /А як з вамі гаварылі?/
 З намі, так як цяпер гаворым, па проту, па-свойму. Нас ужо ні
 вучылі па-польску. (...) Мы дома па-свойму, са сваімі, а як дзе –
 па руску. (B12M.Kom.ŻA/AŻ)

Analiza wypowiedzi, zbieranych od 2010 roku, potwierdzają ankiety, przeprowadzone wiosną 2014 roku wśród dzieci i młodzieży szkolnej (7–11 klasa). Ze względu na niewielką ilość uczniów w Komarowskiej szkole są tylko 22 w pełni wypełnione ankiety¹¹.

Ankieta jest anonimowa, uczniowie mieli tylko podać klasę, wiek i płeć. Liczy ona 11 pytań, wśród których są pytania dotyczące wyznania, narodowości i języka, którym uczniowie posługują się w domu (z rodzicami i dziadkami; rodzeństwem), poza domem (z kolegami; w banku, w sklepie, na poczcie w swojej miejscowości i poza nią), przez Internet i jaki język uznają za ojczysty. Znalazły się również pytania odnośnie upodobań językowych: który język podoba się i dlaczego; jakiego języka chcieliby się uczyć i dlaczego; w jakim języku się modlą i na jaką chodzą mszę świętą¹², a także pytanie o plany na przyszłość. Staralam się skonstruować ankietę w taki sposób, żeby nie sugerować uczniom odpowiedzi i pozwolić na swobodną wypowiedź. Każde pytanie jest podane w trzech językach (białoruskim, rosyjskim i polskim), aby dać możliwość wyboru języka odpowiedzi. W rezultacie otrzymałam ankiety od początku do końca wypełnione po białorusku lub po rosyjsku. Zdarzały się również przypadki, kiedy uczeń zaczynał odpowiadać po białorusku, a przy pytaniu „w jakim języku rozmawia w sklepie czy poza swoją wsią” przechodził na język rosyjski.

Wszyscy ankietowani podali narodowość białoruską. Z odpowiedzi o język komunikacji w rodzinie wynika, że rodzice i dziadkowie ankietowanych w domu rozmawiają gwarą miejscową. Tylko jedna osoba podała, że dziadkowie oprócz „swojego” języka używają niekiedy polskiego lub ukraińskiego, a rodzice dwóch uczniów posługują się językiem rosyjskim.

¹¹ W najbliższym czasie planuję przeprowadzić taką ankietę w rosyjskojęzycznej szkole w miejscowości Świr oddalanej od Komarowa 5 kilometrów.

¹² Wieś Komarowo należy do parafii w Konstantynowie. W niedziele są tu odprawiane dwie msze: jedna po polsku, druga po białorusku.

Modlą się młodzi ludzie po polsku lub białorusku, podobnie jak chodzą na mszę, zarówno polską, jak i białoruską.

Analiza otrzymanych odpowiedzi potwierdziła moje kilkuletnie obserwacje: niezależnie od wieku większość dzieci i młodzieży w domu rozmawia gwarą miejscową. Z tym, że określają to w różny sposób. Jedni piszą *на-беларуску*, drudzy *на беларуску* i *на руску*, a jeszcze inni używają określenia *мешаным*, *на просту*. Nagrania także pokazują, że wszystkie te nazwy sprowadzają się do języka lokalnego, czyli gwary białoruskiej ukształtowanej pod wpływem trzech systemów językowych: białoruskiego, rosyjskiego i polskiego.

W swojej miejscowości – będąc w sklepie, banku lub na poczcie 7 osób podało, że posługuje się językiem białoruskim (w znaczeniu miejscowym, ponieważ białoruski język literacki obecny jest tylko w szkole na lekcjach), jedna osoba napisała, że rozmawia różnie, a pozostałe 14 osób używa języka rosyjskiego. Znajdując się poza swoją miejscowością wszyscy deklarowali komunikowanie się w języku rosyjskim. Wyłącznie języka rosyjskiego używają w rozmowach przez Internet.

Interesujące odpowiedzi uzyskałam na pytanie „który język Ci się podoba najbardziej i dlaczego”. Prawie wszyscy uczniowie odpowiedzieli: *беларуская мова, таму што гэта мая родная мова, яна вельмі прыгожая і мілагучная; таму што на гэтай мове я размаўляю з дзяцінства; таму што гэта мова майх продкаў і я павінен яе ведаць; таму што я нарадзілася і жыю ў Беларусі*. Kilku uczniów za najpiękniejszy język uznaje język rosyjski, motywując to tym, że: *руССкий более распространённый; на нём больше людей разговаривает; потому что привыкли к русскому языку; потому что с помощью его можно быстро и ясно выразить свои мысли, а также потому что почти все разговаривают на русском языке*. Tylko jedna osoba napisała, że najbardziej podoba się jej angielski, *потому что легко учится и запоминается*.

Na pytanie „jakiego języka chciałbyś/chciałabyś się nauczyć i dlaczego” 7 osób odpowiedziało, że angielskiego, uzasadniając następująco: *на ёй размаўляюць многія народы, каб разумець; таму што гэта мова мне падабаецца; таму што ў будучым я мару паехаць за мяжу; таму што ў Англіі жыюць добрыя людзі і я бы хацеў там пабываць і дажа працаваць на рабоце; он может пригодиться в будущем; потому что вдруг я куда-нибудь поеду и там нужно будет говорить по-английски, вот поэтому я хочу его выучить*. Cztery kolejne osoby wymieniły język niemiecki, ponieważ *нравится его звучание и произношение*; jeden uczeń wybrał włoski, *таму што прыгожа гучыць*; trzy osoby chciałyby nauczyć się polskiego, gdyż on jest *падобны на беларускі; потому что*

это необычный и красивый язык. Pozostali chcą lepiej poznać język rosyjski lub udoskonalić znajomość języka białoruskiego.

Ostatnie pytanie dotyczyło marzeń uczniów i ich planów na przyszłość. Odpowiedzi były bogate i różnorodne. Jeden marzy o zawodzie nauczyciela, drugi prawnika, inny o wyjeździe do miasta lub za granicę, a jeszcze inny o ukończeniu studiów i powrocie do swojej miejscowości. Ciekawostkę natomiast stanowi język odpowiedzi. Młodzi ludzie odpowiadali po białorusku (*у будучым я хацела б жыць у сваёй мясцовасці каб была праца; жыць і працаваць у сельскай мясцовасці; атрымаць вышэйшую адукацыю; у будучым я хацеў бы паехаць за мяжу і жыць там*); po rosyjsku (*стать педагогом и переводчиком, поехать на лето во Францию; хочю стать учителем; в будущем я хотела бы побывать во многих странах мира, чтобы узнать больше о культуре и обычаях людей, а также о их жизни в целом. Но конечно же если говорить о главном плане на моё будущее, то это создать крепкую и благополучную семью, родить детей и воспитать их так, чтобы они не забывали в какой стране живут, чтити все наши обычаи и культуру, а также, чтоб гордились и ценили свою родную страну*); zdarzały się także przypadki łączenia elementów języka rosyjskiego i białoruskiego (*хачу пасля школы наступіць у коледж, пасля коледжа хачу ісці ў армію. Технік-механік; быць касманаўтам; я хацел бы учыцца на міханіка, строіць машыны; у будучым я мару стаць спарстмена, бо ў іх вельмі цікавая жызн і калі ім станіш, ты можыш пабываць ва ўсіх странах і пабачыць усіх людзей другіх нацыянальнасцей*).

Ostatnie przykłady zawierają następujące elementy języka rosyjskiego: miękkie *t'* zamiast białoruskiego *c'*: *паступіць* (błrus. *паступіць*), *быць* (błrus. *быць*), *строіць* (błrus. *строіць*)¹³; występowanie *л* w wygłosie czasownika trybu przypuszczającego w rodzaju męskim zamiast białoruskiego *ц*: *я хацел бы* (błrus. *хацеў бы*); zapożyczenia z języka rosyjskiego: *учыцца* (błrus. *вучыцца*, ros. *учиться*), *жызн* (błrus. *жыццё*, ros. *жизнь*), *страны* (błrus. *краіны*, ros. *страны*).

Odpowiedzi z ankiet uzupełniają ustne wypowiedzi. Pokazują one, iż młodzież ze wsi Komarowo używa trzech kodów językowych: białoruskiego, rosyjskiego i gwary miejscowej. Istotną rolę w wyborze języka odgrywają okoliczności aktu komunikacyjnego: miejsce, rozmówca i prestiż języka. Biograf pod uwagę, że język rosyjski ma największy autorytet wśród młodzieży,

¹³ Przynotowane przykłady zostały zaczerpnięte z wypowiedzi pisemnych. W wypowiedziach ustnych wszędzie występuje miękkie *c'* zgodne z zasadami języka białoruskiego. Można zatem przypuszczać, że na pisownię mają wpływ zasady języka rosyjskiego.

nie dziwi, lecz bardzo zasmuca fakt zaniedbania tak języka białoruskiego, jak i gwary miejscowej.

3. Podsumowanie

Kształtowanie się i rozwój języka jest ściśle związane z geograficznym położeniem danego państwa, jego historią oraz polityką. Obecne okoliczności zmuszają młodych ludzi do zwracania się ku językowi rosyjskiemu, niemniej są sytuacje, kiedy młode pokolenie używa języka białoruskiego lub gwary miejscowej. Młodzież ze wsi Komarowo nie stanowi wyjątku.

Uczęszczając do szkoły białoruskojęzycznej, uczą się i potrafią posługiwać białoruskim językiem literackim, chociaż ograniczają się do jego użycia na lekcjach w szkole. W domu rodzinnym większość rozmówców używa gwary miejscowej. Poza domem, w innej miejscowości i środowisku, rozmawiają po rosyjsku. Między sobą młodzież również często komunikuje się po rosyjsku.

Język rosyjski młodego pokolenia, a raczej jego regionalna odmiana, jest nacechowana fonetycznymi właściwościami języka białoruskiego: np. dziekaniem, ciekaniem, użyciem dźwięcznego γ czy występowaniem półsamogłoski $\underline{u}$. W wypowiedziach po rosyjsku niejednokrotnie pojawia się leksyka białoruska, a w tekstach białoruskich – rosyjska. Niezależnie od tego trzeba podkreślić, że młodzież doskonale rozróżnia te trzy kody językowe i posługuje się nimi w zależności od potrzeb.

Wykaz skrótów

[B11M.Kom.JN/AŻ1]: B – Białoruś, 11 – rok nagrania, M – obwód miński, Kom. – Komarowo (nazwa miejscowości), JN – inicjały rozmówcy, AŻ – badacz, 1 (lub 2) kolejność nagrania, jeśli z tym samym informatorem zarejestrowano kilka nagrań.

Literatura

Engelking A., 2000, *Tożsamość tutejsza na wielojęzycznym pograniczu. Spostrzeżenia na przykładzie parafii nackiej*, [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, pod redakcją E. Smułkowej i A. Engelking, Białystok, s. 17–22.

- Engelking A., 2007, *Nacja i nacjonalność jako kategorie identyfikacji i tożsamości mieszkańców wsi na wschodzie Białorusi*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, pod redakcją E. Smułkowej i A. Engelking, Warszawa, s. 209–223.
- Engelking A., 2008, *Kim jest człowiek pogranicza? Uwagi o tożsamości z perspektywy badacza i z perspektywy podmiotu – przykład białoruski*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, pod redakcją A. Engelking, E. Golachowskiej, A. Zielińskiej, Warszawa, s. 247–266.
- Straczuk J., 2008, *Wielojęzyczność pogranicza: od tutejszości do nowej lokalności*, [w:] *Tożsamość – Język – Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, pod redakcją A. Engelking, E. Golachowskiej, A. Zielińskiej, Warszawa, s. 95–107.
- Драўніцкі Я., 2004, *Мая Віленшчына*, Паставы.
- Гіль М., Драўніцкі Я., 2008, *Былыя сядзібы і паркі Паазер'я. Мядзельшчына*, Паставы.
- Лемяшонак У., 1998, *Памяць*, Мінск.

THE LANGUAGE OF THE YOUNGER GENERATION OF KOMAROVSHCHYZNA
(BASED ON FIELD RESEARCH REALIZED IN THE MYADZYEL REGION
IN MINSK OBLAST)

S U M M A R Y

This article presents the contemporary linguistic situation, which can be noticed among the younger generation of Komarowo rural residents (Komarovshchyzna¹⁴). The considerations are based on the results of field studies carried out in 2010–2014 in the Myadzyel region (Myadzyel Raion), on the analysis of questionnaires and observation and experience arising by virtue of the origin of the above-mentioned area. Analysis of collected material shows that young people declare their more frequent use of the regional variation of the Russian language than literary Belarusian language or a local subdialect. Literary language is spoken only in the classroom at school, since there is the Belarusian school at Komarowo, but during the intervals and outside the school, young people communicate in Russian. The Russian language is considered to be prestigious, urban and spoken outside the village.

Anna Żebrowska e-mail: amzebrowska@poczta.onet.pl

---

¹⁴ Komarovshchyzna – is one of the names of Komarowo granges.

KULTUROZNAWSTWO

Olga Anchimiuk
Białystok

**Топос явления Святой Троицы
святому Александру Свирскому
в Житии и Акафисте**

Ключевые слова: топос, житие, акафист

Одним из многочисленных русских святых, который был канонизирован всего через 14 лет после смерти, является святой Александр Свирский¹. Это единственный известный новозаветный святой, видевший Бога в Трех Лицах. Описанию этого чуда в Житии святого и в Акафисте святому посвящена данная статья.

Почитание святых стало неотъемлемой частью православной духовности. Основаниями для церковной канонизации, то есть причислению к лику святых были и остаются: 1) жизнь и подвиг святого, 2) чудеса и 3) в некоторых случаях нетление его мощей [Федотов 1931, введение].

Напомним, что чудом считается: «доступное внешнему наблюдению действие или событие сверхъестественное, но ни противоестественное, производимое непосредственно силою Божіею для достижения важныхъ религиозныхъ целей на пути спасенія» [ППБЭС].

Исследующий чудо в Католицизме и Православии Йоахим Бюфле рассматривает следующие явления: Схождение Благодатного Огня; Ланчанское чудо (VIII в); Крест в небе Минье; нетленные мощи; чу-

---

¹ Александр Свирский (в миру Амос, 1448–30 августа 1533) – это русский православный святой, почитаемый в лике преподобного. Его мощи полностью нетленны. Всего через 14 лет после смерти Макарьевские собор 1547 года установил его общецерковное почитание.

до евхаристии; мироточение (источение какого-либо вещества из святыни); кровоточение из святыни. Кроме того, свидетели описывают явления (Иисуса Христа, Божьей Матери, Святых). Явлениям могут сопутствовать свет, приятный запах [Boufflet 2011].

Чудеса обычно сопровождаются исцелениями, в результате куда происходит изменение мировоззрения, укрепление в вере. Именно чудо-явление святому Александру Свирскому, которому как и ветхозаветному Аврааму явилась Святая Троица, будет рассмотрено в этой статье.

«Когда речь заходит о русских православных святых, следует учитывать, что их христианский подвиг был запечатлен не только в прозаических жизнеописаниях (агиобиографиях, других агиографических жанрах), но и в церковной поэзии (в паралитургических субжанрах канона русским святым и акафиста русским святым), а также – в преломленном виде – и в устном фольклорном творчестве (например, в духовных стихах)» [Давыдов 2003].

Русское православие заимствовало у Греческой церкви и сохранило до сегодняшнего дня почти все жанры церковной литературы – в том числе агиографической – как прозаические, так и гимнические. Особой популярностью у верующих России всегда пользовались жития святых, а с конца XVIII в. – акафисты [Давыдов 2003].

Жизнь и подвиг святого описывались в Житиях – описаниях жизни и деяний святых, подвижников и т.п. Н.И. Толстой подчеркивает, что «одним из самых чтимых и популярных в старорусской книжности жанров являлись жития святых, образующие ядро средневековой литературы и имевшие важное значение для формирования христианского мировоззрения, занимая в иерархии древних славянских жанров ключевое место – на стыке конфессионально-литургической и национальной литератур» [Толстой 1988, 168].

Чудеса, которые описаны в житиях, совершены по молитвенному обращению к Богу и по воле самого Бога, без слышимого обращения. Они бывают: визуальные – Божественный Свет, аудиальные – Божественный Голос, тактильные – Божественная Сила.

В исследованиях житийной топики отмечается, что христианский чудотворец не совершает чуда сам, от своего имени, через него реализуется свободный дар Бога. Именно поэтому при описании чудес агиографическая традиция ориентирует автора жития на уподобление евангельской истории [Растягаев 2009, 35]. Читатель жития «одновременно и созерцает это видение, и приобщается к нему своей эмоциональной вовлеченностью» [Берман 1982, 160]. В самом простом схема-

тическом виде эта эмоциональная вовлеченность возникает так: «В процессе создания сообщения на базе эмоции автора (эмоции 1) возникает экспрессия автора (экспрессия 1), т.е. автор превращает душевные переживания в выражение, при помощи которого эмоционально воздействует на реципиента. В процессе декодирования реципиент дешифрует, раскрывает экспрессию автора (экспрессию 1) превращает ее в свою экспрессию (экспрессию 2) и на основании ее создает свою собственную (эмоцию 2), скажем, начинает восхищаться, радоваться, грустить и т.п.» [Тошович 2006, 17].

Под топосом мы понимаем: [гр. *topos* – место, околица] – ритор., лит., перен. общее место, элементарный тематико-стилистический образец, литературный шаблон, риторическая схема, общепринятое суждение, устойчивая языковая фигура, речевая формула².

Наблюдения над текстами житий позволили К. Бондарь выделить 7 топосов, характерных для агиографического описания чуда: 1) вводимая рассказчиком экспозиция...; 2) место действия и обозначение ситуации...; 3) кризис...; 4) необязательный элемент: святой увещевает, отсылая к общеизвестному прецеденту, как правило, из Библии...; 5) молитва, состоящая из: а) прославления Бога...; б) самоуничтожения и упования...; в) конкретной просьбы, иногда сопровождающейся апелляцией к библейскому прецеденту... Стандартное содержание молитвы иногда представлено без вводных мотивов...; 6) внезапное изменение, собственно чудо; 7) действие «чуда» [Бондарь 2001].

«*Память преподобного отца нашего Александра Свирского*», 30 августа из Четий Минеи святого Димитрия Ростовского (17 – нач. 18 века)³. Четьи Минеи вначале 20 века были переведены со старославянского на русский язык и дополнены⁴.

Построение текста данного жития соответствует каноническому житию византийского типа, в нем последовательно описывается жизнь святого – от рождения до смерти. Это житие-биос (описывается вся жизнь подвижника). По классификации В.В. Кускова, основанием ко-

---

² Комлев Н.Г., 2006, Словарь иностранных слов, Тверь. [online] <http://dic.academic.ru/dic.nsf/> [20.12.2013] [СИС].

³ *Жития святых* на русском языке, изложенные по руководству *Четих Минеи* святителя Димитрия Ростовского, Месяц август, Москва 1902, переизд. Москва 1997, (орфография изменена на современную автором статьи).

⁴ В более раннем издании *Святой Димитрий Ростовский «Жития святых»*, (книга четвертая, июнь, июль, август Изд. Киево-Печерская Лавра 1764 г.) этого жития в день 30 августа нет, только пометка: «В тот же день Память преподобного Александра Свирского».

торой является тип подвижника, главного героя жития, – эти жития можно отнести к типу “преподобнических” житий об основателях монастырей, простых иноках, посвятивших жизнь служению Богу и воспитывавших на своем примере монастырскую братию [Кусков 2003].

В топосах, представляющих жизнь преподобного с рождения до смерти, агиограф показывает трансформацию образа святого: *в начале жития святой – объект Чуда, далее – соучастник Чуда и в конце жития сам Чудотворец.*

«Память преподобного отца нашего Александра Свирского» – это текст, объемом свыше 1370 слов. Святость описываемого объекта соотносится с интенсивностью употребления слов, относящихся к общехристианской лексике: *Бог, Господь, слова Господа, Иисус Христос, Спас, Спаситель, усмотрение Божие, милости Божией, Божественные Писания (2), Божественные книги, Божественная Сила, Божественный свет, изволение Божие, монастырь Пресвятой Богородицы, Пречистая Его Мать, монастырь святого Спаса, Боголепного Его Преображения, церковь во имя Святой Троицы, церковь во имя Пресвятой Живоначальной Троицы.* В Тропаре и Кондаке, которые включает в Житие св. Димитрий Ростовский: *единого Христа, Моли Христа Бога, Христовым стопам последовати.*

Агиограф использовал в Памяти ритмические конструкции. А как пишет Волков в пособии по риторике для духовных учебных заведений: «грамотный оратор знает, что размеренная, ритмичная речь – лучший способ расположить к себе собеседника» [Волков 2001]. Агиограф создает ритм определенным чередованием слов с корнем – *свят-*: *Святой, Пресвятая*, описывая жизнь преподобного от рождения до смерти. Тем самым он отмечает важные жизненные вехи:

(1) *родился во владениях Великого Новгорода, в Обонежской области, которая была расположена по реке Ояти, в селе, называвшемся Мандера и находившемся против Островского монастыря Пресвятой Богородицы, честного Ее Введения;*

(2) *был освящен святым крещением;*

(3) *...пришел в монастырь святого Спаса, Боголепного Его Преображения;*

(4) *он построил церковь во имя Святой Троицы и освятил ее;*

(5) *построил каменную церковь во имя Пресвятой Живоначальной Троицы;*

(6) *Оно подает многие исцеления приходящим с верою к святому гробу преподобного*

(7) в кондаке: *Яко многосветлая звезда днесь в странах российских возсиял еси отче, вселився в пустыню Христовым стопам последовати усердно возжелел еси, и того святое иго на ramo твое взем честный крест, умертвил еси труды подвиг твоих телесная възграниця.*

Семь – символическое число в христианстве⁵, использование этого числа в житиях описывает и О.В. Гладкова [Гладкова 2012]. Посредством такого символического числа усиливается коммуникативное воздействие на слушателя.

В конце Памяти помещены Тропарь, глас 4, и Кондак, глас 8-й, преподобному Александру Свирскому. Они подолжают Песнь и становятся заключением, в котором резюмируется вся Песнь.

Непосредственно сам топос явления Святой Троицы святому Александру Свирскому состоит из 25 слов. Это немного, учитывая важность этого события.

Однажды он удостоился видеть Самого Бога, явившегося ему в трех Лицах, и беседовать с Ним о том, как создать церковь, построить монастырь и собрать братию.

Более короткого описания чуда, произошедшего со святым Александром Свирским, нет ни в одном из житий.

Как видим, агиограф это событие представил преимущественно с помощью инфинитива. Н.А. Стародубцева, изучавшая инфинитив в старорусских житиях, пишет о присущей **инфинитиву** полифункциональности, обуславливающей расширение и обогащение его функционально-семантических свойств в житийных текстах, что позволяет данной языковой единице выступать одним из важных средств выражения житийного содержания [Стародубцева 2008]. И там же: «Как средство выражения топосов, раскрывающих типы святости преподобничество, святительство, мученичество, святые жены, инфинитив употребляется с модальными значениями возможности, желательности, долженствования и необходимости» [Стародубцева 2008]. Именно это наблюдается в описании ситуации чуда, произошедшего со святым Александром Свирским.

---

⁵ Седьмой день недели священный – воскресенье, Семь смертных грехов, Семь мучеников эфесских, Семь таинств церкви, Во время соборования за больного молятся 7 священников, семь свечей в светильнике алтарном и семь – в запрестольном, Семь Вселенских соборов, признаваемых православием, 7 постоянных членов Священного синода РПЦ, над православными храмами часто семь куполов. [online] http://www.znameniye.ru/index.php?name=news&op=new&s_id=257 [15.12.2013].

Глаголы совершенного вида, обозначая действия, ограниченные определенным пределом, сосредоточивают внимание читателя не только на процессе (а нередко и не столько на процессе), но и на том или ином его моменте, стадии его развития, они представляют действие как конкретный факт. Они используются для выражения единичных действий в определенный момент, для рассказа о событиях, сменяющих одно другое, об изменении в какой-либо ситуации. Картина, описываемая глаголами совершенного вида, конкретна, динамична, такие глаголы движут развитие сюжета [Рахманова, Суздальцева 1997].

По поводу этого описания мы уже отмечали, что все чудесные события здесь выражены двумя последовательностями инфинитивов: «первые два, распространяющие глагол *удостоился: видеть* и *беседовать*. А далее – указывающие на предмет беседы: *создать* – *построить* – *собрать*. Отсутствуют начальное и конечное описания, Дмитрий Ростовский сохранил только способ явления Бога Преподобному. В одном предложении инфинитивы, которые называют действие без указания на время, на отношение к действительности и к лицу – субъекту действия, обозначают процесс как таковой, и поэтому не могут передать ни проблему узнавания Бога, ни динамику трансформации Его образа. В предельно лаконичном описании нет и сколько-нибудь явного указания на чудесность происходящего. Для агиографа, возможно, важно было максимально сжатое описание события, имеющее конструкцию, удобную для устного восприятия» [Anchimiuk O., Zaika V., 2014].

Святой Димитрий Ростовский отразил одним глаголом то, что агиографы других житий святого передали развернутым диалогом, он заменил диалог описанием, которое в нарратологии называется «резюме»⁶ или «реферативным эпизодом»⁷, и этот прием «неговорения», как нам кажется, подчеркивает смирение и покорность святого.

Наказ Бога святому Александру Свирскому описывается глаголами созидательной деятельности, обозначающими '*процессы создания объекта в результате физического труда*' и употребленными в прямом значении: *создать, построить, собрать*. Так как инфинитив, как известно, называет действие или процессуальное состояние без указания на время действия, его отношение к действительности и к субъекту действия, можно предположить, что для агиографа важен был именно процесс.

⁶ Термин Ж. Женетта.

⁷ Термин В.И. Заики.

Инфинитивом с существительным: *видеть Самого Бога – собрать братию* – агиограф создает причинно-следственные связи, *видеть*, чтобы *собрать*; он показывает распространение учения Христа святым Александром Свирским.

В самом начале повествования агиограф использует эпитет *блаженный*⁸ по отношению к Александру. В слове *блаженный* агиограф выделяет этический аспект. Рассказывая о детстве и юности, называет св Александра Свирского *блаженный отрок, боголюбивый юноша, дивный отрок*. Родители же обращаются к святому *сын мой*.

• Акафист

Акафист – христианское хвалебное церковное песнопение. Исполняется стоя всеми присутствующими [БЭС].

Необычайно плодовитым акафистографом оказался духовный писатель А. Ф. Ковалевский⁹ – его перу принадлежит внушительная часть русского акафистографического материала, в том числе и Акафист святому преп. Александру Свирскому (1875).

Позднейший акафист в своем классическом варианте, – это, *par excellence*, торжественное песнопение, эпидейктический гимн в честь Иисуса Христа, Богородицы, ее чудотворных икон, святых, в память праздничных событий библейской и церковной истории и проч. [Давыдов 2003]. Акафист обладает жесткой многоуровневой структурой. Песнопение состоит из 25 песенных строф: 13 кондаков и 12 икосов, чередующихся в шахматном порядке. Это крупнейшие структурные единицы акафиста. [Людоговский 2007].

В текстах Акафистов традиционно присутствует как историческое, так и догматическое содержание: кондаки (меньшие по объему) задают тему, а икосы (большие по объему) – ее развивают. Икосы имеют более сложное, чем кондаки, строение, в них выделяют три части: 1) повествовательную; 2) блок хайретизмов – воззваний к святому (или Богу, Богородице, ангелам), это обычно наиболее пространная часть икоса; 3) рефрен – повторяющийся во всех икосах, а также в первом кондаке хайретизм.

---

⁸ «“Блаженными” по преимуществу называется особый разряд св. подвижников и подвижниц, иначе называемых юродивыми. Этот вид подвижничества состоит в томъ, что принявший или принявшая на себя этотъ подвигъ ради Христа и спасенія своей души отказывается отъ общеприятаго образа жизни, дѣлается добровольнымъ скитальцемъ и нищимъ, обдуманно принимаетъ на себя образъ челоѵка, лишеннаго здраваго ума...» [ППБЭ].

⁹ О нем см. подр.: Милорадович Г., 1902, Составитель акафистов Андрей Федорович Ковалевский (1840–1901), [w:] *Русский Архив*, Москва, № 4.

Рассмотрим Акафист святому преподобному Александру, игумену Свирскому, чудотворцу. Акафист состоит из 2713 слов. Рассматриваемый топос соответствует Икосу 7 и занимает 126 слов.

Он состоит из повествования, из которого слушатель, незнакомый с житием святого, узнает о событиях его жизни:

<p><i>Новое знамение благоволения Божия даровася тебе, преподобне, егда безмолвствующу ти в избранной пустыни, в ноци свет велий облиста тя, и Три Мужа в одеждах светлых предсташа пред тобою, мир тебе дарующе и повелевающе, да устроиши тамо обитель иноческую, и в ней храм во имя Святыя Троицы. Дивяся убо сему пречудному в трех ангельских лицах Троическому явлению, зовем ти:</i></p>	<p><i>Новое знамение благоволения Божия даровалось тебе, преподобный, когда безмолвствующий ты в избранной пустыне, ночью великий свет тебя осветил, и Три мужа в светлых одеждах предстали перед тобой, мир тебе дарующие и повелевающие (повелели) тебе устроить там обитель иноческую(монастырь) и в ней храм во имя Святой Троицы. Удивляясь этому чудесному в трех ангельских лицах Явлению Святой Троицы, взываем, приветствуем (обращаемся) к тебе:</i></p>
--	--

Подробности чудесного явления следующие: автор Акафиста указывает время: *в ноци*, состояние безмолвно молящегося монаха, а также дает описание Святой Троицы, *Три Мужа в одеждах светлых предсташа пред тобою*. Подробности эти присутствуют и в одном из первых житий святого, написанном игуменом Иродионом.

Существенным отличием топоса в акафисте является также обрамление события чуда. Акафист начинается содержательным элементом, отсутствующим в житии. Это предваряющее события чуда обобщение: *Новое знамение благоволения Божия даровася тебе*, а заканчивается обращением к святому: *зовем ти*.

«Личными в старославянском языке были местоимения 1-го лица (обозначение самого говорящего, автора) и 2-го (обозначение собеседника); для указания на 3-е лицо или предмет использовались указательные местоимения» [Хабургаев 1974, 208]. В Акафисте повествование ведется во 2 лице, поэтому обращение к святому как к собеседнику в диалоге. По мнению Г.А. Хабургаева, личные местоимения в функции подлежащего употреблялись в тех случаях, «когда говорящему (автору) было необходимо особо подчеркнуть действующее лицо, т.е. тогда, когда местоимение наделялось определенной смысловой нагрузкой» [Хабургаев 1974, 396].

Следующие части Акафиста интересны своей композицией и особенностями порядка слов:

(1) *Радуйся, в смертном телеси безсмертия зарею **просвещенный**.*

(2) *Радуйся, **таинниче**¹⁰ Пресвятых и Единосушных Троицы.*

(3) *Радуйся, **самовидче**¹¹ неизреченного Божия явления.*

(4) *Радуйся, **собеседниче** светоносных Ангельских Сил.*

(5) *Радуйся, **созерцателю** лучезарного Божественного видения.*

(6) *Радуйся, **причастниче**¹² огнезрачного¹³ трисолнечного сияния.*

(7) *Радуйся, **поклонниче** Триипостасного Божества.*

Семь хайретизмов, ритмизированы не только анафорическим повтором *Радуйся*, но и последовательностью во 2–7 строках вокативов – *таинниче, самовидче, собеседниче, созерцателю, поклонниче*, которые характеризуют святого как свидетеля чуда. Обращает на себя внимание что все вокативы, в том числе и хиастически расположенное причастие в первой строке *просвещенный*, имеют семантику действия, повторяя и детализируя процесс чудесного явления. Интересно, что составитель Акафиста, вероятно, не ставил целью сделать последовательность вокативов соответствующим последовательности событий чуда.

Рефрен – третий элемент Акафиста – имеет сходное начало: анафорическое *радуйся*:

1. *Радуйся, в смертном телеси безсмертия зарею **просвещенный**.*

2. *Радуйся, на земли небесного посещения **удостоенный**.*

3. *Радуйся, смирением высокая **стяжавый**.*

4. *Радуйся, нищетою богатыю милость Господню **улучивый**¹⁴.*

5. *Радуйся, **сеявый** слезами радость приносящую.*

6. *Радуйся, **приемый** исполнение обетований непреложных¹⁵.*

7. *Радуйся, преподобне Александре, Свирский **чудотворче**.*

Однако мы видим, что расположение вокативов в рефрене иное, чем в предыдущем фрагменте. Первые четыре строки содержат во-

¹⁰ Таинниче – тайновидец, тот которому открыты тайны

¹¹ Самовидче – очевидный свидетель

¹² Причастниче – участник

¹³ Огнезрачный – огнеобразный

¹⁴ Улучил – получил, достиг

¹⁵ Принявший исполнение обещаний нерушимых

кативы в конце строки, чем задают иную ритмическую норму, нарушение которой в строках 5 и 6 подготавливает восприятие последней строки рефрена. Особенности строки в том, что основной признак святого стоит в сильной позиции и является не вокативом, а основным эпитетом с семантикой чуда.

Память и Акафист, содержащие топос «явление Святой Троицы святому Александру Свирскому», читаются в церкви и воспринимаемы на слух. Однако каждый жанр своими средствами реализует этот топос. В памяти событие чуда передается прозаически, скупо, как бывшее «на самом деле», оно обращает переживающего церковную службу прихожанина к временам истории. В Акафисте же топос реализован по-иному: событие чуда передано с точки зрения «здесь и сейчас», с точки зрения верующего, который прославляет святого за его подвиг, чему способствует значительная риторическая интенсивность текста.

Условные сокращения

- БЭС – *Большой энциклопедический словарь* 2000 [online]
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/49678> [20.12.2013]
- ППБЭС – *Полный православный богословский энциклопедический словарь*, т. 2, Санкт-Петербург 1912. [online]
<http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/raznoe/pdf.html> [20.12.2013]
- СИС – Комлев Н.Г., 2006, *Словарь иностранных слов*, Тверь. [online]
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/> [20.12.2013]

Литература

- Акафисты русским святым*, 1995, Санкт-Петербург, [online], <http://akafistnik.ru/akafisty-russkim-svyatym/>
- Anchimiuk O., Zaika V., 2014, *Описание чуда явления Святой Троицы святому Александру Свирскому (на материале четырех житийных текстов)*, “Linguodidactica” XVIII, Białystok 2014, s. 7–21
- Берман Б.И., 1982, *Читатель жития (Агиографический канон русского средневековья и традиция его восприятия)*, [w:] *Художественный язык средневековья*, с. 159–183.
- Бондарь К., 2001, *Поэтика житийных описаний «чуда» (по данным восточнославянских средневековых текстов)*, [w:] *Концепт чуда в славянской и еврейской культурной традиции*, Москва, с. 45–51.

- Boufflet J., 2011, *Historia cudów: od średniowiecza do dziś*, Warszawa.
- Волков А.А., 2001, *Курс русской риторики*, Москва, [online], http://www.krotov.info/library/03_v/ol/kov_01.html#33 [10.09.2014].
- Гладкова О.В., 2012, *Житие Евстафия Плакиды как источник чтения о Борисе и Глебе Нестора: вопросы текстологии, поэтики и идеологии*, "Древняя Русь", № 1, с. 28–38, [online], <http://www.bogoslov.ru/biblio/text/2787938/index.html.pdf> [20.12.2013]
- Давыдов И.П., 2003, *Православный акафист русским святым (религиоведческий анализ)*, Канд. дис., Москва.
- Житие преподобного и богоносного отца нашего Александра Свирского Чудотворца, составленное учеником его игуменом Иродионом. Текст Жития публикуется по изданию: Житие и чудеса преподобного Александра Свирского, 1905, Санкт-Петербург.*
- Кусков В.В., 2003, *История древнерусской литературы*, Москва.
- Людоговский Ф.Б., 2007, *Хайретизмы в акафистах святым: структурно-количественная характеристика*, "Православный собеседник", № 1 (14), [online], <http://kds.eparhia.ru/publishing/sobesednik/fourteen/lydogovskiy/> [10.07.2014]
- Святитель Димитрий, митрополит Ростовский Жития святых (Четьи Минеи)*, [online], <http://predanie.ru/lib/book/read/140855/#toc864> [10.09.2013]
- Растягаев А.В., 2009, *Житийная топика в прозе писателей XVIII столетия (Кантемир, Тредиаковский, Фонвизин)*, Самара.
- Рахманова Л.И., Суздальцева В.Н., 1997, *Современный русский язык Лексика Фразеология Морфология*, Москва, [online], <http://www.bibliotekar.ru/russkiy-yazik-2/162.htm> [20.12.2013]
- Стародубцева Н.А., 2008, *Развитие функционально-семантических свойств инфинитива в старорусских житийных текстах*, Автореферат канд. дис., Волгоград.
- Толстой Н.И., 1988, *История и структура славянских литературных языков*, Москва.
- Тошович Б., 2006, *Экспрессивный синтаксис глагола русского и сербско-го/хорватского языков*, Москва.
- Федотов Г.П., 1931, *Святые Древней Руси*, Париж, [online], <http://vehi.net/fedotov/svyaty/00.html> [10.09.2014]
- Хабургаев Г.А., 1974, *Старославянский язык*, Москва.

TOPOS OF REVELATION OF THE TRINITY TO ST ALEXANDER SVIRSKY
IN THE LIVE AND THE AKATHIST

S U M M A R Y

The article deals with the problem of topos – a miracle of The Trinity revelation, which connects The Live and The Akathist dedicated to saint Alexander Svirsky. The hagiographical text is represented by *Pamiat'*, which could be read in the saint's name day. In this text both hagiographical canons and figures of speech are presenting. The Akathist – it is a kind of Easter Orthodox liturgical poetry praising with magnificent a saint in given topos (Ikos 7).

Olga Anchimiuk e-mail: anchimiuk.olga@o2.pl

Kamila Budrowska
Białystok

**Cenzurowanie tematyki pogranicza w Polsce Ludowej
w latach 1945–1956.
Przegląd problematyki badań¹**

Słowa kluczowe: cenzura, pogranicze wschodnie, literatura piękna polska, piśmiennictwo naukowe

Tematyką cenzurowania piśmiennictwa w Polsce Ludowej zajmuję się od dawna, niniejsza wypowiedź wynika z wieloletnich badań i kwerend archiwalnych [Budrowska 2009, Budrowska 2013]. Z powodu zainteresowań naukowych w artykule podejmę zagadnienie oczyszczania z treści niepożądanych literatury pięknej polskiej (zarówno tekstów nowych, jak i wznowień), jako kontekst przywołać także chciałabym kwestię kontrolowania piśmiennictwa naukowego (literaturoznawstwo, historia). Ujęcie takie nie wyczerpuje możliwości badawczych: z pewnością warto byłoby opisać w jaki sposób cenzurowano tematykę pogranicza w literaturze obcej tłumaczonej na polski oraz – co ważne z powodu zasięgu i liczby odbiorców – w prasie. Można również sformułować postulat dalszych badań przekraczających ramy chronologiczne zaproponowane w niniejszym szkicu.

Spuścizna piśmienna po urzędach powołanych w celu kontroli publicznej komunikacji – GUKPPiW (Głównym Urzędzie Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk) i jego oddziałach wojewódzkich – zachowała się w dość dobrym stanie w AAN(Archiwum Akt Nowych)w Warszawie i innych archiwach państwowych na terenie całego kraju. Choć w zespołach uwidaczniają się ubytki, zwłaszcza bardzo duże braki w materiałach z lat 1945–1948,

---

¹ Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2017.

licznie zachowane dokumenty (zespół GUKPPiW liczy sobie ok. 5000 tezek, w każdej od kilkudziesięciu do kilkuset kart) mogą stać się podstawą szeroko zakrojonych badań filologicznych, historycznych, socjologicznych, bibliotekoznawczych.

Ze stanu badań [prace historyczne: Drygalski, Kwaśniewski 1992; Nałęcz 1994, Krawczyk 1994; Romek 2000; Pawlicki 2001; Krajewski 2004; Perkowski 2005; Romek 2010; Rokicki 2012; prace filologiczne: Fik 1996; Nycz 1998; Drewnowski 1998; Bates 2000; Hobot 2000; Perkowski 2004; Molisak 2004; Budrowska 2009; Woźniak-Łabieniec 2012], a także kwerendy w materiałach źródłowych wynika, że przez cały okres trwania formacji politycznej zwanej Polską Ludową (od 1952 – Polską Rzeczpospolitą Ludową) niektóre tematy były w literaturze i naukach humanistycznych cenzurowane ostrzej, bardziej wnikliwie. Przedstawię je zbiorczo. I tak, w latach 40. i 50. tropią pracownicy GUKPPiW wszelki nacjonalizm: antysemityzm, elementy antyniemieckie (to po 1949 r. i utworzeniu NRD), a przede wszystkim – antyrosyjskie i antyradzieckie. „Ostrza” ołówków wymierzone są także we wszelkie wstawki religijne, zarówno jeśli chodzi o podjętą tematykę, jak i wymowę ideologiczną utworu; szczególnie dziwacznie brzmią tu negatywne określenia: „ultrakatolicyzm”, „szerzenie katolicyzmu”, „religianctwo”, „pozycja metafizyczna”. Wnikliwie czyta się również teksty podejmujące tematykę historyczną, a zwłaszcza, jak pisze Stanisław Siekierski, piśmiennictwo, w którym ujawnia się współczesne życie społeczne [Siekierski 1992, 166]. Tu mieściłyby się ingerencje w treści związane z międzywojnem (zwane „wstecznictwem”), na przykład tematyka związana z Piłsudskim, czy Wilnem. Pojemna ta kategoria obejmuje także utwory podejmujące tematykę II wojny światowej. Z racji rangi, poziomu komplikacji i bardzo częstej obecności zwłaszcza w literaturze pięknej, stanowiące dla cenzorów prawdziwe wyzwanie. Obserwujemy więc kamufłowanie trudnych, niejednoznacznych w ocenie (działalność urzędu miała je ujednoznacznić!) tematów związanych z wojną – Zagłada, wkroczenie Armii Czerwonej na polskie ziemie wschodnie, Katyń, łagry, działalność AK, Powstanie Warszawskie, stosunek żołnierzy radzieckich do polskiej ludności. Jeśli chodzi o problematykę aktualną, najściślej piętnuje się pokazywanie ujemnych stron współczesności, nędzę ludności, społeczną niesprawiedliwość, braki i wypaczenia ustroju, czyli, na przykład, informacje o kolejkach po mięso i przemocy w więzieniach (Kazimierz Brandys, powieść *Matka Królów*, gdzie wycina się fragment, że w więzieniach *swoi biją swoich*). Z drugiej strony, piętnuje się brak treści społecznych i politycznych. Niechętnie pisze się też o emigracji i tych Polakach, którzy wybrali życie na obczyźnie.

Przedstawione zbiorczo sposoby kontrolowania literatury i naukowego piśmiennictwa humanistycznego zróżnicować można ze względu na czas. Najpoważniejszą zmianą jest inny stosunek cenzorów do problematyki wojennej. W latach 1944–1948 publikuje się wiele dzieł odnoszących do traumatycznych przeżyć związanych z II wojną światową. W okresie stalinowskim wiele z ich okaże się niecenzuralnych. Kolejna odsłona ma miejsce w 1955 r., w okresie „odwilży”, gdy niewygodne fakty i ujęcia tematyki okupacyjnej zostają zwolnione z zakazu. W okresie poprzedzającym wprowadzenie socrealizmu dopuszcza się też istnienie dzieł zawierających wyraźny wydźwięk chrześcijański (na przykład pierwsze wydanie *Dymów nad Birkenau* Szmaglewskiej). Po 1949 utwory takie albo się wycofuje, albo przekształca. Kolejną z istotnych odmienności wydaje się usilne promowanie w latach 1949–1955 obrazów jasnej rzeczywistości, optymizmu i społecznego zaangażowania. Zmieni się to po ujawnieniu błędów i wypaczeń systemu, w okresie najbardziej liberalnej kontroli możliwe będzie nawet krytykowanie czasów stalinowskich i Urzędu Bezpieczeństwa (*Kolumbowie, rocznik dwudziesty* Romana Bratnego, czy *Matka królów* Brandysa). Tematy „rozrachunkowe” będą znów zakazane już przy końcu 1957 r.

Niektóre zagadnienia niepokoją cenzorów przez cały badany okres. Przede wszystkim, absolutnie zabronione jest szkalowanie dobrego imienia ZSRR, w czym mieszczą się – zdaniem urzędników cenzury – i komentarze na temat sytuacji politycznej Polski (polityczna zależność), i wspomnianie Kresów Wschodnich, i opis radzieckich więzień i łagrów, czy powstania na Węgrzech. Ścisłej cenzorskiej kontroli i reglamentacji podlega także w drugiej połowie lat 40. oraz w latach 50. i 60. temat granic (tu obowiązywała dodatkowo cenzura wojskowa) i pograniczy: Warmii i Mazur, Pomorza Zachodniego, Górnego i Dolnego Śląska.

W artykule skupić się chciałabym jedynie na oddaniu sytuacji pogranicza wschodniego, czyli ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (w granicach przedrozbiorowych), w większości utraconych w 1918 i 1944 na rzecz wschodniego hegemonu. Opis cenzurowania kwestii innych pograniczy w literaturze, piśmiennictwie naukowym i prasie epoki postawić można jako postulat dalszych badań.

Co spowodowało, że władze PRL uznały wzmianki o tych terenach za niemożliwe do publikacji? Przyczyn można wyliczyć wiele, najważniejsza wydaje się ta, zapisana bezpośrednio w akcie powołującym GUKPPiW do życia.

W Dekrecie z dnia 5 lipca 1946 o utworzeniu Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk czytamy:

„Art. 2. Do zadań Głównego Urzędu należy:

- 1) nadzór nad prasą, publikacjami i widowiskami w zakresie przewidzianym w szczególnych przepisach prawnych,
- 2) kontrola rozpowszechniania wszelkiego rodzaju utworów za pomocą druku, obrazu i żywego słowa, kontrola ta ma celu zapobieżenie:
  - a) godzeniu w ustrój Państwa Polskiego,
  - b) ujawnianiu tajemnic państwowych,
  - c) naruszaniu międzynarodowych stosunków Państwa Polskiego
  - d) naruszaniu prawa lub dobrych obyczajów,
  - e) wprowadzaniu w błąd opinii publicznej przez podawanie wiadomości niezgodnych z rzeczywistością (podkr. K. B.)” [Nałęcz 1994, 28].

Zbyt swobodnie podejmowana tematyka wschodniego pogranicza nadwyręzać mogła najważniejszy międzynarodowy sojusz Polski Ludowej – stosunki z ZSRR. Punktów zapalnych – politycznych i społecznych, było po 1944 r. aż nadto: 1. zmiana granicy wschodniej i utrata ogromnych obszarów na rzecz ZSRR, przesunięcie granic kraju na zachód i na północ; 2. przesiedlenia ludności – repatriacje, odbywające się często niezgodnie z prawem międzynarodowym i łamiące prawa człowieka; 3. zantagonizowane po wojnie liczne grupy narodowościowe (mniejszości narodowe) zamieszkujące wschodnie pogranicze: Niemcy, Białorusini, Ukraińcy, Żydzi, Litwini; skomplikowane relacje pomiędzy nimi, nienawiść, lęk, uprzedzenia; 4. kwestia okupacji radzieckiej na tych terenach (okres pomiędzy 17 września 1939 r. a czerwcem 1941 oraz ofensywa roku 1944 i 1945).

„Kształtując nowy porządek i granice po II wojnie światowej, – pisze Zbigniew Kurcz – mocarstwa zdecydowały o znacznych przemieszczeniach ludności. (...) Rządy państw Europy Środkowo-Wschodniej, pomimo doświadczeń okresu międzywojennego, zaakceptowały internacjonalistyczną wykładnię kwestii narodowej i nie poświęcały mniejszościom narodowym należytej uwagi. Problemy mniejszości istniejących od dawna, ale też powstałych w wyniku powojennej zmiany granic, zaliczały się do spraw drażliwych, których w imię dalekosiężnych celów wspólnoty państw socjalistycznych, nikt nie chciał podejmować” [Kurcz 1997, 8].

Niemożliwy do realizacji był postulat, by „drażliwa” problematyka wschodniego pogranicza wcale się w publicznym dyskursie, w tym – w literaturze pięknej i piśmiennictwie naukowym, nie pojawiała. Dotyczyła zbyt dużego obszaru powojennej Polski i zbyt wielu jej obywateli. Nie mogło się też udać wyparcie najważniejszej tradycji literackiej i kulturowej – romantyzmu, związanej przecież często z Kresami; wystarczy wymienić Mickiewicza. Zagadnienie podlegało więc bardzo skrupulatnej kontroli i reglamentacji: ujęcia mniej kontrowersyjne mogły się pojawiać po cięciach, ewentualnie

z odpowiednim komentarzem i „właściwą” interpretacją, bardziej kontrowersyjnych nie publikowano nigdy.

Przyjrzyjmy się teraz kilku charakterystycznym przykładom z kwerendy archiwalnej w zespole GUKPPiW.

Przykładem modyfikowania pamięci zbiorowej tak, by wymazać z niej obraz ziem utraconych na wschodzie są cenzuralne peregrynacje zbioru poetyckiego Kazimierza Hłakowiczówny. Wiosną 1948 r. do kontroli trafia tomik *Wiersze wybrane*, zawierający utwory z lat 1912–1945. Wydać zamierza go „Wydawnictwo Zachodnie”. Cenzorska recenzja jest wysoce nieprzychylna, proponuje się usunięcie aż 19 wierszy związanych z Wilnem i tematyką religijną [AAN, GUKPPiW, 169,teczka 1, k. 242]. Na negatywnej ocenie zażyła i treść liryków, i взгляды wobec tekstu zewnętrzne (biografia): urodzona na Kresach poetka, była sekretarka Józefa Piłsudskiego, nie mogła liczyć w komunistycznej Polsce na żadne względy. Ostatecznie tomik trafia do druku zubożony jedynie o dwa najbardziej „nieprawomyślne” wiersze: *Do Wilna* (z obrazem rodzinnego miasta, które teraz opadła sfora psów) oraz *Rosjanka* (trudny los rosyjskich kobiet).

Szczególna uwaga władz partyjnych, a zatem i wykonujących dyrektywy płynące z tych gremiów cenzorów, zwrócona na Wilno i Lwów nie dziwi w kontekście historii i znaczenia tych miast – kulturowych centrów pogranicza. W pracy *Szkice Wileńskie. Rozprawy i eseje*, Tadeusz Bujnicki, Wilnianin z urodzenia, przypomina wielokulturowość miasta, w którym przez wieki funkcjonowały obok siebie kultury i literatury: polska, litewska, białoruska, żydowska, rosyjska, ukraińska, tatarska, karaimska. Miasto było stolicą Litwy, ale także miastem gubernialnym i wojewódzkim, prowincją i metropolią, kresami i centrum. Tu tworzyli Mickiewicz i Miłosz (absolutnie zakazany w okresie PRL), pracował Manfred Kridl i jego szkoła formalna [Bujnicki 2002].

Potwierdzenie niecenzuralnego statusu Wilna odnajdujemy i w materiałach z lat 50.

W połowie sierpnia 1953 r. do GUKPPiW trafia *Wybór wierszy* Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego. W opinii pojawiają się charakterystyczne zarzuty i propagandowy język:

Jest to „Wybór wierszy” Gałczyńskiego z całokształtu jego twórczości. Znikomy ich procent zawiera akcenty społeczno-polityczne. (...) Większość wierszy to superformalistyczne, odrealnione, a nierzadko beztreściowe wierszowanie, z którego wprost nie sposób wydobyć myśl autorską. Dość obszernie reprezentowane są wiersze przedwojenne. Część z nich opiewa piękno Wilna i jego okolic. Ze względu na to, że Gałczyńskiego będzie czytała przede wszystkim kultura, nierzadko wzdychająca jeszcze do tamtych

terenów (podk. – K. B.) proponuję, aby zostawić jedynie te wiersze z utworów o Wilnie, które posiadają pozytywne akcenty społeczne. (...)” [AAN, GUKPPiW, 386, teczka 31/124, k. 798–799].

Postuluje się liczne poprawki, ostatecznie redakcja musiała skrócić tom (za zgodą autora) o ponad 100 stron! Zmieniono układ całości, wyrzucono wiele wierszy przedwojennych, w tym liczne dotyczące właśnie Wilna i jego okolic. W takiej postaci *Wybór wierszy* uzyskał akceptację zwierzchnika i mógł ujrzeć światło dzienne w 1954 r.

Pogranicze wschodnie to tematyka niebezpieczna także w nauce, przede wszystkim w historii (stosunki polsko-rosyjskie na przestrzeni wieków), ale także w literaturoznawstwie, a nawet – językoznawstwie. Od 1948 r. rozpoczyna się proces etatyzacji nauki, ścisłego planowania, ideologizacji, sygnowanej przygotowaniem I Kongresu Nauki Polskiej, likwidacją Polskiej Akademii Umiejętności i powołaniem Polskiej Akademii Nauk [Hübner 2002, 120 i nast.]. Przełom 1948/1949 r. to także czas wygasania prywatnego, niezależnego od mecenasa państwowego, ruchu wydawniczego, w tym wydawnictw towarzystw naukowych.

Przykładem podjęcia niebezpiecznej, zdaniem cenzorów, tematyki w pracy z dziedziny językoznawstwa jest zgłoszona do wydania w 1951 r. przez Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk książka J. Safarewicza *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*.

W uzasadnieniu czytamy:

Praca J. Safarewicza jest typowym przykładem pracy „rewindykacyjnej”, omawiającej zagadnienia z terenu pogranicza Litewskiej SRR i Białoruskiej SRR, tak, jak gdyby to dalej były powiaty burżuazyjnej Polski. (...) Należy ostatecznie przekonać naszych uczonych, żeby zajęli się sprawami polskimi a nie ziemiami w ich zrozumeniu „utraconymi”. (...). [AAN, GUKPPiW, 402, teczka 32/46, k. 8].

Opracowanie na temat pogranicza polsko-litewskiego nie mogło zostać wydane w apogeum stalinizmu, choć poprzedzała je publikacja o zbliżonej problematyce z 1947 [Safarewicz 1947]. Artykuł zostaje „zwolniony” z zapisu w czasie odwilży w 1956 r., gdy ogłasza autor w czasopiśmie naukowym tekst pod tym samym tytułem, jak w zatrzymanym przez GUKPPiW pięć lat wcześniej [Safarewicz 1956].

Prace naukowe podlegały ścisłej kontroli nie tylko ze względu na treść, ale i osobę autora. Podobnie jak w przypadku literatury pięknej (*casus* Hłakowiczówny). Ukrywa się biografie autorów, jeśli pochodzili z Kresów Wschodnich, a zwłaszcza fakt pracy na Uniwersytecie Stefana Batorego

w Wilnie i Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Warto jako przykład przytoczyć opinię z 1950 r., gdy cenzor z oburzeniem pisze o zgłoszonym do druku roczniku Towarzystwa Naukowego Warszawskiego:

Proponowany do druku rocznik jest jednym z większych skandali politycznych, jakie zdarzyło mi się dostać do oceny. Bowiem w spisie członków zwyczajnych, nadzwyczajnych i korespondencyjnych znajduje się aż dwunastu, przy których jako adresy podano bądź Londyn, bądź też dokładne adresy angielskie i amerykańskie tych emigrantów. (...)

Ponadto przy kilku profesorach podane jako uczelnia i miejsce zamieszkania: Lwów, np. Dąbkowski Przemysław (adres...), Makarewicz Juliusz (adres), a chodzi tu o profesorów, którzy na pewno we Lwowie obecnie nie są i nie wykładają.

Trudno tego rodzaju fakty traktować jako niedopatrzenia. Jest to świadome szkodnictwo, otwarta wroga robota polityczna. Należy nie tylko nie dopuścić do druku rocznika, ale zainteresować tą sprawą władze bezpieczeństwa i Ministerstwo Nauki i Szkół Wyższych. Czas najwyższy, aby towarzystwo utrzymujące się z budżetu państwowego zdecydowało się czy idzie z Polską Ludową, czy przeciw. (...)

Całkowicie nie nadaje się do druku. [AAN, GUKPPiW, 176, k. 340–341]

Rocznik ogłoszono drukiem dopiero po gruntownych zmianach, co poświadczają inne zachowane w zespole recenzje. [AAN, GUKPPiW, 176, k. 360–361]

W związku ze skomplikowaną historią ziem pogranicznych wprowadza władza ludowa nową narrację historyczną dotyczącą współczesności, a zwłaszcza okresu II wojny światowej. Jako egzemplifikację warto przytoczyć edytorskie dzieje utworu zatrzymanego w całości, jednego ze słynnych „półkowników”, objętego zapisem w latach stalinowskich [Budrowska 2009, 53; Bikont, Szczęsna 2006, 239].

Polską jesień Jana Józefa Szczepańskiego ukończoną w 1949 r. do urzędu cenzury z zamiarem wydania zgłosiło krakowskie „Wydawnictwo Literackie” w 1955 r. Zachowana recenzja nosi już typowe znamiona odwilży, a mimo to, razi propagandowym ujęciem kwestii radzieckiej aneksji wschodnich ziem II Rzeczypospolitej:

„(...) Należy podkreślić, że w pewnym przypadku popełnia autor poważny błąd historyczny. Wkroczenie wojsk radzieckich na tereny zamieszkałe przez ludność ukraińską i białoruską miało miejsce wg pozycji w okresie, kiedy oddziały armii polskiej walczyły jeszcze z najeźdźcą, a rząd polski nie uciekł jeszcze na terytorium rumuńskie, tzn. przed 17 września. (...) Jest to poważna nieścisłość historyczna i może być wykorzystana jako argument przeciwko słusznemu posunięciu rządu radzieckiego, zwłaszcza, że podobne próby były już czynione w tym kierunku. Usiłowano twierdzić, że był to

„cios w plecy” zadany przez ZSRR itp. Fakty podane przez autora mogą to zasugerować. (...) Jeżeli chodzi o walory artystyczne pozycji stwierdzić należy, że stoi ona na poziomie raczej przeciętnym. Język prosty, zawierający wiele naturalizmu. Akcja niezbyt zróżnicowana, ale zawierająca sporo humorystycznych momentów. Ze względu na jej demaskatorski i realistyczny charakter pozycja jest ciekawą i interesującą i może zostać wydana.” (podkr. – K B.) [AAN, GUKPPiW, 395, teczka 32/12, k. 27–28]

Pomimo nieprzychylnych opinii, powieść została wydana bez zmian w dużym nakładzie 10 000 egzemplarzy.

Wraz z przesunięciem granic na zachód, stopniowemu zacieraniu ulega sama tematyka kresowa w literaturze pięknej: by nie było „nostalgii” i ewentualnego „myślenia rewindykacyjnego”. Przywoływanym przykładem takich działań cenzury jest potraktowanie wierszy Gałczyńskiego. Podobny wydaje się przypadek *Polskiej jesieni* Szczepańskiego: nawet samo pisanie o działaniach wojennych na tych terenach, wydarzeniach znajdujących się przecież w pamięci bezpośredniej wielu Polaków, okazuje się głęboko niecenzuralne. Tylko w okresie rozliczania się z „błędami i wypaczeniami” systemu dzieła tej miary mogły ujrzeć światło dzienne bez przeszkód. Na pełny powrót tematyki kresowej w literaturze i oficjalnym dyskursie czekać trzeba będzie aż do roku 1989.

Chciałabym na koniec wspomnieć o jeszcze jednym ciekawym aspekcie cenzurowania kwestii wschodniego pogranicza. Otóż reglamentacji podlegało samo słowo „Kresy”, domyślnie: „Kresy Wschodnie”. Nie wchodząc w istotę zagadnienia o tożsamości, bądź rozłączności obu pojęć, na użytek niniejszych rozważań przyjmę optykę wybitnego historyka – Jana Kieniewicza. „Chcę zatem wskazać – pisze Kieniewicz w rozprawie *Kresy jako przestrzeń europejska*, – że Kresy można rozpatrywać jako typ Pogranicza cywilizacji europejskiej, jako część przestrzeni europejskiej. Jest to zasadne zarówno w okresie ekspansji, jak i w czasie ustępowania” [Kieniewicz 2006, 23]. Władze PRL nie odróżniały odcieni znaczeniowych terminów, traktując „Kresy” jako synonim wschodniego pogranicza i ściśle nadzorując jego niepojawianie się w obiegu oficjalnym. Wydaje się, że spowodowane to było wzmiankowaną wyżej potrzebą rugowania tematyki kresowej oraz niechęcią do dorobku kulturowego II Rzeczypospolitej, dla której legenda tych ziem okazała się jedną z centralnych. „Mit kresowy” stworzony w wieku XVI, a rozrastający się zwłaszcza w okresie zaborów, budowały treści dla nowej władzy niebezpieczne, wręcz wywrotowe: mit narodzin państwa polskiego jako Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wspólny dla wszystkich Słowian mit przodków – Sarmatów, mit szlachetnej i silnej Sarmacji – fundamentalna ideologia monarchii Jagiellońskiej [Hadaczek 2003, 80–99].

Źródła

Rozwiązanie skrótów

AAN – Archiwum Akt Nowych

GUKPPIW – Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk

Źródła przywołane w artykule

AAN, GUKPPIW, 169,teczka 1

AAN, GUKPPIW, 386,teczka 31/124

AAN, GUKPPIW, 402,teczka 32/46

AAN, GUKPPIW, 176

AAN, GUKPPIW, 395,teczka 32/12

Literatura

Bates J. M., 2000, *Cenzura w epoce stalinowskiej*, „Teksty Drugie” nr 1/2, s. 95–120.

Bikont A., Szczęsna J., 2006, *Lawina i kamienie. Pisarze wobec komunizmu*, Warszawa.

Bujnicki T., 2002, *Szkice Wileńskie. Studia i rozprawy*, Kraków.

Budrowska K., 2009, *Literatura i pisarze wobec cenzury PRL. 1948–1958*, Białystok.

Budrowska K., 2013, *Zatrzymane przez cenzurę. Inedita z połowy wieku XX*, Warszawa.

Cenzura w PRL. Relacje historyków, 2000, opr. wst. Z. Romek, Warszawa.

Drygalski J., Kwaśniewski J., 1992, *(Nie)realny socjalizm*, Warszawa.

Dokumenty do dziejów PRL. Główny Urząd Kontroli Prasy 1945–1949, 1994, z. 6, opr. D. Nałęcz, Warszawa.

Drewnowski T., 1998, *Cenzura w PRL a współczesne edytorstwo*, [w:] *Autor, tekst, cenzura. Prace na Kongres Słowistów w Krakowie*, red. J. Pelc, M. Prejs, Warszawa, s. 13–23.

Fik M., 1996, *Cenzor jako współautor*, [w:] *Literatura i władza*, red., sł. wstępne E. Sarnowska-Temeriusz, Warszawa, s. 131–147.

Hadaczek B., 2003, *U narodzin mitów kresowych*, [w:] *Poszukiwanie realności. Literatura – dokument – kresy. Prace ofiarowane Tadeuszowi Bujnickiemu*, red. S. Gawliński, W. Ligeza, Kraków, s. 80–99.

Hobot J., 2000, *Gra z cenzurą w poezji Nowej Fali (1968–1976)*, Kraków.

Hübner P., 1992, *Polityka naukowa w latach 1944–1953. Geneza systemu*, t. I. Wrocław.

Kieniewicz J., 2006, *Kresy jako przestrzeń europejska*, [w:] *Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo?*, red. J. Purchla, Kraków, s. 234–256.

Krajewski A., 2004, *Między współpracą a oporem. Twórcy kultury wobec systemu politycznego PRL (1975–1980)*, Warszawa.

- Krawczyk A., 1994, *Próba indoktrynacji. Działalność MłiP (1944–1947)*, Warszawa.
- Kurcz Z., 1997, *Wstęp*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce*, red. Z. Kurcz, Wrocław, s. 6–11.
- Molisak A., 2004, *Judaizm jako los: rzecz o Bogdanie Wojdowskim*, Warszawa.
- Nycz R., 1998, *Literatura polska w cieniu cenzury (Wykład)*, „Teksty Drugie” nr 3, s. 5–25.
- Pawlicki A., 2001, *Kompletna szarość. Cenzura w latach 1965–1972. Instytucja i ludzie*, Warszawa.
- Perkowski P., 2004, *Cenzura jako źródło cierpień? Powieści Tadeusza Konwickiego w obliczu kontroli słowa*. Niepublikowana praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. M. Czerwińskiej, Gdańsk.
- Perkowski P., 2005, *Działalność Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w latach siedemdziesiątych*. Niepublikowana rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Barbary Okoniewskiej, prof. UG, Gdańsk.
- Rokicki K., 2012, *Relacje między literatami a władzami PRL w latach 1956–1970*, Warszawa.
- Romek Z., 2010, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce. 1944–1970*, Warszawa.
- Safarewicz J., 1947, *Rozmieszczenie nazw na -„iszki” na pograniczu słowiańsko-litewskim*, [w:] *Sprawozdania PAU*, t. XLVIII, Kraków, s. 36–74.
- Safarewicz J., 1956, *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*, „Onomastica”, t. 2, s. 15–63.
- Siekierski S., 1992, *Książka literacka. Potrzeby społeczne a ich realizacja w latach 1944–1986*, Warszawa.
- Woźniak-Łabieniec M., 2012, *Obecny nieobecny. Krajowa recepcja Czesława Miłosza w krytyce literackiej lat pięćdziesiątych w świetle dokumentów cenzury*, Łódź.

CENSORSHIP OF THE BORDER-LINE PROBLEMS IN THE PEOPLES
REPUBLIC OF POLAND IN THE LITERATURE OF THE 1945–1956 YEARS.
A REVIEW OF THE PROBLEMS

S U M M A R Y

The article is dedicated to one of the categories of the censors' practices in the Peoples Republic of Poland in the 40s and 50s literature of the 20th century: censored of the border-line-subject. These problem was one of the most controlled and purished in Poland of political reason by the Main Office of Control of Press, Publication and Shows (GUKPPiW), especially – the east border – line problem. Of the examples of literature texts (Konstanty Ildefons Gałczyński, Kazimiera Hłakowiczówna, Jan Józef Szczepański) and the science – texts, the author described complicated political and cultural situation in socialist countries in the 40s and 50s of the XX century.

Mirosława Czetyrba-Piszczako

Olsztyn

Maria Czetyrba

Poznań

Tożsamość kulturowa i identyfikacja językowa Ukraińców Warmii i Mazur

Słowa kluczowe: mniejszość ukraińska, tożsamość kulturowa i językowa, asymilacja, bilingwizm językowy

Po II wojnie światowej w wyniku przyłączenia do Polski obszarów zwanych Warmią i Mazurami, Prusami Wschodnimi lub Pomorzem Wschodnim całkowitej deformacji uległa struktura narodowościowa tego regionu. Obok historycznie zasiedziałej ludności Warmiaków i Mazurów miejsce wysiedlonych Niemców zajęli osadnicy z Centralnej Polski, repatrianci z dawnych Kresów Wschodnich oraz przymusowo przesiedlona w 1947 r. ludność ukraińska, która stanowiła wówczas około 10% ogółu ludności regionu [Beba, Pijanowska 1998, 24]. Masowy proces wymiany ludności przyczynił się do zintegrowania na obszarze jednego regionu przedstawicieli różnych grup narodowych i etnicznych, jak również zetknięcia się społeczeństw o różnym bagażu kulturowym, cywilizacyjnym i zróżnicowanej świadomości narodowej. W rezultacie migracji i wyniku „zetknięcia się odrębności etnicznych i kulturowych powstało pogranicze społeczności złożonej z ludności rodzimej z ukształtowaną od pokoleń tożsamością oraz społeczności postmigracyjnej, w której przez dziesięciolecia dokonuje się proces tworzenia nowej tożsamości regionalnej” [Protokół Nr 20/2009, online]. Wśród naukowców i badaczy nie ma obecnie klarownego stanowiska odnośnie kwestii istnienia tożsamości regionalnej na tzw. Ziemiach Odzyskanych. O tożsamości Warmii i Mazu-

rach Andrzej Sakson pisze, że „[...] o ile da się wyodrębnić na tych terenach odpowiednik tożsamości lokalnej, o tyle ciężko wskazać wyznaczniki tożsamości regionalnej. I to mimo wskazanego w badaniach empirycznych faktu autoidentyfikacji z miejscem życia i regionem” [Chmielewski 2013, 356].

Współcześnie region Warmii i Mazur, obok Podlasia, jawi się jako swoisty tygiel wielokulturowy charakteryzujący się dużą różnorodnością narodową, etniczną, religijną i językową, gdzie mniejszości stanowią około 10% populacji. Na Warmii i Mazurach najliczniejszą grupą mniejszościową są Ukraińcy zamieszkujący północną część województwa od Braniewa po Banie Mazurskie. Duża koncentracja społeczności ukraińskiej występuje w Olsztynie, Mrągowie, Górowie Iławeckim, Bartoszycach, Węgorzewie. Z raportu badań przeprowadzonych przez Instytut Spraw Publicznych wynika, że „ponad pięćdziesięcioletnie zamieszkanie w środowisku wielokulturowym i wieloetnicznym spowodowało znacznie większą niż w innych regionach kraju tolerancję w stosunku do inności, [...] a ten region wyróżnia się wyjątkowo przychylną postawą zarówno wobec imigrantów z Ukrainy, czy ogólnie obywateli tego kraju, jak też wobec samej mniejszości ukraińskiej” [Konieczna, online].

Niniejszy artykuł traktuje o kształtowaniu się w świadomości przesiedlonych Ukraińców nowej tożsamości społeczno-kulturowej poprzez podtrzymywanie poczucia odrębności językowo-religijnej oraz identyfikacji narodowej po długotrwałym jej funkcjonowaniu w obcym środowisku językowym, niesprzyjającej atmosferze życia kulturalnego, religijnego i politycznego. Zawarte w artykule rozważania i wnioski sformułowane zostały także w oparciu o analizę wywiadów przeprowadzonych wśród zróżnicowanej wiekowo grupy Ukraińców w 2013 roku, podejmujących kwestie kultywowania i nazewnictwa wybranych elementów tradycji oraz obrzędów świąt rocznych i rodzinnych.

Beba B. na podstawie przeprowadzonych w latach 90. badań ankietowych reasumuje, że tożsamość kulturowa Ukraińców „ewoluowała od postaci kultury niejako danej, mającej charakter introwertyczny, w której podmioty, czyli osoby w niej żyjące, w większości nie reflektowały nad jej treściami i formami, ani też nad własnymi postawami – w kierunku tożsamości, opierającej się na bardzo zróżnicowanej – w sensie typu istnienia i genezy różnych nurtów – kulturze. Ta zróżnicowana kultura ma w sobie wątki zarówno kultury ludowej, jak i elitarnej, narodowej – tradycyjnej i współczesnej, wobec której występują postawy dystansu i refleksji” [Beba 1998, 107]. Przez dziesięciolecia po przesiedleniu czynniki kształtujące poczucie identyfikacji ze zbiorowością ukraińską opierały się na trzech podstawowych instytucjach, a mianowicie rodzinie, cerkwi i szkole. Każdy z tych filarów w warunkach asymilacji

realizował określone zadania przekazu kulturowego. Zdaniem T. Marciniaka „jesteśmy świadkami transformacji formy obecności ukraińskiej od czysto symbolicznej, w postaci np. rękodzieła krzyżykowego kulturowanego w zaciszu domowym, do fizycznej, zewnętrznej poprzez promowanie dziedzictwa kulturowego w społeczności polskiej” [Marciniak 1998, 118–127].

Wysiedlenie ludności ukraińskiej z terenów południowo-wschodniej Polski, które od stuleci zamieszkiwali, spowodowało nieodwracalne skutki nagłego zrujnowania kultury duchowej przesiedleńców, wskutek pozbawienia Ukraińców nauki języka ojczystego i możliwości celebrowania nabożeństw we własnym obrządku. Dodatkowo, zaostrzone dyrektywy osiedlania w rozproszeniu miały na celu szybkie wynarodowienie przesiedlonej ludności. Pozbawieni swojej „małej ojczyzny” Ukraińcy traktowali pobyt na „ziemiach odzyskanych” jako sytuację tymczasową i jak podkreśla I. Hrywna, „rzuceni w nowe polskie środowisko Ukraińcy żyli myślą o rychłym powrocie na stare ziemie, dlatego do końca lat czterdziestych większość z nich, nie przejawiała zainteresowania zagospodarowaniem się w województwie olsztyńskim. Otoczeni niechęcią polskich sąsiadów zamknęli się w swoim getcie” [Hrywna 1998, 109]. Pierwsze powojenne dziesięciolecie pokazuje, że specyficzną cechą przesiedleńców ukraińskich był raczej zamknięty lub ograniczający się jedynie do kontaktów sąsiedzkich tryb życia, który kształtował oblicze językowo-etniczne grypy oraz chronił ją przed wpływami otoczenia polskiego z jego oddziaływaniem asymilacyjnym. Głęboko zakorzeniona w umysłach przesiedleńców samoświadomość etniczna stała się naturalną drogą do kształtowania się świadomości narodowej oraz identyfikowania się z narodem ukraińskim. Przymusowa migracja oraz zagrożenie procesami asymilacyjnymi było przyczyną zacierania się różnorodności kulturowo-językowej przesiedlonych ukraińskich grup etnicznych i kształtowania się tożsamości narodowej w wyniku odstąpienia poszczególnych zbiorowości od tożsamości etnicznej na rzecz samouświadomienia jako narodu ukraińskiego. Silnie pielęgnowane poczucie tożsamości etnicznej chroniło mniejszość ukraińską przed zepchnięciem jej na margines życia w nowym środowisku oraz zabezpieczało przed bezkrytycznym przyjmowaniem elementów nowej, obcej kultury „czyniąc ją psychologicznie i społecznie silną w relacji do nowej kultury i społeczności” [Skorowski 2013, 20]. Z drugiej strony fizyczne oderwanie Ukraińców od własnego regionalnego środowiska oraz ugruntowanie się ogólnej tożsamości narodowej, które odbywało się kosztem utraty specyficznych cech i elementów samoświadomości etnicznej, np. utraty swojej gwary i zwyczajów na rzecz wartości ogólnonarodowych, zaowocowało małżeństwami etnicznie mieszanymi. Jak twierdzą respondenci, w kontekście pojawienia się odrębności kulturowych

i językowych wykształciła się u nich nowa świadomość pojmowania określeń „swój”, „obcy”. W obcym kulturowo środowisku zdezaktualizowała się interpretacja, że swój to ten, kto przynależy do tej samej zbiorowości etnicznej. W nowym otoczeniu semantyka terminu „swój” zawierała się w ogólnym pojęciu „Ukrainiec”, a nie, jak pojmowano to wcześniej, nazywała jedynie przedstawiciela określonej grupy etnicznej, jak np. Łemko, Bojko, „jarosławski”.

Na obszarze Warmii i Mazur, wskutek przekroczenia limitów osadniczych, pojawiły się miejscowości praktycznie w całości zamieszkałe przez ludność ukraińską (np. wsie Asuny, Augamy, Jarzeń, Wróble), co w późniejszym okresie miało ogromne znaczenie dla identyfikowania się z tą etniczną grupą społeczną i kultywowania mowy rodzimej, która znalazła swoją ostoję w życiu rodzinno-sąsiedzkim. Tak, na przykład, Banie Mazurskie ze względu na zintegrowanie społeczności ukraińskiej i szeroko zakrojoną działalność społeczno-kulturalną zyskały w latach 70–80. miano „stolicy mazurskiej Ukrainy”.

Dla przemieszczanej społeczności ukraińskiej następstwem migracji o charakterze przymusowym była degradacja poziomu kulturowo-społecznego, a prowadzona w stosunku do Ukraińców polityka wynarodowienia nie sprzyjała adaptacji w nowej i obcej rzeczywistości. W konsekwencji zabiegi ówczesnych władz podejmowane w celu wykorzenia poczucia przynależności narodowej przemieszczonych przyczyniły się do potrzymania i umocnienia się tożsamości kulturowej Ukraińców. Proces przechodzenia jednostki w świat innej kultury i społeczności H. Skorowski charakteryzuje następująco: „sytuację osoby przechodzącej w nową rzeczywistość społeczno-kulturową wyznaczają dwa elementy – element fizycznego oderwania od własnych struktur społeczno-kulturowych, a także element zderzenia z nowymi tego rodzaju strukturami. Sytuacja ta pociągać może za sobą różnorakie skutki społeczno-moralne: od zsunienia się człowieka na margines życia społecznego [...] poprzez zagubienie jako wynik deprecjacji wartości i norm starego systemu społecznego i niezastąpienia ich nowymi; aż po pełną inkorporację w nową rzeczywistość [...]” [Skorowski 2013, 19].

Obserwujemy, że wielokierunkowe procesy przepływów i wzajemnych oddziaływań są konsekwencją zasymilowania w kulturze społeczności ukraińskiej elementów kultury polskiej, np. wielu respondentów podkreśla obecność karpia w galarecie na ich stołach wigilijnych.

W warunkach wielokulturowości podstawą procesów integracyjnych społeczności ukraińskiej, obok poczucia solidarności, etnocentryzmu jest homogeniczna tożsamość kulturowa stanowiąca umacniającą świadomość wspólnych losów w przeszłości oraz kształtowanie się świadomości narodo-

wej. W województwie warmińsko-mazurskim Ukraińcy żyją w dużym rozproszeniu, są zinstytucjonalizowani praktycznie w jednej organizacji nadrzędnej, którą jest Związek Ukraińców w Polsce, ale „z racji większej liczebności i większego stopnia skupienia charakter życia etnicznego został w środowiskach ukraińskich w większym stopniu zachowany” [Domagała 2005, 87]. Jak słusznie zauważa Marciniak, „w obecnej sytuacji szybkiego przepływu wzorców kulturowych niemożliwe jest podtrzymanie tożsamości etnicznej bez etnozasilania zewnętrznego czyli jednostronnego przepływu wartości kulturowych i ekonomicznych z kraju macierzystego lub z posiadającej pod tym względem większy potencjał innej grupy diaspory etnicznej/narodowej” [Marciniak 1998, 125]. Według badacza ciągłość przekazu kulturowego i pobudzanie świadomości narodowej wspierane jest przez środki zewnętrzne i wewnętrzne, które określa mianem etnozasilania zewnętrznego i wewnętrznego. Obecnie, co podkreśla Marciniak, Ukraińcy muszą wytworzyć własne metody utrzymania samoidentyfikacji, aby trwać i rozwijać się i są to formy etnozasilania wewnętrznego, natomiast wcześniej mogli posilkować się wsparciem diaspory przede wszystkim kanadyjskiej w okresie głębokiego komunizmu i przemian polityczno-społecznych lat 80. oraz Ukrainy po odzyskaniu niepodległości w 1991 r. Polityka narodowa PRL-u nie wykazywała się tolerancyjnością i nie stwarzała warunków sprzyjających pielęgnowaniu tradycji kulturowych mniejszości. Dopiero od początku lat 90. rozkwitła działalność kulturowa między ośrodkami skupiającymi najliczniejszą mniejszość ukraińską a poszczególnymi miastami partnerskimi na Ukrainie, która zaowocowała podpisaniem umów partnerskich wspierających tożsamość kulturową, działalność ruchu artystycznego, edukację młodzieży, które miały istotne znaczenie dla ekspansji oraz dynamizacji kultury mniejszości ukraińskiej.

Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 r. podaje, że w województwie warmińsko-mazurskim odnotowano w sumie 13 tys. (w Polsce 49 tys.) deklaracji, w których ankietowani podali narodowość ukraińską, z czego 9 tys. (w Polsce 27 tys.) wyraziło ją jako identyfikację pojedynczą, zaś 4 tys. łącznie z polską.

Powszechny Spis Narodowy z 2011 r., po raz pierwszy w historii polskich spisów ludności, umożliwił mieszkańcom Polski, na wniosek środowisk mniejszościowych, wyrażenie złożonych tożsamości narodowo-etnicznych poprzez zadanie osobom spisowanym dwóch pytań o przynależność narodowo-etniczną w brzmieniu: jaka jest Pan(-i) narodowość; czy odczuwa Pan(-i) przynależność także do innego narodu lub wspólnoty etnicznej. Przypomnijmy, że podczas spisu 2002 respondenci mogli zadeklarować tylko jedną przynależność narodowo-etniczną.

Mobilizacja społeczności ukraińskiej oraz zakrojona na szeroką skalę kampania informacyjna w postaci wzmianek o spisie w telewizji i Internecie czy publiczna deklaracja tożsamości liderów środowisk ukraińskich zachęcająca do zgłaszania swojej narodowości, nie dała satysfakcjonujących rezultatów, bo w porównaniu z wynikami Spisu Powszechnego z 2002 r. liczebność mniejszości ukraińskiej zwiększyła się tylko o 11.623 osoby. Dodatkowo pojawiły się wątpliwości co do obiektywności spisu w związku ze zgłaszanymi przypadkami nieuwzględniania narodowości ankietowanych oraz obawy publicznego deklarowania narodowości związane z dyskryminacją. Przeprowadzona ewidencja ludności pozwala wnioskować, że z jednej strony, mimo wieloletniej państwowej polityki asymilacyjnej mniejszość ukraińska nie tylko przetrwała, ale dzięki zachowanej tożsamości kulturowej, w jakimś stopniu, zrekonstruowała i rozbudowała swoje środowisko, z drugiej zaś konstatować, iż procesy asymilacyjne w dużym stopniu objęły także mniejszość ukraińską.

Przez ponad 65 lat wspólnota obyczajów, tradycjonalizm, rozwój języka oraz poczucie świadomości historycznej kształtowały postawę narodową Ukraińców. Po wysiedleniu społeczność ukraińska podtrzymywała poczucie swojej odrębności i przynależności etnicznej nie tylko w sferze językowej, ale przede wszystkim, poprzez silne przywiązanie do swojej religii, kalendarza liturgicznego i obrzędowości. W takich warunkach, według J. Chlebowczyka, „z przejmowanych z pokolenia na pokolenie wzorów obyczajowych wypływało poczucie bliskości i swojskości, które cementowało w wypadkach konfrontacji z elementem obcym wewnętrzną zwartość danej społeczności” [Chlebowczyk 1983, 41]. Dla społeczności ukraińskiej w Polsce święta religijne są czynnikiem scalającym i integrującym warstwy pokoleniowe, sprzyjają poznawaniu poprzez wierzenia i rytuały religijne wartości kulturowych. Obecnie trwanie tych zwyczajów warunkuje w dużej mierze także to, w jakim stopniu zachowana zostanie rodzima mowa i odrębność etniczno-kulturowa młodej generacji Ukraińców. Z przeprowadzonych rozmów z respondentami wynika, że młodzi Ukraińcy szanują i cenią wspólne podtrzymywanie tradycji świątecznych, które są podstawowym czynnikiem integrującym pokolenia. Przytaczamy wypowiedź młodego respondenta o wspólnym uczestniczeniu rodziny w rytuałach wigilii Bożego Narodzenia: *jak już wszystko było przygotowane do wigilii, to zawsze było tak, że ja, mój brat i tato wchodziliśmy z wiązkami siana do domu, składaliśmy życzenia mamie, za które nam dziękowała; następnie stawiało się na stole krzyż, wszyscy modliliśmy się, siadaliśmy do stołu, dzieliliśmy się prosforą i zaczynaliśmy wieczerzę [...] a jak zjedliśmy to przed pójściem do cerkwi zaczynaliśmy kołędować, rozpoczynając od najstarszej kołedy, od Boh predwicznyj narodywsia, a następnie śpiewaliśmy te, które przysły do głowy.*

Z przeprowadzonych wywiadów na temat tradycji świątecznych kultywowanych w rodzinach informatorów wnioskujemy, że przedstawiciele młodszej generacji w bardzo ogólnym zakresie potrafią scharakteryzować obyczaje świąteczne (przede wszystkim bożonarodzeniowe i wielkanocne), nie znają symboliki obrzędów, pojawiają się trudności z nazwaniem tradycyjnych potraw, z operowaniem leksyką ukraińską. Natomiast starsi respondenci podkreślają, iż w wyniku zacierania się odrębności czy wymieszania tradycji oraz powszechnej globalizacji święta cyklu rocznego tracą pewne elementy starej obrzędowości i podlegają częściowej uniwersalizacji.

Przeprowadzone rozmowy potwierdzają, że ponad pół wieku integracji społecznej doprowadziło do zróżnicowania samoidentyfikacji młodej generacji, a część członków młodego pokolenia przyjęła język, obyczaje i religię polskiej grupy dominującej zlewając się z większością kulturową. W latach 70. proces osłabienia spójności wewnątrzgrupowej determinował przede wszystkim awans społeczny Ukraińców oraz zwiększona migracja do miast, która sprzyjała przyspieszeniu procesów asymilacyjnych, co nie zawsze było jednoznaczne z całkowitym zerwaniem z kulturą pierwotnej identyfikacji. Jak podkreśla A. Kłoskowska, „identyfikacja narodowa może ulec całkowitej przemianie w toku życia jednostki. Taka przemiana jest tutaj określana jako konwersja narodowa. Może ona mieć różnorodne motywacje i różny stopień internalizacji wynikłego stąd przeobrażenia wartości” [Kłoskowska 2005, 141]. Znamienne dla wielu przedstawicieli mniejszości ukraińskiej jest akceptowanie biculturowości środowiska i przemian polegającym na „dodaniu” do macierzystej identyfikacji elementów nowej, wiążącej jednostkę z obcą wcześniej grupą tożsamości. Uwzględniając wewnętrzne zróżnicowanie młodzieży, można w tej społeczności wyodrębnić 3 grupy [Гопків 2010, online]:

1. Osoby wierne „małej ojczyźnie” swoich przodków, które kultywują przywiązanie do tzw. Zakerzońskiego kraju – ukraiński raj; odwiedzają ziemie przodków, dbają o miejsca pamięci narodowej i cmentarze;
2. Osoby, które małą ojczyznę postrzegają w miejscu urodzenia lub terenach, na które przybyli w celu zdobycia nauki i pracy; w tej grupie widoczne jest rozerwanie związków z terenami południowo-wschodniej Polski;
3. Osoby niezdeklarowane co do własnej przynależności.

Analizy środowiska ukraińskiego potwierdzają poczucie silnej identyfikacji z narodem ukraińskim przedstawiciele dwóch pierwszych grup. Potwierdzają oni znajomość historii swojego rodu, kultywują tradycje rodzinno-święteczne (posiadają większą wiedzę w zakresie świąt rocznych niż uroczystości rodzinnych), a naukę języka ukraińskiego uważają za swój obowiązek. Jednak w dobie nowych realiów historyczno-kulturowych, człon-

kowe młodego pokolenia, podkreślają silną więź identyfikacyjną z regionem zamieszkania oraz jego mieszkańcami. Młodzież wykazuje tendencje stałego zakorzeniania się na Warmii i Mazurach poprzez tworzenie własnej infrastruktury kulturalnej, edukacyjnej i religijnej. Zróżnicowanie wewnętrzne środowiska młodzieżowego pogłębia fakt, że w świadomości wielu młodych Ukraińców upowszechnia się przekonanie o możliwości zachowania tożsamości narodowej bez potrzeby identyfikacji językowej z grupą. Język jest jednym z najistotniejszych wyznaczników kulturowych tożsamości, ale jak zauważa J. Tambor, badaczka mniejszości śląskiej, „język nie określa identyfikacji narodowej czy etnicznej człowieka jednoznacznie” [Tambor, online].

Powyższe stwierdzenie charakterystyczne jest dla przedstawicieli generacji średniej i młodszej Ukraińców, którzy dostarczają licznych przykładów zaburzenia relacji między językiem i tożsamością, gdzie język staje się dla nich wtórnym czynnikiem tożsamości. Uwzględniając poziom i zakres znajomości ukraińskiego języka literackiego w jego wariancie mieszanym z elementami gwarowymi i obcojęzycznymi, w społeczności młodzieżowej, zróżnicowanie kształtuje się następująco:

1. Młodzież, która ukończyła szkołę z ukraińskim językiem nauczania wyróżnia się dobrym stopniem opanowania kompetencji językowych w języku ojczystym. Przedstawiciele tej grupy raczej bez trudu posługują się ukraińskim językiem literackim z domieszką zapożyczeń i kalek językowych; charakteryzuje ich dobra znajomość historii Ukrainy oraz literatury ukraińskiej, jak również mają rozeznanie w aktualnej sytuacji na Ukrainie.
2. Młodzież, która „wyniosła język z domu” w różnych wariantach gwarowych oraz uczęszczała na naukę języka ukraińskiego do międzyszkolnych zespołów nauczania tego języka. Jest to grupa bardzo zróżnicowana pod względem poziomu i stopnia opanowania języka ukraińskiego. Znamienne jest dla nich stosowanie w wypowiedziach dużej ilości kalek i zapożyczeń, co w rezultacie prowadzi do powstawania indywidualnych idiolektów, interjęzyków.
3. Młodzież polskojęzyczna, która rozpoczyna naukę języka ojczystego w międzyszkolnych zespołach na zasadach języka obcego. Tutaj, u większości, kompetencje językowe ograniczają się do podstawowych sytuacji konwersacyjnych. W języku ukraińskim rozmawiają jedynie w „ukraińskich miejscach publicznych”, poza tymi miejscami konwersacja prowadzona jest w języku polskim. W tej grupie to rodzice wymuszają postawę bilingwalną dzieci i wyrażają chęć, by dziecko uczyło się języka przodków.

4. Młodzież, która nie uczyła się ukraińskiego języka literackiego, ale biernie przyswoiła gwarę dziadków.

Na pytanie o „pierwszy przyswojony” język większość młodzieży gimnazjalnej i licealnej wskazała język polski, część „język z domu”. Nauczyciele języka ukraińskiego potwierdzają, że coraz większy odsetek młodzieży szkolnej wykazuje tendencje monolingwalne, w zatrważającym tempie zmniejsza się liczba dzieci posługującej się językiem ukraińskim w jego odmianie gwarowej lub literackiej. Obecnie dla większości dzieci rozpoczynających naukę języka ukraińskiego jest to język obcy i właśnie takie metody nauczania należy przyjmować, dostosowując programy i zakresy materiałów z języka ukraińskiego do rzeczywistych umiejętności językowych uczących się. Można przypuszczać, iż w ciągu najbliższego ćwierćwiecza społeczność ukraińska będzie w większości polskojęzyczna z poczuciem przynależności do narodu ukraińskiego.

Młodzież wyraźnie różnicuje sytuacje komunikacyjne, dominuje język polski jako podstawowy środek komunikacji, natomiast język ukraiński należy do sfery kontaktów nieoficjalnych – rodzinno-towarzyskich. W celu szybkiego zintegrowania się z otoczeniem dzieci wyzbywają się języka ojczystego na rzecz języka obcego, w tym przypadku, polskiego. Językiem ukraińskim posługują się raczej sporadycznie w kontaktach ze swoją wspólnotą, w nielicznych sytuacjach podczas oficjalnych rozmów z przedstawicielami cerkwi greckokatolickiej oraz ukraińskich struktur organizacyjnych. W tej grupie wiekowej część deklaruje bierną znajomość języka ukraińskiego, który pełni rolę jedynie sakralną, używany jest w obrzędach religijnych oraz nabożeństwach, zatracając swoją funkcję kulturowo-społeczną. Na tę kwestię zwrócił uwagę D. Wojakowski, podkreślając, „[...] w cerkwi język postrzegany jako własność religijna jest przynależny do liturgii i religii, a zatem występuje w innej roli: w tym przypadku można go raczej traktować jako element religii, systemu kulturowego” [Wojakowski 2002, 148, 149]. Cerkiew postrzegana jest przez młodych Ukraińców jako ostoja języka ukraińskiego i bastion ukraińskości, a zachowanie w przeszłości przynależności do obrządku wschodniego, zdaniem wielu, umacniało poczucie przynależności religijno-narodowościowej. Cerkiew greckokatolicka do 1952 roku miała formalny zakaz prowadzenia działalności, a wszystkie formalne próby ze strony księży greckokatolickich czy wiernych tego obrządku umożliwiające organizację nabożeństw greckokatolickich były przez ówczesne władze skutecznie blokowane, ponieważ celem była likwidacja Cerkwi greckokatolickiej. Wiele rodzin stanęło przed trudnym wyborem przejścia na katolicyzm lub przyłączenia do wyznania prawosławnego. A. Kozieniewska wskazuje, że po przesiedleniu władza komunistyczna wspiera-

ła działalność cerkwi prawosławnej, „jeszcze w 1971 roku w założeniach polityki wyznaniowej na ten rok zalecano: udzielać poparcia i stosować możliwe ułatwienia Cerkwi prawosławnej, przede wszystkim w staraniach zmierzających do umacniania i rozszerzania wpływów wśród grekokatolików, w efekcie ograniczających oddziaływanie władz Kościoła rzymskokatolickiego na ludność ukraińską” [Korzeniewska 2006, 74]. Po długim okresie marginalizacji wyznaniowej grekokatolików, dopiero po zmianach ustrojowych 1989 r., działalność cerkwi grekokatolickiej uaktywniła się poprzez mianowanie bpa Jana Martyniaka ordynariuszem grekokatolickiej diecezji przemyskiej, nastąpiła rozbudowa jej sieci organizacyjnej i uzyskanie osobowości prawnej. Wizualnymi przykładami legalizacji Cerkwi grekokatolickiej w Polsce się elementy architektury cerkiewnej w postaci charakterystycznych bań, które na stałe wpisały się w krajobraz architektoniczny Warmii i Mazur.

Analiza rozmów z respondentami potwierdza nieznamość gwary swoich przodków u większości młodych Ukraińców, którzy na płaszczyźnie komunikacji wykorzystują czasami ukraiński język literacki z dużą domieszką kalek językowych z języka polskiego oraz struktur hybrydalnych. Przeprowadzone eksploracje pokazują, że obecnie, w porównaniu z latami 80–90, gdy młodzież dążyła do nabywania podwójnej kompetencji językowej, w licznych domach ukraińskich rozbrzmiewa język rodzimy. Gdzie leżą przyczyny tego, że w rodzinie, w której oboje rodzice są Ukraińcami, dobrze znającymi język ukraiński, w sferze komunikacji z dziećmi wykorzystują język polski? Jakie czynniki zadecydowały o tym, że język ukraiński nie jest pielęgnowany w domu i w rodzinie? Zaistniałą sytuację tłumaczy się czynnikami zewnętrznymi (sąsiedztwo, szkoła, rówieśnicy) oraz obawami przed kategoryzacją i stereotypizacją. To przede wszystkim chęć rodziców do bezproblemowego identyfikowania się dziecka z grupą rówieśniczą powoduje odrzucenie lub ukrywanie języka rodzimego. Wśród młodzieży panuje przekonanie, że język nie jest niezbędnym czynnikiem konsolidacyjnym i wykładnikiem świadomości narodowej. Nie jawi się on także jako język kariery. Nawet na różnorodnych ukraińskich festiwalach folklorystycznych i akademiach rocznicowych trudno nie zauważyć, iż zjawisko bilingwizmu językowego charakterystyczne dla respondentów średniego pokolenia zostaje zdominowane przez proces asymilacji językowej u 30 i 20-latków oraz młodszych przedstawicieli. W warunkach galopujących procesów asymilacyjnych szkoła ukraińska stawia sobie priorytetowe zadanie zachowania i kultywowania tożsamości językowej młodzieży ukraińskiej. Skuteczna realizacja założonego celu uzależniona jest od zaangażowania nauczycieli, przedstawicieli ukraińskich struktur organizacyjnych, a przede wszystkim rodziców. Szkoła,

jak podkreśla Wojakowski, to jedyny czynnik, który może wpłynąć na to, że nie zniknie obecny wątki pluralizm językowy [Wojakowski 2002, 146]. M. Syrnyk – przewodniczący Związku Nauczycielstwa Ukraińskiego w Polsce, dodaje z przekonaniem, że „szkoły ukraińskie to miejsce, które zwiększa szansę na to, że młodzież ukraińska nie rozpuści się w polskim morzu” [Горкив 2010, online].

Na Warmii i Mazurach funkcjonują dwie szkoły z ukraińskim językiem wykładowym: w Bartoszycach i Górowie Iławeckim. W szkole bartoszyckiej kształcenie prowadzone jest na I, II i III poziomie edukacyjnym, tj. podstawówka i gimnazjum, natomiast w Górowie zajęcia prowadzone są dla uczniów gimnazjum i liceum. W Bartoszycach w roku szkolnym 20013/14 naukę w zerówce rozpoczęło 12 dzieci i 10 osób w I klasie szkoły podstawowej; w roku 2014/15 naukę rozpoczęło odpowiednio 16 uczniów w zerówce, 13 w pierwszej klasie szkoły podstawowej i 12 w gimnazjum. W Zespole Szkół z Ukraińskim Językiem Nauczania w Bartoszycach łączna liczba uczniów w roku 2014/15 wynosi 132 osoby. Liczba uczniów przybyłych w roku szkolnym 2013/14 do pierwszych klas to odpowiednio 40 osób w liceum (w tym troje dzieci z Kaliningradu) oraz 14 osób w gimnazjum (3 z Kaliningradu). [Гіоза 2013, 1]. Natomiast rok szkolny 2014/15 w liczbach przedstawia się następująco: 20 uczniów w I klasie gimnazjum (tym 3 uczniów z Ukrainy) oraz 43 osoby w I klasie liceum (w tym 22 osoby z Ukrainy). W tej szkole naukę pobiera 161 osób. Oprócz wymienionych szkół na Warmii i Mazurach funkcjonuje ponad 40 tzw. Międzyszkolnych Zespołów Nauczania Języka Ukraińskiego, tworzonych przez dyrektorów szkół na wniosek rodziców. W takich punktach nauką objętych jest ponad 70% procent dzieci z rodzin ukraińskich. Lekcje prowadzone są w wymiarze 3 godzin tygodniowo i przeważnie odbywają się w późnych godzinach popołudniowych. Od wielu lat w Warmińsko-Mazurskim Ośrodku Doskonalenia Nauczycieli, na część etatu, zatrudniany jest doradca metodyczny w zakresie nauczania języka ukraińskiego. Od 2003 r. funkcję tę pełni pani Lubomira Tchórz – dyrektor Zespołu Szkół z Ukraińskim Językiem nauczania w Bartoszycach. Warmińsko-Mazurski Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Elblągu zatrudnia także konsultanta do spraw religii grecko-katolickiej.

Wywiady z respondentami wykazały, że pokolenie młodzieży ukraińskiej dostrzega różnice między własnym językiem, a językiem, którym posługują się ich rodzice i dziadkowie. Większość młodych rozmówców z trudem wypowiadało się w języku ukraińskim i mimo deklaracji odnośnie kulturowania tradycji przodków nie dysponowało wystarczającym zasobem leksykalnym, by konstruować zwarte i poprawne wypowiedzi w języku ukra-

ńskim o nazewnictwie obrzędowym. Wpływ języka polskiego jest tutaj zdecydowanie bardziej widoczny i słyszalny. Potomkowie przesiedleńców, jeżeli nawet w dzieciństwie opanowali mowę swoich przodków, to w dalszej perspektywie związanej z nauką i pracą w środowisku polskojęzycznym, nie zdołali przyswoić sobie niezbędnego zapasu słownictwa gwarowego lub języka literackiego, co wpłynęło na wysoki stopień hybrydyzacji języka młodzieży.

Mniejszość ukraińska na Warmii i Mazurach zrzeszona jest w Związku Ukraińców w Polsce. W 1994 r. zainaugurował działalność Oddział Związku Niezależnej Młodzieży Ukraińskiej w Olsztynie. Samorząd Województwa współpracuje z instytucjami mniejszościowymi, a w 1994 r. został powołany pełnomocnik ds. mniejszości narodowych i etnicznych (od 6 lat funkcję pełnomocnika sprawuje pani J. Sobiesiak-Wańkowska).

W 1999 r. Sejmik Województwa Warmińsko-Mazurskiego powołał Komisję ds. Mniejszości Narodowych i Etnicznych, do której weszli przedstawiciele wszystkich mniejszości. Samorząd rezerwuje środki na wspieranie projektów kulturalnych mniejszości, wspierając finansowo i organizacyjnie ich działalność. Współpraca na szczeblu międzyregionalnym, miast, gmin oraz powiatów zaowocowała szeregiem dużych imprez kulturalnych w regionie, np. Festiwal Narodów Europy „Pod wspólnym niebem” (Olsztyn, Ostróda), Międzynarodowy Festiwal Telewizyjno-Radiowy „Kalinowe Mosty” (Olsztyn), Barwy Kultury Ukraińskiej (Banie Mazurskie), „E-kołomyja” (Górowo Iławeckie), Pasłęcka Uczta Kultur Wschodu (Pasłęk), Noc Iwana Kupali (Kruklanki), Dni Kultury Ukraińskiej (Giżycko), Regionalny Ukraiński Jarmark „Z malowanej skrzyni” (Kętrzyn), Międzynarodowe Dni Muzyki Cerkiewnej (Giżycko), Dni teatru Ukraińskiego (Olsztyn), Spotkania z Folklorem Ukraińskim (Dobre Miasto), Festyn Ludowy (Asuny), Otwarcie Sezonu Kulturalnego Ukraińców Warmii i Mazur (Srokowo), Międzynarodowy Festiwal Dziecięcych Zespołów Folklorystycznych Mniejszości Narodowych (Węgorzewo), Przegląd Ukraińskiej Poezji Śpiewanej i Twórczości Poetyckiej (Olsztyn), Przegląd Małych Form Teatralnych (Bartoszyce), Przegląd Kolęd i wertepów (Węgorzewo), Dziecięcy Festiwal Kultury Ukraińskiej (Elbląg), Ukraińskie Dożynki (Pieniężno), coroczne Dni Szewczenkowskie w całym regionie.

Dodatkowo w szkołach i międzyszkolnych zespołach prowadzona jest działalność kulturalna, funkcjonują zespoły artystyczne i teatralne, np. Zespół Pieśni i Tańca „Dumka” (Górowo Iławeckie, Szkoła z Ukraińskim Językiem Nauczania), „Lisowa Pisnia” oraz „Dar Lubowi” (Bartoszyce, Szkoła z Ukraińskim Językiem Nauczania), Dziecięcy Zespół Wokalny „Suzir-jaczko” (Olsztyn, Międzyszkolny Zespół Nauczania Języka Ukraińskiego),

Zespół Tańca „Czeremosz” (Węgorzewo), działający pod patronatem Stowarzyszenia Czeremosz i Domu Kultury, „Lelkiwski Wesełuszky” (Lelkowo, Międzyszkolny Zespół NJU).

W środowisku polskim tożsamość kulturowa mniejszości ukraińskiej znalazła długotrwałego wzajemnego oddziaływania. Kontakt kulturowy doprowadził do dobrowolnej akulturacji części społeczności ukraińskiej aprobującej zewnątrz kulturowy przekaz oraz do sytuacji, gdy do dziedzictwa kulturowego Ukraińców zapożyczone zostają elementy kultury polskiej. Poczucie zagrożenia procesami asymilacyjnymi wpłynęło na konsolidację Ukraińców, skłoniło ich do określenia swojej odmienności i zagłębienie się w swojej kulturze. Jak podkreśla M. Golka, „konstruowanie tożsamości polega na tym, by dopasować się do zróżnicowanego świata, ale polega też na tym, by dopasować ten zróżnicowany świat do siebie” [Golka 2012,]. Współcześnie Ukraińcy Warmii i Mazur wpisują się aktywnie w tworzenie wielokulturowości tego regionu, podkreślają swoją obecność poprzez promowanie działalności kulturowej.

Literatura

- Barwiński M., 2014, *Struktura narodowościowa Polski w świetle wyników spisu powszechnego z 2011 roku*, „Przegląd Geograficzny”, 86, 2, s. 217–241.
- Barwiński M., 2013, *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 roku*, Łódź.
- Beba B., Pijanowska J., 1998, *Demograficzne uwarunkowania rozwoju kultury na Warmii i Mazurach*, [w:] B. Domagała i A. Sakson (red.), *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, Olsztyn, s. 23–33.
- Beba B., 1998, *Kierunek przemian tożsamości kulturowej Ukraińców na Warmii i Mazurach*, [w:] B. Domagała i A. Sakson (red.), *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, Olsztyn, s. 96–108.
- Chlebowczyk J., 1983, *O prawie bytu małych i młodych narodów*, Warszawa – Kraków, s. 41.
- Chmielewski D., 2013, *Nowa przestrzeń budowania tożsamości. Lokalne instytucje kultury w społeczeństwie postmigracyjnym*, [w:] L. Dyczewski, K. Jurk, (red.), *Tożsamość w wielokulturowym kontekście*, Lublin–Warszawa, s. 351–371.
- Domagała B., 2005, *Polityka multikulturalizmu i problemy mniejszości na Warmii i Mazurach*, [w:] *Forum politologiczne*, t. 2 UWM, Olsztyn, s. 87.
- Drozd R. (red.), 2007, *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski 1918–1989*, t. III, Słupsk.

- Golka M., 2012, *Doświadczenie tożsamości w warunkach wielokulturowości*, „Przegląd Zachodni”, Poznań, nr 1.
- Hrywna I., 1998, *Życie społeczno-kulturalne Ukraińców na Warmii i Mazurach*, [w:] B. Domagała i A. Sakson (red.), *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, Olsztyn, s. 109–117.
- Kłoskowska A., 2005, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa, s. 141.
- Konieczna J., *Polacy-Ukraińcy. Polska-Ukraina. Paradoksy stosunków sąsiedzkich*, [online], <http://www.pauci.org/file/cGF1Y2lfZmlsZXMyNzg2.pdf>, [6.09.2014]
- Korzeniewska A., 2006, *Kościół greckokatolicki na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej*, [w:] *Studia Warmińskie XLIII*, Olsztyn, s. 74.
- Marciniak T., 1998, *Ukraińcy Wschodnich Mazur. Istnienie realne obecność symboliczna*, [w:] B. Domagała i A. Sakson (red.), *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur pod*, Olsztyn, s. 118–127.
- Protokół Nr 20/2009 z posiedzenia Komisji ds. Mniejszości Narodowych i Etnicznych w dniu 20 października 2009 r., Kancelaria Sejmu Województwa Warmińsko-Mazurskiego, [online], http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&src=s&source=web&cd=1&ved=0CCAQFjAA&url=http%3A%2F%2Fbip.warmia.mazury.pl%2Furzad_marszalkowski%2Fsystem%2Fpobierz.php%3Fid%3D69 [17.06.2014].
- Skorowski H., 2013, *Tożsamość pluralistyczna. Sprzeczność czy harmonia?*, [w:] L. Dyczewski, K. Jurek (red.), *Tożsamość w wielokulturowym kontekście*, Lublin–Warszawa, s. 9–28.
- Tambor J., *Kulturowe wyznaczniki tożsamości. Tożsamość mieszkańców województwa śląskiego*, [online], https://www.google.pl/?gfe_rd=cr&ei=LjdWVLX6AqeF8QfH1oHIDg#q=Tambor+J.%2C+Kulturowe+wyznaczniki+to%25%BCsamo%25%9Bci.+To%25%BCsamo%25%9B%25%87+mieszka%25%84c%25%83w+wojew%25%83dzdtwa+%25%9B1%25%85skiego, [20.06.2014].
- Tomanek P., 2003, *Ochrona praw językowych mniejszości narodowych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem mniejszości ukraińskiej*, [w:] B. Zinkiewicz-Tomanek, A. Fałowski (red.), *Studia Ruthenica cracoviensia 1. Ukraina. Między językiem a kulturą*, Kraków, s. 245–260.
- Wojakowski D., 2002, *Polacy i Ukraińcy. Rzecz o pluralizmie i tożsamości na pograniczu*, Kraków, s. 148–149.
- Горків І., 2010, *Молоде покоління українців у Польщі. Погляд з середини*, [w:] *Рідна мова*, № 27, [online], http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm27_03, [2.08.2014]
- Лоза П., 2013, *У школах стабільно ... поки що*, [w:] *Наше слово*, № 36, с. 1.

CULTURAL IDENTITY AND LINGUISTIC IDENTIFICATION
OF THE UKRAINIANS IN WARMIA AND MAZURY

S U M M A R Y

Relocated to Warmia and Mazury in 1947, the Ukrainians comprised 10% of the inhabitants of the region. At present, Ukrainians are the most numerous minority group in Warmia and Mazury, living in the northern part of the region. A report of the Institute of Public Affairs has shown that Warmia and Mazury – as a multicultural and multi-ethnic environment – is a region characterised by a higher tolerance towards otherness and an exceptionally friendly approach towards the Ukrainian minority.

This article is an attempt to outline the modern developmental trends with regard to the socio-cultural identity of the Ukrainians who live in the region of Warmia and Mazury. We also mention how their linguistic identification is shaped. Most of the Ukrainians of the older and middle generations equal national identity with using the Ukrainian language in its colloquial dialect or literary variety, while the young Ukrainians associate the language with a purely symbolic status. The youth emphasise that their culture and identity do not have to be expressed through using the Ukrainian language.

After 1991, the Ukrainian minority has become increasingly assertive in using the rights granted them, encouraging local governments to subsidise their cultural programmes and support them on the organisational plane. Cooperation at the level of regions, towns, communes and districts has resulted in a number of important cultural events in the region of Warmia and Mazury. Schools also conduct cultural activity, with bands and theatrical groups actively participating in building the multicultural character of the region.

The present research has shown that the compulsory cultural contact led to voluntary acculturation of some members of the Ukrainian community, and to a situation in which elements of the Polish culture are interwoven into the Ukrainian cultural heritage.

Mirosława Czetyrba-Piszczako e-mail: zbp58@interia.pl

Maria Czetyrba e-mail: m.czetyrba@gmail.com

Beata Goworko-Składanek

Białystok

Aspekty formalnoprawne współpracy międzynarodowej Polski z państwami słowiańskim w dziedzinie kultury

Słowa kluczowe: państwa słowiańskie, międzypaństwowa współpraca kulturalna, dyplomacja kulturalna, Instytuty Polskie

1. Wstęp

Kultura staje się dynamicznie samodzielną dziedziną gospodarki i tworzy własne rynki wymiany dóbr i pracy, staje się istotnym składnikiem współczesnych stosunków politycznych (a więc i dyplomacji) [Potoroczyn, online]. Kwestie związane z międzypaństwową współpracą kulturalną są regulowane głównie za pośrednictwem umów bilateralnych. Umowy te zapewniają kulturze możliwość swobodnego przekraczania granic przy wsparciu ze strony zainteresowanych państw za pośrednictwem ich rządów¹.

Poniżej zamierzam przedstawić treści obowiązujących międzynarodowych aktów prawnych regulujących kwestie współpracy kulturalnej Polski z państwami, z grupy państw słowiańskich. Mam na myśli nie tylko państwa położone w bezpośrednim sąsiedztwie Polski, ale także położone na południu Europy. Ukazanie współpracy kulturalnej Polski z tak liczną grupą państw ma na celu wskazanie zakresu i potrzeb podyktowanych współpracą między państwami z tej samej grupy językowej, ze szczególnym akcentem

---

¹ W ramach polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych działa Departament Dyplomacji Publicznej i Kulturalnej, którego zadaniem jest min. upowszechnianie polskiej kultury, nauki i edukacji, współpraca z Instytutami Polskimi, Ambasadami i Konsulatami Generalnymi w celu zapewnienia obecności polskich twórców i artystów w najważniejszych wydarzeniach kulturalnych na całym świecie, [Ministerstwo Spraw Zagranicznych (a), online].

na państwa wschodniosłowiańskie. Postanowienia regulujące kwestie współpracy na polu kultury zostały zawarte w umowach ustawiających współpracę w dziedzinie nie tylko kultury, ale także edukacji/oświaty i nauki. Wskazania do nawiązania rzeczowej współpracy zostały zawarte w umowach o przyjaźni i dobrym sąsiedztwie (w przypadku państw bezpośrednio sąsiadujących z Polską). Umowy te mają na celu stworzenie odpowiednich warunków do bezpośredniej współpracy instytucji państwowych, organizacji, stowarzyszeń obywatelskich, osób prawnych i fizycznych w dziedzinie kultury, np. poprzez tworzenie wspólnych organizacji, stowarzyszeń i fundacji. Są one bardzo ważnym elementem umożliwiającym nawiązanie współpracy w wymiarze praktycznym.

Polska zawarła umowy w dziedzinie współpracy m.in. kulturalnej z państwami słowiańskimi, które można zaliczyć do trzech grup państw:

- graniczących z Polską po stronie wschodniej, powiązanych kulturowo i etnicznie,
- graniczących z Polską po stronie południowej, pokrewnych językowo oraz
- niegraniczących z Polską, położonych na południu Europy.

Do pierwszej grupy państw zaliczymy Białoruś [Umowa z Białorusią 1995], Rosję [Umowa z Rosją 1993] i Ukrainę [Umowa z Ukrainą 1997]. We wstępach umów z Białorusią, Rosją i Ukrainą podkreśla się etniczną i kulturową bliskość narodów. W umowach z Białorusią i Rosją nadto wielowiekowe tradycje współpracy kulturalnej. Takie ujęcie stanu rzeczy jest związane przede wszystkim z położeniem geograficznym wspomnianych państw oraz historycznych powiązań z Polską [Goworko-Składanek 2010, 345].

Do państw graniczących z Polską od strony południowej zaliczymy Czechy i Słowację. W umowach z Czechami [Umowa z Czechami 2003] i Słowacją [Umowa ze Słowacją 2000] we wstępach zwraca się uwagę na bogate (szczególnie korzystne) doświadczenia współpracy i sprzyjające jej rozwojowi warunki, wynikające z bezpośredniego sąsiedztwa i pokrewieństwa językowego.

Natomiast w arengach umów z państwami bezpośrednio niegraniczącymi z Polską, tj. Bośnią i Hercegowiną², Bułgarią [Umowa z Bułgarią 1993], Chorwacją [Umowa z Chorwacją 1995], Czarnogórą [Umowa z Czarnogórą 2012], Macedonią [Umowa z Macedonią 1998], Serbią [Umowa z Serbią 2013]

---

² Stosunki kulturalne Polski z Bośnią i Hercegowiną reguluje umowa z 1956 roku [Umowa z Jugosławią, 1956]. Umowa jest ważna na mocy porozumienia zawartego między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Radą Ministrów Bośni i Hercegowiny o sukcesji prawnej Bośni i Hercegowiny w stosunku do umów zawartych między Rzeczpospolitą Polską a Socjalistyczną Federacyjną Republiką Jugosławii [Umowa z Bośnią i Hercegowiną, 2006].

i Słowenią [Umowa ze Słowenią 1994] nie pojawiają się odwołania do wielowiekowej tradycji współpracy ani do pokrewieństwa językowego. Pojawiają się za to deklaracje zbliżania narodów za pośrednictwem kultury, jak także umacniania, pogłębiania, rozszerzania, rozwijania i wzbogacania stosunków między nimi.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że w przypadku wspomnianych państw w obrębie danej grupy treść umów jest bardzo zbliżona i utrzymana w bardzo podobnym tonie.

2. Zakres współpracy

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na najbardziej charakterystyczne elementy, które pojawiają się we wszystkich umowach. Należą do nich w płaszczyźnie współpracy kulturalnej deklaracje m.in. wzajemnej współpracy w dziedzinie kinematografii, archiwistyki, wymiany informacji o konferencjach i innych ważnych imprezach z zakresu kultury i sztuki, wymiany artystów i zespołów artystycznych, zbiorów muzealnych, bibliotecznych, wystaw, przekazywania doświadczeń, respektowania praw autorskich, zachowania dziedzictwa kulturowego, ochrony zabytków, dóbr kultury.

W umowach znalazły się także postanowienia obejmujące wskazania do współpracy na różnych szczeblach administracji rządowej czy samorządowej oraz w ramach organizacji międzynarodowych. Jednym z nich jest postanowienie art. 26 umowy zawartej ze Słowacją, w której to pojawia się deklaracja popierania współpracy między regionami, gminami i innymi jednostkami terytorialnymi i administracyjnymi obu państw. Deklaracja obejmuje także wspieranie współpracy między zaprzyjaźnionymi miastami, powiatami i województwami, zwłaszcza na terenach przygranicznych, w ramach przygranicznych i regionalnych inicjatyw kulturalnych, oświatowych, naukowych, społecznych, sportowych i turystycznych podejmowanych przez samorządy, grupy społeczne i obywatelskie. Nawiązanie do współpracy zdecentralizowanej, zwłaszcza do bezpośrednich kontaktów między społecznościami regionalnymi i lokalnymi, zostało zawarte również w umowie z Serbią i Czarnogórą. Dodatkowo w umowie ze Słowacją pojawia się deklaracja popierania realizacji projektów podejmowanych w ramach programu Inicjatywy Środkowoeuropejskiej³ i Grupy Wyszehradzkiej. Postanowienie odwołujące się do aktywnej współpracy w ramach Inicjatywy Środkowoeuropejskiej

---

³ Inicjatywa Środkowoeuropejska (skrót ISE; nazwa ang. Central European Initiative – CEI) skupia obecnie 18 państw: Albanie, Austrię, Białoruś, Bośnię i Hercegowinę, Buł-

jest obecne również w umowie z Macedonią. Dodatkowo pojawiło się tam wskazanie do współpracy w ramach innych organizacji międzynarodowych w dziedzinie kultury, edukacji i sportu oraz UNESCO i Rady Europy. Podobnie jak w przypadku umowy zawartej z Czarnogórą, z tą różnicą, że nie pojawia się tam odwołanie do współpracy z UNESCO, tylko do współpracy z organami ONZ. Podobne sformułowanie odnajdziemy także w umowie zawartej z Serbią, w której to tak samo, jak w przypadku umowy zawartej z Czarnogórą i Słowenią, nie pojawia się odniesienie do współpracy z Radą Europy. Tego typu zapisy nie pojawiają się w umowach zawartych z Białorusią, Rosją i Ukrainą. W umowie zawartej z Czechami znalazło się postanowienie, które podkreśla szczególną rolę, jaką może odegrać współpraca między międzynarodowymi organizacjami pozarządowymi.

W umowie z Chorwacją i Słowenią znalazło się postanowienie odnoszące się do bezpośredniej współpracy centralnych urzędów państwowych, instytucji i organizacji w zakresie m.in. współpracy kulturalnej.

Istotnym elementem umów zawartych z Białorusią, Rosją i Ukrainą z perspektywy omawianego tematu jest gwarancja udzielania wszechstronnego poparcia dla działalności organizacji społeczno-kulturalnych mniejszości narodowych oraz umożliwienie im otrzymywania pomocy materialnej z etnicznej ojczyzny w ramach wewnętrznego ustawodawstwa.

3. Programy i porozumienia wykonawcze

Uzupełnieniem umów są programy i porozumienia wykonawcze, które określają konkretne formy i warunki finansowania współpracy między odpowiednimi instytucjami i resortami w ramach ich kompetencji. Po 2000 roku zostały przyjęte w dziedzinie współpracy kulturalnej programy/protokoły/porozumienia z Jugosławią [Program, Jugosławia 2003], Ukrainą [Protokół, Ukraina 2003], Słowenią [Program, Słowenia 2003]; Rosją [Protokół, Rosja 2004], Czechami [Program, Czechy, 2004], Białorusią [Porozumienie, Białoruś 2004], Chorwacją [Program, Chorwacja 2005], Słowacją [Program, Słowacja 2005]. Natomiast w ostatnich latach podpisane zostały programy/protokoły współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Czeskiej na lata 2008–2010 [Program, Czechy 2008] oraz Ministerstwem Kultury

---

garię, Chorwację, Czarnogórę, Czechy, Macedonię, Mołdawię, Polskę (od 1991 r.), Rumunię, Serbię, Słowację, Słowenię, Ukrainę, Węgry i Włochy [Ministerstwo Spraw Zagranicznych (b), online].

Republiki Macedonii [Program, Macedonia 2009] i Ministerstwem Kultury Republiki Słowackiej [Program, Słowacja 2009] na lata 2009–2011 a także z Ministerstwem Kultury Federacji Rosyjskiej [Protokół, Rosja 2009] i Ministerstwem Kultury i Turystyki Ukrainy [Protokół, Ukraina 2009] na lata 2009–2012. Do końca 2014 roku obowiązywały Programy Współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Białorusi [Program, Białoruś 2012] i Ministerstwem Kultury Republiki Słowackiej [Program, Słowacja 2012] podpisane na lata 2012–2014 oraz podpisany w 2014 roku Program współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Czeskiej [Program, Czechy 2014] na lata 2014–2016.

4. Ośrodki kultury i informacji

Praktyczny aspekt umów odnajdujemy w zapisach odnoszących się do możliwości powołania do życia ośrodków kultury i informacji, a w przypadku ich istnienia – popierania, wspierania czy też udzielania pomocy w ich działalności przez państwo.

W umowie z Białorusią w art. 16 znalazł się zapis mówiący o utworzeniu na terytoriach swoich państw instytucji kulturalnych: Centrum Kulturalnego Białorusi w Rzeczypospolitej Polskiej i Instytutu Polski w Republice Białoruś. Centrum Kulturalne Białorusi zostało utworzone w lipcu 2008 roku przy Ambasadzie Republiki Białoruś znajdującej się w Warszawie. Celem działalności Centrum jest prezentacja i promocja dziedzictwa kulturowego, współczesnej kultury i sztuki Białorusi, informacji o społeczno-politycznym i gospodarczym życiu Białorusi oraz wspieranie rozwoju białorusko-polskiej współpracy w dziedzinie kultury, edukacji, turystyki i obszarów informacyjnych poprzez zwiększenie kontaktów i współpracy między ośrodkami twórczymi, instytucjami i organizacjami kulturalnymi i edukacyjnymi obu państw [Ambasada Republiki Białoruś, online]. Natomiast Instytut Polski w Mińsku w 2014 roku obchodził 20 lecie swego istnienia. O założeniu Instytutu zdecydowało w lutym 1994 roku Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. Cele, jakie realizuje Instytut to: szerzenie dorobku polskiej kultury i życia akademickiego, znajomości polskiej kultury wśród Białorusinów, rozwoju kontaktów, wymiany doświadczeń oraz wspierania dialogu między polskimi i białoruskimi przedstawicielami nauki, literatury, sztuki, kina, teatru i muzyki [Польски Інстытут у Мінску, online].

W umowie z Rosją zapis odnoszący się do działalności Ośrodka Informacji i Kultury Polskiej w Rosji i Rosyjskiego Ośrodka Nauki i Kultury w Polsce został zawarty w art. 8 Umowy. Pamiętać należy jednak, że w Polsce jeszcze przed wejściem w życie obecnie obowiązującej umowy działały ośrodki informacji i kultury, których działalność opierała się na postanowieniach wcześniejszych umów, zawartych po II Wojnie Światowej ze Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich. Chodzi o umowę z 1956 roku [Umowa z ZSRR 1956] oraz 1970 roku [Umowa z ZSRR 1970], jak także deklarację z 1987 roku [Deklaracja ZSRR 1987].

Rosyjski Ośrodek Nauki i Kultury w Warszawie
PROGRAM IMPREZ LISTOPAD 2014
Dzień Jedności Narodowej

Warszawa, ul. Bełwederska 25
 Tel/fax: (022) 849-27-30
<http://www.ronik.org.pl>
[facebook.com/ronik.warszawa](https://www.facebook.com/ronik.warszawa)

5-6 listopada
 środa-czwartek
 18:00 - 18:00
 ROKiK
 Sala kinowa-koncertowa

Warsztaty Master-klas dla uczennic Medycyńskiego Festiwalu Piosenki „Anna German”

7 listopada
 piątek
 17:30
 ROKiK
 Sala kinowa-koncertowa

Wycieczka poświęcona pamięci Seriołowa Sefiry – rzeźnika muzykologa, literaturonauwcy, publicyści, autora i wykonawcy programów telewizyjnych

12 listopada
 środa
 18:50
 ROKiK
 Sala wystawowa

Klub miłośników kina rosyjskiego „Spotkanie”
 Film fabularny „Zarpanium” (reż. Aleksiej German-Milobudyn)

rok: 2005, gatunek: dramat, czas: 117 min, obsada: Danila Kozłowski, Anasztazja Pronin, Cziłpan Chumiatowa

13 listopada
 czwartek
 17:00
 ROKiK
 Sala kinowa-koncertowa

Koncert miodkiewskiego zespołu solistów białoruskich (Państwowy Instytut Muzyczno-Pedagogiczny im. M.M. Ippolitowa – Minsk) „Spiewa duży rosyjski”

13 listopada
 czwartek
 18:00
 ROKiK
 Sala wystawowa

Wycieczka poświęcona pamięci w ramach VII Festiwalu Piosenki Słowiańskiej. Lektora: Iwona Anjan Mirzajewa, Wiktoria Winiogowa (Sankt Petersburg), Siergiej Głuszkow, Jelena Komarowa/Wiktoria Ułanowska (Moskwa), Natalia Charantajewa, Nikołaj Ługnowski i Jelena Stawowa (Lubelsk)

13 listopada
 czwartek
 18:00
 ROKiK
 Sala wystawowa

Klub miłośników kina rosyjskiego „Spotkanie”
 Film fabularny „Dziwny do pomorska” (reż. Stanisław Rostocki)

rok: 1968, gatunek: dramat, czas: 106 min, obsada: Władzisław Tichonow, Irena Puczkowa, Nina Maciejowska

Nauczyciel historii Meisnikow Sława rozpłyta, jest żony i wyemigrował. Znał me i wyemigrował. Meisnikow nie zawsze ma jednak rację, ale walkę, siłka, bocha, pokonywa trudności i zwyciężyciel. Jeden z najlepszych filmów radzieckich o szkole, a różnorodnych relacjach między uczniami i nauczycielem, a tym, że w tym czasie bardzo ważne jest spotkanie prawdziwego nauczyciela.

28 listopada
 piątek
 18:00
 ROKiK
 Sala wystawowa

Występy teatru muzycznego im. Zagłobskiego (Szkola) Spektakl „Gieruzimskie” (na motywach dramaturgi Leonida Zornina, reżyser A. Łubjgin)

Walcze na spektakl za zaproszeniem, które można otrzymać w ROKiK

3-30 listopada
 Wystawy książek

- Świadectwo i spotkanie urodzin Jurka Polakowa
- Dzień Jedności Narodowej

Organizacja imprez kulturalnych jest przedmiotem programu informacyjnego i kulturalnego w ramach współpracy między państwami w dziedzinie kultury.

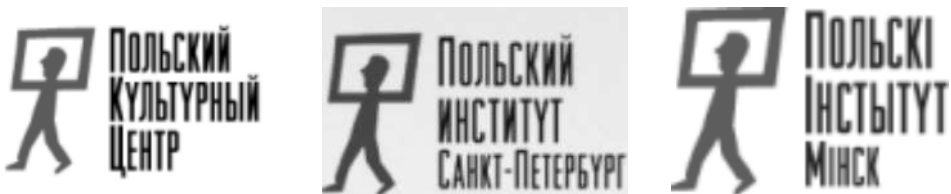
VII FESTIVAL Piosenki

Rycina 1. Plakat reklamujący imprezy kulturalne organizowane przez Rosyjski Ośrodek Nauki i Kultury w Warszawie w listopadzie 2014 roku [Rosyjski Ośrodek Nauki i Kultury, online].

Rosyjski Ośrodek Nauki i Kultury w Warszawie funkcjonuje od listopada 1962 roku [Rosyjski Ośrodek Nauki i Kultury, online]. Natomiast Centrum Nauki i Kultury działa w Gdańsku od 1984 roku na podstawie umów międzyrządowych. Jak wynika z informacji zawartej na stronie internetowej Centrum, zapoznaje ono polską publiczność z rosyjską kulturą, historią oraz wydarzeniami w Rosji, przyczynia się do rozwoju więzi naukowych, kulturalno-oświatowych i przedsiębiorczych pomiędzy polskimi i rosyjskimi instytucjami, organizacjami i firmami, daje każdemu możliwość nauczania

się języka rosyjskiego, używanego na co dzień oraz w biznesie, pomaga Rosjanom w nawiązaniu i utrzymywaniu kontaktów z ojczyzną, jest źródłem informacji o wydarzeniach w Rosji [Rosyjskie Centrum Nauki i Kultury, online].

Polskie Centrum Kultury (PCC) zostało założone w Moskwie w 1988 roku na podstawie umowy międzyrządowej z 9 lutego 1988 roku [Umowa z ZSRR 1988]. PCC ma status misji dyplomatycznej Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej (podobnie jak Instytuty na Białorusi, Ukrainie i Słowacji, w Bułgarii, Czechach i Rosji). Z założenia ma być agencją PR-ową współczesnej kultury polskiej, która pojmuje swoje tradycje w kontekście zjednoczonej Europy. Do głównych zadań PCC należy pokazanie nowych i ciekawych wydarzeń kulturalnych we współczesnej Polsce. Centrum gości znanych przedstawicieli kultury polskiej. Tematyka imprez jest bardzo różnorodna, począwszy od muzyki klasycznej do audio-wizualnych spektakli, od malarstwa do wzornictwa przemysłowego, od literatury pięknej do teatru postdramatycznego. Centrum jest zainteresowane realizacją projektów, które pozwolą na nawiązanie współpracy między Polakami a Rosjanami oraz dzielenie się wiedzą i doświadczeniami. Większość projektów jest realizowana we współpracy z rosyjskimi organizatorami i instytucjami – w muzeach, teatrach, kinach, klubach dyskusyjnych, centrach designu i kultury współczesnej [Польский Культурный Центр, online; Instytut Polski w Moskwie, online].

Rycina 2. Logo Polskiego Centrum Kultury w Moskwie, Instytutu Polskiego w Sankt Petersburgu oraz Polskiego Instytutu w Mińsku

Od kilku lat w Sankt Petersburgu działa Instytut Polski, który zajmuje się promocją Polski i popularyzacją dorobku polskiej kultury we wszystkich dziedzinach i osiągnięć polskiej myśli intelektualnej oraz naukowej w Północnej Rosji, nawiązywaniem kontaktów z opiniotwórczymi środowiskami sfery humanitarnej, popieraniem współpracy między Polską a Rosją, rozpowszechnianiem informacji na temat Polski i współczesnych Polaków, polskiego życia społeczno-politycznego, gospodarczego, kulturalnego oraz wspieraniem nauki języka polskiego [Instytut Polski w Sankt Petersburgu, online].

Wykraczając poza zakres przedmiotowy umowy o współpracy kulturalnej z Rosją, należy także przywołać krajowy akt prawny, na podstawie którego zostało powołane Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia [Ustawa CPRDiP 2011], mające swoją siedzibę w Warszawie. Celem Centrum, zgodnie z treścią art. 3 ust 1 ustawy o CPRDiP jest inicjowanie, wspieranie i podejmowanie działań w Rzeczypospolitej i Federacji Rosyjskiej na rzecz dialogu i porozumienia w stosunkach polsko-rosyjskich. Zadania Centrum zostały wymienione w kolejnym ustępie art. 3 ustawy. Centrum wspiera długofalowe projekty instytucjonalnej współpracy polskich i rosyjskich podmiotów, instytucji publicznych, akademickich, organizacji i stowarzyszeń pozarządowych podejmujących działania na rzecz dialogu i porozumienia w stosunkach polsko-rosyjskich. W szczególności o wsparcie Centrum mogą ubiegać się projekty kilkuletnich cykli konferencji, sympozjów, wykładów, seminariów i dyskusji organizowanych naprzemiennie w Polsce i Rosji. Centrum współpracuje z Fundacją Centrum Rosyjsko-Polskiego Dialogu i Porozumienia, której celem jest podejmowanie działań na rzecz dialogu i porozumienia w stosunkach rosyjsko-polskich [CPRDiP, online]. Fundacja została powołana do życia na mocy Dekretu prezydenckiego o utworzeniu Centrum Rosyjsko-Polskiego dialogu [Указ 2011].

W umowie z Ukrainą w art. 15 nie zostały wymienione z nazwy ośrodki kulturalne, jak to było w przypadku umowy białoruskiej i rosyjskiej. W Polsce działa od 1 grudnia 2006 roku Centrum Kultury i Informacji przy Ambasadzie Ukrainy. Głównym celem Centrum jest rozwój współpracy międzynarodowej Ukrainy i Rzeczypospolitej Polskiej w dziedzinie kultury, oświaty, nauki i techniki, turystyki, kultury fizycznej i sportu; rozpowszechnienie w Polsce informacji o Ukrainie; zapoznanie się z historią i kulturą Ukrainy, sprzyjanie nauczaniu języka ukraińskiego w Polsce; podtrzymanie związków z Ukraińcami za granicą, sprzyjanie realizacji ich potrzeb kulturalno-oświatowych, informacyjnych i innych; poszerzanie informacji o możliwościach turystycznych i atrakcyjności Ukrainy, sprzyjanie współpracy z Polską w dziedzinie turystyki [Ambasada Ukrainy, online].

Instytut Polski w Kijowie został założony w 1999 roku [Польський Інститут у Києві, online]. Do jego zadań należy promocja współczesnej kultury Polski oraz inspiracja twórczej współpracy artystów polskich i ukraińskich. Instytut od momentu powstania działa, jako instytucja menadżerska współpracująca z najlepszymi ukraińskimi instytucjami państwowymi i pozarządowymi. Zrealizowanych dzięki temu zostało kilkadziesiąt projektów prezentujących najciekawsze zjawiska ze wszystkich dziedzin kultury. Instytut proponuje wydarzenia i programy ukierunkowane na modernizację, współczesną refleksję nad kulturą, wspieranie rozwoju społeczeństwa obywa-

telskiego oraz umacnianie kontaktów z wybitnymi przedstawicielami świata kultury [Warsztaty Kultury, online].

Postanowienia o utworzeniu ośrodków kultury i informacji pojawiają się również w umowach zawartych z Czechami (Instytut Polski w Pradze i Czeskie Centrum w Warszawie) i Bułgarią (Polski Ośrodek Informacji i Kultury w Sofii oraz Bułgarski Ośrodek Kultury i Informacji w Warszawie). Dodatkowo w umowie z Bułgarią znalazł się zapis odnoszący się do wspierania działalności Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego imienia Christo Botewa w Polsce oraz Polskiego Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego imienia Władysława Warneńczyka. W sposób ogólny zostało użyte sformułowanie nawiązujące do popierania i ułatwiania działalności ośrodków kultury w umowach ze Słowacją i Chorwacją. Wspomnianych postanowień nie zawierają Umowy podpisane z Macedonią, Serbią, Bośnią i Hercegowiną (obowiązuje umowa zawarta przez Jugosławię), Czarnogórą i Słowenią.

5. Rok Rosji w Polsce – 2015

Na mocy wspólnej deklaracji Ministrów Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej i Federacji Rosyjskiej „Program 2020 w relacjach polsko-rosyjskich”, podpisanej w dniu 19 grudnia 2013 roku w czasie VII posiedzenia Komitetu Strategii i Współpracy Polsko-Rosyjskiej, uzgodniono przeprowadzenie „Roku Polski w Rosji” oraz „Roku Rosji w Polsce” w 2015 roku oraz innych dużych projektów dwustronnych, m.in. festiwalu piosenki polskiej i rosyjskiej, festiwalu filmów polskich i rosyjskich [Deklaracja 2013]⁴. Deklaracja miała na celu wprowadzenie współpracy bilateralnej na poziomie aktywnego partnerstwa między państwami. W swojej wypowiedzi Minister Spraw Zagranicznych Siergiej Ławrow zaznaczył, że wydarzenie przewidziane na rok 2015 obejmie inicjatywy o charakterze humanitarnym, wymiany młodzieży, ale również gospodarczej [Ministerstwo Spraw Zagranicznych (c), online].

Z uwagi na zaangażowanie Rosji w działania militarne na Ukrainie, aneksję Krymu, w kwietniu 2014 roku polski MSZ podjął decyzję o znacznym ograniczeniu wymiaru politycznego obchodów. Zgodnie z tym stanowiskiem, polska strona miała główny nacisk położyć na dialog między Polakami i Rosjanami tak, by przedstawić polski punkt widzenia dotyczący

---

⁴ Podstawa prawna – Traktat o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy podpisany między Polską a Rosją w 1992 roku [Traktat z Rosją, 1992].

m.in. demokratycznego charakteru Unii Europejskiej i państwa polskiego po 25 latach od upadku komunizmu. W maju 2014 roku polski MSZ przyjął, że inicjatywa „Roku Polski w Rosji” i „Roku Rosji w Polsce” może pomóc w walce z rosyjską propagandą dotyczącą konfliktu na Ukrainie. Miała przyczynić się do przedstawienia pozytywnego obrazu Polski i Unii Europejskiej, pokazania że Polska i Unia Europejska nie są światem wrogim, a światem przyjaznym, który chce budować dobrosąsiedzkie stosunki z całym swoim otoczeniem, jest nastawiony na pokój, na modernizację i na pokojowy rozwój relacji oparty na zasadach międzynarodowych. Wtedy to wiceminister kultury Piotr Żuchowski zauważył, że „Rok Polski w Rosji” i „Rok Rosji w Polsce” może pozytywnie wpłynąć na wiedzę Rosjan nie tylko o polskiej kulturze, ale także o stosunku Polaków wobec tego, co dzieje się na Ukrainie. Jego zdaniem, za pośrednictwem języka kultury i sztuki można bardzo wiele powiedzieć, w tym przedstawić nadrzędną sprawę, czyli polską rację stanu [Ministerstwo Spraw Zagranicznych (d), online]. Kultura zgodnie z tym założeniem miała stać się orężem w walce z wrogą propagandą Kremla wymierzoną w Polskę i Unię Europejską, pozytywnym elementem, pomostem łączącym społeczeństwo rosyjskie ze światem zachodnim.

Ostateczne w dniu 23 lipca 2014 roku polski rząd podjął decyzję o odwołaniu „Roku Polski w Rosji” i „Roku Rosji w Polsce” w 2015 roku z uwagi na wydarzenia na Ukrainie i zestrzelenie samolotu linii malezyjskich [Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, online]. Kultura w tym przypadku zyskała wymiar stricte polityczny. Decyzja o odwołaniu planowanej inicjatywy stała się nie tylko środkiem wyrazu niezadowolenia państwa polskiego z objętego kierunku polityki Kremla wobec Ukrainy, ale także przybrała charakter sankcji natury psychologicznej⁵. „Upolityczniona” kultura stała się kolejnym elementem trudnego dialogu prowadzonego między Polską a Rosją od 2010 roku.

Wyłom w tej kwestii stanowiła decyzja jednego z krakowskich przedsiębiorców z branży edukacyjnej, który postanowił w 2015 roku na własną rękę zorganizować cykl imprez związanych z odwołanym „Rokiem Rosji w Polsce”. Inicjatywa z założenia ma charakter apolityczny, promujący wiedzę o Rosji oraz jej kulturze w ramach prywatnego, otwartego przedsięwzięcia krakowskich pasjonatów rosyjskiej kultury. Do udziału w tej inicjatywie zostali zaproszeni krakowscy uczeni, działacze społeczni i artyści [Instytut

---

⁵ Według S. E. Nahlika sankcje natury psychologicznej są stwierdzeniem naruszenia prawa i napiętnowania naruszającego prawo [Góralczyk, Sawicki 2006, 24].

Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ, online]. Kalendarz imprez został przedstawiony na oficjalnej stronie internetowej Roku Kultury Rosyjskiej w Krakowie [2015 Rok Kultury Rosyjskiej w Krakowie, online].

Zakończenie

Zakres współpracy między państwami w dziedzinie kultury wyznaczają bilateralne umowy międzynarodowe. Wyznaczają one ramy prawne dla rzeczowej współpracy. Powyżej zostały zaprezentowane wybrane postanowienia odnoszące się do instytucjonalnego wymiaru współpracy międzypaństwowej w dziedzinie kultury, w praktycznym wymiarze głównie w zakresie dyplomacji kulturalnej, realizowanej przez współczesną dyplomację w ramach jej funkcji kulturalnej. Jednym z ważnych instrumentów służących prezentacji dorobku intelektualnego, kultury i historii za granicą są m.in. prezentowane powyżej Instytuty Polskie [Sutor 2012, 147]. Istotnym aspektem jest również współpraca na poziomie organizacji pozarządowych (której praktyczny aspekt nie został zaprezentowany na łamach niniejszego artykułu), czy też na poziomie miast, powiatów i województw.

Podkreślić należy, iż dzięki przywoływanym umowom może dochodzić do zbliżania i zapoznawania się kultur, a na pograniczach do przenikania, co w zdecydowany sposób wpływa na rozwój kultury i społeczne wyobrażenie o kulturze tak bliskich nam państw, z którymi łączy nas albo tradycja, albo język lub też bliskie sąsiedztwo.

Literatura

2015 Rok Kultury Rosyjskiej w Krakowie, *Daty poszczególnych Spotkań z Kulturą Rosyjską*, [online], <http://rokkulturyrosyjskiejwkrakowie.pl/spotkania/>, [03.05.2015].

Ambasada Republiki Białoruś w Rzeczypospolitej Polskiej, *Centrum Kulturalne Białorusi, Historia, cele i kierunki działalności*, [online], http://poland.mfa.gov.by/pl/bilateral_relations/cultural/centrum/cele/ [30.09.2014].

Ambasada Ukrainy w Rzeczypospolitej Polskiej, *Współpraca kulturowo-humanitarna pomiędzy Ukrainą a Polską*, [online], <http://poland.mfa.gov.ua/pl/ukraine-pl/culture>, [30.09.2014].

Deklaracja o polsko-radzieckiej współpracy w dziedzinie ideologii, nauki i kultury podpisana w Moskwie dnia 21 kwietnia 1987 roku (dokument nie został opublikowany).

- Goworko-Składanek B., 2010, *Współpraca międzynarodowa Polski z państwami wschodnimi na polu nauki i oświaty* [w:] pod red. J. Bieleckiego i A. Jacewicz, *Edukacja z perspektywy przemian kulturowych i społecznych. Wczoraj – dziś – jutro*, Białystok, s. 345.
- Góralczyk W., Sawicki S., 2006, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Warszawa, s. 24.
- Instytut Polski w Moskwie // Польский культурный центр в Москве, [online], <https://www.facebook.com/kulturapolshi>, [03.10.2014].
- Instytut Polski w Sankt Petersburgu, *O nas*, [online], <http://www.polinst.ru/pl/page/show/4/o-nas.html>, [03.10.2014].
- Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, *Rok 2015 Rokiem Kultury Rosyjskiej w Krakowie – niezależna inicjatywa krakowskiej firmy edukacyjnej*, [online], http://www.ifw.filg.uj.edu.pl/instytut/ciekawoinformacje/-/journal_content/56_INSTANCE_Ymd6/1717115/72686910, [03.05.2015].
- Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Rosja 2015 – Promesa, [online], <http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finanse/programy-ministra/rosja-2015-ndash-promesa.php?searchresult=1&ssstring=rok+rosji+2015>, [03.05.2015].
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych (a), *Departament Dyplomacji Publicznej i Kulturalnej*, [online], [https://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/ministerstwo/ministerstwo_organizacja/komorki/departament_dyplomacji_publicznej_i_kulturalnej_";jsessionid=D8E2F655F22E80005AE6B612BEE43189.cms2](https://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/ministerstwo/ministerstwo_organizacja/komorki/departament_dyplomacji_publicznej_i_kulturalnej_), [03.10.2014].
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych (b), *Inicjatywa Środkowoeuropejska*, [online], http://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/organizacje_miedzynarodowe/inne_org_miedzynarodowe/inicjatywa_srodkowoeuropejska/, [03.10.2014].
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych (c), *Wspólna Deklaracja Ministrów Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej i Federacji Rosyjskiej „Program 2020 w relacjach polsko-rosyjskich”*, [online], <http://www.msz.gov.pl/resource/170dc6c7-2895-4c3e-b22b-21191d64c869:JCR>, [03.05.2015].
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych (d), *Rok Polski w Rosji może pomóc w walce z propagandą w Rosji, depesza PAP 07.05.2014 r.*, [online], [03.05.2015].
- Porozumienie o współpracy między Ministrem Kultury Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Białorusi na lata 2005–2006, podpisane we Wrocławiu dnia 9 grudnia 2004 r., M. P. 2005 nr 28 poz. 389.
- Porozumienie zawarte między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Radą Ministrów Bośni i Hercegowiny o sukcesji prawnej Bośni i Hercegowiny w stosunku do umów zawartych między Rzeczpospolitą Polską a Socjalistyczną Federacyjną Republiką Jugosławii, zawarte w Sarajewie dnia 22 grudnia 2006 r., M. P. 2008 nr 52 poz. 462, Załącznik nr 1, pkt. 3.

- Potoroczym P. (red.), *Raport od wymiany kulturalnej do nowej inteligentnej siły. Promocja Polski przez kulturę*, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, s. 4, [online], [http://www.kongreskultury.pl/library/File/RaportPromocja/promocja\[1\].kult_raport_w.pelna.pdf](http://www.kongreskultury.pl/library/File/RaportPromocja/promocja[1].kult_raport_w.pelna.pdf), [01.10.2014].
- Program współpracy w dziedzinie edukacji i kultury między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej i Rządem Federalnym Federalnej Republiki Jugosławii na lata 2002, 2003, 2004 i 2005, sporządzony w Warszawie dnia 28 stycznia 2003 r., Dz. U. 2003 nr 131 poz. 1214.
- Program współpracy między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Słowenii w dziedzinie kultury, nauki i oświaty na lata 2003–2006, podpisany w Warszawie dnia 9 kwietnia 2003 r., Dz. U. 2003 nr 196 poz. 1920.
- Program Współpracy między Ministrem Kultury Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Czeskiej na lata 2004–2006, podpisany w Pradze dnia 7 grudnia 2004 r., M. P. 2005 nr 28 poz. 391.
- Program współpracy kulturalnej między Ministrem Kultury Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Chorwacji na lata 2005–2007, podpisany w Zagrzebiu dnia 31 października 2005 r., M. P. 2006 nr 10 poz. 134.
- Program Współpracy między Ministrem Kultury Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Słowackiej na lata 2005–2007, podpisany w Warszawie dnia 14 października 2005 r., M. P. 2006 nr 14 poz. 189.
- Program Współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Czeskiej na lata 2008–2010, podpisany w Warszawie dnia 29 września 2008 r., Dz. U. 2009 nr 46 poz. 380.
- Program Współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Słowackiej na lata 2009–2011, podpisany w Warszawie dnia 28 maja 2009 r., M. P. 2009 nr 41 poz. 652.
- Program Współpracy w dziedzinie kultury między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Macedonii na lata 2009–2011, sporządzony w Warszawie dnia 8 lipca 2009 r., M. P. 2009 nr 49 poz. 713.
- Program współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Słowackiej na lata 2012–2014, podpisany w Pradze dnia 1 czerwca 2012 r., M. P. 2012 poz. 409.
- Program Współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Białorusi na lata 2012–2014, podpisany w Mińsku dnia 19 listopada 2012 r., M. P. 2013 poz. 28.
- Program współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Republiki Czeskiej na lata 2014–2016, podpisany w Krakowie dnia 6 maja 2014 r., Dz. U. 2014 poz. 1008.

- Protokół o współpracy między Ministrem Kultury Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury i Sztuki Ukrainy na lata 2003–2005, sporządzony w Warszawie dnia 19 marca 2003 r., M. P. 2003 nr 24 poz. 345.
- Protokół o współpracy między Ministrem Kultury Rzeczypospolitej Polskiej a Federalną Agencją Kultury i Kinematografii Federacji Rosyjskiej na lata 2004–2005, podpisany w Warszawie dnia 17 listopada 2004 r., M. P. 2004 nr 53 poz. 897.
- Protokół o współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury Federacji Rosyjskiej na lata 2009–2012, podpisany w Sopocie dnia 1 września 2009 r., Dz. U. 2010 nr 4 poz. 25.
- Protokół o współpracy między Ministrem Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury i Turystyki Ukrainy na lata 2009–2012, podpisany w Warszawie dnia 30 listopada 2009 r., M. P. 2010 nr 2 poz. 9.
- Rosyjskie Centrum Nauki i Kultury w Gdańsku, [online], http://www.russcentrum.pl/pl_dzialanosc.html, [30.09.2014].
- Rosyjski Ośrodek Nauki i Kultury w Warszawie, *Program listopad 2014 r.*, [online], https://www.facebook.com/ronik.warszawa/photos/a.150822371614451.32303.150818714948150/943102852386395/?type=1&relevant_count=1, [30.09.2014].
- Rosyjski Ośrodek Nauki i Kultury w Warszawie, [online], <http://www.ronik.org.pl/index.php/pl/>, [30.09.2014].
- Sutor J., 2012, *Prawo dyplomatyczne i konsularne*, Warszawa, s. 147.
- Umowa o współpracy kulturalnej między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich podpisana w Warszawie dnia 30 czerwca 1956 r., Dz.U. 1957 nr 16 poz. 83.
- Umowa o współpracy kulturalnej między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Federacyjną Ludową Republiką Jugosławii, podpisana w Belgradzie dnia 6 lipca 1956 r., Dz. U. 1956 nr 20 poz. 99.
- Umowa między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o współpracy kulturalnej i naukowej, podpisana w Moskwie dnia 14 grudnia 1970 r., Dz. U. 1971 nr 22 poz. 203.
- Umowa między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem ZSRR o utworzeniu i działalności Ośrodka Informacji i Kultury Polskiej w Związku Radzieckim podpisana w Moskwie dnia 9 lutego 1988 roku, [online], <http://www.traktaty.msz.gov.pl/fd.aspx?f=P0000010915.pdf>, [03.10.2014].
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Bułgarii o współpracy kulturalnej i naukowej, podpisana w Warszawie dnia 25 lutego 1993 r., Dz. U. 1993 nr 124 poz. 565.
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Federacji Rosyjskiej o współpracy w dziedzinie kultury, nauki i oświaty, sporządzona w Warszawie dnia 25 sierpnia 1993 r., Dz. U. 1994 nr 36 poz. 133.

- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej i Rządem Republiki Słowenii o współpracy w dziedzinach oświaty, kultury i nauki, podpisanej w Warszawie dnia 14 lutego 1994 r., Dz. U. 1995 nr 62 poz. 320.
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej a Rządem Republiki Białoruś o współpracy w dziedzinie kultury, nauki i oświaty, sporządzona w Warszawie dnia 27 listopada 1995 r., Dz. U. 1996 nr 76 poz. 365.
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Chorwacji o współpracy w dziedzinie kultury i edukacji, podpisana w Zagrzebiu dnia 14 września 1995 r., Dz. U. 1998 nr 54 poz. 346.
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukrainy o współpracy w dziedzinie kultury, nauki i oświaty, sporządzona w Kijowie dnia 20 maja 1997 r., Dz. U. 2000 nr 3 poz. 29.
- Umowa między Rządem RP a Rządem Macedońskim o współpracy w dziedzinie kultury i edukacji z dnia 29 stycznia 1998 roku, niepublikowana w oficjalnym publikatorze urzędowym.
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Słowackiej o współpracy kulturalnej, oświatowej i naukowej, sporządzona w Bratysławie dnia 23 marca 2000 r., M. P. 2002 nr 6 poz. 123.
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Czeskiej o współpracy w dziedzinie kultury, szkolnictwa i nauki, podpisana w Pradze dnia 30 września 2003 r., Dz. U. 2004 nr 244 poz. 2449.
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Czarnogóry o współpracy w dziedzinie kultury, edukacji i nauki, podpisana w Warszawie dnia 26 października 2012 r., Dz. U. 2013 nr 0 poz. 1255.
- Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Serbii o współpracy w dziedzinie kultury, edukacji i nauki, podpisana w Belgradzie dnia 24 października 2013 r., Dz. U. 2014 poz. 1385.
- Ustawa z dnia 25 marca 2011 r. o Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Dz. U. 2011 nr 76 poz. 408.
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy, sporządzony w Moskwie dnia 22 maja 1992 r., Dz. U. 1993 nr 61 poz. 291.
- Warsztaty Kultury, Instytut Polski w Kijowie, [online] <http://www.warsztatykultury.pl/warsztatykultury-wspolpraca/instytucje/instytut-polski-w-kijowie/>, [03.10.2014].
- Польскі Інстытут у Мінску, *Пра нас*, [online], <http://www.instpol.by/about/>, [30.09.2014].
- Польський Інститут у Києві, [online], <http://www.polinst.kiev.ua/mission.html>, [03.10.2014].
- Польский Культурный Центр, [online], <http://www.kulturapolshi.ru/stat.php?page=center>, [03.10.2014].
- Указ Президента Российской Федерации о создании Фонда “Российско-польский центр диалога и согласия”, Москва, Кремль, 14 октября 2011 года, N 1350.

FORMAL AND LEGAL ASPECTS OF POLISH INTERNATIONAL COOPERATION
WITH SLAVIC COUNTRIES IN THE FIELD OF CULTURE

S U M M A R Y

Range of cooperation between the countries in the field of culture define bilateral international agreements. They contain a legal framework for cooperation objective. The article presents selected provisions relating to the institutional dimension of inter-state cooperation in the field of culture, in practical terms mainly in the field of cultural diplomacy, realized by modern diplomacy in its cultural function. One of the important instruments for the presentation of the intellectual, cultural and historical issue are Polish Institutes. An important aspect is also the co-operation at the level of NGOs (the practical aspect has not been presented in the pages of this article), or at the level of cities, districts and voivodeships.

Beata Goworko-Składanek e-mail: beata.goworko@uwb.edu.pl

Alicja Maliszewska

Warszawa

Utracona ojczyzna. Tożsamość przestrzenna wysiedlonych Łemków

Słowa kluczowe: pamięć zbiorowa, tożsamość przestrzenna, ojczyzna utracona, krajobraz, idealizacja przestrzeni

Łemkowszczyzna do wybuchu II wojny światowej stanowiła zwarty obszar, obejmujący tereny Karpat Środkowych, który zamieszkiwali Łemkowie. Ludność łemkowska była najdalej wysuniętą na zachód społecznością górali ruskich w państwie polskim. Lata 1944–1947 sprawiły, że przestała istnieć Łemkowszczyzna jako przestrzeń kulturowa społeczności łemkowskiej. Nastąpiła również dezintegracja stosunków społecznych, zachowań symbolicznych, a Łemkowie o wyznaniu grekokatolickim zostali pozbawieni możliwości praktyk religijnych.

Artykuł zaczyna się od wyjaśnienia pojęć istotnych do zrozumienia poruszanej problematyki, a mianowicie: tożsamości przestrzennej, ojczyzny utraconej, pamięci zbiorowej. Druga część pracy jest poświęcona badaniom terenowym, jakie autorka pracy prowadziła wśród Łemków.

1. Tożsamość przestrzenna

Przeszłość ma silny wpływ na terażniejszość, gdyż stanowi pamięć społeczeństwa i to właśnie dzięki niej możemy zrozumieć, w jaki sposób współczesność odwołuje się do historii. Przestrzeń oprócz wymiaru materialnego posiada wymiar symboliczny, w którym dużą rolę odgrywają wartości, uczucia, emocje [Jałowicki 1988, 16]. Działania jednostek, grup,

instytucji zachodzą w przestrzeni, dlatego przestrzeń jest niezbędna dla funkcjonowania społeczności. Według A. Wallisa: „Przestrzeń społeczną danej zbiorowości stanowi użytkowany i kształtowany przez nią obszar, z którym wiąże ona system wiedzy, wyobrażeń, wartości i reguł zachowania, dzięki którym identyfikuje się najpełniej z tym właśnie obszarem” [Wallis 1990, 13].

Przywiązanie do rodzinnych stron jest charakterystyczne dla wszystkich ludzi. Rodzinne strony często są traktowane jako centrum świata, miejsca wyjątkowe i ważne. Ziemię rodzinną tworzą powszechnie rozumiane obiekty materialne, takie jak świątynie, cmentarze, pomniki. Stanowią one rozpoznawalne znaki, które kształtują w ludziach świadomość i lojalność wobec miejsca. Poczucie tożsamości przestrzennej może pojawić się również wraz z zaspokajaniem biologicznych potrzeb w miejscu, w którym żyliśmy przez pewien okres czasu, łączy się ono z pamięcią dźwięków i zapachów, zwykłych przyjemności domowych [Yi-Fu Tuan, 1987: 201]. Tożsamość przestrzenna tworzy więzi społeczne oraz konkretne interpretacje świata, bowiem to przestrzeń stanowi obszar projekcji wartości, zapewnia poczucie bezpieczeństwa i stabilności [Nowak 2006, 57].

Niezbędna dla określenia własnej tożsamości jest wiedza o przestrzennej przynależności jednostki, czyli odpowiedź na pytanie: „Gdzie są moje korzenie”? Aby zdefiniować samego siebie trzeba być świadomym własnego pochodzenia w sensie historycznym, kulturowym, społecznym. Tożsamość buduje się nie tylko poprzez poszukiwania odpowiedzi na pytanie „Kim jestem”?, gdyż tak samo ważna jest odpowiedź na pytanie „Skąd jestem”? [Melchior 1990, 27].

2. Utracona ojczyzna

Dwie fale migracji w latach 1944–47 doprowadziły do rozpadu Łemkowszczyzny. Pierwsza akcja przesiedleńcza została przeprowadzona na podstawie umowy o wymianie ludności zawartej 9 listopada 1944 między PKWN a Ukraińską SRR. Łemkowie opowiadający o tych akcjach przesiedleńczych, nazywali je „dobrowolno-przymusowymi”. Migracje od samego początku były oparte na propagandzie i silnej manipulacji społeczności łemkowskiej przez agitatorów, zachęcających do dobrowolnego wyjazdu na Ukrainę radziecką. Kiedy od lata 1954 r. coraz mniej Łemków decydowało się na opuszczenie Łemkowszczyzn, przesiedlenia zaczęły odbywać się pod przymusem [Siewierski 1992, 16]. Druga fala przymusowych migracji nastąpiła w wyniku akcji „Wisła” w 1947 roku. Polegała na wysiedleniu ludności ukraiń-

skiej¹ na tereny zachodnie i północne współczesnej Polski – Ziemie Odzyskane. Pretekstem do przeprowadzenia akcji była śmierć wiceministra obrony narodowej generała Karola Świerczewskiego, o którą oskarżono oddział UPA w Bieszczadach. Wysiedlenia oprócz rozbitcia UPA miały doprowadzić do szybkiej asymilacji Łemków i Ukraińców z narodem polskim [Hryciuk 2008, 213].

Wysiedlenia pozbawiły ludzi ich otoczenia społecznego, środowiska lokalnego, ojczyzny. Stanisław Ossowski przeprowadzając analizę wieloznaczności pojęcia ojczyzna wyróżnił „ojczyznę prywatną” oraz „ojczyznę ideologiczną”. Ojczyzna prywatna jest rozumiana jako miejsce urodzenia, dorastania, okolice, w której czujemy się swojsko, nazywana także „małą ojczyzną”. Natomiast ojczyzna ideologiczna obejmuje całą ziemię wspólnoty narodowej, do której jednostka należy [Ossowski 1984, 26, 27]. Oba te terminy są odpowiednikami niemieckich określeń „Heimat” i „Vaterland”. Termin „Heimat” oznacza małą, prywatną ojczyznę, natomiast „Vaterland” odbierane jest jako ojczyzna ideologiczna. Przymusowe wysiedlenia Łemków spowodowały konieczność opuszczenia przez nich własnych domów, utratę ojczyzny prywatnej, z którą łączyły ich więzi nawykowe, autoteliczne.

A. Sakson zajmujący się analizą wspomnień, narracji ludzi, którzy przeżyli wysiedlenia w różnych okolicznościach historycznych, zauważa w nich pewne wspólne elementy. Dotyczą one zazwyczaj „technicznej” strony deportacji:

„Wysiedlenia charakteryzowały się z reguły niezwykle brutalnością, przeprowadzając deportacje w celowy sposób upokarzali i poniżali godność osobistą i narodową w większości niewinnych ludzi. Stosując odpowiedzialność zbiorową dążono do dezintegracji danej zbiorowości. Cel ten osiągnano terrorem oraz bezwzględnością przeprowadzanych pacyfikacji, np. wysiedlenia odbywały się nocą lub wczesnym rankiem, przeprowadzane były z zaskoczenia. Wysiedleńcom dawano niezwykle krótki czas na zabranie niewielkiej części dobytku (...). Deportacjom towarzyszyły często akcje egzekucyjne, palenie domostw, ujadanie psów, krzyki i zastraszanie [Sakson 1997, 161–162]”.

Wysiedlani Łemkowie byli zmuszeni do opuszczenia swoich rodzinnych stron, odczuwali strach przed nieznaną przyszłością oraz bezradność wobec sytuacji, w której się znaleźli. Te negatywne emocje i uczucia składają się na poczucie krzywdy ofiar. Łemkowie przesiedleni na tereny obce im kulturowo

---

¹ Akcja „Wisła” objęła także tych Łemków, którzy nie identyfikowali się z narodem ukraińskim.

i krajobrazowo zostali przyjęci przez nowych sąsiadów niechętnie. Obciążeni byli bowiem stereotypem „Ukraińca-banderowca”, człowieka okrutnego i krwawego [Michna 1995, 49].

3. Pamięć zbiorowa

Zdaniem prekursora terminu pamięci zbiorowej” M. Halbwachsa, pamięć jest właściwością społeczeństwa, ponieważ „to w społeczeństwie ludzie nabywają wspomnień i także w społeczeństwie przywołują, rozpoznają i lokalizują swoje wspomnienia” [Halbwachs 1992, 38]. Pamięć indywidualna tworzona jest za pomocą ram społecznych, w których człowiek umieszcza zapamiętane zdarzenia. Pamięć indywidualna funkcjonuje w ramach pamięci zbiorowej, gdyż o tym co pamięć każdej jednostki przyswaja i przechowuje decydują w dużej mierze uwarunkowania zewnętrzne – społeczne i kulturowe. Człowiek nie żyje w socjologicznej próżni, pamięć jego rozwija się wraz z procesem socjalizacji, wtedy też przyswaja on wartości, normy, reguły, które są swoiste dla zbiorowości, w której funkcjonuje.

Autorka artykułu przyjmuje definicję pamięci zbiorowej jako zbioru wspomnień członków grupy o zdarzeniach, których byli uczestnikami lub które zostały im przekazane na drodze tradycji ustnej, pisanej bądź za pośrednictwem innych kanałów informacyjnych [Szpociński, Kwiatkowski 2006, 27]. Pamięć jednak nie stanowi wiernego zapisu tego, co zdarzyło się w przeszłości, gdyż jest ona jedynie odzwierciedleniem rzeczywistości przez nas zinterpretowanej. Łatwiej ludzie zapamiętują wydarzenia niezwykle, traumatyczne, wiążące się z silnymi emocjami, które stanowią punkty zwrotne w ich życiu [Nikiliborc 2010, 36–37].

Dzięki pamięci kolektywnej jednostka nadaje znaczenia swoim wspomnieniom, w ten sposób może tworzyć narracje na temat swojej przeszłości. Jednak jeśli dochodzi do asymetrii między pamięcią kolektywną a indywidualną, autobiograficzną, jednostka może odczuwać napięcie spowodowane sprzecznością między własnymi wspomnieniami a obowiązującym obrazem przeszłości. Taka sytuacja może do prowadzić do wyparcia niektórych elementów własnej biografii lub poczucia marginalizacji społecznej [Każmierska 2008, 89].

Do analizy narracji wysiedlonych Łemków wykorzystano termin „post-pamięci” stworzony przez M. Hirsh. „Postpamięć” oznacza pamięć odziedziczoną drugiego pokolenia, czyli potomków generacji, która przeżyła zbiorową traumę [Hirsch 1997, 22]. Materiał autobiograficzny obejmuje także wspomnienia tych Łemków, którzy podczas akcji „Wisła” byli małymi dzieć-

mi lub urodzili się zaraz po wysiedleniu ich rodziców na Ziemię Odzyskane. Przyjmują oni opowieści rodziców, dziadków dotyczące ich wspólnego losu, jako własne doświadczenia, przeżywają dramat wysiedleń etnicznej społeczności, której są członkami.

4. Metodologia badań

Celem przeprowadzonych badań było poznanie pamięci zbiorowej o utraconej ojczyźnie społeczności łemkowskiej. Narzędziem badawczym, jakim posłużyła się autorka był pogłębiony wywiad swobodny. Dobór respondentów był celowy. Wywiady zostały przeprowadzone z starszym pokoleniem Łemków, którzy zostali wysiedleni jako dzieci bądź młodzi ludzie w wyniku akcji „Wisła” 1947 r. na Ziemię Odzyskane.

Przeprowadzonych zostało 20 wywiadów narracyjnych z Łemkami, którzy obecnie mieszkają w Zielonej Górze. Schemat wywiadu był z góry ustalony, jednak badaczka starała się, aby badanie miało charakter swobodnej rozmowy, umożliwiając w ten sposób respondentom spontaniczne wypowiedzi. Wywiady trwały od 1,5 do 2 godzin.

Każdy wywiad był nagrywany na dyktafon. Następnie dokonano transkrypcji, a potem przeprowadzono analizę jakościową treści wypowiedzi. Autorka starała się zachować autentyczność rozmów, dlatego nie wprowadzała żadnych zmian stylistycznych w wypowiedziach badanych Łemków.

Świadomość narodowa badanych Łemków dzieliła się na dwie opcje. Część narratorów uważała się za Ukraińców. Według nich Łemkowie stanowią grupę etniczną, należącą do narodu ukraińskiego. W badaniach także brali udział Łemkowie, którzy odcinali się od wszystkiego, co ukraińskie, określali siebie jako Łemków, podkreślali swoją odrębność narodową.

5. Chyża na Łemkowszczyźnie

Łemkowie przed wojną zamieszkiwali tereny wiejskie, zajmowali się rolnictwem, hodowlą bydła, gospodarką leśną oraz rzemiosłem, głównie kamieniarstwem i kowalstwem [Siewierski 1992, 15]. Narratorzy opowiadający o swoim życiu przed wysiedlenia szczegółowo opisywali rodzinne chyże², w których się urodzili i spędzili dzieciństwo.

---

² Chyża – łemkowska chata.

„Mój dom był pod gontami, częściowo pod gontami, częściowo pod słomą. Były dwa pomieszczenia, jedno duże, a drugie mniejsze. W małym dzieci spały, a w tym większym rodzice i tam przyjęcia urządzali, ale to był dom pod jednym dachem. Było jeszcze boisko³, w boisku przeważnie stały wozy, no i do boiska się wjeżdżało ze snopami, ze zbożem (...)”⁴.

Powyższy fragment narracji świadczy o tym, że rozmówca dokładnie pamięta rozkład wszystkich pomieszczeń, wchodzących w skład jego łemkowskiej chaty. Tłumaczy również, jakie funkcje pełniły poszczególne izby w łemkowskich rodzinach. Badani także podkreślali, że charakterystyczną cechą łemkowskich chyży było skupienie pod jednym dachem pomieszczeń mieszkalnych i gospodarczych.

„A przed domem to trzeba było postawić takie kije, żerdzie i potem na te żerdzie trzeba było przynieść z sosny gałęzie i nakryć, bo by nie otworzył drzwi, bo by śnieg zapadał i by się nie wyszło. Dlatego u nas w górach były domy, że od razu stajnia, boisko jak to się nazywało. Wszystko było razem pod jednym dachem. Jeden ciąg jak nie raz się widzi w telewizji, nie raz takie długie domy, to tak musiało być, bo jakby to było oddzielnie, to by nie dało rady chodzić, karmić to bydło, a tak było wszystko pod jednym dachem”⁵.

Narratorzy o swoich chyżach, w których się wychowywali, opowiadali z sentymentem, nostalgią. W narracjach badanych widoczny jest duży kontrast pomiędzy opisem chat, w których żyli na Łemkowszczyźnie, a domami, w jakich musieli zamieszkać na Ziemiach Odzyskanych. Kiedy Łemkowie przybyli na Ziemię Zachodnie wszystkie lepsze domostwa były zajęte, więc trafili do gospodarstw najbardziej zrujnowanych [Michna 1995, 49]. Rozmówcy wraz ze swoimi rodzinami byli zmuszeni się osiedlić w budynkach zdewastowanych, nieposiadających podłóg, okien, drzwi.

6. Cerkiew

Religia sprzyja kształtowaniu się grup etnicznych, ponieważ wyznacza przestrzeń wartości, wzorów zachowań społecznych, miejsc oraz przedmiotów kultu. Dostarcza również podstawowych kryteriów do podziału świata na „swój” i „obcy” [Michna 2004, 223]. Wiara stanowi ważny wyznacznik

---

³ Boisko – pomieszczenie gospodarcze w łemkowskiej chacie.

⁴ Badania własne, wywiad nr 2, mężczyzna, Zielona Góra, 2014 r.

⁵ Badania własne, wywiad nr 7, kobieta, Zielona Góra, 2014 r.

tożsamości etnicznej Łemków. „U nas była bardzo mocna wiara, my z gór Lemki, byliśmy bardzo wierzącymi ludźmi”⁶.

Szczególnie ważnym miejscem dla Łemków jest cerkiew. W każdej opowieści narratorzy dużo czasu poświęcali opisowi cerkwi grekokatolickiej lub prawosławnej, która znajdowała się w ich rodzinnej wsi. Z wywiadów można wywnioskować, że cerkiew w ich ojczyźnie była miejscem „sacrum”, stanowiła centrum życia wsi. Nawet pochodzący z biednych rodzin Łemkowie przychodzili do cerkwi na nabożeństwa odświętnie ubrani, aby w ten sposób okazać szacunek miejscu kultu oraz swojej wierze. Świadczy o tym wypowiedź jednego z badanych: „Na boska szli nie raz, a buty w rękach nieśli niektórzy, żeby się but nie zniszczył, bo nie było za co kupić nowe. A przed cerkwią zakładali dopiero buty”⁷. Rozmówcy o wyznaniu grekokatolickim podkreślali, że cerkiew była miejscem, które ukształtowało ich w „duchu łemkowskości”, gdyż to w niej zostali ochrzczeni, potem byli pierwszy raz u spowiedzi i komunii świętej.

Budowle sakralne, świat rzeczy świętych zostały utożsamione przez społeczność łemkowską z tym, co stanowi podstawę jej etniczności. Powstał w ten sposób trwały obraz ojczyzny utraconej. Jak wynika z badań, cerkiew postrzegana jest jako efekt pracy przodków, symbol wsi i przeszłości. Oto wypowiedź narratorki, pochodzącej z wsi Konieczna:

„Cerkiew cała drewniana, ona stoi do dzisiaj. No fajna, drewniana, ładna, pomalowane tam wszystko. No co mogę Pani powiedzieć, tyle tylko pamiętam, że mój dziadek, bo była w innym miejscu w Koniecznej cerkiew i prawdopodobnie spaliła się. Zdaje się, że... Albo świeczkę zapomniał ktoś zgasić albo coś mówili, że pod lasem. Jedni mówili, że piorun gdzieś uderzył, bo nie było tych piorunochronów, nie, a w górach to jednak te burze straszne, a może i świeczkę ktoś zapomniał, no trudno to powiedzieć, jak. I tą cerkiew co tam stoi do dziś, no to mój dziadek, mojej mamy ojciec, to chodził pieszo nawet po Ukrainie, zbierał pieniądze na cerkiew, to też pamiętam. Pieszko chodził i zbierał i uzbierał, także...”⁸.

Najważniejsze wydarzenia w życiu Łemków: chrzest, wesele, pogrzeby były ściśle związane z uroczystościami cerkiewnymi [Wójtowicz-Huber 2008, 512]. Cerkiew pełniła nie tylko funkcje religijne, ale i społeczne, gdyż wokół cerkwi toczyło się życie kulturalne społeczności łemkowskiej. Przez długi czas cerkiew była jedyną instytucją podtrzymującą kulturę łemkow-

⁶ Badania własne, wywiad nr 6, kobieta, Zielona Góra, 2014 r.

⁷ Badania własne, wywiad nr 13, mężczyzna, Zielona Góra, 2014 r.

⁸ Badania własne, wywiad nr 10, kobieta, Zielona Góra, 2014 r.

ską, tworzącą system oświaty i zajmująca stanowisko w sprawach narodowych [Michna 2004, 230]. Kościół grekokatolicki lub prawosławny pozostaje w świadomości Łemków aktem identyfikacji zarówno wyznaniowej jak i etnicznej [Dziewierski 1997, 278].

W wyniku akcji „Wisła” doszło nie tylko do rozpadu lokalnych wspólnot, ale także więzi religijnych. Grekokatolików pozbawiono możliwości odbywania praktyk religijnych, gdyż cerkiew grekokatolicka formalnie przestała istnieć, a działalność księży tego obrządku była zakazana. Grekokatolicycy Łemkowie na Ziemiach Odzyskanych musieli dokonać wyboru: czy zostać przy swoim wyznaniu, ale uczęszczać na nabożeństwa do kościoła katolickiego, czy zmienić wyznanie na prawosławne, co pozwoli na zachowanie wschodniego obrządku [Michna 1995, 86].

7. Krajobraz

Krajobraz jest jednym ze stałych elementów tożsamości przestrzennej. Dzięki niemu grupa etniczna dostrzega symboliczne linie graniczne, w których zawarta jest jej kultura i historia. Krajobraz na co dzień, podobnie jak tożsamość narodowa traktowany jest jak coś oczywistego, jednak w sytuacjach szczególnych, np. przy wysiedleniach odgrywa on rolę szczególną, bowiem podtrzymuje „ciągłość mityczną” wspólnoty. Jedną z funkcji, jaką pełni krajobraz, jest informowanie członków grupy kulturowej, kto należy do ich wspólnoty, a kto jest obcym. Społeczność etniczna czuje się bezpiecznie w przestrzeni, którą zna od najmłodszych lat [Nowak 2006, 65–66].

J. Nowak prowadząc badania na zachodniej Ukrainie zwrócił uwagę na to, że Łemkowie, którzy znaleźli się na radzieckiej Ukrainie, bardzo długo szukali miejsca do osiedlenia się. Liczne przeprowadzki rodzin łemkowskich były spowodowane, chęcią znalezienia okolicy górskiej, zalesionej, która by była jak najbardziej podobna do Łemkowszczyzny, którą opuścili. [Nowak 2006, 66–67]. Kiedy W. Łukowski zajmował się badaniem tożsamości grup etnicznych na Warmii i Mazurach zauważył, że przesiedleni Ukraińcy w ramach akcji „Wisła” uznawali krajobraz na Ziemiach Odzyskanych za obcy i wrogi. Najbardziej przeszkadzał im widok jezior i szum wody. Wysiedleni Ukraińcy, którzy zamieszkali na Mazurach blisko jeziora, próbowali się odgrodzić od obcej przestrzeni, często w sensie dosłownym poprzez sadzenie drzew i krzewów między domem a linią brzegową jeziora, co miało tworzyć ogrodzenie oddzielające ich dom od wody [Łukowski 2002, 159].

Kwestia przywiązania do krajobrazu jest silnie akcentowana przez niemalże każdego z rozmówców. Z narracji wysiedlonych Łemków wynika, że

tęsknili oni za krajobrazem, który pozostał w ich utraconej ojczyźnie. Opowiadali o tęsknocie za górami, górskimi strumykami z zimną i czystą wodą, za lasami.

„A poza tym tam było i dobre powietrze i czysta woda, ta przyroda była wspaniała. W tym lesie, ten las to było całe bogactwo, myśmy tam i chudobę paśli i z tego lasu i opał był. No wszystko było co trzeba i grzyby i jagody”⁹.

„No jest woda tutaj, ale nie taka czysta jak tam, górską wodą, źródłaną wszędzie. Poszedłem do lasu, to tam taka była zimna, że pić nie szło, od razu gardło zaciągnęło, taka źródłana, zimna woda”¹⁰.

Góry, szczególnie w opiniach najstarszych członków społeczności lemkońskiej, stanowią tak mocny układ odniesienia, że każde inne ukształtowanie krajobrazu wypada od nich gorzej na płaszczyźnie estetycznej. Jak wynika z badań M. Dziewierskiego, góry dla Łemków: „uosabiają [wg TZN¹¹] spokój, harmonię, dobre samopoczucie, godność, dostojność, czyste powietrze, wyjątkowej urody lasy, tęsknotę za drewnianą architekturą, proste życie. Na przeciwległym krańcu, owej osi semantycznej lokowano walory zgoła odmienne (wg TZN) płasko, gorsze powietrze, większa wilgotność, niezdrowo (...)” [Dziewierski 1992, 6]. Góry kontrastują z krajobrazem Ziemi Odzyskanych, na które zostali przesiedleni Łemkowie. Obcej przestrzeni towarzyszą konotacje negatywne.

8. Język

Narratorzy twierdzili, że mieszkając już na Ziemiach Odzyskanych w domach z rodziną mówili po lemkońsku, natomiast będąc w pracy czy poza swoją wsią posługiwali się j. polskim. Zdaniem M. Dziewierskiego używanie przez Łemków j. polskiego lub lemkońskiego wpisywało się w polaryzację stosunków społecznych, ujętą w kategorie: publiczne-prywatne, oficjalne-poufne, dalekie-bliskie, obce-swojskie [Dziewierski 1997, 278].

Z przeprowadzonych przez autorkę badań wynika, że Łemkowie po wysiedleniu używali nazw pospolitych dotyczących przestrzeni i krajobrazu typowych dla Lemkowszczyzny, chociaż znajdowali się na terenach o zupełnie innym ukształtowaniu terenu. Najczęściej ludzie starsi nie mogli się pogodzić ze zmianą krajobrazu, który określał ich tożsamość, dlatego mówili

⁹ Badania własne, wywiad nr 18, mężczyzna, Zielona Góra, 2014 r.

¹⁰ Badania własne, wywiad nr 10, mężczyzna, Zielona Góra, 2014 r.

¹¹ Skrót TZN – oznacza Test Zdań Niedokończonych.

o górach, tak jakby były rzeczywistym elementem środowiska naturalnego. Jeden z rozmówców, mieszkający obecnie w Zielonej Górze, opowiadał, jak jego babcia ciągle używała powiedzonek ludowych związanych z krajobrazem Łemkowszczyzny, które jednak nie były adekwatne do warunków przyrodniczych, jakie zastali na Ziemiach Odzyskanych.

„Taki trochę anegdotyczny moment mi się przypomina, nasza babcia, no żyła tym, na tyle żyła, że na przykład, wieczorem jak trzeba było krowy tam już do stajni zapędzić czy tam też z pola trzeba było spędzać, to babcia zawsze mówiła: „Słońce zachodzi za górę, trzeba już iść do domu”. A ja się pytałem, babciu, a gdzie jest ta góra? Tam można powiedzieć za lasem, za wodą. U babci nie można było tego zmienić, za górą i już. Ja to zrozumiałem, kiedy zobaczyłem po raz pierwszy góry, tam zawsze zachodziło za górą”¹².

9. Idealizacja utraconej ojczyzny

Idealizację Łemkowszczyzny jako raj u utraconego przedstawiła w swej pracy magisterskiej A. Kubica. Ukazała ona w jaki sposób Łemkowie, żyjący poza swoją utraconą ojczyzną, bronią mitu jej arkadii. Łemkowie spod Legnicy, wśród których Kubica przeprowadziła badania, nadawali Łemkowszczyźnie cechy rajskie, takie jak: ład, bezpieczeństwo, długie i szczęśliwe życie mieszkańców [Kubica 2014].

Z analizy wywiadów pogłębionych wynika, że niekiedy wśród przesiedlonych Łemków dochodziło do mitologizacji utraconych ojczyzn. Idealizacja była związana z traumatycznym wydarzeniem, jakim stała się konieczność opuszczenia małej ojczyzny. Wykorzenienie z przestrzeni, z którą tak silnie identyfikowali się narratorzy, sprzyja tęsknocie, mitologizacji miejsca utraconego. W opowieściach rozmówców można zauważyć wyraźny kontrast pomiędzy ich ojczyzną utraconą, a Ziemią Odzyskaną, na które zostali deportowani. Jedna z narratorek wspominała rozmowę z ojcem na temat Łemkowszczyzny:

„Proszę Panią wszystko było tu najlepsze, najlepszym dowodem tego jest to, że ja się tego tak osłuchałam, to tak uwierzyłam, że jak miałam 19 lat i trafił się tu mąż, to ja wychodziłam za mąż i sama pojechałam w nieznane, daleko od rodziny, bo mnie się zdawało, że ja wracam no, do tego raj u, który zawsze widzieli rodzice. Jak ojciec przyniósł grzyby, ja mówię, że tak ładnie pachną, a on mówi: „Gdzie tam pachną, tam w górach to pachną,

¹² Badania własne, wywiad nr 13, mężczyzna, Zielona Góra, 2014 r.

a nie tu”. Mówię, kiedyś tak siedzieliśmy i takie błękitne niebo, ja mówię: „O jakie śliczne niebo”, a on: „Gdzie ty dziecko widziałeś ładne niebo, tam w górach” (to jest niebo). Ciągłe była taka tęsknota”¹³.

Rodzice przekazywali w opowieściach swoim dzieciom mit Łemkowszczyzny. Mitologizacja terytorium Łemkowszczyzny może być postrzegana jako obrona Łemków przed asymilacją z polską kulturą dominującą. Bo-wiem wyidealizowany obraz ojczyzny utraconej wśród Łemków sprzyja ich spójności grupowej [Pactwa 1992, 131–132].

Dla Łemków jest istotne, żeby ich następne pokolenia wychowywały się w „duchu łemkowskości”, aby miały świadomość swojego pochodzenia i historii. Ważną funkcję w podtrzymywaniu pamięci zbiorowej Łemków pełni festiwal „Łemkowska Watra”, odbywający się co roku w górach Beskidu Niskiego w miejscowości Zdynia. Młode pokolenie Łemków urodzone na Ziemiach Odzyskanych, znające Łemkowszczyznę tylko z opowiadań bliskich, może powrócić do ojczyzny utraconej swoich rodziców i dziadków na czas trwania festiwalu. Rozmówcy, którzy brali udział w badaniu mają świadomość że ich dawna Łemkowszczyzna już nie istnieje, że gdy pojadą do swojej rodzinnej wsi, to zobaczą zupełnie inną przestrzeń niż tą, którą byli zmuszeni opuścić.

Literatura

- Domagała B., 2012, *Akcja „Wisła” w pamięci biograficznej wysiedlonych i w dyskursie historycznym*, [w:] *Pamięć utraconych ojczyzn*, Warszawa, s. 88–108.
- Dziewierski M., 1992, *Migracja w świadomości Łemków. Rekonstrukcja niektórych treści społecznych*, [w:] *Dylematy tożsamości. Studium społeczności łemkowskiej w Polsce*, Katowice, s. 57–72.
- Hryciuk G., 2008, *Ukraińcy. Okres 1994–1947*, [w:] *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski*, Warszawa, s. 209–216.
- Jałowicki B., 1988, *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, Warszawa.
- Każmierska K., 2008, *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalonych z Zagłady*, Kraków.
- Kubica A., *Wszystko tam zostało... Łemkowski Raj Utracony*, <http://aekubica.fm.interia.pl/>, [30.10.2014].
- Łukowski W., 2002, *Spoleczne tworzenie ojczyzn. Studium tożsamości mieszkańców Mazur*, Warszawa.
- Melchior M., 1990, *Spoleczna tożsamość jednostki*, Warszawa.

¹³ Badania własne, wywiad nr 30, kobieta, Zyndranowa, 2014 r.

- Nikiliborc A., 2010, *Uwięzione w KL Auschwitz-Birkenau*, Kraków.
- Nowak J., 2006, *O semantycznej redukcji przestrzeni etnicznej*, [w:] *Zarządzanie przestrzenią*, Kraków, s. 49–71.
- Ossowski S., 1984, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa.
- Pactwa B., 1992, *Próby reintegracji społeczności Lemków w Beskidzie Niskim*, [w:] *Dylematy tożsamości. Studium społeczności lemkowej w Polsce*, Katowice, s. 92–132.
- Sakson A., 1997, *Socjologiczne problemy wysiedleń*, [w:] *Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, Poznań, s. 143–169.
- Siewierski B., *Lemkowie jako problem socjologiczny. Tło historyczne, zagadnienia i założenia metodologiczne badań*, [w:] *Dylematy tożsamości. Studium społeczności lemkowej w Polsce*, Katowice, s. 10–29.
- Szpociński A., Kwiatkowski P., 2006, *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa.
- Trzeszczyńska P., 2013, *Lemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści o przeszłości i przestrzeni*, Kraków.
- Wallis A., 1990, *Socjologia przestrzeni*, Warszawa.
- Wójtowicz-Huber B., 2008, „Ojcowie narodu”. *Duchowieństwo grekokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*, Warszawa.
- Wójtowicz-Huber B., 2008, *Rola tradycji w procesie zacieśniania więzi etnicznej Lemków*, „*Studia Ecologiae et Bioethicae*” nr 6, s. 507–5016.
- Yi-Fu Tuan., 1987, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa.
- Halbwachs M., 1992, *On Collective Memory*, Chicago.
- Hirsch M., 1997, *Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory*, Cambridge.

LOST FATHERLAND.
SPATIAL IDENTITY OF THE EVICTED LEMKOS

S U M M A R Y

The present paper examines social memory of the evicted Lemkos with regard to the Vistula Operation (ukr. операція “Вісла”) and their lost fatherland – the Lemko Region (ukr. Лемківщина). The author applies biographical narrative method to explore constituent elements of the spatial identity such as: the Lemkos’ attitude towards landscape, places of paramount importance, idealization of the lost fatherland on eviction. This articles is based on a comprehensive literature review and presents the results of the field studies carried out by the author among the Lemkos.

Irena Matus

Białystok

Obraz Cerkwi unickiej w obwodzie białostockim na początku XIX wieku

Słowa kluczowe: cerkiew unicka, synod zamojski, latynizacja, polonizacja

Podział Kościoła na wschodni i zachodni w 1054 roku, przypieczętowany krwawo przez IV krucjatę w roku 1204, uznawany był za ranę na żywym organizmie ustanowionej przez Chrystusa instytucji, której zaleczenie pozostawało celem wielu, kierujących się szlacheckimi ideami, ludzi [Hryniewicz 1998, 63]. Częściej jednak próby budowania kościelnej jedności miały tło polityczne. Tak było w przypadku unii lyońskiej (1274), florenckiej (1439), podobnie i brzeskiej (1596).

Historię Cerkwi unickiej można podzielić na dwa etapy. Pierwszy to okres walki z prawosławiem, budowy i umacniania jej struktur w XVII wieku, drugi z wyraźną granicą, jaką wyznaczył synod zamojski 1720 roku – czas nasilonej latynizacji. Przyspieszał ją fakt, że unia była zbudowana na fundamencie Kościoła rzymskokatolickiego i wydawało się oczywiste, że wszystkie strony jej życia duchowego i obrzędowego powinny rozwijać się na wzór Kościoła łacińskiego. Troska o jego rozprzestrzenianie, umocnienie i ochronę powierzona została zgromadzeniom zakonnym. Podobnie w Cerkwi unickiej jej interesy przekazano utworzonemu w 1617 roku zakonowi bazylianów¹, wzorowanemu na zgromadzeniu jezuitów [Зюско 1993, 182; Pidłypczak-Majerowicz 2010, 83]. To oni najbardziej przyczynili się do latynizacji na ziemiach białoruskich i na Podlasiu.

---

¹ Działał on w granicach Rzeczypospolitej, po 1882 roku w zaborze austriackim, a w okresie międzywojennym w Małopolsce wschodniej, po 1945 roku został zorganizowany w prowincję polską, która posiada kilka placówek z siedzibą główną w Warszawie.

Z perspektywy rzymskiej – podkreśla Antoni Mironowicz – Rusini zostali wcieleni, jako indywidualni chrześcijanie, do Kościoła rzymskiego pod przewodnictwem papieża. Akt ten nie przywracał sakramentalnej jedności Kościoła i Cerkwi w Rzeczypospolitej, stając się jedynie prawnokościelnym aktem poddania się władzy papieża [Kołbuk 1998, 29]. Nie o taką unię chodziło biskupom, którzy byli jej inicjatorami. Sprawy toczyły się już jednak własnym torem. Przyrzeczenie dane unitom w czasie zawarcia unii brzeskiej, dotyczące nienaruszalności ich obrządku, tradycji Świętej Liturgii, było gwarancją „na dziś”, na pozyskanie 6-milionowej społeczności prawosławnej Rzeczypospolitej Trojga Narodów. Przyrzeczenia te były fikcją [Bendza M., 2003, 275].

Biskupi ruscy przystępując do unii pragnęli utrzymać odrębność prawnoliturgiczną swojego Kościoła, stawiając na pierwszym planie nienaruszalność obrządku. Wchodząc w jedność eklezjologiczną z Rzymem chcieli zachować wschodnie dziedzictwo, własną tożsamość, ale i pozostać we wspólnocie z innymi Kościołami prawosławnymi. Szybko przekonano się, że jest to niemożliwe a 32 artykuły przywiezione przez biskupów ruskich z Rzymu, dotyczące głównie spraw liturgicznych i dyscyplinarnych, powędrowały do archiwum [Bendza 2003, 276].

Już w 1666 roku na kongregacji w Brześciu biskup unicki Jakub Susza skarżył się, że bazylianie wnieśli tak wiele zmian do Cerkwi unickiej, zwłaszcza do Świętej Liturgii, że unickich obrzędów nie można nazwać już ani greckimi, ani łacińskimi [Зночко 1993, 182].

Unicy hierarchowie, wbrew początkowym obietnicom, nie zostali zrównani w prawach z rzymskokatolickimi dostojnikami. Unicki metropolita Rostocki został dopuszczony do Senatu dopiero w 1790 roku, 7 września 1790 roku złożył senatorską przysięgę królowi [Dobrzański 1992, 40]. Łacinnicy upokarzali unickich hierarchów, a księża często zabierali parochom dziesięcinę [Зночко 1993, 183].

Stało się to powodem niezadowolenia duchowieństwa unickiego, które szukało wyjścia z sytuacji nawet za cenę dużych ustępstw na rzecz rzymskiego katolicyzmu. W tym celu zwołano w 1720 roku, z inicjatywy kurii rzymskiej, synod zamojski [Зночко 1993, 184]. Było to przełomowe wydarzenie w procesie łacynizacji Cerkwi unickiej, na którym rozstrzygnięta została jedna z najważniejszych kwestii zbliżenia Cerkwi unickiej z Kościołem łacińskim. Dokonało się to poprzez przyjęcie niektórych dogmatów i obrzędów rzymskokatolickich. Najważniejsze były zmiany w Symbolu Wiary, w nauce o pochodzeniu Ducha Świętego, z dodaniem *i od Syna* oraz łacińskie nauczanie o czyścisku, o odpustach, postanowienie soboru trydenckiego w kwestii grzechu pierworodnego, znoszono wschodnie obrzędy [Кириано-

вич 1894, 169–170; Зноско 1993, 184]. Celem synodu było oczyszczenie unii z resztek prawosławnej tradycji i zastąpienie jej łacińską.

Zmiany dotyczyły eucharystii (zezwolono na odprawianie Świętej Liturgii zarówno na praśnym, jak i na kwaśnym chlebie), spowiedzi, chrztu, zakazano udzielania Komunii małym dzieciom [Зноско 1993, 184; Киприанович 1894, 169–170]. Zaczęto praktykować bierzmowanie, skasowano post Piotrowy. Do nabożeństw unickich wprowadzono różaniec, upowszechniły się *zdrowaśki*. Innowacją były tzw. ciche msze czytane, zwane potocznie szeptanymi. Do kalendarza liturgicznego wpisywano łacińskie święta. Upowszechniał się kult świętych rzymskokatolickich, eliminowano nabożeństwa ku czci ruskich świętych [Мірановіч 2009, 128–129; Киприанович 1894, 170–171]. Wymogiem było modlenie się w czasie nabożeństw w intencji papieża. Święceń kapłańskich udzielano także osobom bezzęnnym [Зноско 1993, 185]. Zmiany objęły wnętrza świątyń unickich, demontowano ikonostasy, a instalowano ołtarze główne i boczne na wzór łaciński, pojawiły się konfesjonały, ambony, ławki, organy, cyboria, monstrancje itp. [Киприанович 1894, 170]. Cerkwie unickie upodabniały się do kościołów łacińskich.

Pomimo że ryt liturgiczny pozostał wschodni, duchownym zakazano korzystania z dotychczasowych ksiąg, które uznane za skażone schizmą i nakazano spalić. Zastąpiono je wydawnictwami oficyn unickich, uwzględniającymi dogmatyczne i obrzędowe zmiany, wprowadzone przez synod [Зноско 1993, 185].

Proces zmian w świątyniach unickich po synodzie zamojskim doskonale oddają osiemnastowieczne wizyty dziekańskie w Starym Korninie². W wizytacjach z lat 1724, 1727 odnotowano, że w świątyni był jeszcze *antimins*, *żertwiennik* (stół ofiarny), carskie wrota, ale pojawiły się już łacińskie szaty liturgiczne – ornaty. W 1727 roku dziekan zalecił, zgodnie z postanowieniami synodu zamojskiego, rano i wieczorem dzwonić na pacierze (*na modlitwę*) [*Из прошлого* 1909, 119]. We wrześniu 1728 roku cerkiew zaopatriono w nowy *antimins*, ale i jeden z głównych przedmiotów kultu nieodzownych do odprawiania nabożeństw w Kościele rzymskim *portatyl*³ z czerwonego kamienia, zastępujący *antimins*. Wizytacja z 1747 roku potwierdza dalsze zmiany. Nie wspomniano już o ikonostasie. Wśród ksiązek do nabożeństw

² Cerkiew w Starym Korninie znana była z kultu Maryjnego. Znajdująca się tam ikona zasłynęła wieloma cudami, które zwyczajem łacińskim były odnotowywane w specjalnej księdze, jaka zachowała się do dziś w archiwum w Petersburgu, drukiem ukazała się w 1997 roku, z komentarzem Antoniego Mironowicza.

³ *Portatyl* (*portatile*) – płaska konsekrowana płyta kamienna, którą z braku konsekrowanego ołtarza kładzie się na mensie, aby w Kościele rzymskokatolickim ołtarz mógł służyć do odprawiania Mszy Świętej.

znalazł się *slużebnik* łaciński i Ewangelia w języku polskim. W 1755 roku pojawiła się monstrancja poświęcona w Supraślu w dniu święta Jana Teologa przez biskupa pińskiego. W 1757 roku hetman Jan Klemens Branicki, starosta bielski, kazał wydzielić 1,5 włóki ziemi na utrzymanie organisty. Wizytacja z 1758 roku potwierdza istnienie organów na dziewięć głosów oraz formy do pieczenia opłatków. Zdemontowano natomiast carskie wrota, a zainstalowano ołtarz zgodny z obrządkiem łacińskim, który wyposażono w trzy *antiminsy* i dwa rzymskokatolickie *portatyle*. W 1759 roku dziekan nakazał codziennie rano dzwonić na Anioł Pański. W cyborium były już dwie puszkę na Święte Dary, jedne poświęcone w obrządku greckim, a drugie łacińskim. Od 1759 roku nabożeństwa w cerkwi w Starym Korninie odprawiali także księża katolicy, zgodnie z łacińskim rytuałem. Przy cerkwi był diak i psalmista. Taka sytuacja utrzymywała się do lat 30. XIX wieku [*Из прошлого* 1909, 119].

Rozbiory Rzeczypospolitej wpłynęły na zmianę sytuacji Cerkwi unickiej, ale nie wszędzie i od razu. Obwód białostocki, utworzony podczas rokowań pokojowych w Tylży z ziem, które po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej dostały się Prusom, został przyłączony do Rosji w 1807 roku, stąd wcześniejsze rozporządzenia dotyczące unitów nie odnosiły się do tego obszaru.

Polityka rosyjska wobec Cerkwi unickiej zmieniała się wraz z rządami kolejnych władców. W czasach Katarzyny II unicy zaczęli masowo przechodzić na prawosławie. Łączny bilans strat Cerkwi unickiej na rzecz prawosławia zdaniem W. Kołbuka wyniósł około 2 milionów wiernych i likwidację czterech biskupstw [Kołbuk 1992, 19]. Następca Katarzyny II był przychylny unitom. W 1797 roku Paweł I dokonał reorganizacji Kościołów obu obrządków. Utworzono dwie nowe diecezje unickie, brzeską i łucką oraz dokonano nowego podziału pozostałych [Ks. Śliwa 1979, 223]. Aleksander I również nie zwalczał unitów, ale po przejściu części unitów na obrządek łaciński wydał dekret zabraniający ich nawracania. Sytuacja zmieniła się za panowania Mikołaja I, który uważał duchownych narodowości białoruskiej i ukraińskiej za osoby powiązane z kulturą wschodnią, które należy pozyskać dla prawosławia [Mironowicz 2006, 469].

Unicy mieszkający w późniejszym obwodzie białostockim do trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej jurysdykcyjnie podlegali dwóm diecezjom greckokatolickim. Do diecezji metropolitalnej należał dekanat podlaski z 19 parafiami⁴ i nowodworski z 13 parafiami. Diecezja włodzimiersko-brzeska na-

⁴ Były to parafie: Białystok i Dojlidy, Boguszewo, Choroszcz, Ciecierówka, Dobrowola, Fasty, Gródek, Jałówka, Knyszyn, Kozany, Nowa Wola, Potoka, Puchły, Ryboły, Suraż, Topilec, Topolany, Trześcianka, Wasilków.

tomiast obejmowała województwo wołyńskie, a na północnym zachodzie województwo brzeskie i podlaskie z okęgami – mielnickim, bielskim i drohiczyńskim [Орловский 1903, 15]. W Rzeczypospolitej przed 1772 rokiem, według obliczeń W. Kołbuka, było około 9650 parafii unickich. Bazyliańska Prowincja Litewska liczyła 72 klasztory męskie (łącznie 147 męskich i 25 żeńskich) [Kołbuk 1992, 63–64].

Z zagarniętych po trzecim rozbiorze ziem Rzeczypospolitej Prusy utworzyły prowincję Prusy Nowowschodnie, która obejmowała departament płocki i liczący ponad pół miliona ludności białostocki [*Wizytacje...* 2009, 16–17]. W Prusach Nowowschodnich znalazły się parafie należące do unickiej diecezji metropolitalnej i diecezji brzesko-włodzimierskiej [*Wizytacje...* 2009, 17]. W styczniu 1797 roku król pruski Fryderyk Wilhelm II powołał nową diecezję supraską, a erekcji dokonał papież Pius VI w marcu 1799 roku z opatem supraskim ks. Teodozjuszem Wisłockim, jako biskupem [Орловский 1903, 24–25].

Diecezja supraska obejmowała siedemdziesiąt cerkwi w granicach czterech dekanatów (białostocki, bielski, drohiczyński i nowodworski) oraz trzy męskie klasztory bazyliańskie (w Supraślu, Drohiczynie i Kuźnicy) [Орловский 1903, 22–23]. Władze pruskie starały się wprowadzić w diecezji supraskiej nie tylko zmiany jurysdykcyjne, ale także kalendarz gregoriański (w miejsce juliańskiego), próba ta jednak nie powiodła się, ale liczbę świąt poza niedzielami zredukowano do 20 [Kumor 1998, 173–174]. Kanonicznie diecezja supraska nie była związana z żadną metropolią, a podlegała bezpośrednio Stolicy Apostolskiej [Kumor 1979, 174].

Na mocy pokoju w Tylży w 1807 roku obwód białostocki przyłączono do Rosji. W wyniku tych zmian 59 parafii unickich oraz klasztory bazyliańskie w Supraślu, Kuźnicy (założony w 1743 roku) i Drohiczynie (utracono klasztor w Warszawie) dołączono do diecezji brzeskiej. Jedenaście parafii z liczbą 5751 unitów wcielono do Księstwa Warszawskiego⁵, pod zarząd unickiej diecezji chełmskiej [Kołbuk 1992, 126; Jemielity 1974, 157–212].

Liczącą w 1807 roku 52 722 wiernych⁶ diecezję supraską zlikwidował Aleksander I w 1809 roku, wiernych włączono do diecezji brzeskiej, a tymi w Księstwie Warszawskim zaopiekował się unicki biskup chełmski [Kumor 1979, 175].

---

⁵ Były to cerkwie w Hodyszewie i Wysokiem Mazowieckiem z dekanatu drohiczyńskiego, Tykocinie z dekanatu białostockiego oraz Augustowie, Bali, Hołynce, Lipsku, Łabnie, Perstuniu, Rygałówce, Sopoćkiniach z dekanatu nowodworskiego.

⁶ Statystyka uwzględniała wyłącznie osoby zdolne do przyjmowania Świętej Komunii, pomijano natomiast dzieci.

W związku z przyłączeniem diecezji supraskiej do brzeskiej i wzrostem w tej ostatniej liczby cerkwi aż do ponad dziewięciuset, konieczna stała się kolejna reorganizacja. W 1809 roku powołano diecezję metropolitalną (litewską), do której odeszło trzysta parafii z diecezji brzeskiej. Parafie dawnej diecezji supraskiej pozostały w diecezji brzeskiej [Орловский 1903, 25], która obejmowała gubernię grodzieńską, obwód białostocki oraz cztery powiaty w guberni mińskiej⁷. Biskup Jaworowski zabiegał o ulokowanie w Supraślu brzeskich instytucji biskupich. Sprzeciw metropolity Grzegorza Kochaniewicza, sprawił, że wybrano Żyrowice [Dobrowolski 2003, 83–84].

W 1810 roku nastąpiły kolejne zmiany w strukturze Cerkwi unickiej w Rosji. Tym razem wiernych dwóch dotychczasowych diecezji unickich podzielono pomiędzy cztery (metropolitalną z siedzibą w Wilnie, przy której założono archiwum, arcybiskupstwo w Połocku, biskupstwo brzeskie z siedzibą w Żyrowicach i łuckie w Żydzicyźnie). Obwód białostocki, obok guberni grodzieńskiej, część mińskiej z powiatami słuckim, pińskim, mozyrskim i rzeczyckim, pozostał w diecezji brzeskiej [Филатава 1998, 9].

W wyniku rozbiorów oraz zmian granic po pokoju w Tylży i Kongresie Wiedeńskim w granicach Rosji znajdowało się pięć diecezji unickich – metropolitalna (wileńska), połocka, włodzimierska, łucka i chełmska na terenie Królestwa Polskiego. W 1816 roku w skład diecezji wileńskiej wchodziło 10 dekanatów, w tym białostocki, bielski, drohiczyński i nowodworski [Radwan 2004, 40].

Po ostatniej reorganizacji z czterech diecezji unickich, utworzono dwie: połocką (białoruską) z siedzibą biskupstwa w Połocku i wileńską (litewską) z konsystorzem w Żyrowicach, dawny obwód białostocki należał do eparchii litewskiej. Kierownictwo Cerkwi unickiej skupiono w powołanym w 1828 roku Greckounickim Kolegium Duchownym w Petersburgu [Орловский 1903, 58–60; Mironowicz 2006, 468–470].

W latach 20. XIX wieku wyraźnie nasilił się konflikt pomiędzy klerem świeckim i bazylianami. Głównym reprezentantem pierwszego obozu była kapituła brzeska, reaktywowana w 1769 roku. Tworzyło ją sześciu prałatów i dwunastu kanoników. Bazylianie z czasem przejęli wiele cerkwi i parafii, dysponujących dużymi dobrami i funduszami. Dbali o potęgę swojego zgromadzenia. Utrzymywali wiele szkół duchownych, najzdolniejszych absolwentów wysyłali na edukację do Rzymu i innych ośrodków zagranicznych. Starali się przy tym nie dopuszczać do oświaty świeckiego duchowieństwa [Орловский 1903, 29–30, 34]. To w podporządkowaniu sobie szkolnictwa duchownego tkwiła ich siła oddziaływania na unitów. Bazylianie podlegali

⁷ Były to powiaty: słucki, piński, mozyrski i rzeczycki.

wyłącznie generałom, zostali wyjęci spod władzy nawet metropolitów. [Киприанович 1894, 21–23]. Zgromadzenie umocniło swoją pozycję jeszcze bardziej za sprawą kasacji zakonu jezuitów. Wstępowanie wyznawców obrządku łacińskiego do zgromadzenia bazylianów stało się powszechną praktyką, a przywilejem, kiedy z czasem zaczęto wymagać od nowicjuszy potwierdzenia szlachectwa [Киприанович 1894, 18–19]. Latynizacji zgromadzenia sprzyjało rozporządzenie władz, na mocy którego archimandrytą i biskupem mogła zostać tylko osoba pochodzenia szlacheckiego [Киприанович 1894, 21–23]. Bazylianie przejęli wiele cerkwi i parafii, dysponujących dużymi dobrami i funduszami [Орловский 1903, 29–30]. Z czasem skupili w swoich rękach władzę, fundusze, oświatę. W XVIII wieku bazylianie tworzyli niemal „państwo w państwie”. Wszystko to prowadziło do ogromnej niechęci do nich duchowieństwa świeckiego. Natomiast sytuacja bazylianek była nieporównywalnie gorsza. Brak organizacji międzyklasztornej i skąpe uposażenie oznaczało bardziej wegetację ich niż funkcjonowanie. Zdarzało się nawet, że mniszki zmuszone były do żebrania [Kołbuk 1998, 61, 63–64].

Unicki stan duchowny obejmował parochów i diakonów oraz służbę cerkiewną diaków, *ponomarów*, zwanych niekiedy *potomarami* lub zakrystianami, którzy asystowali podczas nabożeństw [Fionik 2005, 178–191], dzwonników i organistów z rodzinami [*Зануцку...* 1883, 63–64]. Duchowni stanowili swoistą kastę. Przez pokolenia synowie parochów zostawali duchownymi. Uposażenie cerkwi traktowano często jak dziedzictwo, do którego tytułem były święcenia kapłańskie [Kołbuk 1998, 247]. Świeckie duchowieństwo unickie, w porównaniu do księży łacińskich, było słabo edukowane [Łubieńska 1911, 13–14], nabywali od ojców lub krewnych praktyki obrzędowej, na elementarnym poziomie opanowywali umiejętności pisania i czytania oraz dysponowali pewnymi środkami, koniecznymi do uzyskania święceń i otrzymania prezenty [Kołbuk 1998, 40].

Święcenia diakońskie i kapłańskie odbywały się według zasad łacińskich, a duchowni otrzymywali w języku polskim bądź po łacinie tzw. „formaty”⁸. Inną innowacją rzymską było obdarowywanie z tej okazji utensyliami liturgicznymi, za które należało zapłacić [Бобровский 1890, 35]. Podczas święceń kapłańskich i przy mianowaniu na probostwo parochowie składali przysięgę na wierność papieżowi [*Зануцку...* 1883, 19].

Duchownych unickich nazywano parochami, odpowiednio pojawiło się określenie parochia i parochianie. Termin ten wprowadzono w miejsce prawosławnego *świaszczennika* czy *popa*⁹ po synodzie zamojskim [Dylągo-

⁸ Były to dokumenty potwierdzające święcenia diakońskie i kapłańskie.

⁹ Określenie to z czasem nabrało pogardliwego zabarwienia.

wa 1996, 36–37]. Z czasem stale używane w Cerkwi określenia zamieniano na polskie, na przykład zamiast *pop* mówiono *ksiądz*, zamiast *władyka biskup*, zamiast *archimandryta opat*, zamiast *cerkiew kościół* itp., co miało podnieść prestiż unickich duchownych, ponieważ polski uważany był za język ludzi wykształconych [Dylągowa 1996, 49]. Do użytku codziennego wszedł termin „administrowanie sakramentem”, a „Świętą Liturgię” zastąpiono terminem „Msza Święta” [Bendza 2003, 277].

Latynizacji poddano duchowieństwo, sprzyjała temu zacieśniająca się więź między klerem obu obrządków na stopie towarzyskiej, niekiedy rodzinnej oraz zatrudnianie duchownych unickich, jako wikariuszy przy kościołach jak i posługa duszpasterska księży łacińskich unitom, co jak się okazało niosło jednak pewne zagrożenia [Теплова 1997, 75].

W obwodzie białostockim latynizacji Cerkwi unickiej towarzyszył nasilony proces polonizacji grekokatolików, zwłaszcza kleru [Fionik 2005, 178–191]. Język cerkiewnosłowiański stał się dla kleru niemal obcy, często nie znano już nawet cyrylicy [Теплова 1997, 76]. Zastępowano go językiem polskim, pojawiała się łacina. Język polski¹⁰ był językiem komunikacji kleru w domu, w szkole i z wiernymi [Орловский 1903, 30]. Zdarzało się, że żony i córki duchownych unickich oraz służby cerkiewnej wyznawały rzymski katolicyzm, co również sprzyjało polonizacji.

Zmianie uległy kroje szat liturgicznych i stroju noszonego na co dzień. Przywdziewano sutanny, niekiedy zwane sukienkami, z rzędem guziczków po lewej stronie, a na to zakładano surdut. W roku 1747 wprowadzono obowiązek golenia bród i strzyżenia włosów według podanej reguły [Киприанович 1894, 170–171]. W czasie wizytacji świątyn dekanatu podlaskiego z lat 70. XVIII wieku, a zwłaszcza z 1804 roku nowodworskiego¹¹, odnotowywano powszechne stosowanie krojów łacińskich [*Księga wizyty...* 1996, 25–26, 31, 53, 59, 78; *Zanucku...* 1883, 307].

Latynizacji poddano strój bazylianów, nosili oni długą sutannę z wysokim kołnierzem i wąskimi, zapiętymi wokół nadgarstka, rękawami, przepasaną czarnym pasem. Strojem wyjściowym był czarny płaszcz z kapturem, od którego zwisały dwa końce na kształt stuły. Przełożeni natomiast wkładali płaszcze z szerokimi rękawami. Zimą bazylianie nosili czapki podszyte

¹⁰ Do lat 30. XIX wieku nie można mówić o planowej rusyfikacji Imperium Rosyjskie, nie miało wtedy jeszcze wypracowanej polityki kulturalnej wobec tych terenów.

¹¹ Na wyposażeniu cerkwi w Białymstoku była na przykład stuła, alby, humerały, ornat żałobny, w Choroszczu – dwa aparaty, alby z humerałami, w Fastach – aparaty ze stułą, dwie alby i komże, w Gródku – cztery aparaty, dwie alby z humerałami i paskami, ornat łaciński, w Kożanach – sześć aparatów i dwie alby z humerałami Zakładano powszechnie tzw. łacińskie ornaty, dalmatyki i kapy.

lisim futerkiem, a latem kapelusze. Włosy z przodu strzygli krótko, natomiast z tyłu były nieco dłuższe. Początkowo bazylianie nosili brody, które potem zaczęli golić (zakonnikom misjonarzom wręcz to nakazywano) [Nabywaniec 1951, 162]. Kanonicy i prałaci, nosili rzymskie *distyngtorium*¹² [Орловский 1903, 54–55].

Kleru unickiego, tak jak i duchownych prawosławnych, nie obowiązywał celibat, ale praktykowano także święcenia osób bezżennych.

Podstawowym źródłem utrzymania kleru unickiego była uprawa roli [Łubieńska 1911, 13]. Konieczność pracy fizycznej sprawiała, że z wyższością traktowała unickie duchowieństwo nie tylko szlachta, ale i bazylianie. Niewiele cerkwi zabezpieczonych było odpowiednim nadziałem gruntów funduszowych, stanowiących podstawowe źródło utrzymania. Zdarzało się, że i te były zawłaszczane [Kołbuk 1998, 39].

W 1837 roku dziekan bielski Adam Kostycejewicz twierdził, że w tak trudnej sytuacji zbieranie tzw. zdrowasiek było jedynym sposobem poprawienia sytuacji materialnej parochów¹³. Dochody z posługi duszpasterskiej w tamtych czasach stanowiły śladowe wsparcie finansowe kleru unickiego. Na synodzie zamojskim pod groźbą ekskomuniki zabroniono duchownym unickim pobierania opłat za udzielanie sakramentów, choć nie wzbraniano dobrowolnych ofiar [Wyczawski 1987–1988, 268]. W tej sytuacji znaczącym źródłem dochodów parochów mogła być pobierana od unitów dziesięcina. Ci jednak często uiszczali ją na rzecz plebanów obrządku łacińskiego [Kołbuk 1998, 39].

Domy, w których mieszkali parochowie z rodzinami, pozostawiały wiele do życzenia. Potwierdza to zapis wizytacyjny z 1822 roku, dotyczący plebanii w Rybołach. Kanonik brzeski Jan Krassowski tak opisał stan budynku: *stary, zrujnowany i mieszkającym w nim niebezpieczeństwem przywalenia grozi* [Sosna, Fionik 1999, 35–36] a nie był to przypadek odosobniony. Rzadko parochowie mieszkali na plebanii podobnej do tej, jaką znamy z fundacji Jana Walentego Węgierskiego z 1785 roku ze Szczytów. Tam kolator wznosił drewniany budynek pokryty czerwoną dachówką, obszerny, z sienią, izbą, alkiem, izbą czeladną i spiżarnią, w której, z wyjątkiem sieni, gdzie użyto cegły, podłogę ułożono z desek [Sosna, Fionik 2005, 65].

¹² *Distyngtorium* – zazwyczaj medalion w formie krzyża noszony na łańcuchu przez prałatów i kanoników należących do kapituł.

¹³ Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas Vilnius (dalej): LVIA Vilnius, ф. 605 *Виленская Православная Консистория*, оп. 1, д. 3194 *Дело священника Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пиярского Ксендза Вичевского для провознесения проповеди, к. 3 Рапортъ Бельскаго благочиннаго – протоиерея Адама Костыцевича в Литовскую Греко-Унитскую Консисторию от 21.10.1837 г.*

Intensywnej latynizacji w pierwszej kolejności poddano wnętrza świątyń. Trudno współcześnie odtworzyć wyposażenie podlaskich cerkwi unickich, gdyż w XVIII wieku uległy okcydentalizacji, a w XIX wieku orientalizacji [Tomalska 2010, 560–561].

Ogromne zmiany zachodziły przede wszystkim w spojrzeniu na samą ikonę, która zatracala swój mistyczo-sakralny charakter. Można nawet mówić o wręcz barbarzyńskim traktowaniu kanonicznych ikon pisanych. W Supraślu *starynnyje obraza* zostały zastąpione malowanymi na płótnie obrazami w stylu włoskim. Zdarzało się, że miejsce ikon pisanych zajmowały nawet papierowe [Пекуц 1997, 69–70]. Ikony pisane na desce nazywane były starymi obrazami, moskiewskimi, staroświeckimi czy z ruska malowanymi. Stare i zniszczone elementy wyposażenia traktowano utylitarnie. Jeden z najstarszych zabytków sztuki cerkiewnej na Podlasiu, prawe skrzydło carskich wrót z cerkwi parafialnej w Czyżach, datowane na drugą połowę XVI wieku, zachowało się tylko, dlatego, że posłużyło w pierwszej ćwierci XVIII wieku, jako podobrazie dla wizerunku św. Tomasza, który umieszczono w rzędzie apostołskim nowego ikonostasu [Tomalska 2010, 560–561].

Przemiany ikonograficzne, jakie zachodziły w unickiej sztuce sakralnej XVII–XVIII wieku, doprowadziły do wykształcenia się zespołu cech wyróżniających owe ikony. Cechą znamioną obrazów unickich były zmagania bizantyńskiego tradycjonalizmu z zachodnim nowatorstwem, charakterystyczny kontrast pomiędzy linearno-abstrakcyjnym sposobem obrazowania, a modelunkiem światłocieniowym, zbliżającym wizerunek do zachodniego portretu [Tomalska 2010, 560–561].

Unicka ikonografia wypracowała własny charakter. Swoistym emblematem jej identyfikacji są cudowne ikony, zwłaszcza Maryjne, czczone w licznych sanktuariach unickich w Rzeczypospolitej. Charakterystyczne stało się spisywanie ksiąg cudów przy sanktuariach i uroczyste liturgiczne koronacje obrazów¹⁴, zwane papieskimi. Na obszarze późniejszego obwodu białostockiego cudami, odnotowywanymi w specjalnej księdze, która zachowała się do dziś, słynęła cerkiew unicka w Starym Korninie. W ikonografii unickiej pojawiły się tematy charakterystyczne dla ikonografii zachodniej [Janocha 2010, 498, 526–543], między innymi motyw kielicha z widoczną nad nim kwadratową hostią. Specyficzny unicki wątek ikonograficzny wiąże się także z ideą prymatu papieskiego (Chrystus przekazujący św. Piotrowi klucze

¹⁴ Obrzęd koronacji wizerunków Maryjnych wywodzi się z Rzymu z początku XVII wieku. Pierwsza poza Włochami koronacja miała miejsce w Rzeczypospolitej na Jasnej Górze w 1717 roku. Łącznie w XVIII wieku dokonano 28 koronacji, w tym trzech w sanktuariach unickich (Żyrowicach – 1730 r., Chełmie – 1765 r., Poczajowie – 1773 r.), wszystkie one znajdowały się pod opieką bazylianów. [Ks. Janocha 2010, 510–511].

Królestwa Niebieskiego). Wyróżnikiem XVIII-wiecznych obrazów unickich są ikony *Pokrowy*¹⁵, które zmieniają staroruski temat, wyrażający ideę opieki i wstawiennictwa Matki Bożej nad Kościołem i narodem. W wieku XVIII ewoluował on w kierunku przedstawienia zachodniego zwanego Mater Misericordiae, wyobrażenie Matki Bożej, wyrażającego w innej formie podobną treść (*omoforion* zamieniono płaszczem jakim Bogarodzica osłaniała wszystkie stany społeczne, duchowieństwo i osoby świeckie). Do charakterystycznych tematów przejętych przez Cerkiew unicką z liturgii rzymskiej i ikonografii łacińskiej należy zaliczyć Najświętsze Serce Jezusa, Niepokalane Poczęcie oraz motywy emblematyczne (monstrancja, skrzyżowane klucze z tiarą papieską, kopia watykańska, itp.). Jedynym kryterium wyznaczenia przynależności tych obrazów staje się cyrylicy napis, ale i on z czasem ustępuje miejsca polszczyźnie, albo po prostu zanika [Janocha 2010, 543].

Wszystkie cerkwie unickie w obwodzie białostockim wyposażono w obrazy świętych rzymskokatolickich¹⁶, których kult wprowadzono po synodzie zamojskim [*Księga wizyty...*, 1996, 52, 72, 77, 85–86, 92, 97, 99, 113, 118, 119, 124, 137, 137; *Wizytacje...* 2009, 126, 134–135, 147, 148], a do niektórych wprowadzono również figury świętych, jak na przykład w Starym Korninie czy Choroszczy – św. Tomasza z Akwinu i św. Jacka [*Księga wizyty...* 1996, 34].

Nieodzownym elementem wyposażenia świątyni unickiej stał się ołtarz główny i ołtarze boczne [*Księga cudów...* 1997, 2–3]. Wszystkie cerkwie greckokatolickie w obwodzie białostockim miały ołtarz główny wyposażony według obrządku łacińskiego. Przed nim montowano tzw. balaski, odgradzające duchownego od wiernych. Ołtarze główne, były poświęcone Matce Bożej, z wyjątkiem świątyni w Fastach (Chrystus dźwigający Krzyż) i w Gródku (Chrystus ukrzyżowany). W dwóch przypadkach umieszczono na nich obrazy specyficznie rzymskokatolickie, świąt nieuznawanych przez Cerkiew prawosławną – Niepokalanego Poczęcia w cerkwi w Wasilkowie i Wniebowzięcia Matki Bożej w Topilcu [*Księga wizyty...* 1996, 23, 34, 51, 58, 113,

¹⁵ *Pokrowa* – ikona Matki Bożej Opiekuńczej, osłaniającej *omoforionem* cały świat. Święto obchodzone uroczystie przez Cerkiew prawosławną 14 października.

¹⁶ Potwierdzają to wizyty dziekańskie z ostatniej ćwierci XVIII wieku. Obrazy św. Franciszka posiadały cerkwie unickie w Fastach i Trześciance, Niepokalanego Poczęcia Maryi Panny w Knyszynie, Nowej Woli, Wasilkowie, Nowym Dworze, Najświętszej Panny Częstochowskiej w Kożanach, Nowej Woli, Potoce, Surażu, Topilcu, w Nowym Dworze i w Puchłach, św. Jozafata w Potoce i Nowym Dworze, św. Rocha w Surażu, św. Tadeusza w Nowej Woli, Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Topilcu, św. Salomei w Wasilkowie, Salvatora Mundi (łac. Zbawiciel Świata – Jezus Chrystus, w lewej ręce trzyma jabłko królewskie i glob z krzyżem, zaś prawą błogosławi) w Siderce, w Nowym Dworze, Matki Najświętszej Różańcowej w Nowym Dworze, św. Apolonii w Samohrudzie.

124, 131]. Nastawy ołtarzowe w cerkwiach unickich były identyczne jak w kościołach łańskich. Przeważnie miały jedną kondygnację z obrazem w polu głównym, niekiedy ujętym kolumnami. Ozdabiały je dekoracje snycerskie i skrzydła. W świątyniach unickich w ołtarzu głównym było cyborium, czyli tabernakulum, wykonane z drewna, zamykane zameczkiem i drzwiczkami [Kułak 2010, 579].

Jeszcze przed synodem zamojskim zaczęto wprowadzać do cerkwi unickich boczne ołtarze. Jak pokazują wizytacje z lat 1726–1727 na sześćdziesiąt kontrolowanych świątyń czterdzieści już miało boczne ołtarze [Kułak 2010, 584]. Na początku lat 30. XIX wieku we wszystkich cerkwiach unickich w obwodzie białostockim, zwyczajem rzymskokatolickim, stały boczne ołtarze, jeden, dwa (w Gródku, Szczytach [Sosna, Fionik 2005, 62], cztery (w Kożanach), bądź sześć (w Supraślu)¹⁷. Zazwyczaj była to para bliźniaczych nastaw, ustawionych naprzeciw siebie przed balustradą, która oddzielała prezbiterium od nawy [Kułak 2010, 584]. W dekanacie bielskim zainstalowano je również w cerkwiach filialnych oraz kaplicach cmentarnych w Tyniewiczach i Czyżach, wyjątek stanowiły świątynie na cmentarzu w Klejnikach, Augustowie i Ploskach¹⁸. Ołtarzom bocznym patronowali święci Cerkwi greckowschodniej, rzadziej święci Kościoła rzymskokatolickiego.

Równoległe z instalacją ołtarzy głównych następował proces usuwania z cerkwi unickich ikonostasów, który rozpoczął się jeszcze przed 1720 rokiem. Wizytacje z lat 1726–1727 pokazują, że tylko nieliczne świątynie nie posiadały ikonostasów [Kułak 2010, 580]. Jeszcze do lat 70. i 80. XVIII wieku w świątyniach unickich zachowały się fragmenty dawnych ikonostasów. W cerkwi w Rybołach, przykładowo w 1773 roku był: *ołtarz wielki ze skrzydłami od carskich drzwi, rżniętymi, z obrazem Najświętszej Panny* [Księga wizyty... 1996, 92, 96, 105].

W połowie lat 30. XIX wieku w diecezji litewskiej na około osiemset świątyń ikonostasy pozostawiono w 103 (około 13%) [Записки... 1883, 211–213]. W obwodzie białostockim w dekanacie białostockim żadna z siedemnastu cerkwi parafialnych nie posiadała ikonostasu, z wyjątkiem świątyni klasztornej w Supraślu¹⁹. W dekanacie bielsko-drohiczyńskim ikonostasy

¹⁷ LVIA Vilnius, ф. 605 *Виленская Православная Консисто́рия*, оп 1 д 2245 *Дело о упразднении боковых престолов, к. 1 Епископ Иосиф в Литовскую Греко-Униатскую Духовную Консисто́рию от 27.11.1836 г.*

¹⁸ LVIA Vilnius, ф. 634 *Литовская Греко-Униатская Консисто́рия*, оп. 1, д. 4 *Дело о устройстве церквей к. 65–66, Ведомость о устройстве церквей Бельскаго Благочиния от 11.06.1837 г.*

¹⁹ LVIA Vilnius, ф. 634 *Литовская Греко-Униатская Консисто́рия*, оп. 1, д. 4 *Дело о устройстве церквей, к. 67–69 Ведомость о устройстве церквей Белостокскаго Благочиния 04.06.1837 г.*

zachowały się w pięciu cerkwiach, w Klejnikach, Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Bielsku i Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Mielniku, w parafialnej św. Mikołaja w Kleszczelach i w Siemiatyczach²⁰.

Świątynie unickie w obwodzie białostockim zostały wyposażone w ołtarzyki procesyjne – feretrony. Po obu stronach posiadały wizerunki świętych, często udekorowane wstęgami. Noszone były, tak jak w kościołach rzymskokatolickich, w czasie procesji, które kroczyły zgodnie z zasadą łacińską, w przeciwnym kierunku niż w Cerkwi prawosławnej. Zdarzało się, że i ołtarzyki procesyjne były poświęcane świętym i świętom rzymskokatolickim, na przykład w Nowej Woli – Niepokalanego Poczęcia i św. Tadeusza [*Księga wizyty...* 1996, 86].

W cerkwiach unickich praktykowano, na wzór zachodni, ustawianie ławek. Księga wizyt dziekańskich dekanatu podlaskiego z lat 70. i 80. XVIII wieku potwierdza, że ławki były już na wyposażeniu cerkwi unickich między innymi w Łosince [Sosna, Troc-Sosna 2009, 325], Białymstoku, Choroszczy, Fastach, Gródku, Zawykach, Topolanach, Trześciance [*Wizytacje...* 2009, 103, 148, 153; *Księga wizyty...* 1996, 23, 34, 51, 58, 113, 124, 131], Jaczmem, Samohrudzie i Jurowlanach [*Wizytacje...* 2009, 103, 148, 153].

Muzyka instrumentalna pojawiła się w cerkwiach unickich stosunkowo późno, dopiero pod koniec XVIII wieku i na samym początku XIX wieku [Kulak 2010, 584]. Wprowadzenie muzyki instrumentalnej wymagało zatrudnienia odpowiednio przygotowanych organistów, co eliminowało diaków. Organy w świątyniach unickich w diecezji litewskiej nie były zjawiskiem powszechnym. W 1833 roku posiadało je 86 cerkwi [*Зануцку...* 1883, 265], co stanowiło 10,75%. Odmienne kształtowała się sytuacja w obwodzie białostockim. Tam w organy wyposażono blisko połowę (25) cerkwi greckokatolickich²¹, co było wynikiem nasilonego procesu polonizacji i łatinizacji na obszarze pogranicza²².

²⁰ LVIA Vilnius, ф. 634 *Литовская Греко-Униатская Консистерия*, оп. 1, д. 4 *Дело о устройстве церквей*, к. 64–66, *Ведомость о устройстве церквей Бельскаго Благочиния 11.06.1837 г.*

²¹ W dekanacie białostockim organy posiadały cerkwie w Rybołach, Puchłach, Dojli-dach, Surażu, Potoce, Nowej Woli i Kuźnicy, w bielskim organy ustawiono w Pasynkach, Klejnikach, Narwi, Łosince, Nowym Berezowie, Czyżach – parafialna i cmentarna, Starym Korninie, Trójcy Świętej i *sobornej* w Bielsku, Rajsku, Boćkach, Brańsku, Maleszach, a w dekanacie drohiczyńskim w Grodzisku, Drohiczynie, Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Mielniku i Żerczycach.

²² LVIA Vilnius, ф. 634 *Литовская Греко-Униатская Консистерия*, оп. 1, д. 4 *Дело о устройстве церквей*, к. 65–67 *Ведомость о устройстве церквей в Белостокской благочинии от 04.06.1837 г.*; LVIA Vilnius, ф. 634 *Литовская Греко-Униатская Консистерия*, оп. 1, д. 4 *Дело о устройстве церквей*, к. 67–68 *Ведомость о устройстве церквей в Бельской благочинии от 11.06.1837 г.*

W cerkwiach unickich już od XVII wieku instalowano takie typowo łaćńskie sprzęty, jak umieszczane przy wejściu kropielnice (zwane fontanami) – naczynia na wodę święconą. Rzadziej pojawiały się konfesjonały. Montowano je zwłaszcza w cerkwiach budowanych już w drugiej połowie XVIII wieku, na przykład w Szczytach (1785 rok). W świątyniach unickich powszechnie korzystano z dzwonek i tzw. sygnaturek, lamp łojowych, baldachimów procesyjnych, form do pieczenia opłatków i chleba eucharystycznego, zgodne z obrządkiem łaćńskim.

Wizytacje przeprowadzone w latach 1726–1727 odnotowały pojawienie się w kilku świątyniach ambon. W granicach późniejszego obwodu białostockiego w ambone wyposażono cerkiew unicką w Starym Korninie [*Записки...* 1883, 584]. Do połowy lat 30. XIX wieku w dekanacie białostockim posiadały je już wszystkie świątynie²³. W dekanacie bielsko-drohiczyńskim w ambony zaopatrzone 27²⁴ cerkwi parafialnych, filialnych i kaplic²⁵. Natomiast w całej diecezji zamontowano je w 414 cerkwiach unickich [*Записки...* 1883, 15].

Wprowadzone w Świętej Liturgii zmiany, spowodowały, że zatraciła ona swój pierwotny charakter. Duchowni unicy nie odprawiali nabożeństw nocnego czuwania (*wsienocznoje bdienije*), nie czytali *czasow* [Теплова 1997, 76]. Rezygnowano często z odprawiania Świętej Liturgii na antyminsie²⁶, z czasem przestano używać w czasie mszy utensyliów cerkiewnych zgodnych z obrządkiem greckowschodnim (*darochranitielnicy, daronośnicy, kopije, zwiedzicy, diskosu, mirnicy, lżycy kowczega*), w ich miejsce sukcesywnie wprowadzano łaćńskie – monstrancję, cyborium, mense, ampułki cynowe, trybularze. Dozwolone stało się korzystanie z chlebów eucharystycznych

²³ LVIA Vilnius, ф. 634 *Литовская Греко-Униатская Консистерия*, оп. 1, д. 4 *Дело о устройстве церквей*, к. 65–66 *Ведомость о устройстве церквей в Белостокской благочинии от 11.06.1837 г.*

²⁴ Ambony zainstalowano w cerkwiach unickich w: Szczytach, Pasynkach, Klejnikach, Narwi, Łosince, Nowym Berezowie, Czyżach, Starym Korninie, Orli, Dubiczach Cerkiewnych, Wólce, w Bielsku Świętego Michała (*soborna*), Świętej Trójcy (parafialna i filialna) i Zmartwychwstania Pańskiego, w Rajsku, Kleszczelach, Andryjankach, Brańsku, Boćkach, Czarnej Wielkiej, Grodzisku, Narojkach, Drohiczyń, Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Mielniku, Żerczycach oraz kaplicy cmentarnej w Czyżach. Ambon nie posiadały tylko świątynie w Podbielu, Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Bielsku, Hryniewiczach, Kośnej, Maleszach, Ciechanowcu, Siemiatyczach, Żurobicach filialna św. Jerzego w Kleszczelach, Zmartwychwstania Pańskiego w Mielniku oraz kaplicach cmentarne w Klejnikach, Tyniewiczach, Augustowie, Ploskach.

²⁵ LVIA Vilnius, ф. 634 *Литовская Греко-Униатская Консистерия*, оп. 1, д. 4 *Дело о устройстве церквей*, к. 67–69 *Ведомость о устройстве церквей в Бельской благочинии от 04.06.1838 г.*

²⁶ *Antimins* – rodzaj przenośnego ołtarza, zaopatrzonego w relikwie, konsekrowany przez biskupa Kościoła wschodniego, jedwabny bądź płócienny obrus ze sceną złożenia Chrystusa do grobu i wizerunkiem czterech Ewangelistów.

zarówno praśnych, jak i kwaśnych. Część unitów przystępowała tylko do spowiedzi, pomijając *priczaszczenię*.

Praktykowano msze częściowo czytane, a częściowo śpiewane z zastosowaniem dzwonek. Zanedbano wigilie przed uroczystymi świętami, zaniechano nabożeństw z *mirowanijem*, cerkwie nie posiadały już nawet (*wsie-nocznikow*). Odprawiano różaniec wraz z litanją przed Świętym Sakramentem [Орловский 1903, 185, 232–233]. Modlitwy różańcowe zastępowały *akafisty* [Dylągowa 1996, 48; Kołbuk 1992, 14]. Zmieniano zasady celebrowania nabożeństw przez biskupów, funkcję diakona pełnił kapłan, a Mikołaj Dałmatow pisał, że w Supraślu nawet *priczetnik* [Далматов 1892, 393; Ks. Bendza 2003, 281]. Zarzucono *jelejopomazanię* chorych, a wprowadzono ostatecznie namaszczenie. Nie przestrzegano zakazu, tak jak w prawosławiu, pokrewieństwa pomiędzy zawierającymi związek małżeński [Śliwa 1979, 232].

W świątyniach unickich sporadycznie zachowały się *plaszczence* (całuny). W diecezji litewskiej zostało ich 268 [*Записки...* 1883, 15]. Z czasem *plaszczence* zmieniły swoje przeznaczenie i nie były zgodnie z tradycją greckowschodnią wynoszone w Wielki Piątek na środek cerkwi do adoracji wiernym. W dekanacie bielskim, pozostały w nielicznych świątyniach. Oprawiane w ramy, członkowie bractwa cerkiewnego nosili podobnie jak i ikony w czasie procesji paschalnych od Wielkanocy do Święta Wniebowstąpienia²⁷.

Zmieniono zasadę dzwonienia, w ruch wprawiano cały dzwon, podczas gdy w cerkwiach prawosławnych tylko jego serce. Przyjęto polskie zwyczaje, takie jak strzelanie na wiwat w czasie paschalnego nabożeństwa czy strażę (rzeczywiste bądź posągowe) przy grobie Chrystusa w Wielki Piątek [*Ruś podlaska...* 1995, 25–26].

Wprowadzono nieznan w prawosławiu kult Najświętszego Sakramentu, zabraniając odprawiania mszy po domach, dawania Komunii Świętej dzieciom podczas chrztu. Nakazano duchowieństwu przechowywać *Sanc-tissimum*, (przed którym miała palić się wieczna lampka), odnawiany, co tydzień, w cyborium na ołtarzu (nie tak jak w prawosławiu konsekrowane w Wielki Czwartek na cały rok), wystawiano Najświętszy Sakrament do adoracji. Święte Dary przechowywano łańskim zwyczajem w cyboriach i puszkach [*Записки...* 1883, 15].

Do unickiego kalendarza liturgicznego wpisano święta łańskie, Niepokalane Poczęcie, a zwłaszcza uroczyste obchodzone w obwodzie biało-

²⁷ LVIA Vilnius, ф. 605 Виленская Православная Консисто́рия, оп. 1, д. 2381 Дело о дарохранительницах, к. 233 Рапортъ Бельского благочинного протоиерея Адама Костыцевича в Литовскую Греко-Унитскую Духовную Консисти́рию от 24.02.1837 г.

stockim Boże Ciało²⁸ i inne, nasilił się kult rzymskokatolickich świętych. Ks. Tadeusz Śliwa twierdzi, że unicy obchodzili dziesięć świąt więcej niż prawosławni [Matus 2010, 82–83; Śliwa 1979, 232–233].

Nie we wszystkich cerkwiach unickich stosowano podczas Świętej Liturgii prosfory, nie korzystano, więc ze *znamienników, a tam gdzie* były, miały różne wzory²⁹. Powszechnie nabożeństwa odprawiano na hostiach i wszędzie używano opłatków³⁰.

Najwcześniej polonizacji w Wielkim Księstwie Litewskim poddała się szlachta Białorusi i Litwy, która doprowadziła na sejmie 1696 roku projekt zamiany języka urzędowego ruskiego na polski. Cyrylicę zastąpiono alfabetycznym łańcuchem [Sahanowicz 2002, 289–290]. Zbiegło się to prawie w czasie z synodem zamojskim i nasileniem się procesu latynizacji i polonizacji w Cerkwi unickiej. Język polski także i dla kleru unickiego stał się mową nobilitującą. Jak zauważył Witold Kołbuk, *była to nie tyle latynizacja, co wręcz polonizacja wschodniej Słowiańszczyzny*.

Daleko posunięty w obwodzie białostockim proces polonizacji Cerkwi unickiej i jej wiernych, wyraźnie nasilił się w pierwszej ćwierci XIX wieku. Sprzyjały temu rządy pruskie. Język polski był używany przez unitów, w tym też języku prowadzono kancelarię konsystorza w Supraślu. Ks. Bolesław Kumor pisze nawet (choć trudno się z tym, zdaniem zgodzić), że unicy w diecezji supraskiej czuli się Polakami [Kumor 1979, 175].

Polonizacji Cerkwi unickiej sprzyjała liberalna polityka początku rządów Aleksandra I i działalność Wileńskiego Okręgu Szkolnego, kontynuującego dzieło Komisji Edukacji Narodowej. Działo się tak za sprawą zorganizowanego przez księcia Adama Czartoryskiego systemu oświaty, którego został kuratorem. Funkcję swoją uważał za misję narodową. Powstanie Wileńskiego Okręgu Szkolnego było wynikiem ogólnopolskiej reformy oświatowej w Rosji. Uniwersytet w Wilnie z podległym mu szkolnictwem stał się z jednej strony rozsądnikiem idei Oświecenia, z drugiej zaś głównym czynnikiem polonizacji tych ziem [Łatyszonek 1999, 36–37].

²⁸ Największą popularność z czasem zyskało Święto Bożego Ciała. Nazwa ta wśród unitów na terenie obwodu białostockiego nie przyjęła się. Lud nadał świętu własną – *Zeleniec, Zieleniec* i zaadaptował rzymskokatolickie, ze specyficznym ludowym kolorytem, zwyczaj, zachowując przy tym stronę praktyczną – zwyczaj święcenia ziół.

²⁹ LVIA Vilnius, ф. 605 *Виленская Православная Консистория*, оп. 1, д. 2886 *Дело о знаменниках, к. 19 Рапортъ Льва Маркевича в Литовскую Греко-Унитскую Духовную Консисторию от 26.08.1836 г.*

³⁰ LVIA Vilnius, ф. 605 *Виленская Православная Консистория*, оп. 1, д. 2499 *Дело о дискосах, звездах, копиях, дарохранительницах, к. 202 Рапортъ Бельского благо-чинного протоиерея Адама Костыцевича в Литовскую Греко-Унитскую Духовную Консисторию от 18.02.1837 г.*

Wyłącznie w języku polskim zdobywali edukację teologiczną przyszli duchowni unicy. Kończyli oni szkoły duchowne bądź seminarium w Wilnie. Na polonizację Cerkwi unickiej wpływ miała również działalność Rosyjskiego Towarzystwa Biblijnego (na jego czele stał książę Aleksander Golicyn, ówczesny minister Oświaty i Wyznań Cudzoziemskich), celem którego było popularyzowanie Pisma Świętego w Rosji w różnych językach. Wiceprezesem jego terenowego oddziału na obwód białostocki został w 1817 roku biskup Leon Jaworowski [Dobrowolski 2003, 12].

Sprowadzenie wyznania unickiego do rangi religii chłopskiej powodowało, że i w tej warstwie trwał samorzutny proces polonizacji. W XVIII wieku śpiewano, modlono się, głoszone kazania i prowadzono katechizację po polsku. Język polski stał się w Kościele unickim językiem urzędowym [Maroszek 1996, 15]. Na początku XIX wieku w cerkwiach unickich w obwodzie białostockim powszechnie śpiewano godzinki i inne modlitwy w języku polskim, często przy wtórze organów³¹.

W cerkwiach unickich posługiwano się księgami do nabożeństw z wprowadzanymi po synodzie zamojskim zmianami (*Filioque* oraz wspomnianie papieża) [Bendza 2003, 282], korzystano z Ewangelii w języku polskim i mszałów łacińskich. Były to najczęściej druki supraskie, wileńskie, lwowskie, poczajowskie.

Na początku XIX wieku tylko w nielicznych cerkwiach unickich w obwodzie białostockim zachowały się jeszcze *ruskie* ewangelie, jak je określali wizytujący. Wszystkie natomiast posiadały na wyposażeniu ewangelie w języku polskim³², w wielu pojawiały się mszały łacińskie [*Księga wizyty...* 1996, 23–25].

W języku polskim drukowano książki do nabożeństw i zbiory popularnych pieśni, zwane *kantyczkami*, z których korzystali unicy. Na omawianym obszarze na początku XIX wieku powszechnie posługiwano się wydany w Supraślu w 1799 roku zbiorem *Nabożnych pieśni*, wśród których były kołędy, pieśni o Matce Bożej Żyrowickiej i teksty Jana Kochanowskiego. Oficyna supraska w dziele polonizacji Cerkwi unickiej w obwodzie białostockim odegrała znaczącą rolę. Druki w języku polskim stanowiły 67%, po łacinie 10%, języku litewskim 0,22% i około 23% w języku cerkiewnosłowiańskim. Wydano łącznie około trzystu druków łacinką i sto dwadzieścia

³¹ LVIA Vilnius, ф. 605 *Виленская Православная Консистория*, оп. 1, д. 3194 *Дело о священнике Дрогичинской церкви Тыминском призывавшем в свою церковь Пярскаго Ксендза Вичевского для произнесения проповеди*, к. 85–86 *Рапортъ Онуфрия Гоголевского от 19.09.1839 г.*

³² W cerkwi w Nowym Dworze podano nawet, że była to Ewangelia z naukami księdza jezuita Marcina Kurzenieckiego.

cyrylicą (wśród, których znaczący procent stanowiły teksty staroobrzędowców) [Марозава 2001, 108–109].

Obok druków supraskich, które sprzyjały polonizacji Cerkwi unickiej, warto także wymienić, co prawda nieliczne, które służyły zachowaniu języka cerkiewnosłowiańskiego, jak cyryliczny cerkiewnosłowiańsko-polski *Лексикон* z 1722 roku, wznawiany w 1751, 1756, 1804, adresowany do kleru unickiego, oraz *Азбука* i *Буквар языка словенского* [Марозава 2001, 110–111].

Język cerkiewnosłowiański, mocno zniekształcony i niechętnie używany, był jednym z nielicznych już wyróżników obrządku unickiego w Kościele katolickim. Coraz częściej odzywały się głosy zastąpienia go łaciną. Tej używali zwłaszcza bazylianie, była to przeważająca literatura w zbiorach bibliotecznych zgromadzenia [Марозава 2001, 117–118].

Część duchownych unickich, w obwodzie białostockim, nie znała cyrylicy. W tej sytuacji nabożeństwa odprawiano, korzystając z zeszytów, w których alfabetem łacińskim zapisywano fragmenty Świętej Liturgii i innych nabożeństw. W kazaniach natomiast dialekt (mowę chłopską traktowano jako gorszą, pogardliwie nazywając chamską) zastąpiono językiem polskim, który uważano za język nobilitujący [Чистович 1884, 121; Теплова 1997, 76].

Kler unicki zatracił znajomość cyrylicy. Zaniepokojony tym Antoni Sosnowski³³, obrońca języka cerkiewnosłowiańskiego, świadomy słabej jego znajomości wśród parochów, w 1829 roku zwrócił się do Świętobliwego Synodu z prośbą o 400 rubli na sfinansowanie wydania w Wilnie 3 tys. sztuk modlitewnika w języku cerkiewnosłowiańskim, celem bezpłatnego rozdania w diecezji [Марозава 2001, 110–111].

Obwód białostocki, będący obszarem pogranicza religijnego i etnicznego, bez wątpienia został poddany nasilonemu procesowi latynizacji i polonizacji Cerkwi unickiej. Tu także zachowało się najwięcej pozostałości pounickich w kulturze tradycyjnej i obrzędowości prawosławnej, które po kasacie unii zaadaptowała Cerkiew.

Literatura

Ks. Bendza M., 2003, *Przyrzeczenie dane unitom*, „Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, Rocznik V(XVI) zeszyt 7–8 (20–21), s. 164–283.

³³ Antoni Sosnowski był to jeden z najbardziej wpływowych duchownych unickich w obwodzie białostockim, proboszcz parafii w Kleszczelach, wieloletni dziekan drohiczyński, kanonik kapituły brzeskiej i oficjał wileński.

- Dobrowolski R., 2003, *Opat suprański biskup Leon Ludwik Jaworowski*, Supraśl.
- Dobrzański Z., 1992, *Prawosławni i grekokatolicy w dawnej Polsce*, cz. 2, Warszawa.
- Dylańska H., 1996, *Dzieje Unii Brzeskiej (1596–1918)*, Warszawa–Olsztyn.
- Ks. Hryniewicz W., 1998, *Brzeska unia kościelna jako problem ekumeniczny*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. IV: *Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej. Idea a rzeczywistość*, Przemyśl, s. 63–70.
- Janocha M. ks., 2010, *Niektóre aspekty ikonografii unickiej na terenie Rzeczypospolitej*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, Lublin–Supraśl, s. 495–543.
- Jemielity W., 1974, *Dekanat unicki augustowski w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, Lublin, s. 157–212.
- Kołbuk W., 1998, *Kościół Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin.
- Kołbuk W., 1992, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, Lublin.
- Kołbuk W., 1998, *Prawo patronatu w Kościele unickim w XVIII–XIX wieku. Założenia i funkcjonowanie*, [w:] *Słowianie Wschodni. Duchowość – Kultura – Język. Księga referatów wygłoszonych na sesji jubileuszowej z okazji siedemdziesięciolecia urodzin Profesora Ryszarda Łuznego i profesora Wiesława Witkowskiego*, Kraków, s. 37–43.
- Kulak A., 2010, *Ottarz czy ikonostas?*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, Lublin–Supraśl, s. 577–586.
- Ks. Kumor B., 1979, *Kościół unicki w zaborze pruskim. Diecezja w Supraślu (1795–1807)*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. II 1764–1945, cz. 1, 1764–1918, Poznań–Warszawa, s. 173–175.
- Lewandowski J., 1996, *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*, Lublin.
- Łatyszczak O., 1999, *Białoruskie Oświecenie*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 2, s. 35–47.
- Maroszek J., 1996, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok.
- Matus I., 2010, *Pounickie pozostałości w roku obrzędowym prawosławnych wsi białoruskich na północnym Podlasiu*, [w:] *Białorusini – Historia – Kultura*, Sesja naukowa Szreniawa 22–26 czerwca 2010, Szreniawa, s. 82–88.
- Matus I., 2006, *Szkolnictwo cerkiewno-parafialne w powiecie bielskim w latach 1884–1914 na tle sytuacji oświatowej w guberni grodzieńskiej. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, Białystok.
- Mironowicz A., 2006, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok.
- Ks. Nabywaniec St., 2010, *Bazylianie w archidiecezji kijowskiej i ich działalność u schyłku I Rzeczypospolitej*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, Lublin–Supraśl, s. 163–177.
- Pidlypczak-Majerowicz M., 2010, *Unia brzeska w drukach bazylianów XVII–XVIII wieku*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, Lublin–Supraśl, s. 81–94.
- Radwan M., 2004, *Carat wobec Kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin.

- Ruś podlaska. Podlasie w opisach romantyków*, 1995, wyboru dokonał i opracował Jerzy Hawryluk, Bielsk Podlaski.
- Sahanowicz H., 2002, *Historia Białorusi od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin.
- Ks. Śliwa. T., 1979, *Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. II 1764–1945, cz. 1 1764–1918, Poznań–Warszawa, s. 219–235.
- Ks. Śliwa T., 1979, *Kościół greckokatolicki na „ziemiach zabranych” (1815–1839)*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, t. II 1764–1945, cz. 1 1764–1918, Poznań–Warszawa, s. 497–502.
- Tomalska J., 2010, *Unickie ikony na Podlasiu w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Śladami unii brzeskiej*, Lublin–Supraśl, s. 559–576.
- Ks. Znosko A., 1997, *Mały słownik wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Warszawa.
- 1996 г., Православное Братство во имя Архистратига Божия Михаила, Минск, с. 69–72.
- Бобровский П., 1889, 1890, *Антоний Юръевичъ Сосновский старший соборный протоиерей*, “Литовския Епархиальныя Ведомости” 20–22, 45, 47, 49–51/1889; 1–11/1890.
- Далматов Н., 1892, *Супрасльскій Благовещенскій Монастырь. Историческо-статистическое описание*, Санкт-Петербург.
- Прот. Зноско К., 1993, *Исторический очерк церковной унии ее происхождение и характер*, Москва.
- Из прошлого*, 1909, “Гродненския Епархиальныя Ведомости на 1909” г. Духовная Консисстория, Гродно, с. 119–121.
- Киприанович Г. Я., 1894, *Высокопреосвященный Иосиф Семацко митрополит литовский и виленский. Очерк его жизни и деятельности по воссоединению западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г.*, Вильна.
- Марозава С. В., 2001, *Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады)*, Гродна.
- Мірановіч А., 2009, *Праваслаўная Беларусь*, Беласток.
- Орловский Е., 1903, *Судьбы православия в связи с историею латинства и унии в Гродненской губернии в XIX столетии (1794–1900)*, Гродна.
- Рекуц И., 1997, *Униатство и культовое искусство Беларуси*, [w:] *Материалы научно-богословской конференции, посвященной памяти преподобномученика Афанасия игумена Брестского и 400-летию Брестских церковных соборов, Брест, 16–19 сентября* Теплова Б., 1997, *Влияние латинизации унии на воссоединение униатов в 1839 г.* [w:] *Материалы научно-богословской конференции, посвященной памяти преподобномученика Афанасия игумена Брестского и 400-летию Брестских церковных соборов, Брест, 16–19 сентября 1996 г.*, Минск, с. 75–82

- Філатава А. И., 1998, *Хрысціянскія канфесіі пасля далучэння Беларусі да Расійскай Імперыі (1772–1860)*, [w:] *Канфесіі на Беларусі (канец XVIII–XX ст.)*, Мінск, с. 5–21.
- Чистович И. А., 1884, *Очерк истории западнорусской церкви*, ч. 2, Санкт-Петербург.
- Чистович И., 1882, *Очерк истории западнорусской церкви*, ч. 1, Санкт-Петербург.

Archiwa

- Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas Vilnius
 ф. 634 Литовская греко-униатская консистория
 ф. 605 Виленская Православная Консистория
 Дзяржпўны Гістарычны Архіў Беларусі ў Мінску
 ф. 1744 оп. 1, д. 25, к. 202–212, 140 Список лиц Греко Униатского исповедания перешедших на латинский обряд Бельскаго благочиния 1837–1844

Źródła drukowane

- Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych*, 1997, oprac. A. Mironowicz, Białystok.
- Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przez mnie księdza Bazylego Gutowskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, 1996, opracowali Józef Maroszek, Waldemar Wilczewski, Białystok.
- Ruś podlaska. Podlasie w opisach romantyków*, 1995, wyboru dokonał i opracował Jerzy Hawryluk, Bielsk Podlaski.
- Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej 1804 roku*, 2009, opracowali Przemysław Borowik i Grzegorz Ryżewski, Białystok.
- Записки Иосифа Митрополита Литовскаго изданья Императорскою Академією Наукъ по завещанию автора*, 1883, т. 3, Санкт Петербург.

A VIEW OF UNIATE CHURCH IN THE BIALYSTOK DISTRICT AT THE BEGINNING OF XIX CENTURY

S U M M A R Y

Uiate Church in the Republic of Poland was established as a result of the Brest Union in 1596. During the following centuries it evolved towards Latin Church. Mainly on the basis of the adopted by zamoyski synod (1720) resolutions it underwent widespread Latinizing and Polonization. It concerned the dogma, liturgy, church services, rituals, laity and clergy. The interiors of the churches were

changed, iconostasis, sacrificial tables and altars equipped according to the Greek rite were removed. The main and side altars, confessionals, pulpits, organs and other Latin utensils were introduced instead. The actions of the Basilian congregation were of equal significance. As a result of those changes the Uniate Church gradually wandered off from the eastern rite bringing itself closer to the Latin one. The Polonization was in full swing. Old Slavonic was replaced by Polish. From that moment on this was the language of prayers, sermons, religious singing and communication with the priests. At the turn of the 18th and 19th centuries Polonization of the Uniate Church was advanced. The prestige of the clergy and of the Church as an institution didn't raise, what was expected at the moment of introducing the union, the same could be said about its economic situation. All that was leading to the fall. The situation was worsened by the fact that the church founders, most often of the different faith weren't interested in supporting financially the churches of their serfs. The sad picture of the Uniate Church emerges from the deans' inspections from the end of 18th and the beginning of 19th century. In the Bialystok district constituting the religious and ethnic borderland Latinizing and Polonization of the Uniate Church were the most intensive.

Irena Matus e-mail: i.matus@wp.pl

Justyna Szlachta-Misztal

Warszawa

Sień jako pogranicze – pogranicze jako sień

Słowa kluczowe: sień, pogranicze, granica

Do tej pory termin *pogranicze* rozpatrywano w wielu kategoriach. Wszelkie rozważania rozpoczynano od stwierdzenia, że jest to pewna przestrzeń. [Orłowska] Jednym z pierwszych badaczy, który jawnie mówi o terytorialnym charakterze pogranicza jest J. Chałasiński. Stwierdza, że jest to obszar, na którym „ześrodkowują się ekspansywne dążenia narodowo-państwowe i cała grupa wymaga od mieszkańców pogranicza bardziej aktywnego i ekspansywnego poczucia narodowego niż od mieszkańców centralnych części.” [Chałasiński] Warto zaznaczyć, iż definicja ta pochodzi z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Inaczej definiowano wtedy problem granic, pogranicza oraz samej przynależności narodowej. Główny nacisk kładziono na próbę scalenia narodowego, stawiając przy tym większe wymagania mieszkańcom peryferii.

Definicję w takim brzmieniu sukcesywnie rozszerzano dostrzegając nowe odniesienia oraz wprowadzając nowe elementy. Zawsze jednak pozostaje aspekt terytorialny, który daje bezpieczeństwo i osadza w konkretnym miejscu.

J. Chlebowczyk bazując na terytorialnym charakterze pogranicza skierował uwagę na uczestnictwo na nim ludzi. Mówi: „uwzględniając stopień pokrewieństwa społeczności językowo-narodowościowych rozróżniać będziemy pogranicze stykowe (linearne) oraz przejściowe. Pojęcie pierwsze dotyczy obszarów współżycia grup językowo-etnicznych o wyraźnej odrębności, jak na przykład polsko-niemieckiej, słowacko-madziarskiej (...) Pojęcie drugie odnosi się do społeczności pokrewnych pod względem językowo-etnicznym”.

[Chlebowczyk 1983, 30] Chlebowczyk kieruje swe rozważania dotyczące pogranicza w obszar języka, który stanowi dla niego ważny wyznacznik relacji międzyludzkich.

Podobnie pogranicze rozumie A. Kłosowska. Według niej jest to „terytorium położone między dwoma obszarami państwowymi lub regionalnymi, charakteryzujące się przemieszaniem etnicznym lub narodowościowym wynikającym z bliskości przestrzennej. W szerszym przyjętym tu rozumieniu pogranicze stanowi wszelkie sąsiedztwo kultur narodowych mogące wynikać z narodowo i etnicznie mieszanej genealogii i małżeństwa, z członkostwa w mniejszości narodowej lub etnicznej na terytorium zdominowanym przez inną narodową kulturę, z sytuacji emigracyjnej oraz indywidualnej konwersji narodowej, czyli przejścia od jednego do innego narodowego samookreślenia, które nie może oznaczać całkowitego zerwania poprzednich więzi kulturowych”. [Kłosowska 1996, 125] Dla badaczki głównym wyznacznikiem pogranicza staje się bliskość przestrzenna, czyli ta sąsiedzkość kultur, która może charakteryzować się różnorakim przemieszaniem, zarówno kulturowym jak i etnicznym.

Jeszcze dalej w swych rozważaniach podąża J. Nikitorowicz, który uważa, że „pogranicze, które stwarza i wyzwala tolerancję powiązaną z wolnością i odpowiedzialnością, i tworzy podwaliny dla układów partnerskich i dialogowych (...)” jest wyzwaniem dla społeczeństwa. [Nikitorowicz 2001, 43] Nikitorowicz kreśli pożądaną aczkolwiek nie zawsze możliwą do realizacji model pogranicza, opartego na tolerancji, partnerstwie oraz przede wszystkim na dialogu. Takie są założenia pogranicza. Rzeczywistość może jednak być całkiem inna.

S. Ossowski, jeden z najbardziej znanych badaczy tej tematyki, wyróżnił pogranicze terytorialne, kulturowe oraz generujące jakość społeczno-kulturową. Badacz określa typ trzeci jako: „obszar, na którym w wyniku kontaktów różnych kultur, wytwarza się nowy typ człowieka pogranicza. Ma on specyficzną świadomość jednostkową i zbiorową.” [Ossowski 1967, 280] Ossowski, podobnie jak pozostali badacze, swe rozważania zaczyna od zakotwiczenia pogranicza na pewnym terytorium, na którym w wyniku dyfuzji kultur wytwarza się nowa kategoria, człowiek pogranicza, który posiada określone cechy.

Podobnie pogranicze definiuje A. Sadowski. Oprócz aspektu przestrzennego wymienia aspekt społeczno-kulturowy, czyli miejsce kontaktów społeczno-kulturowych oraz aspekt osobowościowo-kulturowy. Trzeci aspekt odwołuje się do kształtowania się nowej kultury oraz nowego człowieka pogranicza [Sadowski, 1999], które charakteryzują się szeroko pojętą wielokulturowością, tolerancją oraz dialogiem.

Według Z. Staszczak pogranicze to obszar „współwystępowania i krzyżowania kultur, w której koncentrują się wpływy kulturowe z sąsiadujących terytoriów. W pograniczu etnicznym występować będą czynniki obiektywne: języki, religia oraz terytorium narodowe i subiektywne: świadomość odrębności narodowej.” [Klatta 2003, 16]. Staszczak rozszerza definicję zaproponowaną przez Kłoskowską, która mówiła o sąsiedztwie kultur. Mówi o współwystępowaniu i krzyżowaniu się kultur sąsiadujących ze sobą terytoriów.

Wszystkie te definicje próbują określić, czym jest pogranicze, próbują uchwycić jego sens oraz zaprezentować główne cechy.

We wszystkich występują stałe, powtarzające się wyznaczniki. Jest to terytorium, pogranicze występuje zawsze pomiędzy przynajmniej dwoma obszarami. W tym kontekście często wspomina się granicę, która wpływa na charakter pogranicza, ale jednocześnie i pogranicze wpływa na nią. [Golka 2010, 260–291] Ważnym elementem staje się przemieszanie, pojmowane w wielu aspektach, etnicznym, narodowym, religijnym, językowym, które kształtuje nowego człowieka pogranicza, tolerancyjnego uczestnika wielokulturowej rzeczywistości. Ta polifonia kulturowa, która zaczyna swój byt od sąsiedztwa kultur, powinna wyrastać na podwalinach partnerstwa oraz dialogu. Na pograniczu bowiem szczególnie uwidacznia się relacja swój – obcy (inny).

Do tej pory typowymi metaforami, które w wymowny sposób próbowały ukazać pogranicze to pojawiające się w twórczości H. Wańka oraz w publikacjach K. Czyżewskiego most oraz tęcza. Zarówno most jak i tęcza łączą dwie powierzchnie. Most łączy dwa brzegi, tęcza spina niebo z ziemią. O ile spotkanie na tęczy może zaistnieć tylko w bajkach, o tyle spotkanie na moście może być realnym przeżyciem. Ta relacja może być utożsamiana z sytuacją pogranicza. Dwie kultury na moście spotykają się, następuje sąsiedztwo kultur, wraz z upływem czasu pewne partnerstwo oraz dialog.

Nową metaforą scharakteryzowania fenomenu pograniczności jest próba ukazania pogranicza jako sieni, i analogicznie, sieni jako pogranicza.

Warto zaznaczyć, że dalsze rozważania skupiają się wokół sieni w rozumieniu środkowoeuropejskim. Główną inspiracją tej metafory była sień tak charakterystyczna dla kultury polskiej, szczególnie dworskiej i wiejskiej. Stąd zachowanie staropolskiej nazwy *sień*, którą często zastępuje się dzisiaj terminami *przedsionek*, *wiatrołap*, czy też angielskim słowem *hall*.

Według *Praktycznego słownika współczesnej polszczyzny* sień to „przelotowe pomieszczenie komunikacyjne, niekiedy pełniące również funkcje gospodarcze, usytuowane między głównym wejściem lub przedsionkiem a innymi pomieszczeniami budynku bądź klatką schodową albo korytarzem.”

[Praktyczny 2002, 317]. Podobną definicję wskazuje *Słownik języka polskiego*. Jest to „(...) rodzaj przedpokoju, pomieszczenie przylegające z jednej strony do wyjścia z domu, z drugiej do jego wnętrza.” [Wielki słownik 2006, 912] lub: „pomieszczenie prowadzące do wnętrza domu, przedpokój.” [Uniwersalny słownik 2003, 1203]

Wszystkie podane definicje zaznaczają, że sień przylega zarówno do wyjścia jak i do domu. [Gloger] Jest miejscem stanowiącym pewną służbę, która pomaga pokonywać różnice pomiędzy poszczególnymi pomieszczeniami, czyli niejako umożliwia kompensowanie ciśnień. Poprzez sień wchodzi się do części mieszkalnej. Każdy, kto chce wejść z ulicy do środka, musi pokonać ten odcinek. W sieni niejako zderzają się dwubiegunowe, odległe byty. Z jednej strony jest to kategoria rozproszonych, anonimowych „ludzi ulicy” oraz z drugiej zakotwiczony, imienny „człowiek salonu”. To tutaj następuje spotkanie ich przedstawicieli.

Spotkanie to może przekształcić się w dalszą, trwalszą znajomość, o ile nastąpi zaproszenie do współpracy poprzez zaproszenie do środka. Może również zakończyć się tylko lakoniczną, luźną wymianą zdań. Trudno mówić w takim przypadku o rozmowie czy dyskusji, które opierają się na znajomości tematu i na wysuwaniu odpowiednich argumentów. Jest to klasyczna sytuacja zderzenia pewnych kultur. Dwie jednostki spotykają się, następuje zapoznanie się. Jeśli dojdzie do porozumienia, może nastąpić zaproszenie do współpracy, do poznania się. Jeśli jednak zaistniała sytuacja z różnych względów nie będzie miała kontynuacji, zakończy się na jednorazowym spotkaniu. Oczywiście, istnieje możliwość powtórzenia się, lecz wiąże się to z koniecznością powtórzenia całego łańcucha poznania oraz zawiązania relacji.

Sytuacja zawiązania trwałej, opartej przede wszystkim na zasadzie dobrego poznania, znajomości oraz przekształcenia jej w pewną relację, charakteryzuje pogranicze. To tutaj następuje, wynikająca często z istnienia w jednym miejscu, dyfuzja różnych kultur. W przypadku sieni jest to o tyle trudniejsze, że taka relacja może wystąpić tylko w jej obrębie. To w sieni musi nastąpić takie poznanie, aby nastąpiło dalsze przejście. Jednostka zaproszona do środka jest znana gospodarzowi na tyle, iż obdarza ją tak dużym zaufaniem, i wpuszcza w najbardziej intymną sferę życia. Sień staje się miejscem-etapem, czy też miejscem-poziomem. Gdy na pograniczu można pozostać i funkcjonować, rozwijając relacje, z sieni trzeba wyjść, nie można w niej pozostać. Można przejść dalej, do następnych części domostwa, albo wycofać się i opuścić miejsce.

Sień ma ściśle określoną przestrzeń, w przeciwieństwie do pogranicza, które takowych jasnych granic przestrzennych nie posiada. Owszem, mówi

się o jego terytorialnym aspekcie, lecz jest to bardziej pewne osadzenie w jakimś miejscu, po to, aby zakreślić specyfikę kulturową tego miejsca oraz scharakteryzować sylwetki mieszkańców i ich relacje.

W tym miejscu dochodzi do głosu aspekt społeczno-kulturowy, czyli relacje międzyludzkie. Zarówno sień jak i pogranicze to miejsce wielu spotkań.

Zakłada się, że pogranicze powinno wyrastać na partnerstwie i dialogu. Są one możliwe przy obopólnej chęci porozumienia się i próbie zbudowania więzi. Ponadto w wyniku długotrwałego wspólnego funkcjonowania zaczyna następować pewne współoddziaływanie na siebie tych kultur, które daje możliwość kształtowania się nowej kultury, już kultury danego pogranicza.

W sieni może następować komunikacja, jednak z reguły jest to *dialog chybiony*. Są to zazwyczaj krótkie, spontaniczne rozmowy. Do sieni nie wpuszcza się kogoś obcego, wpuszcza się osobę znaną. Jednak w tak krótkim czasie nie może nastąpić jakakolwiek dyfuzja kultur ze względu na zbyt krótki okres spotkania. Uczestnicy spotkania wymieniają swe myśli, a następnie każda ze stron udaje się w swoją stronę. W sieni można oczekiwać na zaproszenie do środka, często można pozostać w pozie oczekującej i nie być nigdy zaproszonym do dalszych części domostwa. Bywa i tak, że osoba wchodząca do sieni przyjmuje pozycję rzekomej czasowości. Świadoma tego, że nie jest przygotowana do wejścia dalej, na własne życzenie pozostaje w przedsionku. Pomimo, że zna gospodarza, często jest osobą bardzo bliską, wycofuje się pod pretekstem szybkiej pomocy sąsiedzkiej. Jest to jednak świadome wycofanie się, które często cechuje się cyklicznością. Takie sytuacje nie należą do jednorazowych, lecz do powtarzających się w określonym czasie. Jeśli osoba wchodząca czuje się odpowiednio przygotowana, gospodarz jest zawsze gotowy do wprowadzenia ją do dalszych części domu.

Warto zaznaczyć, że każda z osób dialogu odbywającego się w sieni coś wnosi, jakąś wartość, jakiś znak. Najczęściej jednak nie może wywrzeć większego wpływu na drugą stronę. Jest to za krótkie spotkanie, niedające możliwości głębszego poznania się jednostek. Z powyższego stwierdzenia wynika, że w przypadku sieni nie można mówić o tożsamości. Jej przelotowy, przechodni charakter nie pozwala na zainicjowanie procesu tożsamościowego. To właśnie pogranicze, dzięki dłuższej koegzystencji, pozwala określić tożsamość.

Z drugiej strony sień może być miejscem tworzenia pewnej kultury o ile relacje tych osób są regularne. Zależy to od charakteru, wyglądu samej sieni. [Iwanicki, Trocka-Leszczyńska 1995] Jeśli mówimy o sieni w domu wielorodzinnym, sień ta stanowi miejsce spotkań kilku pokoleń. Systematyczne, nawet krótkie, przypadkowe spotkania i związane z tym rozmowy przyczynią się do ukształtowania pewnego świata wartości danej jednostki. Podobnie

będzie w przypadku domu ze wspólnym wejściem, korytarzem a czasem i toaletą. W takim miejscu następuje mimowolne spotkanie różnych osób. Nie muszą one nawiązać głębszych relacji, jednak pewna wymiana kulturowa nastąpi. Oczywiście nie musi to nastąpić na drodze pokojowej, jednostki mogą wejść w relacje antagonistyczne. Wydaje się jednak, że każda relacja, nawet ta antagonistyczna, przynosi pewną wiedzę o drugiej osobie, pozwala poznać się nawzajem. [Prarat 2009, 2012]

W relacjach o zabarwieniu negatywnym, szczególnie tych antagonistycznych, może jednak dojść do momentu, gdy się znacznie dzielić społeczność. Zantagonizowane jednostki zaczną wykorzystywać się jako pewną linię, której zabrania się przekraczać. Życie poszczególnych jednostek będzie toczyć się tylko w pomieszczeniach mieszkalnych. Sień w takim przypadku może służyć tylko jako miejsce konfliktów i izolacji. Nie wykształcą się głębsze relacje, gdyż mieszkańcy będą traktować się jako przykre miejsce niechcianych spotkań, w którym należy wzmocnić czujność. Te przeciwstawne cechy, łączenie i/lub dzielenie, przybliżają w tym przypadku się do granicy.

Sień jest z reguły ciemna i mroczna, bez ogrzewania, bez wystawnych okien. Służy zazwyczaj do pozostawiania okryć wierzchnich, parasolów, obuwia. Często wykorzystuje się ją także jako spiżarnię lub pomieszczenie gospodarcze, w którym przechowuje się sprzęt gospodarski czy przetwory. Ta mroczność wpływa na ograniczenie kontaktów. Ze względu na użytkowy charakter osoba wchodząca, nawet znana gospodarzowi, nie zostanie wpuszczona w pewne miejsca, których nie powinna przekroczyć.

Sama zaś mroczność pomieszczenia może zaciemnić poznanie partnera. Brak odpowiednich warunków nie ułatwia nawiązania dobrych relacji. Owszem, mogą się wykształcić, ale wymaga to większej chęci i zaangażowania obu partnerów. W tym przypadku sięn wykazuje duże podobieństwo do pogranicza. Upředzenia, stereotypy, czasem trudne warunki egzystencjalne, które często stanowią nieodzowny element każdego funkcjonowania, mogą przyczyniać się do większego zaangażowania jednostek. Partnerzy chcąc poznać się nawzajem, muszą pokonać lęk związany z innością, obcością. Może to nastąpić samoczynnie, poprzez spontaniczną chęć częstszych kontaktów. Partnerzy dążą do kontaktów, chcą się poznawać, ich wzajemne relacje zaczynają ich wzbogacać, i kulturalnie i emocjonalnie. W trakcie dłuższej znajomości zaczynają tworzyć się głębsze relacje oparte na tolerancji, dialogu, chęci zrozumienia drugiej strony. Czasem wzmózona częstotliwość kontaktów może wynikać jako efekt zaistniałej, nie zawsze komfortowej, sytuacji. Partnerzy może nie są przekonani do siebie. Jednak ich bytowanie obok siebie zmusza ich do częstszych kontaktów. Mogą oczywiście pozostać w re-

lacjach takich, w jakich rozpoczęły swą znajomość. Mogą je również, poprzez lepsze poznanie, pogłębić.

Wychodząc z tego założenia można zauważyć, że zarówno sień, jak i pogranicze, to nie ciepły i bezpieczny zakątek, lecz miejsce spotkania wielu, czasem jakże skrajnych, emocji. To z jednej strony miejsca spotkań, miejsca, w których zachodzi możliwość poznania tego obcego, czy też innego, wymiany doświadczeń kulturalnych. Z drugiej, mogą budzić niepokój, wymagają większego zaangażowania dwóch stron.

Każdy rodzaj pogranicza, niezależnie, czy mówimy o sieni, o pograniczu terytorialnym czy o mentalnym, wyrażającym się w relacjach międzyludzkich, może być ogromną szansą, którą warto nauczyć się dobrze wykorzystać.

Literatura

- Chlebowczyk J., 1983, *O prawie do bytu małych i młodych narodów*, Warszawa–Kraków.
- Golka M., 2012, *Granice, pogranicza i transgraniczność*, [w:] tenże, *Imiona wielokulturowości*, Warszawa, s. 260–291.
- Iwanicki K., 1917, *Budownictwo wiejskie. Poradnik przy wznoszeniu zabudowań na wsi*, Kijów, Warszawa, s. 124–184.
- Klatta P., 2003, *Granica, pogranicze i przygranicze, transgraniczność i współpraca transgraniczna*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe regionu gorzowskiego*, red. E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski.
- Kłoskowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.
- Nikitorowicz J., 2001, *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Białystok.
- Orłowska B. A., 2005, *Czym jest pogranicze. Kwestie definicyjne*, [w:] *Kultura pogranicza – pogranicze kultur*, red. nauk. A. Bobryk, Siedlce – Pułtusk.
- Ossowski S., 1967, *Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*, [w:] *Dziela*, t. III, Warszawa.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, 2002, pod red. H. Zgólkowej, Tom 38 samotok – skłaczyć się, Poznań.
- Sadowski A., Czerniawska M., 1999, *Tożsamość Polaków na pograniczach*, Białystok.
- Staszczak Z., 1978, *Pogranicze polsko-niemieckie jako pogranicze etnograficzne*, Poznań.
- Święch J., 2002, *Architektura chłopska ziemi dobrzyńskiej od połowy XVIII wieku do lat czterdziestych XX wiek*, Toruń, s. 87–147.
- Traczyński E., 2008, *Gmina Perzchnica. Budownictwo ludowe*, Kielce, s. 50–63.
- Uniwersalny słownik języka polskiego*, 2003, pod red. prof. S. Dubisza, tom 3 P-S, Warszawa.
- Wielki słownik języka polskiego*, 2006, Warszawa.

HALL AS BORDERLAND, BODERLAND AS A HALL

S U M M A R Y

Hall is a space in a building, that functions as a link. It connects the living area with the space designated for animals. It is here, where two different environments meet, that to some extent function together on daily bases. But it is exactly the hall, where a specific connection is taking place. Scents come into contact here, they cross throughout hall from one part to another. Man must cover the distance of a hallway in order to enter the utility room, as well as an animal must run across the hall to get inside the homestead. That kind of metaphor of a hall can be transferred to the idea of a borderland. Borderland can be seen precisely as that sort of a hall, where cultures encounter each other, exchange experiences and get back to their own realities.

Justyna Szlachta-Misztal e-mail: j.szlachta-misztal@uw.edu.pl

Oksana Voytyuk

Білосток

Відродження кримськотатарської мови та культури в Криму після 1991 року

Ключові слова: кримськотатарська культура, освіта, топоніміка, Крим, кримські татари, депортація, „Хайтарма”.

1. Вступ

Після розпаду Радянського Союзу і проголошення Україною незалежності, у Крим із заслання почали масово повертатися кримські татари, народ, який був звинувачений у співпраці з нацистською Німеччиною і за наказом Й. Сталіна 18 травня 1944 р. депортований до Центральної Азії, без права повернення на Батьківщину. Протягом перших 50 років депортації, кримські татари залишалися в місцях заслання, а усі спроби повернення на Україну не вдавалися і, як правило, закінчувалися або повною депортацією, або в'язницею.

З моменту виселення кримських татар із Криму, радянська влада намагалася створити в Криму „елітний курорт” і аби про себе не нагадувало кримськотатарське минуле, почалось знищення усього, що було пов'язане з кримськими татарами – топоніміки, культури, традицій, пам'яток архітектури тощо. Руйнувалися мечеті, назви кримськотатарських місцевостей замінялися на радянські, знищувалися школи, бібліотеки тощо. Радянська влада зробила усе можливе щоб не лишилося навіть найменшого сліду про те, що колись в Криму жили кримські татари і їй це майже вдалося.

Після проголошення незалежності України ситуація змінилася, кримські татари почали повертатися додому. Повернення було довгим

та складним; й донині, частина кримських татар залишається в місцях виселення – в Середній Азії. Понад 20 років з дня проголошення самостійності України, кримські татари не визнавалися корінним народом, українська влада це питання відкладала на другий план. Ситуація змінилася в 2014 році, коли Росія, скориставшись трагічними подіями на Майдані, поваленням режиму Януковича, окупувала Крим. Кримські татари протягом 23 років добивалися визнання їх корінним народом Криму та відновлення їхніх прав, однак законопроекти, які подавалися М. Джемільєвим на розгляд Верховної Ради України не мали підтримки. Лише після окупації Криму, 20 березня 2014 року, Верховна Рада України прийняла Постанову щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі української держави [Постанова, 2014]. В документі, зокрема в п. 1 йдеться, що:

„Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України”.

[Постанова, 2014].

Пункт 2. Гарантує, що:

„Україна гарантує захист та реалізацію невід’ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української Держави”. А згідно з пунктом 3. „Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу, виконавчий орган Курултайю кримськотатарського народу, та Курултай як вищий представницький орган кримськотатарського народу”.

[Постанова, 2014].

Реабілітація кримськотатарського народу була радше питанням політичним ніж суспільним і шкода, що визнання кримськотатарського народу корінним населенням Криму та їхніх представницьких органів відбулося за пізно, тобто *post-factum*, після окупації Криму.

Незважаючи на всі політично-побутові негаразди з якими кримські татари стикалися повертаючись на Батьківщину на початку 90-х років, вони самотужки почали відродження власної культури, мови та традицій. Розпочалась реставрація зруйнованих мечетей та почалось будівництво нових. Будуються нові школи, відкриваються класи з кримськотатарською мовою навчання, з’являються наукові праці присвячені кримськотатарській тематиці, в яких описується життя на вигнанні, але також те, як у місцях виселення кримські татари намагалися зберегти свою культуру та свою самобутність. Після повернен-

ня на Крим, було започатковано або відроджено друк газет та журналів кримськотатарською мовою, з'явилося кримськотатарське телебачення.

В даній статті автор спробує описати, що вдалося зробити кримським татарам для відродження їхньої мови, традицій і культури після повернення на Крим, з якими проблемами вони стикалися, а також спробує оцінити ситуацію в Криму після російської окупації і чи несе вона загрозу кримськотатарському народові.

2. Становлення кримськотатарської культури

Перш ніж говорити про становлення кримськотатарської культури, варто кілька слів сказати про теорії формування кримськотатарського народу. Усі дослідження етногенезу кримських татар можна звести до двох груп протилежних теоретичних досліджень. Прихильниками першої групи являється більшість радянських та російських вчених – їхніх послідовників. Представники цієї групи вважають, що пращури кримськотатарського народу цілком і повністю належали до кочових орд, які колись мігрували до Криму.

До другої групи дослідників належать ті, які намагаються довести, що в XIII ст. орди кочівників мігрували вже до досить добре заселеного Криму і стали частиною вже існуючої з незапам'ятних часів етнічної мозаїки народів і являються лише однією з груп, які становлять основу для етногенезу кримських татар, як корінного населення Криму [Возгрін 2013, 263]. Прихильниками другої теорії являються більшість українських та кримськотатарських вчених, а також деякі російські науковці, наприклад. В. Возгрін, який є автором чотирьохтомника „Історія кримських татар”, де детально описує становлення та розвиток кримськотатарського народу, а також його боротьбу за самовизначення.

На увагу заслуговує праця Б. Усеїнова „Насельники Криму”, у якій автор пише про те, що кримські татари – це термін збірний і як і усі етноси складається з субетнічних груп [Усеїнов 2009, 69]:

- кримські татари з південного берега (яли бойлю);
- кримські татари, що походять з гір – (орта елах);
- степні татари (ногъайлар).

Усі ці субетнічні групи відрізнялися одна від одної, а сприяли цьому перш за все натуральні бар'єри та природна різноманітність півострова. Ці відмінності між групами зберігалися аж до моменту депортації

кримських татар у 1944 р. Після депортації кримських татар до Середньої Азії відбулося розмивання (злиття) субетнічних груп і сьогодні відмінності ці практично не помітні [Усеїнов 2009, 69].

Кримські татари південного берега сформувалися як етнос в XVI ст. в результаті синтезу нащадків античних греків, готів, аланів та тюркських племен. Антропологічний тип їх європеїдний, відсутні ознаки монголоїдності, кримські татари цього типу більш подібні до греків та італійців. До кримських татар південного берега, схожі гірські татари, вони також мають європеїдний тип без монголоїдних ознак. Степові татари відрізняються від перших двох груп перш за все за антропологічним типом, скільки тут уже присутні монголоїдні риси [Усеїнов 2009, 69].

Зважаючи на інтенсивний розвиток Кримського півострова ще за довго до появи кримськотатарського етносу, слід звернути увагу на народи які в різні часи заселяли цю територію. Першими мешканцями Криму були таври, потім скіфи, греки, сармати, римляни, готи, гуни, болгари, хазари, караїми, печеніги та кипчаки, турки, венеціанці та генуезці і лише в середньовіччі на демографічній карті Криму з'явилися кримські татари. Не можна не погодитися із твердженням В. Возгріна з тим, що в історії кримськотатарської культури було багато складових, а сам народ виник із багатьох етносів. В кримськотатарській культурі складно виокремити вплив кожного з етносів, але деякі риси характерні для тієї чи іншої культури є помітними [Возгрин 2013, 270].

Найбільш помітними у становленні кримськотатарської етнокультури є чотири складових – середземноморська, мусульманська, степова та германо-скандинавська.

Середземноморська (християнська) складова виникла у наслідок злиття давньої єгипетської та месопотамської культури, а також грецької, арабської та „варварської” романської культур.

Мусульманська (мавританська) виникла в результаті поєднання персидських, біблейських (коранічних) та античних традицій.

Степова (переважно тюркська), відрізнялася від мусульманської, оскільки містила в собі традиції далекосхідної, алтайської, давньовірменської культур.

Германо-скандинавська (готська) мала вплив перш за все на кримськотатарське мистецтво будівництва, а також частково на музику.

Терпимість до різноманітних являється однією з головних передумов виникнення національної кримськотатарської культури. Не можна не погодитися з Оленою Соболевою, яка вважає, що:

„Унікальність культури народів Криму зумовлена тривалим процесом змішання різних етносів протягом століть на відносно невеликій території. Усі дослідники Криму зазначали, що однією з характерних рис етнічної спадщини півострову є її надзвичайний еклектизм, сукупність різноманітних нашарувань”.

[Соболева, 2014].

Надзвичайна терпимість кримських татар стала головною причиною органічного та натурального злиття чотирьох вище вказаних складових в єдину кримськотатарську культуру. Кримські татари мали можливість вибирати з різноманітності культур, те, що підходило для кримських реалій та для суспільства і засвоювали це. З певністю можна стверджувати, що одною з головних рис, яка притаманна кримськотатарській культурі є толерантність, вона проявляється в релігійному та політичному житті та інших соціальних сферах.

3. Кримськотатарська мова

Важливе значення у житті кожного народу відіграє мова. Кримськотатарська мова була позбавлена статусу державної мови в 1944 році і фактично була витіснена з усіх сфер державного та суспільного життя [Ліманов 1991, 3]. В місцях депортації, щодо кримських татар здійснювалася політика «лінгвоциду». Кримські татари були позбавленні можливості вивчення рідної мови, заборонялося викладання кримськотатарською мовою, радіо- та телепередачі, періодичні видання, забороненим було наукове осмислення та опис кримськотатарської мови, не було доступу до стародавніх та передвоєнних книжок виданих на кримськотатарській мові [Мухтерем 2005, 10].

Кримськотатарську мову можна порівняти із джерелом, яке зароджується далеко в горах, поступово набирає силу і несе живильну вологу на плодючі землі, якими являються кримськотатарські школи. Саме школи служать джерелом надії на відродження кримськотатарської мови серед молоді, яка переважно, незважаючи на те, що вивчає її у школі, між собою спілкується російською [Лашенко 1996, 3].

Як відомо, мова повністю відмирає протягом трьох поколінь і відбувається це в три етапи: на першому виникає білінгвізм або двомовність внаслідок різних причин – міграцій, депортацій, історичних змін, ідеологічного тиску. Відбувається фонетична деформація державної (рідної) мови, вона навіть може бути позбавлена такого статусу;

на другому етапі, рідна мова перестає вживатися в діловодстві, науці, соціальній сфері, аж до моменту, коли нею перестають говорити в родині. Носії рідної мови стають меншістю у себе на батьківщині; на третьому етапі – рідна мова зберігається лише в топонімах і по волі відмирає [Лиманов 1991, 3]. Щоб зберегти народ, треба зберегти мову і в цьому напрямку кримські татари докладають досить багато зусиль. Головними проблемами, які постають на шляху відродження кримськотатарської мови є:

- не визнання кримськотатарської мови офіційною поряд з українською та російською в АР Крим;
- відсутність належної фінансової підтримки з боку української держави для розвитку і відродження кримськотатарської мови.

Професор Аділе Емірова вважає, що надання кримськотатарській мові статусу державної на кримському півострові, значно підвищило б її популярність та престиж. На її думку кримськотатарська мова являється базовим компонентом культури народу, а щоб відродити національну культуру і традиції, перш за все необхідно відродити мову, удосконалити її до такого рівня щоб її можна було використовувати в усіх соціальних сферах. Згідно Конституції України, кримськотатарська мова має статус мови національних меншин і їй гарантується вільний розвиток та захист. Насправді ж такий статус кримськотатарської мови не гарантує і не забезпечує належного фінансування з боку української держави, що не підвищує її рейтингу та не стимулює до вивчення. Дуже важливе значення для відродження кримськотатарської мови може мати розширення її функціонального простору. Існує необхідність створення перманентного мовного середовища у створенні якого беруть участь різні чинники, зокрема, засоби масової інформації, макро- та мікротопонімія, дороговкази, вивіски, вказівники, оголошення, реклама, лозунги, тощо. Усе це сьогодні в Криму дуже складно помітити, бо таких речей практично не існує [Крымскотатарский 2004, 5]. Ще одним фактором, який може сприяти розвитку кримськотатарської мови є розширення мережі кримськотатарських шкіл, дитсадків. Більше ефірного часу на кримськотатарській мові повинно мати кримськотатарське телебачення. Щодо газет та журналів, то частина з них публікується кримськотатарською мовою – як наприклад, газета „Къырым”, яка виходить двічі на тиждень і переважна більшість матеріалів якої друкується кримськотатарською мовою. Також кримськотатарською мовою газети „Янъы дюнъя”, „Маариф ишлери” та „Хидает”, журнали „Йылдыз” та „Тасиль”. Ціною відмови цих видань від загальноновживаної в Криму російської мо-

ви є значно нижчі наклади, ніж у російськомовних кримськотатарських видань – газет „Голос Крыма”, „Полуостров”, „Диалог”, „Авдет”, журналу „Къасевет” [Яблоновська, 2014, online].

За 23 роки незалежності України кримські татари усіляко намагаються відроджувати рідну мову, культуру та традиції. Слаба підтримка цих процесів з боку української держави не сприяє інтенсивному розвитку кримськотатарської мови. Аби відродити рідну мову, кримські татари подавали багато проектів у різноманітні міжнародні фонди, завдяки яким вдалося надрукувати багато цікавих книг, у тому числі і науково-дослідницької літератури. До таких фондів можна віднести фонд „Відродження”, активно відродити культуру, мову та традиції допомагає також турецька організація ТІКА¹, яка головним чином є спонсором будівництва шкіл, дитячих садків, мечетей. У зв'язку із окупацією Криму Російською Федерацією, ситуація кримських татар на півострові почала значно погіршуватися. Відбувається явна дискримінація та приниження гідності усього кримськотатарського народу, існує навіть загроза заборони Меджлісу кримськотатарського народу, а його лідери уже є не в'їзними у Крим. Російська влада намагається внести розлам у національні структури та посягти розбрат між самих кримських татар, що аж ніяк не сприятиме консолідації та подальшому розвитку мови, традицій та культури.

4. Освіта

В передвоєнному 1939/40 навчальному році в Криму було 329 початкових та 98 неповних середніх шкіл, де працювало 3 215 викладачів, а чисельність школярів складала 40 136 осіб, з яких 46 008 становили кримські татари [Возгрин 2013, Т. III, 751]. Підготовку педагогіч-

---

¹ Турецьке Управління з співробітництва та розвитку (ТІКА) було створено в 1992 р. при Міністерстві закордонних справ Туреччини, трохи згодом воно стало підпорядковуватись адміністрації прем'єр-міністра. ТІКА є єдиною Організацією технічної допомоги Турецької республіки, що функціонує на 3 материках та в 37 країнах та функціонує під координацією та згідно із стандартами Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) та Комітету допомоги розвитку (DAC) в рамках «Порядку денного тисячоліття», задекларованого ООН у вересні 2000 року та затвердженого 189 країнами. ТІКА, чий центр знаходиться в Анкарі, має координаційні офіси в 17 країнах у тому числі й в Україні. Метою ТІКА є допомога тюркомовним країнам та країнам-сусідам, що розвиваються, а також розвиток співробітництва із цими країнами в економічній, торгівельній, технічній, соціальній, культурній та освітній сферах за допомогою проектів та програм.

них кадрів вели: Сімферопольський педагогічний інститут, Ялтинський татарський педагогічний технікум, Бахчисарайська вчительська татарська школа [Концепція, 2014].

Після повернення кримських татар на півострів, домінуючою мовою була російська, тому й навчання у переважній більшості шкіл (понад 500) велося російською мовою. Важливим завданням перед кримськотатарським народом після його повернення на батьківщину, стало відновлення системи освіти кримськотатарською мовою. За понад 20 років незалежності України ця проблема й досі залишається досить гострою. Так згідно статистичних даних Концепції освіти кримськотатарською мовою в АР Крим „у 2010/11 рр. функціонувало лише 15 загальноосвітніх навчальних закладів із кримськотатарською мовою навчання, у яких навчаються 2765 учнів в 176 класах-комплектах. Кількість учнів в класах із кримськотатарською мовою навчання на базі шкіл з російською, українською, двома, трьома мовами навчання становить 2650 учнів (237 класів). Таким чином, лише 5415 учнів у 413 класах навчаються кримськотатарською мовою, що становить ледве більше 16% від загальної кількості кримськотатарських учнів” [Концепція, 2014]. Не краща ситуація спостерігається і в дошкільних закладах, так у 3774 дошкільних закладах є лише 27 груп із кримськотатарською мовою навчання, із 1332 дітей кримськотатарської національності, що навчаються в цих закладах лише 625 відвідують групи із кримськотатарською мовою навчання [Крымские 2011, 2–3]. Ситуація як для 250 000 народу – критична. Щороку в кримськотатарських школах підводяться підсумки навчального року в цей же час управління Меджлісу кримськотатарського народу з питань освіти на кримськотатарській мові та запровадження її в усі сфери суспільного та державного життя, звертається до батьків майбутніх школярів з проханням подавати заяви про відкриття класів, а також груп в дошкільних закладах з кримськотатарською мовою навчання, а також формування груп для вивчення кримськотатарської мови та літератури як предмету [Состояние, 2014, 2]. Сьогодні ця проблема поглиблюється у зв'язку із окупацією Криму Росією, і відкриття нових шкіл та класів вимагає пристосування уже до Конституції РФ. Так в 2013/14 навчальному році в Криму функціонує один дошкільний заклад із кримськотатарською мовою навчання (1 група – 21 дитина), один дошкільний заклад із двома мовами навчання (українська та кримськотатарська) – 2 групи – 39 дітей. В 23 дошкільних закладах були відкриті групи з кримськотатарською мовою виховання

(33 групи – 820 дітей), що складає 1,4% від загальної кількості дітей [Состояние 2014, 2]. Як показує статистика кількість дітей у дошкільних закладах за останні 3–4 роки зросла на 195 дітей, тобто в середньому на 9 груп, якщо закладати, що у групі в середньому 21 дитина.

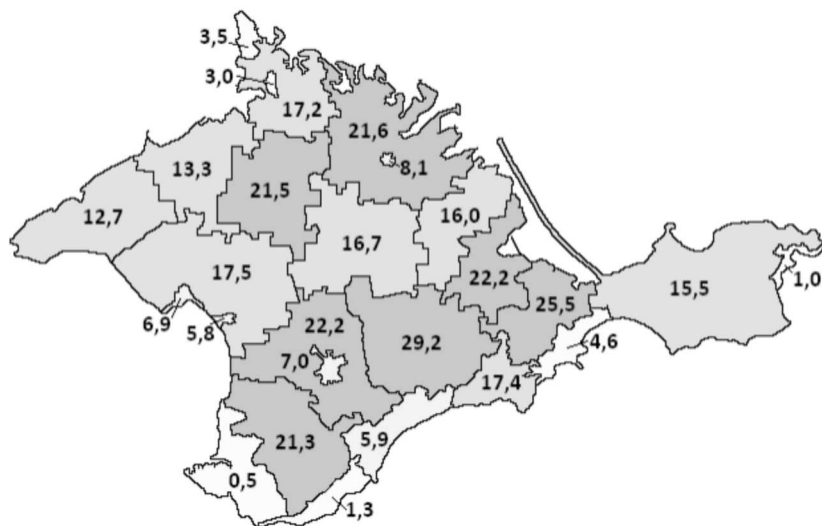
Щодо кримськотатарських шкіл, їх чисельність і надалі в 2014 році залишалася незмінною – 15, де було 182 класи, де навчалось 3092 учні. Крім того, на півострові є одна школа з кримськотатарською мовою навчання (40 класів – 809 учнів) та українськими класами. З двома мовами (кримськотатарською та російською) існує 20 шкіл, де було 68 класів та 679 учнів, 27 навчальних закладів з трьома мовами навчання (українською, російською та кримськотатарською) – 109 класів – 1281 учень. Всього станом на початок 2014 року в Криму навчалось 5 551 учень на кримськотатарській мові, що складає 3,1% від загальної кількості школярів. У порівнянні із 2010/11 навчальним роком чисельність учнів із кримськотатарською мовою навчання зросла всього на 158 осіб, тобто на 7,5 класів при умові, що у класі в середньому 21 учень.

Крім того, в 2013 році 12 707 осіб вивчали кримськотатарську мову як основний предмет, 28 осіб – поглиблено, а 6 906 осіб – факультативно. В навчальних закладах залучено 480 вчителів кримськотатарської мови та літератури. Викладачі кримськотатарської національності становлять 20% від усього педагогічного складу [Состояние 2014, 2].

Найбільше шкіл та класів з кримськотатарською мовою навчання знаходиться в місцях компактного проживання кримських татар, це Бахчисарайський район (21,3%), Судак та околиці (17,4%), Білогірський район (29,2%), Кіровський (25,5%), Сімферопольський (22,2%), Первомайський (21,5%) та Джанкойський (21,6%) райони (мапа 1).

Ситуація із кримськотатарською мовою навчання є критичною, оскільки з 14% кримськотатарського населення автономії 11% вважає кримськотатарську мову рідною, але лише 3,1% навчаються на цій мові. Як правило, відкриття дошкільних установ і груп для кримськотатарських дітей здійснюється за підтримки місцевих органів самоврядування та при допомозі окремих організацій та фондів, у тому числі міжнародних, таких як ТІКА [Нетеса, 2006, 108–113]. Так наприклад, на кошти премії ім. Ф. Нансена при підтримці М. Джемілева в місті Бахчисараї було побудовано й облаштовано дитячий дошкільний центр. Подібні дитячі центри були відкриті на кошти міжнародного фонду „Відродження” у кількох населених пунктах компактного проживання кримських татар (мапа 1.) [Латишева, 2012, online].

Розселення татар у Криму за переписом 2001 року

Джерело: Населення криму, http://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Криму

Для відстоювання інтересів національної школи кримських татар, її організації та розвитку було створено Асоціацію кримськотатарських працівників освіти „Мааріфчі” („Просвітитель”). Асоціація „Мааріфчі” є громадською організацією, яка об’єднує у своїх лавах представників освіти, діячів науки і культури, студентство. Вона разом з Міносвіти Криму докладає багато зусиль для становлення системи освіти кримськотатарською мовою, координує цю справу» [Шерба, 2014, online]. Проблемним питанням для кримськотатарської освіти на далі залишається відсутність підручників, навчальних посібників, художньої літератури на кримськотатарській мові. За фінансової підтримки фонду „Відродження”. У 2001 р. в рамках реалізації проекту „Інтеграція в українське суспільство кримськотатарського народу, вірмен, болгар, греків, німців, які зазнали депортації” було видано посібник для вчителів початкових класів і вихователів дитячих садків під назвою „Веселяться діти” (автор-укладач – С. Харахади) та „Збірник творів для 5–11 класів” (укладачі – А. Яєва, Н. Сейдаметова, Е. Ганієва, Л. Нафеева). „За роки незалежності України було видано понад 70 підручників, навчальних посібників та книг художньої літератури кримськотатарською мовою. Створено спеціалізоване видавництво навчально-педагогічної літератури – Кримчупедгіз, відкрито кримськотатарську бібліотеку ім. Ісмаїла Гаспринського” [Шерба, 2014, online].

На жаль, позитивна тенденція, як в школах, так і в дитсадках знову може погіршитися, у зв'язку із окупацією Криму, оскільки частина кримських татар з дітьми виїхала на материкову частину України. Крім того, згідно діючих норм Російської Федерації навчатися на мові національних меншин можна буде лише до 9 класу, оскільки програми в 9–11 класах середніх загальноосвітніх шкіл складаються без врахування мовного статусу школи [Состояние, 2014]. В РФ немає поняття «національна школа», зміни торкнуться усіх класів, крім початкових, години навчання кримськотатарською мовою будуть значно скорочені до 4 годин на тиждень в 10–11 класах, та 3 години з 5 по 9 клас, причому на викладання російської мови та літератури виділяється 7 годин на тиждень [Последний 2014, 5]. Вихід з цієї ситуації є лише один, за умови, якщо українська держава запевнить стровнення кримськотатарських класів на материковій частині в місцях компактного проживання або переселення кримських татар, то учні 9–11 класів, зможуть продовжувати навчання на рідній мові, але уже на материковій частині.

5. Топоніміка

Проблемним питанням в Криму являється топоніміка. Масове перейменування населених пунктів та інших географічних об'єктів розпочалося після завоювання Росією Кримського ханства в 1783 році і приєднання півострова до складу Російської імперії. Тодішні газети писали: *„Для зміцнення російської влади в ново приєднаному краї необхідним було заселення його чисто російськими людьми”* [Бобровнича 1997, 3]. Усе це сприяло започаткуванню перших виселень кримських татар. Вважалось, що для послідовної русифікації необхідно не менше мільйона переселенців-слов'ян. Російське населення приносило із собою російські назви, так в Криму з'явилися Ароматное, Цветочное, Лечебное, Грушевка. Ці назви зазвичай створювались на швидкоруч для перейменування історичних назв і дуже часто не мають нічого спільного з місцевістю [Бобровнича 1997, 3].

Масове перейменування топонімів в Криму відбулося після депортації кримських татар у 1944 році. Згідно Наказу № 621/8 Президії Верховної Ради РСФСР від 14 грудня 1944 року було перейменовано 11 районів та 11 населених пунктів з 26 районних центрів, а Наказом № 619/3 від 21 серпня 1945 року було перейменовано ще 327 сіл, Наказом № 745/3 від 18 травня 1948 року з нагоди 4 річниці депортації кримських татар було перейменовано ще 1062 населених пункти. Та-

ким чином, з карти Криму було стерто 1400 історичних назв міст та селищ, а також понад 1000 змінених гідронімів – назв гір, ландшафтних пам'яток, об'єктів [Семена, 2012, online].

Головною метою сталінського режиму було викорінення тюркізму з Кримського півострова, а також слідів грецької, вірменської, німецької, болгарської, української та інших культур, які зберігали історичну пам'ять та нагадували про злочини царської, а пізніше радянської влади на півострові. Таким чином, поетика кримських назв, яка формувалася віками під впливом різноманітних культур була повністю зруйнована, на місці історичних назв з'явилися як хоч би – Ніколаєвка, Петровка, Семеновка, Молочное, Овощное, Огородное, Лесное, Соколіное, Перевальное, Зеленогорье. Коли тема людських імен, садово-городньої тематики та географічної тематики закінчилася, з'явилися назви військові – Гвардейское, Батальное, Танковое, Бастіонное, Ударное, Чапаєво. Багато місцевостей в Криму в днині зберігають радянські назви, а досить частим явищем є повторюваність назв. Система кримських назв хоч і була у своїй більшості зруйнована, однак повністю її знищити радянській владі не вдалось. Були плани щодо перейменування Гаспри в Горького, Кореїза в Маяковського, Гурзуфа в Пушкіно, Джанкоя в Узловое, Отрадное, Степное або Северное. В планах були зміни і гірських масивів – Ай-Петрі в Петрівську, Демерджи в Обвальную, Агармиш в Седой [Бобровница 1997, 3].

Незважаючи на те, що після повернення кримських татар на Крим розпочалися роботи щодо відновлення природно-історичних географічних назв на півострові, ця робота впродовж 23 років не була завершена. Старі назви довоєнного періоду шей досі не вдалося відновити. Однак в місцях компактного проживання кримських татар, можна знайти назви вулиць рідною мовою.

З метою хоча б частково відновити історичну топоніміку Криму, Міжнародна організація „Бизим Къырым” внесла пропозицію щодо відновлення історичної топонімії на місцях шляхом установлення інформаційних знаків-покажчиків з історичними назвами, які існували до незаконної заміни в 1940-х рр. на в'їзді до населених пунктів АР Крим, при цьому із збереженням уже існуючих, присвоєних радянською владою назв як офіційних, відображених у нормативно-правовій та правозастосовній документації, з одночасним відновленням історичної топонімії [Торонімія, 2014, online]. Сьогодні відродження історичної топоніміки є не лише фінансовою проблемою, а й науковою, оскільки існує окрім проекту організації „Бизим Къырым” і інші проекти пропозицій, однак у деяких з них містяться помилки в старих найменуваннях,

різночитання, з цього приводу виникають складні суперечки. З метою вирішення проблеми топонімії в Криму неодноразово скликалися робочі групи, однак їхня діяльність не принесла результатів. Ініціатива Міжнародної організації „Бизим Къырым” є певним компромісом і передбачає поетапне відновлення топоніміки, що дасть змогу вирішити проблеми психологічного сприймання перейменувань (особливо серед російськомовного населення), і відновлення точних назв [Семена, 2012, online]. Однак, у зв'язку із окупацією Криму Росією, на сьогоднішній день, будь-яка ініціатива щодо відновлення історичної топонімії виглядає мало реальною.

6. Музеї, бібліотеки та інші проекти, ініціативи з відродження кримськотатарської культури

В 20–30 рр. ХХ століття в Кримській АРСР активно велася діяльність з виявлення та збереження пам'яток кримських татар. З цією метою в 1920 р. при Кримському революційному комітеті була створена Секція з охорони пам'яток старовини та мистецтва, яка пізніше була перейменована в Кримохрис – Кримський обласний комітет у справах музеїв та охороні пам'ятників мистецтва, старовини, природи та народного побуту, який мав свої відділення (Охриси) в районних містах Криму [Возгрин 2013, т. III, 726–727]. Кримохрисом організовувалися етнографічні та археологічні експедиції, в яких брали участь такі відомі вчені У. Боданінський, О. Акчокракли, М. Крамаровського (продовжується успішно з 2012 р.). Крім того, велися роботи по ремонту та реставрації таких відомих пам'яток архітектури як Бахчисарайський палац, мавзолеї, мечеті в різноманітних містах Криму [Латышева, 2010, 34]. Після депортації кримських татар до Середньої Азії, з кримських музеїв зникла інформація про цей народ, були призупинені будь-які науково-дослідні роботи в галузі етнографії, фольклору, національного мистецтва.

Після повернення кримських татар на батьківщину, стало питання повернення розграбованої спадщини, яка була вивезена до Москви та Санкт-Петербурга, Одеси, а також відродження знищених та реставрація зруйнованих пам'яток кримськотатарської культури. Так почала відроджуватися музейна справа. В 1990 р. В Кримський краєзнавчий музей надійшли еспонати, які були зібрані його співробітниками в місцях депортації кримських татар в Ташкенті, Самарканді, Фергані [Латышева 2010, 34]. Спочатку музей налічував всього біля 360 експона-

тів, які заклали основу перших виставок та експозицій, направлених на ознайомлення з традиціями та культурою кримських татар. Серед експонатів, був мідний посуд, знаряддя праці, предмети побуту та одяг. В 1991 р. в Кримському краєзнавчому музеї відкрився відділ етнографії і побуту народів Криму. Згодом на його основі був створений етнографічний музей народів Криму. В 1991 р. в Алушці було відкрито Музей льотчика-випробувача, двічі Героя Радянського Союзу Амет-Хана Султана, а в 1995 р. Музею була надана фінансова допомога на закупівлю предметів національно-прикладного мистецтва. У 1991 р. ж році в Сімферополі – при бібліотеці ім. І. Гаспринського, було відкрито Музей образотворчого мистецтва кримських татар. При Бахчисарайському державному історико-культурному заповіднику відкрито Музей історії і культури кримських татар, а в Євпаторійському краєзнавчому музеї – відділ етнографії [Щерба, 2012, online].

З метою обліку та збереження матеріальних цінностей культури кримських татар при МК АР Крим була створена служба контролю за переміщенням культурних цінностей. Служба займалася також питаннями повернення в Крим культурних та історичних цінностей кримських татар з музеїв Туреччини, Росії, Узбекистану, Таджикистану, США, Німеччини у т. числі і з приватних колекцій [Червоная 1997, Т. IV, 99]. Так наприклад, в 1970 р. до Російської наукової бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна було передано близько 337 старовинних книг, а тому числі 127 рукописів, Львівському музею історії релігії та атеїзму – 30 рукописів [Эбубекиров 1997, 2].

Сьогодні в 17 музеях Криму функціонують постійно діючі виставки, відділи, експозиції, зали, де представлена багатомітова історія кримських татар. За роки незалежності України під охорону держави було взято понад 50 пам'яток архітектури [Гафаров, 2001, 3]. Також були відновлені пам'ятники середньовічної кримськотатарської архітектури – мечеть Джума-Джамі в Євпаторії, Муфті-Джамі в Феодосії, Кебір-Джамі в Сімферополі [Червоная 1997, т. 4, 99], в 2013 р. Розпочалася реставрація однієї з мечетей Бахчисараю XVII ст. – Орта-Джамі. Перша згадка про цю мечеть датується 1674 р. В радянські часи в мечеті був кінотеатр [В Бахчисарае 2013, 2].

„Після повернення в Крим, уперше за довгі роки, кримськотатарська інтелігенція приступила до створення і формування бібліотечної мережі. Одна з перших таких бібліотек – Республіканська кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспринського була відкрита 24 вересня 1990 р. у Сімферополі. У перші роки свого існування, за підтримки Координаційного центру з відродження кримськотатарської культури, по-

чався збір фонду літератури рідною мовою, видань про кримських татар іншими мовами. Джерелом комплектування бібліотеки стали приватні архіви, що надійшли від окремих осіб, а також надходження від організацій та установ. Тісні контакти підтримувалися з колегами із республіки Узбекистан. Державною бібліотекою ім. А. Навої Республіки Узбекистан у фонди РКБ ім. І. Гаспринського було безоплатно передано кілька сотень найменувань книг, виданих у період депортації кримських татар”.

В 1995 році в бібліотеці уже нараховувалось 8 000 томів книг та інших видань. В цьому ж році 16 грудня при активній підтримці Міністерства культури АР Крим рішенням Уряду АР Крим на базі бібліотеки-філіалу була заснована Республіканська кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспринського, яка за порівняно короткий час зайняла своє достойне місце в системі бібліотек Криму [Республіканская, 2014]. Згодом, „при активній участі РКБ ім. І. Гаспринського в Криму стала формуватися мережа бібліотек у місцях компактного проживання кримських татар. Усе це сприяло відродженню мови, національної культури кримських татар та активізації науково-дослідної роботи з кримськотатарської проблематики” [Латишева, 2004, online].

Незважаючи на великі труднощі, відродження кримськотатарської культури в Криму відбувалося. Не останню роль в цьому відіграли міжнародні фонди, проекти, громадські організації. Уже було де-що сказано про роль фонду „Відродження” та міжнародну організацію ТІКА, але в цьому контексті на увагу заслуговує національний центр „Хазіне”, що у перекладі з кримськотатарської означає „скарбниця”. Це перший кримськотатарський центр, який пропонує багатий асортимент товарів від кримських майстрів. Серед послуг національного центру можна виокремити чотири складові – магазин, де можна придбати роботи 80 кримськотатарських майстрів, це зокрема – вишивку, керамічні, ювелірні вироби, вироби з дерева та глини, картини, ляльки в кримськотатарських костюмах, краватки з вишивкою, прапори, вироби зі шкіри та інше; національне весілля – проведення весілля за кримськотатарським звичаєм та традиціями; дитячий майданчик – організація свята для дітей в кримськотатарському стилі в національних костюмах, у супроводі кримськотатарських дитячих пісень з постановкою танців, ігор та конкурсів; майстерня – можливість навчитися різних національних ремесел [„Хазіне” 2013, 3].

12 червня 2012 р. благодійна організація „Фонд Крим” відкрила в Ялті перший кримськотатарський культурно-етнографічний центр „Дерекой”. Метою відкриття центру є збереження культурної спад-

щини кримськотатарського народу, праця з підростаючим поколінням, розвиток народних ремесел, навчання національній майстерності усіх бажаючих. Сам центр оформлений в кримськотатарському стилі, в приміщеннях розміщені експозиції, які відображають культуру кримськотатарського народу [Открылся 2012, 2].

Ще однією досить перспективною ініціативою останніх років є створення медіа-каналу про кримськотатарську культуру. Мета медіа-центру в доступній формі розповідати про кримськотатарську історію, традиції та культурну спадщину. Згідно задуму, на початку створення медіа-центру буде функціонувати три напрямки – кримськотатарські літературні читання, відео-уроки кримськотатарської мови, лекції по історії Криму [Создание, 2014, 3].

Не можна не згадати про кримськотатарське кіно. Перший художній фільм про депортацію кримськотатарського народу „Хайтарма” в 2014 р. збирав нагороди. Фільм режисером якого є А. Сейтаблаєв отримав премію „НІКА” в номінації кращий фільм країн СНД та Балтії [Фильм, 2014], а також приз союзу кінематографістів України в номінації „Кращий ігровий фільм” та „Кращий фільм року”. Фільм був перекладений на кілька мов у тому числі на російську, українську, турецьку, польську і був показаний по польському телебаченню на початку червня 2014 р. [„Хайтарму” 2014, 1]. В Туреччині фільм був представлений в жовтні 2013 р. в м. Ескишехир, а також аншлагом закінчився показ в Культурному центрі Ататюрка (Університет Анатолу). Також фільм отримав Гран-прі на Міжнародному фестивалі „Корона Карпат” в м. Трускавець [„Хайтарма”, 2013].

Окрім відродження музейної та бібліотечної справи, відбувається відродження кримськотатарського театру, працюють музично-танцювальні та фольклорні колективи, розвивається живопис, література, мистецтво, національні ремесла. Усе це стало можливим частково за підтримки державних органів влади України та АР Крим, а також завдяки суспільним та міжнародним організаціям, та окремим діячам кримськотатарського суспільства.

7. Висновки

Надзвичайно багата в минулому кримськотатарська мова, яка вивчалася навіть у Європі, сьогодні стоїть перед загрозою впасти в стагнацію [Умер, 2014, online]. Однією з причин є окупація Криму. Російська Федерація не зацікавлена розвитком кримськотатарської мови та куль-

тури, а навпаки розпорошенням кримських татар як народу, оскільки вони створюють натуральну загрозу для російськомовного населення. В кримськотатарські сім'ї є багатодітними і кримськотатарський етнос після повернення на Україну весь час (з великими труднощами) розвивається, а чисельність його весь час зростає, чого не можна сказати про російськомовне населення Криму. З перших днів окупації Криму РФ дала зрозуміти, що не дозволить вільно функціонувати та розвиватися кримськотатарському народові. Зокрема, щоб внести розбрат в кримськотатарське суспільство, та схилити частину кримських татар співпрацювати з Росією, були депортовані лідери кримськотатарського народу М. Джемільєв та Р. Чубаров без права в'їзду на територію Криму протягом п'яти років [Адресная 2014, 2]. Усе це може негативно позначитися на розвитку народу його традицій та культури, подальшому відродженні мови і вплинути на його майбутнє в Криму.

Література

- Адресная депортация*, 2014, „Авдет” № 28, 14 июля, с. 2.
- Бобровница Н. 1997, *Язык земли или ... указа?*, „Авдет” № 1 (164) 13 января, с. 3.
- В Бахчисарае возрождают одну из главных мечетей Крымского Ханства*, 2013, „Авдет” № 25, 24 июня, с. 2.
- Возгрин В., 2013, *История крымских татар*, Т. I–IV, Симферополь.
- Гафаров Э., 2001, *Национально-культурное возрождение депортированных граждан на этапе возвращения*, „Голос Крыма” № 6 (377), 2 февраля, с. 3.
- Концепція освіти кримськотатарською мовою в Автономній Республіці Крим*, [online], <http://www.rada.crimea.ua/textdoc/ua/5/act/1915pr.pdf> [21.07.2014].
- Крымские татары в местах ссылки лучше знали свой родной язык, чем их дети, живя на Родине*, 2011, „Авдет”, № 8, 21 февраля, с. 2–3.
- Крымскотатарский язык может и должен стать государственным не декларативно, а фактически*, 2004, „Авдет” № 1–2 (330–331) 29 января, с. 5.
- Крымскотатарское национальное движение*. Том IV. 1994–1997 года. 1997, Москва, с. 99.
- Латишева О. В., 2004, *Відродження освіти та культури кримських татар на етапі становлення незалежності України (1991–2001 рр.)*, Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Харків.

- Латышева Е.В., *Развитие музейного дела в аспекте возрождения крымско-татарской культуры (1991–2001 гг.)*, с. 34., [on-line], <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/10365/8-Latysheva.pdf?sequence=1>
- Лащенко С., 1996, *Возрождение крымскотатарского языка и украинский опыт*, „Авдет” № 22 (161) 23 ноября, с. 3.
- Лиманов Р., 1991, *Возродить язык, чтобы возродить нацию*, „Авдет” № 14 (25), 23 июня, с. 3.
- Мухтерем В., 2005, *Языковая толерантность – залог стабильности*, „Полуостров” № 47, 25 ноября–1 декабря, с. 10.
- Нетеса С., 2006, *Кримськотатарський фактор в контексті українсько-турецьких відносин*, [в:] *Українсько-турецькі відносини: стан і перспективи розвитку. Матеріали міжнародної конференції. 26 травня 2006 р.*, Одеса, с. 108–113.
- Открылся культурно-этнографический центр „Дерекой”*, 2012, „Авдет” № 24, 18 июня, с. 2.
- Последний звонок: слезы под российский гимн, полиция и хоран*, 2014, „Авдет” № 22, 1 июня, с. 5.
- Постанова Верховної Ради України. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави, Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 15, ст. 581, від 20.03.2014 р.
- Республиканская крымскотатарская библиотека (РКБ) им. И. Гаспринского. История, [on-line], <http://www.kitaphane.crimea.ua/ru/istoria>. [21.07.2014].
- Семена М., *Коли Ялта була...Красноармійськом*, [on-line], <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/koli-yalta-bula-krasnoarmiyskom>. [06.07.2012].
- Соболева О., *Вивчення весільної обрядовості кримських татар*, [on-line], http://magic.qirim.org/kitap_rafy/statya73.htm. [17.07.2014].
- Создание медиа-канала о крымскотатарской культуре*, 2014, „Авдет” № 13, 31 марта, с. 3.
- Состояние образования на крымскотатарском языке в Крыму*, 2014, „Авдет” № 22, 1 июня.
- Состояние образования на крымскотатарском языке в Крыму*, 2014, „Авдет” № 22, 1 июня.
- Умер Абдулгасис: Достойное функционирование крымскотатарского языка как одного из государственных зависит от нас самих*, [on-line], <http://www.goloskrima.com/?p=11279>. [28.03.2014].
- Усеїнов Б., *Насельники Крима*, 2009, Симферополь, с. 69.
- Фильм „Хайтарма” получил „Нику”*, [on-line], <http://www.goloskrima.com/?p=11315>. [04.04.2014].
- „Хайтарму” признали лучшим фильмом года в Украине*, 2014, „Авдет” № 20, 19 мая, с. 1.

- „Хазине” *поможет сохранить крымскотатарскую культуру*, 2013, „Авдет” № 41, 14 октября, с. 3.
- „Хайтарма” *в столице тюркского мира*, 2013, „Голос Крыма”, 23 ноября, с. 2.
- Червонная С. М., *Возвращение крымскотатарского народа: проблемы этнокультурного возрождения. Крымскотатарское национальное движение*. Т. IV. 1994–1997 года. 1997, Москва, с. 99.
- Щерба О., *Культурно-освітня складова діяльності кримськотатарської спільноти в Україні*, [on-line], <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25785/31-Shcherba.pdf?sequence=1>. [12.09.2014].
- Эбубекиров С., *Скажи, фонтан Бахчисарая...*, 1997, „Авдет”, 7 апреля, с. 2.
- Яблоновська Н., *Етнічна преса Криму в аспекті сучасних журналістських професійних та етичних вимог*, [on-line], <http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25161/33-Yablonovska.pdf?sequence=1>. [21.09.2014].
- Топонимия*, [on-line], <http://bizimqirim.org/leyhalar%C4%1m%C4%B1z/11-toponimiya>. [21.07.2014].

THE RENAISSANCE OF CRIMEAN TATAR LANGUAGE AND CULTURE IN CRIMEA AFTER 1991

S U M M A R Y

After the collapse of the Soviet Union and the proclamation of the independence of Ukraine, the Crimean Tatars began mass return to Crimea from Central Asia. After the deportation of the Crimean Tatars from the Crimea, the Soviets destroyed all that was associated with the Crimean Tatars – place names, culture, traditions, architectural monuments etc. Despite the political and domestic turmoil in the early 90's, Crimean Tatars started on their own revival of his own culture, language and traditions and achieved a great success.

Оксана Войтюк (Oksana Voytyuk) e-mail: oksana.voytyuk@gmail.com

RECENZJE

Н. Ю. Павловская, О. В. Борисенко, П. В. Васюченко, Л. С. Кныш, О. В. Семенкевич, Г. К. Чеховский, *Белорусский язык для стран СНГ: учебник*, Москва 2012, ss. 452

Omawiany podręcznik do nauki języka białoruskiego jako obcego (JBJO) został wydany w języku rosyjskim w Moskwie i ma za zadanie kształcić na poziomie podstawowym wszystkie sprawności językowe (czytanie, pisanie, mówienie, rozumienie ze słuchu). Wydanie zawiera ponad 450 stron z różnorodnym materiałem glottodydaktycznym – są to m.in. ćwiczenia fonetyczne, gramatyczne, teksty do czytania i analizy czy ćwiczenia rozwijające sprawności komunikacyjne. Do podręcznika dołączona jest płyta CD z elektroniczną wersją książki oraz z materiałami audio.

Podręcznik jest rekomendowany przez rosyjskie ministerstwo nauki dla studentów specjalności lingwistycznych, a ogólniej dla obywateli państw członkowskich WNP oraz wszystkich chętnych, którzy z lektorem lub samodzielnie chcieliby nauczyć się języka białoruskiego. (Należałoby tylko tę informację podać w całości, a tak w trzech różnych miejscach czytamy, że podręcznik adresowany jest głównie dla studentów, w innym miejscu, że dla obywateli państw WNP, a w przedmowie, że dla wszystkich chętnych). Recenzował go prof. A.A. Łukaszaniec – dyrektor Instytutu Języka i Literatury im. Jakuba Kołasa i Janki Kupały, a redakcję naukową objął P.W. Wasiuczenka – kierownik Katedry Języka Białoruskiego i Literatury Mińskiego Państwowego Uniwersytetu Lingwistycznego.

Podręcznik składa się z kilku części: przedmowy, rekomendacji (która powtarza niektóre fakty z przedmowy, pewnie dlatego, że obie części były pisane przez różne osoby), wstępnych informacji fonetycznych, teorii gramatyki języka białoruskiego, praktycznego kursu języka białoruskiego, klucza do ćwiczeń, zarysu historii języka białoruskiego (po białorusku), dodatkowych tekstów do czytania, słownika białorusko-rosyjskiego oraz bibliografii. Centralną część wydania stanowi praktyczny kurs języka białoruskiego, zawierający dziesięć modułów tematycznych, w których znajdują się teksty literackie, słownictwo, różnego typu ćwiczenia pomagające opanować dany materiał leksykalny i gramatyczny (wszystko już w języku białoruskim), a także informacje lingwokulturowe pomagające rozoznać się w wartościach i kulturze Białorusinów (polityka, historia, gospodarka, geografia i literatura). Tematy są bardzo różne i dotyczą zawierania znajomości, rodziny, biografii, pracy, wyglądu zewnętrznego i charakteru człowieka, ubrań, zakupów, kuchni narodowej, przyjmowania gości, domu i mieszkania, stylu życia i wolnego czasu, podróży i na-

tury, a także życia w mieście. Moduły stanowią osobne części i nawet tematy, które mogłyby się wydawać pokrewne (jak np. rodzina i dom), nie są omawiane jeden po drugim, lecz jako osobne części rozmieszczone w różnych miejscach podręcznika. Z jednej strony brak tu kontynuacji tematycznej, ale z drugiej strony nie ma monotonii, a zapewne właśnie różnorodność miała mieć w założeniu autorów centralne miejsce.

W przedmowie podkreśla się wagę języka białoruskiego i osiągnięcie Białorusinów, którzy mimo niesprzyjających wydarzeń historycznych zdołali nie tylko zachować swój język, lecz także stworzyć w nim literaturę. To ważne, gdyż – jak czytamy dalej w przedmowie – nie wszystkie z ponad pięciu tysięcy języków w świecie są językami literackimi. W kolejnych akapitach autorzy przekonują, że język białoruski jest żywym i dynamicznym systemem z uniwersalnymi możliwościami. Po białorusku można rozmawiać o pogodzie, o życiu, pisać wiersze, traktaty filozoficzne, artykuły naukowe oraz komunikować się w Internecie czy wyznawać miłość (s. 6). Wspomina się, że język białoruski jest językiem państwowym Republiki Białorusi, będącym środkiem do wyrażenia narodowej tożsamości oraz zabytkiem duchowego i materialnego życia narodu białoruskiego (s. 6). Te patetyczne słowa są ważne w takim podręczniku, gdyż są wsparciem języka białoruskiego, który na Białorusi jest językiem raczej elitarnym, używanym w wąskich kręgach (np. naukowych, muzycznych, subkulturowych, opozycyjnych). Na ulicy czy nawet w systemie szkolnym rzadko słychać język białoruski, o czym autorzy nie wspominają zapewne celowo, bo to mogłoby zabić motywację do nauki języka białoruskiego. Ważne jest jednak „odczarowanie” języka białoruskiego, próba uderzenia w pewien mit, stereotyp, wręcz kłamstwo, że język białoruski jest językiem „gorszym”, używanym na wsi przez ludzi niewykształconych, że jest gwarą „normalnego” języka (czytaj: rosyjskiego¹). Autorzy pokazują, że tak nie jest – językowi białoruskiemu niczego nie brakuje, można w nim wyrazić wszystko: filozofię, miłość, naukę oraz rzeczy bardziej przyziemne jak komunikacja w Internecie. To jest kluczowa kwestia, gdyż żeby uczyć się języka białoruskiego, trzeba go traktować jak każdy inny język obcy, wyzbyć się uprzedzeń, nie wierzyć w kłamstwa na jego temat.

Podręcznik został opracowany przy współpracy specjalistów z Mińskiego Państwowego Uniwersytetu Lingwistycznego i Moskiewskiego Państwowego Uniwersytetu Lingwistycznego. Autorzy przekonują, że udało się stworzyć coś innowacyjnego, opartego na najnowszych teoriach komunikacji międzykulturowej, lingwistyki i lingwodydaktyki. Książka zawiera w sobie komponenty bilingwistyczne (języki:

---

¹ Wynika to być może z historycznego mitu, że istniał dawniej język wschodniosłowiański, z którego wyodrębniły się potem trzy języki: rosyjski, ukraiński, białoruski. Stąd łatwe uproszczenie, że z rosyjskiego pochodzą pozostałe języki wschodniosłowiańskie (a dalej idąc – południowo- i zachodniosłowiańskie, w tym polski). Taki pogląd, często wykorzystywany w celach propagandowych, został wykluczony przez naukowców. Chodzi tu raczej o przywrócenie pewnej hierarchii i prawdy historycznej, a nie bynajmniej o degradację czy próbę umniejszenia roli języka rosyjskiego (w końcu w tym języku w dużej części napisany jest podręcznik, języku wspólnym dla krajów WNP, co dużo mówi o jego statusie), który – w odróżnieniu od języka białoruskiego – nie jest językiem zagrożonym czy wymierającym.

rosyjski i białoruski, często we wzajemnej konfrontacji), rejestruje najnowszy język białoruski i wzorowana jest na najnowszych europejskich standardach uczenia języków obcych. Dodatkowo czytelnik znajdzie dużo teorii na temat języka białoruskiego, co ma dać całościowe wyobrażenie o jego normach, systemie, rozwoju. Ważne jest to, że podręcznik ma za zadanie uczyć nie tylko języka pisanego, lecz także mówionego, współczesnego, w różnych sytuacjach komunikacyjnych. Cenne są ćwiczenia, mające eliminować nawyki wynikające z interferencji rosyjsko-białoruskiej, oraz przysłowia i powiedzenia, które odzwierciedlają białoruski obraz świata. W tekstach przeplata się dwoje bohaterów: Anna² z Moskwy i Aleś z Mińska. Ich wzajemne relacje i perypetie mają zaintrygować czytelnika i zachęcać do zgłębiania dalszych partii materiału. To ciekawy i udany zabieg.

W części fonetycznej autorzy wymieniają po kolei samogłoski i spółgłoski. To jest dobry pomysł, gdyż praktyka dowodzi, że osoby, które nie są lingwistami, nie pamiętają często podstawowych terminów, także takich, jak: podmiot, orzeczenie, zdanie złożone itp. Część fonetyczna jest bardzo dobrze opracowana i skondensowana. Czytelnik zapoznaje się z najważniejszymi i najbardziej charakterystycznymi dla języka białoruskiego cechami, np. głoskami wzdłużonymi, spółgłoskami stwardniałymi, akaniem, dziekaniem, ciekaniem, akcentem i intonacją, używaniem apostrofu itd. Wszystko to w porównaniu z językiem rosyjskim, by pokazać zarówno rzeczywiste, jak i pozorne podobieństwa.

Nazwy dni tygodnia i miesiący, zwroty grzecznościowe, powitania, pożegnania, pochwały itd. (np. s. 20, 25, 33–35, 40, 42, 49–50) są wypisane w dwóch kolumnach – w pierwszej po rosyjsku, w drugiej po białorusku. Wyda się, że kolejność powinna być odwrotna. Najpierw czytelnik zapoznaje się z formami języka obcego, a potem dopiero z odpowiednikami rodzinnymi (jak to ma miejsce w części gramatycznej, np. s. 55, czy w głównej części kursu praktycznego, np. s. 119). Z kolei w ćwiczeniach do podanych zwrotów rosyjskich mógłby dopisywać wyuczone odpowiedniki białoruskie.

Na s. 57 autorzy wspominają o ogólnym języku wschodniosłowiańskim, w którym było siedem przypadków. Teoria o wspólnym języku wschodniosłowiańskim była i jest także współcześnie odrzucana przez badaczy (np.: Iwan Kramko, Jan Stankiewicz, Ryhor Piwtorak, Paul Wexler). Warto byłoby choćby w przypisie o tym wspomnieć nawet, jeśli się nie podziela takiej opinii.

---

² Bohaterka jest dość stereotypowa – w wieku 24 lat już jest rozwódką. W Rosji (podobnie na Białorusi) małżeństwa w przerażającej większości są nietrwale i zawierane dość szybko w stosunkowo młodym wieku bez jakiegokolwiek wcześniejszego przygotowania. Zawarcie małżeństwa może ograniczyć się do podpisania stosownych dokumentów u urzędnika w urzędzie stanu cywilnego. Nie musi to być podniosła uroczystość z gośćmi i obrączkami. Można przyjąć „prosto z ulicy” i bez odświętnego stroju (np. w dżinsach i swetrze) w sekundę podpisać stosowny dokument mówiący o zawarciu małżeństwa. Rozwody są równie popularne i podobnie traktowane. To pokazuje różnice kulturowe w porównaniu np. z polskimi ślubami kościelnymi, przed zawarciem których należy ukończyć jakiś rodzaj kursu przedmałżeńskiego. Wszystko to kontrastuje także z zachodnimi tzw. „związkami partnerskimi” czy związkami homoseksualnymi, stanowiącymi często jeden z modeli rodziny np. we francuskich podręcznikach do nauki języka francuskiego jako obcego. Dowodzi to faktu, że podręczniki językowe starają się oddać kulturę i zwyczaje danego kraju, czasami przy użyciu pewnych schematów.

Autorzy recenzowanej pracy piszą, że w języku białoruskim jest sześć przypadków, a siódmy zachował się w stylu potocznym języka mówionego oraz w zwrotach w literaturze pięknej. Jasne jest, że tego typu podręcznik to nie miejsce na szczegółowe omawianie tej kwestii, ale ciekawe, że jeszcze pod koniec lat 60. XX w. podkreślało się w wydaniach lingwistycznych właśnie formy wołacza jako jedną z cech różniących język białoruski od języka rosyjskiego i na potwierdzenie tego podawane były różne przykłady, np. *суседзе, браце, хлопча, Піліпе, Максіме, хмялю, коню* (zob. Ф. Янкоўскі, *Роднае слова. З навукова-папулярных нарысаў*, Мінск 1967, s. 57, 66). Autorzy podręcznika poinformowali czytelnika, że może on sporadycznie natknąć się na formy wołacza, podane są nawet dwa różne przykłady z literatury pięknej. Naturalnym odruchem uczącego się będzie zatem zadanie pytania, dlaczego przytoczone przykłady różnią się końcówkami oraz dlaczego występują dziś już tak rzadko, jak twierdzą autorzy. Podręcznik nie odpowiada na te pytania, nie rozwija także informacji o występowaniu wołacza w języku mówionym i nie pokazuje mechanizmu tworzenia takich form, jak to czyni choćby pierwsza opublikowana (1918 r.) gramatyka języka białoruskiego autorstwa Bronisława Taraszkiewicza podająca końcówki wyjątków różniących się od formy mianownika (zob. B. Taraszkewič, *Bielaruskaja hramatyka dla škol*, Wilnia 1918, s. 30). Nie wspomina się też o wpływie na język białoruski języka rosyjskiego, w którym formy wołacza – z paroma wyjątkami – prawie nie istnieją.

Wątpliwości budzą i inne miejsca przedstawianego materiału gramatycznego. Należałoby konsekwentnie pokazywać warianty występujące w języku białoruskim. Na przykład rzeczowniki rodzaju żeńskiego III deklinacji typu *магчымаць* są w dopełniaczu liczby mnogiej przedstawione tylko z końcówką *-ей* (s. 63) bez wariantu *-яў*, o którym wspomina gramatyka wydana w Mińsku w 2007 r. przez białoruską akademię nauk (*Кароткая граматыка беларускай мовы*, s. 161) pod redakcją recenzenta omawianego tu wydania. Podręcznik ten ma w założeniu uczyć także języka mówionego, powinien więc informować (tak jak to czyni wspomniana gramatyka akademicka) o formach spotykanych także w stylu potocznym, zwłaszcza że komentuje inne formy (np. dotyczące stopniowania przymiotnika), mogące się w tym stylu pojawiać, a niebędące zgodne z normą językową (np. s. 67). Cenne są natomiast prezentowane w tabelach odmiany liczebników (s. 72–75), które nierzadko stanowią problem nawet dla rodzimych użytkowników języka, więc tym bardziej dla obcokrajowców.

Bardzo wyczerpująco opracowany został materiał dotyczący składni. Wszystkie terminy występują w dwóch wersjach: po rosyjsku i białorusku. Czytelnik może się zapoznać m.in. z różnicami występującymi między językiem rosyjskim i językiem białoruskim, dotyczącymi rekcji rzeczowników i czasowników.

Część główna podręcznika to praktyczny kurs języka białoruskiego. Moduły zawierają słownictwo białoruskie wraz z odpowiednikami rosyjskimi, dialog proponowany do wysłuchania i do odczytania w parach. Są także ćwiczenia, w których należy uzupełnić luki w dialogach lub po wysłuchaniu tekstu zaznaczyć prawdziwe i fałszywe odpowiedzi, a ewentualne niezrozumiałe słówka sprawdzić w słowniku. Ciekawym urozmaicheniem są kolorowe fotografie i rysunki. Umieszczono także zadania, które mają stymulować wypowiedzi ustne uczących się. Ta różnorodność jest dobrze dobrana i nie pozwala popaść w rutynę, ani znudzić się jednym rodzajem

aktywności językowej. Po takim wstępie prezentowany jest materiał gramatyczny. Już w I module autorzy pokazują tworzenie czasu przeszłego czasownika, zarówno form regularnych, jak i nieregularnych. Warto byłoby to rozbić na dwie grupy, tak by uczący się po opanowaniu form regularnych mógł zapoznać się z osobno zaprezentowanymi formami nieregularnymi i dopiero ewentualnie w kolejnych ćwiczeniach zmierzyć się z wymieszanymi czasownikami z obu grup. Nieregularne formy mogą sprawiać trudność, stąd jeśli są prezentowane już w I module, to rodzi się pytanie, dlaczego nie zacząć od odmiany kilku najpopularniejszych czasowników i pokazać dwa podstawowe typy koniugacji (w jakimś odstępie czasowym). To wymagałoby jednak zmian w koncepcji podręcznika, gdyż wcześniejsze teksty zawierały właśnie czasowniki w czasie przeszłym. Po teorii następują ćwiczenia, które – słusznie – zawierają wzór wykonania danego zadania. Czasami zdarzają się drobne niedociągnięcia, np. w tabeli odmian zaimków dzierżawczych (również ani przed nią, ani po niej) brak odmiany zaimków: *czyj, czyja, czyje*, ale należy te formy stosować w znajdującym się niżej ćwiczeniu. Warto by więc powtórzyć tę odmianę i w tym miejscu.

Ciekawym pomysłem jest dołączenie do podręcznika rozdziału zawierającego najważniejsze informacje dotyczące historii języka białoruskiego. Nie wspomina się tam jednak o wielu językoznawcach z Bronisławem Taraszkiewiczem na czele. Wydaje się, że poglądy polityczne postaci dziś historycznych nie powinny przesłaniać ich dokonań w innych dziedzinach – niewspomnienie o pierwszej opublikowanej w 1918 r. gramatyce języka białoruskiego jest poważnym uchybieniem językoznawczym. Nie wspomina się także o wariantach pisowni białoruskiej, np. tzw. „ortografii klasycznej”. Bardzo krótko i dyplomatycznie opisuje się dzisiejszy stan języka białoruskiego, nie wspominając o jego dramatycznym stanie choćby w szkolnictwie, gdzie zajęcia prowadzone są prawie wyłącznie po rosyjsku. Białoruś jest członkiem WNP i stąd tytuł książki w pewnym sensie odnosi się także (pewnie w sposób niezamierzony) do samego państwa, gdyż rzeczywiście język białoruski jest dla wielu Białorusinów językiem obcym i często tak też jest traktowany i w szkołach, gdzie uczonej jest w niewielkim wymiarze godzin.

Chociaż zdarzają się także techniczne niedociągnięcia jak np. literówki (w spisie treści rosyjskie *u* w wyrazie *сутьма* zamiast białoruskiego *i*) czy powtórzenia (s. 49 – dwa razy w tabeli *Входа нет*, zapewne drugi przykład miał dotyczyć wyjścia), to całość trzeba ocenić bardzo pozytywnie. Podręcznik jest kompleksowy – zawiera poradnik gramatyczny, najważniejsze informacje o historii i współczesności języka białoruskiego (choć z pewnymi przemilczeniami), dodatkowe teksty do samodzielnej lektury i praktyczny kurs języka białoruskiego proponujący ciekawe teksty i ćwiczenia, współczesne kolorowe fotografie i rysunki, a także pliki audio na CD. Ta część z pewnością może się równać z poziomem europejskim. Materiał opracowania jest bardzo bogaty i różnorodny, co sprawia, że nauka języka białoruskiego z tym podręcznikiem może być niezwykle pouczająca, twórcza, ciekawa i – co ważne zwłaszcza w dzisiejszych czasach – przyjemna.

Виктор Александрович Хорев, Восприятие России и русской литературы польскими писателями (Очерки), Москва: «Индрик» 2012, сс. 240.

Problematyka polsko-rosyjskich związków literackich oraz wpływu literatury na kształtowanie się stereotypów Polski w oczach Rosjan i Rosji w oczach Polaków bywała niejednokrotnie obiektem zainteresowania rosyjskich i polskich badaczy: literaturoznawców, historyków, socjologów, lingwistów itd. Wśród nowszych prac dotyczących tej problematyki autorstwa polskich uczonych warto wskazać chociażby książki Tadeusza Sucharskiego¹ i Moniki Wójciak²; ze strony rosyjskiej nie sposób nie wymienić wydawnictw zbiorowych redagowanych lub współredagowanych przez W. Choriewa takich jak: *Adam Mickiewicz i polski romantyzm w kulturze rosyjskiej*³, *Twórczość Bolesława Prusa i jego związki z kulturą rosyjską*⁴, *Kultura rosyjska w świadomości polskiej*⁵ czy też *Juliusz Słowacki i Rosja*⁶ (duża część wymienionych pozycji wydana została przy współudziale naukowców z Polski).

W tym kontekście książka Wiktora Choriewa (1932–2012) pod tytułem *Postrzeganie Rosji i literatury rosyjskiej przez pisarzy polskich* zdaje się stanowić raczej głos w wieloaspektowej polifonicznej dyskusji, niż próbę całościowego ujęcia tematu. Sam zresztą autor – wybitny rosyjski polonista, długoletni pracownik Instytutu Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk – zastrzega we wstępie, iż celem jego książki nie jest szeroka synteza omawianego zjawiska, lecz próba przyjrzenia się wybranym obrazom Rosji w literaturze polskiej i stosunkowi pisarzy polskich do literatury rosyjskiej. Tego typu strategię opisu zapowiada również podtytuł książki – *Szkice (Очерки)*.

Recenzowana książka, choć nie jest monografią, lecz zbiorem studiów i szkiców opublikowanych wcześniej w czasopiśmie naukowych i tomach zbiorowych, stanowi zwartą tematycznie całość, której nadrzędną osią kompozycyjną jest problematyka rosyjsko-polskich związków literackich (jak formowały się, rozwijały i przekształcały się wyobrażenia Polaków o Rosji oraz jak literatura rosyjska wchodziła do świadomości polskich literatów). Autor książki opisuje twórczość polskich pisarzy i poetów XIX i XX wieku w ujęciu imagologicznym, a więc interesująco istniejące w świadomości twórców literatury (i oczywiście w samych dziełach) obrazy Rosji i Rosjan. Bohaterami poszczególnych esejów rosyjskiego badacza są m.in. Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Bolesław Prus, Stanisław Ignacy Wit-

¹ T. Sucharski, *Polskie poszukiwania „innej” Rosji*, Gdańsk 2008.

² M. Wójciak, *Enklawy wolności. Literatura rosyjska w Polsce 1956–1989*, Kraków 2010.

³ *Адам Мицкевич и польский романтизм в русской культуре*, отв. ред. В.А. Хорев, Москва 2007.

⁴ *Творчество Болеслава Пруса и его связи с русской культурой*, отв. ред. М.В. Лескинен и В.А. Хорев, Москва 2008.

⁵ *Русская культура в польском сознании*, отв. ред. Н.М. Филатова и В.А. Хорев, Москва 2009.

⁶ *Юлиуш Словацкий и Россия*, отв. ред. Н.М. Филатова и В.А. Хорев, Москва 2011.

kiewicz, Władysław Broniewski, Jarosław Iwaszkiewicz, Jerzy Andrzejewski i inni. Punktem odniesienia dla twórców polskich stają się dzieła Gogola, Dostojewskiego, Majakowskiego, Jesienina oraz proces historycznoliteracki w Rosji/ZSRR, jak również sama historia tego państwa. Imagologia stanowi jednakże tylko słowo-klucz, swoisty punkt wyjścia i legitymizację wielowątkowych i erudycyjnych narracji Choriewa. Każdy z rozdziałów książki nie tylko porusza inne aspekty polsko-rosyjskich relacji literackich, ale też oparty jest na nieco innej metodologii badawczej i posiada odmienną strukturę kompozycyjną.

Zanim przyjrzymy się dokładniej poszczególnym szkicom zawartym w książce, zatrzymajmy się przy rozdziale wstępnym zatytułowanym „O Rosji i literaturze rosyjskiej w świadomości polskiej” («Вступление. О России и русской литературе в польском сознании»). Rozdział ten stanowi nie tylko wprowadzenie do zawartej w publikacji problematyki percepcji Rosji i recepcji literatury rosyjskiej w Polsce, lecz zawiera również wyrażone *implicite* przekonanie autora, iż wielka literatura rosyjska stanowi klucz zarówno do poznania prawdziwej (nie-imperialnej, nie-totalitarnej, „innej”) Rosji, jak też do przekroczenia częstych w Polsce negatywnych stereotypów na temat historii, kultury i mentalności rosyjskiej. We „Wstępie” Choriew występuje przede wszystkim jako historyk literatury i kultury, zestawiający ze sobą skrajne opinie polskich pisarzy, krytyków literackich i publicystów o Rosji. Z jednej strony, moskiewski badacz ukazuje antyrosyjskie poglądy międzywojennego autora Jana Kucharzewskiego⁷, publicystyczną retorykę współczesnego historyka Pawła Wiczorkiewicza⁸, czy też groteskowe wręcz ujęcie historii Polski „w pigułce” (wyznaczonej wyłącznie datami kolejnych aktów agresji ze strony wschodniego sąsiada) zaczerpnięte z „Gazety Polskiej”⁹. Z drugiej strony, cytowane są wypowiedzi Miłosza, Czapskiego, Paźniewskiego czy też Michnika o pozytywnym wpływie kultury rosyjskiej na kulturę polską oraz o potrzebie przełamywania negatywnych stereotypów i wzajemnej nieufności. „Wstęp” jest ponadto miejscem, w którym Choriew objawia się również jako filozof i rzecznik polsko-rosyjskiego pojednania i przyjaźni ponad historycznymi i politycznymi barierami. Ta ostatnia perspektywa sprawia, iż recenzowana książka posiada w pewnym sensie również charakter popularyzatorski: jest próbą przekonania rosyjskiej publiczności czytającej o bardzo różnicowanym stosunku Polaków do Rosji (nie tylko negatywnym, o czym zdaje się być przekonana rosyjska opinia publiczna), a przede wszystkim o szczerej fascynacji polskich pisarzy i poetów literaturą i kulturą rosyjską.

Książka *Postrzeganie Rosji* zawiera, oprócz „Wstępu”, czternaście nienumerowanych rozdziałów (esejów o zróżnicowanym kształcie formalnym) oraz notę bibliograficzną i indeks nazwisk.

W sztywnych ramach, jakie wyznacza forma recenzji, nie sposób omówić dokładnie wszystkich esejów zawartych w *Postrzeganiu Rosji*. Można jednak (i należy) wskazać pewne cechy piarstwa naukowego Wiktora Choriewa. Jak już sygnalizo-

⁷ J. Kucharzewski, *Od białego do czerwonego caratu*, t. 1–7, Warszawa 1923–1935.

⁸ P. Wiczorkiewicz, *Najazd wyzwolicieli*, „Kwartalnik Polonicum” 2006, nr 1.

⁹ „Gazeta Polska”, 18 kwietnia 1996, nr 16.

waliśmy, w omawianej publikacji dostrzec możemy kilka określonych sposobów konstruowania poszczególnych szkiców. Biorąc pod uwagę model konstrukcyjny esejów moskiewskiego autora możemy podzielić je na cztery zasadnicze grupy. Po pierwsze, będą to teksty omawiające motywy rosyjskie w twórczości wybranych literatów; po drugie, analizy porównawcze rosyjskiego i polskiego utworu literackiego; po trzecie, artykuły podejmujące problem recepcji twórczości pisarza rosyjskiego (lub wybranego dzieła) przez twórcę (twórców) z Polski; i w końcu, po czwarte, szkice ukazujące wpływ literatury i historii rosyjskiej na losy polskich literatów (ewentualnie jednego wybranego Polaka). Miejsce odrębne w zaproponowanej typologii zajmuje esej o wybitnym polskim rusycyście i komparatyście Wacławie Lednickim (1891–1967).

Jeśli chodzi o szkice poruszające problematykę tematów i motywów rosyjskich, ciekawy wydaje się tekst „A. Mickiewicz i polski kanon postrzegania Rosji”. Choriew, wchodząc w dyskusję z pracami Józefa Bachórze, Aliny Witkowskiej, Marii Janion czy też Ryszarda Przybylskiego, odkrywa nowe aspekty tej wyczerpanej zdawałoby się już problematyki, znanej doskonale z prac wymienionych powyżej badaczy (pisała o tym obszernie chociażby Witkowska¹⁰), jednakże Choriew ujmuje ją w kontekście literatury rosyjskiej, wskazując na recepcję dzieł polskiego romantyka w piśmarstwie Puszkina, A.I. Odojewskiego, A.I. Hercena czy też N.P. Ogariewa. Są to bardzo cenne uwagi, tym bardziej, iż autor *Postrzegania Rosji*, przewartościowuje utrwalone w Polsce sądy dotyczące literatury rosyjskiej, dotyczące m.in. „antypolskich” wierszy Puszkina.

W tej samej grupie szkiców sytuuje się artykuł o „tekście petersburskim” Jarosława Iwaszkiewicza. Dla polskiego czytelnika (szczególnie polonisty) szkic ten nie wnosi właściwie nic nowego, gdyż Choriew zasadniczym elementem swojej narracji czyni powszechnie znaną w Polsce biografię autora *Sławy i chwaty*¹¹.

Wśród analiz porównawczych dzieł polskich i rosyjskich miejsce szczególne zajmuje komparatystyczna analiza *Dzieci Prusa* i *Biesów* Dostojewskiego. Nie jest to wprawdzie całkowicie nowatorskie ujęcie problematyki intertekstualnych relacji autora *Lalki* i autora *Braci Karamazow* (związki między twórczością tych dwóch pisarzy analizował przed paru laty Andriej Baranow¹²), jednakże wnosi sporo nowych informacji na temat twórczości Bolesława Prusa, szczególnie uzmysławia wpływ Dostojewskiego na warsztat pisarski (konstrukcja narracji i bohaterów) autora *Kamizelki*.

Innym przykładem analizy porównawczej jest np. tekst poświęcony Gałczyńskiemu, którego poezję zestawia Choriew z dokonaniem Błoka i Jesienina. Rosyjski badacz podjął się nie tylko trudu prześledzenia blokowskiej i jesieninowskiej topiki w twórczości autora *Teatryku Zielona Gęś*, ale też dokonał zestawienia obecnych

¹⁰ A. Witkowska, *Mickiewicz. Słowo i czyn*, Warszawa 1975.

¹¹ O związkach autora *Ikara* z literaturą rosyjską pisze bardzo obszernie E. Sobol w rozprawie doktorskiej pt. *Jarosław Iwaszkiewicz i literatura rosyjska. Rekonesans*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. M. Czerwińskiej, Uniwersytet Gdański, 2009.

¹² А.И. Баранов, *Ф. Достоевский и польская литература до 1918 г.*, Москва 2001; А.И. Баранов, *Ф.М. Достоевский в творческом наследии Б. Пруса // Творчество Болеслава Пруса и его связи с русской культурой...*

w dziele Gałczyńskiego aluzji, kryptocytatów i reminiscencji, jakie odnoszą się do twórczości autora *Scytów* i autora *Przemienienia*. Forma szkicu nie pozwoliła Choriewowi wprowadzić na omówienie tego zagadnienia w sposób wyczerpujący, jednakże zawarte w tekście przykłady są przekonujące i mogą stać się inspiracją do pogłębionych studiów porównawczych analizujących twórczość Gałczyńskiego w kontekście literatury rosyjskiej.

Do grupy artykułów podejmujących problem recepcji literatury rosyjskiej możemy zaliczyć m.in. szkice poświęcone *Tarasowi Bulbie* Gogoła, polskiej lekturze Dostojewskiego, jak również stosunkowi warszawskich pozytywistów do Rosji i rosyjskojęzycznej twórczości literackiej, a także fascynacjom czytelniczym Jerzego Andrzejewskiego. Szkice te stanowią przegląd stosunku polskich twórców (od Orzeszkowej i Prusa do Chwina i Żakiewicza) do literatury rosyjskiej, i mają w znacznej mierze charakter informacyjny (może poza esejem poświęconym Andrzejewskiemu, w którym przeważa podejście analityczne).

Z kolei szkice analizujące wpływ literatury rosyjskiej i historii Rosji/ZSRR na losy polskich autorów dotyczą S. I. Witkiewicza, polskich literatów w radzieckim Lwowie (1939–1941) oraz polskiej literatury rewolucyjnej lat 20-tych. W tej grupie tekstów szczególnie wyraźna jest próba przekroczenia stereotypowych wyobrażeń o Rosji Sowieckiej i jej kulturze. Autor *Postrzegania Rosji* udowadnia, iż młoda literatura radziecka była zjawiskiem niejednoznacznym (niekiedy nowatorskim i inspirującym, innym razem tendencyjnym i publicystyczno-propagandowym) i w różny sposób wpływała na twórczość i kształtowała postawy polskich pisarzy dwudziestolecia międzywojennego i pierwszych lat wojny.

Książka Wiktora Choriewa wydana została przez prestiżowe moskiewskie wydawnictwo naukowe „Indrik”, specjalizujące się w literaturze z zakresu nauk humanistycznych, i ściśle współpracujące z Rosyjską Akademią Nauk. W związku z tym, publikacja książki mogłaby być zrealizowana na lepszym poziomie, gdyż zdarzają się w niej miejscami błędy edytorskie: nieliczne wprowadzono i nie wpływające na jakość lektury, lecz mimo wszystko mogące razić wymagającego czytelnika (m.in. przekrecone brzmienie nazwisk; znaki interpunkcyjne nieumotywowane zasadami interpunkcyjnymi i rozbijające zdanie).

Na zakończenie należy dodać, iż prezentowana książka stanowi niejako dopełnienie innego wydawnictwa autorstwa Wiktora Choriewa, a mianowicie pracy pod tytułem *Polska i Polacy oczami literatów rosyjskich. Szkice imagologiczne*¹³. Obie książki warte są poznania i można je zdecydowanie polecić uwadze zarówno polonistów, jak i rusycystów.

Grzegorz Czerwiński
Białystok

¹³ В.А. Хорев, *Польша и поляки глазами русских литераторов. Имагологические очерки*, Москва 2005.

Marcin Kojder, Antroponimia historyczna starostwa hrubieszowskiego w XVII i XVIII wieku, Rozprawy Sławistyczne 24, Wydawnictwo Uniwersytetu Marie Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014, ss. 174.

Z satysfakcją należy odnotować fakt, że ukazała się kolejna monografia poświęcona historycznej antroponimii polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza. Przedmiotem szczegółowych badań jest nazewnictwo osobowe starostwa hrubieszowskiego położonego w południowej części tego pogranicza. Badania antroponimii historycznej, jak wiadomo, związane są ze żmudną pracą w archiwach i czasochłonną ekscerpcją rękopiśmiennych źródeł, stąd też już na wstępie należy wyrazić słowa uznania dla Autora recenzowanej monografii, że wykonał ogromną pracę w celu zachowania dziedzictwa kulturowego ziemi hrubieszowskiej. Jak wynika z publikowanych w licznych artykułach cząstkowych wyników badań, analizie i opisowi antroponimii starostwa hrubieszowskiego Pan Marcin Kojder poświęcił ponad dziesięć lat pracy, co zaowocowało publikacją rzetelnego syntetycznego opracowania.

Monografia dra Marcina Kojdera ma przemyślaną i przejrzystą strukturę (drobna uwaga w dalszej części recenzji). Składa się ze Wstępu, trzech części zasadniczych, podsumowania oraz kilku niezbędnych elementów edytorskich takich jak: Źródła i ich oznaczenia, Bibliografia, Indeks nazw osobowych i streszczenie w języku angielskim.

W części wstępnej Autor określił cel i zakres badań, przedstawił rys historyczny Hrubieszowa i okolic, charakterystykę językową badanego obszaru, przedmiot i założenia metodologiczne pracy, określił bazę materiałową pracy i dokonał przeglądu stanu badań antroponimii polskiej ze szczególnym uwzględnieniem Podlasia i Lubelszczyzny. Wszystkie wymienione części składowe, a w szczególności rys historyczny i charakterystyka językowa badanego terenu okazały się niezbędne do analizy zgromadzonego zasobu antroponimów, której dokonano w tradycyjnym, strukturalno-semantycznym, ujęciu.

Celem pracy, jak pisze Autor jest „...opis systemu antroponimicznego, tj. nazw własnych osobowych, służących w XVII i XVIII wieku na terenie starostwa hrubieszowskiego do identyfikowania poszczególnych osób...”. Konkretnie chodziło o ustalenie używanego wówczas zasobu imion, opis procesu kształtowania się nazwisk i wskazanie tendencji do stabilizacji charakterystycznych dla współczesnego systemu nazewniczego cech, czyli stabilnej struktury nazwisk i dwuelementowych zestawień antroponimicznych. Materiał badawczy został wyekscerpowany głównie z ksiąg sądowych świeckich i kościelnych. Są to bardzo dobre źródła do badania procesu kształtowania się i stabilizacji struktur nazwiskowych, ale należy przypuszczać, że zasób nazwisk jest w nich ograniczony, bo zapewne nie wszyscy mieszkańcy badanego terenu mieli konflikt z prawem, czy też z innych powodów znaleźli się w rejestrach sądowych. Dlatego też dokonana przez badacza ekscerpcja materiału z ksiąg grodzkich pozwoliła wzbogacić korpus badawczy.

Zasadnicze, analityczno-syntetyczne, części pracy zostały poświęcone odpowiednio: część I – szczegółowej analizie zasobu używanych w badanym okresie imion, część II – analizie strukturalno-semantycznej nazwisk, część III – opisowi zestawień antroponimicznych służących do identyfikacji mieszkańców starostwa hrubieszowskiego w badanym okresie.

Część I, zatytułowana *Imiona*, jest ważna z dwóch podstawowych powodów: po pierwsze imiona zawsze były ważnym składnikiem kultury i tradycji nazewnictwa danego narodu, po drugie, różnorodne formy imion (derywaty sufiksalne, derywaty alternacyjne, paradygmatyczne) utworzone na bazie imion chrześcijańskich (katolickich i cerkiewnych) i słowiańskich znalazły się w podstawach wielu nazwisk. Autor sporządził listę imion męskich i żeńskich w formach podstawowych wraz z datą pierwszej notacji w źródłach oraz listę rangową tych imion. Odnotował zjawisko funkcjonowania w sferze oficjalnej dużej ilości różnorodnych wariantów imion ukraińskich.

Grupa imion hipokorystycznych została przedstawiona z podziałem na typy derywatów. Dr Marcin Kojder dobrze poradził sobie z tym skomplikowanym materiałem nazewniczym. Sporadycznie można odnotować brak konsekwencji w wprowadzaniu hipokorystycznych form imion od form podstawowych (s. 37–41). W niektórych przypadkach trudno powiedzieć, czym powodował się Autor podając podstawowe imię, od którego powstała forma hipokorystyczna. Nie chodziło raczej o pozostanie tylko w granicach spisu imion wyekscerpowanych ze źródeł, bowiem jest to zasób ograniczony i trzeba wychodzić poza jego ramy, żeby wyjaśnić wszystkie wyekscerpowane ze źródeł formy hipokorystyczne. W przypadku hipokorystyków pochodzenia wschodniosłowiańskiego, moim zdaniem, byłoby lepiej najpierw podać ewentualną odpowiednią formę podstawową wschodniosłowiańską (ukraińską), a następnie imię cerkiewne, od którego ona pochodzi, albo tylko imię cerkiewne, jak to robią inni wytrawni badacze (zob. m.in. prace M. Sajewicza), w razie potrzeby ewentualnie też jej polski odpowiednik. W kilku przypadkach widoczny jest brak konsekwencji: forma podstawowa imienia jest podana tylko w wersji polskiej, tylko cerkiewnej, lub tylko ukraińskiej. Pozwolę sobie zwrócić uwagę na kilka dyskusyjnych, moim zdaniem, ustaleń Autora monografii i podać swoje propozycje, z których ewentualnie można będzie skorzystać przy opracowywaniu etymologiczno-motywacyjnego słownika nazwisk. Najpierw podaję materiał z recenzowanej monografii (kursywą), a następnie przedstawiam swój punkt widzenia:

Chwenka, Chwenna < *Teodozja*, a może od wschl. Chwiedora (cerk. Fieodora, pol. Teodora), poza tym *Chwenna* < *Teodozja*, a *Hwenna* < *Eufemija*?! (Kojder, s. 41); warto zwrócić uwagę, że Bazyli Tichoniuk (*Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*) odnotował im. m. Chwien < cerk. Fieona (Teonas), s. 138, u Aleksandry Superańskiej (*Slovar' russkich licznych imen*) oprócz cerkiewnego męskiego Fieona (s. 321) jest też potoczne im. ż. Fieona (< cerk. Fionija), s. 435–436.

Ze względu na mniej wprawno czytelnika warto sygnalizować procesy fonetyczne, np. grec. f > wschl. chw (Chwenka < Fieona);

Wasia < *Warwara*, przez analogię do Basia < Barbara?, a czemu nie od cerk. Wasilisa Sup;

Jacia < *Jana*? Jana im. nowe od Jan, starsze Janina – od 2 p. XIX w., raczej od im. ż. Hiacynta < im. m. Hiacynt, Jacenty (zob. np. słownik imion J. Grzeni), u Tichoniuka: Jac < Hiacynt, Jacenty, cerk. Iakinf s. 95, Jac < cerk. Jakinf M. Sajewicz, *Transformacja imion chrześcijańskich mieszkańców XVI-wiecznego miasta Kleszczele na Podlasiu*, druk w nr 15 „Studiów Wschodniosłowiańskich”;

Joha < *Jana?*, zob. *Jacia* < *Jana*, raczej od łac. *Johanna*, *Johanka* Tich. s. 100; *Jowcha* < *Eudokia?*, por. im. m. *Jowchym* < cerk. *Jewfimij* Tich. s. 88, cerk. im. ż. *Jewfimija* Sup. s. 378;

Oprania < *Paraskiewa*, raczej od cerk. *Jewpraksija*, potoczne *Oprosienija*, *Oprošina* (Sup. s. 374), *Opraska* < cerk. *Jewpraksija* (pol. *Eupraksja*) Tich. s. 87;

Osimka < *Zuzanna?* Raczej trudno tę relację jednoznacznie określić!; por. *Szymka* < *Szymona* Tich. s. 133; st.-kalend. *Sisinna* Sup. s. 426, *Sosanna* Sup. s. 428;

Prochna < *Prakseda*, może też od pot. *Praksieja* < st.-cerk. *Jeupraksija*, *Praskowja* (< cerk. *Paraskiewa*) Sup. s. 374, 417;

Wocza < *Wojciecha?*, może od cerk. *Wasilisa*, por. u Tich. im. m. *Wac*, *Wacz* < cerk. *Wasilij*, s. 75, *Woczko* < *Awwakum Sajewicz*;

Steczko < *Stepan*, ale *Steczka* < *Stefanija*, w zasadzie dobrze, może lepiej: *Steczko* < ukr. *Stepan*, cerk. *Stiefan*;

Dac/Dacz < *Daniel*, warto dodać cerk. *Daniil*;

Haczko < *Charyton*, można dodać cerk. *Chariton*;

Joc/Jocz < *Osyj*, a można wyprowadzić od cerk. *Josif*, pot. wschł. *Osip*, ukr. *Osyj*;

Lucz < *Luka?*, *Luczko* < *Łuka*, obie formy od cerk. *Łukian*, *Łuka*, pol. *Łukasz*;

Miśko < *Mychajło*; może lepiej: cerk. *Michaił*, pol. *Michał*, ukr. *Mychajło*;

Sień < *Symeon*; wschł. *Siemion* < cerk. *Simeon*, *Symeon*.

Zasób historycznych hipokorystycznych form imion na pograniczu to trudne poletko do analizy i opisu. Chyba warto w większym zakresie porównywać wyniki prac innych badaczy zajmujących się polsko-wschodniosłowiańskim pograniczem. Polecam m.in. wymienioną w bibliografii pracę R. Kersty poświęconą XVI-wiecznym formom imion ukraińskich, czy też wspomnianego wyżej B. Tichoniuka, prace F. Czyżewskiego, M. Sajewicza.

Analiza strukturalno-semantyczna nazwisk mieszkańców starostwa hrubieszowskiego jest przedmiotem uwagi części II monografii. Do klasyfikacji nazwisk Autor wykorzystał znaną i akceptowaną od wielu lat propozycję H. Borka (1976 r.), przy czym przekonująco uzasadnił ten wybór; klasyfikacja H. Borka uwzględnia kreację nazwiskotwórczą (podział na nazwiska niederywowane słowotwórczo oraz utworzone przy pomocy typowych formantów), a w obrębie tych dwóch głównych grup bierze pod uwagę charakter językowy podstawy nazwiska. Uwzględnienie kryterium semantycznego nie tylko uzupełnia klasyfikację strukturalną, pozwala również prześledzić procesy nazwiskotwórcze w relacji do podłoża kulturowego, wyznaczonego itp. (Kojder s. 46).

Dość ogólnie Autor potraktował antroponimie żydowską (zob. 3.1 *Nazwiska żydowskie...*, s. 84). Nazwy osobowe, zakwalifikowane jako nazwiska równe imionom, to w żadnym razie nie były nazwiska (nawet w rozumieniu zwyczajowym). Znaczna liczba Żydów, zwłaszcza biednych, w tym okresie nie posiadała nazwisk. Do identyfikacji używano różnych form imion, hebrajskich, jidyszowych i innych, np. wymienione przez Autora: *Icko*, *Baruch*, *Ber*, *Moszek*, *Słoma*, *Wolf*, *Zelman* i inne; formacje na *-owicz* to były nazwiska jednopokoleniowe, czyli „żywe” patronimiki (nierzadko do XVIII w. włącznie). Polecam w tym miejscu lekturę mojej książki *Antroponimia Żydów Podlasia w XVI–XVIII wieku* (Białystok 2008), która,

mam nadzieję, pozwoli pewne fakty uściślić. Kontekst kulturowy przy analizie antroponimii żydowskiej jest absolutnie niezbędny.

Mam wątpliwości co do zdecydowanej kwalifikacji niektórych nazwisk jako struktury hybrydalne polsko-ukraińskie (zob. 3.3.1 *Nazwiska hybrydalne polsko-ukraińskie*) i ukraińsko-polskie (pkt. 3.3.2 *Nazwiska hybrydalne ukraińsko-polskie*). Chodzi m.in. o struktury z sufiksem -owicz, -ow, podstawy większości wymienionych w tym punkcie nazwisk, które przeważnie mają wschodniosłowiańską, a nie wyłącznie ukraińską, proveniencję. Wprawdzie Autor monografii uzasadnił swoje stanowisko powołując się m. in. na prace M. Łesiowa, M. Buczyńskiego, zaś analizowane antroponimy są umocowane na obszarze polsko-ukraińskiego pogranicza, ale opisu zjawisk charakterystycznych dla trzech języków wschodniosłowiańskich, wydaje mi się, nie należy ograniczać do języka ukraińskiego.

Drobna uwaga, a właściwie wątpliwości wynikające z braku kontekstu, w którym użyte były antroponimy. Autor określa je jako derywowane przy pomocy sufiksu -ca: Mogilowca, i -icza: Metylicza. A może to formy dopełniacza, i wówczas mamy nazwisko odmiejscowe Mogilowiec utworzone przy pomocy sufiksu -ec, i nazwisko patronimiczne Metylicz z sufiksem -icz.

W części III pracy pt. *Zestawienia antroponimiczne (formuły identyfikacyjne) wykorzystywane na określenie osób*, jak było powiedziane wyżej, Autor skupił się na analizie zestawień antroponimicznych wykorzystywanych do identyfikacji mieszkańców badanego terenu. Zupełnie słusznie oddzielił zestawienia antroponimiczne używane do identyfikacji osób w XVII i XVIII w., ponieważ proces kształtowania się i stabilizowania systemu miał charakter dynamiczny. Szczegółowy opis formuł identyfikacyjnych, oparty na materiale ilustracyjnym, w każdym stuleciu został podsumowany, tyle że każde z tych podsumowań należało wyeksponować, ponieważ giną w tekście i trudno na pierwszy rzut oka stwierdzić, że są to właśnie podsumowania czy też wnioski (s. 106 – XVII w., s. 114 – XVIII w.). Ponadto warto byłoby dokonać porównania obu stuleci, wskazać podobieństwa i różnice oraz przejawy stabilizacji dwuelementowego modelu nazewniczego.

Zestawień antroponimicznych, identyfikujących kobiety, było o wiele mniej, co jest zupełnie zrozumiałe w kontekście ówczesnej pozycji społecznej kobiet. Zostały więc przedstawione łącznie w XVII i XVIII w. Rzetelna analiza, udokumentowana licznymi egzemplifikacjami, pozwoliła stwierdzić, że w badanym okresie panował dwuelementowy system nazewnictwa kobiet, zestawienia trzelementowe występowały sporadycznie.

Niezbędną składową częścią pracy są jej oczywiste warsztatowe elementy edytorskie, takie jak obszerna, właściwie dobrana bibliografia, wykaz skrótów źródeł, indeks nazw osobowych oraz streszczenie w języku angielskim. Bogatą literaturę z zakresu antroponimii polskiej, ukraińskiej i staroruskiej, historii osadnictwa i dialektologii wschodniosłowiańskiej Autor adekwatnie przywołuje na przestrzeni całego tekstu. W bibliografii zabrakło pracy Bazylego Tichoniuka *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839* (Zielona Góra 2000), która zawiera ogromny zasób różnorodnych form imion polskich i wschodniosłowiańskich wyekscerpowanych z oryginalnych źródeł dotyczących wschodniego pogranicza. Warto też mieć na względzie *Slovar' russkich licznich imen* A. Superan-skiej (Moskwa 1998).

Strona formalna pracy nie budzi zastrzeżeń. Sporadycznie występują drobne uchybienia: w bibliografii pomyłka w nazwisku: *Kurcowa* zamiast *Kurzowa*, pojedyncze literówki, np. na s. 28 (w nazwisku Superanskaja), na s. 53 (trzeci wiersz od dołu) *nawa* zamiast *nazwa*.

Na zakończenie warto jeszcze raz podkreślić, że koncepcję, wykonanie pracy i uzyskane wyniki badań należy ocenić bardzo pozytywnie. Strukturalno-semantyczna i kulturowa analiza bogatego zasobu oryginalnego materiału nazewniczego pozwoliła określić cechy charakterystyczne antroponimów używanych w historycznym starostwie hrubieszowskim. Autor pracy ujawnił szeroki udział wschodniosłowiańskich, głównie ukraińskich, elementów językowych, w tym także struktur hybrydalnych, w antroponimii badanego terenu, zwrócił uwagę na proces stabilizacji nazwisk i całego systemu antroponimicznego na przestrzeni XVII–XVIII w.

Monografia Marcina Kojdera stanowi istotny wkład do badań nad ciągle jeszcze niewystarczająco spenetrowanym terenem południowej części polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza. Z pewnością zainteresuje nie tylko onomastów, ale również osoby zajmujące się historią osadnictwa badanego terenu, dialektologów, a także miłośników tzw. małej ojczyzny, czyli ziemi hrubieszowskiej.

Leonarda Dacewicz
Białystok

SPRAWOZDANIA

Międzynarodowa konferencja naukowa „W kręgu problemów antropologii literatury. Świat rzeczy w literaturze”, Białystok, 21–23 września 2014 r.

W dniach 21–23 września 2014 roku odbyła się druga edycja cyklicznej międzynarodowej konferencji naukowej organizowanej przez Katedrę Współczesnej Literatury Rosyjskiej Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu w Białymstoku. Wzięło w niej udział ponad siedemdziesiąt osób, wśród których znaleźli się badacze z wielu krajów: Białorusi, Litwy, Łotwy, Polski, Rosji oraz Ukrainy.

Konferencję otworzyła i powitała zebranych gości przewodnicząca Komitetu Organizacyjnego prof. dr hab. Wanda Supa. Następnie profesor Supa poinformowała, że jest to drugi etap konferencji w ramach ogólnego tematu, dotyczącego zagadnień antropologii literatury, z motywem przewodnim „Świat rzeczy w literaturze”. Pierwszy etap odbył się w Grodnie na Uniwersytecie im. Janki Kupały w dniach 18–20 września 2014 roku. Temat przewodni tego etapu brzmiał „Антропологические сдвиги как результат переломных эпох и их отражение в литературе” („Zmiany antropologiczne jako rezultat epok przełomowych i ich odzwierciedlenie w literaturze”). Grodzieński Uniwersytet gościł ponad stu uczestników z Białorusi, Łotwy, Polski, Rosji i Ukrainy, którzy obradowali w sześciu sekcjach. Znaczna część uczestników wzięła udział w dwóch etapach konferencji i wystąpiła z dwoma referatami, część tylko w konferencji białostockiej.

Podczas obrad plenarnych uczestnicy mieli możliwość wysłuchania pięciu referatów. Obrady plenarne zainaugurowało wystąpienie pracownika Uniwersytetu Jagiellońskiego profesora Wasilija Szczukina, pt. *В этой маленькой корзинке есть помада и духи... Вещный мир детских считалок*. W referacie szczególną uwagę zwrócono na świat rzeczy w rosyjskich dziecięcych wyliczankach. Autor wystąpienia dokonał próby określenia kryteriów, według których dzieci włączają wybrane przedmioty do swojego „świata zabaw”. Następny referat przedstawiła prof. Wanda Supa nt. *Пространство mieszkalna a społeczna mentalność w prozie rosyjskiej XX i XXI wieku*. W referacie krótko omówiono literackie i antropologiczne konotacje pojęcia „dom” i różnego rodzaju przestrzeni mieszkalnej. Następnie prof. Supa skupiła się na analizie obrazów mieszkań komunalnych, postrzeganych przez większość pisarzy rosyjskich jako przestrzeni dla ich mieszkańców niszcząca. Niektórzy prozaicy (I. Grekowa, J. Czyżowa) dostrzegli jednak także zbawczą siłę przymusowego sąsiedztwa. Z kolejnym referatem, zatytułowanym *Он-позиция голый/одетый (человек) в культурологическом измерении*, wystąpiła

prof. Tatiana Avtukhovich, reprezentująca Grodzieński Uniwersytet im. Janki Ku- pały. W referacie zostały przedstawione zagadnienia związane z opozycją kategorii nagość/ubiór. Poruszono kwestie tradycyjnego (konserwatywnego) i jednocześnie nowoczesnego („wyzwolonego”) postrzegania opozycji nagość/ubiór. Na przykładzie stale zmieniającej się skali wartości i tym samym zmieniającego się stosunku do tej kategorii autorka referatu wskazuje na niezwykle skomplikowaną sytuację kulturową, w jakiej znalazł się człowiek na przełomie XX–XXI wieku. Następnie referat pt. *Symbolika rekwizytów w białoruskim dramacie współczesnym* zaprezentowała dr hab. Beata Siwek, badaczka z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Artykuł został poświęcony symbolice rekwizytów teatralnych. Swoją uwagę autorka skoncentrowała na tekstach wybranych dramatopisarzy białoruskich takich jak: Siarhiej Kawalou, Ihar Sidaruk, Ales Dudar, Mikola Arachousky. Zdaniem badaczki utwory te w najbardziej wyrazisty sposób sygnalizują ogromny potencjał znaczeniowotwórczy zawarty w rekwizytach. Na zakończenie sesji plenarnej wysłuchano prelekcji profesora Jurija Łabynceva nt. *Современное интернетвидение героики защитников крепости Осовец как кибертекст*, w której przedstawiono ideę cybertekstu.

Następnie odbywały się obrady w trzech sekcjach tematycznych. W sekcji pierwszej omawiano problemy związane z szeroko rozumianym zagadnieniem domu i bezdomności. Wystąpienia prelegentów cechowała różnorodność tematyczna, podejmowano zagadnienia dotyczące zarówno literatury rosyjskiej, jak i polskiej (Beata Morzyńska-Wrzosek (Bydgoszcz), *Doświadczenie zamieszkiwania bez zadomowienia. Na przykładzie poetyckiej twórczości Julii Hartwig*, Irmina Fornalska (Kielce), *Próby oswojenia bezdomności w poezji Zbigniewa Herberta*), w związku z czym nawiązał się niezwykle interesujący dialog kultur i literatur. Ożywiona dyskusja towarzyszyła każdemu referatowi. Szczególne zainteresowanie wzbudziły artykuły poświęcone współczesnej dramaturgii (Jelena Lepishova (Mińsk), *„Драматургия, которая есть, на сцене театра, которого нет” (сценическое время-пространство новейшей русскоязычной драмы Беларуси в постановках „Свободного театра”*) i „prozie wiejskiej” na przykładzie twórczości Wasilija Szukszyna (Natalia Kovtun (Krasnojarsk), *„Изба – квартира – перекресток”: к вопросу о самоопределении героев в поздних текстах В.М. Шукшина*). Równie interesujące były pozostałe wystąpienia: Ludmila Avdeychik (Mińsk), *Символика „небесной обители” в поэзии В.С. Соловьева*, Janina Soldatkina (Moskwa), *Категория „дом/бездомность” в романах М.А. Булгакова и романе М. Петросян „Дом, в котором...”*, Anna Bulgakova (Grodno), *Дом и бездомье: топос Дом в пьесе Л. Андреева „Жизнь человека”*, Ludmila Gardanova (Grodno), *Топос „дом” в поздней лирике Ярослава Ивашкевича*, Grażyna Król (Gdańsk), *Bezdomność Andrzeja Babińskiego*, Marta Niedziela-Janik (Katowice), *Obraz bezdomności в творчестве Нины Садур*, Olesia Nikitina (Daugavpils), *Дом в сказках Леонида и Ирины Тютчевых „Зоки и Бада” и „Школа Зоков и Бады”*, Weronika Biegluk-Leś (Białystok), *Deformacje przestrzeni domu в „Дзiewczynіе моісh марзеі” Ніколаја Колады*, Irina Sereda (Mińsk), *Дом и бездомность в художественном мире В. Макачина 1990-х–2010-х*, Svetlana Liasovich (Poleć), *Метафары дома і бяздомнасці ў сучаснай беларускай літаратуры*, Paulina Charko-Klekot (Katowice), *Дом, в котором не можна жыć. Prowincjonalna*

Rosja oczami współczesnych dramaturgów, Anna Tyka (Katowice), *W pułapce codzienności. Przestrzeń domu w dramaturgicznej twórczości Olega i Władimira Pręśniakowów*, Marija Kozlova (St. Petersburg), *Описание интерьеров в произведениях современной массовой литературы России как выражение метафорической бездомности героев*, Ewa Pańkowska (Białystok), *Мир умирающей российской деревни в творчестве „новых реалистов” (на материале романов: „Санька” Захара Прилепина и „Елтышевы” Романа Сенчина)*, Natalia Knekht (Moskwa), *Антропология взгляда: человек в меняющейся городской среде, новые формы чувственного опыта и борьба за читательское внимание*, Andrey Teslia (Chabarowsk), *„Русский консерватор” в ракурсе поведенческих моделей*, Sergey Preobrazhenskiy (Moskwa), *Зимородок-гальциона как символ утраченного и обретаемого дома*, Dina Dudinskaја (Mińsk), *Апофатическое познание в тексте культуры: От Царства небесного к ттоническим мирам современности*, Birute Merzhvinskite (Wilno), *Дорога как дом в современном литовском романе*, Nadzieja Monachowicz (Białystok), *Houses in the lives of Doris Lessing’s heroines*.

Tematem sekcji drugiej była antropologiczno-literacka semantyka rzeczy oraz kwestia śmieci jako problemu współczesnej cywilizacji. W związku z tym część wystąpień poświęcono relacji człowiek – przyroda (środowisko naturalne). Autorzy zwrócili uwagę na niezwykle istotny we współczesnym „zaśmieconym” świecie problem ekologii (Tatiana Obukhova (Moskwa), *Экологический дискурс и Robinsonада*, Iwona Zdanowicz (Białystok), *„Природный человек” в русской прозе XX века в контексте вечного мира*), a także na wieloznaczniowość samego pojęcia „śmieci” (Kira Gordovich (St. Petersburg), *Мотивы и образы книги Л. Улицкой „Священный мусор”*). Kolejną grupę stanowiły referaty traktujące o roli i znaczeniu rzeczy w życiu człowieka (Matylda Chrzęszcz (Kraków), *Samowar jako метафора domu в творчестве росыjsких писарзу XIX w.*, Anna Kononova (Mińsk), *Полярная энтропия светоизображения в живописи белорусских художников рубежа XX–XXI веков*, Elwira Michalska (Lublin), *В мире предметов и их символикы в масонской идеологии („Золотой прут” Михаила Хераскова)*, Walentyna Jakimiuk-Sawczyńska (Białystok), *Эстетическая обстановка жизни Тэффи*, Olga Barash (Moskwa), *Метафизика вещи в творчестве „бездомных” поэтов (З. Херберт и И. Бродский)*, Natalia Polokhova (Dniepropietrowsk), *Речовий світ людини в новелістиці Г. Тарасюк та Л. Тарнашинської*, Monika Knurowska (Kraków), *Świat rzeczy w zbiorze opowiadań Asara Eppela „Trawiasta ulica”*, Olga Nikiforova (Grodno), *Рэчы, дарэгія сэрцу, у мастацкім свеце лірычнай прозы Янкі Брыля*, Rafał Siwicki (Toruń), *Magiczny świat rzeczy w twórczości Czyngiza Ajtmatowa*, Valentina Bondarenko (Moskwa), *Вещная среда в традиционных русских колыбельных песнях*, Iwona Mityk (Kielce), *Konducja rzeczy a konducja ludzka w wybranych opowiadaniach Andrzeja Stasiuka*, Irina Kropivko (Dniepropietrowsk), *Вещный мир человека в создании метафорического художественного пространства в произведениях С. Поваляэвой „Экзумація горада” и М. Тулли „Сны и камни”*, Anna Sinickaја (Samara), *„При помощи вещей”: сюжет как rebus в новейшей драме*, Jevdokija Nesterova (Moskwa), *Золотая окружность: вещная судьба мира (образ золотой окружности в фэнтези: „Властелин Колец” Дж. Р. Р. Толкиена, „Волшеб-*

ник *Земноморья*” У. ЛеГуин и „Бесконечная книга” М. Энде), Irina Kogan (Samara), *Вещный мир современной отечественной детской поэзии*, Weronika Dulęba (Gdańsk), *Jak kocha kamień? Status przyrody nieożywionej w wybranych utworach Marii Sadowskiej*, Jurij Podkovyrin (Kemerowo), *Смысловые параметры художественного пространства в современной русской и польской драме*, Valentina Bilacka (Dniepropietrowsk), *Функція речі в ритуалі та повсякденному житті в сучасних українських історичних романах у віршах*. Wśród analizowanych utworów, oprócz rosyjskich, polskich i białoruskich, pojawiły się także przykłady z literatury czeskiej (Dorota Żygadło-Czopnik (Wrocław), *„O czym rzecz są rzeczy”, czyli wspomnienia rodzinne w powieści Jany Šrámkovéj „Zaziemie”*) oraz postjugosłowiańskiej (Magdalena Ślawska (Wrocław), *Przeszłość zaklęta w przedmiotach. O poszukiwaniach pamięci zbiorowej i tożsamości w prozie postjugosłowiańskiej*).

W ramach sekcji trzeciej „Doświadczenie ciała, relacje ze światem techniki” zaprezentowane zostały referaty dotyczące relacji człowiek–maszyna: Anastasija Lipinskaya (St. Petersburg), *Что значит быть человеком? Тело и машина в новеллизациях ролевой игры „Warhammer”*, Natalia Gorodniuk (Kijów), *Мотив адской машины в модернистском романе 20–30-х гг. XX в.: компаративные аспекты*. Interesujący referat pt. *Метафизика искусственного тела в новеллах Р. Брэбери* wygłosiła Nina Moroz (Moskwa). Badaczka wybrała twórczość amerykańskiego prozaika Ray Bradbury’ego, klasyka gatunku *science fiction*. W jej artykule oprócz kwestii wzajemnego przenikania się świata ludzi i robotów pojawił się także biblijny motyw zmartwychwstania, jak i zagadnienie nierozzerwalnej więzi duszy i ciała. Dużą grupę stanowiły artykuły, w których rozpatrywano klasyczny już motyw drogi (Tatiana Komarovskaya (Mińsk), *Архетипы Дома и Дороги в романе Д. Смайли „Частная жизнь”*, Nadezhda Zlobina (Moskwa), *Метафора дома и дороги в поэме А.Т. Твардовского „Дом у дороги”*, Anna Toczyńska-Pęksa (Rzeszów), *Мотив дороги в лирике Piotra Wiazemskiego*, Vera Shulgan (Krzemieniec), *Перехрестя шляхів: життєві та поетичні дороги І. Я. Франка*). Podczas obrad sekcji trzeciej wystąpili również: Marta Zambrzycka (Warszawa), *Alkohol, kawa i papierosy. Znaczenie używek w powieści kryminalnej*, Liubov’ Kuryshcheva (Nowosybirsk), *Сюжет о составной красавице в русской литературе XVIII–XIX вв.*, Neonila Pawluk (Lublin), *Печаль воспоминаний... Пространство – время – телесная проксемиа в рассказе „Поздний час” Ивана Бунина*, Irina Plekhanova (Irkuck), *Метаморфозы тела в одноактной драматургии Л. Петрушевской*, Irina Isakova (Moskwa), *Список действующих лиц, костюмы и их функции в формировании восприятия пьесы читателем и зрителем в пьесе А.Н. Островского „В чужом пиру похмелье” и одноименном спектакле А. Коршунова*, Irina Rozhdestvenskaya (Dniepropietrowsk), *„Plaszcz” М. Gogola i „Носна koszula mojej matki” Krystyny Kofty: topos i narracja*, Jelena Gulevich (Grodno), *Монтаж как литературно-художественный принцип в творчестве А. Бирса*, Larisa Shchavinskaya (Moskwa), *Источники создания и массовая рецепция современных марийных текстов от иконных надписаний до мультимедийных пространств на примере отображения чуда явления Богоматери в Августовских лесах осенью 1914 г.*, Andrey Mardanov (Noworołock), *Феномен замещающей реальность симуляции в творчестве Мартина Эмиса*,

---

Tatiana Svetashova (Mińsk), *Новые твёрдые поэтические формы в русскоязычном Интернет – пространстве.*

21 września 2014 r. uczestnicy konferencji wzięli udział w wycieczce, której głównym punktem było zwiedzanie zabytków Białegostoku.

Wysoki poziom merytoryczny, bogactwo tematyczne oraz mnogość ujęć prezentowanych zagadnień dały szansę wszystkim uczestnikom konferencji na wzbogacenie własnej wiedzy o doświadczenia innych badaczy. Problematyka nie została do końca wyczerpana, co daje nadzieję na kontynuację spotkań.

*Ewa Pańkowska
Iwona Zdanowicz
Białystok*

ZASADY ETYCZNE

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” wprowadza zasady, których celem jest przeciwdziałanie przejawom nierzetelności naukowej, w szczególności:

- zjawiska ghostwriting, które zachodzi wówczas, gdy ktoś wniósł istotny wkład w powstanie publikacji, lecz nie ujawnia swojego udziału (nie jest wymieniony jako współautor pracy, nie uwzględnia się również jego roli w formie podziękowania zamieszczonego w publikacji);
- zjawiska guest authorship, które ma miejsce wówczas, gdy udział autora jest znikomy lub w ogóle nie miał miejsca, a pomimo to jest on autorem/współautorem publikacji.

Oba te zjawiska są przejawem nierzetelności naukowej, stąd wszelkie wykryte jej przypadki będą demaskowane przez Redakcję, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).

Redakcja wymaga od autorów publikacji ujawnienia wkładu poszczególnych autorów w powstanie publikacji (z podaniem ich afiliacji oraz informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod, protokołu itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji), przy czym główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający tekst.

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” powinna otrzymać informację o ewentualnych źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów.

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” będzie dokumentować wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamanie i naruszanie zasad etyki obowiązujących w nauce.

ZASADY RECENZOWANIA

Zgodnie z wytycznymi Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w czasopiśmie stosuje się następujące zasady recenzowania publikacji naukowych:

1. Redakcja dokonuje wstępnej kwalifikacji nadesłanych materiałów pod kątem zgodności z tematyką i profilem czasopisma.
2. Do oceny każdego tekstu zakwalifikowanego do publikacji powołuje się co najmniej dwóch niezależnych recenzentów spoza jednostki, w której afiliowany jest autor.

3. W przypadku tekstów w języku obcym co najmniej jeden z recenzentów jest afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora pracy.
4. Recenzent jest zobowiązany do złożenia deklaracji o niewystępowaniu konfliktu interesów, za który uznaje się zachodzące między recenzentem a autorem:
  - a. bezpośrednie relacje osobiste (pokrewieństwo, związki prawne, konflikt),
  - b. relacje podległości zawodowej,
  - c. bezpośrednią współpracę naukową w ciągu ostatnich dwóch lat poprzedzających przygotowanie recenzji.
5. Recenzja ma formę pisemną i kończy się jednoznacznym wnioskiem o dopuszczenie artykułu do publikacji lub jego odrzucenie.
6. Lista recenzentów współpracujących z czasopismem jest dostępna w każdym numerze czasopisma i na stronie internetowej.
7. Nazwiska recenzentów poszczególnych publikacji nie są ujawniane.

LISTA RECENZENTÓW

Tatiana Awtuchowicz (Grodno, Białoruś)
Franciszek Apanowicz (Gdańsk)
Janina Bartoszewska (Gdańsk)
Adam Bezwiński (Bydgoszcz)
Aleksandra Cieślikowa (Kraków)
Ludmiła Czernyszowa (Mińsk, Białoruś)
Feliks Czyżewski (Lublin)
Czesław Lachur (Opole)
Anna Miezienko (Witebsk, Białoruś)
Manana Mikadze (Kutaisi, Gruzja)
Ludmiła Ryczkowa (Grodno)
Michał Sajewicz (Lublin)
Galina Szpilewaja (Woroneż, Rosja)

Zasady publikowania w roczniku „Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” przyjmuje do druku materiały nigdzie dotąd nie publikowane. Artykuły publikowane w roczniku są recenzowane.
2. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” zamieszcza materiały w językach wschodniosłowiańskich, języku polskim oraz w innych językach europejskich.
3. Oprócz artykułów Redakcja zamieszcza także:
  - a) recenzje merytoryczne, oceniające i polemiczne (objętość do 5 stron maszynopisu);
  - b) informacje o książkach (objętość do 2 stron maszynopisu);
  - c) sprawozdania z sesji i konferencji naukowych (objętość do 3 stron maszynopisu).
4. Wymogi techniczne:
  - objętość tekstów nie powinna przekraczać 20 stron znormalizowanego komputeropisu (format A4; marginesy zewnętrzne, wewnętrzne, górne i dolne: 2,5 cm; czcionka: Times New Roman 12 pkt.; interlinia: 1,5 wiersza)
  - tekst w formacie Word (doc): metryka w lewym górnym rogu: nazwisko autora (wielkość czcionki – 12 pkt., kursywa), nazwa miejscowości, którą reprezentuje autor (wielkość czcionki – 12 pkt., kursywa);
  - tytuł artykułu wyrównany do środka (wielkość czcionki – 14 pkt., pogrubiona), śródtytuły: wyrównany do lewego (wielkość czcionki – 12 pkt., pogrubiona, z numeracją arabską);
  - pod tytułem należy umieścić słowa kluczowe (3–5) w języku artykułu (wielkość czcionki – 10 pkt.);
  - kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty i zdania, ponadto tytuły artykułów, książek i ich części;
  - przypisy należy zamieszczać u dołu strony artykułu (czcionka Times New Roman 10 pkt.; interlinia: 1 wiersz);
  - odniesienia do literatury należy zamieszczać w tekście głównym, zgodnie z następującą konwencją: [Nowak 1987, 52];
  - w tekstach w języku polskim, angielskim i innych językach europejskich cytaty i przypisy w języku rosyjskim, ukraińskim i białoruskim prosimy przytaczać w oryginale (nie w transliteracji);
  - teksty w języku polskim i innych językach europejskich powinny zawierać streszczenie w języku angielskim; teksty w języku angielskim – streszczenie w języku polskim (do 0,5 strony, należy przetłumaczyć również tytuł);
  - na końcu artykułu należy podać adres mailowy autora;
  - teksty napisane na edytorze tekstów (MS Word) prosimy przysyłać w 2 egzemplarzach w postaci wydruku komputerowego wraz z nośnikiem danych na adres: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Pl. Uniwersytecki 1, 15–420 Białystok
  - teksty można także przysyłać na adres mailowy Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej: studia_wschodnioslowianskie@interia.pl

5. Literatura:

- spis literatury należy podawać w porządku alfabetycznym na końcu artykułu (najpierw literatura w języku artykułu, potem pozostała); czcionka Times New Roman 12 pkt; interlinia: 1,0 wiersz;
- opis bibliograficzny dokumentów elektronicznych powinien zawierać dodatkowo informacje o typie nośnika (w nawiasach kwadratowych), np. [CD-ROM], [online];
- opis dokumentów dostępnych online powinien zawierać adres, pod którym można znaleźć pozycję w sieci oraz datę dostępu (w nawiasach kwadratowych).

Spis literatury należy podać według zamieszczonego poniżej wzorca:

Kowalski J., 1990, *Historia literatury*, Kraków.

Nowak A., 1987, *Z dziejów piśmiennictwa*, [w:] *Historia cywilizacji*, Warszawa, s. 98–105.

Nowacki J., 1963, *Teoria aktów mowy*, „Przegląd Językoznawczy” nr 7, s. 45–53.

Kopaliński W., 1988, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* [CD-Rom], Łódź.

Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce, cz. 3 2010, Warszawa, [online], http://www.rosyjskidom.waw.pl/prezentacja/6_Prezentacja_Piotr_Wizaemski_PL.pdf, [28.09.2011]

Teksty, które nie spełniają wymogów formalnych, nie będą przyjmowane do druku.

Требования, предъявляемые к текстам, публикуемым в ежегоднике “Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Ежегодник “Studia Wschodniosłowiańskie” принимает в печать материалы, которые до сих пор нигде не публиковались. Статьи, помещаемые в ежегоднике, рецензируются.
2. Ежегодник “Studia Wschodniosłowiańskie” помещает материалы на польском языке, а также на восточнославянских и других европейских языках.
3. Кроме статей Редакция помещает также:
  - а) научно-аналитические рецензии, заключающие в себе оценку и полемику (объем до 5 машинописных страниц);
  - б) информацию о новых книгах (объем до 2 машинописных страниц);
  - в) обзоры, посвященные научным симпозиумам и конференциям (объем до 3 машинописных страниц).
4. Технические требования:
  - объем присылаемых текстов не может превышать 20 машинописных страниц (лист А4; поля (внешние, внутренние, верхние, нижние): 2,5 см; шрифт Times New Roman 12; межстрочный интервал: 1,5)
  - текст в редакторе Word (doc); фамилия автора (шрифт 12, курсив), название местности, которую репрезентирует автор (шрифт 12, курсив);
  - заглавие статьи выравнено по центру (шрифт 14, жирный); заглавия частей статьи выравнены по левому краю (шрифт 12, жирный, с арабскими цифрами);
  - под заглавием помещаются ключевые слова (3–5) на языке статьи (шрифт 10);
  - все приводимые в качестве примеров слова, выражения и предложения, а также заглавия статей, книг и их частей выделяем курсивом;
  - сноски внизу страницы (шрифт 10, межстрочный интервал: 1,0);
  - ссылки на источники обязательно помещать в тексте статьи, согласно следующей конвенции: [Земская 2007, 52];
  - в текстах на польском, английском и других европейских языках цитаты и примечания на русском, украинском и белорусском языках следует приводить в оригинальной версии (не транслитерации);
  - тексты на польском языке и других европейских языках должны сопровождаться резюме на английском языке, тексты на английском языке – резюме на польском языке (ок. 0,5 страницы), просьба перевести также заглавие;
  - в конце статьи просим сообщить электронный адрес автора статьи;
  - просьба присылать тексты в двух экземплярах в напечатанном виде, а также в электронном варианте (редакторе MS Word) по адресу: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Pl. Uniwersytecki 1, 15–420 Białystok
  - тексты можно присылать электронной почтой по адресу: studia_wschodnioslowianskie@interia.pl

5. Литература:

- список литературы помещается в конце статьи: шрифт 12, межстрочный интервал: 1,0;
- при библиографическом описании электронных документов просьба указать информацию о типе носителя данных (в квадратных скобках): [CD-ROM];
- при описании документов, помещенных в Интернете, просьба указать адрес веб-страницы и дату доступа (в квадратных скобках).

Список литературы проиводится по образцу:

Иванов А.И., 1990, *История литературы*, Москва.

Сидоров Е., 1987, *Из истории письменности*, [в:] *История цивилизации*, Москва, с. 98–110.

Ахманова О., 1963, *Теория речевых актов*, “Вопросы языкознания”, № 7, с. 45–53.

Сборник лучших словарей русского языка, 2003, [CD-Rom], Москва.

Юрков С., *Гротеск как выражение хаоса в культуре*, [online], <http://www.fege.narod.ru/librarium/jurkov.htm>. [14.09.2011]

Статьи, не подготовленные согласно данным техническим требованиям, не принимаются в печать.

